Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ISSN: 3007-0325

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 1, ТОМ 13, 2025

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

№ 1, ТОМ 13, 2025

2025

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№ 1, ТОМ 13, 2025

2025

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES

SCIENTIFIC JOURNAL
№ 1, VOL 13, 2025

2025

Ғылыми журнал

Журнал 2022 жылдан бері шығады

Құрылтайшы және баспагер:

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:

Заңды мекен жайы: Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі 28, 050010

Нақты мекен жайы: Қазақстан, Алматы қ., Құрманғазы к-сі 29, 050010

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген, куәлік №KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 1, ТОМ 13, 2025

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының магистратура мен докторантура жөніндегі ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2022 года

Учредитель и издатель:

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Адрес редакции и учредителя:

Юридический адрес: Казахстан г. Алматы, ул. Шевченко 28, 050010

Фактический адрес: Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы 29, 050010

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан от 16 августа 2021 года, свидетельство №KZ54VPY00039118

«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 1, ТОМ 13, 2025

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ученый секретарь по магистратуре и докторантуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been published since 2022

Founder and publisher:

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Editorial office and founder address:

Legal address: Kazakhstan Almaty, st. Shevchenko 28, 050010

Actual address: Kazakhstan, Almaty, st. Kurmangazy 29, 050010

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on August 16, 2021, certificate no. KZ54VPY00039118

«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 1, VOL 13, 2025

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smagulov Bolat, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымдастырылған профессор (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары, PhD (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Муминов Аширбек Курбанович, Ислам Ынтымақтастығы Ұйымының жанындағы Ислам тарихы, өнері мен мәдениеті зерттеу орталығының халықаралық байланыстар жөніндегі кеңесші, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Стамбұл, Түркия)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Үйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Сарқытқан Қастер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, география ғылымдарының кандидаты, профессор (Алматы, Қазақстан)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, Ресей Ғылым Академиясы Шығыстану институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Мәскеу, Ресей)

Липкин Михаил Аркадьевич, Ресей Ғылым Академиясы Дүние жүзі тарихы институтының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Мәскеу, Ресей)

Аксой Бюлент, Гази университетінің профессоры, Білім факультеті, доктор (Анкара, Түркия)

Вашари Иштван, Шығыстану университеті, Лоран Этвеш атындағы Университеттің түркі филологиясы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Будапешт, Мажарстан)

Мисава Нобуо, Азия мәдениетін зерттеу институтының қоғамтану факультеті, әлеуметтік-мәдени зерттеулер бөлімін ғылыми қызметкері (Токио, Жапония)

Фу Хуньцзунь, Шыңжаң университетінің профессоры, доктор (Үрімші, Қытай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Ұлттық археология орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Ташкент, Өзбекстан)

Шуппе Мария, Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының директоры (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, Комплутенсе университетінің профессоры, филология факультетінің вице-деканы (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, Висконсин университетінің эмеритус-профессоры (Мэдисон, АҚШ)

Нуриева Фануза Шакуровна, Қазан (Приволжье) федералдық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (Қазан, Ресей)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологичесих наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, PhD (История), ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Муминов Аширбек Курбанович, советник по международным связям Исследовательского центра по исламской истории, искусству и культуре при Организации исламского сотрудничества, доктор исторических наук, профессор (Стамбул, Турция)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Саркыткан Кастер, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат географических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Батырхан Болатбек Шаденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, директор Института востоковедения Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Москва, Россия)

Липкин Михаил Аркадьевич, профессор Института общей истории Российской академии наук, доктор исторических наук (Москва, Россия)

Аксой Бюлент, профессор Университета Гази, образовательный факультет, доктор (Анкара, Турция)

Вашари Иштван, Университет востоковедения, профессор кафедры тюркской филологии имени Лорана Этвеша, доктор исторических наук (Будапешт, Венгрия)

Мисава Нобуо, научный сотрудник отдела социокультурных исследований, факультет социологии Института изучения культур Азии (Токио, Япония)

Фу Хуньцзунь, профессор Синьцзянского университета, доктор (Урумчи, Китай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, ведущий научный сотрудник Национаольного центра археологии Академии наук Республики Узбекистан, доктор исторических наук, профессор (Ташкент, Узбекистан)

Шуппе Мария, директор Национального центра научных исследований (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, профессор Университета Комплутенсе, вице-декан филологического факультета (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, профессор-эмеритус Висконсинского университета (Мэдисон, США)

Нуриева Фануза Шакуровна, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета, доктор филологических наук (Казань, Россия)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Smağūlov Bolat, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relationsof the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

***Turlygozhayeva Altyngul*,** Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Muminov Ashirbek Kurbanovich, Advisor on International Relations at the Research Center for Islamic History, Art and Culture at the Organization of Islamic Cooperation, Doctor of Historical Sciences, Professor (Istanbul, Turkey)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana,Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Sarkytkan Kaster, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, candidate of geographical sciences, professor (Almaty, Kazakhstan)

Batyrkhan Bolatbek Shadenuly, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Alikberov Alikber Kalabekovich, Director of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor (Moscow, Russia)

Lipkin Mikhail Arkadyevich, Professor of the Institute of General History of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences (Moscow, Russia)

Aksoy Bülent, Professor of Gazi University, Faculty of Education, Doctor (Ankara, Turkey)

Vasary Istvan, University of Oriental Studies, Shygystan University, Professor of the Lórán Eötvös Department of Turkic Philology, Doctor of Historical Sciences (Budapest, Hungary)

Misawa Nobuo, Researcher of the Department of Sociocultural Studies, Faculty of Sociology, Institute for the Study of Asian Cultures (Tokyo, Japan)

Fu Hongzun, Professor of Xinjiang University, Doctor (Urumqi, China)

Babadzhanov Bakhtiyar Miraimovich, Leading Researcher of the National Center of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences, Professor (Tashkent, Uzbekistan)

Szuppe Maria, Director of the National Center for Scientific Research (Paris, France)

Elena Orduna Nosito, Professor at the Complutense University, Vice-Dean of the Faculty of Philology (Madrid, Spain)

Shamiloglu Uli, Professor Emeritus at the University of Wisconsin (Madison, USA)

Nuriyeva Fanuza Shakurovna, Professor at the Kazan (Volga Region) Federal University, Doctor of Philological Sciences (Kazan, Russia)

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
ISSN: 3007-0325
ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ

МАЗМҰНЫ

Алғысөз..... 18

Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті

Лыбина А.М.
Түркия Республикасының аралас орыс-түрік жанұяларындағы вербалдық тілдесу мәселесі..... 24

Байрам А., Дәуен Д.Б.
Датуннан ортақ өркендеуге дейін: қазіргі Қытай басқару жүйесіндегі Конфуцийлік идеялардың эволюциясы..... 34

Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А.
Тоқтамыс пен Темірдің өзара қарым-қатынасы Еуразия құрлығын өзгерткен фактор ретінде..... 48

Габдуллин К.Т., Муратбекова А.М.
Үндістанның Пенджаб штатындағы сикхтерді анықтаудағы халса институтының рөлі: тарих және қазіргі заман..... 60

Есбосынов Е.З.
Түрік ақыны Мехмет Акиф Ерсойдың шығармашылығына шолу («Сафахат» жинағы негізінде)..... 77

Түргенбай А.А., Асыл М.Б.
Қытайдағы неке және отбасы: негізгі әлеуметтік аспектілері мен үрдістері..... 92

Қайполла М., Муратбекова А.М., Зандил Ж.
Қытайдағы Орта Азияның тарихи географиясының зерттелуі..... 105

Қадыл Т.
Қазақ романдарындағы шығыстық мотивтер: сүйіспешілік сарынның тарихи-көркем шындықты ашудағы рөлі..... 117

Шығыс елдерімен қарым-қатынас

Әбиденқызы А., Алмабекова А.М.
Қытай Халық Республикасының «бір белдеу, бір жол» стратегиялық бастамасы және Орталық Азия елдерінің даму перспективалары..... 128

Ким Г.Н:, Сейтнур Ш.А., Пищалин В.А.
Жапонияның жаңа ұлттық қауіпсіздік стратегиясының саяси реализмі туралы..... 141

Оспанова А. К., Алиакбарова А.П.
Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық қарым-қатынастар (XX ғ. соңы мен XXI ғ. басы)..... 158

Назарова К.Б., Дауен Д.Б.
Қытайдың Шанхай ынтамақтастық ұйымының дамуындағы рөлі және оның стратегиялық мүдделер..... 175

Гао Шэннань
Инвестициялық тартымдылық пен бәсекеге қабілеттілікті арттырудың цифрлық құралдары: Қытай мен Қазақстанның тәжірибесі..... 185

Чжао Цзин Хань
Шығыс елдеріндегі бизнес-процестерді басқарудың цифрлық тансформациясы: тенденциялар, қиындықтар және перспективалар..... 194

Нурсеитова Л.Д., Акифуми Ш., Ашинова Ж.Е.
Жаңа әлемдік тәртіптегі жапон сыртқы саяси стратегиясының концепциялары..... 202

Шығыстық деректану және түркология

Дүйсенов Б.Д., Мәсімханұлы Д., ӘмірбековаС.К.
«Аш-шузур аз-Захабийа»сөздігінің ватикан варианты: зерттелуі, нұсқалары, құрылымы..... 214
Калиева Ш.С., Мустафаева А.А.
Шығыстану ғылымының деректанулық сипаты және қазақстанда араб дереккөздерін зерттеудің бағыттары мен міндеттері…….. 230
МолотоваГ.М.
Түркі елінің кейбір қалалары мен тұлғалары туралы ортағасырлық жазба ескерткіштер…….. 241
Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Кансейтова Э.Ж.
Ортағасырлық «Ат-тухфа» қолжазбасындағы этнографизмдерге салыстырмалы талдау..... 250
Сейтахметова Н.Л., Жандосова Ж.М., Нуров М.М.
Таяу Шығыстағы саяси процестер контекстіндегі «конфессиялық демократия»..... 262
Жүзбаева Ұ.
«Субх әл-Аша» және басқа дәуірдегі дереккөздердің географиялық мәліметтерін салыстырмалы талдау..... 272

Шығыс елдерінің дүниетанымы

Орынбаева Д., Шуиншина Мета Н., Сатемирова Д.
Түркі халықтарының xxi ғасыр поэзиясындағы тәуелсіздік тақырыбына салыстырмалы талдау (қазақ, қырғыз, өзбек, түрік әдебиеттері бойынша).... 285
Мустафаева А.А., Исаханова Кырджа М.М., Палтөре Ы.М.
Әл-Фарабидің ғылымдар жіктемесіндегі ʻилм араб сөзінің көптілдік аудармасы..... 298
Утебеков С., Монтанай Э.
Түрік ақыны Жүніс Әміре шығармалары мен қазақ тілінің арасындағы лексика-фразеологиялық сабақтастық..... 308
Қыдырбаева Ү.Т., Шадкам З., Тұяқбаев Ө.О.
Түркі медициналық шығармаларындағы ауру атаулары: семантикалық талдау..... 320
Дулаева Э.З., Сыздықова А.А., Мукажанова А.М.
Қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыс сөздердің ауызекі тілдегі экспрессивті-эмоционалды құрал ретінде бейнелілігі..... 334

Орта Азия елдері: тарихы мен мәдениеті

Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А., Дарбай Н.Х.
Әлемдік геосаясат және Орталық Азия аймағындағы жаңа жағдай: бетбұрыстар мен тенденциялар..... 347
Каримова З.К., Масимова Х.В., Каримова Р.У.
Шығыс Түркістандағы сопылық ағымдар: таралуы, ерекшеліктері және көрші аймақтарға әсері..... 365
Сарқытқан Қ., Қабылғазыұлы Қ., Тоқан Р.
Орталық Азиядағы су қауіпсізді: экологиялық сын-қатерлер және Қош тепа каналы..... 379
Сағындыкова С.Т., Омаров Ғ.Қ
Қимақтардың ортағасырлық түркі тайпаларымен байланысы: археологиялық деректер негізінде..... 395

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие..... 18

История и культура стран Востока

Лыбина А.М.
Проблемы вербальной коммуникациив смешанных русско-турецких семьях Турецкой Республики..... 24

Байрам А., Дауен Д.Б.
От Датун к общему процветанию: эволюция конфуцианских идеалов в современной системе управления Китая..... 34

Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А.
Взаимоотношения Токтамыша и Тимура как фактор трансформации Евразии..... 48

Габдуллин К.Т., Муратбекова А.М.
Роль института хальсы в идентификации сикхов в индийском штате Пенджаб: история и современность..... 60

Есбосынов Е.З.
Обзор творчества турецкого поэта Мехмета Акифа Эрсоя (на основе сборника «Сафахат»)..... 77

Түргенбай А.А., Асыл М.Б.
Брак и семья в Китае: основные социальные аспекты и тенденции..... 92

Кайполла К., Муратбекова А.М., Занадил Ж.
Исследование исторической географии Центральной Азии в Китае..... 105

Қадыл Т.
Восточные мотивы в казахских романах: роль мотива любви в раскрытии историко-художественной реальности..... 117

Страны Востока в международных отношениях

Абиденкызы А., Алмабекова А.М.
Стратегическая инициатива Китайской Народной Республики «Один пояс, один путь» и перспективы развития стран Центральной Азии..... 128

Ким Г.Н:, Сейтнур Ш.А., Пищалин В.А.
О политическом реализме новой стратегии национальной безопасности Японии..... 141

Оспанова А.К., Алиакбарова А.П.
Казахстано-турецкие политические и дипломатические отношения (конец XX – начало XXI века)..... 158

Назарова К.Б., Дауен Д.Б.
Роль Китая в развитии Шанхайской организации сотрудничества и его стратегические интересы..... 175

Гао Шэннань
Цифровые инструменты для повышения инвестиционной привлекательности и конкурентоспособности: опыт Китая и Казахстана..... 185

Чжао Цзин хань
Цифровая трансформация управления бизнес-процессами в странах Востока: тенденции, вызовы и перспективы..... 194

Нурсеитова Л.Д., Акифуми Ш., Ахапов Е.А.
Концепции японской внешнеполитической стратегии в новом мировом порядке..... 202

Источниковедение Востока и тюркология

Дюсенов Б.Д., Масимханулы Д., АмирбековаС.К.
Ватиканский вариант словаря «Аш-шузур аз-Захабиа»: исследование, списки, структура..... 214

Калиева Ш.С., Мустафаева А.А.
Источниковедческий характер востоковедческой науки и направления и задачи изучения арабских источников в Казахстане..... 230
Молотова Г.М.,
Письменные памятники средневековья о некоторых городах и личностях страны тюрков..... 241
Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Кансейтова Э.Ж.
Сравнительный анализ этнографизмов в средневековой рукописи «Ат-тухфа»..... 250
Сейтахметова Н.Л., Жандосова Ж.М., Нуров М.М.
«Конфессональная демократия» в контексте политических процессов Ближнего Востока..... 262
Жузбаева У.Д.
Сравнительный анализ географических сведений в «Субх аль-Аша» и других источниках эпохи..... 272

Мировоззрение стран Востока

Орынбаева Д., Шуиншина Мета Н., Сатемирова Д.
Сравнительный анализ темы независимости в поэзии тюркских народов XXI века (на материале казахской, киргизской, узбекской и турецкой литературы)..... 285
Мустафаева А.А., Исаханова Кырджа М.М., Палторе Ы.М.
Мультиязычный перевод арабского слова ‘илм в классификации наук аль-Фараби..... 298
Утебеков С., Монтанай Э.
Лексико-фразеологическое сравнение произведений турецкого поэта Юнуса Эмре и казахского языка..... 308
Кыдырбаева У.Т., Шадкам З., Туякбаев О.О.
Названия болезней в тюркских медицинских сочинениях: семантический анализ..... 320
Дулаева Э.З., Сыздықова А. А., Мукажанова А.М.
Образность в казахских и турецких устойчивых формах проклятий как экспрессивно-эмоциональное средство в разговорной речи..... 334

Страны Средней Азии: история и культура

Масимханулы Д., Абиденкызы А., Дарбай Н.Х.
Мировая геополитика и новая ситуация в центральноазиатском регионе: поворотные моменты и тенденции..... 347
Каримова З.К., Масимова Х.В., Каримова Р.У.
Суфийские течения в Восточном Туркестане: распространение, особенности и влияние на соседние регионы..... 365
Сарқыткан К., Кабылғазыулы К., Токан Р.
Водная безопасность в Центральной Азии: экологические вызовы и канал Кош-тепа.. 379
Сагындыкова С.Т., Омаров Ғ.Қ
Связь кимаков со средневековыми тюркскими племенами: на основе археологических данных..... 395

CONTENT

Foreward..... 18

History and culture of the Eastern countries

Lybina A.M.
Problems of verbal communication in mixed Russian-Turkish families in the Republic of Turkey..... 24

Bairam A., Dauyen D.B.
From datong (great unity) to common prosperity: the evolution of confucian ideals in contemporary Chinese governance..... 34

Suleimenova D.K., Zhumabaeva A.A.
The relationship between Toktamysh and Timur as a factor in the transformation of Eurasia 48

Gabdullin K.T., Muratbekova A.M.
The role of the khalsa institute in the identification of Sikhs in the Indian state of Punjab: history and modernity..... 60

Yesbossynov Ye.
Overview of the literary works of Turkish poet Mehmet Akif Ersoy (based on the Safahat collection)..... 77

Turgenbay A.A., Assyl M.B.
Marriage and family in China: major social aspects and trends..... 92

Kaipolla K., Muratbekova A.M., Zanadil Zh.
Research of historical geography of Central Asia in China..... 105

Kadyl T.
Eastern motives in Kazakh novels: the role of the motive of love in the revealing of historical and artistic reality..... 117

Eastern Countries in International Relations

Abidenkyzy A., Almabekova A.
The strategic initiative of the People's Republic of China "One belt, one road' and the development prospects of Central Asian countries..... 128

Kim G.N., Seitnur Sh.A., Pishchalin V.A.
On political realism of Japan's new national security strategy..... 141

Ospanova A.K., Aliakbarova A.P.
Kazakhstan-Turkey political and diplomatic relations (late 20TH – early 21ST century)..... 158

Nazarova K.B., Dauyen D.B.
China's role in the development of hte Shanghai cooperation organization and its strategic interests..... 175

Gao Sheng Nan
Analysis of digital tools for the development of the business environment in order to enhance investment attractiveness and competitiveness: the experience of China and the practice of Kazakhstan..... 185

Zhao Jin Han
Digital transformation of business process management in the East countries: trends, challenges and prospects..... 194

Nurseitova L.D., Akifumi Sh., Ashinova Zh.Ye.
Concepts of Japanese foreign policy strategy in the new world order..... 202

Source Studies of the East and Turkology

Duyssenov B.D., Massimhanuly D., Amirbekova S.K.
Vatican version of the dictionary «Ash-shuzur al-Zahabiyya»: research, variants, structur.. 214

Kaliyeva Sh.S., Mustafayeva A.A.
Source studies character of oriental science and directions and objectives of studying arabic sources in Kazakhstan..... 230
Molotova G.M.
Written monuments of the middle ages about some cities and personalities of the Turkic country..... 241
Konkabayeva N.N., Abdrakhmanova K.H., Kanseitova E.Zh.
The comparative analysis of ethnographisms in the medieval "At-Tukhfa" manuscript..... 250
Сейтахметова Н.Л., Жандосова Ж.М., Нуров М.М.
«Confessional democracy» in the context of political processes in the Middle East..... 257
Zhuzbayeva U.D.
Comparative analysis of geographical information in «Subh al-Ash» and other sources of the era..... 272

Worldview of the Eastern countries

Orynbayeva D., Shuinshina Meta N., Satemirova D.
Comparative analysis of the theme of independence in the 21st-century poetry of turkic peoples (Based on Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkish Literature)..... 285
Mustafayeva A.A., Issakhanova Kirca M.M., Paltore Y.M.
Multilingual translation of the Arabic word 'ilm in al-farabi's enumeration of the sciences..... 298
Utebekov S., Montanay E.A.
Lexicon-phraseological comparison between the works of the Turkish poet Yunus Emre and the Kazakh language..... 308
Kydyrbayeva U.T., Shadkam Z., Tuyakbayev O.O.
The nomenclature of diseases in Turkic medical works: a semantic analysis..... 320
Dulayeva E.Z. , Syzdykova A., Mukazhanova A.M.
The imagery of curses in Kazakh and Turkish languages as an expressive-emotional means in conversational speech..... 334

Central Asian countries: history and culture

Massimkhanuly D., Abidenkyzy A., Darbay N.Kh.
World geopolitics and the new situation in the Central Asian region: turning points and trends..... 347
Karimova Z.K., Masimova H.V., Karimova R.U.
Sufi currents in Eastern Turkestan: spread, features and influence on neighboring regions 365
Sarkythkan K., Kabylgazyuly K., Tokan R.
Water in Central Asia: environmental challenges and the Qosh Tepa canal..... 379
Sagyndykova S., Omarov G.
Connection of the Kimaks with medieval turkic tribes: based on archaeological data..... 395

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізігі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024 жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары

білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докоранттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы
Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal "Kazakhstan Oriental Studies" in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical

issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

МРНТИ 15.41.39 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.24

Лыбина А.М.
Адвокатское бюро «LegisVia», Москва, Россия
E-mail: arbitrlyb@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В СМЕШАННЫХ РУССКО-ТУРЕЦКИХ СЕМЬЯХ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация. Вербальная коммуникация является одной из основ построения взаимоотношений в малой социальной группе (семье). И данный тип коммуникации в значительной степени страдает тогда, когда для одного из супругов определенный язык не является родным. В связи с этим статья посвящена проблеме нарушения вербальной коммуникации между супругами, говорящими на разных языках на примере смешанных русско-турецких семей в Турции. Цель данной статьи – исследовать причины нарушений вербальной коммуникации, которые имеют место в смешанных русско-турецких семьях. В работе использованы методы наблюдения, беседы, а также сравнительный метод, дающие возможность показать особенности этнически смешанных семей. В процессе проведения исследования автор обратил особое внимание на такие вопросы, как эффективная вербальная коммуникация между супругами в этнически смешанной семье, способы повышения качества взаимопонимания супругов, а также устойчивость семьи к различного рода проблемам, возникающим в процессе формирования семьи как социального института. Автор приходит к выводу о важном значении знания супругами языка друг друга, а также национальной культуры, что является одним из способов эффективного решения возможных внутрисемейных конфликтов. В конечном счете это повышает устойчивость семьи к различного рода проблемам, как внутри семьи, так и извне.

Ключевые слова: турки, русские, вербальная коммуникация, семья, смешанные браки, русский язык, турецкий язык

Введение

В современном мире практически нет границ для построения отношений и создания семьи. Современные средства коммуникации позволяют людям знакомиться, общаться, начинать отношения, находясь не просто в разных странах, а и на разных континентах. Свобода выбора даёт возможность как мужчинам, так и женщинам заключать браки с представителями других народов, другого вероисповедания и другого языка. Российскую Федерацию и Турецкую Республику связывает длительная история взаимоотношений. Институт формирования браков между русскими женщинами и турками уходит корнями во времена Османской империи, когда турецкие султаны брали в наложницы русских женщин, захваченных в плен крымскими татарами в ходе войн с Московским государством (Коростылёва, Нас, 2011). Самой известной наложницей в истории Османской империи является Хюррем Султан, известная в Европе как Роксолана, ставшая первой официальной женой султана Сулеймана Великолепного.

По статистическим данным 2019 года, между гражданами Турции и гражданками России заключено 0,2% браков из всех кросс-культурных браков, заключенных гражданами Турции. Таким образом, в брак с турецким мужчиной вступило 1259 россиянок (Кучмаева, 202). При этом при вступлении в отношения с носителем другого языка остро встает проблема вербальной коммуникации, посредством которой осуществляется передача информации при помощи речи и языка. Как известно, вербальная коммуникация – целенаправленный процесс

передачи при помощи языка (языкового кода) некоторого мысленного содержания (Закирова, 1999). Она осуществляется при помощи речи и языка. Язык – это знаковая система, единицы которой и отношения между ними создают упорядоченную структуру. Знаком здесь выступает слово. Язык является наилучшим средством выражения человеческого мышления и средством общения. Он отражает окружающий мир во всем его многообразии в сознании человека (Станишевская, 2016). Система языка реализуется посредством речи. Речь же представляет собой как коммуникативную деятельность человека с использованием языка для общения с другими людьми, так и результат деятельности, который зависит от условий и целей коммуникации. Особенности человеческой речи заключаются в следующем. Речь человека конкретна, неповторима, актуальна, развертывается во времени и реализуется в пространстве. В отличие от языка речь менее консервативна, более подвижна и динамична. Речь отражает опыт говорящего, может быть спонтанной и неупорядоченной, обуславливается контекстом и ситуацией (Закирова, 1999).

У каждого высказывания в процессе вербальной коммуникации существует своя функция. Это может быть и передача информации, и привлечение внимания и прочее (Бучковская, 2014). Важнейшим в вербальном общении является понимание вас собеседником. То есть мы должны излагать свои мысли таким образом, чтобы нас смогли понять. В каждой культуре существует своя языковая система языковых кодов. Именно она является тем вербальным инструментом общения в конкретном сообществе. Языки разных культур имеют свои коды. Таким образом, для того чтобы достичь понимания мы должны владеть одними и теми же языковыми кодами. Иными словами, мы должны говорить на одном языке (Станишевская, 2016).

Учитывая вышесказанное, выстраивание семейных отношений с носителем другого языка обретает достаточно сложные формы. Ведь для успешного взаимодействия мы должны быть способны эффективно реализовывать вербальную коммуникацию (говорить, понимать, писать и читать) на другом языке. Хотелось бы отметить, что как показывает психотерапевтическая практика, зачастую конфликты из-за недопонимания друг друга достаточно часто возникают даже в тех случаях, когда оба коммуниканта являются носителями одного языка. Что же происходит в том случае, когда супруги разноязычные? Следует полагать, что для создания счастливого и гармоничного союза супругами придется пройти сложный путь познания языка друг друга.

Материалы и методы исследования

При написании данной статьи использовались материалы научной литературы и научных статей различных авторов, в которых рассматриваются темы человеческой коммуникации, основы построения взаимоотношений в семье как в социальной группе, проблемы изучения иностранных языков и мотивации к изучению другого языка. Основными материалами для написания статьи стали результаты онлайн-опроса и бесед, проведенного нами среди граждан Турции (в опросе приняли участие 20 чел., из которых 3 женщины и 17 мужчин), в мае – июне 2024 года. Основные методы исследования – анализ, синтез, анкетирование и беседа. Указанные научные методы дают возможность проследить практическую реализацию указанной темы статьи, позволяющей выявить все сложности коммуникационного процесса в семье, где для одного из супругов язык не является родным.

Обсуждение

В настоящее время имеется значительное количество научных статей, посвященных различным аспектам межнациональных браков представителей народов Евразии (Багашев, Повод, Волжанина, Антонов, 2004; Винер, 2000; Ким, 2023; Намруева, 2022; и др.). Однако при этом необходимо отметить, что в работах, посвященных межнациональным бракам граждан Турции, исследователи, как правило, обходили вопросы вербальной коммуникации в

этнически смешанных семьях либо затрагивали их вскользь, что можно объяснить целевой установкой авторов (Айгумова, Заварзаева, 2012; Караханов, 2024; Киммель, 2011; и др.). В На наш взгляд, углубление в эту тему, её исследование и выработка эффективных стратегий взаимодействия в таких семьях позволят не только сохранять межнациональные браки, но и повышать их эффективность, укрепляя связь между супругами.

Результаты исследования

Для понимания сложности вербальной коммуникации в полиэтнической семье необходимо понимать разницу между языками, на которых говорят супруги, уровень притязаний супругов в семье, их мотивацию к изучению языка второго супруга, особенности восприятия речи иностранца, когда он говорит на неродном ему языке. И тогда, собрав воедино все эти компоненты, мы получим целостную картинку, которая позволит не только выявить основные сложности, но и предложит варианты решения сложностей с вербальной коммуникацией в семье.

Стоит начать с краткого описания разницы между турецким и русским языками. Турецкий язык входит в тюркскую языковую семью. Основа турецкой грамматики – это жёсткая логика и чёткая структура, что уже очень отдаляет турецкий язык от русского. Турецкий язык относится к агглютинативным языкам: к слову добавляются различные суффиксы и аффиксы, порой, таким образом, слово заменяет собой целое предложение. В турецком языке, как и в русском, одна буква равна одному звуку. Однако, в турецком языке слова как слышаться, так и пишутся, что значительно облегчает изучение турецкого языка для русскоговорящих, но усложняет изучение русского языка для туркоговорящих. Потому, как в русском языке наблюдается существенное отличие: там, где носитель русского пишет *«молоко»*, но говорит *«мАлАко»*, изучающему русский язык нужно понимать разницу между написанием и произношением. Существуют и фонетические различия в языках. Так, туркам сложно привыкнуть к русскому «Ы», хотя в турецком языке «ı» близка к русскому, но звук более глубокий (задний) звук. И тогда, когда носителю русского сложно верно произнести слово «Salı» (вторник), так как происходит усиления буквы в конце слова, носителю турецкого языка сложно сказать «рыба». Часто «ы» в этом случае смягчается, переходя в «и» (Дубровина, Сулейманова, 2023). Кроме того, в турецком языке отсутствует категория рода и здесь возникает сложность в обучении туркоговорящих русскому языку, так как мужской и женский род возможно объяснить через категорию «мужчина» и «женщина», что, в целом, очень условно, но даёт адекватные результаты, а категория среднего рода вызывает большие затруднения в восприятии.

Русский язык – язык восточной подгруппы славянской ветви индоевропейской семьи языков. Основой для формирования современного русского языка явился восточнославянский, известный также как древнерусский язык. Русский язык активно развивался, наполняясь заимствованиями из многих других языков, в том числе и из тюркских (Зализняк, 2012). Русский язык считают одним из сложнейших языков для изучения, ведь большую часть информации иностранцам приходится просто запоминать и заучивать, не понимая логики развития языка. Сложности в изучении начинаются уже с кириллического алфавита и продолжаются при освоении грамматики, фонетики, ударения, которое в русском языке является свободным, но в то же время, ставить ударение по своей воле иностранец не может, он может его только заучить, ведь неверно поставив ударение в слове, он может изменить его смысл, лексический или грамматический, как, например, в слове «зАмок – замОк». Русский язык является флективным, а, следовательно, полной противоположностью агглютинативному турецкому.

Если в турецком языке слово «yaprak» – лист, во множественном числе будет «yapraklar» и иного не дано, то в русском языке, если говорится о растении, единственное число – «лист», множественное число – «листья». Если же речь идёт о железе, то во множественном числе это

уже «листы». Сколько тонкостей и нюансов приходится познавать и запоминать иностранцам, которые по тем или иным причинам учат русский язык. И это, не говоря уже о том, что русский язык сильно трансформируется со временем и тот язык, на котором написана, например, русская литература Золотого века, существенно отличается от того, на котором говорят сейчас.

В качестве иллюстрации можно привести одно из стихотворений русского поэта-мыслителя Ф. Тютчева:

«Чародейкою Зимою
Околдован, лес стоит
И под снежной бахромою,
Неподвижною, немою,
Чудной жизнью он блестит.
И стоит он, околдован,
Не мертвец и не живой
Сном волшебным очарован,
Весь опутан, весь окован
Легкой цепью пуховой…
Солнце зимнее ли мещет
На него свой луч косой
В нем ничто не затрепещет,
Он весь вспыхнет и заблещет
Ослепительной красой».

Насколько возможно адекватное восприятие смыслов данного стихотворения иностранцем, когда даже не все носители русского языка могут знать значение слова *«мещет»?* Конечно, многое зависит от уровня притязаний к знанию русского языка как иностранного. Казалось бы, нам могут помочь те самые заимствования из тюркских языков, о которых упоминалось выше, но это не совсем так.

Мы говорим об этнически смешанной семье, где супруг – турок, а супруга – русская. И вот уже супругам приходится учиться воспринимать слова, им с детства знакомые, в новом смысле. Для супруга «bardak» (бардак) – это уже не стакан, а беспорядок в доме, а для супруги «saray» (сарай) – это не постройка для хранения огородной утвари, а дворец. В сознании каждого из супругов привычное слово обретает новый смысл. Помимо сложностей в изучении языков друг друга, что является необходимой и неотъемлемой частью построения взаимоотношений, супругам необходимо понимать психологические аспекты говорения на иностранном языке.

Если вы посетите любой миграционный центр Российской Федерации то, скорее всего, услышите, как сотрудники разговаривают с иностранными гражданами на повышенных тонах. Это можно принимать за некомпетентность и некорректное поведение, однако, на самом деле это просто попытка донести информацию. Своего рода когнитивное искажение – кажется, что если говорить громче или по слогам, то носитель другого языка точно поймет коммуниканта. Конечно же, этого не происходит, а только усугубляет ситуацию: иностранец не понимает, тревожится, еще больше путается, а сотрудник начинает нервничать из-за того, что не может донести смысл. Более того, когда человек говорит на нашем языке, но коверкает его, допускает речевые ошибки, мы невольно начинаем воспринимать его не как равного себе взрослого, а как ребенка. Ведь именно дети так учатся говорить. Мы воспринимаем речь иностранца на нашем родном языке, как более мягкую, детскую и это в некоторой степени может менять наше отношение к человеку в целом. Так, например, в одной из бесед преподаватель русского языка как иностранного, отметила, что иначе воспринимает своих студентов, когда они

говорят на своем родном языке. Так, как будто из подростков, каковыми они не являются – это взрослые, сформировавшиеся люди, они резко взрослеют (Анохина, 2008).

Что касается брачных союзов турков и русских женщин, то русские женщины в большинстве своем воспитываются в определенной парадигме, где женщина в семье – это в большей степени мать для всех, включая собственного мужа. А если муж-иностранец и переехал в её страну, да еще и плохо говорит? Эти факторы могут усилить в женщине «материнские» качества и она может начать воспринимать своего мужа, мужчину, не как взрослого человека, а как неразумное дитя, требующее заботы, опеки и высокой степени контроля. Такой поворот событий с большой долей вероятности негативно скажется на супружеских отношениях, учитывая культурные особенности турецкого народа, где ведущая роль в семье принадлежит мужчине.

Проблемы вербальной коммуникации будут сопровождать супругов на каждом шагу. Мужу придется привыкать, что суп *едят*, а не пьют, что за окном *идёт дождь*, хотя ног у дождя нет, что на столе *лежит* вилка и *стоит* чашка. В то время, как супруге придётся привыкать и принимать то, что сигарету *пьют,* а говоря о страхе нужно использовать исходный падеж и если переложить на русский язык, то фраза «*я боюсь собаки»* будет звучать, как *«я боюсь от собаки».* И каждому из супругов необходимо понять и принять тот факт, что правила и логика его родного языка не работают, если перекладывать их на язык супруга. Это позволит снизить раздражение, которое порой возникает при изучении иностранных языков в попытке провести аналогию со своим родным языком.

Стоит отметить, что женщин, создавших семью с турецким мужчиной, при изучении языка ждет немало сюрпризов, так как учить они будут стамбульский диалект турецкого языка – литературный турецкий. А Турецкая Республика щедра на диалекты. И если женщину, выучившую литературный турецкий, поймут в любой провинции, это совершенно не означает, что она поймет, о чем ей говорят окружающие, например, в городе Шанлыурфа на юго-востоке Турции. Кроме того, любой язык стремится к сокращениям, вспомним русское «*здрасти»*, а обилие диалектов вкупе с сокращениями значительно усложняет восприятие. Даже когда носитель русского языка достаточное время учит турецкий язык - это не является гарантией, что в слове «*naber*» он распознает фразу *«ne haber?»* «какие новости?» (что нового?)

Изучение любого иностранного языка – процесс сложный, длительный и требует систематичности. Возвращаясь к уровню притязаний – каждая пара делает свой выбор. Кому-то для счастливой и полноценной семейной жизни будет достаточно уровня А2 (уровень владения ниже среднего), а кому-то будет необходимо заговорить на языке друг друга на уровне С2 (профессиональный уровень владения). Важно понимать и то, что не каждый носитель языка своим родным языком владеет на уровне С2. Всё зависит о конкретных людей, которые являются носителями разных языков и решили создать семью.

Кому-то достаточно будет говорить о погоде, бытовых вещах, обсудить последние новости, полученные от друзей или соседей и быть счастливым со своей избранницей или избранником. А кому-то захочется говорить о философии и культуре, постигать менталитет народа, среди которого будешь жить, через его фольклор и это уже совершенно другой уровень владения языком. В идеальной картине взаимоотношений для понимания своего избранника нужно услышать, какие сказки ему читала мама, какие колыбельные пела, какие песни затрагивают его душу, как в детстве его ласково звал отец или дедушка. Естественно, на его языке. Но это не обязательное условие гармонии в семье именно потому, что люди разные и требования к отношениям у них разные.

Но если говорить всё же о ментальном здоровье семьи как социальной группы, то необходимо как можно лучше знать язык своего партнера. Понимать оттенки языка, его особенности и мелодику. Снова обратимся к примерам: супруг говорит, что сегодня вечером они идут в гости, а жена, по уровню владения языком, может ответить, что она не пойдет, но не сможет объяснить, почему? В то время как у неё был сложный день, она устала и не очень

хорошо себя чувствует, но в любой другой день составила бы компанию супругу, а сегодня попросила бы его отменить визит и побыть с ней или пойти одному, если ему это комфортно. А сказать она может только «я не пойду». Сколько информации останется за кадром? Сколько не будет понято и к какому конфликту это может привести? Ведь супруг будет недоумевать, что же случилось? Она обижена на него? Ей неприятны эти люди?

И вот здесь появляется необходимость выбора. Кому-то из супругов придется выбрать, чей язык ведущий. Скорее всего, выбор будет обусловлен страной проживания, ведь живя в стране невозможно не погружаться в языковую среду. И даже если оба супруга хотят как можно лучше выучить язык друг друга, кто-то будет всегда на ступеньку выше – русская жена будет лучше знать русский во всем его многообразии по праву рождения, а турецкий муж – турецкий. Но стремление к глубокому изучению языка супруга позволит быть ближе друг к другу, лучше понимать другого, а это – залог успешного семейного союза.

Далее, семья, как правило, из диады переходит в триаду – появляются дети. Чаще всего, в полиэтнических семьях дети – билингвы. В детском возрасте язык учится стихийно, быстро и вот уже ребёнок бегло говорит и понимает оба языка родителей. В практике встречаются случаи, когда женщина, переехав в другую страну, не изучает язык в достаточной степени, и в какой-то момент её дети начинают говорить лучше, чем она. И зачастую это ведет уже к нарушению вербальной коммуникации не только с супругом, но и с детьми. Происходит некая изоляция одного из членов семьи из-за его неспособности доносить свои мысли и чувства до других.

Таким образом, чем лучше супруги знают языки друг друга, тем выше становится устойчивость их семьи к различного рода проблемам, как внутри семьи, так и извне. Ведь именно с помощью речи и языка мы можем разрешать конфликты, договариваться, понимать своего партнера. Вступая в полиэтнический брак каждый из супругов должен понимать зону своей ответственности не только в изучении языка партнера, но и понимания и принятия его культуры и менталитета. И для эффективного супружества этот процесс должен быть двухсторонним. Здесь нет места ультиматумам и позиции «он/она сюда приехал/а, вот пусть и учит язык», ведь за каждым из супругов стоят их семьи и друзья, связь с которыми тоже желательно поддерживать на том языке, который им понятен.

Заключение

Создание семьи – сложный и многогранный процесс. Встречаются два взрослых человека, со своим жизненным опытом, своими ценностями и жизненными ориентирами, а в нашем случае, еще и с разными культурами, языками и менталитетом. Многим хотелось бы думать, что одной их любви достаточно для того, чтобы прожить долгую и счастливую жизнь, но любовь – это чувство, которое трансформируется, взрослеет и растет вместе с супругами при условии взаимного уважения, понимания, принятия. Не говоря уже о том, что у каждого человека свой «язык любви»: для одного любовь проявляется в тёплых и нежных словах, для другого в тактильном контакте, для третьего в небольших подарках. И узнать о том, какой «язык любви» у нашего партнера мы тоже можем только при помощи диалога, той самой вербальной коммуникации. Даже когда мы выросли в одной культуре, относимся к одному вероисповеданию и говорим на одном языке, нам часто сложно договориться, так как в диалоге нужно уметь слушать и слышать, а не обижаться на свой выдуманный смысл или на не так построенную фразу, и это требует психологической зрелости от каждого. Следовательно, осознанность и зрелость в полиэтническом браке должна быть еще выше, ведь мы изначально говорим на разных языках. В статье мы ограничиваемся только рамками семьи, но ведь помимо этого необходимо уметь говорить и понимать в разных жизненных ситуациях. Например, вылетая на родину супруга мы, как минимум, должны уметь объяснить цель нашего приезда в страну пограничному контролю, ответить на другие вопросы, прочитать на табло, где выход в город из аэропорта. А дома объяснить избраннику или избраннице, что у

нас болит в случае недомогания, сообщить, что у нас аллергическая реакция на какой-то продукт. Эти, казалось бы, такие обыденные вещи могут стать невыносимо сложными в том случае, когда мы не владеем языком своего спутника жизнь.

Литература:

Айгумова, Заварзаева, 2012 – *Айгумова З.И., Заварзаева Е.С.* Социально-психологическая адаптация супругов из русско-турецких семей // Вестник Дагестанского государственного университета. 2012. Вып. 4. С. 194–199.

Анохина, 2008 – *Анохина В.С.* Речевые аспекты семейного конфликта // Вестник Адыгейского государственного университета. 2008. № 7. Сер. 3. Педагогика и психология. С. 134–139.

Багашев, Повод, Волжанина, Антонов, 2004 – *Багашев А.Н., Повод Н.А., Волжанина Е.А., Антонов А.Л.* Структура межнациональных браков коми-ижемцев Северного Зауралья // ВААЭ. 2004. № 5. С. 138–151.

Бучковская, 2014 – *Бучковская Е.Ю.* Межкультурный аспект вербальной коммуникации // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2014. № 5 (2). С. 279–283.

Винер, 2000 – *Винер Б.Е.* Выбор имен детей в этнически смешанных и несмешанных семьях в Ленинграде // Журнал социологии и социальной антропологии. 2000. Т. III. № 3. С. 142–157.

Дубровина, Сулейманова, 2023 – *Дубровина М.Э., Сулейманова К.С.* Фонетика и орфоэпия современного турецкого языка. Вводный курс. Санкт-Петербург, 2023. 110 с.

Зализняк, 2012 – *Зализняк А.А.* Расшифровка лекции. Интернет-источник element.ru, 2012.

Закирова, 1999 – *Закиров И.И.* Вербальная коммуникация. Справочник по эпидемиологии. Бишкек, 1999. 342 с.

Караханов, 2024 – *Караханов Э.Х.* Социальный контекст российско-турецких семей как этнокультурный компонент развития отношений между Россией и Турцией // Миссия конфессий. 2024. Т. 13. Ч. 2. С. 223–231.

Ким, 2023 – *Ким Г.Н.* Статус и роль женщин-кореянок в формировании идентичности детей в этнически смешанных семьях (на материалах г. Шымкента) // Кореeведение в россии: направление и развитие. 2023. Т. 4. № 3. С. 64–71.

Киммель, 2011 – *Киммель Н.В.* Факторы формирования новой культурной идентичности представителей русскоязычной диаспоры в условиях культуры Турции // Социум и власть. 2011. № 2 (30). С. 93–97.

Кучмаева, 2023 – *Кучмаева О.В., Ростовская Т.К.* Российско-турецкие браки в условиях становления нового мирового порядка: методология исследования // Социальные и гуманитарные знания. 2023. Т. 9. № 1. С. 58–69.

Коростылёва, Нас, 2011 – *Коростылёва Е.А., Нас С.* Исследование относительно проблем в русско-турецких смешанных браках // Вестник магистратуры. 2011. № 2. С. 28–35.

Намруева, 2022 – *Намруева Л.В.* Межэтнические семьи калмыков и корейцев: выбор этнической идентичности // Кореeведение в России: направление и развитие. 2022. Т. 3. № 3. С. 43–48.

Станишевская, 2016 – *Станишевская Ж.* Вербальная коммуникация как объект исследования в процессе психотерапии // Studia Humanitalis. 2016. № 2. С. 1–23.

References:

Aygumova, Zavarzayeva, 2012 – Aygumova Z.I., Zavarzayeva Ye.S. Sotsialno-psikhologicheskaya adaptatsiya suprugov iz russko-turetskikh semey [Socio-psychological adaptation of spouses from Russian-Turkish families] // Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta. 2012. Vyp. 4. P. 194–199.(in Rus).

Anokhina, 2008 – Anokhina V.S. Rechevye aspekty semeynogo konflikta [Speech aspects of the family conflict] // Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta. 2008. № 7. Ser. 3. Pedagogika i psikhologiya. P. 134–139. (in Rus).

Bagashev, Povod, Volzhanina, Antonov, 2004 – Bagashev A.N., Povod N.A., Volzhanina Ye.A., Antonov A.L. Struktura mezhnatsionalnykh brakov komi-izhemtsev Severnogo Zauralya [The structure of interethnic marriages of the Izhem-Komi of Northern Ural] // VAAE. 2004. № 5. P. 138–151. (in Rus).

Buchkovskaya, 2014 – Buchkovskaya Ye.Yu. Mezhkulturny aspekt verbalnoy kommunikatsii [Intercultural aspect of verbal communication] // Aktualnye problemy gumanitarnykh i estestvennykh nauk. 2014. № 5 (2). P. 279–283. (in Rus).

Viner, 2000 – Viner B.E. Vybor imen detey v etnicheski smeshannykh i nesmeshannykh semyakh v Leningrade [The choice of names of children in ethnically mixed and unexplored families in Leningrad] // Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii. 2000. T. III. № 3. P. 142–157. (in Rus).

Dubrovina, Suleymanova, 2023 – Dubrovina M.E., Suleymanova K.S. Fonetika i orfoepiya sovremennogo turetskogo yazyka. Vvodny kurs [Phonetics and orthoepy of the modern Turkish language. Introductory course]. Sankt-Peterburg, 2023. 110 p. (in Rus).

Zaliznyak, 2012 – Zaliznyak A.A. Rasshifrovka lektsii [Decryption of the lecture]. Internet-istochnik element.ru, 2012. (in Rus).

Zakirova, 1999 – Zakirov I.I. Verbalnaya kommunikatsiya. Spravochnik po epidemiologii [Verbal communication. Handbook of epidemiology]. Bishkek, 1999. 342 p. (in Rus).

Karakhanov, 2024 – Karakhanov E.Kh. Sotsialny kontekst rossysko-turetskikh semey kak etnokulturny komponent razvitiya otnosheny mezhdu Rossiyey i Turtsiyey [The social context of Russian-Turkish families as an ethnocultural component of the development of relations between Russia and Turkey] // Missiya konfessy. 2024. T. 13. Ch. 2. P. 223–231. (in Rus).

Kim, 2023 – Kim G.N. Status i rol zhenshchin-koreyanok v formirovanii identichnosti detey v etnicheski smeshannykh semyakh (na materialakh g. Shymkenta) [The status and role of women in the formation of the identity of children in ethnically mixed families (based on the materials of Shymkent)] // Koreyevedeniye v rossii: napravleniye i razvitiye. 2023. T. 4. № 3. P. 64–71. (in Rus).

Kimmel, 2011 – Kimmel N.V. Faktory formirovaniya novoy kulturnoy identichnosti predstaviteley russkoyazychnoy diaspory v usloviyakh kultury Turtsii [Factors for the formation of a new cultural identity of representatives of the Russian -speaking diaspora in the context of the culture of Turkey] // Sotsium i vlast. 2011. № 2 (30). P. 93–97. (in Rus).

Kuchmayeva, 2023 – Kuchmayeva O.V., Rostovskaya T.K. Rossysko-turetskiye braki v usloviyakh stanovleniya novogo mirovogo poryadka: metodologiya issledovaniya [Russian-Turkish marriages in the context of the formation of a new world order: Research methodology] // Sotsialnye i gumanitarnye znaniya. 2023. T. 9. № 1. P. 58–69. (in Rus).

Korostylyova, Nas, 2011 – Korostylyova Ye.A., Nas S. Issledovaniye otnositelno problem v russko-turetskikh smeshannykh brakakh [Research for problems in Russian-Turkish mixed marriages] // Vestnik magistratury. 2011. № 2. P. 28–35. (in Rus).

Namruyeva, 2022 – Namruyeva L.V. Mezhetnicheskiye semyi kalmykov i koreytsev: vybor etnicheskoy identichnosti [Interethnic families of Kalmyks and Koreans: the choice of ethnic identity] // Koreyevedeniye v Rossii: napravleniye i razvitiye. 2022. T. 3. № 3. P. 43–48. (in Rus).

Stanishevskaya, 2016 – Stanishevskaya Zh. Verbalnaya kommunikatsiya kak obyekt issledovaniya v protsesse psikhoterapii [Verbal communication as an object of research in the process of psychotherapy] // Studia Humanitalis. 2016. № 2. P. 1–23. (in Rus).

Лыбина А.М.
«LegisVia» адвокаттық бюросы, Мәскеу, Ресей
E-mail: arbitrlyb@mail.ru

ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АРАЛАС ОРЫС-ТҮРІК ЖАНҰЯЛАРЫНДАҒЫ ВЕРБАЛДЫҚ ТІЛДЕСУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Вербалдық тілдесу шағын әлеуметтік топта тиімді байланыс құруға арналған негіздердің бірі болып табылады. Бұл ретте жанұяларда ерлі-зайыптылардың ана тілдері мүлдем басқа болған жағдайда, вербалдық тілдесуге едәуір зиян келтірілуі де мүмкін. Осыған байланысты мақала Түркиядағы аралас орыс-түрік отбасыларының мысалында ана тілдері басқа ерлі-зайыптылардың арасындағы вербалдық тілдесудің бұзылу мәселесіне арналған. Бұл мақаланың *мақсаты* – аралас орыс-түрік жанұяларында орын алатын вербалдық тілдесудің бұзылу себептерін зерттеу. Зерттеу жүргізу барысында бақылау және әңгімелесу сияқты ғылыми әдістер һәм ерлі-зайыптылары басқа ұлттарға жататын отбасылардың ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік беретін салыстыру әдісі қолданылды. Мақала авторы ерлі-зайыптылары басқа ұлттарға жататын жанұялардың ішіндегі тиімді вербалдық тілдесу, ерлі-зайыптылардың арасындағы өзара түсіністік сапасын арттыру мәселелеріне, сондай-ақ отбасының әлеуметтік институт ретінде құрылу кезінде туындайтын әртүрлі мәселелерге ерекше назар аударды. Автор ерлі-зайыптылардың бір-бірінің тілдерін және ұлттық мәдениеттерін білу өте маңызды деген қорытындыға келді. Өйткені бұл үй ішіндегі әртүрлі ықтимал жанжалдарды шешу үшін тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. Сайып келгенде бұл отбасының ішкі және сыртқы проблемаларына байланысты тұрақтылық деңгейін арттырады.

Кілт сөздер: түріктер, орыстар, вербалдық тілдесу, отбасы, аралас жанұялар, орыс тілі, түрік тілі

Lybina A.M.
Law Firm "LegisVia", Moscow, Russia
E-mail: arbitrlyb@mail.ru

PROBLEMS OF VERBAL COMMUNICATION IN MIXED RUSSIAN-TURKISH FAMILIES IN REPUBLIC OF TURKEY

Abstract. Verbal communication is a fundamental aspect of building relationships within small social groups, such as families. However, it can be significantly affected when one spouse is not a native speaker of the family's primary language. This article examines the challenges of verbal communication between spouses who speak different languages, using mixed Russian-Turkish families in Turkey as a case study. The objective of this study is to analyze the causes of communication difficulties in mixed Russian-Turkish marriages. The research is based on observations, interviews, and a comparative analysis, which help highlight the unique characteristics of ethnically mixed families. The study focuses on key aspects such as effective verbal communication between spouses, strategies to improve mutual understanding, and the resilience of families in overcoming challenges that arise in the process of family formation as a social institution. The findings suggest that language proficiency and cultural awareness are essential for maintaining harmony and preventing conflicts within mixed families. Ultimately, these factors contribute to greater family stability, both in internal relationships and in adapting to external influences.

Key words: Turks, Russian, verbal communication, family, mixed marriages, Russian, Turkish language

Сведения об авторе:
Лыбина Анастасия Михайловна, психолог-консультант, адвокатское бюро «LegisVia», Москва, Россия.

Автор туралы мәлімет:

Лыбина Анастасия Михайловна, кеңесші-психолог, «LegisVia» адвокаттық бюросы, Мәскеу, Ресей.

Information about author:
Lybina Anastasia, Consultant Psychologist, «LegisVia» Law Bureau, Mocsow, Russia.

Келіп түсті 11 қараша 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

IRSTI 11.15.11 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.34

***[1]Bairam A.** **[2]Dauyen D.B.**
[1,2]*Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan*
E-mail: [1]asselkarabassova@gmail.com, [2]orientalsciences.kz@gmail.com

FROM DATONG (GREAT UNITY) TO COMMON PROSPERITY: THE EVOLUTION OF CONFUCIAN IDEALS IN CONTEMPORARY CHINESE GOVERNANCE

Abstract. This study analyzes the evolution of the Confucian concept of Datong (Great Unity) and its influence on China's contemporary Common Prosperity strategy. The research is based on a historical-comparative method, discourse analysis of Confucian texts (Liji, Shijing), and an analysis of modern Chinese government documents. This approach allows for tracing the transformation of Datong within Chinese political thought and assessing its practical application in the country's socio-economic policies. The novelty of the study lies in its examination of the connection between traditional Confucian concepts and China's modern socio-economic strategies. Particular attention is paid to how classical philosophy adapts to the realities of socialist modernization and how it is integrated into the country's state ideology. The primary objective of this research is to identify similarities and differences between Datong, Xiaokang (Moderate Prosperity), and Common Prosperity, assess their practical implementation, and evaluate the impact of traditional ideology on China's state policy. The findings of the study indicate that the concept of Common Prosperity incorporates elements of Datong, such as social justice and wealth redistribution. However, unlike the utopian ideal, Common Prosperity maintains a market economy and state regulation, making it a pragmatic policy rather than a purely ideological construct. This study contributes to a deeper understanding of the evolution of Chinese political philosophy, demonstrating how China's governance system integrates historical ideological concepts into its modern socio-economic development strategies.

Keywords: Datong, Common Prosperity, Confucianism, Xiaokang, socialist modernization, economic policy, China's governance model.

Introduction

In an era of growing economic disparities and social transformations, the pursuit of equitable development has become a central concern for governance worldwide. In China, this challenge is particularly pressing as the country seeks to sustain economic growth while addressing wealth concentration, regional inequality, and social justice. Economic inequality has far-reaching societal consequences, influencing social stability, political trust, and long-term economic sustainability, making it a critical issue for policymakers (Akram, Hassan, 2023).

Despite achieving the status of an upper-middle-income country and eradicating extreme poverty in 2020, China continues to grapple with economic disparities. According to the World Bank, as of 2021, approximately 17% of the population still lived on less than $6.85 per day (in 2017 PPP terms), indicating persistent gaps in income distribution (World Bank, 2024). Furthermore, while China's economy grew at a robust rate of 5.0% in the first half of 2024—driven by consumer spending on services, exports, and public infrastructure investment—the momentum has slowed due to weak domestic demand and a downturn in the property market. Growth is expected to decline to 4.8% in 2024, down from 5.2% in 2023, raising concerns about economic stability and the sustainability of the current development model (World Bank, 2024). Against this backdrop, the Common Prosperity initiative has emerged as a key policy aimed at mitigating socio-economic inequalities and fostering inclusive growth.

The Confucian ideal of Datong (大同), which envisions a society rooted in collective well-being, social harmony, and economic fairness, provides a relevant conceptual framework for understanding contemporary policy shifts. Historically, Datong has played a significant role in shaping governance models, evolving through various dynastic and ideological transitions. From its classical Confucian origins to its reinterpretations by reformist thinkers such as Kang Youwei, this concept has been adapted to reflect shifting socio-economic realities. In the modern era, Common Prosperity echoes key aspects of Datong by emphasizing balanced economic development, wealth redistribution, and an inclusive approach to national progress. However, while traditional Datong ideals advocated for communal ownership and the elimination of private wealth disparities, Common Prosperity operates within the framework of a socialist market economy, blending state intervention with regulated private enterprise. Scholars highlight that this initiative represents a uniquely Chinese approach to equitable development, differing from Western redistributive policies by integrating socialist governance with market mechanisms (Li, 2022). This distinction raises important questions about the extent to which Confucian thought informs contemporary governance and how its principles have been adapted to fit modern economic structures.

The relevance of this study lies in its examination of the ideological foundations of China's economic strategy, particularly as Confucianism continues to shape political discourse and long-term national planning. Understanding the philosophical roots of Common Prosperity provides deeper insight into China's governance model and its implications for global discussions on economic equity. Additionally, this research is significant for scholars and policymakers seeking to comprehend China's unique approach to wealth redistribution, particularly in the context of global economic shifts and debates on sustainable development.

This study aims to:

1. Analyze the historical evolution of Datong and its influence on governance models throughout Chinese history.
2. Examine the ideological and policy foundations of the Common Prosperity initiative.
3. Identify key divergences and adaptations in how Datong is interpreted within the framework of modern governance.
4. Evaluate the broader implications of Common Prosperity for China's socio-economic development.

By bridging classical Confucian ideals with contemporary governance strategies, this research contributes to a deeper understanding of the role of traditional philosophy in shaping state policies in 21st-century China.

Materials and methods of research

The research is based on a comprehensive methodological approach that includes historical-philosophical analysis, comparative analysis, and statistical data analysis. The primary sources of empirical data consist of official reports from China's National Bureau of Statistics, publications from the World Bank, and textual analysis related to the concept of Datong (大同) in historical and contemporary Chinese thought.

Historical-philosophical analysis was employed to trace the evolution of the Datong concept from its first mention in the Book of Rites (礼记 Liji) to its interpretation by Kang Youwei (1858–1927) and its adaptation in modern Chinese policy. The study draws on primary sources such as the Book of Rites (Liji), the Gongyang Commentary (公羊传), Kang Youwei's The Book of Datong (大同书), as well as the works of Mao Zedong and contemporary theorists of socialist modernization in China.

Comparative analysis was used to juxtapose the traditional notion of Datong with the modern concept of "Common Prosperity" (共同富裕). To identify ideological parallels and differences, classical Confucian texts, Qing dynasty thinkers, and 20th-century reformers, including Sun Yat-sen

and Mao Zedong, were examined. This analysis also included a review of Chinese Communist Party documents that discuss Datong within the framework of state policy.

For empirical research, statistical data analysis was conducted using official reports that reflect China's socio-economic transformations. The study examined:

– data from China's National Bureau of Statistics on income distribution, social inequality, and living standards.

– reports from the World Bank containing key macroeconomic indicators of China.

– publications on the implementation of the "Common Prosperity" policy, including official government statements and analytical materials from international research centers.

A qualitative textual analysis was carried out by reviewing original philosophical treatises, government documents, and modern studies on the Datong concept. Particular attention was given to key terminology and its interpretation in historical and contemporary Chinese thought, enabling the identification of transformations of this idea across different historical contexts.

Additionally, a literature review was conducted, incorporating monographs and journal articles published in leading peer-reviewed journals. The review covered theoretical foundations of Datong, its interpretations across different eras, and its influence on modern Chinese policy.

By applying these methodological approaches, this study provides a comprehensive analysis of the evolution of the Datong ideal and its relevance in contemporary Chinese political and economic practice.

Discussion

The concept of Datong (大同) is one of the key ideas in Chinese philosophy, first systematically presented in the Liyun (礼运) section of the Book of Rites (Liji, 礼记). It is contrasted with the concept of Xiaokang (小康, "Moderate Prosperity"), where Datong symbolizes the highest ideal of a harmonious society, while Xiaokang represents an intermediate stage characterized by a partial realization of social order (Chen, 2013). Throughout Chinese history, interpretations of Datong have evolved in response to changing socio-political conditions. During the Qing dynasty (1644–1911), when the empire faced both external and internal crises, a new understanding of Datong emerged, linked to the necessity of political reform and the transition to a nation-state. In this context, thinkers such as Wang Tao (1828–1897), Kang Youwei (1858–1927), Liang Qichao (1873–1929), Sun Yat-sen (1866–1925), and Mao Zedong (1893–1976) proposed various interpretations of the concept, adapting it to the demands of China's modernization (Dessein, 2017).

Kang Youwei had a particularly significant influence on the development of Datong, formulating the Three Ages Theory (三世说) based on the Gongyang Commentary to the Spring and Autumn Annals (Pi, 2022). His vision of Datong positioned it as an attainable social and political goal rather than a utopian ideal, integrating Confucian ideals with modernization efforts. In contemporary Chinese politics, Datong continues to play an important role, particularly within the Common Prosperity strategy. This concept is viewed as a tool for strengthening social stability, reducing economic inequality, and ensuring balanced development. Many scholars emphasize that the ideas of Datong have influenced China's socialist theory and served as a foundation for rhetoric surrounding economic and social equality (Dessein, 2017).

Studies indicate that the concept of Datong has impacted the development of communist ideology in China, especially regarding the spread of socialist equality ideals. Kang Youwei and Sun Yat-sen reinterpreted Datong in the context of national modernization, while Mao Zedong incorporated elements of the concept to justify China's socialist development (Chen, 2013: 85–102). Some researchers also argue that within the framework of the Chinese Communist Party (CCP)'s modern policies, Datong is being adapted as a component of national ideology, reinforcing the country's unity (Dessein, 2017).

A literary analysis reveals that the concept of Datong has undergone significant transformations, from its philosophical interpretation in the Book of Rites to its integration into the political rhetoric of 19th and 20th-century China, and its relevance in the 21st century within the Common Prosperity strategy. The historical evolution of Datong demonstrates its adaptability to China's changing socio-political conditions while maintaining its status as an ideal of harmonious society and social equality. This study examines how Datong has been incorporated into modern governance frameworks and evaluates its practical application within the Common Prosperity strategy, identifying potential future directions for the development of this model.

The Confucian concept of Datong (大同) was first introduced by Confucius as a response to the social turmoil of his time, marked by the struggles for power among feudal lords and the collapse of traditional rituals and norms. Seeking a solution to these problems, Confucius formulated an ideal vision of society, Datong society.

Even before systematically presenting the idea of Datong, Confucius had already proposed several principles that reflect its essence. A central element of this concept is 仁 (rén, benevolence or humaneness), which emphasizes universal love and care – not only for one's own family but for all people in society. The value of rén embodies equality, harmony, and social justice.

The concept of Datong was fully articulated in the "Liyun" (礼运) section of the *Book of Rites* (礼记 Liji), which systematically presents this ideal: "大道之行也，天下为公。选贤与能，讲信修睦，故人不独亲其亲，不独子其子，使老有所终，壮有所用，幼有所长，矜寡孤独废疾者，皆有所养。男有分，女有归。货，恶其弃于地也，不必藏于己；力，恶其不出于身也，不必为己。是故，谋闭而不兴，盗窃乱贼而不作，故外户而不闭，是谓大同。[Hu, 2017: 489].

In Nylan's (2001) translation, it reads as follows: *"When the Great Way [大道 dadao] was practiced, all-under-heaven was as common [天下为公 tianxia wei gong]. They chose men of worth and ability [for public office]; they practiced good faith and cultivated good will [修睦 xiumu]. Therefore, people did not single out only their parents to love, nor did they single out only their children for care. They saw to it that the aged were provided for until the end, that the able-bodied had employment, and that the young were brought up well. Compassion was shown to widows, orphans, the childless, and those disabled by disease, so that all had sufficient support. Men had their portion [of land], and women, their homes after marriage. Wealth they hated to leave unused, yet they did not necessarily store it away for their own use. Strength they hated not to exert, yet they did not necessarily exert it only for their own benefit. Thus selfish scheming was thwarted before it could develop. Bandits and thieves, rebels and traitors did not show themselves. So the outer gates [外户 waihu] were left open. This was known as the period of the Great Unity [大同 datong]."* (Nylan, 2001).

This passage outlines the fundamental principles of Datong: "天下为公" (All under Heaven belongs to all), "选贤与能" (Selecting the worthy and capable), and "讲信修睦" (Upholding trust and harmony). These principles serve as a concise representation of the ideal social order believed to have existed during the era of virtuous rulers (三代之英, the Three Sage Kings) and form the core of Confucius' socio-political philosophy.

According to Boer (2023), the concept of Datong (大同) in the *Liji* (礼记, *Book of Rites*) is depicted as an era characterized by the elimination of social inequality, the equitable distribution of resources, and a society founded on trust and virtue. The description of the period of Great Unity in this text presents an ideal vision of governance, where crime is absent, and resources are utilized in the interest of the entire population (Boer, 2023)

The reinterpretation of Datong (大同) in later Confucian tradition, particularly in the works of He Xiu (129–182 CE), represents a significant shift in the perception of this ideal. While the *Liji* (礼记) portrayed Datong as a lost era of the past, He Xiu's commentary on the Gongyang Commentary

(公羊传) on the *Spring and Autumn Annals* (春秋) introduced a more structured historical framework, where social harmony and great order (太平, Taiping) were not just abstract utopias but attainable political conditions. He classified historical progression into three sequential stages: the era of decline and disorder (衰乱, shuailuan), the era of rising peace (升平, shengping), and the era of great order (太平, taiping) (He, 1980).

This shift from an idealized past to a structured model of the future became a crucial milestone in the development of Chinese political thought. Unlike the classical conception of Datong as a distant, unattainable ideal, He Xiu reframed it as a concrete political goal that could be pursued. His approach emphasizes a progressive historical dynamic, where society moves from chaos to order, and social institutions gradually evolve, laying the foundation for sustainable governance.

One of He Xiu's most notable contributions was his three-tier classification of historical knowledge: "rumored" (所传闻, suochuanwen), "recorded" (所闻, suowen), and "seen" (所见, suojian) (Li, 2013: 58–59; Gao, Chen, 2014: 36–45). This concept suggests that historical truth undergoes a process of verification, documentation, and eventual realization. In this context, Taiping does not simply symbolize an ideal society but represents a stage of historical development that can be understood and documented. This logic differs significantly from the traditional Western concept of utopia, which is often perceived as transcendent and unattainable. In Confucian thought, by contrast, the ideal society must not only be possible but also measurable, supported by historical experience.

This perspective demonstrates that Datong, in He Xiu's interpretation, is not a static model but a dynamic process, in which social order is gradually constructed through political reform and the moral advancement of society. This concept had a profound influence on later Confucian tradition, laying the groundwork for further reflections on the relationship between state stability, social harmony, and historical evolution.

The reinterpretation of Datong (大同) in the late Qing period, particularly in the works of Kang Youwei (1858–1927), marked a significant transformation in how this Confucian ideal was understood and applied in political thought. Kang Youwei's vision of Datong was heavily influenced by the Gongyang Commentary (公羊传) on the *Spring and Autumn Annals (春秋)*, particularly He Xiu's (129–182 CE) three-stage historical model. While Confucius had presented Datong as an aspirational yet distant ideal, He Xiu provided a structured, developmental trajectory, which was later further expanded by Kang Youwei.

Kang explicitly linked He Xiu's three historical stages – disorder (乱, luan), rising peace (升平, shengping), and great peace (太平, taiping) – with the classical Confucian distinction between moderate prosperity (小康, xiaokang) and the ultimate state of great unity (大同, datong) (Kang, 1997). In doing so, he reinterpreted Confucian history as a progressive, evolutionary process, in which society advances through distinct, verifiable stages. For Kang, Datong was not an abstract or unattainable utopia, but an achievable political goal, provided that the necessary institutional and economic reforms were implemented.

A crucial aspect of Kang Youwei's interpretation was his emphasis on Datong as an empirically attainable state, not merely a speculative ideal. He drew on He Xiu's distinction between "rumored" (所传闻, suochuanwen), "recorded" (所闻, suowen), and "seen" (所见, suojian), arguing that the vision of Datong must move from theoretical speculation to observable social practice (Li, 2013: 58–59; Gao, Chen, 2014: 36–45). Kang sought to systematically outline how a transition toward Datong could be realized, describing specific policies and institutional transformations necessary for such a transition. He rejected the notion of Datong as an unreachable utopia and instead framed it as a structured political-economic model aimed at overcoming existing socio-economic divisions (Kang, 1997).

One of the most fundamental challenges that Kang identified was the presence of societal and economic boundaries, which he argued must be dismantled for Datong to be achieved. In *The Book of Datong (Datongshu)*, he discussed the elimination of divisions based on class, nationality, race, gender, family structures, private ownership, and legal inequalities, arguing that these were barriers to achieving true social harmony (Kang, 1997: 43–52, 60–62).

However, he also recognized a potential paradox—if competition were entirely eliminated, societal progress and innovation might stagnate. He maintained that while Datong required the dismantling of exploitative structures, a degree of differentiation and competition was still necessary for continued social advancement (Kang, 1997: 127).

Another key element in Kang's reinterpretation of Datong was his use of the phrase "All-under-heaven is as common" (天下为公, tianxia wei gong)—a foundational concept in Confucian political thought that originally appeared in the *Liji* (礼记). This phrase became a shorthand expression of Datong, particularly during the late Qing period when Kang and other intellectuals sought ideological frameworks to guide China's political transformation. Interestingly, this phrase was also widely employed by Sun Zhongshan (孙中山, Sun Yat-sen), who used it to justify his vision of a new China free from semi-colonialism, feudal relics, and bureaucratic capitalism (Mungello, 1976). The widespread adoption of tianxia wei gong in political discourse during this period illustrates how Confucian ideals were being actively reinterpreted and mobilized to support modern state-building efforts (Wang, 2013: 129–153).

Kang Youwei's vision of Datong was not an isolated intellectual exercise but part of a broader flourishing of utopian—or, more precisely, "topian" (可达之境) – literature in late Qing and early Republican China. Alongside *The Book of Datong*, works such as Cai Yuanpei's revolutionary short story "New Year's Dream" explored alternative social and political orders based on Confucian historical models (Chan, 2013: 155–167). This period was characterized by an intense engagement with Confucian ideals, as intellectuals sought to reconcile traditional philosophy with the pressing political and economic challenges of the modern world (Chen, 2013: 89–90).

In this context, Kang's reinterpretation of Datong represents a critical ideological bridge between traditional Confucian thought and modern Chinese governance. By positioning Datong as a structured, historically grounded trajectory rather than an abstract utopia, Kang laid the foundation for later adaptations of Confucian governance models. His work provided a conceptual framework for state-led economic and social planning, influencing subsequent ideological developments in 20th-century Chinese political thought. His vision of Datong as an evolving, measurable political goal remains a critical reference point in discussions of Confucian governance, economic equality, and national development in contemporary China.

Mao Zedong's engagement with *Datong* aligns with a broader ideological shift that sought to integrate traditional Chinese philosophical ideals into the Marxist-Leninist framework. Unlike Kang Youwei, whose utopian vision of *Datong* emphasized gradual transformation through institutional reform, Mao reframed *Datong* within the dialectical materialist trajectory toward communism.

A striking illustration of this intellectual convergence is Guo Moruo's short story *Marx Enters a Confucian Temple* (1926), where Marx and Confucius engage in a dialogue that reveals their shared commitment to an egalitarian society. Confucius, upon hearing Marx's vision of a classless society, exclaims that it corresponds with his own *Datong* ideal (Guo, 1985: 66, 164). This alignment foreshadowed Mao's later positioning of *Datong* as an eventual phase of social development under communism. However, unlike Confucius's past-oriented idealization, Mao placed *Datong* as a long-term objective, achievable only through revolutionary transformation (Mao, 1917: 89).

Mao's early writings already contained references to *Datong* as the goal of social progress, though at the time he framed it primarily in moral rather than explicitly Marxist terms. By the 1930s, as his theoretical foundation matured, he began to connect *Datong* with the necessity of national self-determination, particularly in the context of China's anti-colonial struggle. He viewed the *Datong*

movement as inherently tied to the struggle for independence, arguing that true participation in international socialism was only possible through a liberated and self-sufficient China (Mao, 1920: 560).This dialectical approach positioned *Datong* as a state that could only emerge through a progressive elimination of contradictions, culminating in a world free of class and state structures (Mao, 1949: 1469).

While Mao acknowledged Kang Youwei's *Datong Shu*, he critiqued its lack of a practical method to achieve this ideal. In contrast, he posited that the Communist Party had found a viable path toward *Datong* through socialist transformation. His articulation of *Datong* was closely tied to the Marxist notion that the state does not simply disappear but "withers away" as class antagonisms dissolve (Engels, 1894: 535). This formulation drew heavily from Engels's revision of *Anti-Dühring*, in which the transition from socialism to communism is characterized by the gradual obsolescence of state structures (Engels, 1894: 535). Mao, applying this to China's context, argued that socialism was the necessary stage in which contradictions would persist but be transformed into non-antagonistic forms (Mao, 1957).

This emphasis on managing contradictions rather than eliminating them outright was a defining feature of Maoist dialectics. His seminal essay *On Contradiction* (1937) laid the theoretical foundation for understanding the persistence of contradictions under socialism. He extended this analysis in later works, developing the concept of non-antagonistic contradictions (*feidui kangxing maodun*), which he argued must be properly managed rather than suppressed (Mao, 1967: 308). In this sense, *Datong* was not a static utopia but a dynamic process of social refinement in which internal tensions could be reconciled rather than leading to destructive conflict.

This perspective fundamentally reshaped the discourse around *Datong* by placing it within a historical-materialist progression rather than a Confucian moral ideal. While Confucius and Kang Youwei had envisioned *Datong* as a harmonious society in which social hierarchies were either reformed or eliminated, Mao framed it as the culmination of class struggle, where contradictions would be gradually resolved through socialist development. Consequently, in Mao's ideological framework, socialism – rather than an immediate leap to *Datong* – was the necessary intermediary stage, in which remnants of class struggle persisted, but the state would play a central role in guiding the transition (Mao, 1957).

The Maoist interpretation of *Datong* redefined it from a classical utopian vision to a dialectical process embedded within the Marxist-Leninist model of historical progression. His synthesis of traditional Confucian ideals with revolutionary praxis provided the foundation for later leaders to frame policies such as *Xiaokang Shehui* and *Common Prosperity* as part of the broader continuum toward an ultimate *Datong*. In this way, the vision of *Datong* was not abandoned but reformulated as an achievable, though distant, objective under socialist construction.

Thus far, we have examined the tradition of *Datong* as an evolving ideological framework in Chinese thought, moving from its early Confucian articulation as a lost golden age to its reinterpretation by He Xiu and Kang Youwei as a vision for the future. The connection between *Datong* and communism had already been suggested by thinkers such as Guo Moruo, but it was Mao Zedong who explicitly linked it to the ultimate goal of a communist society. Crucially, however, Mao did not view *Datong* as an era in which all contradictions would vanish; rather, he emphasized the necessity of managing them in a non-antagonistic way. Despite Mao's extensive engagement with *Datong*, his works notably lack references to another key Confucian concept—*Xiaokang* (小康, *moderate prosperity*). It was under Deng Xiaoping that *Xiaokang* was revived as a central element of China's modernization strategy. To fully grasp its significance, it is necessary to trace its philosophical origins in classical Confucian texts, particularly the *Liji* (*Book of Rites*) and the *Shijing* (*Book of Songs*), where the concept first took shape (Assyl, Dauyen, 2021). Here, *Xiaokang* is associated with tangible improvements in people's quality of life. The use of synonymous terms—ease, rest, relief, repose, and tranquility – suggests that *Xiaokang* represents a stage of progress rather

than decline. This positive interpretation aligns more closely with how the term was later employed by Deng Xiaoping.

When Deng Xiaoping introduced the term *Xiaokang* into political discourse in 1979, he drew upon its optimistic connotation from Shijing. In a speech delivered that year, he stated:

"The objective of achieving the Four Modernizations was set by Chairman Mao and Premier Zhou Enlai. By achieving the Four Modernizations, we mean shaking off China's poverty and backwardness (*pinqiong luohou*), gradually improving the people's living standards, restoring China's rightful place in international affairs, and enabling China to contribute more to mankind. Backwardness will leave us vulnerable to bullying." (Deng, 1979: 237–238)

The conceptual evolution of *Xiaokang* (小康) from Confucian texts to contemporary Chinese governance reflects the adaptability of traditional ideals within the framework of socialist modernization. While the *Liji* (礼记) positioned *Xiaokang* as a decline from *Datong* (大同), highlighting self-interest and social fragmentation, the *Shijing* (诗经) presented it as an attainable stage of moderate prosperity that alleviates hardship (Legge, 1871, pp. 495–498). This duality influenced its modern reinterpretation. Deng Xiaoping strategically revived *Xiaokang* in 1979 as a developmental milestone for China, redefining it from a familial ideal to a national economic objective (Deng, 1979: 237–238).

Deng Xiaoping initially preferred the term "moderately well-off level" (xiaokang shuiping), yet this phrase did not gain widespread use in official Chinese Communist Party (CPC) discourse. Instead, a less prominent term used by Deng – moderately well-off society" (xiaokang shehui) – became dominant in political rhetoric. However, it was not until Jiang Zemin's speech at the 16th CPC Congress in 2002 that this concept was formally integrated into the Party's official policy framework. Jiang not only legitimized xiaokang shehui but also expanded its scope by introducing the term "in an all-round way" (quanmian) in the title of his speech (China.org.cn, 2002). This phrase soon became a cornerstone of CPC ideological discourse, as evidenced by its central role in Hu Jintao's final speech as president in 2012 (Hu, 2012) and Xi Jinping's major address at the 19th CPC Congress in 2017 (Xi, 2017).

The gradual formalization of xiaokang as a developmental goal reflects the Party's broader approach to long-term strategic planning. The evolution of this concept can be traced through three key milestones:

2000: The realization of a basic xiaokang society, initially defined by economic conditions;

2020: The attainment of a xiaokang shehui in an all-round way, marking the centenary of the CPC's founding;

2049: The transformation into a "socialistically modernized country" (shehuizhuyi xiandaihua guojia), aligned with the centenary of the founding of the PRC (Boer, 2020: 181–210).

From our perspective, this structured timeline demonstrates the Party's strategic reinterpretation of Confucian developmental stages within a Marxist framework. In traditional Confucian thought, societal progress moves from chaos to order (xiaokang) and ultimately to peace (shengping). The CPC has adopted this framework to articulate its vision for socialist modernization, aligning ideological heritage with contemporary governance. The Party's emphasis on progressive, phased development suggests a long-term governance strategy that balances economic reform, social stability, and ideological continuity. This reinterpretation of Confucian ideals under Marxist thought underscores the CPC's ability to synthesize historical philosophy with modern political objectives, reinforcing its legitimacy while maintaining ideological adaptability.

Under Xi Jinping, *Xiaokang* has been institutionalized as a key policy marker, culminating in its official achievement in 2021 as part of the first *Centenary Goal* (Long, 2022: 8). This transition set the stage for the next phase – *Common Prosperity* (共同富裕), moving beyond *Xiaokang* towards a more equitable society. The ideological continuity from Confucian thought to socialist governance illustrates how historical frameworks continue to shape China's modernization trajectory.

In modern Chinese governance, the concept of Datong has been transformed into the policy framework of Common Prosperity (共同富裕), which aims to address socio-economic inequalities while maintaining sustainable national development. As Li (2022) notes, throughout human history, poverty for the majority and wealth for the few have been the norm. Marxism was the first theoretical system to articulate a model of common prosperity, with classical Marxist theorists exploring this issue and developing a series of scientific conclusions regarding economic equality.

The century-long experience of the CCP serves as a practical demonstration of efforts to eliminate poverty and establish a pathway toward common prosperity. The CCP has historically followed a phased approach to achieving socio-economic equality:

Allowing certain regions and groups to accumulate wealth first, ensuring initial economic growth;

Gradually redistributing prosperity to bridge economic disparities and elevate the standard of living for disadvantaged communities

The introduction of common prosperity (gongtong fuyu) as a central policy priority marks a significant turning point in China's economic and social development strategy. At the 10th meeting of the Central Committee for Financial and Economic Affairs in August 2021, President Xi Jinping outlined a framework for achieving a more equitable distribution of wealth and opportunities across Chinese society. Emphasizing the need for inclusive and people-centered growth, Xi linked common prosperity to raising the incomes of low-income groups, reducing regional disparities, and fostering social fairness (China Briefing, 2022).

A key aspect of this initiative is the emphasis on balancing wealth distribution while maintaining economic dynamism. Xi's speech highlighted the importance of "reasonably regulating excessively high incomes and encouraging high-income individuals and enterprises to contribute more to society." This reflects a policy shift that seeks to curb income inequality while preserving the incentives for innovation and entrepreneurship that have driven China's economic success in recent decades.

The pursuit of common prosperity also represents an evolution in China's socialist modernization, extending beyond economic growth to focus on broader social well-being. The policy supports the long-term objectives of sustainable and inclusive growth in China, as embodied in the idealistic pursuit of xiaokang, which emphasizes fairness and equitable distribution of developmental benefits. As the country strives to transition from an upper-middle-income to a high-income economy, common prosperity is positioned—albeit with considerable rhetorical elasticity—as the overarching principle driving governance, economic reform, and social policy for the foreseeable future. This policy has also been noteworthy in signaling the further institutionalization of policies around social equity in China at this new stage of China's development strategy. Focus on common prosperity is a refinement rather than a radical break from past approaches, assuring that modernization benefits a wider segment of society while stabilizing broad economic and competitive forces in China that govern the economy.

Research results

Based on existing research, this study has outlined how the Confucian idea of Datong (大同) has developed from its earlier philosophical roots in the Liji (礼记) – as originally elaborated in the Tang Dynasty by people such as Yan Zhitui and Xun Zi – to become a central theme of modern Chinese political philosophy articulated by figures such as He Xiu, Kang Youwei, Mao Zedong, Deng Xiaoping, and Xi Jinping. These results illustrate the changing nature of Datong from an idealized moral conception to an organized socio-political system of tangible enactment, resulting in specific policies of Xiaokang (小康) and Common Prosperity (共同富裕).

First, we show that the shift from Datong to Xiaokang reflects a movement away from a utopian, idealized past and toward a more pragmatic and achievable stage of social and economic

development. He Xiu's new reading established a historical chronology wherein Taiping (太平, Great Peace) was not a mythical past but a quantifiable, observable phase of development. Kang Youwei took the concept a step further and reconciled the idea of Xiaokang with the larger march of society in general, trying moderate prosperity with an evolutionary, organized process of reform.

Second, we find that the Maoist era recontextualized Datong within the framework of dialectical materialism. Mao Zedong's reinterpretation placed Datong at the final stage of historical development, aligning it with the Marxist concept of communism, wherein class structures and state institutions would eventually wither away. However, Mao also emphasized that contradictions persist under socialism and must be managed through non-antagonistic means, shifting the focus toward a dynamic and ongoing transformation rather than a singular revolutionary leap.

Third, the results demonstrate that the revival of Xiaokang under Deng Xiaoping marked a fundamental shift in China's modernization strategy. Unlike Mao, Deng positioned Xiaokang as a concrete economic milestone, directly linking it to the Four Modernizations (agriculture, industry, national defense, and science and technology). This conceptual evolution redefined Xiaokang from a moral ideal to an actionable economic framework, reinforcing its role in China's socialist market economy.

Finally, the institutionalization of Common Prosperity under Xi Jinping represents the latest stage in this continuum. The research identifies common prosperity not as a departure from previous policies but as an expansion of Xiaokang, emphasizing equitable development, income redistribution, and regional economic balance. The results indicate that this policy aims to address socio-economic disparities while maintaining the high-quality growth necessary for China's transition from an upper-middle-income to a high-income country.

This study finds that China's socio-economic development strategies, rooted in Confucian philosophy and Marxist theory, have consistently evolved through structured historical phases. The transition from Datong to Xiaokang and, ultimately, to Common Prosperity reflects an ongoing refinement of China's modernization trajectory, demonstrating how traditional ideological frameworks continue to shape contemporary governance. These results contribute to a deeper understanding of how historical philosophical principles can be systematically integrated into long-term state planning, reinforcing the ideological and strategic continuity in China's political economy.

Conclusion

This study has examined the historical evolution of the Confucian concept of Datong (大同) and its transformation into modern Chinese governance frameworks, particularly Xiaokang (小康) and Common Prosperity (共同富裕). By tracing the intellectual lineage from Confucius to He Xiu, Kang Youwei, Mao Zedong, Deng Xiaoping, and Xi Jinping, we have demonstrated how Datong has shifted from an abstract moral vision to a structured developmental model embedded within China's socio-economic policies.

The findings highlight that while Confucius and early Confucian scholars conceptualized Datong as a lost utopia of social harmony and collective welfare, later thinkers – particularly He Xiu and Kang Youwei – reframed it as an attainable political and economic goal. Mao Zedong further reinterpreted Datong through the lens of Marxist dialectics, linking it to the ultimate stage of communism, while Deng Xiaoping introduced Xiaokang as a concrete developmental stage, emphasizing economic modernization as a prerequisite for long-term socialist transformation. Most recently, Xi Jinping's Common Prosperity policy has expanded upon Xiaokang, addressing socio-economic inequalities while maintaining China's trajectory toward high-quality development.

The study's key contribution lies in its demonstration of how traditional Confucian ideals continue to shape modern Chinese political thought, providing ideological continuity in the nation's long-term development strategy. It underscores the adaptability of Confucian philosophy within a

socialist framework, illustrating how historical concepts are reinterpreted to align with contemporary socio-economic conditions.

Future research could further explore the practical implications of Common Prosperity, particularly in the context of income redistribution policies, regional development strategies, and sustainable economic growth. Additionally, comparative studies with other governance models could provide deeper insights into the global applicability of China's development trajectory.

In sum, this study reaffirms that China's modernization is not a linear process but a historically conscious progression, balancing ideological heritage with pragmatic governance. The transition from Datong to Xiaokang and ultimately to Common Prosperity reflects an enduring effort to harmonize economic growth with social equity, ensuring a sustainable and inclusive future.

References:

Akram, S., & Hassan, A., 2023 – *Akram S., Hassan A.* Critical examination of economic inequality and its societal implications // The Critical Review of Social Sciences Studies. 2023. Vol. 1, No. 1. pp. 65–77.

Assyl, M., & Dauyen, D., 2021 – *Assyl M., Dauyen D.* Historical significance and current state of the "xiaokang society" creation in the People's Republic of China // Al-Farabi Kazakh National University Journal of Oriental Studies. 2021. Vol. 98, No. 3. pp. 112–119.

Boer, R., 2020 – *Boer R.* Seeking a Xiaokang society: Deng Xiaopeng and the reinterpretation of the Confucian tradition in Chinese Marxism // Berlin Journal of Critical Theory. 2020. Vol. 4, No. 1. pp. 181–210.

Boer, R., 2023 – *Boer R.* Abstract or concrete utopia? Concerning the ideal society in Chinese philosophy and culture // Religions. 2023. Vol. 15, No. 1. pp. 55.

Chan, J., 2013 – *Chan J.* Common good and the ethics of global poverty: A Confucian perspective // In: The common good: Chinese and American perspectives. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013. pp. 155–167.

Chen, A. H. Y., 2013 – *Chen A. H. Y.* The concept of "Datong" in Chinese philosophy as an expression of the idea of the common good // In: The common good: Chinese and American perspectives. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013. pp. 85–102.

China Briefing, 2022 – *China Briefing.* China's common prosperity: What does it mean for foreign investors? [Electronic resource] URL: https://www.china-briefing.com/news/china-common-prosperity-what-does-it-mean-for-foreign-investors/ (accessed: 03.03.2025). 2022.

China.org.cn, 2002 – China.org.cn. Building a well-off society in an all-round way [Electronic resource] URL: http://www.china.org.cn/english/features/49007.htm (accessed: 03.03.2025). 2002.

邓小平, 1979 – 邓小平. 中国本世纪的目标是实现小康 // 《邓小平文选》. 北京: 人民出版社, 1979 (重印 2008). Vol. 2. pp. 237–238.

Dessein, B., 2017 – *Dessein B.* Yearning for the lost paradise: The "Great Unity" (Datong) and its philosophical interpretations // Asian Studies. 2017. Vol. 5, No. 1. pp. 83–102.

Engels, F., 1894/1988 – *Engels F.* Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft [Mr. Eugen Dühring's Revolution in Science]. 3rd ed., Vol. I:27. Dietz, 1894/1988. p. 535.

高, 陈, 2014 – 高, 陈. 中国古代史学思想研究. 北京: 人民出版社, 2014. pp. 36–45.

郭沫若, 1926/1985 – 郭沫若. 马克思进文庙 // 《郭沫若全集》. 北京: 人民文学出版社, 1926/1985. Vol. 10. pp. 66, 164.

何, 1980 – 何. 公羊传注释. 北京: 中华书局, 1980.

胡, 2012 – 胡. 坚定不移沿着中国特色社会主义道路，前进为全面建设小康社会而奋斗. 北京: 人民出版社, 2012.

胡, 张, 2017 – 胡, 张. 礼记. 北京: 中华书局, 2017.

康有为, 1997 – 康有为. 康有为文选. 上海: 上海远东出版社, 1997.

Legge, J., 1871 – *Legge J.* The Chinese classics: Vol. 4, Part 2: The She King, or The Book of Poetry. London: London Missionary Society, 1871. pp. 495–498.

李, 2013 – 李. 史学理论与方法. 上海: 复旦大学出版社, 2013. pp. 58–59.

Li, Z., 2022 – *Li Z.* On the path of common prosperity with Chinese characteristics // China Political Economy. 2022. Vol. 5, No. 2. pp. 150–164.

Long, D., 2022 – *Long D.* China embarks on the new journey of the second centenary goal // Guardian (Sydney). 2022. No. 2034, p. 8.

毛泽东, 1917/1990 – 毛泽东. 致李进喜信 // 《毛泽东早期文稿, 1912.6–1920.11》. 湖南: 湖南出版社, 1917/1990. p. 89.

毛泽东, 1920/1990 – 毛泽东. 致张国济信 // 《毛泽东早期文稿, 1912.6–1920.11》. 湖南: 湖南出版社, 1920/1990. p. 560.

毛泽东, 1949/2009 – 毛泽东. 论人民民主专政 // 《毛泽东选集》. 北京: 人民出版社, 1949/2009. Vol. 4, p. 1469.

毛泽东, 1957/1999 – 毛泽东. 关于正确处理人民内部矛盾的问题 // 《毛泽东文集》. 北京: 人民出版社, 1957/1999. Vol. 7.

毛泽东, 1967 – 毛泽东. 对“修养”的要害是避免无产阶级转变——一文假写的二段话 // 《毛泽东思想万岁》. 洪卫兵, 1967. p. 308.

Mungello, D. E., 1976 – *Mungello D.* E. A modern China and a new world: K'ang Yu-wei, reformer and utopian, 1858–1927. 1976.

Nylan, M., 2001 – *Nylan M.* The five “Confucian” classics. New Haven: Yale University Press, 2001.

Pi, M., 2022 – *Pi M.* “Eliminating social distinctions” or “preserving social relations”: Two explanations of Datong in modern China // Religions. 2022. Vol. 13, No. 8. p. 720.

Wang, J., 2013 – *Wang J.* The common good and filial piety: A Confucian perspective // In: The common good: Chinese and American perspectives. Dordrecht: Springer Netherlands, 2013. pp. 129–153.

World Bank, 2024 – *World Bank.* China: Country overview [Electronic resource] URL: https://www.worldbank.org/en/country/china/overview (accessed: 03.03.2025). 2024.

习近平, 2017 – 习近平. 决胜全面建设小康社会，夺取新时代中国特色社会主义伟大胜利. 北京: 人民出版社, 2017.

[1]Байрам А. [2]Дәуен Д.Б.

[1, 2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: [1]asselkarabassova@gmail.com, [2] dinara_dauen@mail.ru

ДАТУННАН ОРТАҚ ӨРКЕНДЕУГЕ ДЕЙІН: ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КОНФУЦИЙЛІК ИДЕЯЛАРДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеу Датун (Ұлы бірлік) конфуцийлік тұжырымдамасының Қытайдың Ортақ өркендеу стратегиясына ықпалын зерттеуге арналған. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, конфуцийлік мәтіндерді дискурс-талдау (Лицзи, Шицзин) және Қытай үкіметінің қазіргі құжаттарын талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің жаңалығы дәстүрлі конфуцийлік тұжырымдамалар мен Қытайдың қазіргі әлеуметтік-экономикалық стратегияларының байланысын қарастыруда жатыр, бұл классикалық философияның социалистік жаңғырту шеңберінде қалай бейімделетінін көрсетеді. Зерттеудің мақсаты – Датун, Сяокан және Ортақ өркендеудің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау, олардың практикалық маңыздылығын бағалау, сондай-ақ дәстүрлі идеологияның Қытайдың мемлекеттік саясатына әсерін зерттеу. Датун идеалына негізделген конфуцийлік этиканың

қоғамдағы әділеттілікке, теңдікке және ортақ игілікке бағытталған тұстары бүгінгі Қытайдың экономикалық даму стратегияларында байқалады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Ортақ өркендеу Датунның кейбір элементтерін қамтиды, мысалы, әлеуметтік әділеттілік пен байлықты қайта бөлу, бірақ ол нарықтық экономиканы және мемлекеттік реттеуді сақтайды, бұл оны утопиядан гөрі прагматикалық саясатқа айналдырады. Сонымен қатар, зерттеу Қытайдың мемлекеттік басқару жүйесінің дәстүрлі идеологиялық негіздермен үйлесімділігін талдайды, бұл әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге және теңгерімді экономикалық дамуға бағытталған реформаларға негіз болады. Бұл жұмыс Қытайдың ұзақ мерзімді даму стратегиясында тарихи философиялық ұғымдардың қалай қайта қаралып, тәжірибеде қолданылатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша, Ортақ өркендеу мен Датун арасындағы байланыс арқылы Қытайдың қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму үрдістерін талдауға жаңа көзқарас ұсынылады.

Кілт сөздер: Датун, Ортақ өркендеу, конфуцийшілдік, Сяокан, социалистік жаңғырту, экономикалық саясат, Қытайдың мемлекеттік басқару моделі.

[1]Байрам А. [2]Дауен Д.Б.

[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]asselkarabassova@gmail.com, [2] dinara_dauen@mail.ru

ОТ ДАТУН К ОБЩЕМУ ПРОЦВЕТАНИЮ: ЭВОЛЮЦИЯ КОНФУЦИАНСКИХ ИДЕАЛОВ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ КИТАЯ

Аннотация. В данном исследовании проводится анализ эволюции конфуцианской концепции Датун (Великое единство) и её влияния на современную китайскую стратегию Общего процветания. Исследование основано на историко-сравнительном методе, дискурс-анализе конфуцианских текстов (Лицзи, Шицзин) и анализе современных правительственных документов Китая. Это позволяет проследить, как трансформировалась идея Датун в китайской политической мысли и насколько она нашла практическое применение в социально-экономической политике страны. Новизна исследования заключается в рассмотрении взаимосвязи традиционных конфуцианских концепций с современными социально-экономическими стратегиями Китая. Особое внимание уделяется тому, как классическая философия адаптируется к реалиям социалистической модернизации, а также её интеграции в государственную идеологию. Основная цель исследования — выявить сходства и различия между Датун, Сяокан (Общество малого благополучия) и Общим процветанием, определить уровень их практического применения и оценить влияние традиционной идеологии на государственную политику Китая. Результаты исследования демонстрируют, что концепция Общего процветания включает элементы Датун, такие как принципы социальной справедливости и перераспределения богатства. Однако, в отличие от утопического идеала, Общее процветание сохраняет рыночную экономику и государственное регулирование, что делает его прагматической стратегией.

Данное исследование вносит вклад в понимание эволюции китайской политической философии, а также объясняет, как государственное управление Китая интегрирует исторические идеологические концепции в современные стратегии социально-экономического развития.

Ключевые слова: Датун, Общее процветание, конфуцианство, Сяокан, социалистическая модернизация, экономическая политика, модель государственного управления Китая.

Information about the authors:

Bairam Assel, MA, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Dauyen Dinara Bakytkereykyzy, PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Байрам Асель, гуманитарлық ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Дәуен Динара Бақыткерейқызы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Байрам Асель, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Дауен Динара Бакыткерейкызы – PhD, доцент Казахского национального университета, Алматы, Казахстан.

Келіп түсті 14 қараша 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

МРНТИ 03.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.48

[1]Сулейменова Д.К. ***[2]Жумабаева А.А.**
[1]Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан
E-mail: [1] Suleimenova911@gmail.com, [2]Zhaygerm@gmail.com

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТОКТАМЫША И ТИМУРА КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ЕВРАЗИИ

Аннотация. В данной статье исследуется сложное взаимодействие между золотоордынским ханом Токтамышем и правителем Тимуридской империи Тимуром (Тамерланом), сыгравшее ключевую роль в трансформации политической карты Евразии в конце XIV века. Новизной является комплексный анализ конфликта между Токтамышем и Тимуром, который включает политические, военные, идеологические и социально-экономические аспекты. Это позволяет более глубоко понять причины и последствия противостояния, учитывая различные факторы, влияющие на ход событий. ключевой роли Тимура в ослаблении Золотой Орды, что является важной темой в историографии, где исследователи по-разному интерпретируют его действия — как агрессию или вынужденный ответ на угрозу со стороны Токтамыша. Также рассматриваются предпосылки и причины конфликта, включая территориальные притязания, династическую конкуренцию и идеологическое противостояние. Задачами исследования является оценка политической ситуации в конце XIV века и роль Токтамыша и Тимура в этом процессе, изучение основных источников освещающие данный конфликт, разбор хронологии военных кампаний 1385–1391 и 1395–1396 годов, определение влияния противостояния на дальнейшую судьбу Золотой Орды, рассмотр историографической интерпретации конфликта и выявить нерешённые вопросы. Цель данной статьи – рассмотреть взаимоотношения Токтамыша и Тимура в контексте политической истории Золотой Орды и Тимуридской империи, проанализировать причины конфликта, хронологию военных кампаний и их последствия. Анализируются основные военные кампании 1385–1391 и 1395–1396 годов, кульминацией которых стало поражение Токтамыша в битве на реке Терек. Особое внимание уделяется стратегическим и тактическим решениям сторон, влиянию внутренних конфликтов в Золотой Орде и дипломатическим контактам Токтамыша с Литвой и Мамлюкским султанатом. Исследуется разрушительное воздействие войны на экономику и политическую стабильность Золотой Орды, а также её долгосрочные последствия для евразийского региона. В статье используется методы комплексного подхода, включающий источниковедческий анализ арабо-персидских хроник, сравнительно-исторический и военно-стратегический методы. Результат статьи поможет сделать вывод, что поражение Токтамыша ускорило распад Золотой Орды, подорвало её экономические основы и изменило геополитический баланс региона. В то же время победа Тимура укрепила его империю, но не обеспечила её долгосрочной стабильности, что в дальнейшем привело к дезинтеграции его владений и изменению структуры власти в Средней Азии.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках» (BR24992878*)*.

Ключевые слова: Токтамыш, Тимур, Золотая Орда, битва на Тереке, военная стратегия, геополитика

Введение

Противостояние между Токтамышем и Тимуром – один из ключевых конфликтов конца XIV века, оказавший значительное влияние на политическую карту Евразии. Исследование этих событий важно не только для понимания истории Золотой Орды и Тимуридской империи, но и для анализа стратегий геополитического доминирования в средневековом мире. Данная тема остается актуальной в современных исторических исследованиях, поскольку вопросы разрушения крупных политических образований, таких как Золотая Орда, и смены центров власти остаются предметом дискуссий в историографии.

Материалы и методы исследования

При написании статьи, были использованы следующие методы и материалы: источниковедческий анализ – изучение арабо-персидских и тюркских хроник (Ибн Тагриберди, Шараф ад-Дин Али Йазди, 1972; Низам ад-Дин Шами), западноевропейских свидетельств и золотоордынских текстов. Сравнительно-исторический метод – анализ различных трактовок событий в современной историографии (Греков Б.Д., Якубовский А.Ю., 1950; Миргалеев И.М., 2011; Favereau, M., 2021). Политико-дипломатический анализ – изучение взаимоотношений Золотой Орды и Тимуридской империи, а также дипломатических контактов Токтамыша с Мамлюками и Литвой. Военно-стратегический подход – разбор тактики и стратегии войн 1385–1391 и 1395–1396 годов.

Обсуждение

Вопрос взаимоотношений Токтамыша и Тимура остается дискуссионным в историографии. Разные исследователи по-разному оценивают роль Тимура в ослаблении Золотой Орды (Греков, Якубовский, 1950), другие – как вынужденный ответ на агрессию Токтамыша (Favereau, 2021; Миргалеев, 2011).

Причины конфликта- одни исследователи акцентируют внимание на территориальных амбициях Токтамыша (Миргалеев, 2011), другие – на идеологическом аспекте борьбы между Чингизидом и выходцем из тюркской знати (Зайнуддинов, Миргалеев, 2014; Сафаргалиев, 1960).

Последствия поражения Токтамыша некоторые историки связывают его с окончательным падением Золотой Орды (Сафаргалиев, 1960), другие – с внутренними кризисами и борьбой за власть (Храпачевский, 2009).

Пробелы в исследованиях или теоретических школах:

Несмотря на значительное количество исследований, остаются нерешенные вопросы

1) экономические последствия разрушения Сарая и торговых путей;

2) роль внутренних конфликтов среди золотоордынской знати в поражении Токтамыша;

3) влияние дипломатических контактов Токтамыша с Мамлюками и Великим княжеством Литовским на ход войны.

В данной работе делается акцент на многофакторный анализ конфликта, включающий как политические и военные аспекты, так и социально-экономические последствия. Подчеркивается важность исследования этого противостояния в контексте кризиса Золотой Орды и укрепления власти Тимура.

Конец XIV века стал переломным периодом в истории Евразии, ознаменовавшись масштабными конфликтами и борьбой за власть между крупнейшими государственными образованиями. Одним из центральных противостояний этого времени стала борьба между золотоордынским ханом Токтамышем и среднеазиатским правителем Тимуром (Тамерланом). Их взаимоотношения, охватывающие союзничество, дипломатическое соперничество и ожесточённые войны, оказали значительное влияние на политическую карту региона (Утемиш-хаджи,1992).

Токтамыш, будучи представителем династии Джучидов, при поддержке Тимура сумел взойти на престол Золотой Орды, однако вскоре их союз превратился в антагонизм. Причинами конфликта стали территориальные амбиции обоих правителей. Токтамыш стремился расширить свою власть, возродив мощь Золотой Орды, тогда как Тимур видел в Орде угрозу своему влиянию в Средней Азии и Закавказье. Война между ними носила не только военный, но и идеологический характер. Один представлял собой законного Чингизида, претендующего на наследие Монгольской империи, другой – успешного полководца и реформатора, бросившего вызов традиционной системе власти (Греков, Якубовский, 1950).

В данной статье рассматриваются ключевые аспекты их взаимоотношений на основе арабских и персидских источников, золотоордынских документов и современных исторических исследований.

Взаимоотношения Токтамыша и Тимура проходили через несколько этапов, включая союз, дипломатическое маневрирование, военные столкновения 1385–1391 и 1395–1396 годов, а также окончательный разгром Золотой Орды в 1395 году. Эти события предопределили дальнейший упадок Орды и упрочение власти Тимура, что в долгосрочной перспективе способствовало трансформации всей геополитической системы региона (Шараф ад-Дин Али Йазди, 1972; Тулибаева, 2005).

Истоки конфликта.

После смерти Бердибека (1359) в Золотой Орде начался период «Великой замятни». Токтамыш был потомком Урус-хана и претендовал на объединение Золотой Орды. Однако для этого ему нужна была внешняя поддержка, которой он нашел в лице Тимура (Зайнуддинов, Миргалеев, 2014: 218).

После разгрома Мамая в Куликовской битве (1380) и убийства хана Золотой Орды Туда-Мунха (1380–1381) Токтамыш оказался в сложном положении. Он претендовал на ханский престол, но его положение в Орде оставалось нестабильным. В борьбе за власть он обратился за поддержкой к Тимуру, который к тому времени уже утвердился в Мавераннахре и проводил активную экспансию.

Тимур к тому времени уже был правителем Мавераннахра и стремился расширить влияние на север. В трудах И.М.Миргалеева отмечается что Тимур видел в Токтамыше временного союзника, который должен был служить его интересам (Миргалеев, 2011: 175].

Стремясь расширить своё влияние на севере, Тимур рассматривал Токтамыша как выгодного союзника для достижения своих геополитических целей. В 1378–1379 годах он предоставил Токтамышу значительную военную помощь, что позволило тому завоевать столицу Золотой Орды – Сарай – и утвердиться в качестве правителя. В последующие годы Токтамыш также подчинил западные улусы, включая Крым и Волжскую Булгарию, тем самым формально восстановив единство Орды (Злыгостев, 2012: 63)

На этом этапе между двумя правителями существовал формальный союз, однако с самого начала он носил временный характер. Тимур рассчитывал, что Токтамыш останется ему обязанным и будет проводить политику, согласованную с интересами его империи. Однако по мере укрепления своей власти хан всё больше дистанцировался от своего покровителя (Злыгостев, 2012: 315). Разрыв между Тимуром и Токтамышем стал неизбежным по нескольким причинам.

Во-первых, территориальные амбиции Токтамыша. Золотая Орда традиционно претендовала на доминирование в степных регионах Евразии, включая территорию Хорезма и бывшие владения Улуса Чагатая. После консолидации власти Токтамыш начал проводить независимую внешнюю политику, направленную на расширение своего влияния. В 1385 году он организовал поход в Закавказье, разорив Тебриз и проникнув в Иран. Этот шаг был воспринят Тимуром как вызов, поскольку Закавказье входило в сферу его интересов. Токтамыш также пытался распространить своё влияние на территории, контролируемые

потомками Хулагуидов. Войны с Персией и вторжение в Азербайджан в 1385–1386 годах стали открытым проявлением его экспансионистских амбиций, что поставило его на прямой путь к конфликту с Тимуром (Миргалеев, 2003: 155). Во-вторых, претензии Тимура на Хорезм. Хорезм был стратегически важной областью, связывающей Среднюю Азию с Дешт-и-Кыпчаком. Тимур стремился включить этот регион в сферу своего влияния, что неизбежно вступало в противоречие с интересами Золотой Орды. В 1388 году он организовал крупную военную экспедицию против Хорезма, полностью разрушив город Ургенч и переселив его население в глубь своих владений (Злыгостев, 2012: 337). И в-третьих, идеологический и династический конфликт. Одним из ключевых факторов конфликта стало соперничество за легитимность власти. Токтамыш был потомком Чингизидов и претендовал на роль наследника Монгольской империи, тогда как Тимур, не имея чингизидского происхождения, вынужден был оправдывать свою власть военными достижениями и успешным управлением (Миргалеев, 2007)

Однако уже в это время между ними начали проявляться разногласия. Как отмечает И.М. Миргалеев, Токтамыш стремился вернуть Золотую Орду к её прежнему величию, в то время как Тимур придерживался политики ослабления соседних государств (Миргалеев, 2003).

В глазах многих кочевых аристократов Тимур оставался «кара киши» (человеком низкого происхождения), несмотря на свою военную мощь. В то же время Токтамыш представлял собой законного монарха, что создавало дополнительные причины для соперничества (Миргалеев, 2011: 170). Первоначально Тимур рассматривал Токтамыша как своего вассала, однако хан быстро отказался от такой роли. Взойдя на престол, он не только не подчёркивал свою зависимость от Тимура, но и стал вести самостоятельную политику. Более того, он начал сближаться с противниками Тимура, в том числе с Египетским султанатом.

Тимур воспринимал подобное поведение как предательство и считал, что Токтамыш обязан ему своей властью. Это привело к ухудшению отношений между ними, которое вскоре переросло в открытый военный конфликт.

Таким образом, союз между Токтамышем и Тимуром с самого начала носил временный характер. Поддержка, оказанная Тимуром, позволила Токтамышу укрепить власть в Золотой Орде, но не привела к лояльности с его стороны. Напротив, хан, стремясь восстановить прежнее могущество Орды, начал активную экспансию, которая неизбежно столкнулась с интересами Тимура.

Постепенное нарастание противоречий привело к открытому конфликту, начавшемуся в 1385 году и продолжавшемуся с переменным успехом в течение более чем десяти лет. Этот конфликт не только изменил политический баланс в Евразии, но и оказал влияние на дальнейшую судьбу Золотой Орды, предопределив её ослабление и последующий распад (Миргалеев, 2011).

После укрепления своей власти в Золотой Орде Токтамыш предпринял серию военных кампаний, направленных на расширение своей территории и восстановление контроля над стратегически важными регионами (Миргалеев, 2007). В 1385 году он совершил поход на Кавказ и северные земли Ирана, захватив Тебриз и нанеся урон сельджукским правителям региона (Миргалеев, 2007). Эта кампания продемонстрировала амбиции хана, но также привлекла внимание Тимура, который считал эти земли своей сферой влияния.

К 1387 году Токтамыш начинает подготовку к войне с Тимуром, стремясь распространить свое влияние на Среднюю Азию (Зайнуддинов, Миргалеев, 2014). Он вторгся в Хорезм, ключевую область, связывающую Золотую Орду с Тимуридской державой. Это вторжение стало откровенным вызовом Тимуру, так как Хорезм был важным узлом торговых путей и стратегическим регионом для контроля над Центральной Азией.

В ответ на экспансию Токтамыша Тимур начал крупную военную кампанию, направленную на подавление золотоордынской угрозы. В 1391 году он собрал армию и

выступил в поход на территорию Поволжья. Одной из ключевых битв этой кампании стало сражение на реке Кондурче.

Тимур применил тактику постепенного изматывания противника, его войска отступили, заманивая армию Токтамыша в западню, после чего окружили её и нанесли решающий удар. Его войска отступили, заманивая армию Токтамыша в западню, после чего окружили её и нанесли решающий удар. Золотоордынские войска потерпели тяжёлое поражение, а Токтамыш был вынужден отступить. Несмотря на победу, Тимур не стал закрепляться в Орде, а вернулся в свои владения, оставляя Золотую Орду ослабленной, но не уничтоженной (Миргалеев, 2003: 175)**.** После поражения в 1391 году Токтамыш восстановил свою армию и предпринял новые попытки укрепить позиции. Он попытался вернуть контроль над Кавказом и снова начал конфронтацию с Тимуром. В ответ в 1395 году Тимур начал вторую масштабную военную кампанию против Золотой Орды, которая привела к окончательному падению власти Токтамыша.

Одним из решающих сражений этого этапа стала битва на реке Терек, в ходе которой Тимур вновь использовал свою тактику изматывания, усилив арьергард и введя дополнительные резервы. Армия Токтамыша сражалась стойко, но в решающий момент её ослабило предательство нескольких золотоордынских эмиров, что привело к полному разгрому (Миргалеев, 2003: 177). Тимур применил методику постепенного уничтожения вражеских сил, избегая прямого столкновения с основной армией до момента полной деморализации золотоордынцев. Битва на Тереке стала кульминацией войны, завершившейся сокрушительным поражением Токтамыша.

Война между Токтамышем и Тимуром была не просто серией военных столкновений – она стала частью масштабной геополитической борьбы за контроль над Евразией. Этот конфликт имел глубокие стратегические, экономические и идеологические основания, а его последствия оказали долгосрочное влияние на судьбу Золотой Орды и Средней Азии. Обе стороны использовали различные тактические и стратегические модели ведения войны.

Тимурская армия отличалась высокой дисциплиной, профессионализмом и централизованным управлением. В его стратегии выделяется многослойная оборона с укреплённым центром, окружённым резервами, способными как к атаке, так и к эффективной обороне.

Использование фланговых охранных отрядов («канбул»), которые предотвращали окружение.

Разведка и дезинформация, которую Тимур активно использовал, как и подкуп вражеских знаменосцев, что сеяло панику в рядах противника (Миргалеев И.М., 2003: с.176). Армия Токтамыша сохраняла традиции монгольской кавалерийской тактики. Основной принцип его стратегии заключался в глубоко эшелонированной боевой линии**:** центр, правое и левое крыло, авангард и арьергард. А также, внезапных набегах, окружении противника и постепенном разгроме по частям (Миргалеев, 2003: 172). Использовании ложного отступления провоцировал противника на преследование, после чего атаковал с флангов.

Главной слабостью было отсутствие централизованного командования, что вело к хаосу в крупных сражениях.

Результаты исследования

При проведении анализа, можно придти к результатам, что несмотря на решимость и военный опыт, Токтамыш допустил ряд серьезных стратегических и политических ошибок, которые предопределили его поражение в противостоянии с Тимуром. Эти просчеты касались не только ведения военных действий, но и дипломатии, внутренней политики и управления ресурсами.

1. Недооценка Тимура как военного стратега.

Токтамыш полагал, что степные просторы Золотой Орды станут непреодолимым барьером для армии Тимура. Однако Тимур сумел адаптироваться к условиям степи, обеспечив свою армию продовольствием и водой, успешно пересек безводные регионы и нанес удары по ключевым центрам Орды. Он не учел способность Тимура к долгосрочному стратегическому планированию и тактике «выжженной земли», что привело к тяжелым потерям в его войске.

2. Просчеты в коалиционной политике

Токтамыш надеялся заручиться поддержкой Великого княжества Литовского, Османской империи и других европейских держав, но его попытки создать мощную анти-Тимуридскую коалицию потерпели неудачу. Литовский князь Витовт был заинтересован в сдерживании влияния Москвы, но не имел достаточных ресурсов для активной помощи Золотой Орде. Европа в этот период была занята своими внутренними конфликтами и не проявила интереса к восточным делам, оставив Токтамыша в изоляции перед Тимуром.

3. Разобщенность золотоордынских элит. В отличие от централизованной власти Тимура, чья империя держалась на жесткой дисциплине, Золотая Орда страдала от внутренних раздоров. Различные кланы и улусы Орды нередко действовали в своих интересах, а часть золотоордынской знати открыто саботировала кампанию Токтамыша, опасаясь его усиления. В решающих сражениях предательство эмиров сыграло роковую роль, деморализовав армию хана и приведя к её окончательному разгрому (Миргалеев, 2019).

4. Непоследовательность в управлении ресурсами. В отличие от Тимура, который строго контролировал мобилизацию и экономические ресурсы, Токтамыш не смог эффективно использовать потенциал Орды. Разрушительные походы в Персию и Закавказье обогатили его казну, но подорвали торговлю и вызвали недовольство купечества и населения. Война с Тимуром истощила его резервы, а невозможность поддерживать армию в боеспособном состоянии стала одной из причин его поражения.

Таким образом, комплекс ошибок Токтамыша – от недооценки Тимура до неудачной внутренней политики – привел к его падению и утрате власти. Тимур сумел воспользоваться этими слабостями, разгромив Орду и навсегда изменив геополитический баланс в регионе.

После победы Тимур принял решение о полном уничтожении столицы Золотой Орды – города Сарай (Favereau, 2021). Разрушение ключевых золотоордынских центров, включая Хаджитархан и другие города Поволжья, нанесло тяжелый урон экономике Орды.

Разгром Токтамыша и разрушение ключевых центров Орды имели далеко идущие последствия как для внутренней политики, так и для международных отношений в регионе. В результате этого вторжения был нарушен баланс сил в Восточной Европе и Центральной Азии, а сама Золотая Орда вступила в полосу глубокого кризиса.

Поражение в 1395 году стало катастрофическим ударом по государственности Золотой Орды. Орда утратила централизованное управление, что привело к борьбе за власть среди местных правителей и постоянным междоусобным войнам. Началась затяжная борьба между различными группировками, что способствовало росту влияния вассальных государств, таких как Крымское, Казанское и Сибирское ханства. Московское княжество и Великое княжество Литовское воспользовались ослаблением Орды, чтобы укрепить свою независимость, так как хан больше не мог эффективно контролировать эти территории (Миргалеев И.М., 2003: с.121). Разрушение Сарая и других крупных городов оказало тяжелое влияние на экономику региона. Торговые пути, связывавшие Центральную Азию и Восточную Европу, пришли в упадок, что привело к экономическому кризису. Великий Шёлковый путь в северных регионах ослабел, а торговые маршруты начали смещаться в сторону Османской империи и Восточной Европы. Это перераспределение торговых потоков способствовало геополитическим изменениям в XV веке, усилив позиции Османов и европейских торговых республик.

Разгром Золотой Орды повлиял не только на внутреннюю ситуацию в государстве, но и на международное положение в Евразии. Токтамыш пытался заручиться поддержкой Руси,

Литвы и Османской империи, однако его положение было слишком нестабильным, а Орда уже не представляла прежней угрозы. В ответ Тимур заключил союзы с кавказскими государствами и правителями Средней Азии, закрепляя свою гегемонию в регионе. Победа над Токтамышем позволила Тимуру окончательно установить контроль над Средней Азией и Закавказьем, устранив потенциальную угрозу с севера.

Хотя разгром Золотой Орды стал триумфом для Тимура, он также имел долгосрочные последствия для его собственной империи. Экономическая и военная мощь Тимуридской державы достигла апогея, сделав её доминирующей силой в регионе вплоть до смерти Тимура в 1405 году. Однако длительные войны потребовали значительных ресурсов, что в конечном итоге ослабило империю. После смерти Тимура его завоевания быстро распались, так как преемники не смогли удержать контроль над огромными территориями.

Этот конфликт стал важным поворотным моментом в истории Монгольской империи и её осколков. Тимур, не имея чингизидского происхождения, смог победить законного потомка Чингисхана, что стало значимым идеологическим прецедентом. Это привело к постепенному ослаблению легитимности Чингизидов в регионе и в дальнейшем отразилось на распаде Монгольской империи и её наследников (Тизенгаузен, 1941). Таким образом, война между Токтамышем и Тимуром не только определила судьбу Золотой Орды, но и изменила геополитическую картину региона, ускорив упадок одного из самых могущественных государств Средневековья. Определил судьбу Золотой Орды, ускорив её упадок и политическую дезинтеграцию. Укрепил империю Тимура, сделав его гегемоном Центральной Азии. Изменил баланс сил в регионе, ослабив влияние чингизидской династии. Подорвал экономические и торговые связи в степных регионах, что способствовало дальнейшим политическим перестановкам (Сафаргалиев, 1960). Хотя Токтамыш продолжил борьбу и даже временно вернул себе власть в некоторых регионах, его поражение предопределило ослабление Орды, что в конечном итоге привело к её окончательному распаду в XV веке. Тимур же, несмотря на победу, не смог создать устойчивую империю после своей смерти, что показывает, что даже самые мощные завоевания остаются нестабильными без надёжной системы.

Заключение

Анализируя взаимоотношения Токтамыша и Тимура, можно прийти к выводу, что Токтамыш был талантливым военным стратегом, но недостаточно сильным политиком**.** Ему удалось на короткое время восстановить могущество Орды, однако его неспособность к долгосрочному управлению, разобщенность золотоордынской знати и просчеты в дипломатии привели к его поражению. В отличие от него, Тимур действовал расчетливо и целенаправленно, применяя тактику уничтожения инфраструктуры противника и ведя войну не только с целью устранения угрозы, но и с намерением ослабить Орду как политическое образование.

Таким образом, Тимур не просто отвечал на агрессию Токтамыша, а сознательно разрушил Золотую Орду, устраняя одного из возможных соперников и разрушая экономические и административные центры, на которых держалась её мощь. Это привело к затяжному кризису внутри Орды, ослаблению её влияния и ускорению процесса распада, что в конечном итоге изменило политическую карту Восточной Европы и Центральной Азии.

Литература:

Греков и Якубовский, 1950 – *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и её падение. Москва: Издательство АН СССР.

Зайнуддинов и Миргалеев, 2014 – *Зайнуддинов Д.Р., Миргалеев И.М.* Токтамыш-хан и Аксак Тимур в биографическом сборнике Ибн Тагриберди // Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина (сер. история), № 4, 217–223.

Злыгостев, 2012 – *Злыгостев В.А.* Тохтамыш. Уфа: ДизайнПресс.

Миргалеев, 2003 – *Миргалеев И.М.* Войны Токтамыш-хана с Аксак Тимуром. Казань: Институт истории АН РТ.

Миргалеев, 2003 – *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань: Алма-Лит.

Миргалеев, 2007 – *Миргалеев И.М.* Материалы по истории войн Золотой Орды с империей Тимура. Казань: Институт истории АН РТ.

Миргалеев, 2009 – *Миргалеев И.М.* Надпись Аксак Тимура: несколько замечаний по прочтению // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 2. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ. С. 121–127.

Миргалеев, 2011 – *Миргалеев И.М.* Битвы Токтамыш-хана с Аксак Тимуром // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола в рамках Международного Золотоордынского форума. Казань, 29–30 марта 2011 г., 170–182. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Миргалеев, 2011 – *Миргалеев И.М.* Токтамыш и Тимур: реставрация антимамлюкской коалиции // Золотоордынское наследие. Выпуск 2. Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды». Казань, 29–30 марта 2011 г., 27–32. Казань: Институт истории АН РТ.

Миргалеев, 2018 – *Миргалеев И.М.* Чума во время противостояния Токтамыша с Тимуром // Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII–XVI вв.). Сборник научных статей, 144–149. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Миргалеев, 2019 – *Миргалеев И.М.* Смерть хана Токтамыша в «Умдет ал-ахбар» Абдулгаффара Кырыми // Тюркологические исследования – Turkological Studies, № 2, 15–19.

Сафаргалиев, 1960 – *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство.

Тизенгаузен, 1941 – *Тизенгаузен В.Г.* СМИЗО. Т. II. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

Тулибаева, 2005 – *Тулибаева Ж.М.* «Зафар-наме» Шараф ад-Дина 'Али Йазди как исторический источник // Евразийский ежегодник: Сборник научных статей, посвященных памяти Кималя Акишевича Акишева. Под ред. С.А. Абдыманапова и Ж.А. Ермекбаева. Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

Утемиш-хаджи, 1992 – *Утемиш-хаджи.* Чингиз-наме. Пер. В.П. Юдина. Алма-Ата: Гылым.

Храпачевский, 2009 – *Храпачевский Р.П.* Военное искусство монголов. Москва: Вече.

Шараф ад-Дин Али Йазди, 1972 – *Шараф ад-Дин Али Йазди.* Зафар-наме. Подгот. к печати А. Урунбаевым. Ташкент.

Favereau, 2021 – *Favereau M.* The Golden Horde and the Mamluks. Cambridge: Cambridge University Press.

References:

Grekov i Yakubovsky, 1950 – Grekov B.D., Yakubovsky A.Yu. Zolotaya Orda i eyo padeniye [The Golden Horde and its fall] // Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. [in Rus].

Zaynuddinov i Mirgaleyev, 2014 – Zaynuddinov D.R., Mirgaleyev I.M. Toktamysh-khan i Aksak Timur v biograficheskom sbornike Ibn Tagriberdi [Toktamysh Khan and Aksak Timur in the biographical collection of Ibn Tagriberdi] // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina (ser. istoriya), № 4, 217–223. [in Rus].

Zlygostev, 2012 – Zlygostev V.A. Tokhtamysh [Tokhtamysh] // Ufa: DizaynPress.

Mirgaleyev, 2003 – Mirgaleyev I.M. Voyny Toktamysh-khana s Aksak Timurom [Wars of Toktamysh Khan with Aksak Timur]//Kazan: Institut istorii AN RT. [in Rus].

Mirgaleyev, 2003 – Mirgaleyev I.M. Politicheskaya istoriya Zolotoy Ordy perioda pravleniya Toktamysh-khana [Political history of the Golden Horde during the reign of Tokhtamysh Khan] // Kazan: Alma-Lit. [in Rus].

Mirgaleyev, 2007 – Mirgaleyev I.M. Materialy po istorii voyn Zolotoy Ordy s imperiyey Timura [Materials on the history of the wars of the Golden Horde with the empire of Timur] // Kazan: Institut istorii AN RT. [in Rus].

Mirgaleyev, 2009 – Mirgaleyev I.M. Nadpis Aksak Timura: neskolko zamechany po prochteniyu [Inscription of Aksak Timur: several comments on reading // Golden Horde civilization]// Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Sbornik statey. Vypusk 2. Kazan: Izdatelstvo «Fen» AN RT. S. 121–127. [in Rus].

Mirgaleyev, 2011 – Mirgaleyev I.M. Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom // Voyennoye delo Zolotoy Ordy: problemy i perspektivy izucheniya [Battles of Tokhtamysh Khan with Aksak Timur // Military affairs of the Golden Horde: problems and prospects of study] // Materialy Kruglogo stola v ramkakh Mezhdunarodnogo Zolotoordynskogo foruma. Kazan, 29–30 marta 2011 g., 170–182. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. [in Rus].

Mirgaleyev, 2011 – Mirgaleyev I.M. Toktamysh i Timur: restavratsiya antimamlyukskoy koalitsii [Tokhtamysh and Timur: Restoration of the Anti-Mamluk Coalition] // Zolotoordynskoye naslediye. Vypusk 2. Materialy vtoroy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Politicheskaya i sotsialno-ekonomicheskaya istoriya Zolotoy Ordy». Kazan, 29–30 marta 2011 g., 27–32. Kazan: Institut istorii AN RT. [in Rus].

Mirgaleyev, 2018 – Mirgaleyev I.M. Chuma vo vremya protivostoyaniya Toktamysha s Timurom [Plague during the confrontation between Tokhtamysh and Timur] // Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoy Orde i na sopredelnykh territoriyakh (XIII–XVI vv.). Sbornik nauchnykh statey, 144–149. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. [in Rus].

Mirgaleyev, 2019 – Mirgaleyev I.M. Smert khana Toktamysha v «Umdet al-akhbar» Abdulgaffara Kyrymi [The death of Khan Toktamysh in “Umdet al-akhbar” by Abdulgaffar Kyrymi] // Tyurkologicheskiye issledovaniya – Turkological Studies, № 2, 15–19.

Safargaliyev, 1960 – Safargaliyev M.G. Raspad Zolotoy Ordy. Saransk: Mordovskoye knizhnoye izdatelstvo. [in Rus].

Tizengauzen, 1941 – Tizengauzen V.G. SMIZO [SMIZO] // T. II. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. [in Rus].

Tulibayeva, 2005 – Tulibayeva Zh.M. «Zafar-name» Sharaf ad-Dina 'Ali Yazdi kak istorichesky istochnik ["Zafar-name" by Sharaf ad-Din 'Ali Yazdi as a historical source] // Yevrazysky ezhegodnik: Sbornik nauchnykh statey, posvyashchennykh pamyati Kimalya Akishevicha Akisheva. Pod red. S.A. Abdymanapova i Zh.A. Yermekbayeva. Astana: Izdatelstvo YeNU im. L.N. Gumileva. [in Rus].

Utemish-khadzhi, 1992 – Utemish-khadzhi [Utemish-haji] // Chingiz-name. Per. V.P. Yudina. Alma-Ata: Gylym. [in Rus].

Khrapachevsky, 2009 – Khrapachevsky R.P. Voyennoye iskusstvo mongolov [Military art of the Mongols] // Moskva: Veche. [in Rus].

Sharaf ad-Din Ali Yazdi, 1972 – Sharaf ad-Din Ali Yazdi. Zafar-name [Sharaf ad-Din Ali Yazdi. Zafar-name] // Podgot. k pechati A. Urunbayevym. Tashkent. [in Rus].

Favereau, 2021 – Favereau M. The Golden Horde and the Mamluks. Cambridge: Cambridge University Press. [in Eng].

[1]Сулейменова Д.К. [2]Жумабаева А.А.

[1] Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[2] Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан

E-mail: [1] Suleimenova911@gmail.com, [2]Zhaygerm@gmail.com

ТОҚТАМЫС ПЕН ТЕМІРДІҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ЕУРАЗИЯ ҚҰРЛЫҒЫН ӨЗГЕРТКЕН ФАКТОР РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада XIV ғасырдың аяғында Еуразияның саяси картасын өзгертуде шешуші рөл атқарған Алтын Орда ханы Тоқтамыш пен Тимуридтер империясының билеушісі Тимур (Темірлан) арасындағы күрделі өзара қақтығыстары зерттелді. Жаңалығы боп – саяси, әскери, идеологиялық және әлеуметтік-экономикалық аспектілерді қамтитын Тоқтамыс пен Темір арасындағы қақтығысты кешенді талдау. Бұл оқиғалардың барысына әсер ететін әртүрлі факторларды ескере отырып, қарсыласудың себептері мен салдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Темірдың Алтын Орданы әлсіретудегі басты рөлі боп тарихнамадағы маңызды тақырып, мұнда зерттеушілер оның әрекеттерін агрессия немесе Тоқтамыстың қауіп-қатеріне мәжбүрлі жауап ретінде жан-жақты түсіндіріледі. Сондай-ақ, қақтығыстың алғышарттары мен себептері, соның ішінде аумақтық талаптар, әулеттік бәсекелестік және идеологиялық қарама-қайшылық қарастырылады. Зерттеудің міндеттері - XIV ғасырдың аяғындағы саяси жағдайды бағалау және осы үдерістегі Тоқтамыс пен Темірдің рөлі, осы қақтығысты қамтитын негізгі дереккөздерді зерттеу, 1385-1391 және 1395-1396 жылдардағы әскери жорықтардың хронологиясын талдау, қарсылықтың Алтын Орданың болашақ тағдырына әсерін анықтау, жанжалдың тарихнамалық түсіндірмесін қарастыру және шешілмеген мәселелерді анықтау. Мақаланың мақсаты – Тоқтамыс пен Темірдің Алтын Орда мен Тимуридтер империясының саяси тарихы контекстіндегі қарым-қатынасын қарастыру, жанжалдың себептерін, әскери жорықтардың хронологиясын және олардың салдарын талдау. 1385-1391 және 1395-1396 жылдардағы негізгі әскери жорықтар талданып, Терек өзеніндегі шайқаста Тоқтамысты жеңумен аяқталды. Тараптардың стратегиялық және тактикалық шешімдеріне, Алтын Ордадағы ішкі қақтығыстардың ықпалына және Тоқтамыстың Литва және Мамлюк сұлтандығымен дипломатиялық байланыстарына ерекше назар аударылады. Соғыстың Алтын Орданың экономикасы мен саяси тұрақтылығына жойқын әсері, сондай-ақ оның Еуразиялық аймақ үшін ұзақ мерзімді салдары зерттелуде. Мақалада араб-парсы шежірелерін деректанулық талдауды, Салыстырмалы тарихи және әскери-стратегиялық әдістерді қамтитын кешенді тәсіл әдістері қолданылады. Мақаланың нәтижесінде Тоқтамыстың жеңілісі Алтын Орданың ыдырауын тездетіп, оның экономикалық негіздеріне нұқсан келтіріп, аймақтың геосаяси тепе-теңдігін өзгертті деген қорытынды жасалады. Сонымен қатар, Тимурдың жеңісі оның империясын нығайтты, бірақ оның ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етпеді, бұл оның еиліктерінің ыдырауына және Орталық Азиядағы билік құрылымының өзгеруіне әкелді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XIII–XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу (BR24992878)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: Тоқтамыс, Темір, Алтын Орда, терек шайқасы, әскери стратегия, геосаясат

[1]Suleimenova D.K. [2]Zhumabaeva A.A.
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan
E-mail: *[1]Suleimenova911@gmail.com, [2]Zhaygerm@gmail.com*

THE RELATIONSHIP BETWEEN TOKTAMYSH AND TIMUR AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF EURASIA

Abstract. This article explores the complex interaction between the Golden Horde Khan Tokhtamysh and the ruler of the Timurid Empire, Timur (Tamerlane), which played a key role in the transformation of the political map of Eurasia in the late 14th century. The novelty of the study lies

in the comprehensive analysis of the conflict between Tokhtamysh and Timur, which includes political, military, ideological, and socio-economic aspects. This approach allows for a deeper understanding of the causes and consequences of their confrontation, taking into account the various factors that influenced the course of events. The key role of Timur in weakening the Golden Horde is also highlighted, which is an important topic in historiography, where researchers interpret his actions differently—as aggression or as a forced response to a threat from Tokhtamysh. The article also discusses the preconditions and causes of the conflict, including territorial claims, dynastic competition, and ideological opposition. The objectives of the study are to assess the political situation in the late 14th century and the roles of Tokhtamysh and Timur in this process, to examine the main sources illuminating this conflict, to analyze the chronology of the military campaigns of 1385–1391 and 1395–1396, to determine the impact of the confrontation on the future fate of the Golden Horde, to explore the historiographical interpretation of the conflict, and to identify unresolved issues. The aim of this article is to examine the relationship between Tokhtamysh and Timur in the context of the political history of the Golden Horde and the Timurid Empire, to analyze the causes of the conflict, the chronology of military campaigns, and their consequences. The main military campaigns of 1385–1391 and 1395–1396 are analyzed, culminating in Tokhtamysh's defeat at the Battle of the Terek River. Special attention is given to the strategic and tactical decisions of the parties, the influence of internal conflicts within the Golden Horde, and Tokhtamysh's diplomatic contacts with Lithuania and the Mamluk Sultanate. The article also investigates the devastating impact of the war on the economy and political stability of the Golden Horde, as well as its long-term consequences for the Eurasian region. The article uses a comprehensive approach, including source criticism of Arab-Persian chronicles, comparative-historical, and military-strategic methods. The results of the article suggest that Tokhtamysh's defeat accelerated the disintegration of the Golden Horde, undermined its economic foundations, and changed the geopolitical balance of the region. At the same time, Timur's victory strengthened his empire but did not ensure its long-term stability, which later led to the disintegration of his possessions and changes in the power structure of Central Asia.

***Acknowledgments**:* This article was prepared as part of the implementation of the grant funding project from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Study of the Ethno-Political and Socio-Economic History of the Ulus of Jochi in the 13th–15th Centuries" (BR24992878).

***Keywords**:* Tokhtamysh, Timur, Golden Horde, Battle of the Terek, military strategy, geopolitics.

Авторлар туралы мәлімет:

Динара Қайсарқызы Сулейменова, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ph.D докторанты, Астана, Қазақстан.

Әйгерм Әмірбекқызы Жұмабаева, PhD докторы, бас ғылыми қызметкер, Жошы Ұлысын зерттеу ҒЗИ ғылыми хатшысы, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Динара Кайсаровна Сулейменова, Ph.D., докторант Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Айгерм Амырбековна Жумабаева, доктор PhD, главный научный сотрудник, ученый секретарь НИИ изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Dinara Kaisarovna Suleimenova, Ph.D., doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana,Kazakhstan.

Aigerm Amirbekovna Zhumabayeva, PhD, Chief Researcher, Scientific Secretary of the Research Institute for the Study of Jochi Ulus (Astana, Kazakhstan.

Келіп түсті 18 қараша 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

МРНТИ 11.15.39 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.60

[1]Габдуллин К.Т. ***[2]Муратбекова А.М.**
[1] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Евразийский научно-исследовательский институт международного казахстанско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Яссави, Алматы, Казахстан,
E-mail: gabdullin5682@gmail.com, [2] albina.muratbek@gmail.com

РОЛЬ ИНСТИТУТА ХАЛЬСЫ В ИДЕНТИФИКАЦИИ СИКХОВ В ИНДИЙСКОМ ШТАТЕ ПЕНДЖАБ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация. Статья посвящена изучению роли и места института Хальса в процессе идентификации сикхов в индийском штате Пенджаб. Новизной является анализ методов и подходов к изучению роли института Хальса в процессе формирования этноконфессиональной идентичности сикхской общины, современной роле сикхов в социально-политической жизни в индийском штате Пенджаб. Задачей исследования является изучить историю формирования и развития института Хальсы как основного института в сикхизме, выявить как институт Хальса смог выжить в условиях политических репрессий в Могольской империи, политической нестабильности в Северной Индии, превратиться в доминирующую силу в сикхской общине и создать империю Ранджит Сингха, охватывающую Пенджаб, Кашмир, Мультан, а после завоевания Английской Ост-Индской компанией модернизироваться и с обретением независимости Индии не раствориться в индуистской среде и играть важную роль в социально-политической жизни в индийском штате Пенджаб. Цель статьи – изучить роль института Хальса в процессе идентификации сикхов в индийском штате Пенджаб. В статье использованы методы исторического анализа и качественных методов анализа экспертного опроса и глубинного интервью, позволяющие выявить важное место института Хальса в сикхской общине. Результаты, изложенные в статье материал позволил авторам сделать вывод о том как институт Хальса смог превратиться из немногочисленного военнизирующего ордена в доминирующую силу в сикхской общине.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта AP14871064 «Этнический, этноконфессиональный дискурс нациестроительства в Южной Азии (Афганистан, Индия, Пакистан)».

Ключевые слова: Пенджаб, институт Хальса, идентичность, ШПГК, Широмани Акали дал партия, правило пяти К, сикхи-кешдхари, сикхи-сахаджхари.

Введение

Пенджаб (Пятиречье) – это область в северо-западной Индии. Через Пенджаб протекают 5 рек: Сатледж, Беас, Рави, Ченаб и Джелам. Отсюда и название (Пенджаб с санскрита «Панчанада» Пятиречье) (Фурсов, 2011: 14). В Пенджабе зародилась древняя цивилизация Мохенджо-Даро и Хараппа. Через Пенджаб приходили в Индию завоеватели от индоариев до моголов и афганцев. Через Пенджаб в Индию проникали ислам и суфизм. Не случайно в Пенджабе на рубеже XV-XVI веков зарождается новая религия – сикхизм как синтез исламского течения суфизма и индуистского направления бхакти. Сикхизм из немногочисленной секты в течение веков смог сформироваться в уникальную и самостоятельную религию со своими обрядами и ритуалами, отличающими как от индуизма, так и от ислама. Сикхизм исповедует 57,9% населения индийского штата Пенджаб или 17,597 млн. человек и свыше 25 млн. адептов по всему миру. Политическая партия Широмани Акали дал и организации Комитет по управлению гурдварами («Широмани гурдвара прабандхак камити» - ШПГК), Главный Диван Хальсы – Высший Совет сикхской ортодоксальной церкви,

возникшие на базе сикхизма играют важную роль в социально-экономической и политической жизни сикхов как индийского штата Пенджаб, так и сикхов в других штатах Индии и за рубежом. В процессе оформления сикхизма – как религии при последнем гуру Гобинд Сингхе в 1699 году оформляется институт хальсы – «общины чистых», которую отличала высокая степень милитаризованности. Институт хальсы сформировался как средство защиты сикхской общины от внешних врагов в том случае моголов. Впоследствии хальса сыграла важную роль в выживании сикхской общины и в создании мощной державы – сикхской империи Ранджит Сингха в первой половине XIX века. В настоящее время хальса рассматривается как сикхский пантх в целом. Процесс модернизации затронул также сикхов. Появились религиозные течения ниранкари и памдхари, выступающие за очищение сикхизма от элементов индуизма. Значительную роль в возрождении института хальсы сыграло движение Сингх сабха. На базе 29 обществ Сингх сабха был создан в 1902 году Главный диван Хальсы. В начале XX века одним из важных событий в истории сикхов является борьба за передачу гурдвар хальсе. В 1925 году законодательное собрание Пенджаба принимает закон об управлении гурдвар, по которому гурдвары передаются под управление Комитету по управлению гурдварами (Широмани Прабандхак Гурдвара Камити – ШПГК). Еще в 1920 году происходят 2 важных события создаются ШПГК и партия Широмани Акали дал, которые оказали значительное влияние в возрождении института хальсы. Несмотря на разделение сикхов на различные течения и секты кешдхари, сахаджхари, ниранкари, намдхари, нирмала хальса играет важную роль в идентификации сикхов Пенджаба. Так как Пенджаб включает в себя территорию провинцию Пенджаб в Пакистане, штаты Харьяну и Пенджаб в данной статье рассматриваются сикхи, проживающие в индийском штате Пенджаб.

В данном исследовании мы рассматриваем понятия неформальные институты, идентичность, религиозная идентичность, исторические предпосылки формирования института Хальса, эволюцию института Хальса, возрождение института Хальса в конце XIX - начале XX века, роль института Хальса в процессе идентификации сикхов через призму деятельности ШПГК и партии Широмани Акали дал. В заключении приводятся данные экспертного опроса, касающиеся идентичности пенджабцев и сикхов.

Несмотря на освещение в иностранной литературе данная тематика не получила полного освещения в современной казахстанской исторической и востоковедческой литературе.

Материалы и методы исследования

В последнее время актуальными становятся исследования в области изучения формальных и неформальных институтов, идентичности в частности религиозной идентичности. По определению Д. Норта «Институты рассматриваются как правила игры в обществе или созданные человеком ограничительные рамки, которые организуют взаимоотношения между людьми» (Макаров, Широкова, Колесников, 2018: 79). Политические институты – это регулятивные эталоны, которые служат становлению и осуществлению связанных и распространяющихся на все общество решений. Институты делятся на формальные и неформальные институты. К формальным институтам относятся конституции, уставы, законы и административные нормы, детерминирующие формальные структуры политической системы и механизмы легитимной власти. Неформальные институты включают в себя сложившиеся в обществе традиции, обычаи, моральные ценности, религиозные убеждения, сети и другие нормы общения долгосрочного характера. Если внедрением формальных институтов занимается государство, то неформальные институты генерируются социально (Меркель, Круассан, 2002: 8). Понятие «идентичность» пришло к нам из психологии. С. Страйкер и П. Берк рассматривают идентичность в трех случаях. Во-первых, под идентичностью понимается осведомленность личности о своей и чужой группах. Во-вторых, идентичность определяется как идентификацию человека с определенной группой. В-третьих, идентичность включает в себя представление индивида о себе, о своем социальном

статусе, национальности, вероисповедании, о своей социальной роле в обществе (Шорохова, 2014: 48). Религиозная идентичность рассматривается в структуре нескольких компонентов: как религиозные знания человека, включает в себя чувства, эмоции по отношению к религиозным объектам, ритуалам, институтам, персонам, религиозные действия, такие как: посещение храмов, чтение священных книг, молитву [Вавилова, Хандурова, 2008: 81]. Религиозная идентичность формируется как соотнесение себя с определенной религией и определяется значением веры и ролью религиозных предписаний в его сознании и поведении [Мчедлов, 2023: 198].

В качестве методологии в исследовании применен комплексный анализ изучения роли института Хальса в идентификации сикхов в индийском штате Пенджаб, включающий в себя также исторический метод изучения возникновения и эволюции института Хальсы и метод экспертного опроса, изучающий идентичность пенджабцев.

В источниковую базу включены данные экспертного опроса, проведенного автором в ноябре 2023 года, исследования англоязычных индийских, британских и американских исследователей, собранные в рамках научной стажировки в Департамент международных отношений университета имени Джавахарлала Неру (Индия) 9–20 апреля 2023 года и статьи, монографии и книги российских исследователей. Материалы исследования собраны в рамках научно-исследовательского проекта ГФ МОН РК (2022-2024, ИРН проекта – AP148710664) «Этнический, этноконфессиональный дискурс нациестроительства в Южной Азии (Афганистан, Индия, Пакистан)».

Обсуждение

При анализе литературы по теме исследования необходимо отметить, что изучение института Хальса неразрывно связано с изучением сикхизма. В англоязычной и русскоязычной литературе широко освещалась история возникновения и развития сикхизма и этапы развития сикхской общины, основные положения сикхизма, проблемы сикхского сепаратизма и терроризма, проблемы каст и роль сект и течений в сикхизме. В Казахстане данная тематика изучена довольно слабо. Комплексного изучения данной проблемы не проводилось.

Среди исследований следует упомянуть работу Успенской Е.Н. и Котина И.Ю. «Сикхизм» (Успенская, Котин, 2007). Данная работа освещает историю формирования и развития сикхской общины, идеологию сикхизма, сикхское возрождение, сепаратистское движение Халистана, секты, касты в сикхизме, а также праздники и ритуалы среди сикхов. В работах Кхушвант Сингха «A History of the Sikhs» (Singh, 2005), Фурсова К.А. «Львы пятиречья: сикхи – великие войны Азии» (Фурсов, 2011) и Демичева К.А. «От общины к империи: сикхские модели территориального устройства XVI-первой половины XIX века» (Демичев, 2017) изучалась проблематика истории возникновения и развития сикхизма и сикхской общины в том числе этапы возникновения и развития института Хальсы с момента возникновения до английского завоевания Пенджаба включительно. В исследованиях подчеркивались причины возникновения и роль института Хальса в образовании империи Ранджит Сингха в первой половине XIX века. В книге Саид Мухаммад Латифа «History of the Punjab. From the Remotest Antiquity to the Present time» (Latif, 1997) освещается в рамках истории Пенджаба история сикхской общины до середины XIX века.

Идеология сикхизма освещается в изданиях Дороти Филд «The Religion of the Sikhs» (Field, 2011), Никки-Гуниндер Каур Сингха «Sikhism. An Introduction» (Singh, 2011), Маклеода В.Х. «The Sikhs: History, Religion and Society» (McLeod, 2011), а также в энциклопедических словарях Маколифа М.А. «The Encyclopedia of Sikhism» (Macaulife, 2018) и Альдебиля М.Ф. и Дубянского А.М. «Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь» (Альдебиль, Дубянский, 1996).

Вопросы сикхской идентичности рассматриваются в исследованиях Притам Сингха и Шиндер С. Тханди «Punjabi Identity in a Global Context» (Singh, Thandi, 1999), Пашауры Сингха

и Н. Джеральда Бариера «Sikh Identity. Continuity and Change» (Singh, Barrier, 1997), Парамиджит С. Джаджа «Religion, Identity and Nationhood. The Sikh Militant Movement» (Judge, 2005), Опиндерджит Каур Такхара «Sikh Identity: An Exploration for Groups Among Sikhs» (Takhar, 2005), Гривала Дж.С. «The Sikhs of the Punjab» (Greewal, 1998) и Джорджио Шани «Sikh Nationalism and Identity in a Global Age» (Shani, 2007), Хохловой Л.В. «Исторические причины приоритета религиозных факторов над языковыми в самосознании этнических панджабцев» (Хохлова, 2009). В исследованиях авторы подчеркивают в каких условиях происходила идентификация сикхов как уникальной религиозной общины, отличающейся от индуизма, и показывают какую роль играет институт Хальсы в сикхской идентичности как этноконфессионального образования.

Сикхская идентичность рассматривается в неразрывной связи с сикхским национализмом и проблемой сепаратизма в Пенджабе. Данной проблеме посвящены работы Парамиджит С. Джаджа «Religion, Identity and Nationhood. The Sikh Militant Movement» (Judge, 2005), Харник Деола «Religion and Nationalism in India: The Case of Punjab, 1960-1995» (Deol, 2011), Раджив А. Капура «Sikh Separatism: The Politics of Faith» (Kapur, 2011), Гхухарпал Сингха и Джорджио Шани «Sikh Nationalism: From a Dominant Minority to an Ethno-Religious Diaspora» (Singh, Shani, 2021), Гурхарпал Сингха «Ethnic Conflict in India: A Case Study of Punjab» (Singh, 2000), Джорджио Шани «Sikh Nationalism and Identity in a Global Age» (Shani, 2007), Шиндер Пуревала «Sikh Ethnonationalism and the Political Economy in Punjab» (Purewal, 2000), Бельского А.Г., Фурмана Д.Е. «Сикхи и индусы: религия, политика, терроризм» (Бельский, Фурман, 1992), Празаускаса А.А. «Этнос, политика и государство в современной Индии» (Празаускас, 1990), Баранова С.А. «Сепаратизм в Индии» (Баранов, 2003). Исследования освещают вопросы возникновения и роста сикхского национализма в XX веке как следствие движения сикхского возрождения от появления первых ростков в виде зарождения организаций Сингх Сабха во второй половине XIX века до возникновения и деятельности сикхского сепаратистского движения за создание собственного государства Халистан, роль сикхских политических и общественных организаций Широмани Акали дал и Комитета по управлению гурдварами (ШПГК) в социально-политических процессах в индийском штате Пенджаб.

Среди исследователей следует упомянуть работы российского индолога Бочковской А.В. Данный автор рассматривает широкий круг вопросов от взаимоотношений течений в сикхизме «Истинные» и «Ложные» Ниранкари. Особенности взаимоотношений с сикхской общиной» (Бочковская, 2015) до вопросов сикхского сепаратизма XXI веке «Пенджабский вопрос и сикхская диаспора: призывы к сецессии в XXI веке» (Бочковская, 2023).

Роль партии Широмани Акали дал в социально-политических процессе в штате, эволюция идеологии и стратегии партии Широмани Акали дал изучалась Ашутошем Кумаром “Shiromani Akali Dal (1920-2020): Ideology, strategy, and Support Base” (Asutosh, 2021).

Результаты исследования

Исторические этапы формирования и развития института Хальсы. Появление института Хальсы связано с возникновением сикхизма. Эволюция формирования и развития института Хальсы проходила ряд этапов. Первый этап (рубеж XV-XVI веков-1699 год) предшествовал появлению института Хальсы и связан с деятельностью девяти гуру начиная от Нанака и до последнего гуру Гобинд Сингха. Гуру в сикхизме рассматривается в единственном лице. В данный период сформировались основные институты сикхизма гуру, Лангар, Сангат, система Манджи, была написано священное писание Ади грантх, возникли основные ритуалы и обряды, идеология сикхизма, возникла секта Удаси. Основателем данной секты считается старший сын гуру Нанака Шри Чанд. Члены секты не признают реформы десятого гуру Гобинд Сингха и установления Хальсы.

Рождение сикхизма начинается с деятельности первого гуру Нанак Дэва (1469–1539 гг.). Сикх (от санскрита «шишья» – «ученик») или еще сикхов называли нанакпантхи «следующие путем Нанака» (Фурсов, 2011: 6). В основе учения гуру Нанака идея о равенстве всех независимо от религии, касты, пола и вера в единого бога. Гуру Нанак выступал против аскетического образа жизни и выступал за активную благочестивую жизнь. Гуру Нанак считал, что необходимо остановится на стадии на грихастхи – домохозяине-семьянине. В индуизме каждый представитель высшей касты (брахман, кшатрий, вайшьи) должен пройти четыре стадии жизни брахмачарья (ученик), грихастхи (домохозяин), ванапрастхи (лесной житель) и саньясин (бродячий аскет) (Фурсов, 2011: 26). Также гуру Нанак высмеивал ритуалы в исламе и индуизме. Хотя сикхизм считается сплавом индуизма и ислама гуру Нанак в отличии от учения бхакти развивал социальную этику создавая новые правила поведения в общественной жизни. Поэтому российский исследователь Е. Н. Успенская считает «сикхизм успешным социальным проектом» (Успенская, Котин, 2007: 17). Еще можно сказать, что в отличии от бхакти как в целом индуизма, где речь шла об индивидуальном спасении гуру Нанак проповедовал, что пусть к спасению идет через создание крепкой общины. Из ислама перешла в сикхизм практика прозелитизма и обращения.

С момента деятельности первого гуру Нанака до появления Хальсы сикхизм претерпел некоторые изменения. Оформление сикхизма и его основных институтов, ритуалов, обычаев происходило в период деятельности десяти гуру.

При втором гуру Ангаде оформляется сикхский институт – лангар или гуру как лангар. Лангар – общинная кухня для принятия пищи. При этом еда в лангаре давалась всем одинаково независимо от касты и пола. Это был важный ритуал в сикхизме, который подчеркивал равенство всех людей независимо от статуса, пола и касты. Принятие пищи в лангаре было обязательным условием встречи с гуру. Совместная трапеза в лангаре способствовало установлению духа братства и рассматривалось как богоугодное дело служению обществу (Альдебиль, Дубянский, 1996: 548).

При третьем гуру Амар Дасе складывается система манджи – территориальные структурные единицы в сикхской общине во главе с масандами. Образовано 22 манджи в разных местах Индии. Они являлись центрами пропаганды сикхизма в Индии. Построенный еще при гуру Ангаде Гоиндвал становится центром сикхизма при гуру Амар Дасе. Также при Амар Дасе появляются обряды рождения, бракосочетания и смерти.

При четвертом гуру Рам Дасе создается священный город Амритсар. В 1577 году гуру Рам Дас пользуясь покровительством могольского падишаха Акбара купил землю и приказал вырыть священный пруд Амритсар («Океан амриты»). Вода данного пруда считается целебной. Совершить омовение в пруде считалось смыть все грехи. Поэтому Амритсар, как и Хари Мандир считаются главными святынями у сикхов. Осквернить их считалось самым страшным святотатством у сикхов.

При пятом гуру Арджан Дэве или Арджуне в 1588 году был заложен в центре священного пруда в Амритсаре храм Хари Мандир («Божий храм»), а также в 1604 году оформляется Ади Грантх – священное писание сикхов (сборник гимнов гуру Нанака, сантов бхакти и суфизма, гуру Ангада, Амар Даса, гуру Рам Даса и гимны самого гуру Арджуна).

Предтечей возникновения Хальсы считается деятельность шестого гуру Харгобинда. Именно шестой гуру сделал курс на милитаризацию общины. На церемонии передачи гурта Харгобинд надел тюрбан (символ перехода статуса от отца к сыну) и вместо шнурка из сукна, который на шее носили прежние гуру Харгобинд одел пояс с двумя саблями с каждой стороны символизируя светскую власть (мири) и духовную (пири). Тем самым светская и духовная власть была слита воедино. В 1606 году в Амритсаре гуру Харгобинд напротив Хари Мандира воздвиг символ светской власти Акали Тахт («Трон Вечного»).

Второй этап (1699-1799 годы) начинается с момента образования института Хальсы до образования единого сикхского государства под руководством Ранджит Сингха. Десятый гуру

Гобинд Сингх ликвидировал систему Манджи и образовал хальсу. На данном этапе происходило образование и укрепление института хальсы. После смерти десятого гуру Гобинд Сингха в 1708 году следующим гуру была объявлена священная книга Ади грантх, которая стала называться Шри Гуру Грантх Сахиб. Вследствие распада империи Великих Моголов и борьбы сикхов с завоевателями Надир шахом и Ахмад шахом формируются военно-административные единицы – мисали, превратившиеся в 12 сикхских княжеств. В конце периода правитель княжества Сукерчакия Ранджит Сингх объединил княжества под своей властью.

Институт Хальсы возник 30 марта 1699 года на празднике байсакхи и связан с деятельностью десятого гуру Гобинд Сингха. Хальса – «община чистых», бескастовое братство, характеризовался высокой степенью милитаризованности. Образование института хальсы как милитаризованного общества связано с ростом военной угрозы со стороны центральной власти – династии Великих моголов. Пенджаб входил в состав империи Великих Моголов. Падишах Аурангзеб был ревностным приверженцем ислама и ущемлял права представителей других религий – индусов, сикхов и т.д. Вследствие репрессий Моголов погибли гуру Арджун и гуру Тегх Бахадур.

Гуру Гобинд объявил, что сикхи будут бескастовым обществом, почитающим единого бога, которое не будут исполнять индуистские и мусульманские обряды. Одним из символов принадлежность к хальсе гуру Гобинд объявил правило «пяти К»: кеш, кангха, кара, каччха, кирпан.

С образованием института хальсы происходит разделение сикхской общины на сикхов-кешдхари и сикхов-сахаджхари. Сикхи-кешдхари, принявшие обряд инициации в члены Хальсы строго придерживаются «правил пяти к» и четырех заповедей – рахит. Сикхи-сахаджхари (от панджаби легкий, медленный), практикуют религиозный синкретизм или становятся сикхами вне хальсы путем нам смаран (запоминания имени бога).

На третьем этапе (1799-середина XIX века) институт Хальсы процветает в период правления Ранджит Сингха. Однако после смерти Ранджит Сингха в 1839 году сикхская империя переживает упадок и в 1849 году после двух англо-сикхских войн Пенджаб становится провинцией Британской Индии. После завоевания Пенджаба Англией снижается роль Хальсы.

В 1760-е годы между Индом и Джамной сформировались 12 мисалей: Бханги, Ахлувалия, Рамгархия, Сукерчакия, Канхея, Наккаи, Пхулкия, Сингхпурия, Нишания, Крора Сингхия, Дилевалия, Шахид. Борьба между мисалями привела к завоеванию правителем мисаля Сукерчакия Ранджит Сингхом остальных 11 княжеств и образованию единого сикхского государства. В 1801 году Ранджит Сингх объявил себя саркаром (персид. «господин»). Период правления Ранджит Сингха в 1799–1839 годах считается золотым веком в сикхской истории и истории хальсы. Ранджит Сингх распространил свою власть не только на территории Пенджаба, но также завоевал Кашмир, Ладакх, земли афганцев. Время правления Ранджит Сингха считается золотым веком в истории сикхов и Пенджаба. После смерти Ранджит Сингха в 1839 году в государстве власть захватывают представители знати (сикхские сардары, раджи-догры). Этим воспользовались Английская Ост-Индская компания. Во время первой англо-сикхской войны 1845–1846 гг. сикхская армия потерпела поражение от англичан. Ост-Индская компания присоединила ряд территорий сикхов. В Лахоре появился резидент, которому фактически принадлежала власть. После второй англо-сикхской войны 1848–1849 гг. Пенджаб был аннексирован Компанией и превратился в провинцию Британской Индии. Завоевание Пенджаба повлияло на хальсу. Численность сикхов-кешдхари, членов хальсы сокращалась за счет увеличения количества сикхов-сахаджхари, не вступивших в хальсу.

На четвертом этапе (середина XIX века – 1925 год) появляются реформаторские движения в сикхизме – ниранкари и намдхари (куки), общества хальсы Сингх-сабха, движение

за контроль над гурдварами. В 1920 году образовываются Комитет по управлению гурдварами («Широмани гурдвара прабандхак камити» – ШПГК) и партия Широмани Акали дал. ШПГК и партия Широмани Акали дал станут проводниками укрепления хальсы в сикхском обществе. Хальса переосмыслялась как сикхизм.

Процессы модернизации в Индии в XIX веке способствовали реформации сикхизма. Возникли сикхские религиозные течения Ниранкари и Намдхари (Куки). Ниранкари (Ниранкар - Бестелесный, Бесплотный, один из эпитетов бога в сикхизме) – религиозная секта, выступающая за очищение сикхизма от индусских традиций и обычаев и возврат к идеям времен первых сикхских гуру в особенности гуру Нанака. Основатель секты Даял Дас (1783–1855 гг.) не принимал реформу десятого гуру Гобинд Сингха о создании милитаризованной общины хальсы. Он выступал против пышных погребальных обрядов сикхов, за равенство религий, против обряда самосожжения вдов сати, за повторное замужество вдов, против убийства новорожденных девочек, которые проникли в сикхизм из индуизма. Даял Даса наследовал его сын Дарбара Сингх. Таким образом, ниранкари в отличие от сикхов – членов Хальсы считали, что линия живых гуру продолжилась в Даял Дасе (Бочковская, 2015: 31). Намдхари (Куки) также является религиозной сектой в сикхизме, выступающая за линию живых гуру и пропагандировавшая идею к возврату к идеологии ранних гуру. Однако в отличие от ниранкари основатели секты Бхагат Джавахар Мал (1799–1862 гг.) и Балак Сингх выступали против политики англичан и за восстановление сикхской государственности (Альбедиль, Дубянский, 1997: 552–553).

Реформаторское движение затронуло также сикхов – членов хальсы. Пропаганда сикхизма хальсы переосмысливалась как община истинных сикхов с внешними атрибутами как сикхскими атрибутами. Сикхское общество или Сингх Сабха было создано 1 октября 1873 года и имело цель восстановление сикхизма в том виде, что при десяти гуру . Возникло несколько обществ в разных частях Пенджаба, которые объединились в 1902 году в единую организацию – Главный диван хальсы. Общества Сингх сабха пропагандировали современное образование на языке пенджаби. Хальса переосмысливалась как сикхизм (Силаев, 2023: 2087). Секты внутри сикхизма отвергались. В этот период в сикхизм массово вступали индусы из низших каст – мазхаби. Лидеры Сингх Сабхи активно пропагандировали язык пенджаби, основанный на шрифте гурмукхи. В начале XX века сикхский писатель Кан Сингх Нахаб в книге «Ham Hindu Nahin» («Мы не хинду») объявляет уникальность сикхской культуры или сикхскую идентичность, призывал сикхов отвергать кастовые предписания, не посещать храмы адептов других религий и не следовать несикхским ритуалам (Хохлова, 2009: 100). Впоследствии данное утверждение стало лозунгом в сикхском движении. Значительную роль в движении Сингх Сабха сыграл, образованный в 1883 году в Амритсаре Хальса Диван («Общее собрание сикхов»). Члены данного общества по-новому переосмысливали идеологию сикхизма. Если после завоевания сикхов англичанами вплоть до конца XIX века шел процесс перехода от сикхов-кешдхари в сикхи-сахаджхари. С модернизацией сикхской сабхи процесс принял обратную тенденцию и в настоящее время сикхов-сахаджхари осталось 5% населения сикхов.

Одним из важных событий в истории сикхов является борьба за передачу гурдвар Хальсе. С середины XVIII века управление гурдварами находилось в руках махантов – управителей (сикхов сахаджхари в основном из секты удаси). После вхождения Пенджаба в Британскую Индию маханты становятся собственниками гурдвар и в свою пользу распоряжались подношениями сикхов мало заботясь о состоянии гурдвар. При них гурдвары стали превращаться в индуистские храмы с их традициями не принимать в гурдвары неприкасаемых и изображающих индуистских богов. Это вызывало недовольство сикхов Хальсы и вылилось в движение за передачу гурдвар хальсе. В 1905 году под нажимом сикхской сабхи из Хари Мандира вынесены индуистские идолы. В 1920 году с требованием допуска в Золотой храм принятых в Хальсу неприкасаемых реформаторы захватывают храм и

избирают Комитет по управлению гурдварами («Широмани гурдвара прабандхак камити» - ШПГК). В 1920 года формируется партия «Широмани Акали дал». В дальнейшем и ШПГК и Широмани Акали дал сыграют значительную роль в политической истории сикхов и в целом Пенджаба. Движение за гурдвары заканчивается победой ШПГК и партии Широмани Акали дал. В 1925 году законодательное собрание Пенджаба принимает закон об управлении гурдвар, по которому гурдвары передаются под управление Комитету по управлению гурдварами.

Роль института Хальсы в современном сикхском обществе. Как выше говорилось десятый гуру Гобинд Сингх создал Хальсу. Символом членства в хальсе является правило «пяти к»: кеш, кангха, кара, каччха, кирпан.

Кеш – правило не стричь волосы. Данное правило было введено по военным причинам: тюрбан из волос служил дополнительным средством защиты от холодного оружия. Также длинные волосы символизировали преемственность индийским аскетам и воинам-кшатриям.

Кангха – деревянный гребень в волосах для поддержания волос внутри тюрбана. Сикх этим гребнем накручивает волосы и закрепляет их им. Гребень символизирует духовную и физическую чистоту.

Кара – металлический браслет на правом запястье. Кара заменяет ракхри – нити у индуистов, которым повязывали братья и сестры на запястье в знак защиты друг друга. Кара, таким образом, символизирует служение гуру и пантху.

Каччха – короткие штаны не ниже колен. Каччха символизирует готовность сикха вступить в бой в защиту религии. В настоящее время каччха понимают как любые брюки и предметы нижней одежды.

Кирпан – стальной кинжал. Кирпан символизировал не только защиту веры, но и тот факт, что оружие среди индуистов носили лишь члены варны кшатриев – раджпуты. Тем самым сикхи поднимали свой статус до представителей высших каст. Сикх обязан носить кирпан все время, однако в настоящее время вместо самого кирпана предпочитают заменять его изображением на тюрбане. Кирпан широко присутствует в обрядах сикхов.

Считается, что «правило пяти к» является ответом на пять украшений у высококастовых индуистов: золотые серьги, ожерелье, золотой или серебряный браслет, кольцо и пояс.

Тюрбан не относится к «правилу пяти к». Носить тюрбан не является обязанностью сикха. Сикхи, уложив волосы сначала накрывают платком и лишь потом надевают тюрбан. Бороду и усы также стараются завернуть в тюрбан. Тюрбаны носят разных цветов в зависимости от ситуации. Во время праздника Байсакхи носят тюрбан желтого цвета (желтый цвет – символ возрождения природы), на свадьбе покрывают голову тюрбаном розового цвета, во время траура одевают тюрбан белого цвета. Бывает и так, что одевают разные тюрбаны на разные случаи жизни: в самолете, для деловых встреч, в ресторане. Наиболее часто надевают тюрбан синего цвета. Сикхи-солдаты носят тюрбан цвета хаки. Мальчики-подростки также соблюдают «правило пяти к». Они собирают волосы в пучок, накрывают его платком и перетягивают надо лбом резинкой.

Нарялу с правилом «пяти к» каждый член хальсы со времен гуру Гобинда должен придерживаться четырех заповедей – правило поведения - рахит: не бриться, не курить табака (из этого следует не принимать наркотиков), не кушать мясо животных, убитых по мусульманскому ритуалу – надрезание горла с выпусканием крови (халал) (сикхи использовали свой ритуал убиения животных – джхатка, животное убивалось мгновенно путем отрезания головы одним ударом), не нарушать супружеской верности (Фурсов, 2011: 95-97). Данный свод правил называется рахитнама. Рахитнама регулирует бытовую жизнь сикхов и в настоящее время и сыграл важную роль в формировании Кодекса поведения сикхов, принятого в 1941 году.

Во время обряда вступления в Хальсу каждый сикх-мужчина брал к своему имени слово Сингх («лев»), а женщина Каур («принцесса»). Таким образом гуру Гобинд стал именоваться

Гобинд Сингхом, а Сахиб Дэви – Сахиб Каур. Данным обрядом подчеркивалось равенство членов хальсы независимо от касты, тем самым представители низших каст повышали свой статус.

В настоящее время церемонию принятия в сикхизм проводят пять уважаемых членов общины, имеющих пять символов сикхов. Посвященные, в чистой одежде, совершают омовение, читая гимны из Ади грантх по очереди и пьют ритуальный напиток, подслащенную кхандой воду. Волосы и глаза посвященных пять раз окропляются напитком. Согласившись с правилами поведения сикха новообращенный становится членом хальсы. Неофит, как и в 1699 году приобретает к имени слово Сингх и Каур. После этого новый член общины имеет право посещать собрания, святыни и вступать в брак. Также он должен соблюдать правила: совершать молитвы, отдавать десятую долю дохода общине, не стричь волосы, не курить табака, не есть мясо халал, соблюдать супружескую верность. На сегодня Хальса играет важную роль в жизни сикхов-кешдхари. Решение хальсы считается обязательным для всех сикхов.

Сообщество всех сикхов называется пантхом. Пантх является также синонимом Хальсы. Частью пантха является сангат. Сангат – это сикхская община, содержащая свой храм. При сангате проводятся общинные моления и организовывается служение на благо общины. Все сикхи входят в тот или иной сангат по месту своего храма.

На сегодня блюстителями обычаев и традиций в сикхской общине является Комитет по управлению гурдварами (ШПГК). ШПГК сформировалась в 1920 году. Первым президентом организации становится Кхарак Сингх. В 1925 году гурдвары по закону о гурдварах переходят в управление ШПГК. Закон предполагал создание Центрального совета гурдвары, который становится хранителем важных мест отправления культа сикхов. ШПГК является важным органом. Решения, принятые данным органом, считаются обязательным для сикхов Хальсы. В 1973 году сикхская сабха объявила сикхов-ниранкари антирелигиозной группой и предписала сикхам не сотрудничать с ними. В 2017 году ШПГК объявил сикхов-сахаджхари несикхами. Членами ШПГК в настоящее время могут быть только сикхи, принявшие обряд Хальсы. Важную роль в жизни сикхской общины играет Главным Диван Хальсы – Высший Совет сикхской ортодоксальной церкви, а также пять тахт (престолов), которые являются священными местами для сикхов. Решение пяти тахт считается высшим законом для всех сикхов.

Активную роль в политической жизни Пенджаба и сикхской общине играет партия Широмани Акали дал. Данную партию так и называют сикхской партией, так как она боролась за интересы сикхской общины. Партия Широмани Акали дал возникла на базе движения за передачу гурдвар у махантов сикхской общине. Партия Широмани Акали дал образовалась в 1920 году как политическое крыло ШПГК. Акали дал приняла активное участие за включение гурдвар в управление сикхской хальсой и в 1925 году был принят закон об управлении гурдварами, по которому сикхские храмы передавались в управление Комитету по управлению гурдварами. В 1931 году Комитетом по управлению гурдварами при содействии акалистов был создан, а в 1945 году принят Кодекс поведения сикха. Согласно Кодексу, сикхи, принявшие инициацию в хальсу должны строго придерживаться ритуалов хальсы. Соблюдение ритуалов других религий сикхами-хальсы запрещается. Кодекс регулировал правила поведения и регламентировала различные аспекты жизни сикха – члена хальсы (Бельский, Фурман, 1992: 50). ШПГК явилась своего рода сикхской церковью, Решение ШПГК становится обязательным для всех сикхов-кешдхари. Партия Широмани Акали дал, в свою очередь, приобретает поддержку получая религиозную санкцию ШПГК и становится орудием реализации требований сикхов Хальсы в политической плоскости. Важным завоеванием Хальсы считается образование в 1966 году штата Пенджаб с преимущественным сикхским населением. В настоящее время религиозный состав Пенджаба является пестрым, однако большинство населения штата составляют сикхи – 17,595 млн. человек (57,69%) и

индуисты – 11,739 млн. человек (38,49%) (Punjab population). Остальные религиозные конфессии – мусульмане, христиане, буддисты и джайны составляют малочисленное меньшинство. В период социально-политического кризиса в индийском штате Пенджаб в 1978-1992 годах позиция сикхов Хальсы разделилась. Часть сикхов Хальсы во главе с сантом Джарнайл Сингх Бхиндранвале выступала за создание независимого государства Халистан (страны чистых). Идея создания Халистана была выдвинута в 1971 году и активно поддерживалась сикхскими общественными организациями Великобритании, США, Канаде. В то время как лидер партии Широмани Акали дал Х.С. Лонговал выступал за мирное разрешение конфликта. ШПГК и партия Широмани Акали дал активно пропагандируют идеи сикхской и пенджабской культуры.

Результаты экспертного опроса по теме «Идентичность пенджабцев в индийском штате Пенджаб». Анкеты онлайн-опроса разосланы в ноябре 2023 года казахстанским и зарубежным экспертам посредством программы «гугл формс». Экспертами выступили представители следующих сфер: научно-академической, образовательной, практики. На русском языке ответы дали 19 респондентов из Казахстана (КазНУ имени аль-Фараби, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева), России (РГГУ, Институт востоковедения РАН), Узбекистана (ТГУВ), индийцы-пенджабцы, представители бизнес-сферы в Казахстане. На английском языке заполнили анкеты 13 респондентов из Индии (университет имени Джавахарлала Неру, Пенджабский университет в Чандигархе, университет Гуру Нанака в Амритсаре). Анкета состоит из 16 вопросов на английском языке и 15 вопросов на русском. В опросе участвовали респонденты разных возрастов от 25 лет и старше, разных вероисповеданий. В данную тематику исследования включены только 6 вопросов, касающихся кастовой принадлежности среди сикхов, этноконфессиональной принадлежности пенджабцев, соблюдении правил «пяти К», о соблюдении религиозных традиций, обрядов пенджабцев, о роле партии Широмани Акали дал и ШПГК в индийском штате Пенджаб.

1. На вопрос сохранилось ли племенное или кастовое деление среди пенджабцев сикхов на русском языке 84,2% ответили утвердительно и только 10,5% не занют ответа на данный вопрос. Ответ на данный вопрос англоязычных респондентов немногим отличается от ответа русскоязычных респондентов: 76,9% респондентов ответили положительно и 23,1% отрицательно.

2. На вопрос об этноконфессиональной идентификации пенджабцев русскоязычные респонденты ответили на 52,6% об этнической идентификации и 47,6% о религиозной принадлежности. Англоязычные респонденты на 53,8% ответили о первостепенной важности религиозной идентификации пенджабцев, 30,8% об этнической и 15,4% о важности кастовой принадлежности.

3. На вопрос о соблюдении правил пяти К сикхами мнение русскоязычных экспертов разделилось, большинство, то есть 47,4% ответили, что сикхи соблюдают «Правило пяти К» частично в то время как только 42,1% ответили, что соблюдение «Правил пяти К» является важным атрибутом в жизни сикхов. В вопросе касательно соблюдения «Правил пяти К» сикхами англоязычные эксперты ответили соответственно 69,2% респондентов выбрали пункт, что соблюдение «Правил пяти К» является важным атрибутом в жизни сикхов, в то время как 38,5% ответили, что «Правила пяти К» частично соблюдаются, а 7,7% ответили, что не соблюдаются.

4. В вопросе о том, соблюдаются ли религиозные традиции, обряды в семье в индийском штате Пенджаб 68,4% русскоязычных респондентов ответили, что пенджабцы регулярно соблюдают религиозные традиции и обряды в семье, 31,5% ответили, что соблюдают частично традиции и обряды. На вопрос о соблюдении религиозных традиций, обрядов в индийском штате Пенджаб 69,2% англоязычных экспертов ответили, что обряды и традиции соблюдаются каждый день, 30,8% экспертов ответили, что частично соблюдают обычаи и традиции.

5. В вопросе о том какую роль играет партия Акали дал в жизни пенджабцев мнение русскоязычных экспертов разделилось 47,4% респондентов ответили, что партия защищает интересы сикхов, 31,6% ответили, что партия защищает интересы пенджабцев и 10,5% респондентов ответили, что партия не играет существенной роли в жизни пенджабцев. На вопрос о роле политической партии Акали дал в жизни пенджабцев англоязычные эксперты ответили следующим образом, 46,2% респондентов – защищают интересы сикхов, 38,5% – не играют существенной роли, 15,4% – защищают интересы пенджабцев и 7,7% – затрудняются ответить.

6. В вопросе о роле Комитета по управлению гурдварами в сикхской общине 73,7% русскоязычных эксперта или большинство ответили, что решения Комитета по управлению гурдварами считается обязательным для сикхов в то время, как 21,1% респондентов ответили, что решения Комитета соблюдаются лишь частично. На вопрос о роле Комитета по управлению гурдварами в сикхской общине мнение англоязычных экспертов разделилось, 38,5% респондентов ответили, что решения Комитета по управлению гурдварами считаются обязательными, 30,8% - соблюдаются частично, 23,1% – не играют существенной роли, 7,7% – затрудняются ответить (Габдуллин К.Т.).

Заключение

Таким образом институт хальсы играет важную роль в идентификации сикхов в индийском штате Пенджаб. Институт хальсы сформировался в 1699 году в результате реформы десятого гуру Гобинд Сингха. Эволюция института хальсы прошла 4 этапа от военизированного сообщества, защищающегося интересы сикхской общины к идентификации хальсы как сикхской общины в целом. Несмотря на то, что сикхская община разделена на сикхов-кешдхари, сикхов-сахаджхари, сикхов-ниранкари, сикхов-намдхари хальса играет интегрирующую роль в сикхской общине.

Хальсой взяты на вооружение основные идеологические принципы сикхизма в том числе идея создания бескастового общества, проповедовавшего первым гуру Нанаком. Идея создания хальсы вызвана военной необходимостью. Сикхскую общину пытались уничтожить моголы. После смерти десятого гуру Гобинд Сингха при Хальсе были образованы мисали, которые сыграли важную роль в отражении вторжения в Индию афганцев. Объединение мисалей под властью Ранджит Сингха привело к образованию сикхской империи. Однако после завоевания сикхов британцами роль Хальсы снижается. Во второй половине XIX века на фоне модернизационных процессов в Индии зарождаются общества Сингх сабха. Данные общества активно пропагандируют идеи возрождения сикхизма и института хальсы. В Пенджабе распространяется язык пенджаби на основе шрифта гурмукхи. Хальса переосмысливается как сикхизм в целом. Возникает идея сикхской нации. Влияние сикхов-сахаджхари снижается в результате перехода собственности гурдвар от махантов (члены секты удаси) в пользование Комитета об управлении гурдвар (ШПГК) тем самым возрастает роль хальсы.

В настоящее время Хальса контролирует ШПГК и партию Широмани Акали дал. Данные организации сыграли важную роль в образование в 1966 году пенджабоязычного штата Пенджаб, населенного преимущественно сикхами.

Экспертный опрос, проведенный авторами статьи в ноябре 2023 года показывает на важность религиозной идентичности среди сикхов. Кастовое разделение в сикхской общине существует и в основном соблюдается сикхами-сахаджхари. Соблюдение правил «пяти К» считается важным атрибутом ритуальности среди сикхов. Партия Широмани Акали дал играет важную роль в защите политических интересов сикхской общины. Решение ШПГК являются обязательными для выполнения сикхской общиной.

Литература:

Asutosh, 2021 – *Asutosh K.* Shiromani Akali Dal (1920-2020): Ideology, Strategy, and support base // Sikh formations. Religions, Culture, Theory. 2021. Volume 17. Issue 1-2. P. 1-23.

Баранов, 2003 – *Баранов С.А.* Сепаратизм в Индии. М.: Институт востоковедения РАН, 2003. 238 с.

Бельский, Фурман, 1992 – *Бельский А.Г., Фурман Д.Е.* Сикхи и индусы: религия, политика, терроризм. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992. 128 с.

Бочковская, 2015 – *Бочковская А.В.* «Истинные» и «Ложные» Ниранкари: Особенности взаимоотношений с сикхской общиной // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. 2015. №1. С. 30-46.

Бочковская, 2023 – *Бочковская А.В.* «Панджабский вопрос» и сикхская диаспора: призывы к сецессии в XXI веке // Азия и Африка сегодня. 2023. №11. С. 32-40.

Вавилова, Хандурова, 2008 – *Вавилова Е.Ю., Хандурова Е.Н.* Религиозная идентичность: современные подходы // Инновационная наука. 2008. №7-8. С. 78-81.

Габдуллин К.Т., 2023 – *Габдуллин К.Т.* Экспертный опрос. Ноябрь 2023 года (Проведен в рамках выполнения научного проекта AP14871064 «Этнический, этноконфессиональный дискурс нациестроительства в Южной Азии (Афганистан, Индия, Пакистан)»).

Демичев, 2017 – *Демичев К.А.* От общины к империи: сикхские модели территориального устройства XVI-первой половины XIX века // Проблемы истории, филологии, культуры. 2017. №4. С. 255-269.

Индуизм. Джайнизм. Сикхизм, 1996 – Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Отв. ред. Альбедиль М.Ф. и Дубянский А.М. М.: Республика, 1996. 576 с.

Field, 2009 – *Field D.* The Religion of the Sikhs. Montana: Kessinger Publishing, LLC, 1914. 116 p.

Deol, 2011 – *Deol H.* Religion and Nationalism in India: The Case of Punjab, 1960-1995. London: Routledge, 2011. 205 p.

Greewal, 1998 – *Greewal J.S.* The Sikhs of the Punjab (The New Cambridge History of India). Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 308 p.

Judge, 2005 – *Judge P.S.* Religion, Identity and Nationhood. The Sikh Militant Movement. Jaipur: Rawat Publications, 2005. 286 p.

Latif, 1997 – *Latif S.M.* History of the Punjab. From the Remotest Antiquity to the Present time. Lahore: Sang-e-meel Publications, 1997. 652 p.

Kapur, 2011 – *Kapur R.A.* Sikh Separatism: The Politics of Faith. London: Allen & Unwin, 2011. 272 p.

Macaulife, 2018 – *Macaulife M.A.* The Sikh religion. Volume 1 of 6. Its Gurus, Sacred writing and Authors. London: Forgotten books, 2018. 481 p.

Макаров, Широков, Колесников, 2018 – *Макаров И.Н., Широкова О.В., Колесников В.В.* Формальные и неформальные институты функционирования государственно-частного партнерства: взгляд с позиции экономической теории // Российское предпринимательство. 2018. Том 19. Номер 1. С. 77-98.

McLeod, 1989 – *McLeod W.H.* The Sikhs: History, Religion, and Society. New York: Columbia University Press, 1989. 161 p.

Меркель, Круассан, 2002 – *Меркель В., Круассан А.* Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. 2002 №1. С. 6-17.

Мчедлов, 2023 – *Мчедлов М.М.* Религиозные контексты в дискурсах идентичности // Идентичность: личность, общество, политика. Новые контуры исследовательского поля / Отв. ред. И.С. Семенко. М.: Издательство «Весь Мир», 2023. 196-206.

Празаускас, 1990 – *Празаускас А.А.* Этнос, политика и государство в современной Индии. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. 304 с.

Punjab population, 2025 – Punjab population // https://www.indiacensus.net/states/punjab (Дата обращения: 10.01.2025)

Punjabi Identity in a Global Context, 1999 – Punjabi Identity in a Global Context / Ed. by Singh Pritam, Thandi Shinder S. Oxford: Oxford University Press, 1999. 416 p.

Purewal, 2000 – *Purewal Sh.* Sikh Ethnonationalism and the Political Economy in Punjab. Oxford: Oxford University Press. 215 p.

Силаев, 2023 – *Силаев Г.А.* Сикхское возрождение как фактор формирования сикхской идентичности // Научный журнал. «Инновации. Наука. Образование». 2023. №46. С. 2084-2092.

Shani, 2007 – *Shani G.* Sikh Nationalism and Identity in a Global Age. London: Routledge, 2007. 224 p.

Sikh Identity. Continuity and Change, 1997 – Sikh Identity. Continuity and Change / Ed. by Pashaura Singh, N. Gerald Barrier. New Delhi: Manohar Publishers and Distributors, 1997. 397 p.

Singh, Shani, 2021 – *Singh Gh., Shani G.* Sikh Nationalism: From a Dominant Minority to an Ethno-Religious Diaspora. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 250 p.

Singh, 2000 – *Singh G.* Ethnic Conflict in India: A Case Study of Punjab. London: Palgrave Macmillan. 231 p.

Singh, 2005 – *Singh K.* A History of the Sikhs. Volume 2. 1839-2004. Oxford: Oxford University Press, 2005. 547 p.

Singh, 2011 – *Singh N.-G. K.* Sikhism. An Introduction. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 2011. 288 p.

Takhar Opinderjit Kaur, 2005 – *Takhar O.K.* Sikh Identity: An Exploration for Groups Among Sikhs. London: Routledge, 2005. 232 p.

Успенская, Котин, 2007 – *Успенская Е.Н., Котин И.Ю.* Сикхизм. М.: Азбука, 2007. 384 с.

Фурсов, 2011 – *Фурсов К.А.* Львы пятиречья: сикхи – великие войны Азии. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2011. 474 с.

Хохлова, 2009 – *Хохлова Л.В.* Исторические причины приоритета религиозных факторов над языковыми в самосознании этнических панджабцев // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. 2009. №4. С. 93-107.

Шорохова, 2014 – *Шорохова В.А.* Религиозная идентичность в зарубежных психологических исследованиях: теоретические модели и способы изучения // Социальная психология и общество. 2014. Том 5. №4. С. 44-61.

References:

Asutosh, 2021 – Asutosh K. Shiromani Akali Dal (1920-2020): Ideology, Strategy, and support base // Sikh formations. Religions, Culture, Theory. 2021. Volume 17. Issue 1-2. P. 1-23.

Baranov, 2003 – Baranov S.A. Separatizm v Indii [Separatism in India]. M.: Institut vostokovedeniya RAN, 2003. 238 s. (in Rus.)

Belsky, Furman, 1992 – Belsky A.G., Furman D.E. Sikkhi i indusy: religiya, politika, terrorizm [Sikhs and Hindus: religion, politics, terrorism]. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1992. 128 s. (in Rus.)

Bochkovskaya, 2015 – Bochkovskaya A.V. «Istinnye» i «Lozhnye» Nirankari: Osobennosti vzaimootnosheny s sikkhskoy obshchinoy ["True" and "False" Nirankaris: The specifics of relations with the Sikh community] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 13. Vostokovedeniye. 2015. №1. S. 30-46. (in Rus.)

Bochkovskaya, 2023 – Bochkovskaya A.V. «Pandzhabsky vopros» i sikkhskaya diaspora: prizyvy k setsessii v XXI veke [The Punjabi Issue and the Sikh Diaspora: Calls for Secession in the 21st Century] // Aziya i Afrika segodnya. 2023. №11. S. 32-40. (in Rus.)

Vavilova, Khandurova, 2008 – Vavilova Ye.Yu., Khandurova Ye.N. Religioznaya identichnost:

sovremennye podkhody [Religious identity: modern approaches] // Innovatsionnaya nauka. 2008. №7-8. S. 78-81. (in Rus.)

Gabdullin K.T., 2023 – Gabdullin K.T. Ekspertny opros. Noyabr 2023 goda [An expert survey. November 2023] (Proveden v ramkakh vypolneniya nauchnogo proyekta AP14871064 «Etnichesky, etnokonfessionalny diskurs natsiyestroitelstva v Yuzhnoy Azii (Afganistan, Indiya, Pakistan)»). (in Rus.)

Demichev, 2017 – Demichev K.A. Ot obshchiny k imperii: sikkhskiye modeli territorialnogo ustroystva XVI-pervoy poloviny XIX veka [From community to Empire: Sikh models of territorial structure of the XVI-the first half of the XIX century] // Problemy istorii, filologii, kultury. 2017. №4. S. 255-269. (in Rus.)

Induizm. Dzhaynizm. Sikkhizm, 1996 – Induizm. Dzhaynizm. Sikkhizm: Slovar [Hinduism. Jainism. Sikhism: A Dictionary] / Otv. red. Albedil M.F. i Dubyansky A.M. M.: Respublika, 1996. 576 s. (in Rus.)

Field, 2009 – Field D. The Religion of the Sikhs. Montana: Kessinger Publishing, LLC, 1914. 116 p.

Deol, 2011 – Deol H. Religion and Nationalism in India: The Case of Punjab, 1960-1995. London: Routledge, 2011. 205 p.

Greewal, 1998 – Greewal J.S. The Sikhs of the Punjab (The New Cambridge History of India). Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 308 p.

Judge, 2005 – Judge P.S. Religion, Identity and Nationhood. The Sikh Militant Movement. Jaipur: Rawat Publications, 2005. 286 p.

Latif, 1997 – Latif S.M. History of the Punjab. From the Remotest Antiquity to the Present time. Lahore: Sang-e-meel Publications, 1997. 652 p.

Kapur, 2011 – Kapur R.A. Sikh Separatism: The Politics of Faith. London: Allen & Unwin, 2011. 272 p.

Macaulife, 2018 – Macaulife M.A. The Sikh religion. Volume 1 of 6. Its Gurus, Sacred writing and Authors. London: Forgotten books, 2018. 481 p.

Makarov, Shirokov, Kolesnikov, 2018 – Makarov I.N., Shirokova O.V., Kolesnikov V.V. Formalnye i neformalnye instituty funktsionirovaniya gosudarstvenno-chastnogo partnerstva: vzglyad s pozitsii ekonomicheskoy teorii [Formal and informal institutions of public-private partnership functioning: a view from the perspective of economic theory] // Rossyskoye predprinimatelstvo. 2018. Tom 19. Nomer 1. S. 77-98. (in Rus.)

McLeod, 1989 – McLeod W.H. The Sikhs: History, Religion, and Society. New York: Columbia University Press, 1989. 161 p.

Merkel, Kruassan, 2002 – Merkel V., Kruassan A. Formalnye i neformalnye instituty v defektnykh demokratiyakh [Formal and informal institutions in defective democracies] // Polis. 2002 №1. S. 6-17. (in Rus.)

Mchedlov, 2023 – Mchedlov M.M. Religioznye konteksty v diskursakh identichnosti [Religious contexts in identity discourses] // Identichnost: lichnost, obshchestvo, politika. Novye kontury issledovatelskogo polya / Otv. red. I.S. Semenko. M.: Izdatelstvo «Ves Mir», 2023. 196-206. (in Rus.)

Prazauskas, 1990 – Prazauskas A.A. Etnos, politika i gosudarstvo v sovremennoy Indii [Ethnicity, Politics and the State in modern India]. Moskva: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1990. 304 s. (in Rus.)

Punjab population // https://www.indiacensus.net/states/punjab (Data obrashcheniya: 10.01.2025)

Punjabi Identity in a Global Context, 1999 – Punjabi Identity in a Global Context / Ed. by Singh Pritam, Thandi Shinder S. Oxford: Oxford University Press, 1999. 416 p.

Purewal, 2000 – Purewal Sh. Sikh Ethnonationalism and the Political Economy in Punjab. Oxford: Oxford University Press. 215 p.

Silayev, 2023 – Silayev G.A. Sikkhskoye vozrozhdeniye kak faktor formirovaniya sikkhskoy identichnosti [The Sikh Renaissance as a factor in the formation of Sikh identity] // Nauchny zhurnal. «Innovatsii. Nauka. Obrazovaniye». 2023. №46. S. 2084-2092. (in Rus.)

Shani, 2007 – Shani G. Sikh Nationalism and Identity in a Global Age. London: Routledge, 2007. 224 p.

Sikh Identity. Continuity and Change, 1997 – Sikh Identity. Continuity and Change / Ed. by Pashaura Singh, N. Gerald Barrier. New Delhi: Manohar Publishers and Distributors, 1997. 397 p.

Singh, Shani, 2021 – Singh Gh., Shani G. Sikh Nationalism: From a Dominant Minority to an Ethno-Religious Diaspora. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 250 p.

Singh, 2000 – Singh G. Ethnic Conflict in India: A Case Study of Punjab. London: Palgrave Macmillan. 231 p.

Singh, 2005 – Singh K. A History of the Sikhs. Volume 2. 1839-2004. Oxford: Oxford University Press, 2005. 547 p.

Singh, 2011 – Singh N.-G. K. Sikhism. An Introduction. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 2011. 288 p.

Takhar Opinderjit Kaur, 2005 – Takhar O.K. Sikh Identity: An Exploration for Groups Among Sikhs. London: Routledge, 2005. 232 p.

Uspenskaya, Kotin, 2007 – Uspenskaya Ye.N., Kotin I.Yu. Sikkhizm [Sikhism]. M.: Azbuka, 2007. 384 s. (in Rus.)

Fursov, 2011 – Fursov K.A. Lvy pyatirechya: sikkhi – velikiye voyny Azii [Lions of the Five Rivers: The Sikhs – The Great Wars of Asia]. M.: Tovarishchestvo nauchnykh izdany KMK, 2011. 474 s. (in Rus.)

Khokhlova, 2009 – Khokhlova L.V. Istoricheskiye prichiny prioriteta religioznykh faktorov nad yazykovymi v samosoznanii etnicheskikh pandzhabtsev [Historical reasons for the priority of religious factors over linguistic ones in the self-awareness of ethnic Punjabis] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 13. Vostokovedeniye. 2009. №4. S. 93-107. (in Rus.)

Shorokhova, 2014 – Shorokhova V.A. Religioznaya identichnost v zarubezhnykh psikhologicheskikh issledovaniyakh: teoreticheskiye modeli i sposoby izucheniya [Religious identity in foreign psychological research: theoretical models and ways of studying] // Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo. 2014. Tom 5. №4. S. 44-61. (in Rus.)

[1] Габдуллин К.Т. [2]Муратбекова А.М.

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[2] Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: [1]gabdullin5682@gmail.com, [2] albina.muratbek@gmail.com

ҮНДІСТАННЫҢ ПЕНДЖАБ ШТАТЫНДАҒЫ СИКХТЕРДІ АНЫҚТАУДАҒЫ ХАЛСА ИНСТИТУТЫНЫҢ РӨЛІ: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Аңдатпа. Мақала Үндістанның Пенджаб штатындағы сикхтерді анықтау процесінде Халса институтының рөлі мен орнын зерттеуге арналған. Жаңалық-Үндістанның Пенджаб штатындағы әлеуметтік-саяси өмірдегі сикхтердің қазіргі рөлі, сикхтер қауымдастығының этно-конфессиялық сәйкестігін қалыптастыру процесінде Халса институтының рөлін зерттеу әдістері мен тәсілдерін талдау. Зерттеудің міндеті-халса институтының сикхизмдегі негізгі институт ретінде қалыптасуы мен даму тарихын зерттеу, Халса институтының Моғол империясындағы саяси қуғын-сүргіннен, Солтүстік Үндістандағы саяси тұрақсыздықтан қалай аман қалғанын анықтау, сикхтер қауымдастығында үстем күшке айналу және Пенджабты қамтитын Ранджит Сингх империясын құру, Кашмир, Мультан, ағылшын Шығыс Үндістан компаниясы жаулап алғаннан кейін модернизациялау және Үндістанның тәуелсіздігімен үнділік ортада ерімеу және Үндістанның Пенджаб штатындағы әлеуметтік-саяси өмірде маңызды рөл атқару. Мақаланың мақсаты-Үндістанның Пенджаб штатындағы сикхтерді анықтау процесінде Халса институтының рөлін зерттеу. Мақалада Халса институтының сикхтер қауымдастығындағы маңызды орнын анықтау

үшін сараптамалық сауалнама мен терең сұхбатты талдаудың тарихи талдау әдістері мен сапалы әдістері қолданылған. Мақалада келтірілген нәтижелер материал авторларға Халса институтының аздаған әскери орденнен сикхтер қауымдастығындағы басым күшке қалай айналғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді

Алғыс: Бұл мақала Оңтүстік Азиядағы (Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан) ұлт құрылысының этникалық, этноконфессиялық дискурсы AP14871064 ғылыми жобасын орындау шеңберінде дайындалған.

Кілт сөздер: Пенджаб, Халс институты, сәйкестілік, ШПГК, Широмани Акали дал партия, бес К ережесі, сикхтер-кешдари, сикхтер-сахаджари

[1] Gabdullin K.T. [2]Muratbekova A.M.

[1] Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

[2]Eurasian Research Institute of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: [1]gabdullin5682@gmail.com, [2]albina.muratbek@gmail.com,

THE ROLE OF THE KHALSA INSTITUTE IN THE IDENTIFICATION OF SIKHS IN THE INDIAN STATE OF PUNJAB: HISTORY AND MODERNITY

Abstract. The article is devoted to the study of the role and place of the Khalsa Institute in the identification of Sikhs in the Indian state of Punjab. The novelty is the analysis of methods and approaches to the study of the role of the Khalsa Institute in the formation of the ethnic and religious identity of the Sikh community, the modern role of Sikhs in socio-political life in the Indian state of Punjab. The purpose of the study is to study the history of the formation and development of the Khalsa Institute as the main institution in Sikhism, to identify how the Khalsa Institute was able to survive political repression in the Mughal Empire, political instability in Northern India, to become the dominant force in the Sikh community and create the empire of Ranjit Singh, covering Punjab, Kashmir, Multan, and after the conquest by the British East India Company, to modernize and, with the independence of India, not to dissolve into the Hindu environment and play an important role in the socio-political life in the Indian state of Punjab. The purpose of the article is to study the role of the Khalsa Institute in the identification of Sikhs in the Indian state of Punjab. The article uses methods of historical analysis and qualitative methods of expert survey and in-depth interview analysis to identify the important place of the Khalsa Institute in the Sikh community. The results presented in the article allowed the authors to conclude how the Khalsa Institute was able to transform from a small military order into a dominant force in the Sikh community.

Acknowledgement: This article was prepared as part of the scientific project AP14871064 Ethnic, ethno-confessional Discourse of Nation-building in South Asia (Afghanistan, India, Pakistan).

Keywords: Punjab, Khalsa Institute, Gobind Singh, identity, SPGK, Shiromani Akali dal party, the Five K`s, Sikhs-keshdhari, Sikhs-sahajhari.

Авторлар туралы мәлімет:

Габдуллин Кенжебек Тулепбергенович, PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Муратбекова Альбина Мирзахановна, PhD, Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Габдуллин Кенжебек Тулепбергенович, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD, Евразийский научно-исследовательский институт международного казахстанско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Яссави, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Gabdullin Kenzhebek Tulepbergenovich, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Muratbekova Albina Mirzahanovna, PhD, Eurasian Research Institute of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 20 қараша 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 16.31.61 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.77

Есбосынов Е.З.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ergaliesb@gmail.com

ТҮРІК АҚЫНЫ МЕХМЕТ АКИФ ЕРСОЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ШОЛУ («САФАХАТ» ЖИНАҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Танымал түрік ақыны, қоғам қайраткері Мехмет Акиф Ерсойдың әдеби тұлғасы қашанда зерттеушілердің назарын аударып келген. Ақынның еңбектері поэтикалық және мазмұндық жағынан, стильдік көрінісі мен этнолингвистикалық аспектісі сияқты көптеген ғылыми бағытты қамтыған зерттеулердің объектісі болған. Сонымен қатар шығармашылығы мен азаматтық позициясын зерттеп-саралаған ізденістер де аз емес. Бұлар көптеген еңбектердің өзегін құрап, ондаған докторанттардың ғылыми тақырыптарына арқау болып монографияларын жариялаған. Мақсатымыз, осы зерттеулерге шолу жасау арқылы қазақтілді оқырмандарды ақынның шығармашылығы мен поэтикасынан хабардар ету, қолға тиген деректер негізінде тақырыптық материалдарды сұрыптау. Сол дәуір Түркия, Тәуелсіздік қозғалысы (Азаматтық соғыс) мен ішкі саяси дағдарысқа жол ашқан әлеуметтік толқуларға тап болғандықтан ақын еңбектерінің негізгі мазмұны мен әдеби стилі де сол заманға бейім болып басқа түрік ақын-жазушыларынан ерекшелендіріп тұрған. Мұны Ерсойдың басты шығармаларының бірі – жеті кітаптан тұратын «Сафахат» жинағынан көре аламыз. Жинаққа енген алғашқы өлеңдері Осман империясының соңғы уақыттарында жазылғанымен, шығармаларының негізі Тәуелсіздік қозғалысы жылдарында жарық көрген. Өлеңдерінің басты идеясы түрік халқын ынтымақ-бірлікке шақыру, майданағы түрік әскерлерінің рухын көтеру, жергілікті атқамінерлер мен бай-манаптарды аумақтық тұтастықты қорғауда алдыңғы шепте болуға үндеу. Ақынның авторлық стилін түрік зерттеушілері «халықтық тіл» «қарапайым тілмен жазылған еңбек» деп атаса, кейбір ғалымдар «реалист ақын», «натуралист» деп те атайды. Мақалада Ерсойдың «Асым» поэмасы зерттеулері негізінде түрік әдебиетінің осман тілі – қазіргі түрік тілі бағытындағы лексикалық ерекшелігіне шолу жасалады. Мұнда жекелеген сөздердің лекискографиялық еңбектердегі көрінісі мен этимологиясы талданып-сұрыпталады, шығармаларының дидактикалық тұсынан тақырыптық тұжырымдамалар беріледі. Ерсой мен қазақ ақын-жазушылары еңбектерінің салыстырмалы зерттеулерін жариялаған басылымдарға шолу жасалады.

Кілт сөздер: Мехмет Акиф Ерсой, түрік поэтикасы, осман тілі, Сафахат, Асым, ояну мотиві, дидактикалық еңбек, аударма ісі.

Кіріспе

Қазақстан мен Түркия арасындағы гуманитарлық бағыттағы байланыстар 1990 ж. негізі қаланған халықаралық ынтымақтастық келісімдерінен бастау алатыны сөзсіз. Мұны әсіресе мәдениет пен әдеби қарым-қатынастар мен білім салаларынан байқауға болады. Ал Түркия мен Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени даму үдерісінде аянбай еңбек етіп өшпес із қалдырған ұлы тұлғалары туралы зерттеулер әр екі елде өзекті тақырыптар қатарында екендігі анық. Мұндай іс-шаралар әр түрлі нысан мен мазмұндағы түрлі жарияланымдар мен мәдени-көпшілік іс-шаралардан да көрініп жүр. Бұл ретте Қазақстанда әлі де толықтай зерттеле қоймаған түрік ақын-жазушылары аз емес. Сондай тұлғалардың бірі Түркия Республикасының Истклал маршы – Тәуелсіздік маршы, яғни мемлекеттік әнұранының авторы Мехмет Акиф Ерсой. Ақын, Европа үлгісіндегі конституциялық республиканың жаршысы болған қоғамдық идеолог ретінде де танымал. Ол, сонымен қатар, ағартушы, теолог,

әдебиеттанушы, журналист және публицист. Мұндай жан-жақты ойшыл тұлғаның еңбектерін қазақ тіліне аудару қашанда өзекті істердің қатарында болса керек. Ерсой еңбектерін қазақ ақындарының шығармаларымен салыстыра баяндаған еңбектер де жоқ емес. Солардың бірі Ерсойдың азаматтық тұлғасы мен шығармашылығына шолу жасаған: «XX ғасырдағы түрік поэзиясының ірі өкілдерінің бірі Мехмет Акиф Эрсой 1873 жылы Ыстамбұлдың Фатих ауданының "Сарыгүзел" орамында туған. Әкесі осындағы медресе оқытушыларының бірі болған Теміз Тайыр (Tahир) есімді теолог ғалым, ал шешесі діндар кісі болған. Сондықтан Мехмет Акиф Эрсой бала кезінен мұсылманша өте жақсы тәрбие алған. Ол әкесінен араб тілін, Эсат Дәдә есімді басқа бір оқытушыдан парсы тілін үйренген. Лицейді бітірген соң Мехмет Акиф Құран Кәрімді түгел жаттап, қари атанады. Спортқа да қатты ден қояды. Күрес, атлетика, жүзу салаларында жақсы нәтижелерге жеткен. Бала кезінен-ақ поэзияға мықтап қызығады. Естіген, оқыған, көңіліне ұнаған өлеңдерді дереу жаттап алатын болған. Бірте-бірте өзі де ұлттық діни өлеңдер жаза бастайды. Алғашқы өлеңдері 1886 жылы "Ресимли мәжмуа" ("Суретті жорнал") деген жорналда жарияланды. Осылайша халыққа таныла бастайды. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде ұлттық ақпарат ұйымы (құпия қызмет мекемесі) атынан М.А. Ерсой Алманияға, содан соң Мәдине мен Мәжит қалаларына барады. Ұлт-азаттық соғыс жылдарында ол Бурдур округінен парламент депутаты болып сайланды. Түркияның еуропалық бөлігін (Румелия), Анадолы жақты және Арабстанды аралайды. Бұл сапарлары кезінде мұсылман жұртшылығымен жақсылап танысады. Оларға арнап өлеңдер жазады. Өзі өте таза, адал мұсылман болған ақын қайда жүрсе де әділетсіздікке, зорлық-зомбылыққа, заңсыздыққа қарсы шығады. Әлсіздерге, кедейлерге, қаріпқасірлерге қолынан келгенше көмегін аямайды. Оның адамгершілік қасиеттері, өлеңдастандары халықтың аузында жүреді. Ақын елінің шынайы сүйіспеншілігіне бөленеді» (Иса, 2018: 157-167). Мақала Шәкәрім мен Ерсойдың «адамгершілік» концептісіне арналып, жекелеген өлеңдері мен цитаталарын қазақшалап берген. Мақалада қазақ тілінің нормативтік лексикасы мен аударма мәтіндерінде жекелеген кемшіліктер орын алған.

Журналдың осы санында «Оян қазақ» пен «Сафахат» жинағын салыстармалы зерттеу тақырыбындағы *Oyan qazaq ve Safahat'ta ortak konular - Оян қазақ пен Сафахаттағы ортақ тақырыптар* атты мақала жарық көрген. Мұнда Міржақып Дулатұлының шығармашылығына кеңірек тоқталып екі еңбекті тақырыптық тұрғыда салыстыра зерттеген. Мақала авторына қарағанда Ерсой мен Міржақып шығармалары мына бағытта ортақтасып, өзара үйлесім тапқан: 1. Материалдық құндылықтардан айрылып қалу қапі; 2. Халықты «оянуға», күрескер халық болуға шақыру; 3. Европа үлгісі білім-ғылымға шақыру; 4. Алыс жұрттар иемденіп жүрген техникалық-технологиялық дамудан тыс қалмауға шақыру; 5. Халыққа үндеу барысында діни лексиканы қолдану; 6. Жастарға иек арту, жас ұрпаққа сеніммен, үмітпен қарау; 7. Мемлекеттік басқару тетігінде отырған чиновниктерге реніш-өкпе білдіру; 8. Дін адамдарының, молда-имамдардың қарабайырлығы мен сауатсыздығын әшкерелеу; 9. «Ояну» мотивін қайталау, яғни қоғамдық өмірдегі келеңсіз жағдайлардың көптігіне налу, реніш білдіру; 10. Халықты «пайдасы жоқ» білім-ғылымнан аулақ болуға ынталандыру, яғни өздерін оқымыстымыз деп білетін зиялы қауымға ренішін білдіру, білім-ғылымды прогрессивті мақсатта пайдалануға үндеу; 11. «Тәуекел-шүкір» ұғымын теріс пайдалану әрекеттеріне наразылық білдіру, яғни бойкүйездік пен масылдыққа, міскіндік пен қуыскеуде мақтаншақтыққа қарсы шығу; 12. «Мұсылман» ұғымының «ішін босату» әрекетіне қарсы шығу, яғни шынайы наным-сенімді қорғау, дінге шынайылық таныту, дін этикетін қорғауға үндеу; 13. Мектеп-медреселердің бұрынғы және өзіне лайық мәртебесінен айрылғандығына реніш білдіру, бұлардың білім-ғылымнан алыстап, қарапайым және сауатсыз тақуалыққа бой алдырғандығын әшкерелеу; 14. Халқын, ел-жұртын «ояндыру» үшін «өзіне өзі» міндеттеме алу; 15. Жалқаулық пен масылдыққа қарсы екендігін қайталау; 16. Халық арасындағы береке-бірліктің азаюына күдікпен, ренішпен қарау. Елді бірлікке шақыру (Balcı, 2018: 77-92).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала барысында пайдаланған негізгі материалымыз – Мехмет Акиф Ерсойдың «Сафахат» жинағы және осы еңбек төңірегінде жүргізілген зерттеулер. Сонымен қатар аталмыш материалдар аясында түрік поэтикалық нормаларын текстологиялық жағынан, яғни иллюстративтік мысалдар жүйесінде арапграфикалы осман тілі мәтіні – латынграфикалы транскрипциясы - қазіргі түрік тіліндегі көрінісі және осының қазақ тіліндегі аудармасы жиынтығында көрсеттік. Ішінара этнолингвистикалық, мұны Ерсой шығармаларының жекелеген қазақ ақындарының еңбектерімен салыстыра-салғастыра зерттелуі барысына қатысты деректерге шолу жасау арқылы бердік, және осы ретте салыстырмалы талдау әдісін қолдандық, мұны түрік ғалымдарының Ерсой поэтикасы мен шығармашылығын зерттеген еңбектер тізбегін пайдалану арқылы іске асырдық. Негізінен, Мехмет Акиф Ерсой шығармашылығы мен «Сафахат» жинағы қазақ оқырмандарына ішінара таныс. Алайда бұларды толыққанды академиялық жарияланымдардан гөрі жекелеген мақала мен тезистер санатындағы мәлімет деп тиянақтасақ қателеспейміз.

Талқылау

Түркия Республикасы құрылуының алғашқы кезеңдері Бірінші Дүниежүзілік соғыс, Антанта мен Патшалық Ресей жанжалы, Кіші Антантаның құрылуы, Ресейдегі Большевиктік-коммунисттік саяси диктатураның қалыптасуы, көрші Грекияның Франция мен Англияның көмегіне арқа сүйеп жасаған саяси және әскери арандатушылық әрекеттері, одан әрі *Тәуелсіздік соғысына* алып келген саяси дағдарыс кезеңіне тұспа-тұс келді. Сөйтіп ұлт тәуелсіздігі үшін күрес әлеуметтік-экономикалық бағытында ғана болмай, халық арасындағы саяси-идеологиялық жұмысты қатар алып жүру қажеттілігін тудырды. Осындай шешуші сәттерде елі мен жерін қорғауда халыққа үндеу айтатын ақын-жазушылар алдыңғы шепке шықты. Ерсой өлеңдері осындай талапқа сай болып халық сүйіп оқыған кітаптарына айналды. Ақын шығармашылығы 1911 – 1933 жылдар арасында өнімді болып, өлең, шығармаларының топтамасы қайтыс болғаннан кейін 1943 ж. шыққан «Сафахат» жинағының өзегін құрады. Ал Кастамону қаласында жарияланып тұрған *Ачыксөз* газеті ақынның қоғамдық санасға елеулі түрде ықпал еткен үгіт-насихат жұмыстарының жаршысы ретінде танылды. Газет Ерсойдың өлеңдерін тұрақты түрде жариялап, Анатолияның Қаратеңіз аумағындағы көп оқылатын танымал газеттердің бірі болуына ықпал етті. Осы тұрғыда Мехмет Серхат Иылмаздың ізденістерінен пайдаланып, түрік ғалымдарының материалдарды мазмұндық және хронологиялық жағынан сұрыптау әдісін де көрсетпекші болдық:

Kır Ağasının Rüyası - Қыр ағасының түсі өлеңі 5 қараша, 1920 ж. жарық көрді: «Мехмет Акифтің Кастамонуда шығатын «Ачыксөз» газетінде жариялаған *Қыр ағасының түсі* өлеңі «түс көру» мотивімен байланыстырылса да, негізінен сол кезең Түркияның саяси хал-ахуалына арналған ой-тоғаулары болып табылады. Түрік әдебиетінде осыған ұқсас «түс көруді» нысанға алған образдық бейнелеулер көптеп кездеседі. Метафизикалық стильде орындалған еңбегі *İstiklal Harbi - Тәуелсіздік Соғысы* жағдайында жазылғандықтан, сол кезеңнің ауыртпашылығын көрсете білген және сол уақыт Анадолы елінің шынайы көрінісін, күрделі жағдайын бейнелеген. Осы пікірімізді ақын шығармашылығын зерттеуші Февзие Абдуллах Танселдің еңбегімен толықтыра аламыз: “Көсе имам бұл соғыстың (Бірінші Дүниежүзілік Соғысы) нәтижесін сезгендей болып *Қыр ағасының түсі* деген ертегі айтуға бел буады. Акиф бұл хикаясын Осман сұлтандығының ескі министрлерінің бірі Емруллах Ефендиден тыңдап-білген анекдотты кеңейте отырып жазып шыққан деседі. Ондағы бейнеленген дәуір Абдулхамид сұлтанның заманы болатын. Ал Акиф осы сюжеттерді көркемдік жағынан өңдеп «Асым» поэтикалық диалогының бір кейіпкері арқылы «сөйлетіп» ұрымтал образ сомдай білген».

Köse İmamın Dertlerinden - Көсе Имамның уайымы «Ачыксөзде» шыққан екінші өлеңі және «Асым» поэтикалық диалогының құрамдас бөлігі. Өлең газеттің бірінші бетінде жарияланды. Газет оқырмандарын *Қыр ағасының түсі* өлеңімен қызықтырып қойған Акиф, мұнда Осман сұлтандығы дәуіріндегі кемшіліктерді атап өтіп, жаңа дәуір жаршысы болып табылатын *Милли мүжаделе - Ұлттық Қозғалыс* әрекетінің іс-қимылдары туралы баяндайды. Білге Қағанның тасқа қашап жазып кеткен өсиетін еске салғандай болып, «Аспанда көк құлағанша, астыда жер шөгіп кетпейінше Ей, түрік халқы, сенің еліңді, жұртыңды, салт-дәстүріңді кім бұзып, жоя алады екен?» деп ақындық көркем образ жасайды. Бұл өлеңінде қойылған сауалдарға жауап беру арқылы тыңдаушыға ақыл-кеңес айтып дидактикалық сарынмен жалғастырады. Ұлттық тәуелсіздікке жету үшін аянбай еңбектенуге, ширақ және сауатты болуға шақырып өзін ұлттық дәрежедегі ағартушы ретінде танытқан. Осы өлең арқылы Осман сұлтандығының тоқырауға ұшыраған жағдайын сипаттап, тәуелсіздік үшін күрестің болмай қоймайтындығына, күреске шығудың әрбір азамат үшін қасиетті борыш екендігіне назар аударған.

Ey Müslüman – Ей, мұылман. Ачыксөз газетінің 11 қараша, 1920 ж. 94-ші санында жарық көрген. Өлеңінде елде қалыптасқан жағдайға орай мұсылман қауымды отан қорғауға, елі мен жұртын жау қолында қалдырмауға шақырады. Жұртшылықты елдің жаугершілік дәуіріне кіргендігін, аса қауіпті басқыншылармен бетпе-бет келгіндігінен хабардар етеді. Агрессорларға қарсы тұрудың құралы ретінде мұсылман қауымның қазіргіден де сергек болулары, пысық әрекет жасау керектігін айтады. Акифке қарағанда мұсылмандар елде және айналада не болып, не қойып жатқанынан толықтай хабардар емес, бұған қоса ислам қағидаларының өзі де бұрмалана бастаған. Ақын осы өлеңінде мұылмандарды *оятуға* жан аямай еңбек еткен, аса жауапты және күрделі уақытта мұсылман қауымның өз арасындағы бірлік-берекесі мен ынтымағына мән беру керектігін ескертіп осы постулаттарды жұртшылыққа жеткізу үшін аянбай еңбек еткен.

Umar mıydın? - Күдеріңді үзбе. Мехмет Серхат Йылмаз төмендегі цитатаны 2011 ж. шыққан Н.Р.Гүрелдің еңбегінен алғандығын көрсетіп былай жалғастырады: «Ресейдің солтүстігінде өмір сүріп жатқан мұсылман оқымыстыларының бірі Атауллах Бахаеддин 3 қазан, 1918 ж. *Себилүррешад* журналының 372-ші санында бір мақаласын жариялайды. Мұндағы жазба Мехмет Акифтің назарын аударып, қатты толғандырады. Содан болса керек *Ачыксөзде* тұрақты шығып келе жатқан өлеңдер жинағының 4-ші топтамасын сол мақаламен мазмұндас сарынға бұрып *Күдеріңді үзбе* атты өлеңін жарыққа шығарады. Өлең түркі бауырларына арналып бауырастық сәлем мен үндеу стилінде болса да, негізінен, Анадолыдағы түрік халқын бірлік пен күреске шақырған манифесі ретінде танылады. Ақын Ерсой былай дейді: "Пұшайман халімізге қарап жылап отыру бізге жараспайды – аздық етеді, Еңбектену керек!.. Басқа жолы жоқ па? Жоқ! Аянбай еңбектен! Маңдай терің кеппесін, - аспандағы келеді! Халқымыз айтқандай «Кірпіштің қиюын тапқан халық Алланың ырзығына бөленеді» емес пе?, деп ғибратты, өсиет сөздерімен бастайды. Мұнда Аллаға жалбарыну, құдайға тәу ету сияқты теонимдік элементтерді көбірек қолданған: Епті де қарулы қолың бар ма? Ұстасын да шығарсын *шығысты* зұлмат пен дәрменсіздіктен. Апарсын анау, арайлы таңды мақсатқа!».

Yeis Küfürdür - Үмітсіздік - балағатпен тең. Ақынның бұл өлеңі 30 қазан, 1919 ж. *Sebîlrreşâd – Себилүррешад* журналының 446-шы санында және Сафахаттың 7-ші кітабы «Gölgeler – Көлеңке» - де «Ye's - Жоқ!» атымен жарық көрді. Ақын бұл өлеңінде түрік халқын реніш пен үмітсіздікке жол бермеуге шақырады.

Mevlid-i Nebi Gecesi - Мәулід түні. 22 қазан, 1920 ж. *Ачыксөздің* 97-ші санының бірінші бетінде жарияланды. Мазмұны Аллаға тәу ету. Өлең бұдан бұрынырақ, 20 ақпан, 2013 ж. *Себилүррешад* журналында «Peygamber Aleyhissalâtu Vesselâm Efendimizin Doğduğu Gece - Пайғамбар Алейхиссалату Весселам Ефендимиздің Туған Түні» деген атпен шыққан-ды.

Сондай-ақ «Сафахат» жинағының *Hakkın Sesleri - Хақтың дауысы* атты үшінші кітабында “Pek Hazin Bir Mevlid Gecesi - Аса әсерлі Мәуліт түні” деген атаумен жарияланған.

Ey Cemaat, Uyanın! - Әй, жамиғат, оян! Ачыксөз газетінде жарияланған 7-ші өлеңі. «Сафахат» жинағының «Сүлеймание мінбері» кітабында орын алған. Мұнда Анадолы мұсылмандарын ұйымшыл болуға «бірге оянуға» шақырады. Өлеңі Иахиа Кемалдың «Жеңісті қолдан берме, Исламның соңғы әскері» өлеңіндегідей образдық сомдауларға бай болуымен қатар, құдайға жалбарыну, тәу ету мотивтері басым түседі: «Кідірме… Елдің халі аянышты. / Кел! Алла үшін кел, қара дауылда! / Пердені түр де көр: Тәңірдің көргенін сен де көресің: қан! /Сендер мұсыманның соңғы үміті». Акиф осы өлеңінің бас жағына «Міне Палестина, міне Тунис, міне Алжир… бәрі кетті! Қол салды енді Иранға!» деу арқылы мұсылмен елдері арасындағы өзара кикілжіңнің қауіпті де апатты жағдайда екендігіне ишара жасайды: «Халық өзі бөлінбесе, оны дұшпаны бөле алмайды / Жүрек бір ырғақпен соқса, ол ырғақты сырттан ешкім бұза алмас» - М.С.Иыллмаз мұның Н.Р. Гүрелдің цитатасы екендігіне сілтеме жасаған.

İstiklal Marşı - Тәуелсіздік Маршы, Түрік мемлекеттік әнұраны. Тәуелсіздік Маршының Ачыксөзде жариялануы бүкіл Батыс Қаратеңіз өңіріне ықпал еткен саяси оқиға деп айтсақ болады. Анкарада *Хакимиет-и Миллие* болса Кастамонуда *Ачыксөз* жарияланып тұрды. Газеттің редакциялық алқасына елге танымал атақты адамдар орын алды. Мехмет Акиф те сол адамдардың бел ортасында жүрді. Ақын осы газетте 7 өлеңін жариялады. Ал сегізінші өлеңі осы *Тәуелсіздік Маршы* болды. Ақын шығармашылығы ел тәуелсіздігі үшін күресте ерекше орын алды. Кастамонуда уағыз - өсиеттерін айтты, алыс-жақын ауыл-аймақтарда болды. Ачыксөз газеті арқылы қара халықпен нақты тақырыптық, белсенді де шынайы кері байланыс орнатты. Осы газеттің маңайына жергілікті зиялы қауымды жинап, рухани бірлік, шығармашылық рух атмосферасын құрды. Газеттегі өлеңдерінің 7-і де бірінші бетте – редакциялық колонкада жарияланып тұрды. Ал Тәуелсіздік Маршының Ачыксөзде шығуы - осындай ірі жұмыстың табиғи жалғасы болды (Yılmaz: 2022, 706).

М.А.Ерсойдың *Мемлекеттік әнұраны* өз алдына жеке тақырып болатындай ауқымды екендігі белгілі. Түркия Республикасының жариялануы мен мемлекеттік рәміздері туралы деректерді классикалық үлгідегі энциклопедиялардан көре аламыз (Қойгелдиев, 2000: 586-590). Ал әнұран тақырыбындағы толығырақ мәліметті Түркияда қазақ тілінде жарық көрген мақаладан оқуға болады (Есбосынов, Коспаганбетова, 2024: 283-294). Ал «Сафахат» жинағы қазақ оқырмандарына ішінара таныс болғанымен бұлар академиялық еңбектен гөрі жекелеген мақала мен тезистер ретінде көрінеді. Мысалы, 2007 ж. Түркияда ұйымдастырылған İCANAS-38 Конгресінде оқылған бір баяндама М.Әуезовтың «Абай жолы» романы мен М.А.Ерсойдың «Сафахат» жинағының мазмұны мен құрылымын өзара салыстыру тақырыбында болған. Мұнда екі еңбектің тақырыптық желісіндегі адамгершілік пен моральдық құндылық концептілері қолға алынған (Düysebayeva, 2009: 33-44). Мехмет Акиф шығармашылығы мен саяси-қоғамдық қызметі туралы қазақтілді шағын жарияланымдар Түркия ғалымдарының авторлығында да берілген (Аян, 2013: 48).

Ерсой өлеңдерінің лексикалық қорының біршама, көпшілік жағдайда шешуші бөлігі *осман-түрік тілі* лексикасына негізделгенін ескерсек аудару барысы айтарлықтай күрделене түсетіндігін байқауға болады. М.А.Ерсой шығармашылығының күрделілігін түрік ғалымдары да қаперге алып ескеріп отырған: «Ақынның өнер мен өнер туындысына деген көзқарасы өз дәуірінің әлеуметтік өмірімен тығыз байланысты. Ақын шығармасындағы эстетикалық көрініс өз дәуірі адамы мен ел мен қоғам мәселесін көтерген ойшылдың проблемаларды шешуге талпыныс жасағанын, мәселенің нақты диагнозын қоюға тырысқанын көрсетеді. Бұл өз кезегінде ақын өлеңдерінің өзегі мен нысанын құраған, өнерпаздығы мен шығармашылығына арқау болған. Оның прозасымен қоса өлеңдері де реал образдар мен суреттерге, портреттерге бай. *Мешрутиет* дәурінен кейін іле-шала дүниеге келген еңбектері, оның ішінде бірінші болып 1911 ж. *Сырат-ы Мустаким*-де 44 графадан тұратын өлеңі жарияланды. Бұл кейінірек «Сафахат» жинағының 1-ші кітабының негізін құрады. «Бет-әлпет» мағынасына келетін

«сафха» сөзінің көпше формасында тұрған лексема өз дәуірінің жекелеген сафхасын, яғни «бет-әлпетін» көрсете білген. Ақын осы арқылы заманының образын сомдауға тырысқан» дей келе зерттуші Орхан Оқтай еңбегінен цитата келтіреді: «Осы бір атаудың өзі ақынның әдебиетке деген шынайы, реалист көзқарасын көрсетеді» (Dalar, 2021: 379-390).

Соңғы уақыттарда М.А.Ерсой еңбектері сияқты құрылымы мен лексикалық қоры күрделі шығарманы жариялағанда *осман тілі – түрік тілі сөздігін* қосымша беру үрдісі қалыптасқан. Мұны "Сафахат" жинағының 1996 жылғы басылымынан көре аламыз (Ersoy, 1996: 665). М.А.Ерсойдың шығармашылығын қалың оқырманға төте жеткізуде мұндай әдіс өзіндік өміршеңдігін көрсетіп, осы күнгі түрік оқырмандарын қызықтыруда оңды рөл атқарып келеді. Ал біз мұны таза практикалық тұрғыда, яғни М.А.Ерсой еңбектерін зерттеу мен ішінара аударма жұмысын жүргізуде қолдандық.

Зерттеу нәтижелері

Кеңес Одағы дәуірі түркологиялық зерттеулерде сала мамандары қазіргі түрік тілін осман тілінің табиғи жалғасы ретінде қарап, екі тілді бөліп қарамай ортақ атау, яғни *түрік тілі* деп атай берген. Мұны кеңестік түрколог-ғалым Коновтың еңбегінен көре аламыз: «Нақты деректер аясында айтар болсақ түрік тілі грамматикасының тарихи қалыптасуын, әсіресе соңғы жүз жыл барысындағы дамуын анық көре аламыз. Мұны екі үлкен кезеңге бөліп қарауға болады: I. кезең: 1846 ж. – XIX ғ. соңы. II. кезең: XX ғ. басынан бастап осы күнге дейін. II. кезеңнің соңы, дәлірек айтқанда 1928 ж. бастап (Латын графикасына көшу туралы заң) 1932 ж. («Түрік тіл құрымы» өз жұмысын бастады) дейінгі кезеңді өз алдына жеке дәуір деп те айта аламыз. Себебі осы 1932 ж. бастап *латынданған* және арабизмдерден тазартылған қазіргі түрік тілі оқытылуы және қолданысы тарихта болып көрмеген жоғары деңгейге жетті. Осы кезең түрік тілінің құрылымдық жағынан зерттелуі жағынан аса қызықты дәуірі болып саналады. Ал I. кезең араптілді грамматиканың үстемдігін көрсетті Бұл өз кезегінде түрік тілінің фонетикалық ерекшелігі мен семантикасын ескермей арап тіліндегі грамматикалық постулаттарды механикалық түрде түрік тілі ережелеріне тықпалаудан әрі аспады, грамматика пән ретінде бастапқы және қарапайым түрінде ғана оқытылды. Бұл үдеріс айналып келгенде түрік оқымыстыларының өзін арап тілі грамматикасы мен семантикасына тәуелді болуына итермеледі. II. кезең ғана түрік тілінің табиғи түрде дамуына түбегейлі бетбұрыс әкелді» (Кононов, 1956: 12-13).

Осман-түрік тілі зерттеулерінің жекелеген проблемалық тұстарына қазақ ғалымдары да назар аударып, құнды пікірлерін білдіріп отырған: «Түрік тілі және оның жазба әдебиеті, қалай дегенмен ұзақ жылдар бойы үстемдік құрған Осман империясы тарихымен және оның әдеби-тілдік мұраларымен тығыз байланысты. Сол себептен бұл бағыт бойынша Түркия Республикасында қыруар жұмыс атқарылды (Фарук Кадри Темирташтың «Ескі Анадолы түрікшесі», Ахмет Джафероглуның «Түрік тілінің тарихы», Мехмет Фуат және Ахмет Джевдет Пашалардың «Медхал-и Каваиды», Тахсин Бангуоглуның «Түрікшенің грамматикасы», Тахир Нежат Генджанның «Түрік грамматикасы», Мехмет Хенгирменнің «Türkçe dilbilgisi» («Түрік тілінің грамматикасы») т.б.). Ал бұл тақырып Қазақстанда енді ғана игеріле бастады. Бұның өзі Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, өз алдына дербес ел болуына байланысты болып отыр. Кеңес Одағы кезінде кеңестік түркітану ғылымы, көбінесе, өзге елдердің тілін танымдық тұрғыдан, оның өзінде тілдің формалдық сипаты мен құрылымдық жағын (грамматикалық) ғана зерттеп-зерделейтін. Ондай еңбектердің өзін де аса мол деуге болмайды. Түрік жазба әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихына осман тілінің қаншалықты ықпал-әсері болды дегенді толықтай ашып беретін қазақ тілінде жазылған дүниелердің аз екені осы зерттеу жұмысын орындаудың алдындағы дайындық кезінде аңғарылды. Сондықтан да біз осы зерттеуімізде, бір есептен, орыс тіліндегі зерттеулерге біраз ден қойдық. Әрине, бұл біздің, яғни қазақстандық түрік тілін зерттеуге арналған еңбектердің аздығына байланысты екені түсінікті. Ал Түркияның тілші-әдебиетші ғалымдары тарапынан бұл бағытта талай

еңбектер жазылғанын жоғарыда атап өттік. Алайда олар қазақ тіліне аударылып басылмағандықтан, қазақ зерттеушілеріне әлі де болсын қолжетімді болып ғылыми айналысқа түспей жатыр. Сол себептен де осы зерттеуді жүргізу барысында түрік тілі туралы Түркия Республикасынның лингвист ғалымдарының еңбектерін кең ауқымда пайдалануға мүмкіншілік болмады» (Исхан, 2015: 147-148). Мұны қашанда ескеруге тұрарлық тың мәліметтердің бірі деп білеміз. Себебі, *осман тілі* зерттеулерін атамағанның өзінде, Ататүрік дәуірінен кейін дамып қалыптасқан түрік тілін зерттеп-сұрыптауда әлі де тыңғылықты жұмыс қажет. Бұл өз кезегінде М.А.Ерсой шығармашылығы сияқты республика дәуірі классикалық түрік әдебиеті зерттеулеріне де қатысты болатыны анық.

Зерттеу нысанымыз «Сафахат» жинағы мынадай кітаптардан тұрады: «Safahat – Парақтар» тұңғыш рет 1911 ж. жарық көрген; «Süleymaniye Kürsüsünde – Сүлеймание мінберінде» алғашқы рет 1912 ж. жарияланды; «Hakkın Sesleri - Хаққын дауысы» - 1913 ж.; «Fatih Kürsüsünde – Фатих мінберінде» - 1914 ж.; «Hatıralar - Естелік» - 1917 ж.; «Asım – Асым» - 1924 ж.; «Gölgeler – Көлеңке» - 1933 ж. жарық көрді. Жоғарыда атап өткен басылымының 589-632 беттер аралығында *осман тілі-түрік тілі сөздігі* орын алған. Сөздік қазіргі түрік тілі алфавиті бойынша түзіліп, сан жағынан төмендегі ретпен түзілген: A әрпінде 70 сөз, B–72, C – 53, Ç–6, D–57, E–79, F–54, G–41, H-113, I-7, İ-95, J-1, K-61, L-35, M-340, N-95, O-1, P-22, R-59, S-129, Ş-66, T-145, U-20, Ü-6, V-28, Y-15, Z-56. Барлығы 1726 сөз (Mehmet Akif Ersoy. Safahat, 1996: 589-632). Осылардың ішінде саны жағынан ең көп және ең аз үштік сөздер: M-340 сөз, T-145 сөз, S-129; және J-1 сөз, O-1 сөз, Ü-6, Ç–6, I (ы)-7 сөз.

Төменде *Сафахат* жинағының «Сөздік» бөлігінен әрбір әріптің бір сөзін қазақшаға аудардық. Оны османтілді арап графикасындағы сұлбасымен қоса қазіргі түрік тілінің латынқаріпті транскрипциясымен көрсеттік.

1-кесте. *Сафахат* жинағының «Сөздік» аудармасы.

Осман тілінде арап графикасымен	***Латын графикасымен транскрипциясы***	***Түрік тіліне аудармасы***	***Қазақ тіліне аудармасы***
آباني	Âbânî	Sarımtırak dallarla işlenmiş bir çeşit ipek kumaş	Сарғыш тартқан бұтақтармен өңделген жібек матаның бір түрі
باد	Bâd	Rüzgâr	Самал, жел
جامد	Câmid	Cansız, donmuş	Қимылсыз, жансыз
چراغ	Çerâğ	Kandil	Білте шам
دغدغه	Dağdağa	Gürültü, patırtı, telaş	У- шу, қарбалас
ابكار	Ebkâr	Bekârlar	Бойдақтар
فقا	Fakâ	Fakirlik, yoksulluk	Жоқшылық, тапшылық
غفير	Gafîr	Bağışlayan, affeden, allâh	Есіркеген, кешірген, Аллаh
خوابگاه	Hâbgâh	Uyku yeri	Ұйықтайтын орын
ايميز غانمق	Imızganmak	Uyuklamak	Өліра, есңгіреу, ұйқы мен ояу арасы, мызғу
عبادالله	İbâdullâh	Allah'ın kulları	Аллаһтың құлдары
ژاله	Jâle	çığ	Сел
قباءل	Kabâil	Kabileler	Ру-тайпалар
لحد	Lahd	Mezar	Мола, мазар, бейіт
معبود	Ma’bud	Allah, tanrı	Аллаһ, тәңір

نادم	Nâdim	Pişman olan	Пұшайман болу, мүсәпір адам
اوریا	Orya	İskambilde karo	Қол картасы, құмар ойынның бір түрі
پاکیزه	Pâkîze	Temiz, lekesiz	Таза, дақсыз
رعد	Ra’d	Gök gürlemesi	Күн күркіреуі
صباوت	Sabâvet	Sabilik, çocukluk	Сәби, балалық
شاه شلود	Şâh-ı şelûd	Sultan 1. Murat	Сұлтан І.Мұрат
تعمم	Taammüm	Umûmî olma, umumîleşme	Жалпыға бірдей болу, ортаққа айналу
عدول	Udûl	Sapma	Жолдан шығу, жолдан таю, берекесіздік көрсету
ادبا	Üdeba	Edipler, yazarlar, edebiyatçılar	Ғұламалар, жазушылар, әдебиетшілер
واسفا	Vâ-esefâ	Yazık, eyvah	Обал, айпырм-ай
زاده	Zâde	Oğul	Ұл, ұл бала
ضعف	Za’f	Zayıflık	Арықтық, жүдеу

Кестедегі мысалдардан да көрінгеніндей, осман тілі лексикасының айтарлықтай бөлігін арабизм мен фарсизмдер құрайды. Бұл Осман империясы дәуірі кезеңінде дамыған түрік жазба әдебиетінің осы тілдер төңірегінде қалыптасқан әдеби ағымдармен өте тығыз байланыста болғандығын көрсетеді. Мұны түрік ғалымдары да қаперде ұстап осы бағыттағы зерттеулерінде өз пікірлерін айтқан: «Осман тілі XIII, XIV, XV ғасырларда қолданыс тапқан Ескі Оғыз тілі. Саяси тұрғыдан алғанда Селжұқтардың соңғы дәуірі мен Бейліктер дәуірі, Қарақойынды меу Аққойынды мемлекеттері Осман Империясының екі ғасырлық дәуірін қамтиды. XVI ғасырдан бастап *Османлы түрікшесі* немесе Осман тілі дәуір басталады. Осман Империясының аяқ басқан жерінде осы тіл қолданылды. XX ғ. басында *Genç Kalemler – Жас Қалам* қозғалысы енгізген «теркипсиз түрікше – арапша-парсыша жалғау-жұрнақсыз түрік тілі» науқаны нәтижесінде өміршеңдігі мен өзектілігін жойды» (Ercilasun, 2004: 461-462).

М.А.Ерсойдың шығармашылығында оқу-ағарту саласы ерекше орынға ие. Түрік Республикасының алғашқы жылдарында ел зиялылары сол кездің үздік жүйесі деп танылған Европалық үлгідегі білім беру стандарттарына көшу, сауатсыздықы жою үшін күрес ашты. Сол кезеңде саяси тәуелсіздікке жетудің бірден-бір жолын білім мен өнер деп біліп соны насихаттады. Мұндай ұстанымы «Сафахат» жинағында айқын көрінді. Лексикографиялық еңбектерде «сафахат» сөзі «парақ», «парақтар» немесе «парақша» деген ұғымдармен төркіндес келеді. Ақын шығармашылығы *Тәуелсіздік қозғалысы* мен Анадолы еліндегі экономикалық дағдарыс кезеңімен тұспа-тұс келгендігін ескерсек зиялы қауым мен жұртшылықтың өзара хабарласуының бірден-бір қолжетімді құралы газет-журнал, яғни қағаз, басқа тілмен айтқанда «бір бет парақ, бір бет парақша» болғандығын айта кеткен жөн. Шығарма авторы да осыны ескеріп кітабын «Парақша» деп атауы мүмкін. Мұны *Осман тілі – түрік тілі энциклопедиялық сөздігінен* пысықтауға болады: *safahat:* 1. беттер, парақтар; 2. Мехмет Акифтің танымал шығармасының атауы (7 кітаптан тұрады) (Devellioğlu, 2012: 1061). Осы энциклопедиялық сөздікте «Асым» поэмасының атауына арқау болған «Асым» антропонимі былай көрсетілген: *Asım:* 1. тыйым салу; асау. Жанына жолай алмау; 2. Өзін күнә мен харамнан аулақ ұстаушы; 3. Қолда барды бағалай білетін, намысшыл, байсалды.

«Асым» поэмасы «Сафахат» жинағын құрайтын еңбектер арасында өзінің құрылымдық және мазмұны бойынша ерекшеленіп тұрады. Мұны түрік ғалымдары да атап өтіп көптеген

зерттеулерінде диалог, ішінара монолог түрінде орындалғанын атап өткен. Сонымен қатар образдық сомдау ерекшелігі мен стилі сол кез түрік қоғамының шынайы көрінісін бейнелегеніне назар аударған. Поэмаға қатысты сондай зерттеулердің бірінде мақала авторы *портре чизими – образдардың сомдалуы* атты графасында былай дейді: «Асымда» кейіпкерлер романдағыдай физикалық, рухани және интеллектуалдық тұрғыда «сүрыпталып» берілген. Негізгі мазмұндық желі Көсе Имамның іс-әрекеттері төңірегіне топтасқан. Көсе Имам есімі ең алғаш шыққан «Сафахатта» аталып өткен. Оқиға желісі Көсе Имамның Қожазаде мен Асым екеуімен тұңғыш рет кездесіп отырған тұсына құрылған. Бұлар, яғни Қожазаде мен Асым поэмада тек қана «бақылаушы» (қосалқы) рөлдерде көрінеді. Оқиға желісінің өзегі, Көсе Имамның үш баланың анасы бейтаныс әйелдің күйеуінің ажырасу әрекетіне көшкен тұсындағы оқиғалар тізбегі төңірегінде өрбиді. Яғни ер адам үш баласын тастап басқа бір әйел алу ниетінде. Еркек тым қарапайым, дөрекі және жағымсыз кейіпкер ретінде танылады. Ал Көсе Имам екеуін «достастыру үшін» әлек. Көсе Имам осы оқиға желісінің төңірегінде пайда болған «тыныштықты» пайдаланып ұзын-сонар монологқа көшеді. Монологының түйіні «бұл проблема осы әдепсіз еркектің мәселесі ғана емес – бүкіл қоғамның мәселесі» дегенге меңзейді, түрік қоғамына жасырын төніп кел жатқан «әлеуметтік қауіп-қатер» туралы ескертеді. Алайда Ерсой, Көсе Имамды аса жағымды жағынан көрсетпей «көрген-білгені көп болса да әсіре сыншыл имам» деп бағалайды. Поэмада Көсе Имамның азаматтық позициясы көбірек айтылып, оны «сөйлету» арқылы сол кезеңнің әлеуметтік мәселелерін, жекелеген оқиға, әрекетке байланысты позицияларын, сол кезең түрік азаматының ішкі рухани дүниесін ашып көрсетеді. Осы арқылы жалпы діни элитаның, мешіт-медресе маңайында жүргендердің портретін жасауға ұмтылады.

Ал поэманың басты кейіпкері Асымды суреттеуі өзгеше түрде іске асады. Ерсой, Асымның өзін тікелей суреттемей Көсе Имам мен Қожазаденің сөздері арқылы сомдайды. Көсе Имам Асымның әкесі ретінде ұлының кейбір әрекетіне дер кезінде және орынды баға беріп отырады. Баласы Асым да әкесіне тартқан қызбалау көрінеді, қызбалығы мен ширақтығын сөзбен ғана емес ісінде де нақты әрекеттерімен көрсетіп отырады. Ерсой Асымды сымбатты, спортқа бейім, шымыр, палуан денелі тұлға ретінде көрсетіп, сол кез түрік жастарын «осындай болуға» үндейді. Ал Асымның қызбалығы мен ұшқалақтығын сол кез Чанаккале соғысында шәйіт болған достарын сағынғандықтан, майданнан келмеген дос-жарандарын уайымдаған жағдайынан деп бағалай келе, сол кезең түрік жастарының да образын жасайды. Ерсой, поэмада Қожазадені «сөйлету» арқылы Асымды тек қана «физикалық жағынан сымбатты емес» білім-ғылым жолына түскен батыстық форматтағы жастар деп; Мұхаммед Абдухтың армандағанындай оқымысты, сауатты жандардың «жолы – осы» деп негізгі идеясын, поэма түйінін дидактикалық сарынмен өрнектеп тиянақтайды (Mutlu, 2012: 167). Поэмадағы әңгіме қатардағы жай сұхбат ретінде басталып барып ел мен жерді, дін мен мәдениетті саралап, үлкен мен кішінің-қатынасын, жастардың жан-дүниесін сипаттайтын көркем шығарма дәрежесіне ұласады. Ал мазмұндық жалғасында соғыс пен бейбітшілік туралы пайымдайтын ірі-ірі ой-толғамдарға орын береді.

Түрік зерттеушілерінің айтуына қарағанда Ерсой, Асым образы арқылы сол кез түрік жастарының келбетін көрсеткен. Мұнда ақын адами (көркемдік) фантазияға жол беріп Асымды аса инабатты, сымбатты, шымыр денелі, пысық және ширақ жүретін жас жігіт ретінде көрсетіп өзінің «түрік жастары осындай болса» деген арманын жеткізіп отырған. Бұған Қожазаде мен Көсе Имамның ұзақ–сонар әңгімелері (диалог-монолог) кезіндегі Асымға қаратып айтқандары мен өзара жеке сұхбаттарында қолданған сөздері де дәлел бола алады. Ал осындай арман–қиялдар көрінісі Асымның шет елге, алыс Европаға білім алуға бел буған кезін суреттеген тұстарындағы сұхбаттарында анық байқалады. Мұнда білім мен ғылым абстрактілі түрде ғана аталмай нақты мамандық, яғни техникалық сала екендігіне акцент жасалады. Сөйтіп автор, жанама түрде болса да елді индустрияландыру саясатының басталғандығына, ел басшылығының өндіріс ошақтарын ашуда белсенді екендігіне назар аударады.

Мұны «Асым» поэмасының соңғы тұстарында өтетін сұхбаттардан көруге болады:

Қожазаде*:* ... Біз мейірімге толы дәуірі мол болған елміз. Алайда ар-ожданымыз соңғы үш ғасырмен ілесе дамыған ғылыммен иық тіресе алмады. Үмбет қараңғылыққа батты. Бұл ушыға келе дене дертіне айналды. Кері кету үрдісі басталды. Батыстың бұйрығымен тұр десе тұратын, жат десе жататын болды. Себебі өзін құдыретті қылатын технологиядан мақұрым қалды, жаудың білім-ғылым күшін өз пайдамызға шеше алмадық. Өстіп пұшайман халге түстік. Енді, Асым, мені деліқұл де, жікшіл де, не десең де, білім-ғылымнан алыс қалған шығыс елдері енді анау ар-ожданнан да мақұрым қалды. Ал енді балам осыны місе тұтып, өкпе-ренішіңді азайтқын келсе бүкіл әлеуметке қарап күшіңді бажайла. Мұның барлық құдыреті мен күші өткенде жатыр, тамыры тереңде. Бұл өткерген ісіміздің ең көркемі мен тұғырлысы және мықты тұсы. Біле-білсең біздің халқымызда фазилет – қайырымдылық пен ғибраттылығы да тереңде. Оның ешқашан тартылмайтын бұлағы бар, ол – ізгілікті ислам діні. Бірақ, мұндай, балам, күнделікті оқиға, күйбің тіршілік мазаңды алмасын... Екі-үш рет сілтеген балта өткенімізден айыра алмайды. Ағашымыздың терең тамыры оған көне қоймас. Діңгегіне тиген соққыға шыдам беріп, бұтағын жаюуын тоқтатпас. Ал шапса не? Діңгегін шапты дейік, әрісі не? Көресің. Қайтадан жас бұтақтары көктеп шығады. Айналамызда мыңдаған қиындық бар. Сен мұны жаман түс көргендей жорып қиналма. Себебі жұртшылықтың көңілі мен жүрегі мұнда емес. Іздей қалсаң сол баяғы бес-он масқара адамның ісіне кез келесің. Осы үшін бұ жолыңнан таймауың керек, балам. Сен батыстан білім-ғылым алуға талпыныс жаса. Анау балалармен біріге күн демей, түн демей ізденіңдер, оқыңдар. Ысырап болған үш ғасырлық білімді жылдам меңгеріңдер. Техникалық ғылымдағы сансыз жаңалықты елге әкеліңдер. Сол бұлақты өз елінен тапқан халқымыз өз арнасынан сусындап бақуатты болсын. Өткенде өзің айтып қалып едің: «Бізге обал-ақ болды, тіпті кешегінің білім-ғылымынан жат болып кеттік, надандық таныттық. Білім мен ғылымды қаперге алмаудың ең үлкен кемшілігі де – осы. Қазіргі ұрпаққа қиыншылық пен шарасыздықты әкелген – осы. Еліміздің табиғи күш-қуаты бола тұра сол күшімізді қолдана алмадық. Ертеңнің білімі не екен, сонымен? Өте ашық және оңай: «атом энергиясы, көз қарашығындай заттың қуаты» және осының айналасындағы іс. Сол жаман құдыретке ие бола алсам деген бас, - күні-түні тыным таппай ізденуде. Білім-ғылымның осы өзегін дөп басып дамытса - жер-ғалам да өзгереді. Себебі бір түйір көмір осы өзгерісті әкеледі. Күш-қуат шексіз» - деп. Өз сөзіңнен ғибрат ал балам, қайрат көрсет. Менің ойымша әлі бір жылың бар? Асым:-Ия. Қожазаде: -Қара, оп-оңай! Солай ма, қымбатты достар? Асым:-Көбісіне алты ай болған екен. Қожазаде: -Бәрі кетеді ғой, бірге боласыңдар ма? Асым: -Кететіні анық. Қожазаде: -Мамандықтары мықты ғой, әйтеуір? Асым: -Ия, техникалық сала. Қожазаде: -Төңкерістің жолы осы ғана болса керек. «Әй.. қайдасың, Берлин?!» деп жолға шығыңдар. Алты ай, бір жыл болса да сіздерге ойыншықтай көрінетін болады. Сендердің көрмегендерің жоқ, айлап, жылдап..., сонда да беріспей сергек, жайдары жүрдіңдер! Айтып айтпай не керек, осы уақыттағы бір күніңіз – бір өмірге тең. Бір күн ерте барыңыз, бір сағат ерте қайтыңыз. Шығысқа Батыстың есігі ашық, мақсат та айқын. Сол кезде, сені Асым, асықпай баппен тыңдайтын боламын... Асым: -Ертең кешкісін жолға шығамыз. Қожазаде: -Солай ма?! Бақытты бол! (Safahat - Asım, 2014: 125).

Осы басылымның 11-ші бетінде поэма кейіпкерлері төмендегідей сипатталады: «*Fuad Şemsi - Фуад Шемси Инан* (1886-1974): Мехмет Акифтің жақын достарының бірі. Көз жұмар алдында Аббас Халим Пашаның «Мысыр ғимаратының» басшысы ретінде Мехмет Акифке қолғабыс көрсеткен; *Fâtih yangını – Фатих өрті:* 31 мамыр, 1918 жылы басталған ірі өрт оқиғасы. Мехмет Акифтің үйімен қоса сегіз мың үй жанып кеткен; *Sarıgüzel - Сарыгүзел:* Фатих (Стамбұлдың бір кварталы), - Мехмет Акифтің туған, балалық шағы өтіп ер жеткен үйі тұрған көше; *Hoca Tahir Efendi – Қожа Тахир Ефенди:* Мехмет Акифтің әкесі. Қазіргі уақытта Косово шекарасы аумағында қалған Ипек ауданының Сушиша ауылында дүниеге келген. Стамбұлда сауат ашқан, Фатих медресесінде ұстаздық еткен. Тазалыққа үлкен мән бергендіктен «Таза Тахир» деген лақап атқа ие болған; *Köse İmam – Көсе Имам:* Мехмет

Акифтің әкесі, Тахир ұстаздың оқушысы – Али Шевки Әпенді. Али Шевки Мехмет Акифтің жақын дастарының бірі болған. Өмірі жалғыздықпен өткен. Образдық кейіпкер болғанымен өмірдегі шынайы тұлға, «Асымда» «қияли» образымен танылады.

Қорытынды

Пайдаланған деректерге қарағанда географиялық жағынан бір-бірінен алыс орналасқан екі ел – Қазақстан мен Түркия, XX ғ. басы кезеңдерде көптеген тарихи оқиғаларға ортақ мүдде, ортақ мақсат және ортақ тарихи тұлғалар арқылы қатысқан екен. Бұлардың арасында Ерсой тұлғасының дараланып көрінетіндігі сөзсіз. Ақын шығармашылығының Міржақып, Әуезов, Абай, Шәкәрім сияқты ірі қаламгерлермен ортақтаса, салыстыра зерттелуі қашанда өзекті де зәру тақырыптар қатарында болатындығы анық. Себебі аталмыш тұлғалар өз елінің шекарасынан асып жалпытүркілік дәрежедегі ойшыл-ғалым, танымал ақын, қоғамдық-саяси қайраткерлер ретінде танылады. Олардың құнды шығармалары түркі әлемінің рухани байлығын еселеп түркілік тақырыптағы еңбектердің ұзын-сонар тізбегін қалыптастырады. Бұл ретте Мехмет Акиф Ерсой сынды күрделі стильге ие ақынның еңбектерін қазақ тіліне аудару - құптарлық іс болмақ. Түрік әдебиетінде өзіндік орын мен маңызға ие Ерсой шығармашылығының қазақтілді оқырманмен жолығуы, Түркияның республика дәуірі әдебиеті мен мәдениетінің танылуына негіз қалайды. Үйткені Ерсой шығармаларын қазақ тіліне аударған маман басқа да түрік қаламгерлерінің еңбектерін кедергісіз аудару мүмкіншілігіне ие болады. Себебі Ерсой шығармашылығында ескі мен жаңа, осман тілі мен жаңаша түзілген «модерн түрік тілі» қатар орын алған. Бұған қоса түрік тіліне тән теонимдер мен фолкльоризм, халықтық тіл мен варваризм, нормативтік лексика мен терминология, түркизм мен арап-фарсизм сияқты таза лингвистикалық постулаттармен қоса аруз (метрика) өлшемі мен буын өлшемі бір шығармада, бір ақында орын алған. Осыны меңгерген қазақтілді аудармашы түрік ақынының жалынды өлеңдерін тағы бір ұлы сапарға алып шықпақ, сапардың бағыты Орталық Азия - Түркістан, бағдары – қазақ тілі.

Сөз түйінін Ерсойдың *Gitme, ey yolcu, beraber oturup ağlaşalım* - Ей, ж*олаушы, бері қара?* өлеңімен қорытындыламақшымыз:

Ей, жолаушы, тоқташы, сырласайық отырып,
Жүрегімде бір зар бар, жүретұғын өкініп,
Мына мендей торыққан жан бар ма екен өмірде?
Ауыр қайғы, баспашы, дертім бір сәт жеңілде?
Отанымнан қалғаны мына жалғыз зират па?
Ей, жолаушы, мені ұғып, сен де ойыңды жинақта.
Бұл зираттың шеті мен шегі бар ма, қарашы,
Көп болса олар бір-бірлеп түгін қоймай, санашы?..
(аударған Жұмаш Көкбөрі) (Түрік поэзиясы: 2012, 86).

Әдебиеттер:

Аян, 2013 – *Аян, Екрем.* Мехмет Акиф Ерсой көзқарасында идеал жастық // Қазақ қыздар ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы. Филология сериясы. № 2 (44).

Иса, 2018 – *Иса, Досбол*. Адамгершілік» концептісінің Шәкәрім мен Мехмет Акиф Эрсой шығармаларындағы көрінісі және оны оқыту әдістемесі // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD Dergisi).c. 2, sayı 2, 157 – 167.

Есбосынов, 2024 – *Есбосынов Е., Қоспағанбетова Н.* Түрік мемлекеттік әнұраны - Истиклал Маршына 100 жыл//Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 7(3), 283-294.

Исхан, 2015 – *Исхан, Бейбіт. Т*үркі тілдері. *Түрік әдеби тілі.* Ұжымдық монография. «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы». Астана: РМҚК. 147-148 б.

Кононов, 1956 – *Кононов. А.Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. Академия Наук СССР Институт Востоковедения. Москва-Ленинград. 540 стр.

Қойгелдиев, 2000 – *Қойгелдиев, М.*Түркістан халықаралық энциклопедия. Түркия. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы. 656 б.

Dalar, 2021 – *Dalar, Tuba.* Mehmet Akif Ersoy'da Poetik Söylem. Söylem Filoloji Dergisi. 6(2): 379-390.

Devellioğlu, 2012 – *Devellioğlu, Ferit.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. Aydın Kitabevi Yayınları. 29.baskı Ankara, 1061 s.

Safahat - Asım, 2014 – *Safahat -Asım.* Hazırlayan Mehmet Doğan. Özel Ofset. Ankara. 268 s.

Düysebayeva, 2009 – *Düysebayeva, Dinara*. Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" Adli Romanı ile Mehmet Akif Ersoy'un "Safahat" Adli Eserinde Örnek İnsan Tipi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. İzmir, cilt: IX, Sayı 1, Sayfa: 33-44.

Balcı, 2018 – *Balcı, Onur.* Oyan Qazaq ve Safahat'ta Ortak Konular. TÜRKLAD. 2 c. 2 sayı.

Ercilasun, 2004 – *Ercilasun, Ahmet Bican.* Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları. Ankara. 620 s.

Ersoy, 1996 – *Ersoy, Mehmet Akif*. Safahat. Hazırlayanlar: Prof.Dr. Cemal Kurnaz, Yrd.Doç. Dr. Mustafa Tatcı, Yrd.Doç.Dr. Kamil Akarsu, Yrd.Doç.Dr. Abdülkadir Hayber, E.Sezai Toplu. Türk Edebiyatı Dizisi. Milli Egitim Basımevi. İstanbul. 701 s.

Mutlu, 2012 – *Mutlu, Betül.* Mehmet Âkif Ersoy'un Âsım Adlı Şiirinde Kişi Sunumu. Journal of the Human and Social Science Researches. Volume.1, Issue: 3. p. 164 https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92732) (қаралған күні: 14.02.2025).

Түрік поэзиясы, 2012 – Түрік поэзисы. Алматы, Бас редактор Б.Ө.Жақып. Қазақ энциклопедиясы. -400 б.

Yılmaz, 2022 – *Yılmaz, Mehmet Serhat*. Milli Mücadele Döneminde M.A.ERSOY'un Kastamonu'daki Faaliyetleri. Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kastamonu/Türkiye. Mehmet Akif Ersoy (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri). Yayın Sahibi Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı. TBMM Basımevi - 1. Baskı Haziran // [Электрондық ресурс] URL: https://www.etimolojiturkce.com/kelime/cihat (қаралған күні: 14.12.2024)

References:

Ayan, 2013 – *Ayan, Yekrem.* Mekhmet Akif Yersoy kozқarasynda ideal zhastyq [The Ideal Youth in the View of Mehmet Akif Ersoy] // Qazaq qyzdar ulttyq pedagogikalyq universiteti khabarshysy. Filologiya seriyasy. № 2 (44). (in Kaz).

Isa, 2018 – Isa, *Dosbol.* Adamgershilik» kontseptisinin Shəkərim men Mekhmet Akif Ersoy shygarmalaryndagy korinisi zhane ony oqytu ədistemesi [The Concept of "Morality" in the Works of Shakarim and Mehmet Akif Ersoy and Its Teaching Methods] // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD Dergisi).s. 2, sayı 2, 157 – 167. (in Kaz).

Esbosynov, 2024 – *Yesbosynov Ye., Qospaganbetova N.* Turik memlekettik ənurany - Istiklal Marshyna 100 zhyl [100 Years of the Turkish National Anthem] //Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 7(3), 283-294. (in Kaz).

Iskhan, 2015 – *Iskhan, Beybit*. Turki tilderi. Turik ədebi tili[Turkic Languages. Turkish Literary Language] Uzhymdyq monografiya. «Sh.Shayakhmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyq uylestiru-ədistemelik ortalygy». Astana: RMQK. 147-148 b. (in Kaz).

Kononov, 1956 – Kononov. A.N. Grammatika sovremennego turetskogo literaturnogo yazyka. [Grammar of the Modern Turkish Literary Language] // Akademiya Nauk SSSR Institut Vostokovedeniya. Moskva-Leningrad. 540 str. (in Rus).

Qoygeldiyev, M., 2000 – *Qoygeldiyev*, M.Turkistan khalyqaralyq entsiklopediya [International Encyclopedia of Turkestan] // Turkiya. Almaty: Qazaq entsiklopediyasynyn Bas redaktsiyasy. 656 b. (in Kaz).

Dalar, 2021 – *Dalar, Tuba*. Mehmet Akif Ersoy'da Poetik Söylem [Poetic Discourse in Mehmet Akif Ersoy] // Söylem Filoloji Dergisi. 6(2): 379-390. (in Tur).

Devellioğlu, 2012 – *Devellioğlu, Ferit*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat [Ottoman-Turkish Encyclopedic Dictionary] // Aydın Kitabevi Yayınları. 29.baskı Ankara, 1061 s. (in Tur).

Safahat - Asım, 2014 – *Safahat -Asım*. Hazırlayan Mehmet Doğan [Prepared by Mehmet Doğan] Özel Ofset. Ankara. 268 s.

Düysebayeva, 2009 – *Düysebayeva, Dinara*. Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" Adli Romanı ile Mehmet Akif Ersoy'un "Safahat" Adli Eserinde Örnek İnsan Tipi [The Ideal Human Type in Muhtar Avezov's Novel "Abai Yolu" and Mehmet Akif Ersoy's "Safahat"] // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. İzmir, silt: IX, Sayı 1, Sayfa: 33-44. (in Tur).

Balcı, 2018 – *Balcı, Onur.* Oyan Qazaq ve Safahat'ta Ortak Konular[Common Themes in Oyan Qazaq and Safahat] // TÜRKLAD. 2 c. 2 sayı. (in Tur).

Ercilasun, 2004 – *Ercilasun, Ahmet Bican.* Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları [History of Turkish Language from the Beginning to the Twentieth Century] Ankara. 620 s. (in Tur).

Ersoy, 1996 – *Ersoy, Mehmet Akif.* Safahat [Safahat] //Hazırlayanlar: Prof.Dr. Cemal Kurnaz, Yrd.Doç. Dr. Mustafa Tatcı, Yrd.Doç.Dr. Kamil Akarsu, Yrd.Doç.Dr. Abdülkadir Hayber, E.Sezai Toplu. Türk Edebiyatı Dizisi. Milli Egitim Basımevi. İstanbul. 701 s. (in Tur).

Mutlu, 2012 – *Mutlu, Betül*. Mehmet Âkif Ersoy'un Âsım Adlı Şiirinde Kişi Sunumu [Person Presentation in Mehmet Akif Ersoy's Poem Named Asım] Journal of the Human and Social Science Researches. Volume.1, Issue: 3. p. 164 https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92732) (қаралған күні: 14.02.2025). (in Tur).

Turik poeziyasy, 2012 – Turik poezisy [Turkish poetry] // Almaty, Bas redaktor B.U.Zhaqyp. Qazaq entsiklopediyasy. 400 b. (in Kaz).

Yılmaz, 2022 – Yılmaz, Mehmet Serhat. Milli Mücadele Döneminde M.A.ERSOY'un Kastamonu'daki Faaliyetleri [Activities of M.A.ERSOY in Kastamonu during the National Struggle] // Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kastamonu/Türkiye. Mehmet Akif Ersoy (Hayatı-Düşünceleri-Eserleri). Yayın Sahibi Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı. TBMM Basımevi - 1. Baskı Haziran // [Elektrondық resurs] URL: https://www.etimolojiturkce.com/kelime/cihat (қаралған күні: 14.12.2024) (in Tur).

Есбосынов Е.З.
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
E-mail: ergaliesb@gmail.com

ОБЗОР ТВОРЧЕСТВА ТУРЕЦКОГО ПОЭТА МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ (НА ОСНОВЕ СБОРНИКА «САФАХАТ»)

Аннотация. Творческое наследие известного турецкого поэта и общественного деятеля Мехмета Акифа Эрсоя всегда привлекало внимание исследователей. Его произведения стали объектом изучения с точки зрения поэтического и смыслового содержания, стилистических особенностей и этнолингвистического аспекта. Помимо этого, немало исследований посвящено анализу его гражданской позиции и общественной деятельности. Эти темы легли в основу многочисленных научных трудов, включая монографии и диссертационные работы. Настоящая статья направлена на ознакомление казахоязычных читателей с поэтикой и творчеством поэта путем анализа существующих исследований и отбора тематических материалов. Важно отметить, что творчество Эрсоя формировалось в сложный исторический период: Османская империя находилась в упадке, страна переживала Войну за независимость (Гражданскую войну) и внутренние политические кризисы. Эти события нашли отражение в содержании его произведений и литературном стиле, выделяя его среди других турецких

поэтов и писателей. Наиболее ярко это проявляется в одном из ключевых произведений Эрсоя — сборнике «Сафахат», состоящем из семи книг. Хотя первые стихотворения были написаны еще в последние годы существования Османской империи, основная часть творчества поэта приходится на период борьбы за независимость Турции. Главными идеями его стихов были призыв турецкого народа к единству, поддержка боевого духа солдат на фронте, обращение к местным элитам с призывом к защите территориальной целостности страны. Стиль Эрсоя турецкие исследователи характеризуют как «народный язык», «произведения, написанные простым языком». Некоторые ученые называют его «реалистом» или «натуралистом». В статье на основе анализа поэмы «Асым» рассматривается лексическая эволюция турецкой литературы от османского языка к современному турецкому. Особое внимание уделяется лексикографическим и этимологическим аспектам отдельных слов, а также дидактическим мотивам его произведений. Кроме того, проводится обзор исследований, сравнивающих творчество Эрсоя с произведениями казахских писателей и поэтов.

Ключевые слова: Мехмет Акиф Эрсой, турецкая поэтика, османский язык, «Сафахат», «Асым», мотив пробуждения, дидактическое произведение, перевод.

Yesbossynov Yergali
Kazakh National Pedagogical University named after Abay
E-mail: ergaliesb@gmail.com

OVERVIEW OF THE LITERARY WORKS OF TURKISH POET MEHMET AKIF ERSOY (BASED ON THE SAFAHAT COLLECTION)

Abstract. The literary personality of the renowned Turkish poet and public figure Mehmet Akif Ersoy has always attracted the attention of researchers. His works have been the subject of numerous studies covering various academic perspectives, including poetic and thematic aspects, stylistic features, and ethnolinguistic considerations. In addition, significant research has been conducted on his literary contributions and civic stance. These studies have formed the core of many academic works and have served as the foundation for dozens of doctoral dissertations and monographs. The aim of this article is to review these studies and introduce Kazakh-speaking readers to Ersoy's literary works and poetic style by analyzing relevant materials. Given that the poet lived in an era when Turkey faced significant social upheavals, including the struggle for independence (the War of Independence) and internal political crises, the main themes and literary style of his works reflect the historical context, distinguishing him from other Turkish poets and writers. This is particularly evident in Safahat, one of Ersoy's major works, which consists of seven books. Although the earliest poems in this collection were written during the final years of the Ottoman Empire, the majority of his works were published during the years of the Independence Movement. The core ideas of his poetry revolve around calling the Turkish people to unity and solidarity, boosting the morale of Turkish soldiers on the battlefield, and urging local leaders and the wealthy elite to take the forefront in defending territorial integrity. Turkish researchers describe Ersoy's authorial style as a "popular language" or "works written in simple language," while some scholars refer to him as a "realist poet" or "naturalist." This article also examines the lexical features of Turkish literature in the transition from Ottoman Turkish to modern Turkish, based on studies of Ersoy's poem Asım. It analyzes and classifies the representation and etymology of individual words in lexicographic works and provides thematic interpretations from a didactic perspective. Additionally, the article reviews publications that have conducted comparative studies of Ersoy's works and those of Kazakh poets and writers.

Keywords: Mehmet Akif Ersoy, Turkish poetics, Ottoman Turkish, Safahat, Asım, awakening motif, didactic work, translation studies.

Автор туралы мәлімет:
Есбосынов Ерғали Зияханұлы, филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:
Есбосынов Ергали Зияханович, к.филол.н., и.о. ассоцированный профессор, КазНПУ им.Абая. Алматы, Казахстан.

Information about author:
Yesbossynov Yergali, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University Institute of Philology and Multilingual Education, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 25 қараша 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 03.91.00 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.92

***[1]Түргенбай А.А.** **[2]Асыл М.Б.**
[1,2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]Ainur.turgenbay@gmail.com, [2]monikaassyl@gmail.com

ҚЫТАЙДАҒЫ НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ: НЕГІЗГІ ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ МЕН ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа. Қытайдағы отбасы мен неке қатынастарының эволюциясы соңғы бірнеше онжылдықта орын алған әлеуметтік, экономикалық және мәдени өзгерістермен тікелей байланысты. Қытайдағы отбасы мен неке қатынастарының дамуы соңғы бірнеше онжылдықтағы елдің мәдени, әлеуметтік, саяси және экономикасында орын алған едәуір өзгерістерге тікелей байланысты. Қарқынды урбанизация мен экономикалық реформалар отбасылық қатынастарда көптеген өзгерістердің пайда болуына алып келді. Қоғамдық нормалардың дамуымен қатар туындаған мәселелер әлеуметтік бірлік пен мәдени бірегейлікке тигізер салдары туралы сыни пікірталастарды туындатуда. Осы мәселе тұрғысында бұл ғылыми зерттеудің мақсаты – Қытай Халық Республикасындағы (ҚХР) қазіргі заманғы отбасылық-некелік қатынастардың өзгеруін талдау және олардың болашақ дамуын болжау. Сонымен қатар, бұл қатынастардың өзгерісіндегі конфуцийшілдік құндылықтардың рөлін зерделеу. Зерттеудің жаңалығы – урбанизация, экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің отбасылық құрылымдар мен некелік мінез-құлыққа қалай әсер ететіні зерттелді. Негізгі ғылыми міндеттерге демографиялық тенденциялар мен мемлекеттік саясаттың әсерін анықтау кіреді. Зерттеу әдістері ретінде сандық және сапалық әдістер, оның ішінде статистикалық деректерді талдау қолданылды. Зерттеу нәтижелері экономикалық тұрақсыздық пен әлеуметтік өзгерістер салдарынан Қытайдағы некелесу мен бала туу деңгейінің төмендегенін көрсетеді. Сонымен қатар қытай қоғамы батыстық қоғамдық нормалардың әсеріне ұшырап отырғанымен, дәстүрлі құндылықтарды сақтап отырғандығы байқалады. Мақалада демографиялық мәселелерді шешуге бағытталған шаралар ұсынылады, мысалы отбасылық және әлеуметтік қолдау шараларын жетілдіру. Зерттеу нәтижелері, сонымен қатар, мемлекеттің отбасы саясатын жақсарту қажеттігін де көрсетеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шығыс елдері дамуының конфуцийлік моделінің прагматикалық тәжірибесі: Қытай, Жапония, Сингапур, Оңтүстік Корея» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН №AP 19677768).

Кілт сөздер: отбасылық қатынастар, неке, демография, Қытай, урбанизация, туу деңгейі

Кіріспе

Қазіргі таңда Қытай конфуцийшілдіктің дәстүрлі құндылықтары мен еуропалық саяси идеяларды үйлесімді тоғыстырған мемлекеттің бірегей үлгісі болып табылады. Марксизм идеялары 1949 жылы Қытай Халық Республикасының саяси құрылымында маңызды рөл атқарса, дәл сол сияқты капиталистік даму үлгісі XX ғасырдың 80- жылдарында экономикалық модернизацияның негізі болды. XX ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап Қытайдағы отбасы саясатының экономикалық міндеттерді шешуге бағытталғандығын айта кеткен жөн. Сол кезеңде елде кеңейтілген отбасы үлгісі, оның ішінде көпбалалы отбасылар әсіресе ауылдық жерлерде басым болды. Нуклеарлы отбасы үлгісінен отбасының өзге моделіне өзгеруінің және постматериалдық құндылықтардың кең таралуының басты факторы - мемлекеттік стратегия немесе туылу деңгейін төмендету саясаты болды. Инглхарт зерттеулеріне сәйкес постматериалдық құндылықтар – бұл өмір сапасы мен өзін-өзі көрсетуге қарай ығысу

құбылысы. Бұл стратегияның ең алдымен экономикалық сипаттағы оң нәтижелерімен қатар жанама әсерлері де болды. Соңғысы халықтың қартаюы және еңбекке қабілетті халық үлесінің қысқаруы, гендерлік теңсіздік және туу көрсеткішінің күрт төмендеуі сияқты күрделі проблемалармен байланысты

Қытайдағы неке-отбасы қатынасы XX ғасырдың соңынан бастап айтарлықтай өзгерістерді басынан өткерді. Экономикалық реформалар, урбанизация, миграция, жаңадан енгізілген әлеуметтік нормалар некені жоспарлау, отбасын құру дәстүрі мен бала тәрбиесіне қатысты ұстанымдарына өзгерістер әкелді. Осы өзгерістер негізінде қытай қоғамын әлеуметтік-мәдени тұрғыдан зерттегенде Қытайдағы неке-отбасы қатынастары күрделі аспектілердің бірі болып отыр. Себебі қытайлық қоғамда новациялармен қатар конфуцийшілдік нормаларға негізделген дәстүрлі мәдениет те әлі сақталып отыр. Отбасы маңызды әлеуметтік институт бола отырып, ұлттық мәдени дәстүрлер мен құндылықтарды, әлеуметтік мінез-құлықты қалыптастыруда үлкен рөл ойнайтыны сөзсіз. Сондықтан кез келген қоғамда алып отырған негізгі үрдістер мен даму тенденцияларын түсіну үшін неке-отбасы қатынастарын зерттеу аса маңызды. Бұл зерттеудің мақсаты ҚХР-ғы отбасылық қатынастағы заманауи үрдістер, сонымен қатар олардың даму болашағына болжам жасау, дәстүрлі құндылықтардың әсерін зерделеу болып табылады.

Қытай Халық Республикасындағы неке және отбасылық қатынастарды зерттеудің өзектілігі бірнеше себептермен айқындалады. Біріншіден, Қытай – әлемдегі халқының саны ең көп елдердің бірі және некелік қарым-қатынас пен туу деңгейінің төмендеуі сияқты демографиялық үрдістердің өзгеруі елдің экономикасы мен әлеуметтік құрылымына әсер етті. Дәстүрлі отбасылық құрылымдардың заманауи сипат алуы елеулі әлеуметтік және мәдени өзгерістермен қатар жүрді. Бұл жан-жақты талдауды қажет ететін мәселе.

Екіншіден, XX ғасырдың 70-жылдарының аяғында ҚХР-да басталған әлеуметтік-экономикалық реформалар урбанизацияның қарқынды жүруіне, әйелдердің білім деңгейін көтеруіне мүмкіндік берді және олардың экономикалық тәуелсіздігін арттырды. Бұл үдеріс неке, отбасы және ұрпақ тәрбиесіне деген көзқарасты айтарлықтай өзгертті. Тақырыптың өзектілігін әлеуметтік жүйелерге айтарлықтай салмақ түсіретін және үкіметті отбасын қолдаудың жаңа шараларын енгізуге ынталандыратын халықтың қартаюы мен туу деңгейінің төмендеуі проблемасымен де байланыстыруға болады.

Үшіншіден, Қытай билігінің «бір отбасы, бір бала» саясатынан бас тартуы және баланың туу деңгейін көтеруге бағытталған бағдарламаларды енгізу сияқты саяси өзгерістер неке динамикасы мен отбасы құрылымына ықпал етіп отыр. Осы саяси шешімдердің әсерінен отбасылық және некелік мінез-құлық қалай өзгеретінін және бұл өзгерістер Қытай қоғамының болашағына қалай әсер ететінін түсіну тақырыптың өзектелігін арттыра түспек.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қытайдағы отбасылық-некелік қатынастардың қазіргі жағдайын талдау және олардың даму перспективаларын болжау мақсатында бұл зерттеуде сандық және сапалық талдау, индукция, абстракция және синтездеу әдістері қолданылды. Кешенді тәсіл отбасы институтының трансформациясына әсер ететін негізгі үрдістер мен факторларды анықтауға мүмкіндік берді.

Соңғы жылдары Қытайдағы демографиялық үрдістер, оның ішінде некеге тұру, ажырасу және туу көрсеткіштерінің өзгерістері туралы мәлеметтерді талдау үшін Қытайдың Ұлттық статистикалық бюросы ұсынған деректер пайдаланылды. Бұл бізге Қытайдағы отбасылық-некелік қатынастарындың негізгі өзгерістерін айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, экономикалық және мәдени факторлардың отбасылық өмірге ықпалын тереңірек түсіну үшін осы тақырыпқа арналған ғылыми еңбектерге жүйелі шолу жүргізіледі. Мемлекеттік саясаттың халықтың отбасылық өміріне әсерін бағалау үшін туу көрсеткішін арттыруға және отбасылық институтты қолдауға бағытталған мемлекеттік шаралар да зерттелді.

Индукция, абстракция және синтез әдістерін қолдану арқылы біз экономикалық, әлеуметтік және саяси факторлардың некелік динамикаға әсерін анықтап, негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге және әртүрлі ақпарат көздерінен алынған мәлеметтерді біртұтас жүйелі талдау негізінде қарастыруға мүмкіндік берді. Аралас әдістеме зерттеу нысанын жан-жақты әрі көпдеңгейлі талдауға жағдай жасап, Қытайдағы отбасылық-некелік қатынастардың қазіргі жағдайына қатысты маңызды ғылыми тұжырымдар жасауға және олардың болашақ даму перспективаларын ғылыми негізде болжауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Отбасы әлеуметтік жүйе өзектерінің бірі бола отырып, тікелей немесе жанама түрде адамзаттың әлеуметтік дамуына орасан зор үлес қосуда. Қытайда ежелгі заманнан бері отбасы қоғам тұрақтылығының негізі ретінде қарастырылып, оның қызметіне аса үлкен мән беріліп келген. «Отбасын – халық, елді – отбасы құрайды» деген мәтел де ежелден қалған. Қытайда отбасы эволюциясы тұтастай алғанда әлемдегі отбасы институтының қалыптасуы мен дамуын қайталайды. Дегенмен, қытайлықтар аса құрмет тұтатын Конфуций ілімі отбасылық қатынастардың қытайлық ерекшеліктерін құрайды. Қытайдың «отбасы – кішігірім мемлекет» деген дәстүрлі конфуцийшілдік логикасына сәйкес отбасы өндірістің экономикалық бірлігі ғана емес, сонымен қатар тәртіп, білім және әл-ауқат бірлігі ретінде өз мүшелерін әлеуметтендіру мен қорғауға жауапты. Қытайдың отбасы жүйесі ұзақ тарихи кезең барысында айтарлықтай өзгерістерге ұшырағанымен де, бұрынғысынша ішкі тұрақтылықты сақтап қалған. Отбасын дамыту – көп жақты, қарқынды даму үрдісі. Сондықтан Қытайдың отбасы моделін мәдени тұрғыдан тарихи және дәстүрлі мұрасы бар, сондай-ақ қазіргі заманның институционалдық құрылымдарына бейімделген деуге болады.

Қытай қоғамының модернизациясы туралы зерттеулерде негізгі екпін экономикалық реформаларға қойылып, отбасы құрылымы мен некелік қатынастардың өзгерісі мәселесі көбінде көлеңкеде қалып келді. Алайда ҚХР-дағы неке және отбасылық қатынастар мәселелері демографиялық өзгерістер, қоғамдық нормалардың трансформациясы және мемлекеттік саясаттың ықпалы тұрғысынан маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Соңғы онжылдықтарда Қытайда айтарлықтай әлеуметтік және экономикалық өзгерістер орын алуда, бұл отбасы институтына, неке формаларына және туу көрсеткішіне әсер етуде. Қытай қоғамындағы осындай радикалды өзгерістер отбасы және неке мәселесін демографиялық үрдістерге, заңнамалық өзгерістерге және әлеуметтік-экономикалық факторлардың ықпалына баса назар аудара отырып ғылыми тұрғыдан зерттеудің қажеттілігін туындатты.

ҚХР-дағы демографиялық саясаттың түрлі аспектілерін, некелік қатынастардың трансформациясын, отбасы формаларының өзгерісін зерттеуге арналған ғылыми еңбектердің қатарында қытайлық ғалымдар Сюй Аньци, Фын Литян, Сун Цзян, Дын Гошын, ресейлік ғалымдар Е.С.Баженова, Я.М. Бергер, О.В. Почагина, батыстық ғалымдар Э.Кролл, Ж.Л.Доменак, Е.Т.Мерфи есімдерін атаса болады. Бұл ғалымдардың еңбектері XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында басылып шыққан іргелі зерттеулер болып табылады. Мысалы, Фын Литян «50 жыл ішінде туу саласындағы қытай саясатының эволюциясы» (1999), Дын Гошын «Қытайдағы демографиялық жағдайды талдау» (2003), Сун Цзян «Жұп таңдауға жыныстар теңгерімсіздігінің әсері» (2005) атты өз еңбектерінде тууды жоспарлау саясатының қытайлықтардың матримониалдық және отбасылық мінез-құлқындағы өзгерістерге әсерін зерттейді (Feng,1999; Deng, 2003; Song, 2005). ҚХР Қоғамдық ғылымдар академиясының қызметкері Сюй Аньци ұзақ жылдар бойы кең ауқымды зерттеулер жүргізіп, қытайлық отбасылардың неке сапасын және ажырасу проблемаларын қарастырып келуде. Ол Қытайдағы неке мәселелерін зерттеушілердің ішіндегі беделді ғалымдардың бірі. Элизабет Кроллдың 1981 жылы жарық көрген «The politics of marriage in contemporary China» монографиясы ҚХР-дағы неке қатынастарының «Мәдени төңкеріс» кезеңіне дейінгі және одан кейінгі өзгерістері туралы түсінік бере отырып, ғасырлар бойы қалыптасқан отбасылық дәстүрлер мен

жаңашылдықтың өзара әрекеттесу мәселесін қарастырған (Crol, 1981). Ресейлік ғалымдардың арасында О.В.Почагина, Я.М.Бергер сынды ғалымдар қытайлықтардың отбасылық ұйымын, қытайлық жастардың некеге дейінгі және репродуктивті мінез-құлқының сипатын, дәстүрлі отбасылық құндылықтарға заманауи сын-қатерлер аспектілерін зерттейді (Почагина, 2016; Бергер, 2002). Ұрпақ аралық қатынастар мәселелері, ең алдымен, халықтың қартаюының экономикалық жағы Я.М. Бергердің жұмыстарында кеңінен қаралады. Ресейлік қытайтануда қарт ата-аналар мен ересек балалар арасындағы қарым-қатынас тақырыбы қазіргі заманғы ішкі отбасылық өзара іс-қимылға қатысты проблемалар арасында неғұрлым зерделенген мәселе болып табылады.

Мақалада көтерілген мәселелер төңірегінде қарастырылған шетелдік және қытайлық зерттеулерден қазіргі заманғы неке-отбасы қатынастарында Қытай үлкен өзгерісті басынан кешіріп жатқанын көреміз (Wu, Coulter, Dennet 2023; Davis, 2014; He, Wu, 2021). Мұндай өзгерістің басты себебі халықтың өмір сүру және білім деңгейінің біршама көтерілуіне ықпал еткен экономикалық реформалар мен урбанизация үрдістері. Бұл, өз кезегінде, мәдени және әлеуметтік нормалардың, әсіресе, жас ұрпақтың өзгеруіне себеп болды. Қытайтанушы ғалым Дэвистің пікірі бойынша, Қытай үкіметі экономикалық дамуды жеделдету арқылы өз еркінен тыс мемлекет ішінде демографиялық проблемалардың пайда болуына алып келді (Davis, 2014:26).

Көптеген зерттеулер қытай жастарының мансап пен өзін-өзі дамытуға көңіл бөлу үшін некеге тұруды кейінге қалдырып жатқанын көрсетеді (Zang, Zhao, 2017; Zhai, Jin, 2023). Тұрғын үй, білім алу және бала тәрбиесіне кететін шығындардың да жоғары болуы бала туу көрсеткішінің және неке санының төмендеуіне ықпал ететін факторлар болып табылады. Бұл тенденция Оңтүстік Корея және Жапония сияқты урбандалу деңгейі жоғары елдерде де байқалады.

Зерттеудің маңыздылығы мәселенің экономикалық қана емес, әлеуметтік аспектілерін де ашуында. Қытайдағы туу көрсеткішінің төмендеуі тек экономикалық қиындықтарға ғана емес, сонымен қатар отбасына деген көзқарастың өзгеруі мен қаржылық жағынан тәуелсіз, әрі мансапқор әйелдер санының артуына да байланысты. Некеге неғұрлым қолайлы жастағы қытайлық әйелдер тұрмысқа шығу мен бала тууды бүгінгі таңда өздерінің өмірлік мақсаты мен негізгі басымдылығы ретінде қарастырып отырған жоқ. Бұл тек экономикалық қолдауды ғана емес, сонымен бірге қоғамдық құндылықтардың өзгеруін де ескере отырып, мемлекеттік саясатты кешенді түрде қарастыруды талап етеді.

Реформа мен ашық есік саясатынан бері Қытайда орын алған қарқынды демографиялық және түбегейлі әлеуметтік өзгерістер қытайлық отбасылардың дамуына үлкен әсер етті. Нәтижесінде Қытайда отбасы моделі, құрылымы, қызметі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бұл мәселе жайында қоғамда ортақ пікір қалыптасқанымен де, бұл өзгерістерді жүйелі әрі ғылыми тұрғыдан сипаттау әлі де қиын болып отыр. Қытайдағы отбасы мәселесіне қатысты жүргізілген зерттеу еңбектерінде тек теориялық қана емес, сандық айырмашылықтар да бар. Отбасылық қатынастар неке мен туыстық қатынастарға негізделгенімен, жалпы бөлінуі мүмкін. Практикалық тұрғыдан алғанда, «үй шаруашылығы» бірінші кезекте отбасының көрнекті немесе жуық көрсеткіш ретінде пайдаланылады, ал санақ ең негізгі мәліметтерді береді. Мақалада халық санағы “China Statistical Yearbook” (2022) деректеріне сүйене отырып, соңғы онжылдықтағы Қытай отбасыларындағы өзгерістердің негізгі тенденциялары талданады.

1982 жылдардан бері жүргізіліп келе жатқан халық санағы мәліметтерінен Қытайда отбасы құрылымының қысқарғанын және өзгергенін байқауға болады. Сонымен қатар, Қытайдағы үй шаруашылықтарының саны жылдам өсуде. Мысалы, 1990 жылы олардың саны 280 миллион болса, бүгінде 450 миллионға дейін өскен. Бұл халық санының өсу көрсеткішінен айтарлықтай жоғары, әрі жылдам. Сондай-ақ, отбасы мөлшері соңғы 40 жыл ішінде тұрақты түрде төмендеу үдерісін көрсетіп отыр. 1982 жылы бір үй шаруашылығына 4,41 адамнан

болса, 2010 жылы 3,09 адамға дейін азайған, бұл бір үй шаруашылығына орташа есеппен 1,32 адамға аз (China Statistical Yearbook, 2022).

1982 жылы жүргізілген «Үшінші санақ» кезінде жан саны 5 немесе одан да көп отбасылардың үлесі әлі де болса жалпы отбасылардың жартысына жуығын құрайтын. Алайда 1990 жылдан бастап 1-3 адамнан тұратын отбасылардың үлесі тез өсіп, 2010 жылы олардың саны 65%-ға жетті (中国人口流动及其对区域关系的影响).

Қалалық және ауылдық жерлердегі отбасы санының қысқару тенденциясы бірдей, ал қысқару салыстырмалы түрде тез жүреді. Көпбалалы отбасылар тез жойылып барады. Бір және екі ұрпақтан тұратын отбасылар - қазіргі қытай отбасыларының негізін құрап отыр. Қытайлық отбасылардың құрылымы өзгеріп, үй шаруашылығындағы ұрпақтар саны азаюда.

Нақты құрылымдық типтер тұрғысынан қарастыратын болсақ, нуклеарлы отбасылық үй шаруашылықтары бұрынғысынша қытайлық отбасылардың негізгі нысаны болып саналғанымен де, 1982 жылдан бастап жалғызбасты отбасылар санының айтарлықтай ұлғаюы мен бірнеше ұрпақ өкілдерінен тұратын кеңейтілген отбасылық үй шаруашылықтары үлесінің тұрақты болуына байланысты қытайлық отбасы моделінің құрылымы өзгерді.

Бірінші типтегі нуклеарлық отбасылық үй шаруашылықтарына балалары жоқ отбасылар, сондай-ақ орта және одан егде жастағы отбасылар, ал екінші буынның стандартты нуклеарлы отбасыларына ерлі-зайыптылар және олардың үйленбеген балалары кіреді. Алдыңғы халық санағының деректеріне сүйенсек, бірінші типтегі отбасылық үй шаруашылықтарының үлесі тез өскенімен, ал екінші типтегі отбасылық үй шаруашылықтарының үлесі керісінше төмендеді, сонымен қатар жалғыз балалары бар үй шаруашылықтары саны артқандығын көреміз (China Statistical Yearbook, 2022).

Осының бәрі Қытайдың демографиялық саясатындағы өзгерістер мен әлеуметтік трансформация барысында бала туу деңгейінің төмендігі сақталып, урбанизация дамып, тұрмыс жағдайы жақсарып, отбасылық түсініктердің өзгеріп, көп балалы отбасылардың шағын отбасыларға «бөлінуі» көбейіп бара жатқандығын көрсетеді (He, Wu, 2021: 196).

Дегенмен, кеңейтілген отбасы үлгілерінің үлесі әлі де айтарлықтай жоғары. Әсіресе, 1982 - 2010 жылдар аралығында Қытайдағы ең тұрақты отбасы түрі болып саналған үш ұрпақты отбасылар, шамамаен 16,4-16,7% құрады. (中国 2010 年人口普查资料). Дегенмен, қазіргі үш буынды отбасылар мен дәстүрлі үш буынды отбасылардың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Ең бастысы, олар бірге тұрады, бөлек бюджеті жоқ. Бұл тікелей отбасы үлгісі мен қызметіндегі өзгерістерге тікелей немесе жанама әсер етуде.

Отбасы құрамының өзгерісі туу деңгейімен тікелей байланысты. Қазіргі таңда Қытайда бала туудың тез және күрт төмендеуі байқалуда. Брэдбери бастаған батыстық ғалымдар тобының зерттеуі Қытайда бала туу деңгейі халықтың өсу қарқынынан 2010 жылдан бастап төмендегенін көрсетеді (Bradbury, Peterson, Liu, 2014:75). Бұл өз кезегінде халықтың тез қартаюы, жыныстар арақатынасының бұзылуы және отбасы мен туыстық байланыстар жүйесіндегі өзгерістер сияқты әлеуметтік мәселелер мен ұзақ мерзімді демографиялық салдарға ие. Дегенмен, жыныстық арақатынаста соңғы онжылдықтарда оңды өзгерістер де орын алды. 2001 жылы жүргізілген ажырасу бойынша реформалар әйелдердің бала жынысына байланысты таңдау жасау арқылы түсік жасатуларын біршама тоқтатты. Ал 2015 жылы ҚХР үкіметінің бір бала саясатынан бас тартуы жыныстық тепе-теңдіктің мәселесін ары қарай жақсартты.

Дегенмен, бала туу деңгейінің төмендеуі қазіргі қоғамда халықтың қартаю үрдісін қарқындатты. Осының аясында қытайлық отбасылардағы «қартаю» құбылысы да күшейіп келеді, ол негізінен қарт адамдары бар отбасылар үлесінің және отбасындағы егде жастағы адамдардың үлес салмағының ұлғаюынан көрінеді. «Алтыншы халық санағы» деректері бойынша 2010 жылы материктік Қытайдағы 60 - 65 жастағы қарт адамдары бар отбасылардың саны 123 миллионды, ал одан да жоғары жастағы қарт адамдары бар отбасылардың саны тиісінше 88,036 миллионды құрайтынын көрсетеді, бұл барлық үй шаруашылықтарының

30,6% және 21,9% құрайды (China Statistical Yearbook, 2022) Олардың ішінде үй шаруашылықтарының шамамен үштен екісінде бір қарт адам бар, бірақ бірнеше қарт адамдары бар отбасылардың санының өсу үрдісі бір қарт адамы бар үй шаруашылықтарына қарағанда әлдеқайда жылдам. Оның үстіне қазіргі уақытта тек қарт адамдардан тұратын отбасылардың саны өсіп келеді және олар негізінен ауылдық жерлерде шоғырланған (中国老龄化与健康 国家评估报告, 2020) 2035 жылға қарай зейнет жасындағы қарттардың саны (60-жастан жоғары) 400 миллионға өседі деп болжап отыр. Қазір ол 280 млн.адамды құрайды. Мәліметтерге сәйкес 60 және одан да жоғары жастағы қарттардың саны 2023 жылы 296, 97 млн.құраса, 2024 жылы 310,31 млн адамды, яғни Қытай халқының шамамен 22% құраған (China's population falls for a third consecutive year) 2050 жылға қарай Қытайда 80 жастан асқан 115 миллион қарт азамат болуы мүмкін деп болжануда және бұл Қытайдың алдында қарттарды ұзақ мерзімді күтімнің өткір және өзекті қажеттілігі мәселесін тудырып отыр.

Жалғыз тұратын егде жастағы адамдар санының артуының себептерін, бір жағынан, отбасы санының азаюына әкеліп соқтырған бала туу деңгейінің күрт төмендеуінен көруге болады. Екінші жағынан, әсіресе жас, дені сау қарттар немесе егде жастағы адамдар үшін тұрғын үй жағдайының жақсаруы жалғыз өмір сүруге мүмкіндік берді. Ерлі-зайыптылардың жалғыз немесе өзімен-өзі өмір сүру ықтималдығы жоғары. «Алтыншы санақтың» мәліметтеріне сәйкес 65-79 жас аралығындағы адамдардың 90%-дан астамының жалпы денсаулығы мықты және өзін-өзі күту қабілетіне ие екенін көрсетеді, бұл олардың бала күтіміне тәуелділігін салыстырмалы түрде төмендетті. (China Statistical Yearbook, 2022). Ауыл жастарының ірі мегаполистерге жұмыс іздеп немесе оқуға кетуі, ішкі көші-қон үдерісінің жандануына әкелгенімен, бұл егде жастағы жалғыз өмір сүріп жатқан қарт адамдардың санының артуының басты себептерінің бірі болып отыр.

Қарттардың күтімімен байланысты мәселе қытай қоғамында бұл салада дәстүрлі көзқарастың өзгеріске ұшырағанын көрсетуде. Дәстүрлі моральды-этикалық құндылықтарды сақтаушы, ұрпақтар арасындағы сабақтастықты жалғастырушы ретіндегі отбасы рөлі бүгінгі қытайлық қоғамда әлдеқайда қарапайымдалуда. Батыс елдерінен қытайлық отбасын ерекшелеп келген «ұлдың құрметі» этикасы барған сайын өз күшін жоюда. «Әкені сөзсіз тыңдау» концепциясы да батыстық мәдениет нормаларының әсерінен отбасы мүшелерінің теңдігі қағидасымен алмастырылуда. Дәстүрлі қоғамға тән емес қарт ата-аналардың балалардан бөлек немесе қарттар үйінде тұруы бүгінгі қытай қоғамының ерекшелігі. Қарттардың субъективті әл-ауқаты үшін отбасылық және мәдени мәнмәтіннің маңыздылығын ескере отырып, үкімет тіпті өз ата-аналарымен тұрмайтын балаларды өздерінің қарт ата-аналарына үнемі баруға міндеттеу туралы заң да қабылдады (Zang, Zhao, 2017).

Бұл үрдістер Қытайда дәстүрлі емес отбасы түрлерінің кең таралуда екенін көрсетуде. Қытайдағы отбасы түрлерін әртараптандыру үрдісі негізінен таза қарттардан тұратын отбасылар, көпбалалы отбасылар, бос ұялы отбасылар, ата-әжесі балаларын тәрбиелеп отырған, ал ата-анасы үйде жоқ отбасылар, DINK отбасылары, жалғыз басты (егде жастағы қарттар) отбасылар, баласыз отбасылар және т.б.сияқты отбасылардың дәстүрлі емес типтерінің көптеп пайда болуынан көрінеді. Ұлттық статистика бюросы жариялаған 7-ұлттық халық санағының мәліметіне сәйкес Қытайдағы үй шаруашылығының орташа мөлшері 2,62 адамды құрап, 2010 жылмен салыстырғанда 0,48 адамға азайғанын көрсетеді. (China Statistical Yearbook, 2022). «Бір шаңырақтың астында төрт ұрпақ» және «бірге өмір сүрген үш ұрпақ» отбасы үлгілері азайып барады. Ал қазіргі заманғы отбасының негізгі үлгісі - «үш адамнан тұратын отбасы».

Мемлекеттік кеңестің ұлттық санақ жөніндегі Жетінші жетекші тобы басшысының орынбасары және Ұлттық статистика бюросының директоры Нин Цзичжэ негізінен Қытайдағы халықтың жиі қоныс аударуы, тұрғын үй жағдайларының жақсаруы және жастардың үйленгеннен кейін өз бетінше өмір сүруі сияқты факторларға байланысты

отбасылық үй шаруашылығы көлемінің төмендеуі жалғасуда деген қорытынды жасайды. (人民日报。我国仍是世界第一人口大国，约占全球总人口 18%——人口家底有了新变化（权威发布）.

Кішкентай отбасы дегеніміз – қарт ата-анасынан бөлек тұратын балалары аз отбасы. Олар туыстарымен аз қарым-қатынас жасайды және бұл тұлғааралық қарым-қатынастарды шешуді, бала көтеруді және балаларға күтім жасауда мәселелер тудырады. Сонымен қатар, шағын отбасылар баспана, медициналық қызмет көрсету, білім беру саласы және т.б. жағынан үлкен қысымға ұшырайды. Соңғы жылдары қалаларға қоныстану саясаты тұрақты түрде жеңілдетіліп, тұрғын үй нарығы мен қауіпсіздік жүйелері біртіндеп жетілдіріліп, жастардың қалада жұмыс істеуіне, тыныштықта және қанағаттанып өмір сүруіне жағдай жасалды. Отбасы көлемінің азаюы қала тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандыру мен қарттарға күтім жасау қызметтерін одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Даму және реформалар жөніндегі Ұлттық комиссия «2021 жылға бағытталған ауыл мен қалалардың кешенді дамуы мен урбандалуының негізгі міндеттерін» жариялады. Онда қалаларға қоныстануға шектеулерді жүйелі түрде жеңілдетуді және ірі қалалардағы шешілмеген тұрғын үй мәселелерін шешуге күш салуды талап етеді. Түрлі қала басшылығы тиісті келісімдерге сәйкес жоғары оқу орындарында оқып жатқан ауылдан келген студенттердің, сондай-ақ әскерге алынып, кейіннен қалаға қоныс аударған жастардың, қалаларда бес жылдан астам уақыт жұмыс істеп жүрген ауылшаруашылық мигранттары мен отбасыларымен көшіп келіп, қалаларда тұрып жатқан тұрақты жұмысы бар еңбек мигранттарының жаңа ұрпағы сияқты негізгі топтардың ыңғайлы өмір сүруіне жағдай жасауы керек. Сонымен қатар, «Негізгі міндеттерге» жалға берілетін тұрғын үй нарығын дамытуды жеделдету ұсынылды. Қалаларға қоныстандыру саясаты жалға алушылар мен сатып алушыларға бірдей қарауы және үйлерді жалға алатын тұрақты тұрғындардың қоғамдық үй шаруашылықтарында тұруына мүмкіндік беруі керек (2021 年新型城镇化和城乡融合发展重点任务).

Әлеуметтік және зейнетақымен қамтамасыз ету ел бюджетіне айтарлықтай салмақ түсіруі мүмкін және уақытты қажет етеді, сондықтан Қытайға отбасылық қолдаудың баламасын сақтау қажет. Мұндай жағдайларда мемлекет болашақта «отбасын - әлеуметтік басқару нысаны ретінде, оған қолайлы әлеуметтік-экономикалық жағдайлар жасау керек». Жэньмин жибао газетінде жарық көрген «Баланың туылуы тек отбасының жеке ісі ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік маңызы бар мәселе» деген тақырыптағы мақалада баланың дүниеге келуі тек отбасы мүшелерінің ғана саналы таңдауы болмауы керектігі, мұндай таңдауды қолдайтын институционалдық механизмдерді құру қажеттілігіне де назар аударылады (张一琪,生娃是家事也是国事).

Әлеуметтік мәселелердің қатарында Қытайда неке институтындағы өзгерістер де елеулі орын алуда. Неке практикасының дамуы заманауи қытай қоғамында әлеуметтік және экономикалық өзгерістерді кеңенен сипаттайтын келесідей үрдістердің кең жайылуына алып келді: неке жасының ұлғаюы, азаматтық неке, «неке фобиясы», «сынақ неке», полигамия және т.б. Жұп таңдау критерийі де өзгеріп, дәстүрлі келісімді некелер азайып, жастар арасында эгалитарлы қарым-қатынастар өсе бастады. Жаһандану, Интернет және басқа да жаңа құбылыстар жастар арасында еркін махаббат пен романтикаға деген тенденцияны күшейтті. Бұл өз кезегінде дәстүрлі құндылықтар мен көзқарастардың елеулі трансформациясына себеп болды. Дегенмен, кейбір дәстүрлі принциптер өз өзектілігін жоғалтпады. Мысалы неке жұбын таңдауда дәреже теңдігі қағидасы әлі де өз өзектілігін жоғалтпауда. Алайда айта кететін нәрсе, әлеуметтік-экономикалық теңдік қана емес, сонымен қатар білім деңгейі теңдігі де назарға алына бастады. Білім деңгейіндегі теңдікпен қатар, қытай қоғамында некелесуші жұптар арасындағы жас теңсіздігі үрдісі белең алуда. Экономикалық қысымның және тұтынушылық талаптардың өсуі қытайлық әйелдердің жас жігіттерге қарағанда жасы үлкендеу, табысы

жоғарылау ерлерді таңдауға итермелеуде. Бұл қазіргі таңда некелесуші жұптар арасындағы жас гипергамиясына, яғни теңсіздігіне алып келуде. Мұндай үрдіс болашақта әлеуметтік-экономикалық деңгейі төмен ер азаматтар үшін неке құру ықтималдылығын қиындатуы мүмкін. Сонымен қатар неке құру ықтималдылығының қиындауы тек еркектерде ғана емес, әйелдер арасында да орын алуда. 2007 жылы ҚХР Білім министрлігі ресми мәлімдеме жасап, ұлттық сөздік қорға «шэннюй» (剩女 shengnü) сөзін енгізіп, оны 27 жастан асқан тұрмысқа шықпаған әйелдер ретінде анықтайды (Zang, Zhao, 2017:10). Дәстүрлі гендерлік рөлдерге деген көзқарастың сақталуы (үйде отырып, бала туып, үй шаруасымен айлысу сияқты) жасы келген жоғары білімді әрі табысы жоғары қытайлық әйелдер үшін неке құру ықтималдылығын төмендетуде. Зерттеушілер көрсеткендей, қазіргі кезеңде еркек пен әйелдің некеге тұруларын қиындатып жатқан фактордың бірі білім деңгейі екен. Некеге тұрмаған жалғыз басты ер адамдар мен әйел адамдардың білім деңгейін салыстыра келе, зерттеушілер ер адамдардың 74% тек бастауыш білімін алғандығын және 7% ғана жоғарғы оқу орнын бітіргенін, ал әйелдердің керісінше тек 1% ғана бастауыш білім алып, 90%-дан астамы жоғары білімді екенін көрсеткен (Tan, 2023:3). Онсыз да Қытайдағы некеге тұру көрсеткішінің төмендеуі жағдайында, мысалы 2021 жылы 5,8‰ төмен көрсеткішке жетті, бұл қоғамдық құбылыстар жағдайды ұшықтыруда. Некеге тұру көрсеткішінің төмендеуі Қытай қоғамында үлкен алаңдаушылық туғызып отыр. Отбасы қоғамды құраушы кіші ұяшық болғандықтан, неке мәселесі тек отбасы ішілік мәселе ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәселе де болып табылады. Ол мемлекет халқы мен экономикасының теңгерімді даму мәселесімен тығыз байланысты құбылыс. Некеге тұру көрсеткіштерінің төмендеуі бір жағынан ел ішінде 40 жылға жуық уақыт аралығында жүзеге асырылып келген «бір бала» саясаты мен экономикалық реформалардың салдары ғана емес, сонымен қатар ата-аналардың бала тәрбиесіндегі әсерімен де байланысты. Ата-аналар жалғыз балаларына жоғары талап қойып, кейде тіпті өз армандарын бала арқылы жүзеге асыруға ұмтылыстары қазіргі жас ұрпақтың некеге деген көзқарастарын біршама өзгертті. Қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық қысым жастар арасында тіпті некеден бас тарту сияқты үдерістің орын алуына да алып келді.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей соңғы жылдардағы халық санына қатысты келтірілген мәліметтерге сәйкес шаруашылық көлемінің азаюы, тікелей балалар санының үлесіне сәйкес келеді екен. Өйткені балаларды ересек адамдар қамқорлығына алып, тәрбиелемесе олар өздігінен өмір сүре алмайды. Осыған сәйкес, бала көп болған сайын, отбасы көлемі де арта түспек, немесе керісінше жағдай орын алады. Сонымен қатар, көші-қон ағынының жиілеуі де бастапқыда бір үйде тұратын үлкен отбасы мүшелерін жан-жаққа шашыратып, бірнеше жерге тұрақтануына әкелді. Шаруашылық көлемі азайғанымен, саны артып отыр.

Екіншіден, бала туу көрсеткішін көтеруге бағытталған мемлекеттік саясат та қажетті нәтижесін бермей отыр. «Бір отбасы, бір бала» саясатын тоқтатып, екі немесе үш балалы отбасыларға бірқатар жеңілдіктер беріп, ынталандырып жатқанына қарамастан көптеген қытай отбасылары бір ғана баламен қалуды таңдап отыр немесе балалы болуды мүлде кейінге шегеріп жатыр (Zhai, Jin, 2023:483). Басты себебін баланы тәрбиелеуге кететін шығынның өте жоғары болуымен түсіндіреді. Жақсы өмір сүруі, сапалы білім алуына жағдай жасау үшін қоғамнан болатын қысым да өте жоғары.

Үшіншіден, қытай қоғамындағы гендерлік рөлдің жаңашылдығын байқадық. Әйелдердің кәсіби өсуге және қаржылық жағынан тәуелсіз болуға талпынуы олардың уақыт өткен сайын неке құру мен балалы болу сияқты шешімдерін кейінге шегеруінің басты себебі. Бұл қоғамдағы гендерлік рөлдердің өзгеруін ескере отырып мемлекеттік саясатта жаңа міндеттерді айқындау қажеттігін көрсетіп отыр.

Төртіншіден, болашақта қалалық елді мекендерге шектеулер жеңілдетіліп, тұрғын үй нарығы мен тұрғын үй жүйелері жақсаратын болса, халықтың қалалы жерлерле шоғырлануы

одан әрі жеделдей түсері анық және отбасы көлемінің азаюы жалғасады. Бұл қалалы жерлерде қарт ата-аналарын бағып-қағатын отбасылар санының азаюы салдарынан, оларды өз қарауына алып, қамқорлық танытатын негізгі мемлекеттік мекемелер қызметтерін дамытуды одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Сонымен қатар, отбасын жоспарлау саясаты мен экономикалық өзгерістер туу көрсеткіштерін шектеп қана қоймай, отбасы туралы мәдени көзқарастарды да өзгеріске ұшыратты. Кішкентай отбасы мәдениеті бүгінгі таңда ауылдық және қалалық аймақтардың қалыпты жағдайына айналды. Бұл өзгерістердің ұзақмерзімді салдары Қытайдың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына қауіп тудырып отыр, сондықтан үкімет тарапынан сәйкесінше шаралар қабылдануда. 2024 жылы Қытай баланың туу деңгейін көтеруге қатысты, жалғыз басты аналарға бала күтіміне байланысты жәрдемақы тағайындау және колледждер мен университеттерде жастардың неке, отбасы туралы оң көзқарастарын қалыптастыру үшін оқу бағдарламаларына неке және «махаббат тәрбиесін» енгізу сияқты бірқатар шараларды жүзеге асыруды қарастыруда.

Қорытынды

Қытайдағы қазіргі отбасылық-некелік қатынастардағы жаңа құбылыстарды саралау осы салада болған түбегейлі өзгерістер туралы айтуға мүмкіндік береді. Отбасылық құндылықтар көрсеткіштері де өзгеруде, дәстүрлі нормалар мен құндылықтардың әсері біртіндеп азаюда. ҚХР-дағы неке-отбасылық қатынастар экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторлардың әсерінен өзгеріске ұшырап отыр. Некеге тұру мен бала туу көрсеткішінің төмендеуі экономикалық қиындықтардың ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік құндылықтардың өзгеруінің салдары болып табылады.

Дегенмен, ҚХР заңнамасында отбасы және бала туу мәселелерінде дәстүрлі отбасылық фактор ерекше рөл атқарады. Әлеуметтік және зейнетақымен қамтамасыз ету жүйесі дұрыс жолға қойылмағандықтан қарт азаматтарға, кәмелетке толмағандарға күтім жасау міндеті туыстарына жүктеледі. Мұндай нормалар 2001 жылғы (өзгертулер енгізілген) «Неке туралы» (中国人民共和国婚姻法（修正.28.04.2001.）және 2013 жылғы (өзгертулермен) «Қарт адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау туралы» заңдарда көрсетілген және «Қарт адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау туралы» заңда балаларының ата-аналарына қамқор болуын және оларға ай сайын жәрдемақы төлеуін міндеттейді (中国老年人权益保障法 28.12.2012).

Бұдан ғасырлар бойы қалыптасқан және маңызын жоймаған үлкенге құрмет, адамдар арасындағы қарым-қатынасты қатаң ұстану сияқты конфуций догмаларына бағдарланған дәстүрлі отбасылық құрылым, құндылықтар мен нормалар әлі күнге дейін сақталғанын көруге болады.

Мақалада келтірілген деректер қазіргі заманғы қытай қоғамындағы отбасының маңыздылығының салыстырмалы түрде төмендеуін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері мемлекеттік саясатты қайта қарастырып, отбасының экономикалық тұрақтылығын қолдауға ғана емес, сонымен қатар қоғамның неке және отбасы туралы түсінігін өзгертуге бағытталған кешенді шаралармен толықтырылуы тиіс екенін көрсетті. Бұған тұрғын үй және білім беру шығындарын азайту, сондай-ақ икемді жұмыс кестесіне лайықталған қызмет, бала тәрбиесі үшін қолайлы жағдай жасау бағдарламалары кіреді.

Қытай зерттеушілерінің пікірінше, қазіргі таңда патриархалдық негіздердің әлсіреуіне қарамастан, отбасы, бейресми экономика мен рационалды таңдаудың бірлігі болып қала береді.

Әдебиеттер:

2021 年新型城镇化和城乡融合发展重点任务. [Электронды ресурс]. URL: http://www.cupc.org.cn/cupc/2021/10/28/202110281343248790337 79.pdf (Қараған күні: 13.09.2024)

Bradbury, Peterson, Liu, 2014 – *Bradbury M., Peterson M.N., Liu J.G.* Long-term dynamics of household size and their environmental implications//Population and Environment. 2014. №36(1). С. 73–84.

China Statistical Yearbook 2022. [Электронды ресурс]. URL: https://www.stats.gov.cn/sj/ndsj/2022/indexeh.htm (Қараған күні: 13.09.2024)

China's population falls for a third consecutive year. [Электронды ресурс]. URL: https://www.reuters.com/world/china/chinas-population-falls-third-consecutive-year-2025-01-17/ By Reuters January 17, 2025. (Қараған күні: 20.01.2025)

Croll,1981 – *Croll E.* The politics of marriage in contemporary China. Cambridge, 1981. 285 p.

Davis, 2014 – *Davis D.S.* Demographic challenges for a rising China// Daedalus. 2014. №143(2). С. 26–38

Deng, 2003 – *Deng Guosheng*. Chusheng xingbie piangao dui ze'ou de yingxiang // Renkou yanjiu. 2003. Vol. 27, № 5. С. 41 - 43.

Feng, 1999 – *Feng Litian*. 50 nian lai zhongguo shengyu zhengce yanbian zhi lishi guiji// Renkou yu jingji. 1999. № 2. С. 3 - 12.

He, Wu, 2021 – *He G., Wu X*. Family status and women's career mobility during urban China's economic transition//Demogr Res. 2021. № 44. С. 189-224.

Song, 2005 – *Song Jian*. Zhongguo renkou zongti zhuangkuang fenxi// Renkou yanjiu. 2005. № 5. С. 92 – 96.

Tan, 2023 – *Tan Qinyi*. Parents' influence on children's marital decision case study: China// Cogent Social Sciences. № 9 (1). С. 1- 13.

Wu, Coulter, Dennett, 2023 – *Wu Yufeng, Coulter Rory, Dennett Adam.* Understanding the relationships between the family structures and destinations of married migrants with children in China //Applied Geography. 2023. № 160. С. 1-11.

Zang, Zhao, 2017 – *Zang X., Zhao L. X.* State of the field: the family and marriage in China. Handbook on the Family and Marriage in China. 2017. С. 1-19.

Zhai, Jin, 2023 – *Zhai Z., Jin G.* China's family planning policy and fertility transition // Chinese Journal of Sociology, 2023. Т.4. № 9. С. 479-496.

Бергер, 2002 – *Бергер Я.М*. Социальная поддержка пожилых людей в современном Китае // Проблемы Дальнего Востока. 2002. № 1. С. 107–119; № 2. С. 86 – 102.

Почагина, 2016 – *Почагина О. В.* Семья и брак в современном Китае / О. В. Почагина // История Китая с древнейших времен до начала XXI века. Том IX. Москва: Наука, 2016. С. 710-715.

中国2010年人口普查资料 [Электронды ресурс]. URL: https://www.stats.gov.cn/sj/pcsj/rkpc/6rp/lefte.htm (Қараған күні:13.09.2024)

中国人口流动及其对区域关系的影响 [Электронды ресурс]. URL: http://www.ggzc.zju.edu.cn/2021/0312/c54163a2266429/page.htm (Қараған күні: 13.09.2024)

中国人民共和国婚姻法（修正） (ҚХР неке туралы заңы (өзгертулермен). 28.04.2001. [Электронды ресурс]. URL: https://book.qq.com/book-read/26700073/6 (Қараған күні: 18.12.2024)

中国老年人权益保障法[ҚХР қарт адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау жөніндегі Заң] 28.12.2012. [Электронды ресурс]. URL: https://baike.baidu.com/item/%E4%B8%AD%E5%9B%BD%E8%80%81%E5%B9%B4%E4%BA%BA%E6%9D%83%E7%9B%8A%E4%BF%9D%E9%9A%9C%E6%B3%95/12648428 (Қараған күні: 18.12.2024)

中国老龄化与健康 国家评估报告 [Электронды ресурс]. URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/194271/9789245509318-chi.pdf;jsessionid=DF3F95CAD1256CF60DA54BC1EC1B49A4?sequence=5 (Қараған күні: 13.09.2024)

人民日报。我国仍是世界第一人口大国，约占全球总人口 18%人口家底有了新变化（权威发布 [Электронды ресурс]. URL: http://paper.people.com.cn/rmrb/html/2021-05/12/nw.D110000renmrb_20210512_2-02.htm (Қараған күні: 13.09.2024)

张一琪,生娃是家事也是国事 (Zhang Yiqi. Баланың туылуы тек отбасының жеке ісі ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік маңызы бар мәселе) 2018.08.06. [Электронды ресурс]. URL:http://politics.people.com.cn/n1/2018/0806/c1001-30210179.html (Қараған күні: 13.09.2024)

References:

年新型城镇化和城乡融合发展重点任务. 2021 [Jelektronnyj resurs] URL: http://www.cupc.org.cn/cupc/2021/10/28/202110281343248790337 79.pdf (Access date: 13.09.2024) (in Chinese.)

Berger, 2002 - Berger Ya.M. Sotsialnaya podderzhka pozhilykh lyudey v sovremennom Kitaye [Social Support for the Elderly in Modern China] // Problemy Dalnego Vostoka. 2002. № 1. S. 107 - 119; № 2. S. 86–102. (in Rus.).

Bradbury, Peterson, Liu, 2014 – *Bradbury M., Peterson M.N., Liu J.G.* Long-term dynamics of household size and their environmental implications//Population and Environment. 2014. №36 (1). Pp. 73–84.

China Statistical Yearbook 2022. [Jelektronnyj resurs]. URL: https://www.stats.gov.cn/sj/ndsj/2022/indexeh.htm (Access date: 13.09.2024)

China's population falls for a third consecutive year. [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.reuters.com/world/china/chinas-population-falls-third-consecutive-year-2025-01-17/ By Reuters January 17, 2025 (Access date: 20.01.2025)

Croll,1981 – *Croll E.* The politics of marriage in contemporary China. Cambridge, 1981. 285 p.

Davis, 2014 – *Davis D.S* . Demographic challenges for a rising China// Daedalus. 2014. №143(2). Pp. 26–38

Deng, 2003 – *Deng Guosheng*. Chusheng xingbie piangao dui ze'ou de yingxiang [The impact of gender imbalance on mate choice] // Renkou yanjiu. 2003. Vol. 27, № 5. Pp. 41 - 43. (in Chin).

Feng, 1999 – *Feng Litian*. 50 nian lai zhongguo shengyu zhengce yanbian zhi lishi guiji [Evolution of China's fertility policy over 50 years] // Renkou yu jingji. 1999. № 2. Pp. 3 - 12. (in Chin).

He, Wu, 2021 – *He G., Wu X*. Family status and women's career mobility during urban China's economic transition // Demogr Res. 2021. № 44. Pp. 189-224.

Pochagina, 2016 - Pochagina O. V. Semya i brak v sovremennom Kitaye [Family and Marriage in Modern China] // Istoriya Kitaya s drevneyshikh vremen do nachala XXI veka. Tom IX. Moskva: Nauka, 2016. – S. 710-715. (in Rus.).

Song, 2005 – *Song Jian.* Zhongguo renkou zongti zhuangkuang fenxi [Analyzing the demographic situation in China] // Renkou yanjiu. 2005. № 5. Pp. 92 – 96. (In Chin).

Tan, 2023 – *Tan Qinyi.* Parents' influence on children's marital decision case study: China// Cogent Social Sciences. № 9 (1). Pp. 1- 13

Wu, Coulter, Dennett, 2023 – *Wu Yufeng, Coulter Rory, Dennett Adam.* Understanding the relationships between the family structures and destinations of married migrants with children in China //Applied Geography. 2023. № 160. Pp. 1-11.

Zang, Zhao, 2017 – *Zang X., Zhao L. X.* State of the field: the family and marriage in China. Handbook on the Family and Marriage in China. 2017. Pp. 1-19.

Zhai, Jin, 2023 – *Zhai Z., Jin G.* China's family planning policy and fertility transition // Chinese Journal of Sociology, 2023. T.4. № 9. Pp. 479-496.

中国2010年人口普查资料. [Jelektronnyj resurs] URL: https://www.stats.gov.cn/sj/pcsj/rkpc/6rp/lefte.htm (Access date: 13.09.2024) (in Chin.)

中国人口流动及其对区域关系的影响. [Jelektronnyj resurs] URL: http://www.ggzc.zju.edu.cn/2021/0312/c54163a2266429/page.htm (Access date: 13.09.2024) (in Chin.)

中国人民共和国婚姻法（修正）. 28.04.2001. [Jelektronnyj resurs] URL: https://book.qq.com/book-read/26700073/6 (Access date: 18.12.2024)

中国老年人权益保障法 [Jelektronnyj resurs] URL: https://baike.baidu.com/item/%E4%B8%AD%E5%9B%BD%E8%80%81%E5%B9%B4%E4%BA%BA%E6%9D%83%E7%9B%8A%E4%BF%9D%E9%9A%9C%E6%B3%95/12648428 (Access date: 18.12.2024)

中国老龄化与健康 国家评估报告. [Jelektronnyj resurs] URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/194271/9789245509318-chi.pdf;jsessionid=DF3F95CAD1256CF60DA54BC1EC1B49A4?sequence=5 (Access date: 13.09.2024) (in Chinese.)

人民日报。我国仍是世界第一人口大国，约占全球总人口 18%——人口家底有了新变化（权威发布） [Jelektronnyj resurs] URL: http://paper.people.com.cn/rmrb/html/2021-05/12/nw.D110000renmrb_20210512_2-02.htm (in Chinese.)

张一琪，生娃是家事也是国事 2018.08.06// [Jelektronnyj resurs] URL:http://politics.people.com.cn/n1/2018/0806/c1001-30210179.html (Access date: 13.09.2024)

[1]Түргенбай А.А. [2]Асыл М.Б.

[1,2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: [1]Ainur.turgenbay@gmail.com, [2]monikaassyl@gmail.com

БРАК И СЕМЬЯ В КИТАЕ: ОСНОВНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ И ТЕНДЕНЦИИ

Аннотация. Эволюция семейных и брачных отношений в Китае связана с масштабными социальными, экономическими и культурными изменениями последних десятилетий. Быстрая урбанизация и экономические реформы вызвали значительные трансформации в семейных структурах и брачных отношениях. В то же время изменения общественных норм породили дискуссии о влиянии этих процессов на социальное единство и культурную идентичность. Цель данного исследования – анализ современных изменений семейно-брачных отношений в Китайской Народной Республике (КНР) и прогноз их дальнейшего развития. Особое внимание уделено роли конфуцианских ценностей в этих трансформациях. Научная новизна работы заключается в изучении влияния урбанизации, экономических и социальных факторов на семейные структуры и брачное поведение. Методы исследования включают количественный и качественный анализ и использование статистических данных. Результаты показывают снижение уровня брачности и рождаемости в Китае, вызванное экономической нестабильностью и социальными изменениями, а также влияние западных норм на китайское общество при сохранении традиционных ценностей. В работе предложены меры по решению демографических проблем, включая совершенствование семейной и социальной поддержки, и подчёркивается необходимость улучшения государственной семейной политики.

Благодарность: Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему

«Прагматический опыт конфуцианской модели развития стран Востока: Китай, Япония, Сингапур, Южная Корея» (AP 19677768).

Ключевые слова: семейные отношения, брак, демография, Китай, урбанизация, рождаемость.

[1]Turgenbay A.A. [2]Assyl M.B.
[1,2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]Ainur.turgenbay@gmail.com, [2]monikaassyl@gmail.com

MARRIAGE AND FAMILY IN CHINA: MAJOR SOCIAL ASPECTS AND TRENDS

Abstract. The evolution of family and marriage relations in China is closely linked to the significant social, economic, and cultural changes that have occurred over the past few decades. Rapid urbanization and economic reforms have led to substantial transformations in family structures and marital relations. At the same time, the development of public norms has sparked debates about the impact of these processes on social cohesion and cultural identity. The aim of this study is to analyze the current changes in family and marriage relations in the People's Republic of China (PRC) and forecast their future development. Special attention is given to the role of Confucian values in these transformations. The novelty of the research lies in examining how urbanization, economic, and social factors have influenced family structures and marital behavior. The research methods include both quantitative and qualitative analysis and using statistical data. The results show a decline in marriage and birth rates in China, driven by economic instability and social changes, as well as the influence of Western norms on Chinese society, while traditional values are still preserved. The study proposes measures to address demographic issues, such as improving family and social support, and emphasizes the need for improving state family policy.

Acknowledgments: The article was carried out within the framework of the project of granted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Pragmatic Experience of the Confucian Model of Development in Eastern Countries: China, Japan, Singapore, South Korea» (AP19677768).

Keywords: family relations, marriage, demography, China, urbanization, birth rate.

Сведения об авторах:

Түргенбай Айнұр Абдулғаниқызы, докторант КазНУ им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Асыл Мөлдір Бақытжанқызы, PhD, старший преподаватель, КазНУ им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Түргенбай Айнұр Абдулғаниқызы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, Алматы, Қазақстан.

Асыл Мөлдір Бақытжанқызы, PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Turgenbay Ainur A., Doctoral student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Assyl Moldir B. PhD, senior lecturer, al-Farabi Kazakh National Universiti, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 29 қараша 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 03.91. https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.105

[1]Қайполла Қ. [2]Муратбекова А.М. [3]Занадил Ж.
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2], Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]qayrekeqay@gmail.com, [2]albina.muratbek@gmail.com, [3]zhuldiz_zanadil@hotmail.com

ҚЫТАЙДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Мақала Қытай тарихнамасындағы Орталық Азияның тарихи географиясына арналған маңызды және жаңашыл зерттеу болып табылады. Зерттеудің басты мақсаты – Қытай ғалымдарының ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін Орталық Азия аймағын зерттеудегі әдістері мен көзқарастарының өзгерістерін жүйелеп, олардың ғылыми эволюциясын көрсету. Бұл мақсатқа жету үшін мақалада қытай дереккөздеріндегі ақпараттар мұқият талданып, осы деректер арқылы Орталық Азияның тарихи-географиялық ерекшеліктері ашып көрсетіледі. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, деректанулық және тарихнамалық әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеу жұмысын тереңдетіп, оның ғылыми жаңалығын арттырған. Салыстырмалы-тарихи әдіс Орталық Азия мен Қытай арасындағы тарихи-географиялық байланыстарды салыстыра отырып, олардың ортақ және ерекшеленетін аспектілерін анықтауға көмектеседі. Бұл әдіс арқылы авторлар Орталық Азияның Қытай тарихнамасындағы орнын айқындайды. Деректанулық әдіс ежелгі және қазіргі дереккөздердің мазмұнын жан-жақты талдай отырып, жаңа фактілер мен мәліметтерді ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік береді. Тарихнамалық әдіс арқылы зерттеулерді хронологиялық түрде жүйелеу, әр кезеңнің ғылыми ерекшеліктерін анықтау мақалаға жаңашыл сипат береді. Мақала нәтижесінде Қытай тарихнамасында Орталық Азия туралы тың тұжырымдар мен ғылыми пайымдаулар жасалып, аймақтың тарихи географиясы туралы жаңа көзқарастар ұсынылған. Осы арқылы зерттеу Орталық Азияны зерттеу саласындағы ғылыми дискурсты байытуға елеулі үлес қосады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Орталық Азияның тарихи географиясы» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды. (жеке тіркеу нөмірі: BR21882416).

Кілт сөздер: Орталық Азия, тарихи картография, Қытай деректері, Географиялық зерттеулер, Ғылыми көзқарастар, Көне деректер, Эволюция зерттеулері, Батыс өңір, Зерттеу жаңалықтары, Деректанулық әдіс

Кіріспе

Батыс тарихнамасында «Central Asia», «Inner Asia», «Haute Asia» және «Zentralasien», ал орыс тарихнамасында «Средняя Азия» және «Центральная Азия» деп аталған Орталық Азия аймағы Қытай тарихнамасында «Батыс өңір» (西域) деп аталып келді. Аталмыш «Батыс өңір» (西域) атауы Қытай тарихнамасында алғаш рет Сыма Цяньның (б.з.б. 140-86 жж.) «Шы цзи» атты еңбегі мен Бань Гудың (32-92 жж.) жәй жақша төменде де өзгертіңіз «Хань шу» атты еңбегінде кездеседі (Шы цзи, 123 том; Хан шу, 61 том). Дегенмен, Қытай тіліндегі тарихи жазбаларда «Батыс өңір» атауының мағынасы әр дәуірде әр түрлі өзгеріске ұшырап, құбылып отырады. Дәстүрлі және тар мағынадағы «Батыс өңір» – «Ұндардың батысы, Үйсіндердің

оңтүстігі мен солтүстігіндегі Ұлытаулар, ортасында дария бар. Шығысы мен батысының қашықтығы алты мың шақырымнан астам, оңтүстігі мен солтүстігінің арасы мың шақырымнан артық. Шығысы Хан әулетімен іргелес» (Шы цзи, 123 том), демек, бұл бүгінгі Қытайдағы ШҰАР мен Ішкі Моңғолияны және Гансу провинциясының батысын меңзейді. Кең мағынадан алып қарағанда «Батыс өңір» – Орталық Азияны, яғни Азияның орта бөлігін, Шыңжаң, Тибет және Ішкі Моңғолиямен қатар, Моңғолия, Оңтүстік Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан, Ауғанстан және Иранды қамтиды (Жанболат, 2012: 296). Жапонияның тарихшысы Тору Ханеда өзінің «Батыс өңірдің мәдениет тарихы» деген еңбегінде қазіргі Орталық Азиядағы бес республиканы ғана «Батыс өңір» деп санайды (Тору, 2005: 8). Сонымен қатар, қытайлық ғалым Фың Чеңжүн (1887-1946 жж.) «Батыс өңірдің жер-су атаулары» (西域地名) атты кітабында «Батыс өңір» атауын анағұрлым кең мағынада түсіндіріп, оны «Қытайдың Гансу провинциясындағы Юймынгуан мен Яңгуаннан сонау Каспийге дейін, Азияның батысы мен ортасын, Үнді түбегін, тіпті Еуропаның шығысы мен Африканың солтүстігін қамтып жатқан ұланғайыр аумақ» деп жазады (Фың, 1982: 4-5). АлайдаҚытай тарихнамасында «Батыс өңір» атауының білдіретін аумағы анық болмағанына қарамастан, аталмыш тарихи деректер Орталық Азия туралы қазіргі тарихи және географиялық зерттеулер тұрғысынан маңызды рөл атқарды деуге болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Орталық Азияның тарихи географиясын зерттеу үшін қолданылған әдістердің жиынтығы зерттеудің жүйелілігі мен тереңдігін қамтамасыз етеді. Зерттеу барысында үш негізгі әдіс – салыстырмалы-тарихи, деректанулық және тарихнамалық әдістер – белсенді түрде пайдаланылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс: Бұл әдіс арқылы Қытай мен Орталық Азияның тарихи деректері арасындағы байланыстар мен ерекшеліктерді салыстыру мүмкіндігі туды. Мысалы, географиялық жағдайлардың, климаттық ерекшеліктердің, және мәдени алмасулардың әсерін бағалай отырып, зерттеушілер Орталық Азия мен Қытай арасындағы тарихи қатынастарды тереңірек түсінуге мүмкіндік алды. Деректанулық әдіс: Деректанулық тәсіл арқылы зерттеушілер тарихи құжаттардың, жазбалардың, және карталардың мазмұнын терең талдады. Бұл әдіс деректердің нақтылығын, контекстін, және олардың тарихи маңыздылығын анықтауға көмектесті. Мысалы, Қытай тарихи жазбаларында Орталық Азияның сипаттамасы, саяси жағдайлары және экономикалық байланыстары туралы деректер жинақталды, бұл аймақтың географиялық контекстінде жаңа көзқарастарды қалыптастыруға мүмкіндік берді. Тарихнамалық әдіс: Бұл әдіс арқылы зерттеушілердің назарын өткен дәуірлердегі зерттеу тәсілдеріне, олардың эволюциясына және қазіргі заманғы көзқарастарға аударуға мүмкіндік туды. Тарихнамалық талдау арқылы зерттеу нәтижелері тарихи ғылымның дамуы мен зерттеу парадигмаларының өзгеруін көрсету үшін маңызды болды.Зерттеу нәтижесінде Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша жаңа ғылыми тұжырымдар мен концепциялар қалыптасты. Біріншіден, Қытай деректері негізінде аймақтың тарихи-мәдени дамуының хронологиясы нақтыланды, бұл бұрын-соңды зерттелмеген кезеңдер мен оқиғаларды анықтауға мүмкіндік берді. Екіншіден, Орталық Азия мен Қытай арасындағы экономикалық және мәдени байланыстардың жаңа аспектілері ашылды, олар зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдісі арқылы тереңдетілді. Мысалы, сауда жолдарының өзгеруі, мәдени алмасулардың динамикасы, және саяси қатынастардың эволюциясы жайлы тың деректер ұсынылды. Соңында, тарихи географияны зерттеу барысында қалыптасқан жаңа деректер мен көзқарастар, ғылыми қауымдастықтың назарын аударып, болашақ зерттеулер үшін жаңа бағыттар мен мүмкіндіктер ашты. Осының нәтижесінде, Орталық Азияның тарихи географиясы тек аймақтың емес, бүкіл Еуразияның тарихи дамуына әсер ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады.

Талқылау

Қытай тарихнамасында б.з.б. X ғасырда жазылған «Мутиянзының өмірбаяны» (穆天子传) атты тарихи жазба – Орталық Азияның географиялық жағдайлары дерек беретін ең алғашқы еңбектердің бірі. Кейінгі кезеңдерде «Шы цзи: Дауан баяны» (史记·大宛列传), «Хань шу: Батыс өңір тарауы» (汉书·西域传), «Ху Хань шу: Батыс өңір тарауы» (后汉书·西域传), «Вэй шу: Батыс өңірлер тарауы» (魏书·西域传), «Суй шу: Батыс өңір тарауы» (隋书·西域传), «Нан цзи: Батыс өңір елдері туралы» (南史·西域诸国传) және «Бэй цзи: Батыс өңір тарауы» (北史·西域传) т.б. тарихи жазбалар саяхат естеліктеріне негізделсе де, Орталық Азияның тарихи географиясы мен жер-су атауларына қатысты деректер молынан кездеседі. Одан кейінгі кезеңдерде «Цзю Тан шу» (旧唐书), «Шин Тан шу» (新唐书), «Ескі бес патшалық тарихы» (旧五代史), «Жаңа бес патшалық тарихы» (新五代史), «Сун шы» (宋史), «Лияу шы» (辽史), «Жин шы» (金史), «Юань шы» (元史) және «Мин шы» (明史) қатарлы тарихи еңбектерде Орталық Азияның мен Шыңжаң тарихи географиясына қатысты мәліметтер баршылық. Жоғарыда аталған тарихи жазба деректерден сырт, Қытайда әр дәуірде сызылған «Каннидо» (混一疆理歷代國都之圖), «Да мин го ту» (大明國圖), «Сию туди ренву ту» (西域土地人物图), «Сию туди ренву люэ» (西域土地人物略), «Мэнгу Шаньшуй Диту» (蒙古山水地图), «Цяньлун тянься юдиту» (乾隆天下輿地图), «Канси хуанью чюаньланту» (康熙皇輿全览图) және т.б. тарихи карталардың да Орталық Азияның тарихи географиясын зерттеуде маңызы зор.

Сонымен қатар, Орталық Азиян мен Шыңжаң тарихи географиясы мен жер-су атауларына қатысты қытай тіліндегі арнайы тарихи жазбалар да кездеседі. Мысалы, солардың ішінде Цин дәуіріндегі Қытай тарихшысы Шюй Суңның (1781-1848 жж.) еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Ол «Сун патшалығы тарихының негіздері» (宋会要稿) және «Таң дәуірінің толық жазбаларын» (全唐文) өңдеумен қатар, Қытайдың солтүстік-батысындағы шекаралас аймақтардың тарихи географиясы туралы «Батыс өңірдің су жолдары естелігі» (西域水道记), «Хан шу Батыс өңір шежіресінің толықтырған ескертпесі» (汉书西域传补注), «Синьбоның география туралы жазбалары» (新斠注地理志集释), «Юань патшалығының солтүстік-батыс географиялық анықтамасы» (元史西北地理考), «Таңғұттардың географиялық анықтамасы» (西夏地理考), «Чанчуньның батысқа саяхаты естелігіне арнау» (长春真人西游记跋) және т.б. сияқты көптеген еңбектер жазып, Орталық Азияны қамтыған тұтас Еуразия аймағының тарихы мен географиясын зерттеді. Оның тарихи еңбектерінің ықпалымен Қытайда шекаралас аймақтардың тарихы мен географиясын зерттеу дәстүрлі қалыптасты деуге болады.

Шюи Суңның Орталық Азияның жер-су атаулары туралы ең әйгілі еңбегі – «Батыс өңірдің су жолдары естелігі» (西域水道记). Шюи 1819 жылғы аталмыш еңбегінде қытайлық тарихшы Ли Даоюанның (466/472-527 жж.) «Су жолдарына түсініктеме»(水经注) атты тарихи еңбегіне сүйеніп, жер-жерде жүргізген зерттеулері арқылы көптеген мәліметтер жинай отырып, Шыңжаң мен Орталық Азияның су жолдарын барынша жіңішкелікпен түсіндіреді. Атап айтқанда, Ертіс өзенімен қатар, Лопнұр көлі, Қаракөл, Баркөл, Манас көлі, Айби көлі, Балқаш көлі, Сайрам көлі, Ыстықкөл, Алакөл, Бурылтоғай көлі, Зайсаң көлі сияқты көлдер мен олардың іргелес аймақтарына байланысқан су жолдары мен өзен алқаптарын, қалалар мен елді мекендердің тарихын және этникалық топтардың таралуы егжей-тегжейлі сипатталған (Шюи, 1819).

Зерттеу нәтижелері

1930 жылдарда Орталық Азияның тарихы туралы шет тілдердегі маңызды зерттеу еңбектерінің қытай тіліне аударылуы да Қытайдың Орталық Азия аймағын тереңдей тануына

және кейінгі тарихи зерттеулерге айтарлықтай үлес қосты. Бұл кезеңде Фың Чеңжүн, Цэнь Жүңмян (1885-1961 жж.) сияқты қытайлық ғалымдар көп еңбек етті. Бұл бағытта, әсіресе, Фың Чеңжүн Шыңжаң мен Орталық Азияның тарихи жер-су атауларына қатысты зерттеулерде жемісті нәтижелерге қол жеткізді. Фың шетелдік зерттеу нәтижелерін енгізуге баса назар аударып, 1930 жылы «Батыс өңірдің жер-су атаулары» (西域地名) атты монографиясын жариялады (Фың, 1930). Ал, Цэнь Жунмианның 1958 жылы жариялаған «Түрік тарихының жинағы» (突厥集史) және «Батыс Түрік қағанатының тарихи материалдары бойынша қосымша және зерттеулер» (西突厥史料补阙及考证) атты ғылыми еңбектері Қытайда Түрік қағанатының тарихы мен географиясы туралы шыққан алғашқы зерртеулердің көшін бастады (Цэнь, 1958).

1960-1970 жылдардан бастап Қытайда Орталық Азияны зерттейтін арнайы зерттеу орталықтары мен институттардың ашылуы және ғылыми журналдар жарыққа шығуы елдегі Орталық Азия туралы зерттеулерге серпін берді. Бұл тұрғыда 1965 жылы Ресей, Шығыс Еуропа және Орталық Азия ғылыми-зерттеу институты құрылды. Шыңжаң университетінде 1979 жылы құрылған Орталық Азия тарихи зерттеу кафедрасы мен 1980 жылы құрылған Орталық Азия географиялық зерттеу кафедрасы біріктіріліп 1987 жылы Орталық Азия мәдениетін зерттеу институты болып қайта құрылды (аталмыш институт 2011 жылы Шыңжаң университеті Орталық Азия геосаяси ғылыми-зерттеу институты болып өзгерді). Ал, 1980 жылы ШҰАР Әлеуметтік ғылымдар академиясында Орталық Азия зерттеу институты құрылды. Қытай әлеуметтік ғылымдар академиясында 1980 жылы «Eurasian Studies» журналы және 1981 жылы «Russian, East European & Central Asian Studies» журналында Орталық Азия бойынша тарихи, этнологиялық, географиялық, әлеуметтік және экономикалық зерттеулер жарияланып келеді (Қанай, 2019: 30-32).

1980 жылдары қытайлық ғалымдардың Орталық Азияның тарихы мен тарихи географиясына қатысты авторлық ғылыми еңбектері пайда болды. Солардың бірі болып, қытайлық тарихшы Ван Жылай 1980 жылы «Орталық Азия тарихы» және 1989 жылы «Орталық Азиядағы қазіргі заман тарихы» кітабын баспадан шығарып, Қытайда Орталық Азия тарихы бойынша зерттеулерге өз үлесін қосты (Ван, 1980; Ван, 1989). Сол жылдары Орталық Азиялық тарихшылардың еңбектері де қытай тіліне аударылды. Мысалы, 1980 жылдары іркес-тіркес Мұхаммед Жуайнидың «Тарихи жаһангушай» (Жуайни, 1981), Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди» (Дулати, 1983) жылы және 1983-1986 жылдары Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» (Рашид ад-Дин, 1983) кітабы қытайшаға аударылды.

Орталық Азияның тарихи жер-су атауларының мәтіндік зерттеулеріне тоқталатын болсақ, тағы да Цэнь Чжунмианның еңбегіне алдымен тоқталуға тура келеді. Автор «Хан шудың Батыс өңір тарауының географиялық түсініктемесі» (汉书西域传地理校释) атты еңбегінде Шыңжаң мен Орталық Азияның жер-су атауларын зерттеуде тарихи салыстырмалы тіл білімі әдісін (яғни фонетикалық антифония: қытай тіліндегі жер-су атауларының көне айтылуын қалпына келтіру және тиісті кезеңдегі этникалық жер-су атауларының айтылуымен салыстыру әдісі) пайдаланды (Цэнь, 1981). Бұл бұрынғыларға қарағанда жаңаша қадам болды. Сонымен қатар, бұл бағытта Чжоу Лянькуанның «Ұлы Таң патшалығының Батыс өңір естелігінің тарихи-географиялық зерттеу мақалалары» (大唐西域记史地研究丛稿)(Чжоу, 1984), Ню Ручэн мен Ню Ружидің «Жаңашар атауына сын-сарап» (疏勒名称试辨) мақаласы (Ниу, Ниу, 1986), «Шағатай тіліндегі «Тарих-и Рәшиди» ден (үзінді) және Ақсу жер-су атауларының шығу тегі мен мағынасы туралы (察合台文历史文献〈热夏提王传〉(片段)注释一兼论阿克苏地名的来源及含意)(Ню, Ню, 1987) және Су Бэйхайдың «Батыс өңірдің тарихи географиясы» (西域历史地理)(Су, 1988) атты ғылыми еңбектерін атауға болады. Бұл кезеңде аталмыш зерттеулердің ғылыми бағыты айқындала бастап, тарих, тарихи география, мәдениет тарихы, археологиялық зерттеулер, дін және саясат сынды бағыттарда салыстырмалы

зерттеулер жүргізілді. Соның ішінде тарихи географиялық зерттеулерде негізінен ескі жазбалардағы жер-су атауларына түсініктеме беруге бағытталды.

1990 жылдардан кейін Қытайда Орталық Азияның тарихи картографиясы туралы зерттелу тіпті де қарқын ала бастады. Мысалы, Ню Чжуншүннің «Ежелгі дәуіріндегі Қытайдың Орталық Азия туралы географиялық зерттелуі мен танымы» (我国古代对中亚的地理考察和认识) кітабында ежелгі Қытайдың Орталық Азияны географиялық зерттеу мен түсінуге үлес қосқан 40-қа жуық адам мен 35 еңбекке шолу жасалған, яғни осыған дейін осы салада үлес қосқан ғалымдар мен олардың елеулі еңбектерін түгел қамтиды. Сондай-ақ, кітапта әрбір автордың немесе саяхатшының өмірі мен саяхат жолдары, тарихи география мен географиялық тарихты зерттеуге арналған әрбір шығарманың құндылығы мен кемшіліктері, әр шығарманың басылымы мен шығу тегі, әр шығармаға қатысты кейінгі ұрпақтардың пікірлері баяндалады. Әрқайсысының зерттеу тарихына қысқаша және сәйкес шолу беріледі. Сондықтан бұл кітапты жүйелі әрі жан-жақты еңбек және Орталық Азияның тарихи географиясын зерттеудегі негізгі құрал деп айтуға болады (Ню, 1990).

Цзи Дачун «Шыңжаң тарихи сөздігі» (新疆历史词典) (Цзи, 1994) мен Хэ Линчжу, Лю Вэйсин және т.б. бірге құрастырған «Солтүстік-батыстағы ұлттар сөздігі» (西北民族词典 (Хэ және т.б., 1998) атты жер-су атаулары сөздіктері – Қытайдың батысы мен солтүстік-батысымен шекаралас аймақтардағы адам аттары, этникалық топтар мен тайпалар және жер-су атауларын зерттеу мен түсіну үшін пайдалануға болатын маңызды құрал. Бұл еңбектер аталмыш аймақтардың жер-су атауларын ежелгі Қытай тіліндегі классикалық шығармалардағы сәйкес мазмұнға негіздеп түсіндіреді. Дегенмен, зерттеулерде жеке пікірлер көп болғанымен, жер-су атауларына қатысты кейбір түсініктемелер әлі де шектеулі.

2000 жылдары тарих, тарихи география, география, археология және тарихи лингвистика сияқты сабақтас пәндер бойынша зерттеулердің дамуы Орталық Азиядағы көне қалалардың орнын, жер-су атауларын және тасымал жолдарын одан әрі зерттеуге жаңа мүмкіндік берді. Сол жылдары Шүй Шұияның «Таң дәуіріндегі Жібек жолы және Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша зерттеулер» (唐代丝绸之路与中亚历史地理研究) кітабында Орталық Азияның тарихы мен тарихи географиясына қатысты араб-ислам географиялық еңбектері мен Орталық Азияның жергілікті археологиялық деректері Қытайдың Таң патшалығы дәуіріндегі тиісті тарихи құжаттарымен салыстырмалы түрде зерттелді (Шүй, 2000). Юнусжан Әлидің «Қарахандар әулетінің ежелгі астанасы Баласағұн туралы зерттеу» (喀喇汗王朝古都巴拉萨衮考) және басқа мақалалары (Әли, 2001), Ху Чжэнхуаның «Қырғызстанның ежелгі Ош қаласының атауы туралы» (关于吉尔吉斯坦古城地名“奥什) және басқа мақалаларында (Ху, 2001) да Орталық Азиядағы көне қалалардың орны мен жер-су атаулары әртүрлі қырынан зерттелді.

Юй Тайшанның «Екі Хан, Вэй, Цзин, Оңтүстік және Солтүстік патшалықтары тарихының Батыс өңір тарауын зерттеу» (两汉魏晋南北朝正史西域传研究) атты монографиясында (Юй, 2003) және Чжан Синцсанның «Қытай мен Батыс қарым-қатынасының тарихи материалдар жинағы» (中西交通史料汇编) (Юй, 2003) атты монографиясында Қытайдың классикалық еңбектеріндегі Орталық Азияның тарихи географиясын, жер атауларының эволюциясын және қытай тілі мен қытай тіліне жатпайтын жер атауларының сәйкестігін талқылайды. Дегенмен, мазмұны көне жер-су атауларымен шектеліп, «Батыс өңірдің су жолдары естелігі» (西域水道记) кітабындағы Мин және Цин династияларынан бергі Тянь Шанның оңтүстік сілемінің тау-өзен атаулары, жолдарды, тау асулары және кейбір ресми атаулары сирек кездеседі.

Қытайда Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша шыққан ең көлемді еңбектердің бірі – «Батыс аймақтың тарихы мен мәдениетінің сөздігі» (西域历史文化大词典). 2000-2012 жылдары арылығында Чжан Синьтай мен Хэ Лин қатарлылыар бас болып

құрастырған аталмыш сөздікте Қытайдың солтүстік-батыс аймағы, Шыңжаң және Орталық Азияның тарихы мен тарихи географиясы және мәдениеті туралы жалпы 19 мың атау-терминге түсініктеме берілген (Чжан, Хэ және т.б., 2012).

Жоғарыда аталған ғылыми еңбектермен қатар, Қытайда Орталық Азияның тарихы мен тарихи географиясы туралы бірқатар магистрлік және докторлық диссертациялар да қорғалды. Атап айтқанда, Жуи Кэмей 2007 жылы «Орталық Азиядағы түркіленудің тарихи процесі» (论中亚突厥化的历史进程) тақырыбында магистрлік диссертациясын қорғады (Жуи, 2018). Луо Ваньян 2007 жылы «Тимур империясы мен Қыпшақ хандығы арасындағы байланыс туралы» (论帖木儿帝国与钦察汗国的关系) атты магистрлік диссертациясын қорғады (Луо, 2007). Ван Синчунь 2012 жылы «Солтүстік-Батыс Қытай ғылыми экспедициясы» (中国西北科学考查团考古学史研究) деген докторлық диссертациясын қорғады (Ван, 2012). Лэ Линг 2017 жылы «X-XII ғасырлардағы Жібек жолы көлік желісін қалпына келтіру» (10-12 世纪陆上丝绸之路交通道路网络复原) деген магистрлік диссертациясын қорғады (Лэ, 2017). Ху Юменг 2018 жылы «Жібек жолы бойындағы мәдени алмасуларды зерттеу (б.з.б. II ғасыр)» деген магистрлік диссертациясын қорғады (Ху, 2018). Чжан Пэнфэй 2018 жылы «X-XIV ғасырлардағы Қытай мен шет елдер арасындағы археологиялық ашылымдар» (10-14 世纪丝绸之路考古发现与中外文化交流) деген Магистрлік диссертациясын қорғады (Чжан, 2018). Тарихшы-ғалым Әбулекім Әбдиршит 2018 жылы Нанкин университетінен «Батыс өңірдің су жолдары естелігіндегі» Тянь Шань тауларының оңтүстік бағытының бойындағы түркілік жер-су атауларына анықтама және зерттеу» (西域水道记:天山南路回语地名考注与研究) деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады (Әбдиршит, 2018). Гуй Лиян 2021 жылы «Маңызды Жібек жолы қаласы Термез туралы тарихи-географиялық зерттеуі» (丝路重镇铁尔梅兹城历史地理考察) деген магистрлік диссертациясын қорғады (Гуй, 2021). Ли Кэ 2021 жылы «X ғасырдағы қалалардың таралуының тарихи-географиялық зерттеуі» (10 世纪中亚城市分布的历史地理考察) деген магистрлік диссертациясын қорғады (Ли, 2021). Ли Цзя 2023 жылы «Таң патшалығы мен Араб Халифаты арасындағы қарым-қатынастағы Ферғананың саяси ұстанымы» (拔汗那在唐与大食关系中的政治立场研究) деген Магистрлік диссертациясын қорғады (Ли, 2021).

Қорытынды

Мақалада Қытайдағы Орталық Азияның тарихи географиясының зерттелуіндегі маңызды аспектілер мен жаңалықтар қарастырылды. Зерттеу барысында Қытай тарихнамасындағы деректер мен еңбектердің эволюциясы талданып, Орталық Азияның тарихи географиясына қатысты жаңа ғылыми көзқарастар ұсынылды. Жалпы алғанда, Азия мен Еуропа құрлығын бір-біріне жалғап жатқан, тарихи Жібек жолы ендей өтетін Орталық Азия аймағына көршілес жатқан Қытайдың тарихтан бері жіті назар аударып келгені мәлім. Сондықтан да, Орталық Азияның тарихи картографиясы туралы зерттелуде бірінші қол дереккөзі ретінде Қытай тіліндегі тарихи жазба деректер мен карталардың тарихи құндылығы мен маңызы жоғары.

Мақалаға өзек болған Орталық Азияның тарихи географиясының Қытайдағы зерттелу жағдайына келер болсақ, аталмыш зерттеулерді 1990-жылдарға дейінгі және кейінгі деп екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Ең алдымен, 1930 жылдарда Орталық Азия тарихы туралы шет тілдердегі маңызды зерттеу еңбектерінің қытай тіліне аударылуы да Қытайдың Орталық Азия аймағын тануына айтарлықтай үлес қосты. Одан кейінгі кезеңде Қытайдың Орталық Азия туралы ғылыми бағыттағы зерттеулері 1960-1970 жылдарда ғана басталды. Сол жылдары Қытайда Орталық Азияны зерттейтін арнайы зерттеу орталықтары мен ғылыми институттар ашылып, ғылыми басылымдар мен журналдар жарыққа шықты. Ал, 1990 жылдардан кейінгі кезеңде Қытайда Орталық Азияның тарихы мен тарихи географиясы туралы зерттеулер тың белеске көтерілді. Бұл ең алдымен тәуелсіз Орталық Азия елдері мен Қытай арасындағы

дипломатиялық және экономикалық байланыстардың жандануымен тіке байланысты болды. Сол жылдары Қытайдың Орталық Азия саясаты мен стратегиясының шеңберінде көптеген қытайлық университеттері мен академиялық орталықтарда Орталық Азия бойынша ғылыми орталықтары мен институттар көптеп ашылып, сала мамандары қалыптасып, көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді.

Қытайдың академиялық басылымдар реестрі саналатын «CNKI» сайтында тіркелген мәліметтер бойынша, 1934-2024 жылдары аралығында Қытайда Орталық Азиян туралы жалпы 38600 еңбек жарық көріп, оның ішінде мерзімді басылым 22500, дипломдық және диссертациялық жұмыстар 5014, кітап 2729, газет мақалалары 2721, жылдық жинақ 2225 және конференция 914 болған (CNKI, 2024). Аталмыш сандық мәліметтерге қарап-ақ Қытайдың Орталық Азия бойынша зерттеулерінің ауқымын бағамдауға болады. Осы аталған зерттеулердің маңызды бір бөлігін Орталық Азияның тарихы мен тарихи географиясы туралы зерттеулер ұстайтыны анық.

Әдебиеттер:

Жанболат, С., 2012 – Ежелгі ұлыс тарихы. Алматы: «Атажұрт» баспа орталығы. 2012. 296 с.

Қанай, Ө., 2019 – Қытайдың Орталық Азия туралы зерттеулері. Азия-Еуропа. 2019. №37. С. 29-36.

CNKI, 2024 – https://cnki.

阿布力克木·阿布都热西提, 2018 – 西域水道记天山南路回语地名考注与研究 («Батыс өңірдің су жолдары естелігіндегі» Тянь Шань тауларының оңтүстік бағытының бойындағы түркілік жер-су атауларына анықтама және зерттеу). 南京大学. 博士学位毕业论文.2018. 772 с.

岑仲勉, 1958 – 突厥集史 (Түрік тарихының жинағы). 北京: 中华书局, 1136 с.

岑仲勉, 1958 – 西突厥史料补阙及考证 (Батыс Түрік қағанатының тарихи материалдары бойынша қосымша және зерттеулер). 北京: 中华书局, 1958. 260 с.

岑仲勉, 1981 – 汉书西域传地理校释 (Хан шудың Батыс өңір тарауының географиялық түсініктемесі). 北京: 中华书局, 1981. 602 с.

馮承鈞, 1982 – 西域地名 (Батыс өңірдің жер-су атаулары). 北京: 中华书局, 1982.165 с.

馮承鈞 , 1930 – 西域地名 (Батыс өңірдің жер-су атаулары). 北京: 中华书局, 1930. 74 с.

桂利燕, 2021 – 丝路重镇铁尔梅兹城历史地理考察 (Маңызды Жібек жолы қаласы Термез туралы тарихи-географиялық зерттеуі). 陕西师范大学. 硕士学位毕业论文. 2021. 143 с.

汉书 (Хан шу), 卷 61.

胡振华, 2001 – 关于吉尔吉斯斯坦古城地名“奥什” (Қырғызстанның «Ош» ежелгі қаласының жер атауы туралы). 中央民族大学学报, 3 期, 2001. С. 89-92.

胡宇蒙, 2018 – 丝绸之路沿线文化交流研究(公元前 2 世纪—公元 2 世纪) [Жібек жолы бойындағы мәдени алмасуларды зерттеу (б.з.б. II ғасыр)]. 陕西师范大学. 硕士学位毕业论文. 2018. 111 с.

纪大椿, 1994 – 新疆历史词典 (Шыңжаң тарихи сөздігі). 乌鲁木齐: 新疆人民出版社. 1994. 752 с.

巨克梅, 2007 – 论中亚突厥化的历史进程 (Орталық Азиядағы түркіленудің тарихи процесі туралы). 兰州大学. 硕士学位毕业论文. 2007. 54 с.

拉施特, 1983 – 史集 (Жамиғ ат-тауарих). 余大均, 周建奇译. 北京: 商务印书馆. 1983. 12 том.

周连宽, 1984 – 大唐西域记史地研究丛稿 (Батыс өңір тарауының географиялық түсініктемесі). 北京: 中华书局. 320 с.

李珂, 2021 – 10 世纪中亚城市分布的历史地理考察 (10 ғасырдағы қалалардың таралуының тарихи-географиялық зерттеуі). 陕西师范大学. 硕士学位毕业论文. 2021. 81 с.

刘委新等, 1998 – 西北民族词典(Солтүстік-батыстағы ұлттар сөздігі). 乌鲁木齐: 新疆人民出版社. 1998. 1173 с.

李佳, 2023 – 拔汗那在唐与大食关系中的政治立场研究 (Таң патшалығы мен Араб халифаты арасындағы қарым-қатынастағы Ферғананың саяси ұстанымы). 兰州大学. 硕士学位毕业论文. 2023. 67 с.

罗万艳, 2017 – 论帖木儿帝国与钦察汗国的关系 (Тимур империясы мен Қыпшақ хандығы арасындағы байланыс туралы). 贵州师范大学. 硕士学位毕业论文. 2017. 41 с.

乐玲, 2017 – 10-12 世纪陆上丝绸之路交通道路网络复原 (X-XII ғасырлардағы Жібек жолы қарым-қатынас желісін қалпына келтіру). 陕西师范大学. 硕士学位毕业论文. 2017. 123 с.

米儿咱.马黑麻.海答儿, 1983 – 中亚蒙兀儿史: 拉失德史 (Тарих-и Рашиди). 王治来译. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社. 1983. 897 с.

牛汝辰, 牛汝极, 1986 – 疏勒名称试辨 (Жаңашар атауына сын-сарап). 地名知识, 4 期, 1986. 86 с.

牛汝辰, 牛汝极, 1987 – 察合台文历史文献〈热夏提王传〉(片段)注释一兼论阿克苏地名的来源及含意 (Шағатай тіліндегі «Тарих-и Рәшиди» ден (үзінді) және Ақсу жер-су атауларының шығу тегі мен мағынасы туралы). 新疆大学学报, 4 期, 1987. С. 101-105.

钮仲勋, 1990 – 我国古代对中亚的地理考察和认识 (Ежелгі дәуіріндегі Қытайдың Орталық Азия туралы географиялық зерттелуі мен танымы). 北京: 测绘出版社, 1990. 116 с.

史记 (Шы цзи), 卷 123.

苏北海, 1988 – 西域历史地理 (Батыс өңірдің тарихи географиясы). 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1988. 396 с.

王治来, 1980 – 中亚史 (Орталық Азия тарихы). 北京:中国社会科学院出版社, 1980. 287 с.

王治来, 1989 – 中亚近代史 (Орталық Азиядағы қазіргі заман тарихы).兰州: 兰州大学出版社, 1989. 405 с.

王新春, 2012 – 中国西北科学考查团考古学史研究 (Солтүстік-Батыс Қытай ғылыми экспедициясының археологиялық тарихын зерттеу). 兰州大学. 博士学位毕业论文, 2012. 327 с.

徐松, 1819 – 西域水道記 (Батыс өңірдің су жолдары естелігі), 12 том.

许序雅, 2000 – 唐代丝绸之路与中亚历史地理研究 (Таң дәуіріндегі Жібек жолы және Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша зерттеулер). 兰州: 西北大学出版社, 2000. 252 с.

羽田亨, 2005 – 西域文明史概论 (Батыс өңірдің мәдениет тарихы). 耿世民译. 北京: 中华书局, 2005. 207 с.

余太山, 2003 – 两汉魏晋南北朝正史西域传研究 (Екі Хан, Вэй, Цзин, Оңтүстік және Солтүстік патшалықтары тарихының Батыс өңір тарауын зерттеу). 北京: 中华书局, 2003. 573 с.

尤努斯江·艾力, 2001 – 喀喇汗王朝古都巴拉萨衮考(Қарахандар әулетінің ежелгі астанасы Баласагон туралы зерттеу).新疆大学学报, 1 期, 2001.С. 83-90.

张星烺, 2003 – 中西交通史料汇编(Қытай мен Батыс қарым-қатынасының тарихи материалдар жинағы). 北京:中华书局, 2003. 2319 с.

张新泰, 贺灵, 2012 – 西域历史文化大词典(Батыс аймақтың тарихы мен мәдениетінің сөздігі). 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2012. 1811 с.

张鹏飞, 2018 – 10-14 世纪丝绸之路考古发现与中外文化交流(X-XIV ғасырлардағы Қытай мен шет елдер арасындағы археологиялық ашылымдар). 陕西师范大学. 硕士学位毕业论文, 2018. 99 с.

志费尼, 1981 – 世界征服者史 (Тарихи жаһангушай). 何高济译. 呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 1981. 1024 с.

References:

Abudurexiti, A., 2018 – Xiyu shuidao ji Tianshan nanlu huiyu diming kaozhu yu yanjiu. Nanjing daxue. Boshi xuewei biye lunwen. 2018. 772 c.

Aili, Y., 2001 – Kalahan wangchao gudu Balasagun lao. Xinjiang daxue xuebao, 1 qi, 2001. C. 83-92.

CNKI, 2024 – https://cnki.net.

Cen Zhongmian, 1958 – Tujue ji shi. Beijing: Zhonghua shuju, 1985. 1136 c.

Cen Zhongmian, 1958 – Xi tujue shiliao bu que ji kaozheng. Beijing: Zhonghua shuju, 1958. 260 c.

Cen Zhongmian, 1981 – Hanshu xiyu chuan dili xiaoshi. Beijing: Zhonghua shuju, 1981. 602 c.

Cen Zhongmian, 1990 – Woguo gudai dui zhongya de dili kaocha he renshi. Beijing: Cehui chuban she, 1990. 116 c.

Feng Chengjun, 1930 – Xiyu diming, 1930. 74 c.

Feng Chengjun,1982 – Xiyu diming. Beijing: Zhonghua shuju, 1982. 165 c.

Gui Liyan, 2021 – Si lu zhongzhen Termiz cheng lishi dili kaoca. Shanxi shifan daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2021. 143 c.

Haneda Toru, 2005 – Xiyu wenming shi gailun. Gengshimin yi. Beijing: Zhonghua shuju, 2005. 207 c.

Hu Yumeng, 2018). Sichou zhi lu yanxian wenhua jiaoliu yanjiu (gongyuan qian 2 shiji — gongyuan 2 shiji). Shanxi shifan daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2018. 111 c.

Hu Zhenhua, 2003 – Guanyu jierjisisitan gucheng diming Osh. Zhongyang minzu daxue xuebao, 3 qi, C. 89-92.

Ji Dachun, 1994 – Xinjiang lishi cidian. Wulumuqi: Xinjiang renmin chuban she, 1994. 752 c.

Ju Kemei, 2007 – Lun zhongya tujuehua de lishi Jincheng. Lanzhou daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2007. 54 c.

Kanay, O., 2019 – Kytaidyng Ortalyq Azia turaly zertteuleri. Asy Aurupa. №37, 2019. C. 29-36.

Le Ling, 2017 – 10-12 shiji lushing sichou zhi lu jiaotong daolu wangluo fuyuan. Shanxi shifan daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2017. 123 c.

Li Jia, 2023 – Bahana zai tang yu dashi guanxi zhong de zhengzhi lichang yanjiu. Lanzhou daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2023. 67 c.

Liu Weixin tb, 1998 – Xibei minzu cidian. Wulumuqi: Xinjiang renmin chuban she, 1998. 1173 c.

Luo Wanyan, 2017 – Lun tiemuer digup yu qincha hanguo de guanxi. Guizhou shifan daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2017. 41 c.

Myrza.Mahmut.Haidar, 1983 – Zhongya meng wu er shi: La shi de shi. Wangzhilai yi. Wulumuqi: Xinjiang renmin chuban she,1983. 897 c.

Niu Ruchen, Niu Ruji, 1986 – Shule mingcheng shibian. Diming zhishi, 4 san,1986. 86 c.

Niu Ruchen, Niu Ruji, 1987 – Chahetai wen lishi wenxian<Rexitiwang chuan>(Pianduan) zhushi ⸻ Jian lun Akesu diming de laiyuan ji hanyi. Xinjiang daxue xuebao, 4 san, 1987. C. 101-105.

Rashid, 1983 – Shi ji. Yudayun, Zhoujianqi yi. Beijing: Shangwu yinshu guan, 12 tom.

Shiji, 1983 – Juan 123.

Su Beihai, 1988 – Xiyu lishi dili. Wulumuqi: Xinjiang daxue chuban she, 1988. 396 c.

Tishchenko, V., 2010 – Transportinfrastructure of Xinjiang in the context of China's new policy of opening up the west. The Proceedings of the International Conference on Asia-Pacific Maritime Infrastructure and Logistics, 2010. 2 c.

Wang Zhilai, 1980 – Zhongya shi. Beijing: Zhongguo shehui kexueyuan chuban she, 1980. 287 c.

Wang Zhilai, 1989 – Zhongya jindai shi. Lanzhou: Lanzhou daxue chuban she, 1989. 405 c.

Xu Song, 1819 – Xiyu shuidaoji, 1819. 12 tom.

Xu Xuya, 2000 – Tangdai sichou zhi lu yu zhongya lishi dili yanjiu. Lanzhou: Xibeidaxue chuban she, 2000. 252 c.

Yu Taishan, 2003 – Liang han wei jin nan bei chao zhengshi xiyu chuan yanjiu. Beijing: Zhonghua shuju, 2003. 573 c.

Yu Yuan, 2008 – Guanyu tujuede xijiankang dazhan. Guizhou shifan daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2008. 67 c.

Zhang Pengfei, 2018 – 10-14 shiji sichou zhi lu kaogu faxian yu zhongwai wenhua jiaoliu. Shanxi shifan daxue. Shuoshi xuewei biye lunwen, 2018. 99 c.

Zhang Xingliang, 2003 – Zhongxi jiaotong shiliao huibian. Beijing: Zhonghua shuju, 2003. 2319 c.

Zhang Xintai, Heling, 2012 – Xiyu lishi wenhua da cidian. Wulumuqi: Xinjiang renmin chuban she, 2012. 1811 c.

Zhou Liankuan, 1984 – Datang xiyu ji shi di yanjiu conggao. Beijing: Zhonghua shuju, 1984. 320 c.

Zhanbolat, S., 2012 – Ezhelgi ulys tarihy. Almat: «Atazhurt» baspa ortalygy. 2012. 296 c.

Zhi Feini, 1981 – Shijie zhengfu zhe shi. Hegaojiyi. Huhehaote: Neimenggu renmin chuban she, 1981. 1024 c.

[1]Кайполла К., [2]Муратбекова А.М., [3]Занадил Ж. [2]

[1]Казахский национальный университет имени. аль-Фараби, Алматы, Казакстан

[2]Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Алматы, Казакстан

[3]Евразийский научно-исследовательский институт, Алматы, Казакстан

E-mail: qayrekeqay@gmail.com, [2]albina.muratbek@gmail.com,

[3]zhuldiz_zanadil@hotmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КИТАЕ

Аннотация. Статья посвящена систематическому изучению исследований по исторической географии Центральной Азии в китайской историографии. Основная цель статьи – анализировать эволюцию взглядов китайских ученых о регионе, начиная с первых научных трудов по этой теме и до современных исследований. В статье представлены новые научные подходы на основе китайских источников, которые освещают важные аспекты исторической географии региона. Методологическая база включает сравнительно-исторический, источниковедческий и историографический методы, которые применяются для анализа и систематизации ключевых данных. Сравнительно-исторический метод позволяет

выявить общие черты географических взаимосвязей между Китаем и Центральной Азией, а методы источниковедческого анализа дают возможность глубже рассмотреть содержание данных. Историографический метод систематизирует источники по хронологическим периодам, что позволяет выделить особенности каждой исторической эпохи. В результате исследования предложены новые научные подходы, способствующие углублению знаний об исторической географии Центральной Азии.

Благодарность: М статья выполнена в рамках целевого программного финансирования проекта по теме «Историческая география Центральной Азии», осуществляемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. (индивидуальный регистрационный номер: BR21882416).

***Ключевые слова*:** Центральная Азия, Историческая картография, Китайские данные, Географические исследования, Научные взгляды, Древние данные, Эволюция исследований, Западный регион, Исследовательские новшества, Методология источниковедения

[1]Kaipolla K., [2]Muratbekova A.M., [3]Zanadil Zh.
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2] Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan
[3]Eurasian Research Institute
E-mail: qayrekeqay@gmail.com, [2]albina.muratbek@gmail.com,
[3]zhuldiz_zanadil@hotmail.com

RESEARCH OF HISTORICAL GEOGRAPHY OF CENTRAL ASIA IN CHINA

Abstract. The article focuses on a methodical examination of research on the historical geography of Central Asia in Chinese historiography. The main aim of the paper is to analyze the evolution of Chinese scholars' perspectives on the region, including from the earliest works to the most recent studies. The article provides new scholarly approaches based on Chinese sources, shedding light on important aspects of the historical geography of the region. The methodology incorporates comparative-historical, source-critical, and historiographical methods to analyze and systematize key data. The comparative-historical method reveals the common features of the geographical connections between China and Central Asia, while source analysis methods enable a deeper understanding of the data's content. The historiographical method organizes sources chronologically, highlighting the characteristics of each historical period. As a result, the article offers new scientific approaches to the historical geography of Central Asia, contributing to the further development of knowledge in this field.

Acknowledgments: This article was carried out within the framework of the targeted program funding project on the topic of "Historical Geography of Central Asia," implemented by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (personal registration number: BR21882416).

Keywords: Central Asia, Historical cartography, Chinese sources, Geographical studies, Scientific perspectives, Ancient data, Evolution of studies, Western region, Research innovations, Source methodology

Авторлар туралы мәлімет:

Қайполла Қайрат, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант, Алматы, Қазақстан.

Муратбекова Альбина Мырзахановна**,** PhD, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Еуразиялық ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Занадил Жулдыз, PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кайполла Кайрат, Казахский национальный университет имени. аль-Фараби, PhD докторант, Алматы, Казакстан.

Муратбекова Альбина, PhD, старший научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Яссави, Алматы, Казахстан.

Жулдыз Занадил, PhD, научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Яссави, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kaipolla Kairat, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, teacher of the Department of Turkish Studies and History of the East Almaty, Kazakhstan.

Muratbekova Albina Mirzakhanovna, PhD, senior research fellow at the Eurasian Research Institute of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan.

Zhuldyz Zanadil, PhD, researcher Eurasian Research Institute of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 4 желтоқсан 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 03.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.117

Қадыл Т.
Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТЫҚ МОТИВТЕР: СҮЙІСПЕНШІЛІК САРЫННЫҢ ТАРИХИ-КӨРКЕМ ШЫНДЫҚТЫ АШУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Бұл зерттеу мақалада Шығыстық мотивтердің, оның ішінде махаббат тақырыбына арналған аңыздық сюжеттердің қазақ тарихи романдарында қалай көрініс тапқандығы зерттеліп-зерделенеді. Зерттеудің мақсаты – тарихи романдарда жасампазықпен түрлне қолданылған аңыз сюжеттрге талдау жасалына отырып, оның көркем шындықты ашудағы қызметі зерттеледі. Осы мақсатты орындау үшін Софы Сматаевтің «Елім-ай» атты роман-трилогиясы, С.Жүнісовтың «Ақан сері», Ә.Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры» романдарындағы сүйіспеншілік тақырбын суреттеуде қолданылған Шығыстық сарындар жан-жақты терең талданады. Әрі Низамидың «Хұсырау-Шырын» дастанындағы Шырын бейнесі мен Софы Сматаев романындағы кейіпкер Гүлдарайым образымен салыстырылады. Шығыс әдебиеті арқылы енген мотивтер мен аңыздардың көрініс табуын талдап көрсету мақсатында зерттеу нысаны етіп алынған үш романдағы махаббат тақырыбын суреттеудегі үш жазушінің қолданғын өзгеше тәсілдері мен шеберліктері де қарастырылады. Тақырыптың теориялық негізін бекемдей түсіу үшін мақалаға тікелей қатысты болған шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды. Сондай-ақ зерттеу кезінде қазақ жазушыларының шығыс әдебиетінен қабылдағын ықпалын, сарындастығын салыстыра талдау, жинақтау, саралау секілді ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінің жаңалығы ретінде шығыс әдебиетіндегі махаббат тақырыбына байланысты аңыздық сюжеттердің қазақ романдарында жазушының идеялық мақсатына орайластырыла түрлене қолданылуы зерттеледі. Нақтылап айтқанда мақалада шығыстық мотивтер мен көшпелі сюжеттердің қазақ фольклорлына, одан қайта жазба әдебиетке ауысу процесі барысындағы өзгерістер де талданып көрсетіледі. Қазақ жазушылары белгілі бір шығыстық сюжеттрді қазақ тұрмысына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына жақындастыра қолданып тың жаңалықтар енгізді. Осы мәселелер бұл еңбекте нақты фактілермен анық дәлелденіп ғылыми тұжырымдар ұсынылды.

Кілт сөздер: Қазақ романы, шығыстық мотивтер, аңыздар, көшпелі сюжеттер, сүйіспеншілік сарындар, көркем шындық, қызметі.

Алғыс: Мақала №BR 20281006 жобасы қаржысынан орындалды

Кіріспе

Шығыс әдебиеті ұзақ ғасырлар бойы орта Азия халықтарының әдебиеті мен мәдениетіне зор ықпал етіп нәр беріп келді. Шығыс әдебиетінің әсері түркі халықтарының ортақ әдбиеті кезінен, Әсіресе қазақ әдебиеті тарихының орта ғасырдағы әдеби ескерткіштерінен анық көрінс табады. Орта ғасырлық түркі шығармалары діни, философиялық, нәзиралық, дидактикалық яғни афористік бағытта боғанымен, көркем шығармалардың дені түгелдей Шығыстық сарындарда жазылып келді. Шығыстық мотивтер көркем шығармалардың мазмұны мен формасында ғана емес, жанрлық жақтан да жаңалықтар әкелді. Бұл жайында ұлы Мұхтар Әуезов «Шығыс әдебиетінен қазақ ақын, жазушыларының жанрлық, тақырыптық жағынан көп үйренгенін айта келіп: «Шығыстың классикалық әдебиетімен байланысып, ескі кітаби сюжеттерге жазған Ораз молла, Мұса молла, Майлықожа, Мәделі, Шәді төре, Жүсіпбек

қожа, Мақыш Қалтаев, Қашафиддин, Әріп және басқа ақындар болған. XX ғасыр басында олардан қалған мұра – 120 поэма еді»,– деп жазған болатын (Ауезов, 1946:241). Бұдан шығыс әдебиетінің ғасырлар бойы қазақ әдебиетіне нәр беріп келген бұлақтардың бірі екенін білеміз.

XIX ғасырдан бастап қазақ даласында Шығыс әдебиетінен келген ғашықтық, батырлық сияқты эпикалық үлгідегі көптеген аңыз әңгімелер, ертегі жыр-дастандар қисса деген атпен кең тарады. Қисса-дастандар фольклорлық әдебиетті ғана емес, жазба әдебиетті де мазмұн, түр жағынан байыта түсті. Бұл сипаттар кейінгі көкем прозада – кең құлашты романдарда шығыстың классикалық әдебиетінің неше алуан түрлері қазақ аузыз әдебиетіндегі аңыз дастан, хикаялармен аралас қолданылып келді. Бұл туралы А.Қыраубаева «Қазақ әдебиетінің шығыстық қисса-дастандардың түптөркіні мен қалыптасуы» атты зерттеу еңбегінде: «Шығыс мұралаы қазақ даласына әр түрлі жолмен келіп жетті. Біріншіден, олар халықтардың күнделікті қарым-қатынастары арқылы ауызша түрде жетті. Екіншіден, бұлар қолжазба күйінде таралды. Бірақ шығыс сюжеттері қазақ халық ауыз әдебиеті шығармашылығы арнасында жырланады. Сондықтан қазақ эпикалық дәстүрі бұған өз әсерін тигізбей қойған жоқ», – деп жазады (Қыраубаева, 1997:271). Демек қазіргі қазақ романдарында жиы кездесетін шығыстық сарынның ізімен келетін аңыздық мотивтер, батырлық пен ғашықтық сипаттар шығыс әдебиетінен ауысқан көшпелі сюжеттер екендігі анық.

Көркем шығармаға үнемі мақсатты түрде енгізіліп отыратын бұл шығыстық мотивтер әсіресе тарихи тақырыпта жазылған туындылардың тарихи-көркем шындығын ашып көрсетудегі атқаратын ролы зор. Ер-әйел арасындағы құштарлыққа толы сезім күйі, махаббат оты тіршілік бар жерде сөнбек емес. Мейлі сұрапыл соғыс болсада адам жанына шуақ құйып, үміт отын маздатқан асқақ махаббат жалғаса бермек. Тарихи тақырыпта жазылған шығармаларда тұрмыстық жарқын жайларды қағыс қалтырып, ылғы қатқыл да құрделі оқиғаларды, соғыс суреттерін баяндай беру шынайлықтан ғана емес, тартымдылықтан да қол үздіреді. Кең тынысты тарихи романдарда махаббат оқиғаларына лайықты орын берілуі де сондықтан. Қазақ тарихи романдарының қай-қайсында да махаббат тақырыбына белгілі деңгейде орын берілген. Махаббатты жырлау – адамның жандүниесінің көркемдігін, даркан болмысын көрсетуге саяды. Өйткені бұл – мәңгі жырлана беретін, және барлық жанрларда өмірдің бөлінбес өзегіндей болып бірге өрілетін тақырып. Мәселен, М.Әуезовтың «Абай жолы», С.Мұқановтың «Мөлдір махаббат», «Ботакөз», Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», Т.Ақтановтың «Шырағың сөнбесін», «Боран», І.Есенберлиннің «Ғашықтар», С.Жүнісовтың «Ақан сері», Ә.Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры», Софы Сматаевтың «Елім-ай» қатарлы көптеген тарихи романдардың бәрінде де көрініс тапқан. Біз бұл зерттеу мақаламызда қазақ тарихи романдарындағы сүйспеншілік-махаббат тақырыбының көркемдік ролын Шығыс әдебиетінің әйдік үлгілерінің бірі саналатын «Хұсырау-Шырын» дастанындағы ғашықтық сарындармен салыстара талданады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада Софы Сматаевтің «Елім-ай», С.Жүнісовтың «Ақан сері», Ә.Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры» романдар мен Низамидың «Хұсырау-Шырын» дастаны зерттеудің негізгі материалы ретінде пайдаланылды. Әрі тақырыпқа тікелей қатысы болған ел іші-сыртындағы түрлі зерттеу еңбектерге сүйендік. Айталық, Шетелдік ғалымдардан Нән Фань, Ло Гэньзы, ал отандық сыншы, теорик ғалымдардан М.Әуезов, А.Қыраубаева, Р.Бердібаев, Т.Сыдықов, Т.Рахымжанов қатарлылардың ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды.

Зерттеудің әдіснамасы ретінде қазақ тарихи романдарындағы Шығыстақ срындардың белгілері айқын көрініс тапқан шығармалардан үш роман талданды. Әрі талдау барысында Шығыс әдебиетіндегі мотитер мен аңыздарды қарастырған түрлі ғылыми еңбектерді топтай отырп, олардың ең бастылары пайдаланылды. Сонымет қатар Шығыс әдебиетінің әйдік үлгілерінің бірі «Хұсырау-Шырын» («Фархад-Шырын» деп те аталады) дастанындағы Шырын бйнесі мен Софы Сматаев романындағы кейіпкер Гүлдарайым образы салыстырыла талданды.

Әрі зерттеу жұмысының теориялық негізін күшейте түсу мақсатында тақырыпқпа тікелей қатысты шетелде жарық көрген еңбектердегі ғылыми талдауларға да қортындылау, жинақтау, жүйелеу, талдау жасалды. Нақтылап айтқанда С.Жүнісов романындағы Ақтоқты образы тарихи шығармадағы әлуемттік сарынды ашудағы қызметіне, ал Ә.Кекілбаев романындағы кіші ханым тұлғасы ғашықтық сарынның символдық тәсілмен берілуін Шығыс әдебиетіндегі махаббат мотивтермен салыстырыла талдауға басымдық береді.

Талқылау

Ежелгі Шығыс әдебиетінің мазмұнында көрініс тапқан ғашықтық-батырлық мотивтер, көшпелі сюжеттер, идеялар, композициялық түзілім құру тәсілдері өзінен кейінгі әдебиетке үлгі болғаны әр қырынан үздіксіз зерттеліп келеді. Мәселен, қазақтың ежелгі батырлық, ғашықтық жарлардан, кітаби ақындар жағынан шығарылған қиса-дастандардан, кейінгі қазақ романдарынан Шығыстық көркемдік үлгілерінің көптеп кездесетіні жиы айтылып келеді. Ежелгі Шығыс әдебиеті туралы, оның ықпалы жайында қаншалаған зерттеулер жарық көрді. Өзгесін былай қойғанда қазақ романдарындағы шығыстық сарындар жайында қорғалған диссертациялар да аз емес. Мысалы, С.Тапанова «Қазақ романдарындағы ғашықтық сарын», Б.Қайырғалиева «Шығыстық қисса - дастандардың табиғаты», М.Бөлекбаева «Абайдың Ескендір поэмасындағы шығыстық сарын мен реалистік сипат» т. б. көптеген еңбектер жазылды. Қаазақ романдарындағы шығыстық сарындар да осы қатарда қарастырылып келеді.

Тарихи романдар да бүкілдей белгілі бір дәуірдің тарихи оқиғалары мен тарихи адамдар бейнесін ғана суреттей бермейді. Сол кезеңнің қоғамдық шындықтарына сәйкес халықтың тұрмыс-тіршілгі, салт-санасы, ғұрып-әдеті, рухани жетістіктері яғни мәдениеті мен өнері де қоса өріледі. Бейне роман жазудың шебері Балзак айтқандай: «Роман – оқиғалы, әдет-ғұрыпты суреттейтін трагедия немесе комедия» (Нән Фәнь, 2008:146). «Роман – қайшылыққа толы тіршілік ақиқатын халықтың ой-танымы, рухани әлеміне сәйкес көркемдік жүйе арқылы жеткізуші» (Ло Гэньзы, 2003:52). Қазақ жазушылары ел тарихының аса маңызды тұстарын кең тыныста көркем тілмен суреттеп жеткізді. Үлкен мақсатпен жазылған тарихи шырғармалардың барлығында жазушы тек қана халық таихын, салыт дәстүрі мен шежіресін немесе соғыс суреттерін суреттеумен шектелсе туындының көркемдік сапасына нұқсан тиер еді. Сондықтан кең тынысты роман жанрында ел тағдыры мен тарихыына қатысты болған күрделі тарихи тақырыптарды көтерумен бірге өмірлік құбылыстарды, тіршіліктің сан түрлі оқиғаларын да қоса көрсетіп отырады. Бұл туралы Рақыманқұл Бкрдібаев «Қазақ тарихи романы» атты монографиясында қазақ тарихи романдарында тарихи мәселелерді көртерумен бірге тұрмыстық оқиғаларды жазудың туындының көркемдігіне тигізетін ролы жөнінде айта келіп былай дейды: «Жазушылар тарихи тақырыптарға тек әлеуметтік факторлар іздеп қоймай, мәдени, адамгершілік, психологиялық факторларды табуға да көңіл бөліп келеді» (Бердібаев, 1997:235).

Қазақ әдебиетіне ғасырлар бойы нәр беріп келген рухани бұлақтардың бірі – Шығыс әдебиеті. Қиса-дастандар ғана емес, кейнгі эпикалық романдарда көркемдік нәрі болып келер маңызды оқиға ретінде махаббат тақырбы көбіріек арқау етіледі. С.Жүнісовтың Ақан Қорамсаұлының өміріне арналған «Ақан сері» романында атақты әншінің махаббат хикаялары Шығыс әдбетіндегі кейіпкерлердей аңыздық бояумен құлпыра суреттеледі. Туындыгер бас кейіпкер Ақан өміріне телінетін ел ішінде тарп түрген барлық оқиғаларды сол қалпын құрғатпай суреттемейді. Романның жанрлық компоненттерін ескере отырып, жинаған материалдарға талдау жасап, жинақтап пайдалануды көздейді. Сондай-ақ жазушы Ақан сері өміріне тікелей қатысы болған негізгі және өткінші шындықтарды саралап көз жеткізе отырып тарихи-көркем шындыққа айналдырады. Әсіресе ел аузында Ақан сері мен Ақтоқты жайында көп айтылып аңызға айналып кеткен оқиғалар Шығыстық қисалардың көшпелі сюжеттерін елестетеді. Ақан ғашық болған жары Ақтоқтыға қол жеткізу жолында көп кедергілерді жеңуге әрекет қылады. Әлдеқашан атастырып қойған қызды бұған жолығуға тиым салады. Оған да

қарамаған Ақан қыз ауылын ұзық торып жүріп ақыры алып қашады, бірақ қауғыншылар тарабынан қолға түсіп мақсатына жете алмайды. Бұл туралы «Ақан, Ақтоқты, Жалмұқан хикаясының шындығы» атты мақалада тарихи деректермен сол кездегі оқиғаға байланысты фактілер көрсетіп мынадай пікір білдіреді: «Ақан сері Ақтоқтыны алып қашқанда Жалмұқан бастаған қуғыншылар қауып жетеді. Ақан қашып құтылмайтындықтарын білген соң, Ақтоқтыны аттан лақтырып жібергендігін, әрі оның жараланғандығын» жазады (Мущанов, 2022:10). Келесі бір деректе: «Ақан мен Ақтоқты Есіл өзеннің алдында жатқан кәдімгі сарымиға келіп тіреледі. Осы кезде қуғыншылар да жетеді. Ақан сері аттан секіріп түсіп «маған бұйырмаған Ақтоқты, Жалмұқан саған да жоқ», – деп Ақтоқтының қабағының үстін қанжармен орып түсіреді. Қызыл қаны аспанға шапшыған Ақтоқты талып құлайды. Бар адам жапа-тармағай соған ұмтылғанда, Ақан атына мініп кетіп отырады» (Тапанова, 2007:280). Бұл оқиғаның тарихи шындығына біртабан жақын келетін дәйекті Ақанның: «Басыңды сарымида кесіп тастап, құныңмен даулассам ед өлгенімше» (Қорамсаұлы, 2013:186), – деген сөздері дәлелдейді.

Ақан мен Ақтоқты арасындағы махаббат оқиғасы Шығыс әдебиетіндегі ғашықтық қисса-дастандарындағыдай қызықты, күрделі тартыстарға құрылып баяндалады. Шығыстық мотивтер қазақ әдебиетінде фольклорлық сипаттармен, ситуациялармен тоғыстырылып, сюжеттің тартымдылығын күшейттеді. Мұны оқиғаға қатысып отырған кейіпкерлердің мінез-құлқынан, жалпы қоғамдық ортасынан немесе шыққан тегінен, сюжеттің құрылымы мен оқиғалық тартыстан, т.б. белгілерден байқауға болады. Айталық Шығыс әдебиетіндегі ғашықтық жырларда бас кейіпкер қарама-қайшылықты сомдалады. Міндетті тұрды қыз бен жігіттің біреуі хан тұқымынан немесе ақсүйек аулетінен шығады да, енді біреуі солардың айналасындағы қызметші құлдардан шығады. Мұнда кедей тап окілі болған жақ оқыған, көп білім алған өнерлі де көрікті жан болып келеді. Немесе жігіт атын аңызға айналған сұлуға сыртай ғашық болдаы. Түсінде көреді. Екі жас табысу жолында қатты қиналады, зорекер күштер жағынан кедергіге, қастандыққа ұшырайды. Ал қазақ романдарында кездесетін мотивтерде осымен сарындас келеді. Қыз бай мен би-шонжар табынан да, жігіт әлсіз кедей, жоқ-жітік қарапайым топтан шығады. С.Жүнісовтың «Ақан сері» романындағы бас герой Ақан кедей таптан, ғашық болған қызы Ақтоқты бай азулы рудан. Қазақ романдары мен Шығыс әдебиетіндегі кейіпгерлердың тұлғалану жағынан, сюжет өрбіту барысында міне осындай ұқсастықтар бар. Әр екеуінде де махаббат тақырыбы экзальтациялық мәнге ие болып келген.

Ақанның Ақтоқтынымен алғашқы кездесуін жазушы С.Жүнісов романында былай суреттейді: *«Бір кезде жұрттың соңын ала Ақтоқтының маңдайы жарқ етті. Өзі де айтса айтқандай-ақ екен. Тоқсан түрлі шөптің ішіндегі раушандай жайнап, көздің жауын алғандай. Тостағандай қарақат көзі танадай жарқырап, бір-ақ уыс беліне қиылған жағасыз қамзол қыналып, аппақ ұзын мойынды, жасы он жетілерге келген қыз маңайындағы құрбыларынан ерекше көрінеді. Жүріс-тұрысында еркіндік бар, өз жұртының алдында бір келісті еркелігі бар, бойындағы мінсіз көркіне әдептілігі сай келіп, еріксіз Ақанды елең еткізген»* (Жүнісов, 1981:264).

«Ақан сері» романында жазушы Ақтоқтыны мінсіз ару, теңдесіз сұлу етіп сипаттайды. Шығарманың өн бойында Ақтоқтыға деген жақындық, жанашырлық аяныш сезім туады. Шығармада тартыс күшейген сайын кейіпкер басындағы оқиғаның ауқымын ұлғайта түседі. Былайша айтқанда «Тартыс – шығарма үшін аса маңызды тәсіл ретінде қолданылғанда ғана характер дараланады. Характерлер арқылы көркем идеия жеткізіледі» (Сыдықов, 1988:164). Жазушыны мұндай шешім жасауға қарай жетелейтін кейіпкерлер тағдыры яғни қайғылы жағдайға апаратын оқиғалар еді. Сүйіп табысқан жұректер өз мақсаттарына жете алған жоқ. Оларды мұраттарына жеткізбеген бай шонжар Жалмұқан бастаған күшті топ. Кешегі Ақанның әнін жаттап, өнеріне тамсанған Сүтемген ауылының жігіттері енді Ақанды сүйгенінен айрып, Ақтоқтыны еңіретіп әкетіп барады. Осы көрініс романда Ақтоқтыны аузынан беріледі: *«Ақан*

аға, хақ тағала сіз екеуімізді қосылуға жазбаған екен. Мен үшін жүдеп мынадай ессіздердің алдында қор болмаңыз. Ақтоқтылар көп, Ақан сері біреу ғана Қарауылда. Мен сізге татымайтын сол көп Ақтоқтылардан аса алмаған бір бейбақ екенмін. Сізбен бірге өлу қолымнан келмеді. Бұғалыққа мойынсұнар көп жасық қыздардың бірі ғанамын. Өмір бойы енді сіздің адал жүрегіңіздің, махаббат періштесінің қарғысы атсын мені. Мен енді сізбен еркін серуен құрар азат Ақтоқты емеспін, көгендегі басыбайлы қара тоқтымын, – деп соңғы сөзін әрең құрап жылап жіберген Ақтоқты Ақанның мойнына асылып, көкірегіне соңғы жасын төгіп-төгіп жібереді» (Жүнісов, 1981:282).

Жазушы махаббатты жырлай отырып сол замандағы қоғамдық теңсіздікті сынайды. Олардың қылмыстарын ашып көрсетеді. Мұндағы ғашықтық сарын шығарманың көркемдік бояуын қалыңдатып, тынысын кеңейтеді. Тарихи романдағы көркем идеяны әрлендіріп жеткізудің қырлары көп. Мәселен, Кейде тұтас оқиғалар психологиялық талдаумен берілсе, кейде ұлттық мінездер көбіек сіңірілу қадағаланады. Онда сол халықтың салыт-дәстүрлері, өнері арқылы беріледі. Софы Сматаевтың «Елім-ай» атты трилогиясында махаббат тақырыбына, екі жас арасындағы сүіспеншіліктің ұласуына күй өнері дәнекер болады. «Елім-ай» романының ұлттық бояуы қанық. Әйгілі «Елім-ай» әнінің шығарманың тұтас өзегіне алтын зердей тартылып отыруы, әрі ән мен күй арқылы кейіпкерлердің мінездемесін, рухани дүниесін жан-жақтылы ашуда міне осындай ұлттық бояуды көрнектілендіретін шеберлік жатыр. Жазушы Софы Сматаев ән-күй арқылы кейіпкерлердің өмірін суреттеуде көбінесе лирикалық сазды әуенге, күй тіліндей шешендікке бой ұрады. Романда Жомарт батырдың күйші ұлы Тыншбайдың Қуат батырдың қарындасы Гүлдарайымға, ал даулескер күйші Садырбектің Құнайым сұлуға іштегі жалын атқан ынтық махаббат сезімін күй тілімен жеткізеді. Бұл жерде күй – кейіпкердің психологиялық болмысын жайып салатын ұтықты көркемдік тәсіл атқарған. Жазушы романда жау алқымдаған қиын күндерде көңілі пәс тартқан халық көңілін күймен көтерген Садырбек күйшінің образын жақсы көрсетеді. Күйші Тыншбай «Саймақтың сары өзені», «Қос қыздың жылағаны», «Әттең» атты көптеген күйлерімен қам көңілді жұртты серпілтіп, рухани қуат бағыштайды. Халыққа жігер беріп, берекеге шақырып, күрескерлік санасын оятады. Қазақ әдебиетінде халық әндерінің немесе атақты сал-серілердің әндері арқау болған тарихи романдар аз кездеспейді. Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешулер» романындағы «Әупілдек» әнінің арқауына негіз болған оқиға – сүймеген адамына зорлап ұзатылған қыздың мұңға толы тағдыры. Ол азаттық аңсап, «Әупілдек» көлін жағалап сан мәрте қашқанымен, бұғауды үзе алмай, тағдыры трагедиямен аяқтайды. Ұлттық бояуды көрнектілендіріп, ұлттық кейіпкерлердің болмысын, халық танымын өнер арқылы жеткізетін мұндай тәсілдер яғни бақытсыз махаббат, сүйгеніне қосыла алмай зарлы күй кешкен жандардың тағдырын жыр еткен сюжеттер Шығыс әдебиетінде көп ұшырайды. Әрине қазақ әдебиетіне ол сюжеттер ұлттық дәстүрге лайықталып өзгеріп, түр тауып келеды. Мазмұны ұқсас болмағанымен срыт қалыбы, көркемдік тәсілі сол арнада дамып отырады.

«Елім-ай» романындағы кейіпкер Гүлдарайымның адал махаббаты жолында күресуі, әрі оның зорлықшал қара күштер жағынан қастандыққа ұшарап өз сүйгенінен айырлуы, терагедияға тап болуы – Шығыс әдебиетінде нәзиралық жолмен көп жырланған атақты дастан «Хұсырау-Шырындағы» Шырын бейнесінен, махаббат оқиғасынан белгілі жақтан ұқсастықтар табуға болады. Гүлдарайым төрт түлігі өріске симаған лықсыған байдың бұлғақтап өсіп келе жатқан қызы еді. Кеудесіне нан піскен небір байдың мызасына қарамай жүргенде саусағынан күй төгілген өнерлі, адал да аңғарлы азаматпен көңіл қосады. Онда да оның өнеріне – күй құдыретіне байланады. Қыз өз жүрегінің аңсауын, жан арманын қарапайым күйші жігіттен тапқанымен, сол кездегі қазақ қоғамындағы әйел басына теңдік берілмейтін рақымсыз құрсаудың құрбаны болып зар құшып қала береді. Қыз әкесі Гүлдарайымды бір шонжардың ұлына еркінен тыс зорлықпен ұзатып жібереді. Өмірі құсамен өтіп келе жатқан Гүлдарайымның ауылына жорықта жүрген Қазыбек бидің қасына ерген адамы Тыншбайдың күйін тыңдап ескі жұрек жарасын емдеп, көңіл сырын ашады. Бұл көрініс романда былай

суреттеледі: *«...осыдан бір жыл бұрын он бесте он бес нөкер қызы бар бұлғақтаған байдың қызы едім. Гүлдарайым дегенде бөрік кигеннің аузының суы құрып, өлең арнамаған ақын мен жырау қалмаған. Соның бір де біріне көзқиығын салмаған Гүлдарайым бике едім. Ойламаған жерден опырылып түстім. Менің еркімді билеген домбыра болды. Сонау он саусақ өн бойымды құдыреттей шырмап, екі ішектен менің бар-бар қызығымды, бар-бар мұңымды, бар-бар арманымды саумалай тартып, шұрқыратып шығаратындай сезілуші еді. Кеудемді дүбірлеткен күй ырғағы құлағымнан бір үзілмей, ақыры жаңағы сен айтқан ант пен сертті күйшіге бергізді. Атағына қызыққам жоқ, байлығына еліккем жоқ, өнеріне сүйіндім.»* (Сматаев, 2009:194).

Жазушы Софы Сматаев кейіпкер Гүлдарайым басындағы мұңлы халды романтикалық асқақ пафоспен жеткізген. Күй – оларды ойлы, сезімды, шабытты күйге жеткіздеді. Романда қыз бен жігітті табыстыратын дәнекер – күй болған. Дәл осы тәсіл ер мен әйел ортасындағы махаббатты жырлау кезінде ортақ көркемдік құрал ретінде қолданылған. Қазақ өнеріне, домбыраның шанағынан төгілген күйге құмар болып табысу, сол арқылы ішкі көңыл толқынын, сезім сырларын жеткізу тек Тыншбай мен Гүлдарайым арасында ғана емес, Қуат пен Зілиха, Садырбек пен Құнайым арасындағы махаббаттың тұтануына да қазақтың күй өнері себеп еді. Жазушының бұл ұтықты амалға иек артуындағы мақсаты – бір жағынан кейіпкер образын жағымды жағынан көрсету болса, екінші жағынан ұлттық өнердің құдыретін көрсету, соны дәріптеу болатын. Көркем шығармада кейіпкер характерін ашуда жазушы үнемі өзі суреттеп, баяндап отырған оқиғаның даму желісімен кетпей, идеялық мақсатқа орай шығармадағы деталдарды өз дәуірінен, өзіне ең қанық тіршілік ортасынан алып, өз халқының түсінігі мен салт-дәстүріне сай жазады.

Біз қарастырып отырған Софы Сматаевтың «Елім-ай» романынан махаббтты жыр еткен Шығыстық клссик дастандарындағы кейіпкерлерді елестетеміз. Мәселен, Низамидың «Хұсырау-Шырын» дастанындағы адал махаббаттың тәңіріндей Шырын бейнесі. Таза сезім, пак махаббат жолында ештеңеден де тайынбайтын Фархад тұлғасы адамды ғажап әсерге тоғытады. Мұнда автор Шырынды пәк сезімді, махаббатты ардақтай білетін ақылды, мейірбан, әр іске сабырмен қарайтын төзімді де табанды жан ретінде көрсетеді. Ол өз елінің ісін ғана емес, алыстағы Хұсырау елінің де халіне күйініш білдіріп, ақыл көмек етіп отырады. Фархад табансыздық істеп, Маряммен, Шекермен үйленіп кеткенде де оған кешіріммен қарайды. Қиын жағдайларда жол нұсқар ақылшысы, жанашыр жақыны ретінде қасынан табылып отырады. Ең соңында өз сезіміне, махаббатына деген кіршіксіз адалдығын сақтап қалады. Сөйтіп автор Шырынның өшпес ұлы тұлғасын сомдап шығады. Ал оның жігіті Хұсырау дастанда екі түрлі бейнеде ортаға шығады. Бірі, ел-жұртына қамқор, кісілікті жан ретінде көрілсе; енді бірі махаббатқа тұрлаусыз, табансыз болып танылады. Дастанда ол жеңген, табысқа жеткен ер есепті. Шындығында, оның жеңісі жеңіліспен барабар еді. Өйткені тұрақсыздығынан арман еткен махаббатына да қолы жетпейді. Онымен де қоймай, опасыз ұлдарының қолынан мерт болады. Әрйне бұл қоғамның шірік, жиркеніште бір көрінісі. Алғашында Шырынның қызметкері ретінде ортаға шыққан Фархат бейнесі тіпті де әсерлі. Ол қайсар, аққөңіл, махаббат жолында бәрінен де тайсалмайды. «Шырын үшін аспанмен тілдескен асқар тауды да қақ жарып жол салады. Ең соңында қастандықпен қазаға ұшырайды. Оның мұнысы жеңіліс емес, жеке басының трагедиясы болатын» (Фархад-Шырын, 2003:163). Ол өзінің махаббаты жолында бәрін арнады, адал сезімін ардақтай білді. Бұл оның жеңісі еді. Жазушы Шырын бейнесі арқылы махаббатты, пәк сезімді, адамға тән алуан мінез, қасиеттерді жырлай отырып қоғамдық ірі мәселелерді де қоса астармен әдіптеп кетеді.

Махаббат тақырыбын символдық, философиялық мәнге көтере жырлаған тарихи романдардың қатарында Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романын атауға болады. Бұл роман Әбіш Кекілбаевтың «бұрыннан жазғандарынан сыры да, сипаты да мүлде бөлек, жазушының шығармашылық тың табысы, өсу, іздену эволюциясының жаңа қыры дерлік, өзіндік концепциясы бар дүние. Жазушы мұнда өзінің ойшылдығы мен парасатты

суреткерлігін көрсеткен десек асыра айтқандық емес» (Рахымжанов, 1997: 162). Романның бастан-ақыр тұтас сюжеті Шығыс елдерінің ежелгі аңыздарының негізінде құрылған. Тарихи дерек пен көркемдік шындық ұштасып шебер реалистік баяндаумен шығарманың поэтикалық әсер-қуатын арттыра түседі. Ел арасында кең тараған фольклорлық аңыз әңгімелерді жасампаздықпен түрлендіре қолданып, философиялық концепциясын барынша айқынырақ жеткізіді. Романның басты кейіпкері – Алмас хан қатал әмірші ғана емес, ойы озық парасатты жан болып көрінеді. Ол елін басқаруда өз консепциясына, философиялық ұстанымына сүйенеді. Жазушы романында кейіпкерін аты затына сай түлға ретінде көрсету үшін оның жандүниесіне барлау жасап, психологиялық талдауға айрықша көңіл аударады. Автор әміршінің ғана емес, оның әйелдерінің мінез-құлқын, сезіну мен түйсінуін, іс-әрекетін суреттеуге көбірек ден қояды.

Кіші ханым әмірші жорыққа кеткенде оған деген асқақ махаббатының куәсі ретіне әлемде теңдесі жоқ керемет мұнара тұрғызады. Ханым мұнараны салу жұмысын Жаппарға міндеттейді. Ол ерекше дарын иесі, сәулетшілік өнері кіші ханымның да көңілін аударып, жүрек түкпіріне өзі де байыбына жете алмас әлде қандай сезім толқынысын ұялатады. Ал сәулетші Жаппар кіші ханымға ғашық болып қалады. Ол өзінің сұлу ханымға деген ішкі құмарлығын, ынтық сезімін мұнара арқылы жеткізуді ойлап мұнараны салудың жаңа жобасын ойлап табады. Кіші ханымға құлаған аңсары оның мұнара туралы танымын мүлдем өзгертті. Оның ойынша мұнара жай ғана сәулетті құрылыс ретінде болмауы, қайта адамдар жүрегіне сол мұнарадай асқақ махаббатты ұялатудың, терең түйсіндірудің құралы болуы керек. Сонымен сәулетші әміршінің жаңа түсірген жас сұлуының өзіне деген ықыласын бұрып, сүйіспеншілігіне ие болуы үшін мұнараны өзгеше үлгіде әшекейлеп сала бастайды. Жылдар өтіп мұнара салынып біткенде алыс жорықтан әмірші де оралады. Ол мұнараның тұлғасынан идеясын аңғарады. Бірақ көңіліне шешілмес түйіншек байланған хан: «мұнара бейнелеген асқақ махаббаттың иесі кім, ол кімге деген ақ сезім» (Кекілбаев, 1989: 146), – деп мазасыз күй кешеді.

Кіші ханымның күйеуінің алдында жалғыз кінәсі бар. Ол болса түсінде бөтен еркекпен бірге болыпты. Және бұл түсін тіс жарып адам пендесіне айтпаған. Алайда ханның қыран ойы оның ішкі сырын қабағынан қалт жібермей оқып қойған. Бұл көрініс Әміршінің мына монологынан байқауға болады: *«Ханымның сол жолғы түсінде құшқан еркегі басқа ешкім де емес, әнеу күнгі монтаны жігіт. Ханым онымен өңінде болмағанымен түсінде табысты. Ендеше сол бір жайнақ көз жігітпен өмірінде болмағанмен, көңілінде әлдеқашан қауышқан»* (Кекілбаев, 1989: 172). Романдағы хан аузынан берілетін бұл монологтан оның жан әлеміндегі бостықты аңғарамыз. Қызғаныш дертіне ұшырап соның қайғысын тартқан адам шын мәнінде әлсіз жан есептеледі.

Зерттеу нәтижелері

Бұл зерттеу нәтижесі бойынша мынадай ғылыми тұжырымдар ұсынуға балады: Қазақ тарихи романдарында көрініс табатын Шығыстық аңыздар мен мотивтер көркем туындының сюжетін дамытып, мазмұнын байытты. Әрі оларды қазақ қаламгерлері романдарында өзінің алға қоған мақсатына орай фольклорлық үлгілермен ұштастра пайдаланды. Шығыстық көшпелі аңыздарды таланытты жазушылар көркемдік сүзігіден қайта өткізіп, кейіпкер характерін ашудың психологиялық құралы дәрежесіне көтерді. Мәселен, Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы мұнара туралы аңыз өзге әдебиеттерде немесе Шығыс әдебиетіндегі қиса-дастандарда ескерткіш болып кездеседі. Бірақ ондағы ұқсас сюжет сәулетшінің әміршіінің ханымына ғашық болып, осы себептен алып құрылыстың толық әшекейленбей қалуына байланыстырылып айтылады. Сондай-ақ романдағы кіші ханымның түсінде сәулетшімен кездесуі де фольклорлық әдебиеттегі түс көру мотивінің көркем прозадағы кейіпкер болмысын, жандүниесін ашудың әдісі ретінде мүлдем жаңа түр тауып қолданылуы еді. Қазақ қаламгерлері кең тынысты эпикалық туындыларында кеіпкер тұлғасын

сомдау, әлеуметтік және тұрмыстық мәселелерді тереңдете талдау кезінде көбінесе Шығыс әдебиеті арқылы енген – бір-біріне ғашық болған екі жастың күрделі тағдыр кешуі немесе біреуінің трагедияға тап болуы, алыс сапарлар шегуі, түсінде ғажайып сәтке еніп онысы өңінде шындыққа айналуы секілді мотивтер шығарма оқғасының тартымды болуына, автор идеясының кемелді шығуына зор мүмкіндіктер береді. бұл мәселелер туралы сыншы, зерттеуші ғалымдар әр қырынан құнды еңбектер жазды. Шығыс аңыздарының қазақ романдарындағы көріністері, түлі мотивтер жайында толғақты ойлар ұсынлды. Мысалы, Ж.Омаров «Қыз көрелік» романының Үнді сюжеттерімен үндестігі туралы жазады. Аталған мақалада автор: «Қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар ерекше шығарманың бірі – Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романы Шығыс аңыздарының сюжеті пайдаланылған бұл туынды жиырмасыншы ғасырдың басында ұлттық әдебиетіміздегі жаңа жанрда жазылғандығымен құнды»,– деп жазады (Омаров, 2022: 34). М.Шоинжанова мен Б.Ш. Батырханов «Үнді және қазақ әдебетіндегі ұлттық қаһарман кейіпкерінің болмысы» атты мақаласында Үнді халқының ұлы жазушы Рабиндранат Тагордың «Гәуірмаһан» романындағы Гора есімді кейіпкер мен қазақ жазушысы Шерхан Мұртазаның «Қызыл Жебе» романындағы бас кейіпкер Тұрар Рысқұловтың образы салыстырылады. Және Шығыс әдебиеты арқылы ауысқан түрлі көркемдік үндестіктер қарастырылады (Шоинжанова, 2024: 306). Түйіндеп келгенде, классикалық Шығыс әдебиетінің өлмес, өшпес үлгілері қазақ әдебиетінде мол нәр беріп келеді.

Қорытынды

Қазақ әдебиетіне фольклорлық түрлер арқылы ауысқан немесе жасампаздықпан түрлене қолданылған Шығыстық мотивтер мен ертегі-аңыздар туралы зерттелер тақырып, тарқатылар әңгіме көп. Әсілгі тегі бір болса да, жазушының таланытына, алға қойған идеялық мақсатына орай әлденеше форма тауып келетін сюжеттердің кең құлашты романдарға арқау болып келуіне яғни көрініс табуына байланысты мынадай қорытынды тұжырымдар жасауға болады.

Біріншіден, Шығыс әдебиетінен енген көшпелі сюжеттердің тарихы ұзақ болып, алғашында ауызша таралып фольклорлық шығармаларға еніп кең қолданылды. Олар ауыз әдебиеті үлгілеріне сыналанып кіріп, содан бірте-бірте жазба әдебиеті өкілдеріне ықпалын тигізді. Мұны Ораз молла, Шәді, Майлықожа, Жүсіпбек, Мәделі қожа және т.б. Қисашыл (немесе кітаби ақындар) еңбектерінен көруге болады. Сөйтіп Шығыстан келген әсер-әуендер мен сан-салалы сюжеттер қабылдаушы әдебиетті қордаландырып, арнасын кеңейте түсті.

Екіншіден, Шығыстің көркем әдебиетінен қазақ фольклорлына, одан қайта жазба әдебиетке ауысқан мотивтер мен сюжеттердың бұл процесін арнаулы қарастыруға болады. Жазушылар белгілі бір Шығыстық мотивті немесе сюжетті қазақ тұрмысына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына жақындастыра қолданып, өздерінше жырлады, тыңнан жаңалықтар қосты, өз өніміне айналдырды. Мәселен, Софы Сматаевтің «Елім-ай» роман-трилогиясында екі жастың махаббатына күй дәнекер болса, С.Жүнісовтың «Ақан сері» романында Ақан мен Ақтоқтының табысуына ән өнері арқау болады. Мұндй мысалдар қазақ романдарында жетерлік.

Үшіншіден, Шығыс әдебиетінен қабылдаған сюжеттерді жазушылар шығарма жазғанда түпнұсқадан ауытқымауды қадағалап жатпайды. Қайта туындының идеялық мазмұнына сәйкес бейімдеп, түрлендіріп пайдалана береді. Өйткені әлемге танымал болған мұндай сюжеттер көптеген халықтардың таным-түсінігіне сай келетін тұстары аз емес. Сол себепті жазушылар түпнұсқадағы негізгі желіні өзек етіп, оны өздерінің көркемдік-идеялық мақсаттарына сайкесті өзгертіп пайдаланады. Бұған мысал ретінде Ә.Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры» романындағы мұнара туралы аңызды айтуға болады.

Жинақтап айтқанда, әдебиетіміздің мазмұндық, көркемдік жағынан дамуына Шығыс әдебиетінің еткен ықпалы, қосқан үлесі аз болған жоқ. Бұл жайындағы зерттеу жұмыстары жаңаша ізденістермен толығып үздіксіз жалғаса бермек.

Әдебиеттер:

Ауезов, 1946 – *Ауезов М.О.* Проблемы изучения истории казахской литературы /Труды 1-й сессии АН Каз. ССР. Алма-Ата, 1946. 241 с.

Қыраубаева, 1997 – *Қыраубаева А.* Қазақ әдебиетінің шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы. Алматы: Санат, 1997. 271 б.

南帆, 2008 – 南帆. 文学理论. 北京：北京大学出版社. 2008 年版. 238 页.

罗根泽, 2003 – 罗根泽. 中国文学批评史. 上海书店. 2003 年版. 350 页

Бердібаев, 1997 – *Бердібаев Р.* Қазақ тарихи романы. Алматы: Санат, 1997. 336 б.

Мущанов, 2002 – *Мущанов М.* Ақан, Ақтоқты, Жалмұхан хикаяттарының дұрыстығы //Сарыарқа. – Жезқазған, 10.10. 2002.

Тапанова, 2007 – *Тапанова С.Е.* Қазақ романдарындағы ғашықтық сарын. Астана: Фолиант, 2007. 280 б.

Қорамсаұлы, 2013 – *Ақан Сері Қорамсаұлы.* Шығармалары. Алматы: ЖШС Қазақстан баспа үйі, 2013. – 384 б.

Жүнісов, 1981 – *Жүнісов С.* Ақан сері. Екі томдық шығармалары. Алматы: Жазушы, 1981. Т.1. 368 б.

Сыдықов, 1988 – *Сыдықов Т.* Қазақ тарихи романының көркемдік тілі. Алматы: Ер-Дәулет, 1988. 164 б.

Сматаев, 2009 – *Сматаев С.* Елім-ай. Роман-трилогия. Алматы: Алманар, 2009. Т.1. 432 б.

Фархад-Шырын, 2003 – Фархад-Шырын. Эпос. Ташкент: Фан, 2003. 163 б.

Рахымжанов, 1997 – *Рахымжанов Т.* Романның көркемдік әлемі. Алматы: Рауан, 1997. 223 б.

Кекілбаев, 1989 – *Кекілбаев Ә.* Екі томдық таңдамалы шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989. Т.1. 400 б.

Омаров, 2022 – *Омаров Б.Ж.* Қыз көрелік, Айна-тарақ және Тотынама: Үнді сюжеттерімен үндестік // М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Керуен ғылыми журналы. 2022. – № 1 (74 том). – Б. 34. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-02

Шоинжанова, Батырханов, 2024 – *Шоинжанова М, Батырханов Б.Ш.* Үнді және қазақ әдебетіндегі ұлттық қаһарман кейіпкерінің болмысы // Қазақстан шығыстануы ғылыми журналы. 2024. № 4 (4 том). – Б. 306. https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.306

References:

Äwezov, 1946 – Äwezov M.O. Problemı ızushenıa ıstorı kazakskoı lıteraturı [Problems of studying the history of Kazakh literature] // Trudy 1-I sessıı AN Kaz. SSR. Alma-Ata, 1946. P 241. (in Rus.)

Qyrawbaeva, 1997 – Qyrawbaeva A. Qazaq ädebıetinyñ şygystyq qısa-dastandardyñ tüp-törkini men qalyptaswy [The origins and formation of oriental epics in Kazakh literature]. Almaty: Sanat, 1997. P 271. (in Kaz.)

Nan Fan, 2008 – Nan Fan. Un shue lı lun [Literary Theory]. Beıjıng: Beıjıng da şwe şwban shy, 2008. P 306. (in Chin.)

Luo Genze, 2003 – Luo Genze. Zhoñ go un shue pı pıñ shy [History of Chinese Literary Criticism]. Shanghai: Shanghai shu dıan, 2003. P 74. (in Chin.)

Berdibaev, 1997 – Berdibaev R. Qazaq tarıqı romany [Kazakh historical novel]. Almaty: Sanat, 1997. P 336. (in Kaz.)

Mwşanov, 2002 – Mwşanov M. Aqan, Aqtoqty, Zhalmuqan qıkaıattarynyñ durystygy [The accuracy of the stories of Akan, Aktokty, and Zhalmukhan] // Zhezqazgan: Sararqa, 2002. 10 qaraşa. (in Kaz.)

Tapanova, 2007 – Tapanova S.E. Qazaq romandaryndagy gaşyqtyq saryn. Astana: Folıant, 2007. P 280. (in Kaz.)

Qoramsauly, 2013 – Aqan Seri Qoramsauly. Şygarmalary. Almaty: JŞS Qazaqstan baspa üi, 2013. P 384. (in Kaz.)

Jünisov, 1981 – Jünisov S. Aqan seri, eki tomdyq şyqarmalary. Almaty: Jazwşy, 1981. T.1. P 368. (in Kaz.)

Sydyqov, 1988 – Sydyqov T. Qazaq tarıqı romanynyñ körkemdik tili [The artistic language of the Kazakh historical novel]. Almaty: Er-Däwlet, 1988. P 164. (in Kaz.)

Smataev, 2009 – Smataev S. Elim-aı [Elim-aı]. Roman-trılogıa. Almaty: Almanar, 2009. P 432. (in Kaz.)

Farqad-Şyryn, 2003 – Farqad-Şyryn. Epos [Epic]. Tşkenit: Fan, 2003. P 163. (in Tash.)

Raqymjanov, 1997 – Raqymjanov T. Romannyñ körkemdik älemi. Almaty: Rawan, 1997. P 223. (in Kaz.)

Kekilbaev, 1989 – Kekilbaev Ä. eki tomdyq tañdamaly şyqarmalary. Almaty: Jazwşy, 1989. T.1. P 400. (in Kaz.)

Omarov, 2022 – Omarov B.Zh. Qyz körelik, Aına-taraq jäne Totynama: Ündi sıwjetterimen ündestik [Qyz korelik, Aina-taraq and Totynama: Commonality with Indian plots] // M.O.Äwezov atyndagy ädebıet jäne öner ınıstoty Kerwen jornaly. 2022. № 1 (74 tom). P 34. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-02

Şoınjanova, Batyrqanjv, 2024 –Şoınjanova M, Batyrqanjv B.Ş. Ündi jäne qazaq ädebıetindegi ulttyq qaharman keıipkeriniñ bolmysy [Personality of the character of the national hero in Indian and Kazakh literature] // Qazaqstan Şygystanw jornaly. 2024. № 4 (12 tom). P 306. https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.306

Кадыл Т.
Институт востоковедения Р.Б.Сулейменова, КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В КАЗАХСКИХ РОМАНАХ: РОЛЬ МОТИВА ЛЮБВИ В РАСКРЫТИИ ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация. В данной исследовательской статье изучаются восточные мотивы, в том числе легендарные сюжеты на тему любви, которые нашли свое отражение в казахских исторических романах. Цель исследования состоит в том, чтобы проанализировать сказочные сюжеты, которые творчески использовались в исторических романах, и изучить их функцию в раскрытии художественной реальности. Для выполнения этой задачи будет всесторонне и глубоко проанализировано использование восточных мотивов в изображении темы любви в романах С.Сматаева «Елім-ай», С.Жүнісова «Ақан сері» и А.Кекілбаева «Аңыздың ақыры». Также будет проведено сравнение образа Шырын из поэмы Низами «Хұсрау и Шырын» с образом Гүлдарайым из романа С.Сматаева. Этот исследовательский проект направлен на анализ того, как мотивы и легенды, пришедшие из восточной литературы, нашли свое отражение в произведениях трех писателей, с акцентом на изображение темы любви. Рассматриваются уникальные подходы и мастерство каждого писателя в передаче этой темы. Для укрепления теоретической основы статьи были использованы научные выводы как отечественных, так и зарубежных ученых, которые непосредственно относятся к теме исследования. Также в ходе исследования были использованы научные методы, такие как сопоставление, анализ, сбор и систематизация, для изучения влияния восточной литературы на казахских писателей, а также для выявления сходства в их произведениях. Новизной исследования является то, что в нем исследуется, как мифологические сюжеты, связанные с темой любви в восточной литературе, адаптируются и изменяются в казахских романах в

соответствии с идеологическими целями писателя. В статье рассматриваются изменения, происходящие в процессе переноса восточных мотивов и кочевых сюжетов из казахского фольклора в письменную литературу. Казахские писатели использовали определенные восточные сюжеты, адаптируя их под казахский быт, обычаи и национальное самосознание, внося в них новые элементы. Эти вопросы в работе обоснованы конкретными фактами, на основе которых выдвинуты научные выводы.

Ключевые слова: Казахский роман, восточные мотивы, легенды, кочевой сюжет, любовные мотивы, художественная правда, роль.

Kadyl T.
R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

EASTERN MOTIVES IN KAZAKH NOVELS: THE ROLE OF THE MOTIVE OF LOVE IN THE REVEALING OF HISTORICAL AND ARTISTIC REALITY

Abstract. This research article examines oriental motifs, including legendary love stories, which are reflected in Kazakh historical novels. The purpose of the study is to analyze fairy tale stories that were creatively used in historical novels and to study their function in revealing artistic reality. To accomplish this task, the use of oriental motifs in depicting the theme of love in the novels of S.Smatayev "Elim-ai", S.Zhunisov "Akan seri" and A.Kekilbayev "Anyzdyn akir" will be comprehensively and deeply analyzed. A comparison will also be made between the image of Shyryn from Nizami's poem "Khusrau and Shyryn" and the image of Guldarayim from S.Smatayev's novel. This research project aims to analyze how motifs and legends from oriental literature are reflected in the works of three writers, with an emphasis on the depiction of the theme of love. The unique approaches and skills of each writer in conveying this theme are considered. To strengthen the theoretical basis of the article, scientific findings of both domestic and foreign scientists that directly relate to the topic of the study were used. Also, during the study, scientific methods such as comparison, analysis, collection and systematization were used to study the influence of oriental literature on Kazakh writers, as well as to identify similarities in their works. The novelty of the study is that it examines how mythological plots associated with the theme of love in oriental literature are adapted and changed in Kazakh novels in accordance with the ideological goals of the writer. The article examines the changes that occur in the process of transferring oriental motifs and nomadic plots from Kazakh folklore to written literature. Kazakh writers used certain eastern plots, adapting them to Kazakh life, customs and national identity, introducing new elements into them.

Key words: Kazakh novel, oriental motifs, legends, nomadic plot, love motifs, artistic truth, role.

Автор туралы мәлімет

Қадыл Талдаубек, ғылыми қызметкер, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Қадыл Талдаубек, научный сотрудкик, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Taldaubek Kadyl, Researcher, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 10 желтоқсан 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 03.91. https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.128

[1]Әбиденқызы А. *[2]Алмабекова А.М.
[1]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
[2]Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail:[1]ainurbai-67@mail.ru,[2]aseka_83@inbox.ru

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ «БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСТАМАСЫ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақала Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық, саяси және стратегиялық ынтымақтастықты зерттеуге арналған. Орталық Азияның геостратегиялық маңыздылығы «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында артып, Қытаймен тығыз экономикалық байланыстар орнатуға мүмкіндік берді. Мақаланың жаңалығы-Орталық Азиядағы «Бір белдеу, бір жол» бастамасының стратегиялық маңыздылығын талдап, оның экономикалық және саяси әсерлері жүйелі түрде зерттеледі. Сонымен қатар, екіжақты және көпжақты ынтымақтастықтың болашағы мен ықтимал сын-қатерлері қарастырылады. Зерттеу міндеттері Орталық Азиядағы «Бір белдеу, бір жол» бастамасының рөлін анықтау. Аймақтағы елдер арасындағы сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты бағалау. Қытай мен Орталық Азия елдерінің стратегиялық серіктестігін дамыту үрдістерін, ынтымақтастықтың негізгі жетістіктері мен қиындықтарын талдау. Мақсаты – Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын, нәтижелерін және болашақ перспективаларын талдау. Зерттеу барысында жалпы ғылыми (талдау, синтез, салыстыру, жалпылау) және нақты ғылыми (мазмұнды талдау, статистикалық деректерді бағалау) әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесінде авторлар Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық байланыстар кеңейіп, көлік, логистика, энергетика және өндіріс салаларында бірқатар ірі жобалар жүзеге асырылды, Өндірістік қуат пен инвестициялық ынтымақтастық күшейіп, инфрақұрылымдық жобаларға үлкен қаржы бөлінді, Қытай Орталық Азияның негізгі сауда серіктестерінің біріне айналды, әсіресе табиғи ресурстар, көлік және логистика салаларында ынтымақтастық белсенді дамуда деген тұжырымға келді. Ынтымақтастықтың дамуымен қатар, мәдениет, білім беру, денсаулық сақтау салаларында да бірқатар жетістіктерге қол жеткізілді. Дегенмен, саяси тұрақсыздық, этникалық мәселелер және сыртқы державалардың ықпалы сияқты қауіптер әлі де өзекті болып отыр. Қорытындылай келе, Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынастар динамикалық түрде дамуда. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы ынтымақтастық өзара тиімді бола отырып, аймақтық дамуға ықпал етеді. Болашақта тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін тараптар стратегиялық серіктестікті нығайтып, ортақ мүдделерге негізделген өзара іс-қимылды арттыруы қажет.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» ЖТН: BR24993008 атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында дайындалған

Кілт сөздер: стратегия, ынтымақтастық, экономикалық байланыс**,** даму перспективалары.

Кіріспе

Қытайдың солтүстік-батысымен шектесетін Орталық Азия аймағына жалпы ауданы 4 миллион шаршы шақырымнан асатын және шамамен 70 миллион халқы бар Қазақстан,

Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстан бес мемлекеті кіреді. Орталық Азиядағы елдер Еуразия континентімен байланыс орнатудың бірден-бір жолы болып табылады. Сонымен қатар Қытайдың шеткері дипломатиясының негізгі саласы болып табылады. Айрықша географиялық орналасуына байланысты бұл аймақ әрқашан әлемдегі ірі елдер мен түрлі саяси күштердің бәсекелесетін аймағы болып есептеледі.

Орталық Азия «Жібек жолы Экономикалық белдеуінің» батысқа қарай бағытталған аймағында орналасқан, бұл «Бір белдеу, бір жол» бастамасын салудың негізгі стратегиялық тірегі және негізгі мақсатты аймағы болып табылады. Сондай-ақ, қозғалыста үлкен мәнге ие. Яғни, бұл бүкіл бастаманың дамуы. Орталық Азия «Жібек жолы экономикалық белдеуінің» құрлықтағы шетелге шығатын алғашқы аялдамасы ғана емес, сонымен бірге «Бір белдеу, бір жол» бастамасын жүзеге асырудың бастамасы болып табылады.

Соңғы жылдардағы практикалық нәтижелерге сүйенсек, Орталық Азия – «Бір белдеу, бір жол» бастамасы жақсы ілгерілетілген және осы уақытқа дейін одан да көп нәтижелерге қол жеткізген өңірлердің бірі. Орталық Азияның «Негізгі ынтымақтастық аймағы» және «Бір белдеу, бір жол» бастамасын салу үшін «ынтымақтастықтың демонстрациялық аймағы», сондай-ақ жақын қарым-қатынасы бар «батыс тату көршілік және достық аймағы» болу үшін барынша әлеуеті мен шарттары бар.

2015 жылғы наурызда Қазақстан мен Қытай басшылары кездесіп, екі ел өндірістік қуат пен инвестиция саласындағы ынтымақтастықты нығайту мақсатында өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойды, сондай-ақ болат, мұнай өңдеу, су энергетикасы, автомобиль, түсті металлургия салаларындағы жалпы өндірістік қуат 23,6 миллиард АҚШ долларын құрайтынына қол қойылды. Сол жылдың мамыр айында Президент Назарбаев Мәскеуде Төраға Си Цзиньпинге Қазақстанның «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасын қолдайтынын және «Жібек жолының экономикалық белдеуін» құруда және Қазақстанның «Нұрлы жол» елімен ынтымақтасуда жақсы жұмыс атқаратынын айтты. Даму стратегияларын сәйкестендірді.

Сол жылы 31 тамызда Президент Назарбаевтың Қытайға сапары барысында екі мемлекет басшылары «Жан-жақты стратегиялық әріптестіктің жаңа кезеңі туралы Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының бірлескен декларациясына» және «Үкіметаралық негіздемеге» қол қойды. «Өндірістік қуат пен инвестиция бойынша ынтымақтастықты нығайту туралы» Келісім», бұл Қытай мен шет ел арасында жасалған алғашқы өндірістік қуат ынтымақтастығы туралы келісім болып табылады. 2016 жылдың қыркүйегінде Қытай мен Қазақстан «Жібек жолы экономикалық белдеуі» құрылысын үйлестіру жөніндегі ынтымақтастық жоспарына және «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатына қол қойды. Келісімге қол қойылғаннан бері Қазақстан-Қытай өндірістік қуаттылық ынтымақтастығы, әсіресе, темір жол және атом энергетикасы және болат, түсті металдар, құрылыс материалдары өндірісі бойынша 250 000 тонна/жыл Ақтоғай өндірісі бойынша керемет нәтижелерге қол жеткізді мыс байыту фабрикасы, Пәкістан 34 жоба, соның ішінде Влодар облысындағы 250 000 жылдық электролиттік алюминий зауыты, Каспий теңізіндегі 1 миллион тонна/жылдық асфальт зауыты және Мыңаралдағы 3000 тонна цемент зауыты. Қытай стандарттарына сәйкес келетін Астананың бірінші толық ауқымды құрылыс жобасы аяқталып, пайдалануға берілді. Автоматтандырылған жүргізушісіз қалалық жеңіл рельс, Алматы шыңдалған шыны зауыты және 100 000 тонналық үлкен диаметрлі спиральды дәнекерленген болат құбырлар зауыты іске қосылды (Мұқаметханұлы, Нәбижанқызы, 2015:57-60).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Аталған тақырыпты зерттеуде Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» (BRI) бастамасы туралы ғылыми әдебиеттер, геосаясат және халықаралық қатынастар теориялары (неореализм, неолиберализм, конструктивизм), экономикалық даму және аймақтық интеграция

концепциялары қарастырылды. Орталық Азиядағы BRI жобалары, оның ішінде Қазақстандағы «Нұрлы жол» бағдарламасы және Қытаймен байланысы,Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстандағы инфрақұрылымдық жобалар, Жібек жолы экономикалық белдеуі аясындағы көлік-логистика жүйелері зерттелді.

Қытай мен Орталық Азия арасындағы сауда-экономикалық байланыстар, сауда айналымының көлемі, негізгі экспорт-импорт өнімдері, Қытай инвестициялары және олардың әсері, Қытай банктері мен қаржы институттарының рөлі көрсетілді.

Орталық Азия елдеріндегі қоғамдық пікір және BRI қабылдауы, саяси және қауіпсіздік аспектілері, Орталық Азия елдерінің сыртқы саяси стратегиялары және Қытаймен қарым-қатынасы, Қытайдың аймақтағы қауіпсіздікке ықпалы (ШЫҰ, терроризмге қарсы күрес), су ресурстары, экология, және тұрақты даму мәселелері зерттелді.

Зерттеу барысында кешенді *әдістемелік тәсіл* қолданылды, ол жалпы *ғылыми, нақты ғылыми және арнайы зерттеу* әдістерін қамтиды. Орталық Азия елдерінің Қытаймен экономикалық және саяси байланыстары жекелеген элементтерге бөлініп зерттелді. Бұл әрбір елдің бастамаға қатысуының ерекшеліктерін, ынтымақтастықтың салаларын және олардың экономикалық дамуға әсерін анықтауға мүмкіндік берді. *Талдау және синтез әдісі* Орталық Азия мен Қытай арасындағы қатынастарды жан-жақты зерттеу үшін деректерді талдау және нәтижелерді біріктіруде қолданылды. *Синтез әдісі* арқылы аймақтық деңгейде жалпы үрдістер мен болашақ даму бағыттары анықталды.

Салыстырмалы әдіс әр елдің Қытаймен ынтымақтастығын салыстыру арқылы олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары, сондай-ақ әрбір елдің бастамаға қатысу ерекшеліктері талданды.

Статистикалық әдіс Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда айналымы, инвестициялық жобалар және инфрақұрылымдық даму көрсеткіштері сияқты сандық мәліметтерді жинақтап, өңдеуге бағытталды.

Кейс-стади әдісімен Орталық Азия елдеріндегі нақты жобалар мен келісімдерді зерттеу арқылы бастаманың әсерін бағалау және оның жеке елдерге қалай ықпал еткенін анықталды.

Арнайы зерттеу әдістері Қытай мен Орталық Азия елдерінің ресми құжаттарын, стратегиялық келісімдер мен сарапшылардың баяндамаларын зерттепс,саяси, экономикалық және құқықтық аспектілерді талдауға мүмкіндік берді.

Орталық Азияның геостратегиялық маңызы мен Қытайдың аймақтағы рөлі өзгеру динамикасын зерттеу үшін *геосаясаттық талдау әдісі* қолданылды.

Жалпы теориялық тұжырымдар негізінде (мысалы, халықаралық экономикалық қатынастар мен аймақтық интеграция теориялары) Орталық Азия елдерінің Қытаймен ынтымақтастығының болашақ даму бағыты болжанды және әртүрлі мемлекеттердегі ынтымақтастық нәтижелерін біріктіріліп, олардың ортақ тенденциялары анықталды. Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстанның Қытаймен қарым-қатынасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар анықталды, әрбір елдің бастамадағы рөлін бағалауға мүмкіндік берілді. Қытай мен Орталық Азия елдерінің ресми құжаттары, экономикалық есептері, стратегиялық келісімдері және сарапшылардың баяндамалары зерттеліп, олардың негізгі мазмұны сарапталды. Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда айналымы, инвестициялық жобалар көлемі, инфрақұрылымдық даму көрсеткіштері сияқты статистикалық мәліметтер жинақталып, өңделді. Мысалы, Қытайдың әрбір мемлекетке салған инвестиция көлемі, жоба саны және олардың экономикалық әсері бағаланды. Қытай мен Орталық Азия елдерінің ынтымақтастығының эволюциясы қарастырылды. Тарихи кезеңдер мен қазіргі жағдайды салыстыра отырып, Қытайдың аймақтағы рөлі мен ықпалының өзгеру динамикасы, аймақтық және ғаламдық деңгейде Орталық Азияның геостратегиялық маңызы бағаланды. Бұл әдіс арқылы Қытайдың экономикалық және дипломатиялық стратегияларының әсері қарастырылды. Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы екіжақты және көпжақты келісімдер зерттеліп, олардың халықаралық құқықтық нормаларға

сәйкестігі қаралды. Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелері (мысалы, шекаралық қақтығыстар, этникалық шиеленістер, діни экстремизм қаупі) және олардың Қытайдың бастамасына әсері зерттелді.Зерттеу әдістерінің кешенді қолданылуы «Бір белдеу, бір жол» бастамасының Орталық Азиядағы экономикалық, саяси және геостратегиялық әсерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Жалпы ғылыми, нақты *ғылыми және арнайы әдістердің* үйлесуі зерттеудің объективтілігі мен ғылыми негізділігін арттырды.

Талқылау

Өзбекстан Орталық Азияның көлік магистралінде орналасқан, ол Орталық Азиядағы ең көп қоныстанған мемлекет және «Жібек жолы» бойындағы көне мемлекет. «Белдеу мен жол» бастамасы ұсынылғаннан бері Қытай мен Украина арасындағы сауда көлемі артып, екі ел арасындағы алмасу мен ынтымақтастық бірте-бірте кеңейіп, қарқынды даму кезеңіне аяқ басты. Өзбекстан президенті Кәрімов 2014 жылы мамырда Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары кеңесіне қатысу үшін Шанхайға барған кезде Өзбекстан төрағасы Си Цзиньпинге «Жібек жолының экономикалық белдеуін» құруға белсенді түрде қатысуға және онымен интеграциялануға ниетті екенін білдірді. 2015 жылдың маусым айында Қытай-Өзбекстан үкіметаралық ынтымақтастық комитетінің үшінші отырысында «Жібек жолының экономикалық белдеуін құру бастамасын іске асыру шеңберінде өзара тиімді экономикалық және сауда ынтымақтастығын кеңейту туралы хаттамаға» қол қойылды (Турекулова, 2018).

Екі тарап тереңдету туралы шешім қабылдады. Сауда, инвестиция, көлік, байланыс Басқа салалардағы ынтымақтастықты дамытуға ниет білдірді. Сонымен бірге Өзбекстан Қытайдың бастамасымен құрылған Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкін қолдайды және ұйымның негізін қалаушылардың бірі болып табылады. 2016 жылдың қыркүйегінде президент Кәрімов қайтыс болды, оның мұрагері Мирзиеев «Жібек жолының экономикалық белдеуін» салуға қатысу елдің ашықтығы үшін маңызды саясат болатынын мәлімдеді. Сол жылдың ақпан айында Өзбекстандағы China Railway Group компаниясы салған Англия-Пап теміржол туннелі аяқталып, Тәжікстанның солтүстік аумағы арқылы өтетін Англиядан Әндіжанға дейінгі Өзбекстанның ішкі теміржолының тарихы аяқталды. Қытай мен Өзбекстан табиғи газ саласындағы терең ынтымақтастықты жүзеге асырды. Екі ел табиғи газ құбырлары мен Өзбекстан арқылы өтетін төрт табиғи газ құбырын ұзақ мерзімді тұрақты қамтамасыз ету бойынша ортақ келісімге келді (Мылкайдаров, Егизбай, Достан, 2020:573-576) .

TBEA компаниясы Тәжікстандағы маусымдық электр энергиясының тапшылығын тиімді жеңілдете отырып, Душанбеде екі жаңа жылу электр станциясын салды. 2018 жылы Тәжікстанның цемент экспортының көлемі 1,17 миллион тоннаға жетті, оның ішінде Sinoma Moir Cement Co., Ltd., Huaxin Yawan Cement Co., Ltd. және Huaxin Soget Cement Co., Ltd. сияқты Қытай-Тәжікстан бірлескен кәсіпорындарының өнімі (Биримкулова,2023: 97-106) 2019 жылдың сәуірінде президент Эмомали Рахмон тағы да Тәжікстанның «Белдеу мен жол» бастамасын қолдайтынын және «Белдеу және жол» бастамасының бірлескен құрылысымен бірге 2030 жылға дейінгі ұлттық даму стратегиясын белсенді түрде жүзеге асырып жатқанын мәлімдеді. Ол Қытаймен инвестиция, жоғары технология, ауыл шаруашылығы, инфрақұрылым және басқа салалардағы ынтымақтастықты тереңдетуге үміттенеді (Шаикова, Жолдасбекова,2021).

Түрікменстан – Орталық Азиядағы Қазақстаннан кейінгі екінші үлкен мемлекет. Түркіменстан жерінің 80%-ы мұнайға, табиғи газға және басқа да маңызды энергия қорларына бай дүние жүзінде төртінші орында. Мұнай және газ өндіру және мұнай өңдеу өнеркәсібі Түркіменстан экономикасының негізгі тірегі болып табылады. Қытай мен Түркіменстан жақын көрші, екі ел арасындағы қарым-қатынас 2013 жылы стратегиялық серіктестік деңгейіне көтерілді. Тараптар халықаралық және аймақтық жағдай қалай өзгерсе де, Қытай мен Түрікменстан стратегиялық әріптестігін дамыту екі елдің сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі екенін баса айтты. Қытай ұсынған «Бір белдеу, бір жол» бастамасы

Түркіменстан президенті Гурбангулы Берді Мұхамедов ұсынған «Ежелгі Жібек жолын жаңғырту» халықаралық бастамасымен сәйкес келеді. Қазіргі уақытта Қытай Түркіменстанның ең ірі сауда серіктесі болып табылады. Түркияның Қытайға экспорты негізінен табиғи газ, ауыл шаруашылығы өнімдері және Қытайдың Түркияға экспорты негізінен өнеркәсіп өнімдері мен техникалық жабдықтар; Түркіменстан Қытайдың ең ірі импорттық газ құбыры көзі болып табылады. Орталық Азия табиғи газ құбыры 2009 жылы Қытайға газ тасымалдай бастады. Соңғы 10 жылда ол Қытайға барлығы шамамен 300 миллиард текше метр газ жеткізді, оның ішінде Түркіменстанның табиғи газы бар. Газдың 80%-дан астамын құрайды (Қақар,2022).

Қытай ұлттық мұнай корпорациясының Түркіменстандағы Әмудария жобасы қазіргі уақытта Қытайдың құрлықтағы ең ірі табиғи газды барлау және игеру жобасы болып табылады. Бұл сонымен қатар Түркіменстанның шетелдік компанияларға инвестиция салуға және игеруге қатысуға мүмкіндік беретін жалғыз құрлық жобасы «Түркияның сыртқы әлеммен ашықтығы мен ынтымақтастығы үлгісі». PetroChina-ның табиғи газ өнімдерін бөлісу бойынша алғашқы шетелдік жобасы ретінде Әмудария жобасы қазір жылына 17 миллиард текше метр газ өндіру қуатымен 100 миллиард текше метрлік алты атмосфералық аумақты қалыптастырды. 2019 жылы Әмудария жобасы Қытайға барлығы 61,7 миллиард текше метр газ жеткізіп, 980 мың тонна конденсат өндірді. Екі елдің даму стратегияларының сәйкес келуімен екі елдің энергетикалық ынтымақтастығы алдағы уақытта одан әрі нығая түспек.

Ерікті ынтымақтастық жобасы бірқалыпты жүріп жатыр. Қытай, Түркіменстан, Өзбекстан және Қазақстан бірлесіп, Орталық Азия табиғи газ құбырының А желісі 2009 жылы аяқталғаннан бері ол үш желіні құрады: А, В және С. 2019 жылдың бірінші жартыжылдығында Орталық Азия табиғи газ құбыры Қытай нарығына 23,028 миллиард юань газ тасымалдады. 2019 жылдың аяғындағы жағдай бойынша құбыр арқылы Қытайға барлығы 300 миллиард стандарт текше метр газ тасымалданды, газ жыл сайын Орталық Азиядан Қытайға ағылады. Мемлекеттің Қытайға тасымалдаған табиғи газ көлемі сол кезеңдегі Қытайдың жалпы табиғи газ тұтынуының 15%-дан астамын құрады (Керімбаев, Шарыпқазы, 2022:91-99).

Орталық Азиядағы «Белдеу және жол» бастамасының алдында тұрған міндеттер:

«Бір белдеу, бір жол» бастамасы Орталық Азияда көптеген жетістіктерге қол жеткізгенімен, біз Орталық Азиядағы мәдени ортаның күрделі екенін және әртүрлі елдердің өмір сүруінен қалған көптеген проблемалардың бар екенін анық білуіміз керек саясатты, экономиканы, қоғамды, мәдениетті, дінді қамтиды, этникалық және басқа факторларға байланысты көптеген қарама-қайшылықтар бар және аймақтағы «Бір белдеу, бір жол» бастамасының мүмкіндіктері, тәуекелдері мен қиындықтары қатар өмір сүреді.

Зерттеу нәтижелері

2017 жылдың мамыр айында Бейжіңде" Белдеу Және Жол " Халықаралық Ынтымақтастық Саммитінің Бірінші Форумы сәтті өтті. Форумға 29 елдің мемлекет және үкімет басшылары қатысты, оған 140-тан астам елден және 80-нен астам халықаралық ұйымдардан 1600-ден астам өкіл қатысты. Форум 5 санатты, 76 ірі жобаны және 279 нақты нәтижені қалыптастырды.

2019 жылдың сәуір айында Бейжіңде "Белдеу және Жол" Халықаралық Ынтымақтастық Саммитінің екінші Форумы жалғасын тапты. "Белдеу және Жол" Халықаралық Ынтымақтастық Саммитінің Форумы қатысушы елдер мен халықаралық ұйымдар үшін алмасуды тереңдету, өзара сенімді және өзара іс-қимылды нығайту үшін маңызды алаңға айналды (Керімбаев, Шарыпқазы, 2022).

2018 жылдың қараша айында Қытайдың Алғашқы Халықаралық Импорт Көрмесі сәтті өтті. Көрмеге 172 ел, аймақ және халықаралық ұйымдар қатысты, көрмеге 3600-ден астам шетелдік компаниялар қатысты, сондай-ақ саясат, бизнес және ғылыми-зерттеу салаларындағы өмірдің барлық салаларындағы 4500-ден астам қонақтар Хунцяо Халықаралық

Экономикалық Форумында диалогтар мен пікір алмасулар өткізді. Сондай-ақ, "Хунцяо Дауысын" шығарды.

Қытай сонымен қатар "Жібек жолы" Көрмесін және Қытайдың Шығыс-Батыс Ынтымақтастығы Мен Инвестициялық Және Сауда Жәрмеңкесін, Қытай—АСЕАН Көрмесін, Қытай-Азия-Еуропа Көрмесін және Қытай-АСЕАН Көрмесін өткізді.

Араб Елдерінің Көрмесі, Оңтүстік Азия Көрмесі, Қытай-Солтүстік-Шығыс Азия Көрмесі және Батыс Қытай Халықаралық Көрмесі сияқты ауқымды көрмелер Қытайдың осы бағыттағы елдерді талқылауы мен ынтымақтастығы үшін маңызды алаңға айналды. Консультацияларда көпжақты механизмдердің рөлін күшейту басты мәселеге айналды.

"Белдеу мен Жолдың" бірлескен құрылысы бейбітшілік пен даму дәуірінің тенденциясына сәйкес келеді, тең консультацияларды, ашықтық пен төзімділікті талап етеді және қолданыстағы халықаралық тетіктер негізінде маршрут бойындағы елдер арасындағы өзара тиімді ынтымақтастыққа ықпал етеді.

Қытай "20-Топ", "Азия—Тынық Мұхиты Экономикалық Ынтымақтастығы", "Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы", "Азия—Еуропа Конференциясы", "Азия Ынтымақтастығы Диалогы", "Азия Несиелік Конференциясы", "Қытай-АСЕАН" (10+1), "Ланмей" Ынтымақтастық Механизмі, "Үлкен Меконг" Субаймақтық Экономикалық Ынтымақтастығы, "Үлкен Тумен" Бастамасы, "Орталық Азия Аймақтық Экономикалық Ынтымақтастығы", "Қытай-Африка Ынтымақтастығы Форумы", "Қытай-Араб Ынтымақтастығы Форумы", "Қытай-латын Америкасы Форумы", "Қытай-Орталық Және Шығыс Еуропа" сияқты көпжақты ынтымақтастық тетіктерін толық пайдаланады.16+1 ынтымақтастық механизмі, Қытай-Тынық мұхиты аралдары елдерінің экономикалық даму саласындағы ынтымақтастық форумы, дүниежүзілік экономикалық форум және Боао азия форумы Өзара сыйластық пен өзара сенім негізінде басқа елдермен бірлесіп "Белдеу мен Жолды" құру үшін Маңызды Байланыстар мен Ынтымақтастықты Белсенді түрде жүзеге асырады (Ералина,2019).

"Екінші трек" диалог механизмін орнатылды. Қытай мен маршрут бойындағы елдер саяси партиялар, парламенттер, сараптамалық орталықтар, жергілікті, азаматтық қоғам, іскер топтар, бұқаралық ақпарат құралдары және университеттер сияқты "екінші жол" байланыс арналары арқылы "Бір Белдеу, бір Жол" жалпы құрылысының айналасында әртүрлі коммуникация, диалог, пікір алмасу және ынтымақтастық нысандарын жүзеге асырады. Қытай "Белдеу Мен Жолдың" бірлескен құрылысына қатысты мәселелер бойынша пікір алмасу мақсатында Қытай Коммунистік Партиясы мен бүкіл әлемдегі саяси партиялар арасында жоғары деңгейдегі диалог ұйымдастырды.

Қытай және онымен байланысты елдер "Бір Белдеу, бір Жол" Сараптамалық Орталықтарының Ынтымақтастық Альянсын, "Жібек жолы" Халықаралық Сараптамалық Орталықтарының Желісін және Университеттің Сараптамалық Орталықтарының Альянсын дәйекті түрде құрды.Ұлыбритания, Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, Қазақстан және басқа елдерде "Белдеу Және Жол" ғылыми-зерттеу институттары құрылып, түрлі форумдар мен семинарлар өткізілді (Арзыкулов, Шарыпказы, Оразбекова, 2020)

Қытай-шетелдік орта мектептер "Белдеу Және Жол" Ғылыми-Зерттеу орталығын, кооперативті Дамыту колледжін, бірлескен оқу орталығын және т.б. құру үшін ынтымақтастық жасады. "Белдеу Және Жол"бірлескен құрылысына халықаралық таланттарды даярлау мақсатында бірқатар жұмыстар атқарып келеді.

Қытайлық және шетелдік БАҚ алмасулар мен ынтымақтастықты нығайтты. Медиа форумдар, бірлескен түсірілім, бірлескен сұхбаттар және т.б. өткізу арқылы, "Белдеу мен Жолдың" халықаралық коммуникациялық мүмкіндіктері жетілдірілді, осылайша халықаралық қауымдастық "Белдеу мен Жол"туралы тиісті ақпараттан хабардар бола алады.

Бірлескен құрылыс: үйлесімді үй салу және бірлесіп салу үшін бірлесіп жұмыс істеу барлық тараптардың тең құқылы қатысушылар, құрылысшылар және салымшылар, сондай-ақ жауапкершілік пен тәуекелдердің тең иелері екенін білдіреді (Даркенов, 2020).

Бірлескен құрылыс және ынтымақтастық үшін қаржыландыру платформасын құру.

2016 жылы ашылғаннан бері Қытайдың бастамасымен Азия Инфрақұрылымдық Инвестициялар Банкі халықаралық көпжақты даму жүйесінде барған сайын маңызды рөл атқарып келеді және халықаралық қауымдастықтың сенімі мен мойындауына ие болды. 2018 жылдың соңындағы жағдай бойынша Азия Инфрақұрылымдық Инвестициялар Банкі өзінің бастапқы 57 құрылтайшысынан барлық континенттерде 93 мүшеге дейін өсті; барлығы 77,5 миллиард АҚШ доллары көлемінде несие мақұлданды, ал 440 миллиардқа жуық басқа инвестициялар тартылды.

Мақұлданған 35 жоба Индонезия, Пәкістан, Тәжікстан, Әзірбайжан, Оман, Түркия және Египет сияқты 13 елді қамтиды.Өз мақсаттары мен миссияларын орындай отырып, Азия Инфрақұрылымдық Инвестициялар Банкі басқа көпжақты даму банктерімен бірге "Белдеу және Жол" құрылысын салуға көмектесетін маңызды көпжақты платформалардың біріне айналды. 2014 жылдың қарашасында Қытай үкіметі Жібек жолы Қорын құруға 440 миллиард АҚШ долларын инвестициялайтынын мәлімдеді. 2017 жылдың мамырында Қытай үкіметі Жібек Жолы Қорына өз капиталын 100 миллиард юаньға арттыратынын мәлімдеді. 2018 жылдың соңына қарай Жібек Жолы Қорының келісілген инвестиция көлемі шамамен 111 миллиард АҚШ долларын, нақты инвестиция көлемі шамамен 77,7 миллиард АҚШ долларын, Қытай-Қазақстан Әлеуетті Ынтымақтастығын орнатуға 22 миллиард АҚШ долларын инвестициялады (Багитжанова,2018).

2017 жылы Қытай "Бір белдеу, бір жол" МЖӘ-нің жұмыс механизмін құрды және "Бір белдеу, бір жол" құрылыс саласындағы ынтымақтастық жобалары үшін МЖӘ моделін тиімді пайдалануға бірлесіп жәрдемдесу мақсатында Біріккен Ұлттар ұйымының Еуропа Бойынша Экономикалық Комиссиясымен ынтымақтастық туралы Өзара Түсіністік туралы меморандумға қол қойды. Яғни, үшінші тараптың нарықтық ынтымақтастығын белсенді түрде жүзеге асыруда жетекші рөл атқарды.

"Бір Белдеу, Бір Жол" жобасын бірлесіп құру үшінші тараптардың ашық, инклюзивті, прагматикалық және тиімді нарықтық ынтымақтастығын ілгерілетуге, Қытайлық компаниялар мен әртүрлі елдердің компанияларының қосымша артықшылықтарын ілгерілетуге және "1+1+1 >3" жеңіске жету моделін ұсынды (Абжаппарова, Биримкулова,2023:188-196).

2018 жылы Бірінші Қытай-Жапон Үшінші Тарап Нарығы Ынтымақтастығы Форумы және Қытай-француз Үшінші тарап Нарығы Ынтымақтастығы Жөніндегі Басқарушы Комитеттің екінші отырысы сәтті өтті. Біріккен Корольдіктегі Хинкли Пойнт Атом Энергетикасы сияқты бірқатар ынтымақтастық жобалары сәтті аяқталды. Ал Қытайдағы CRRC және Германиядағы Siemens кейбір негізгі жобалар бойынша ынтымақтастық туралы үш жақты консенсусқа қол жеткізді.

Бөлісу: барлық қатысушылар үшін нақты артықшылықтарға қол жеткізу үшін бөлісу серіктестердің мүдделері мен алаңдаушылықтарын ескеру, мүдделердің жақындасуын және ынтымақтастықтың ең үлкен ортақ бөлгішін іздеу болып табылады, осылайша ынтымақтастық нәтижелері екі жаққа да пайда әкеледі және барлық тараптарға пайда әкеледі. "Белдеу және Жол Бастамасын" бірге құру-бұл "сен ұтыласың, мен жеңемін" немесе "сен жеңесің, мен ұтыламын" деген нөлдік ойын емес, жеңіске жету, жеңіске жету және жеңіске жету жағдайы

Қытай экономикасының әлемдік экономикалық өсуге қосқан үлесі көптеген адамдар үшін шамамен 30% деңгейінде қалды. Соңғы жылдары Қытайдың импортқа деген сұранысы тез өсті. Халықаралық сауданың өркендеуіне барған сайын көбірек үлес қоса отырып, бұл Қытайға экспортталатын елдердің экономикалық өсуіне ықпал етті. Қытайдың тауарлар мен қызметтер саудасының жылдық импорттық құны әлем аумағының шамамен 10% құрайды. 2018 жылы Қытайдың тауар саудасы 14,1 трлн юань импорттап, 12,9% - ға өсті. 2018 жылы Қытайдың тікелей шетелдік инвестициялары 1129,83 миллиард АҚШ долларын құрап, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 4,2%-ға өсті, ал осы бағыттағы елдерге тікелей инвестициялардың үлесі жылдан жылға артып келеді (Bekmukhametova, Zhong, 2018:106-114).

"Белдеу және Жол" ынтымақтастығының бірлескен құрылысы аясында Қытай инфрақұрылым құрылысын ұлғайту үшін Азия, Африка, Латын Америкасы және басқа аймақтардағы дамушы елдердің кең ауқымын қолдайды және әлемдік экономикалық дамудың дивидендтері жалғасуда. Ол дамушы елдерге жеткізіледі. Дүниежүзілік Банктің Зерттеу тобының сандық сауда моделінің нәтижелері "Белдеу Мен Жолдың" бірлескен құрылысы "дамушы Шығыс Азия мен Тынық Мұхиты елдерінің" ЖІӨ-ні орта есеппен 2,6% - дан 3,9% - ға дейін арттыратынын көрсетеді..

Қытай "Белдеу мен Жолды"бірлесіп салу аясында кедейлікті азайту, ауыл шаруашылығы, білім беру, денсаулық сақтау және қоршаған ортаны қорғау салаларында белдеу мен жол бойындағы елдерге адамдардың өмір сүруіне көмек көрсетуді енгізді. Қытай мемлекеті Қытай мен Африка арасындағы кедейлікті азайту және халыққа пайда келтіру жөніндегі ЫнтымақтастықЖоспары, Сондай-ақ Шығыс Азиядағы Кедейлікті Азайту Жөніндегі ЫнтымақтастықДемонстрациясы сияқты іс-шараларды жүзеге асырды.

Меконг Өзенінің суын шұғыл толықтыруды белсенді түрде жүзеге асырды, өзен бойындағы елдерге құрғақшылық апаттарымен күресуге көмектесіп, Таиландқа, Мьянмаға және басқа елдерге су тасқынына қарсы техникалық көмек көрсетті (Абжанова, Смагулова),

Қытай Мен Дүниежүзілік Денсаулық сақтау Ұйымы "Белдеу және Жол" бастамасы аясында денсаулық сақтау саласындағы ынтымақтастыққа байланысты Өзара Түсіністік Туралы Меморандумға қол қойды және Қытай—Африка Қоғамдық Денсаулық Сақтау Саласындағы ЫнтымақтастықЖоспары және Қытай-АСЕАН Қоғамдық Денсаулық Сақтау Саласындағы Таланттарды Даярлау Жоспары сияқты жобаларды жүзеге асырды.

Қытай жол бойындағы елдермен мыңдаған денсаулық сақтау қызметкерлерін, сондай-ақ аурулардың алдын алу және бақылау қызметкерлерін оқыту үшін ынтымақтасады және тиісті елдерде ақ ішкі аурулары бар 5200-ден астам пациентке тегін оңалту операцияларын жүргізді.Қытай жыл сайын көрші елдердегі 30 000-ға жуық пациентке жоғары сапалы медициналық қызмет көрсетеді.Қытайдың дәстүрлі Қытай медицинасы тобы Камбоджа, Комор Аралдары, Того, Сан-Томе және Принсипи, Папуа-Жаңа Гвинея және басқа елдерде безгекті тез жою бағдарламаларын дәйекті түрде жүзеге асыруда.

Қытай маршрут бойындағы елдермен ғылыми – техникалық ынтымақтастық туралы 46 келісімге қол қойды, Қытай – АСЕАН, Қытай-Оңтүстік Азия және басқа да ғылыми-техникалық серіктестік бағдарламаларын дәйекті түрде іске қосты, сондай-ақ АСЕАН, Оңтүстік Азия, Араб елдерімен бес аймақтық технологиялар трансферті платформасын құрды.

Елдер, Орталық Азия және Орталық Және Шығыс Еуропа, Сондай-ақ "Белдеу және Жол" Халықаралық Ғылыми Ұйымдар Альянсын құруға бастамашы болды. Қысқа мерзімді ғылыми зерттеулермен айналысу Және маршрут бойындағы елдерден ғылыми-технологиялық және басқарушы кадрларды даярлау үшін қытайдан маршрут бойындағы елдерден жас ғалымдардың келуі арқылы көп деңгейлі және әртараптандырылған ғылыми, технологиялық және гуманистік алмасу механизмі болды.

2018 жылы Қытай ғылыми зерттеулерге келу үшін жол бойындағы елдерден 500 жас ғалымды қабылдады және 1200-ден астам ғылыми және технологиялық менеджерлерді дайындады. Қытай халықаралық ғарыштық ынтымақтастықты белсенді түрде жүзеге асырды және Beidou навигациялық жүйесін, спутниктік байланыс жүйесін және спутниктік метеорологиялық қашықтықтан зондтау технологиясын маршрут бойындағы елдерге қызмет көрсету үшін салуға ықпал етті (Кобенова,Чумаченко: 2020:37-42).

Қорытынды

Шекара мәселелерін шешудегі ынтымақтастықтан және тату көршілік пен достық қарым-қатынас үлгісін зерттеуден бастап, жан-жақты стратегиялық серіктестік орнатуға және "Бір белдеу, бір жол" бірлесіп құруға дейін Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынастар тұрақты түрде жақсарып келеді. Екі тарап арасындағы ынтымақтастық

аясы ұдайы кеңейіп, ынтымақтастық аясы ұдайы кеңейіп, ынтымақтастық деңгейі ұдайы жетілдіріліп отырды. Ол ерекше даму процесінен өтті.Қытайдың Орталық Азия дипломатиясы екіжақты және көпжақты, саяси өзара сенім мен экономикалық және сауда ынтымақтастығы арасындағы салауатты өзара іс-қимылдың, сондай-ақ "қатаң байланыс" пен "жұмсақ байланыстың"үйлестірілген дамуының сипаттамаларына ие. Бұл процесте құнды тәжірибе жинақталды."Белдеу Және Жол" бастамасының енгізілуімен Және алға жылжуымен Қытайдың перифериялық дипломатиясындағы Орталық Азияның мәртебесі едәуір жақсарды және ол барған сайын Қытайдың батысқа қарай ашылуының және жер ынтымақтастығын дамытудың негізгі объектісіне айналды. айналасында тағдырлар қауымдастығын құрудың маңызды тірегі. Жаңа кезеңде Қытай мен Орталық Азия елдері өздерінің бұрынғы ынтымақтастық тәжірибесі мен дәстүрлі достығын толығымен алға жылжытып, жағдайдың дамуы мен бір—бірінің қажеттіліктеріне сәйкес басымдықтарын уақтылы түзетіп, ынтымақтастық жолын оңтайландырып, бірлесіп Жұмыс істеуі керек.тағдырдың Қытай-Орталық Азия қауымдастығын құру.

Әдебиеттер:

Абжанова, Смагулова, 2023 – *Абжанова А., Смагулова Г. М.* «Бір белдеу, бір жол» жобасы: мақсаты және даму бағыттарының кейбір тұстары // Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті. 2023. С. 124–128.

Абжаппарова, Биримкулова, 2023 – *Абжаппарова Б. Ж., Биримкулова Г. У.* «Белдеу мен Жол» бастамасы – Орталық Азия аймағын дамытудың жаңа серпіні // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. 2023. Т. 145. №4. С. 188–196.

Арзыкулов және т.б., 2020 – *Арзыкулов А. А., Шарыпказы Н., Оразбекова А. Р.* «Бір белдеу – бір жол» жобасы мен еркін экономикалық аймақтар «Қытай арманын» жүзеге асыру құралы ретінде // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». 2020. Т. 2. №65.

Багитжанова, 2018 – *Багитжанова Ж. Б.* Жібек жолы экономикалық белдеуінің Қазақстан Республикасы үшін мүмкіндіктері. 2018.

Bekmukhametova, Zhong, 2018 – *Bekmukhametova A., Zhong C.* Economic Belt of the Silk Way: opportunities and prospects for Kazakhstan // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. 2018. Т. 84. № 4. С. 106–114.

Биримкулова, 2023 – *Биримкулова Г.* «Жаһандық қақпа» және «Бір белдеу – бір жол» жобаларының Қазақстанға геоэкономикалық және геосаяси әсері // Казахстанское востоковедение. 2023. Т. 7. №3. С. 97–106.

Даркенов, 2020 – *Даркенов Қ.* «Бір белдеу – бір жол» бастамасы аясындағы Қазақстан-ҚХР қатынастары және шиеленіс тұғызатын мәселелер және оны шешу жолдары // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». 2020. Т. 3. № 66.

Ералина, 2019 – *Ералина Ж. Е.* «Бір белдеу – бір жол» коммуникациялық ерекшелігі: контент талдау // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. 2019. № 4 (129). С. 45–54.

Қақар, 2022 – *Қақар Қ.* «Бір белдеу бір жол» аймақтық экономикалық ынтымақтастық бастамасы мен ШЫҰ-ның байланысы. 2022.

Керімбаев, Шарыпқазы, 2022 – *Керімбаев Е. Ә., Шарыпқазы Н. Е.* Қазақстанда «Бір белдеу – бір жол» аясында Қытай тілі мен мәдениетінің қарқынды таралуы // Journal of Oriental Studies. 2022. Т. 101. № 2. С. 91–99.

Кобенова, Чумаченко, 2020 – *Кобенова А. Р., Чумаченко Т. Н.* Еуразиялық экономикалық одақ және Жібек жолының экономикалық белдеуі // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Международная жизнь и политика». 2020. No 3 (62).

Мылкайдаров және т.б., 2020 – *Мылкайдаров А. Т., Егизбай А. С., Достан А. Б.* Жаңа Жібек жолы «Бір белдеу, бір жол» жобасының экономикалық, әлеуметтік саладағы негізі факторы // Молодой ученый. 2020. № 18. С. 573–576.

Мұқаметханұлы, Нәбижанқызы, 2015 – *Мұқаметханұлы Н., Нәбижанқызы З.* Қытайдың «Бір белдеу бір жол» инициативасы және екі ел ынтымақтастығының перспективасы // Journal of Oriental Studies. 2015. Т. 74. № 4. С. 57–60.

Турекулова, 2018 – *Турекулова Д. Е.* «Бір белдеу – бір жол» және Қазақстан. 2018.

Шаикова, Жолдасбекова, 2021 – *Шаикова А. Е., Жолдасбекова А. Н.* «Бір белдеу – бір жол» бастамасын іске асыру кезеңіндегі негізгі үрдістер // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». 2021. Т. 1. № 68.

References:

Abzhanova, Smagulova, 2023 – Abzhanova, A., Smagulova G. M. "Bir beldeu, bir zhol" jobasy: maqsaty zhane damu bagyttarynyn keibir tustary [The "One Belt, One Road" Initiative: Goals and Development Perspectives]. Akademik E.A. Buketov atyndagy Karagandy universiteti, pp. 124–128 (in Kaz).

Abzhapparova, Birimkulova, 2023 – Abzhapparova B. Zh., Birimkulova G. U. "Beldeu men Zhol" bastamasy – Ortalyk Aziya ayman dagyn damytudyn zhana serpini [The "Belt and Road" Initiative as a New Impulse for Central Asia's Development]. L.N. Gumilyov atyndagy Eurasia ulttyq universitetinin khabarchysy. Sayasi gylymdar. Aymaktanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy, 145(4), pp. 188–196 (in Kaz).

Arzykulyov, Sharypkazy, Orazbekova, 2020 – Arzykulyov A. A., Sharypkazy N., Orazbekova A. R. "Bir beldeu – bir zhol" jobasy men erkin ekonomikal y aymaktar "Qytay armanin" zhuzege asyru quraly retinde [The "One Belt, One Road" Initiative as a Tool for Implementing China's Dream]. Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya "Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki", 2(65) (in Kaz).

Bagytzhanova, 2018 – Bagytzhanova Zh. B. Zhibek zholy ekonomikal y beldeuinin Kazakhstan Respublikasy ushin mumkindikteri [Economic Belt of the Silk Road: Opportunities for Kazakhstan].

Bekmukhametova, Zhong, 2018 – Bekmukhametova A., Zhong C. Economic Belt of the Silk Way: Opportunities and Prospects for Kazakhstan. Vestnik KazNU. Seriya mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo, 84(4), pp. 106–114.

Birimkulova, 2023 – Birimkulova G. "Zhakhandyk qakpa" zhane "Bir beldeu – bir zhol" jobalarynyn Qazaqstanga geoekonomikal y zhane geosayasi aseri [Geoeconomic and Geopolitical Impact of the Global Gateway and BRI on Kazakhstan]. Kazakhstan's Oriental Studies, 7(3), pp. 97–106 (in Kaz).

Darkenov, 2020 – Darkenov Q. "Bir beldeu – bir zhol" bastamasy ayasyndag y Kazakhstan-KHR qatynastary zhane shielenis t ug yz atyn m aseleler zhane ony sh eshu z holdary [China-Kazakhstan Relations and Challenges under the BRI]. Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya "Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki", 3(66) (in Kaz).

Eralina, 2019 – Eralina Zh. E. "Bir beldeu – bir zhol" kommunikatsiyalyk ereksheligi: kontent taldau [Communication Strategy of the BRI: Content Analysis]. Vestnik ENU im. L. N. Gumilyova. Seriya Politicheskie nauki. Regionovedenie. Vostokovedenie. Tyurkologiya, 4(129), pp. 45–54 (in Kaz).

Kakar, 2022 – Kakar Q. "Bir beldeu bir zhol" aymakt yk ekonomikal y yntymaktastyk bastamasy men SHY U-nyn baylan ysy [Regional Economic Cooperation Initiative "One Belt, One Road" and SCO].

Kerimbaev, Sharypkazy, 2022 – Kerimbaev E. A., Sharypkazy N. E. Kazakhstan da "Bir beldeu – bir zhol" ayasynda Qytay t ili men m adeniyetinin qark yndy taraluy [Spread of Chinese Language and Culture in Kazakhstan under BRI]. Journal of Oriental Studies, 101(2), pp. 91–99 (in Kaz).

Kobenova, Chumachenko, 2020 – Kobenova A. R., Chumachenko T. N. Evraziyalyk ekonomikal y odaq zhane Zhibek zholynyn ekonomikal y beldeui [Eurasian Economic Union and the Economic Belt of the Silk Road]. Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya "Mezhdunarodnaya zhizn i politika", 3(62) (in Kaz).

Mylkaidarov, Egizbay, Dostan, 2020 – Mylkaidarov A. T., Egizbay A. S., Dostan A. B. Zhana Zhibek zholy "Bir beldeu, bir zhol" jobasynyn ekonomikal y, aleumettik saladag y neg izi faktory [Economic and Social Foundation of the New Silk Road "One Belt, One Road" Initiative]. Molodoy ucheny, 18, pp. 573–576 (in Kaz).

Mukhamethanuly, Nabizhanqyzy, 2015 – Mukhamethanuly N., Nabizhanqyzy Z. Qytaydyn "Bir beldeu bir zhol" initsiativasy zhane eki el yntymaktastygynyn perspektivasy [China's "One Belt, One Road" Initiative and Prospects for Bilateral Cooperation]. Journal of Oriental Studies, 74(4), pp. 57–60 (in Kaz).

Turekulova, 2018 – Turekulova D. E. "Bir beldeu – bir zhol" zhane Kazakhstan [The "One Belt, One Road" Initiative and Kazakhstan].

Shaikova, Zholdasbekova, 2021 – Shaikova A. E., Zholdasbekova A. N. "Bir beldeu – bir zhol" bastamasyn iske asyru kezengindegi negizgi urdister [Main Steps in Implementing the BRI Initiative]. Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya "Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki", 1(68) (in Kaz).

[1]Abidenkyzy A. [2]Almabekova A.
[1]PR.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
Al-Farabi Kazakh National University
E-mail:[1]ainurbai-67@mail.ru,[2]aseka_83@inbox.ru

THE STRATEGIC INITIATIVE OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA «ONE BELT, ONE ROAD» AND THE DEVELOPMENT PROSPECTS OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract. This article is dedicated to the study of economic, political, and strategic cooperation between China and the Central Asian countries. The geostrategic significance of Central Asia has significantly increased within the framework of the "Belt and Road" initiative, which has facilitated the establishment of close economic ties with China. The novelty of the article lies in the systematic analysis of the strategic importance of the "Belt and Road" initiative for Central Asia, as well as in the study of its economic and political consequences. The article also discusses the prospects and potential challenges of bilateral and multilateral cooperation. The objectives of the research include determining the role of the "Belt and Road" initiative in Central Asia, assessing trade, economic, and investment cooperation between the countries of the region, analyzing trends in the development of strategic partnerships between China and the Central Asian countries, as well as key achievements and challenges in cooperation. The aim of the research is to analyze the main directions, results, and prospects of cooperation between China and the Central Asian countries. The research employed general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, generalization) and specialized scientific methods (content analysis, evaluation of statistical data). The results of the study showed that economic ties between China and the Central Asian countries are expanding, large projects are being implemented in transportation, logistics, energy, and manufacturing sectors, manufacturing capacity and investment cooperation are strengthening, and significant funds are being allocated to infrastructure projects. China has become one of the main trading partners of Central Asia, especially in the areas of natural resources, transportation, and logistics. In addition to economic achievements, successes have also been made in the fields of culture, education, and healthcare. However, threats

related to political instability, ethnic issues, and the influence of external powers remain relevant. In conclusion, it can be stated that the relations between China and the Central Asian countries are developing dynamically. Cooperation within the framework of the "Belt and Road" initiative brings mutual benefits and contributes to regional development. In the future, to ensure sustainable development, the parties should strengthen strategic partnerships and enhance cooperation based on common interests.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the Targeted Financing Program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the early stages of interaction to strategic partnership" IRN: BR24993008

Keywords: strategy, cooperation, economic relations, development prospects.

[1]Абиденкызы А., [2]Алмабекова А.М.

[1]Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казакстан

[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казакстан

E-mail:[1]ainurbai-67@mail.ru,[2]aseka_83@inbox.ru

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ИНИЦИАТИВА КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Эта статья посвящена исследованию экономического, политического и стратегического сотрудничества между Китаем и странами Центральной Азии. Геостратегическое значение Центральной Азии значительно возросло в рамках инициативы «Один пояс, один путь», что позволило наладить тесные экономические связи с Китаем. Новизна статьи заключается в системном анализе стратегического значения инициативы «Один пояс, один путь» для Центральной Азии, а также в исследовании ее экономических и политических последствий. Также рассматриваются перспективы и возможные вызовы двустороннего и многостороннего сотрудничества. Задачи исследования включают определение роли инициативы «Один пояс, один путь» в Центральной Азии, оценку торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества между странами региона, анализ тенденций развития стратегического партнерства между Китаем и странами Центральной Азии, а также ключевых достижений и трудностей сотрудничества. Цель исследования — анализ основных направлений, результатов и перспектив сотрудничества между Китаем и странами Центральной Азии. В ходе исследования были использованы общенаучные (анализ, синтез, сравнение, обобщение) и специализированные научные (контент-анализ, оценка статистических данных) методы. Результаты исследования показали, что экономические связи между Китаем и странами Центральной Азии расширяются, реализуются крупные проекты в транспортной, логистической, энергетической и производственной сферах, усиливается производственный потенциал и инвестиционное сотрудничество, значительные средства направляются на инфраструктурные проекты. Китай стал одним из основных торговых партнеров Центральной Азии, особенно в областях природных ресурсов, транспорта и логистики. В дополнение к экономическим достижениям, также достигнуты успехи в сфере культуры, образования и здравоохранения. Однако угрозы, связанные с политической нестабильностью, этническими вопросами и влиянием внешних держав, остаются актуальными. В заключение можно сказать, что отношения между Китаем и странами Центральной Азии развиваются динамично. Сотрудничество в рамках инициативы «Один пояс, один путь» приносит взаимную выгоду и способствует региональному развитию. В будущем для обеспечения устойчивого развития стороны должны укреплять стратегическое партнерство и усиливать взаимодействие, основанное на общих интересах.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках Программы целевого финансирования МНВО РК «Многостороннее сотрудничество Центральной Азии и Китая: от ранних этапов взаимодействия к стратегическому партнерству» ИРН: BR24993008

Ключевые слова: стратегия, сотрудничество, экономические связи, перспективы развития.

Авторлар туралы мәлімет:

Әбиденқызы,Айнур PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Алмабекова Асель Муратхановна, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Абиденкызы Айнур, PhD, Институт Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Алмабекова Асель Муратхановна, докторант КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Abidenkyzy Ainur, PhD in Philosophy, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Almabekova Assel, PhD student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 13 желтоқсан 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

МРНТИ: 18.31.09 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.141

[1]Ким Г.Н. ***[2]Сейтнур Ш.А.** **[3]Пищалин В.А.**
[1,3]Институт азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail:[1]germankim01@yahoo.com,[2]Shinar.askarovna@mail.ru,[3]pischalin228@gmail.com

О ПОЛИТИЧЕСКОМ РЕАЛИЗМЕ НОВОЙ СТРАТЕГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЯПОНИИ

Аннотация. В условиях нынешней международной ситуации вопросы национальной безопасности становятся особенно актуальными и требуют особого внимания со стороны государств. В декабре 2022 года правительство Японии приняло новую Стратегию национальной безопасности страны (СНБ), вместе с которой были утверждены Стратегия национальной обороны (СНО) и Программа наращивания обороноспособности (ПНО). Отход Японии от своей давней политики самообороны знаменует собой поворотный момент, обусловленный внешними угрозами регионального и глобального масштаба. В новой Стратегии национальной безопасности Японии в качестве внешней угрозы приводятся интенсивное развитие ракетных технологий и военная деятельность Северной Кореи, внешняя политика Китая, его военные действия, а также вторжение Россий в Украину. Столкнувшись с угрозами одновременно с юга, запада и севера, Токио оказался в самой сложной ситуации с момента окончания глобального конфликта середины XX века. Возникшие проблемы, выявленные в новых документах стратегии национальной безопасности Японии, Токио намерено решать через расширенные военные и дипломатические меры. Япония, ранее придерживавшаяся политики самообороны, теперь переходит к более активным шагам для укрепления своей безопасности. Это выражается, прежде всего, в увеличении оборонного бюджета. Цель исследования - анализ новой Стратегии национальной безопасности Японии через призму теории политического реализма. В статье анализируются вопросы предыдущей (СНБЯ, 2013) и новой Стратегии национальной безопасности Японии (НСНБЯ, 2022), направленные на укрепление обороноспособности страны. Авторы приходят к выводу, что изменения в стратегиях национальной обороны Японии 2013 и 2022 годов обусловлены усилением внешних угроз. В ответ на эти вызовы Токио вынужден пересматривать свою политику безопасности, принимая меры как внутри страны, так и на международной арене. Историко-компаративный анализ дискурса избранной темы включает исследования японских, зарубежных и русскоязычных экспертов и мнения официальных лиц, политиков, дипломатов. Сравнительное исследование внесет вклад в понимание реалистичности возможностей средних держав в минимизации внешних угроз.

Ключевые слова: Япония, национальная безопасность, национальная стратегия, политический реализм, обороноспособность, геополитика, АТР, внешняя политика, международные отношения.

Введение

Конфликты и войны между государствами, внутренняя политическая нестабильность, а также усиление геополитической напряжённости стимулируют государства к усилению мер по обеспечению своей национальной безопасности. В этом контексте главной мерой в обеспечении национальной безопасности и национального интереса страны является принятие официального документа, который находит своё отражение в стратегиях национальной безопасности государств. Цель данной статьи – анализ новой Стратегии национальной безопасности Японии с точки зрения теоретической концепции политического реализма. В

ней исследуются основные цели и принципы, изложенные в новой Стратегии национальной безопасности Японии с учётом как внутренних вызовов, так и внешних угроз. Выяснению подлежит аспекты адаптации НСНБЯ к текущей геополитической обстановке, включая растущее влияние Китая, угрозу со стороны Северной Кореи, а также роль и место Японии в международных альянсах и союзах с партнёрскими государствами, прежде всего США и Южной Кореей.

16 декабря 2022 года администрация премьер-министра Японии Фумио Кисиды опубликовала три программных документа: Стратегию национальной безопасности (СНБ), Стратегию национальной обороны (СНО) и Программу наращивания обороноспособности (ПНО), что стало первым серьезным пересмотром внешней политики Страны восходящего солнца в сфере усиления национальной безопасности страны спустя десять лет с момента принятия предыдущего программного документа в 2013 году (National Security Strategy of Japan, 2022). Три документа, принятые правительством Японии в 2022 году, отражают стремление обеспечить безопасность и стабильность страны в условиях угроз в виде роста военной мощи соседних стран; территориальных претензий, провокационных акций, агрессивной риторики. В составлении стратегически важных документов учитывалась сложная международная ситуация и расстановка военно-экономических сил как в регионе СВА, так и более широких масштабах – АТР и глобальной мировой арене.

Вопросы национальной безопасности Японии исследуются через призму теории политического реализма, согласно которой главными действующими лицами на международной арене являются государства, которые призваны обеспечить свой суверенитет, независимость, территориальную целостность; защищать национальные интересы. Обеспечение национальной безопасности должно опираться на объективные расчёты разноуровневых факторов как внутри страны, так и за её пределами.

С античных времён мыслители и учёные-энциклопедисты вносили вклад в формирование канонов политической философии. Среди основоположников учений реализма от классического до современного политического реализма множество ярких имен, таких как Фукидид, Томас Гоббс, Никколо Макиавелли, Эдвард Халетт Карр, Ганс Моргентау, Кеннет Вальц (Düzgün,2020). Классические реалисты считали, что споры не могут быть разрешены мирным или дипломатическим путём, и, как следствие, сила, ведущая к войне, рассматривается как решающий инструмент для решения этих проблем. Каким бы ни был порядок в международных отношениях, война является ненадёжным продуктом баланса сил или гегемонии (Dehlo,1963). Согласно классическому реализму, государственная или военная безопасность является фундаментальной, а человеческая природа считается агрессивной и ответственной за войну (Donnelly, 1995:p.179). Греческий философ-реалист Фукидид (Thucydides,1972:p.402;Mingst,2008:pp.54-64) считал, что безопасность государства необходима в соответствии с его природой. Он считал необходимым защищать государство от внутренних и внешних врагов. Согласно Фукидиду сильное государство может легко контролировать поведение слабого государства и чтобы стать могущественным государством, ему необходимо наращивать внутренние возможности, экономическую мощь и объединяться со странами со схожими интересами (Strassler,1996:p.49). Американский политолог и специалист по международным отношениям, представитель реалистической школы мысли Джон Миршаймер в своей книге «Трагедия политики великих держав» подчёркивает, что международные отношения в своей основе управляются борьбой за власть, где государства ставят на первое место свою безопасность и интересы в условиях глобальной анархии (Mearsheimer,2001).

Ганс Моргентау, основатель и глава школы политического реализма, сформулировал шесть принципов, ставшие классическими, при этом он утверждал, что реализм не умаляет значение других подходов (Дробот,2014:с.186-189). Наследие Моргентау в теории политического реализма не утеряло своей актуальности и НСНБЯ анализируется в статье

через принципы управления политики объективными законами, политическими действиями власти/силы – государства, обусловленными внешним и внутренним контекстом, а также признание аксиомы, что законы и категории политической теории подвижны и изменчивы в зависимости от множества обстоятельств реальности. Статья заполняет значительный пробел в отечественной историографии, где тема политического реализма в контексте новой национальной стратегии Японии недостаточно исследована. В работе представлен оригинальный анализ применения принципов политического реализма в формировании внешней и внутренней политики Японии, что углубляет понимание её стратегического поведения в современных геополитических условиях.

Материалы и методы исследования

Изучение новой национальной стратегии Японии включает сравнительный анализ как текстов предыдущего и нового документа, так и реальных изменений в расстановке внешних сил, изменений в социально-экономических и политических процессах в стране. Немаловажно при этом учитывать изменения в оценках и мнениях зарубежных экспертов, прежде всего японских. Статья основана на сравнительном исследовании текстов двух документов, содержащих стратегии национальной безопасности Японии. Компаративный подход позволяет уяснить целесообразность изменений внешней политики Японии и выделить основные тенденции, проблемы и вызовы национальной безопасности, а также определить пути их решения. Для выведения ключевых подходов в разработке стратегических документов применяется метод аналогии, который позволяет выделить основные принципы планирования внешней политики и обеспечения военно-политической безопасности Японии. К таким методам относятся правительственные консультации и межведомственная координация; межведомственное сотрудничество; формулирование стратегии скоординированными усилиями нескольких государственных органов, ключевых министерств, национальных комиссий и агентств. НСНБЯ разрабатывалась с учётом оценки угроз и стратегических прогнозов, исходивших от разведывательных органов, а также отчётов военных аналитиков о военном потенциале России, Китая и Северной Кореей. Также учитывалось влияние войны в Украине; бурное развитие IT и AI. Япония имеет давнюю традицию публикации «Белых книг» по обороне, которые содержат необходимые документы для пересмотров или обновлений внешней и оборонной политики.

Обсуждение

Основной интерес российских исследователей НСНБЯ связан с поисками ответов на вопросы о том, как изменения во внешней политике, экономике и вооружённых силах Японии отразятся на ближайших соседях, геостратегической ситуации в АТР, а также в том, как это изменения вписываются в более широкий контекст глобальной мировой арены. Группа ученых-экономистов - А.В. Булавин, В.И. Аникин и И.И. Беляев провели сравнительный анализ стратегического планирования в области национальной безопасности РФ и Японии и выявили угрозы для безопасности России (А.В.Булавин, В.И. Аникин, И.И. Беляев, 2017:с.1-20). Политологи В.Н. Паламар и Ю.В. Ахметшина отметили радикализацию японской политики, наращивания военной мощи в регионе и негативную реакцию на некоторые политические действия Японии не только стран-оппонентов: КНДР и КНР, но и государств-партнёров в АСЕАН и Южной Кореи (В.Н. Паламар, Ю.В. Ахметшина, 2023:с.840-857) проанализировав политику Синдзо Абэ и стратегию национальной безопасности Японии, считает что нынешняя внешняя политика официального Токио носит излишне «реваншистский» характер. О сложностях реализации такой политики также говорит и Н.Н. Пузыня, отмечая настороженное отношение соседей (Пузыня,2015:с.47-53). Л.А. Гамза из Центра японских исследований РАН в своей статье в которой даётся экономическая оценка

НСНБЯ, указывает, что она является частью американского плана по сдерживанию КНР (Гамза,2022).

Англоязычных авторов, включая японских исследователей, прежде всего интересует реакция внешнего мира на политические манёвры Токио в регионе. Мадока Фукуда, профессор кафедры глобальной политики японского университета Хосей в своей статье "Обострённое чувство кризиса: Китай и Тайвань в новой стратегии национальной безопасности Японии", поднимает вопрос о потенциальной агрессии Китая против Тайваня и реакцию Японии на подобные действия КНР (Fukuda, 2023).

Стоит особо отметить статью Хидеши Токучи, видного исследователя Sasakawa Peace Foundation (Sasakawa USA) под названием "Новая стратегия национальной безопасности Японии и вклад в сетевую архитектуру региональной безопасности", ценность которой заключается в анализе всех аспектов стратегии, в том числе политических планов и действий японского правительства, направленных в сторону других стран региона. Автор приходит к выводу, что вклад Японии в развитии региональной безопасности, с опорой на союзнические отношения с США, является удачным решением, способствующим укреплению мира в АТР. Токучи заключает, что Японии следует приложить больше усилий в дипломатической сфере, так как традиционные связи с АСЕАН и союзниками США как идеологически, так и экономически, способны поддерживать политику Японии в регионе (Tokuchi, 2023).

Масахико Асада в своей статье "Интерпретация новой стратегии национальной безопасности с точки зрения международного права" анализирует ее основные положения под ракурсом соблюдения юридических норм, принятых в мировом сообществе (浅田正彦, 2023:1-6). Экономическую сторону НСНБЯ исследует Киминори Ватанабэ в статье «Разработка новой стратегии национальной безопасности и т.д. и бюджет на 2023 год, связанный с обороной», в которой он акцентирует на необходимость гибких изменений в бюджете и подготовке финансовых резервов для реализации новой оборонной программы (渡辺 公徳, 2023).

Целесообразно принять во внимание исследования военных экспертов, например, публикацию материалов обсуждения вопросов национальной безопасности группой японских и американских генералов и контр-адмиралов, подготовленную генерал-лейтенантом Коичи Исобе в виде статьи под названием «Требования для создания новой стратегии национальной безопасности». В ней отмечаются меры по пересмотру системы обороны, изменений расстановки сил в тихоокеанском регионе и активной роли Японии как лидера партнёров США в Индо-Тихоокеанском пространстве (Isobe, 2022).

Тема современного сотрудничества стран Европейского союза с Японией в контексте реализации стратегии национальной безопасности привлекла внимание ряда молодых исследователей, в том числе Алессандро де Чикко, подготовившего и опубликовавшего при поддержке германского фонда К. Аденауэра статью «Новая стратегия национальной безопасности Японии: платформа для дальнейшего сотрудничества с ЕС?» в которой подводятся итоги взаимоотношений Японии и Европейского союза в прошлом и перспективы в настоящем и как НСНБЯ изменила дипломатический вектор Японии, усилило её роль на мировой арене. В заключение автор даёт ряд рекомендаций для руководства ЕС по развитию диалога с Токио (De Sicco, 2023). Долгосрочным отношениям Японии со странами Запада (Европы) посвящена статья приглашённого исследователя Азиатской программы при Европейском совете по международным отношениям Элли Катарина Похлкамп «Устанавливая курс: новая стратегия безопасности Японии» (Pohlkamp, 2023). Статья «Новая стратегическая политика Японии» Томаса Вилкинса – старшего научного сотрудника Японского института по международным делам (Токио) акцентирует внимание на стремление правительства Японии интегрироваться в международное сотрудничество в регионе, в том числе военной сфере и первую очередь с США, что свидетельствует об активной поддержке Токио геополитических устремлений Вашингтона (Wilkins, 2023).

Таким образом, тема НСНБЯ приобрела актуальность и популярность среди исследователей разных отраслей социальных наук. Внимание зарубежных авторов фокусируется на нескольких ключевых аспектах, в том числе: рост военного потенциала Японии; отход от послевоенной (пацифисткой) доктрины; отношение треугольника Пекин-Москва-Пхеньян в ответ на новые вызовы Токио и союзников; укрепление военного сотрудничества Японии с США, НАТО, Австралией и другими партнёрами; внедрение новых технологий и кибербезопасности. Исследования подчеркивают, что реальные политические действия официального Токио превращают Японию в более активного игрока в региональной и глобальной безопасности, что может привести также к напряжённости с соседними странами.

Результаты исследования

В 2013 году правительство Японии, возглавляемое премьер-министром Синдзо Абэ утвердило пакет стратегических документов, нацеленных на определение приоритетных направлений в области национальной безопасности на краткосрочную перспективу (Министерства обороны Японии,2014). В принятой Стратегии национальной безопасности определялся главный вектор внешней политики и закреплялось прочное намерение сотрудничества с государствами демократии в Тихоокеанском регионе. В документе предусматривалось ежегодное увеличение расходов на оборону на 1,7% и создание национальных Военно-Воздушных и Военно-Морских сил (Green,2013). Разработка и принятие СНБЯ назревало давно, и тому были веские причины и объективные обстоятельства. Среди причин, побудивших Синдзо Абэ к кардинальному сдвигу в политическом курсе Японии называют следующие: усиление военно-экономической мощи КНР, рост националистических настроений в стране, желание привести политический вес Японии в соответствие экономическому, а также современная мировая конъюнктура (Малютина, 2015:с.376-385).

Стратегия национальной безопасности включала в себя основные понятия, подходы и направления политики и конкретных действий органов государственной власти для преодоления вызовов внешней агрессии, активного содействия сохранению мира и сотрудничества с международным сообществом. В ней подчёркивалось, что Японии необходимо расширять и углублять взаимоотношения прежде всего с США – как оплота демократии и залога безопасности страны от внешних угроз. Параллельно японское правительство нацеливалось на эффективное использование своих экономических рычагов и финансовых ресурсов для укрепления сотрудничества с другими странами, как внутри, так и за пределами Азиатско-Тихоокеанского региона. В документе отмечалось намерение усиления внутренних основ национальной безопасности и улучшения взаимопонимания всей японской нации. Правительство Японии выразило готовность предпринять все меры по развитию и совершенствованию своей оборонной, производственной и технологической базы (Кабинет министров,2013).

Наряду с другими понятиями, изложенными в «Стратегии национальной безопасности Японии» 2013 года, следует выделить введённый в оборот термин «активный пацифизм», отражающий основную идею оборонной политики японской администрации во главе с Абэ. Согласно основной концепции этого понятия цель Японии заключается в «активный вклад Японии в дело укрепления мира», сохранения стабильности и процветания международного сообщества. Суть текста СНБЯ 2013 года, адресованного внешнему миру, заключается в месседже о том, что Япония продолжает оставаться миролюбивой нацией, при этом происходит переход от «пацифизма» к «активному пацифизму» (Там же).

В дальнейшем, в период администрации Кисиды, правительство продолжило данную линию, что стало основным лейтмотивом, связывающим как внутреннюю, так и внешнюю политику. Она также поддерживается всеми ведомствами, свидетельством этому может

служить обращение министра внешних дел Хаяси Ёсимаса, опубликованное на официальном сайте министерства. Как было им отмечено, Япония находится в самой сложной дипломатической обстановке со времён 2-ой мировой войны, в период, когда разрушается основа международного права и внешнеполитический потенциал новой стратегии обретает особую востребованность. Он также выделил стратегические подходы, которыми может апеллировать дипломатия, располагающая опытом укрепления японо-американского альянса, координации действий с другими странами, включая продвижение усилий по созданию «свободного и открытого Индо-Тихоокеанского региона». Все это свидетельствует не только о том, что политический истеблишмент поддерживает данные инициативы, но о той важности, которая отводится внешней политике и дипломатии в концепции новой стратегии национальной обороны (Yoshimasa,2022).

16 декабря 2022 года администрация премьер-министра Японии Фумио Кисиды опубликовала три стратегических документа: Стратегию национальной безопасности (СНБ), Стратегию национальной обороны (СНО) и Программу наращивания обороноспособности (ПНО). Принятие этих документов обуславливалось сложной, кризисной ситуацией в мире и АТР. За прошедшие десятилетия наряду с глобальными и региональными проблемами Япония сталкивалась с целым рядом специфических, присущих ей вызовами, наиболее значимые из которых, изложены в НСНБЯ 2022 года.

В первую очередь это касается роста экономической и военной мощи ряда стран, что изменило геостратегический ландшафт и привело к нарушениям международных законов о национальном суверенитете и территориальной целостности государств. В документе указывалось на военное вторжение России в Украину, которое вызвало мировой протест, международные санкции против агрессии и поддержку её жертв.

Во-вторых, озвученные на XIX-ом (2017) и подтверждённые на XX-съезде КПК цели превращения страны великую экономическую и военную державу, включают форсированное наращивание ракетно-ядерного потенциала. Особые опасения Японии и других стран АТР вызывает внешняя политика Китая, в частности его намерения относительно присоединения Тайваня, не исключающее применения военной силы. Политический реализм даёт сигналы Токио быть готовым ответить на вызовы Пекина, используя мощь экономики, единство и сплочённость японской нации, союзнические отношения и сотрудничество со странами-партнёрами.

В-третьих, в НСНБЯ учтены последствия масштабного и ускоренного развития ракетно-ядерной программы Северной Кореи, вступившей в острую военно-политическую конфронтацию с Южной Кореи, когда от конфликта между двумя корейскими государствами может пострадать соседняя Япония. Наметившееся беспрецедентное военно-экономическое сотрудничество между Россией и КНДР обостряет угрозу национальной безопасности Японии. Это подтверждает тезис теории политического реализма, что учитывать необходимо принимать не только соотношение сил между государствами A и B, но тип и сотрудничества с государствами C и D.

Согласно теории политического реализма для достижения целей, в области национальной безопасности, необходимо использовать все имеющиеся финансово-экономические средства. В этой связи в 2027 финансовом году Япония выделит для укрепления обороноспособности страны финансовые средстве в размере 2% от текущего ВВП. Однако, как показывает международная практика, доля военных расходов в бюджетах превышает эту цифру, а страны Европейского Союза в контексте войны в Украине предусматривают для укрепления обороноспособности до 4 процентов ВВП (Стратегия национальной безопасности Японии,2022).

В соответствии с задачами НСНБЯ правительство Японии намерено значительно укрепить свои «мультидоменные силы обороны», которая в военной концепции США предполагает глубочайшую интеграцию между собой боевых единиц, входящих в состав

военно-воздушных сил (ВВС), военно-морских сил (ВМС), сухопутных войск и других элементов вооружённых сил в «мультидоменном пространстве» (MDTF,2024) - космическом, кибернетическом, электромагнитном и т.д. Реальность современных войн и вооружённых конфликтов, прежде всего в Украине актуальность «мультидоменных военных операций» (Feickert,2022). В стратегии указано, что финансовые расходы, направленные на наращивание обороноспособности Японии на следующие пять лет (2023-2027) составят около 43 триллионов иен (Программа укрепления обороны,2022).

Есть мнения, что НСНБЯ представляет собой кардинальную трансформацию политики национальной безопасности Японии и иллюстрирует растущее восприятие угроз в умах японцев. Однако, профессор Хидеши Токучи, бывший вице-министр обороны Японии считает, что по сравнению с предыдущей СНБЯ в новой версии никаких кардинальных изменений не произошло и основные положения остались прежними. При этом он отмечает что объективная реальность, в частности резкое ухудшение международной обстановки, вызывает субъективные политические действия и поэтому правительство Японии ускоряет раннее намеченный курс по укреплению своей национальной безопасности. Особое внимание Японии, как островной региональной державы, сосредоточено на Индо-Тихоокеанском регионе, прежде всего в Северо-Восточной и Юго-Восточной Азии, относящимся к жизненно важным зонам интересов официального Токио (Tokuchi,2023).

Реализация новых программных документов по обеспечению национальной безопасности позволит создать новые механизмы для развития сотрудничества между военными, гражданскими и коммерческими субъектами. Как известно, после поражения во 2-ой мировой войне японские антимилитаристские законы стали причиной так называемой «гражданско-военной фрагментации» (япон. 民軍分裂), и как отмечает Юко Кошино, в особенности это коснулось взаимодействия между научно-исследовательскими сообществом и правительством. Это помешало оборонному сектору в полной мере воспользоваться передовыми технологическими возможностями, а также затрудняло сотрудничество гражданского сектора и местных органов власти в планировании действий в чрезвычайных ситуациях. Среди политиков и японской общественности растёт понимание, что возросшие внешние военные угрозы могут способствовать сближению гражданских движений, научной интеллигенции и военно-политических кругов (Koshino,2022). Таким образом речь идёт о лозунгах и реальных политических действиях в укреплении консолидации и сплочении японской нации ради безопасности и суверенитета страны.

В декабре 2023 газета «Асахи симбун» сообщила, что японское правительство одобрило рекордный годовой бюджет национальной обороны в размере 7,95 трлн японских иен (The Asahi Shimbun,2023). Феликс К. Чанг из Института исследований внешней политики подчёркивает, что новый бюджет чётко демонстрирует намерение премьер-министра Кисиды выполнить своё обещание удвоить оборонный бюджет Японии с одного процента ВНП, остававшегося неизменным на протяжении последних шести десятилетий, до двух процентов к 2027 финансовому году.

Однако, несмотря на существенное увеличение оборонного бюджета в 2024 году по сравнению с предыдущим годом, средств, выделенных оборонному ведомству и другим государственным ведомствам недостаточно для полномасштабного развёртывания новых систем вооружений. То есть реальность дефицита военного бюджета скажется на эффективности национальной обороны и обеспечения сдерживающего эффекта от потенциальных угроз, к которому стремится администрация Кисиды (Chang,2023).

Согласно отчёту «Размер и тенденции оборонного рынка Японии, бюджетные ассигнования, регулирование, ключевые приобретения, конкурентная среда и прогноз до 2029 года (GlobalData,2024), ожидается стабильный рост расходов на оборонные закупки, которые к 2028 году достигнут 53,8 млрд долларов, при среднем ежегодном росте на 5,9% в период с

2023 по 2028 год. Увеличение оборонного бюджета обусловлено продолжающимися инвестициями в масштабные программы модернизации военной техники и закупок вооружений.

В японском кабинете министров активно обсуждается вопрос о целесообразности пересмотра запланированного лимита государственных расходов на оборону на фоне ослабления иены и роста цен. При разработке трех программных документов НСНБЯ расходы на оборону рассчитывались на основе предположения, что с 2024 финансового года обменный курс составит 108 иен за доллар. Однако, как сообщает финансовое информационное агентство Блумберг в начале 2024 года курс японских денег составил 150 иен за доллар(Teso,Lei,2024). В результате, стоимость одного истребителя Lockheed Martin Lightning II F-35A увеличилась с 8,5 млрд иен в 2021 году до 11,8 млрд иен по ценам 2024 года. В 2021 году в мировых СМИ сообщалось, что в течение следующего десятилетия японское правительство планирует приобрести у США истребителей F-35A и 42 F-35B. Таким образом по количеству истребителей F-35 Япония выйдет на второе место после США(IDST,2021).

Нет сомнений в том, что Токио был вынужден увеличить свой оборонный бюджет из-за возросшей опасности, исходящей от Китая, Северной Кореи и России. Напряжение вызывают участившиеся вторжения Китая в воздушное и морское пространство вокруг островов Сенкаку (尖閣諸島) – архипелага с китайским названием Дяоюйдао (钓鱼岛), создание китайской зоны противовоздушной обороны над большей частью Восточно-Китайского моря. Вторжение России в Украину вызвало тревогу в Токио, что Пекин может напасть на Тайвань и таким образом втянуть Японию в конфликт(Yoshimasa,2022).

В 2022 году Северная Корея запустила тридцать семь баллистических ракет в морское пространство вблизи Японии, и дело не только в возросшем количестве и качественном обновлении потенциальных носителей ядерных боеголовок. Активизация сотрудничества России и Китая в связи с вторжением в Украину усилила обеспокоенность Японии о неприкосновенности её северной границы и прекращении обсуждения с Россией о возвращении «северных территорий» (北方領土) - крайних четырёх Курильских островов, которые по результатам 2-ой мировой войны стали советскими.

Столкнувшись одновременно с угрозами с юга (Китай), запада (Северная Корея) и севера (Россия), наращивание военного потенциала и усиление обороноспособности стали ключевыми вопросами во время выборов в нижнюю палату парламента Японии в 2021 году. О необходимости обеспечения национальной безопасности высказались не только граждане Японии, но и граждане США. Как показал опрос, проведённый в конце 2022 года японской газетой «Ёмиури симбун» (яп. 読売新聞) и американской аналитической и консалтинговой компанией Gallup Inc., 68% респондентов в Японии и 65% в Соединённых Штатах поддержали политику укрепления оборонной (военной) мощи Японии. Большинство респондентов в обеих странах выразили надежду на то, что Япония расширит свою роль в поддержании безопасности в Азии. В опросе приняли участие 1051 японцев, в том числе 52% женщин и 48% мужчин (Ёмиури симбун,2022).

В НСНБЯ вновь в первую очередь указывается на жизненно важным прочные связи в треугольнике, вершинами которыми являются Вашингтон-Токио и Сеул, противостоящий другому треугольнику, так называемому северному: Пекин-Москва-Пхеньян. Однако круг надёжных и важных партнёров расширен и включает в себя такие страны, как Австралия, Индия, Великобритания, Франция, Германия, Италия, а также блоки, в первую очередь НАТО, Европейский Союз и АСЕАН (Стратегия национальной безопасности Японии,2022).

Хотя Республика Корея является важным партнёром Японии, между двумя странами остаются проблемы, оставшиеся в наследство от исторического прошлого, между ними продолжается конкуренция в торгово-экономической сфере. Остроту в отношения между

Токио и Сеулом вносят спорные острова Токто (독도), имеющие японское название Такэсима (竹島). В Национальной стратегии безопасности Японии отмечается, что Такэсима является неотъемлемой территорией страны, и правительство будет прилагать настойчивые дипломатические усилия по её возвращению, основываясь на принципе мирного разрешения конфликтов в соответствии с международным правом (Там же). После опубликования НСБЯ Южная Корея выразила обеспокоенность в связи возобновлёнными претензиями Японии на группу островков в Восточном море (Kim,2022). Несмотря на разногласия между Японией и Южной Кореей относительно Токто-Таэсима Токио и Сеул отложили в сторону территориальные разногласия и стали совместно выступать против «оси зла» Москва-Пекин-Пхеньян(Стрельцов,2023).

Заключение

Текстовый анализ стратегий национальной обороны Японии 2013 и 2022 годов, а также исследование международной ситуации и социально-экономических факторов в стране, объясняют причины изменений в политике Токио в ответ на растущие угрозы со стороны Китая, Северной Кореи и России. Основными причинами пересмотра политики обеспечения обороноспособности стали изменения в геополитической ситуации, усиление угроз в регионе и у непосредственных границ Японии. Частые вторжения Китая в воздушное и морское пространство Тайваня, военная агрессия России в Украине и нарастающая напряжённость на Корейском полуострове создают серьёзные вызовы для безопасности, что вынуждает Японию принимать соответствующие меры как внутри страны, так и на международной арене.

Япония, долгие десятилетия придерживавшаяся политики, направленной на обеспечение национальной самообороны, перешла к проактивным действиям по обеспечению своей безопасности. Прежде всего это касается существенного увеличения оборонного бюджета с целью наращивания военной мощи и качественного перевооружения в военно-воздушных и военно-морских силах. Японское оборонное ведомство намерено в соответствии с изменениями в тактике и стратегии современных военных операций укрепить свои «мультидоменные силы обороны». Особое внимание уделяется укреплению национальной гражданско-военной интеграции (民軍統合) и внедрению новых механизмов сотрудничества военных кругов, гражданского общества и бизнес-структур.

Перед лицом внешних угроз и в целях обеспечения устойчивой и эффективной системы обеспечения национальной безопасности следуя принципам политического реализма, Токио готов временно забыть об исторических и территориальных разногласиях с Южной Кореей, чтобы укрепить дипломатическим путём свои оборонные возможности.

Таким образом, политический реализм, заложенный в новой Стратегии национальной безопасности Японии, подчёркивает необходимость комплексного подхода к защите страны, реальных шагов для финансового обеспечения качественной модернизации вооружённых сил, укрепления сотрудничества в треугольнике Вашингтон-Токио-Сеул и с другими дружественными государствами, не входящими в триумвират. Политические действия нынешнего и последующих правительств Японии будут направлены на укрепление системы национальной безопасности, обеспечивающей гарантии территориальной целостности страны, национального суверенитета и защиту от внешней агрессии.

Литература:

Adoption of the new “National Security Strategy (NSS)” (Statement by Foreign Minister HAYASHI Yoshimasa) 2016 [Electronic Resource] URL: https://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_003192.html) (Accessed: 13 December 2024)

Alessandro De Cicco, 2025 – *Alessandro De Cicco.* Japan's new national security strategy: a platform for further cooperation with the EU? Konrad Adenauer STIFTUNG. [Electronic Resource] URL: https://www.kas.de/documents/272317/12679622/Policy+paper+Japan+NSS.pdf/07e8813f-9e14-d114-031f-367ec65cf665?t=1688209319226 (Accessed: 26 December 2024)

Defense Buildup Program of Japan December, 2022, [Electronic Resource]. URL: https://www.mod.go.jp/j/policy/agenda/guideline/plan/pdf/program_en.pdf (Accessed: 5 December 2024)

Dehio, 2024 – *Dehio Ludwig* The precarious balance: Four centuries of the European power struggle, trans. Charles Fullma, New York: Vintage Books. (Accessed: 13 December 2024)

Düzgün, 2021 – *Düzgün D.M.* The emergence and development stages of realism theory. Black Sea International Scientific Journal, 47(Autumn), 256-276. https://doi.org/10.17498/kdeniz.759320. (Retrieved January 7, 2021)

Feickert, 2024 – *Feickert A.* Defense Primer: Army Multi-Domain Operations (MDO)". Congressional Research Service. November 21, 2022. (Accessed: 13 December 2024)

Felix, 2024 – *Felix K.* Chang, Japan's Bigger Defense Budget: Getting to Effective Deterrence, January 31, 2023/ Foreign Policy Research Institute. [Electronic Resource]. URL: / www.fpri.org/article/2023/01/japans-bigger-defense-budget-getting-to-effective-deterrence (Accessed: 15 December 2024)

Green, 2024 – *Green M.* Japan is back: Unbuilding Abe's grand strategy. Lowy Institute for In ternational Policy. Sydney. 2013. (Accessed: 3 December 2024)

GlobalData. Japan Defense Market Size, Trends, Budget Allocation, Regulations, Acquisitions, Competitive Landscape and Forecast to 2029. August 29, 2024. [Electronic Resource]. URL: globaldata.com/store/report/japan-defence-market-analysis/. (Accessed: 4 January 2025)

Isobe Koichi, 2024 – *Isobe Koichi* Requirements for Crafting Japan's New National Security Strategy, Sasakawa USA, [Electronic Resource] URL: https://spfusa.org/wp-content/uploads/2022/03/LtGen-Isobe-NSS-event-recap.pdf (Accessed: 13 December 2024)

Koshino Yuka, 2024 – *Koshino Yuka.* Japan's transformational national-security documents. - https://www.iiss.org/sv/online-analysis/online-analysis/2022/12/japans-transformational-national-security-documents/ (Accessed: 15 December 2024)

Kim, 2024 – *Kim Sarah.* Korea blasts Japan's counterstrike plan, Dokdo claim, 18 Dec. 2022, 17:35,[Electronic Resource] URL:https://koreajoongangdaily.joins.com/2022/12/18/national/diplomacy/Korea-Japan-national-security-strategy/20221218173522005.html (Accessed: 28 December 2024)

Madoka Fukuda, 2024 – *Madoka Fukuda.* Heightened Sense of Crisis: China & Taiwan in Japan's New National Security Strategy. Stimson [Electronic Resource] URL: https://www.stimson.org/2023/heightened-sense-of-crisis-china-and-taiwan-in-japans-new-national-security-strategy/(Accessed: 14 December 2024)

Mearsheimer, 2024 – *Mearsheimer. J.J.* The tragedy of great power politics. New York: W.W. 2001. (Accessed: 12 December 2024)

Mingst, 2024 – *Mingst K.A.* Essentials of International Relations (New York: W.W. Norton & Company Ltd, 2008). pp. 54 - 64. (Accessed: 13 December 2024)

Ministry of Defense of Japan, 2022, "National Security Strategy of Japan," December 2022, [Electronic Resource] https://www.cas.go.jp/jp/siryou/221216anzenhoshou/nss-e.pdf, (Accessed: 16 December 2024)

National Defense Program Guidelines for FY 2014 http://www.mod.go.jp/j/approach/agenda/guideline/2014/pdf/20131217_e2.pdf [Electronic Resource] URL: http://www.mod.go.jp/j/aproach/agenda/ guideline/2014/pdf/Defense_Program.pdf (Accessed: 27 April 2015).

National Security Strategy // Cabinet Secretariat. 2013. December, 17. [Electronic Resource] U RL: http://www.cas.go.jp/jp/siryou/131217anzenhoshou/nss-e.pdf (Accessed: 30 November 2020).

National Security Strategy of Japan December, 2022, [Electronic Resource] URL: nss-e.pdf (Accessed: 16 September 2024)

Pohlkamp, 2024 – *Pohlkamp Elli-Katharina.* Setting the course: Japan's new security strategy, European Council on Foreign Relations . [Electronic Resource] URL: https://ecfr.eu/article/setting-the-course-japans-new-security-strategy/ (Accessed: 13 December 2024)

Rajeshi Uppal, 2024 – *Rajeshi Uppal.* Japan plans F-35A and F-35B induction, indigenous stealth fighter and Hypersonic Weapons to counter Chinese J-20 deployment.IDST, 2021. [Electronic Resource] URL: https://idstch.com/geopolitics/japan-plans-f-35a-and-f-35b-induction-indigenous-stealth-fighter-and-hypersonic-weapons-to-counter/(Accessed: 16 December 2024)

Strassler, 2024 – *Strassler R.B.* The Landmark Thucydides, (New York: The Free Press, 1996), p.49. (Accessed: 2 December 2024)

The Army's Multi-Domain Task Force (MDTF). [Electronic Resource]. URL:https://sgp.fas.org/crs/natsec/IF11797.pdf (Accessed: 25 December 2024)

The Asahi Shimbun. Kishida Cabinet approves a record 7.95 trillion yen defense budget. December 23, 2023. [Electronic Resource]. URL: asahi.com/ajw/articles/15093030. (Accessed: 23 December 2024)

Thucydides, 2024 – *Thucydides*. History of the Peloponnesian War, Translated by Rex Warner (rev. ed., Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1972), p. 402. (Accessed: 12 December 2024)

Tokuchi Hideshi, 2024 – *Tokuchi Hideshi*. Japan's New National Security Strategy and Contribution to a Networked Regional Security Architecture, CSIS. [Electronic Resource] URL: https://www.csis.org/analysis/japans-new-national-security-strategy-and-contribution-networked-regional-security. (Accessed: 22 December 2024)

Tokuchi Hideshi, 2024 – *Tokuchi Hideshi*. Japan's New National Security Strategy and Contribution to a Networked Regional Security Architecture, CSIS. [Electronic Resource] URL: https://www.csis.org/analysis/japans-new-national-security-strategy-and-contribution-networked-regional-security. (Accessed: 22 December 2024)

Teso Yumi, Lei George, 2024 – *Teso Yumi, Lei George.* Yen's Slide Past 150 to Dollar Prompts Stern Warnings From Japan. [Electronic Resource] URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-02-13/yen-weakens-through-150-per-dollar-raising-intervention-risk (Accessed: 2 December 2024)

The Yomiuri Shimbun. Yomiuri-Gallup poll: Two-thirds of people in Japan, U.S. in favor of Japan strengthening defense/ 16:59 JST, December 16, 2022. [Electronic Resource] URL: japannews.yomiuri.co.jp/politics/defense-security/20221216-77773/(Accessed: 11 December 2024)

Wilkins, 2024 – *Wilkins Thomas*. Japan's new strategic policy, Pacific Forum. [Electronic Resource] URL: https://pacforum.org/publications/pacnet-23-japans-new-strategic-policy-three-overlooked-takeaways/(Accessed: 2 December 2024)

Yoshimasa Hayashi, 2024 – *Yoshimasa Hayashi*. Extraordinary Press Conference by Foreign Minister | Ministry of Foreign Affairs of Japan/ Thursday, August 4, 2022, 8:10 p.m. Phnom Penh/ [Electronic Resource] URL: https://www.mofa.go.jp/press/kaiken/kaiken24e_000149.html.

Yoshimasa Hayashi, 2024 – *Yoshimasa Hayashi*. Adoption of the new "National Security Strategy
(NSS)"(Statement by Foreign Minister) [Electronic Resourse] URL: https://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_003192.html) (Accessed: 13 December 2024)

Булавин, Аникин, Беляев, 2024 – *Булавин А.В., Аникин В.И., Беляев И.И.* Основы стратегического планирования в области национальной безопасности Японии: сравнительный анализ // Национальная безопасность / nota bene. 2017. № 3. с.1-20. DOI: 10.7256/2454-0668.2017.3.22884. [Электронный ресурс] URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=22884 (Accessed: 25 December 2024)

Гамза, 2024 – *Гамза Л.А.* Новая Стратегия национальной безопасности Японии как инструмент интегрированного сдерживания Китая. ИМИМЭ РАН. [Электронный ресурс]

URL: https://www.imemo.ru/publications/policy-briefs/text/japans-new-national-security-strategy-as-a-tool-for-chinas-integrated-deterrence (Accessed: 25 December 2024)

Дробот, 2024 – *Дробот Г.А.* Реализм в теории международных отношений: история, зарубежная и отечественная школы. - Социально-гуманитарные знания. 2014, № 4, с.186-189 (Accessed: 12 December 2024)

Малютина, 2024 – *Малютина Е.В.* Политика Японии в сфере обеспечения национальной безопасности при втором Кабинете Синдзо Абэ // Национальная безопасность / nota bene. — 2015. - № 3. - с.376-385. DOI: 10.7256/2454-0668.2015.3.66588. [Электронный ресурс] URL: https://e-notabene.ru/nbmag/article_66588.html (Accessed: 14 December 2024)

Паламар, Ахметшина, 2024 – *Паламар В.Н., Ахметшина Ю.В.* Реакция стран атр на усиление Японии // Вестник науки, 4 (12 (69)), 840-857. (Accessed: 21 December 2024)

Пузыня, 2024 – *Пузыня Н.Н.* Политика правительства С. Абэ и Стратегия национальной безопасности Японии. Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение, 14, с. 47-53. (Accessed: 2 December 2024)

Стрельцов, 2024 – *Стрельцов Д.В.* Япония – Республика Корея: Новое сближение?, МГИМО МИД России; ИКСА РАН, 119454, Москва, пр-т Вернадского, 76. 2023. [Электронный ресурс] URL: file:///C:/Users/raich/Downloads/1586-3220-3-PB.pdf (Accessed: 12 December 2024)

浅田正彦[Масахико Асада]. 国際法から新国家安全保障戦略を読み解く[Интерпретация новой стратегии национальной безопасности с точки зрения международного права]. 国際問題. 2023. 716. 1-6 (Accessed: 12 December 2024)

渡辺 公徳[Киминори Ватанабэ]. 特集　新たな国家安全保障戦略等の策定と 令和 5 年度防衛関係予算について[Разработка новой стратегии национальной безопасности и бюджет на 2023 год, связанный с обороной]. ファイナンス = The finance : 財務省広報誌 / 財務省 編 59 (1), 29-38, 2023-04 (Accessed: 12 December 2024)

References:

Adoption of the new “National Security Strategy (NSS)”(Statement by Foreign Minister HAYASHI Yoshimasa) 2016 [Electronic Resource] URL: https://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_003192.html) (Accessed: 13 December 2024)

Alessandro De Cicco, Japan’s new national security strategy: a platform for further cooperation with the EU? Konrad Adenauer STIFTUNG. [Electronic Resource] URL: https://www.kas.de/documents/272317/12679622/Policy+paper+Japan+NSS.pdf/07e8813f-9e14-d114-031f-367ec65cf665?t=1688209319226 (Accessed: 26 December 2024)

Defense Buildup Program of Japan December, 2022, [Electronic Resource]. URL: https://www.mod.go.jp/j/policy/agenda/guideline/plan/pdf/program_en.pdf (Accessed: 5 December 2024)

Dehio, Ludwig 1963 [1948], The precarious balance: Four centuries of the European power struggle, trans. Charles Fullma, New York: Vintage Books. (Accessed: 13 December 2024)

Düzgün, D. M. (2020). The emergence and development stages of realism theory. Black Sea International Scientific Journal, 47(Autumn), 256-276. https://doi.org/10.17498/kdeniz.759320. (Retrieved January 7, 2021)

Feickert A. "Defense Primer: Army Multi-Domain Operations (MDO)". Congressional Research Service. November 21, 2022. (Accessed: 13 December 2024)

Felix K. Chang, Japan’s Bigger Defense Budget: Getting to Effective Deterrence, January 31, 2023/ Foreign Policy Research Institute. [Electronic Resource]. URL: / www.fpri.org/article/2023/01/japans-bigger-defense-budget-getting-to-effective-deterrence (Accessed: 15 December 2024)

Green, M. (2013). Japan is back: Unbuilding Abe's grand strategy. Lowy Institute for In ternational Policy. Sydney. (Accessed: 3 December 2024)

GlobalData. Japan Defense Market Size, Trends, Budget Allocation, Regulations, Acquisitions, Competitive Landscape and Forecast to 2029. August 29, 2024. [Electronic Resource]. URL: globaldata.com/store/report/japan-defence-market-analysis/.(Accessed: 4 January 2025)

Isobe Koichi, Requirements for Crafting Japan's New National Security Strategy, Sasakawa USA, [Electronic Resource] URL: https://spfusa.org/wp-content/uploads/2022/03/LtGen-Isobe-NSS-event-recap.pdf (Accessed: 13 December 2024)

Koshino Yuka. Japan's transformational national-security documents. - https://www.iiss.org/sv/online-analysis/online-analysis/2022/12/japans-transformational-national-security-documents/ (Accessed: 15 December 2024)

Kim, Sarah, Korea blasts Japan's counterstrike plan, Dokdo claim, 18 Dec. 2022, 17:35, [Electronic Resource]URL:https://koreajoongangdaily.joins.com/2022/12/18/national/diplomacy/Korea-Japan-national-security-strategy/20221218173522005.html (Accessed: 28 December 2024)

Madoka Fukuda, Heightened Sense of Crisis: China & Taiwan in Japan's New National Security Strategy. Stimson . [Electronic Resource] URL: https://www.stimson.org/2023/heightened-sense-of-crisis-china-and-taiwan-in-japans-new-national-security-strategy/ (Accessed: 14 December 2024)

Mearsheimer, J.J. The tragedy of great power politics. New York: W.W. 2001. (Accessed: 12 December 2024)

Mingst, K.A. Essentials of International Relations (New York: W.W. Norton & Company Ltd, 2008). pp. 54 - 64. (Accessed: 13 December 2024)

Ministry of Defense of Japan, 2022, "National Security Strategy of Japan," December 2022, [Electronic Resource] https://www.cas.go.jp/jp/siryou/221216anzenhoshou/nss-e.pdf, (Accessed: 16 December 2024)

National Defense Program Guidelines for FY 2014 http://www.mod.go.jp/j/approach/agenda/guideline/2014/pdf/20131217_e2.pdf [Electronic Resource] URL: http://www.mod.go.jp/j/aproach/agenda/ guideline/2014/pdf/Defense_Program.pdf (Accessed: 27 April 2015).

National Security Strategy // Cabinet Secretariat. 2013. December, 17. [Electronic Resource] URL: http://www.cas.go.jp/jp/siryou/131217anzenhoshou/nsse.pdf (Accessed: 30 November 2020).

National Security Strategy of Japan December, 2022, [Electronic Resource] URL: nss-e.pdf (Accessed: 16 September 2024)

Pohlkamp, Elli-Katharina, Setting the course: Japan's new security strategy, European Council on Foreign Relations . [Electronic Resource] URL: https://ecfr.eu/article/setting-the-course-japans-new-security-strategy/ (Accessed: 13 December 2024)

Rajeshi Uppal, Japan plans F-35A and F-35B induction, indigenous stealth fighter and Hypersonic Weapons to counter Chinese J-20 deployment.IDST, 2021. [Electronic Resource] URL: https://idstch.com/geopolitics/japan-plans-f-35a-and-f-35b-induction-indigenous-stealth-fighter-and-hypersonic-weapons-to-counter/ (Accessed: 16 December 2024)

Strassler R. B. (ed.), The Landmark Thucydides, (New York: The Free Press, 1996), p.49. (Accessed: 2 December 2024)

The Army's Multi-Domain Task Force (MDTF). [Electronic Resource]. URL:https://sgp.fas.org/crs/natsec/IF11797.pdf (Accessed: 25 December 2024)

The Asahi Shimbun. Kishida Cabinet approves a record 7.95 trillion yen defense budget. December 23, 2023. [Electronic Resource]. URL: asahi.com/ajw/articles/15093030. (Accessed: 23 December 2024)

Thucydides, History of the Peloponnesian War, Translated by Rex Warner (rev. ed., Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1972), p. 402. (Accessed: 12 December 2024)

Tokuchi Hideshi , Japan’s New National Security Strategy and Contribution to a Networked Regional Security Architecture, CSIS. [Electronic Resource] URL: https://www.csis.org/analysis/japans-new-national-security-strategy-and-contribution-networked-regional-security. (Accessed: 22 December 2024)

Tokuchi Hideshi, Japan’s New National Security Strategy and Contribution to a Networked Regional Security Architecture, CSIS. [Electronic Resource] URL: https://www.csis.org/analysis/japans-new-national-security-strategy-and-contribution-networked-regional-security. (Accessed: 22 December 2024)

Teso Yumi, Lei George, Yen’s Slide Past 150 to Dollar Prompts Stern Warnings From Japan. [Electronic Resource] URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-02-13/yen-weakens-through-150-per-dollar-raising-intervention-risk (Accessed: 2 December 2024)

The Yomiuri Shimbun. Yomiuri-Gallup poll: Two-thirds of people in Japan, U.S. in favor of Japan strengthening defense/ 16:59 JST, December 16, 2022. [Electronic Resource] URL: japannews.yomiuri.co.jp/politics/defense-security/20221216-77773/ (Accessed: 11 December 2024)

Wilkins Thomas , Japan’s new strategic policy, Pacific Forum. [Electronic Resource] URL: https://pacforum.org/publications/pacnet-23-japans-new-strategic-policy-three-overlooked-takeaways/ (Accessed: 2 December 2024)

Yoshimasa Hayashi, Extraordinary Press Conference by Foreign Minister | Ministry of Foreign Affairs of Japan/ Thursday, August 4, 2022, 8:10 p.m. Phnom Penh/ [Electronic Resource] URL: https://www.mofa.go.jp/press/kaiken/kaiken24e_000149.html. (Accessed: 13 December 2024)

Yoshimasa Hayashi. Adoption of the new “National Security Strategy (NSS)”(Statement by Foreign Minister) [Electronic Resourse] URL: https://www.mofa.go.jp/press/release/press4e_003192.html) (Accessed: 13 December 2024)

Bulavin A.V., Anikin V.I., Belyaev I.I. Osnovy strategicheskogo planirovaniya v oblasti natsionalnoy bezopasnosti Yaponii: sravnitelny analiz [Fundamentals of Strategic Planning in the Field of National Security of Japan: A Comparative Analysis] // Natsionalnaya bezopasnost / nota bene. 2017. № 3. s.1-20. DOI: 10.7256/2454-0668.2017.3.22884. [Elektronny resurs] URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=22884 (Accessed: 25 December 2024)

Gamza L.A, Novaya Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Yaponii kak instrument integrirovannogo sderzhivaniya Kitaya[Japan's New National Security Strategy as an Instrument of Integrated Containment of China]. IMIME RAN. [Elektronny resurs] URL: https://www.imemo.ru/publications/policy-briefs/text/japans-new-national-security-strategy-as-a-tool-for-chinas-integrated-deterrence (Accessed: 25 December 2024)

Drobot G.A. Realizm v teorii mezhdunarodnykh otnosheny: istoriya, zarubezhnaya i otechestvennaya shkoly[Realism in the Theory of International Relations: History, Foreign and Domestic Schools]. Sotsialno-gumanitarnye znaniya. 2014, № 4, s.186-189 (Accessed: 12 December 2024)

Malyutina Ye.V. Politika Yaponii v sfere obespecheniya natsionalnoy bezopasnosti pri vtorom Kabinete Sindzo Abe [Japan's National Security Policy under the Second Shinzo Abe Cabinet] // Natsionalnaya bezopasnost / nota bene. 2015. № 3. - s.376-385. DOI: 10.7256/2454-0668.2015.3.66588. [Elektronny resurs] URL: https://e-notabene.ru/nbmag/article_66588.html (Accessed: 14 December 2024)

Palamar V.N., & Akhmetshina Yu.V. (2023). REAKTsIYa STRAN ATR NA USILENIYE YaPONII [THE REACTION OF ASPACIFIC COUNTRIES TO JAPAN'S STRENGTHENING]. Vestnik nauki, 4 (12 (69)), 840-857. (Accessed: 21 December 2024)

Puzynya N.N. (2015). Politika pravitelstva S. Abe i Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Yaponii [The Policy of the Abe Government and Japan's National Security Strategy]. Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Politologiya. Religiovedeniye, 14, s. 47-53. (Accessed: 2 December 2024)

Streltsov D.V., Yaponiya – Respublika Koreya: Novoye sblizheniye? [Japan – Republic of Korea: A New Rapprochement?]. MGIMO MID Rossii; IKSA RAN, 119454, Moskva, pr-t Vernadskogo, 76. 2023. [Elektronny resurs] URL: file:///C:/Users/raich/Downloads/1586-3220-3-PB.pdf (Accessed: 12 December 2024)

浅田正彦[Masahiko Asada], 国際法から新国家安全保障戦略を読み解く[Interpreting the new national security strategy from an international law perspective]. 国際問題. 2023. 716. 1-6 (Accessed: 12 December 2024)

渡辺 公徳[Kiminori Watanabe], 特集　新たな国家安全保障戦略等の策定と 令和 5 年度防衛関係予算について[Development of a new national security strategy and the 2023 defense-related budget]. ファイナンス = The finance : 財務省広報誌 / 財務省 編 59 (1), 29-38, 2023-04 (Accessed: 12 December 2024)

[1]Ким Г.Н.*[2]Сейтнур Ш.А. [3]Пищалин В.А.

[1,3] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Азиятану институты.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(E-mail: [1]germankim01@yahoo.com, [2]Shinar.askarovna@mail.ru,
[3]pischalin228@gmail.com)

ЖАПОНИЯНЫҢ ЖАҢА ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ САЯСИ РЕАЛИЗМІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Қазіргі халықаралық ахуал жағдайында ұлттық қауіпсіздік мәселелері әсіресе өзекті болып отыр және мемлекеттер тарапынан ерекше назар аударуды талап етеді. 2022 жылы желтоқсанда Жапония үкіметі елдің жаңа Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын (ҰҚС) қабылдады, онымен бірге Қорғаныс саласындағы ұлттық стратегия (ҚСҰС) және Қорғаныс қабілетін арттыру бағдарламасын (ҚҚАБ) бекітті. Жапонияның ұзақ уақыт бойы өзін-өзі қорғау саясатынан кетуі аймақтық және жаһандық ауқымдағы сыртқы қауіп-қатерлерден туындаған бетбұрыс кезеңін білдіреді. Жапонияның жаңа Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында сыртқы қауіп ретінде Солтүстік Кореяның зымыран технологияларын қарқынды дамытуы және әскери қызметі, Қытайдың сыртқы саясаты, оның әскери іс-қимылдары, сондай-ақ Ресейдің Украинаға басып кіруі келтіріледі. Бір мезгілде оңтүстіктен, батыстан және солтүстіктен қауіп-қатерге тап болған Токио XX ғасырдың ортасындағы жаһандық қақтығыс аяқталғаннан бергі ең күрделі жағдайға тап болды. Жапонияның ұлттық қауіпсіздік стратегиясының жаңа құжаттарында анықталған проблемаларды Токио кеңейтілген әскери және дипломатиялық шаралар арқылы шешуге ниетті. Ұзақ уақыт бойы өзін-өзі қорғау саясатына бағдарланған Жапония енді өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін барынша белсенді шараларға көшті. Бұл ең алдымен қорғаныс бюджетінің ұлғаюынан көрінеді. Мақаланың мақсаты – саяси реализм теориясының призмасы арқылы Жапонияның жаңа Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын талдау. Мақалада елдің қорғаныс қабілетін нығайтуға бағытталған Жапонияның алдыңғы (ЖҰҚС, 2013) және жаңа Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының (ЖЖҰҚС, 2022) мәселелері талданады. Авторлар Жапонияның 2013 және 2022 жылдардағы ұлттық қорғаныс стратегияларындағы өзгерістер сыртқы қатерлердің күшеюіне байланысты деген қорытындыға келеді. Бұл сын-қатерлерге жауап ретінде Токио ел ішінде де, халықаралық аренада да шаралар қабылдай отырып, өзінің қауіпсіздік саясатын қайта қарауға мәжбүр. Таңдалған тақырып дискурсын тарихи-компаративтік талдау жапондық, шетелдік және орыс тілді сарапшылардың зерттеулерін және ресми тұлғалардың, саясаткерлердің, дипломаттардың пікірлерін қамтиды. Салыстырмалы зерттеу сыртқы қауіптерді азайтуда орта державалар мүмкіндіктерінің шынайылығын түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: Жапония, Ұлттық Қауіпсіздік, Ұлттық стратегия, саяси реализм, қорғаныс, геосаясат, АТА, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар.

[1]Kim G.N. *[2]Seitnur Sh.A. [3]Pishchalin V.A.
[1,3]Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University
[2]Al-Farabi Kazakh National University
E-mail: [1]germankim01@yahoo.com, [2]shinar.askarovna@mail.ru, [1]pischalin228@gmail.com

ON POLITICAL REALISM OF JAPAN'S NEW NATIONAL SECURITY STRATEGY

Abstract. In the current international situation, national security issues are becoming especially relevant and require special attention from states. In December 2022, the Japanese government adopted a new National Security Strategy (NSS), together with which the National Defense Strategy (NDS) and the Defense Buildup Program (DBP) were approved. Japan's departure from its long-standing policy of self-defense marks a turning point driven by external threats on a regional and global scale. The new National Security Strategy of Japan cites the intensive development of missile technology and military activities of North Korea, China's foreign policy, its military actions, as well as the Russian invasion of Ukraine as an external threat. Faced with threats from the south, west and north simultaneously, Tokyo found itself in the most difficult situation since the end of the global conflict in the middle of the 20th century. Tokyo intends to address the emerging challenges identified in Japan's new national security strategy documents through expanded military and diplomatic measures. Japan, which previously adhered to a policy of self-defense, is now taking more active steps to strengthen its security. This is expressed, first of all, in the increase of the defense budget. The purpose of the study is to analyze the new National Security Strategy of Japan through the prism of the theory of political realism. The article analyzes the issues of the previous (NSS, 2013) and the new National Security Strategy of Japan (NSS, 2022) aimed at strengthening the country's defense capability. The authors conclude that changes in Japan's 2013 and 2022 national defense strategies are due to increased external threats. In response to these challenges, Tokyo is forced to revise its security policy, taking measures both domestically and internationally. Historical and comparative analysis of the discourse of the selected topic includes research by Japanese, foreign and Russian-speaking experts and the opinions of officials, politicians, and diplomats. The comparative study will contribute to understanding the realistic capabilities of the middle Powers in minimizing external threats.

Keywords: Japan, national security, national strategy, political realism, defense capability, geopolitics, Asia-Pacific region, foreign policy, international relations.

Информация об авторах:

Ким Герман Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сейтнур Шынар Аскаркызы, докторант КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Пищалин Владислав Александрович, магистрант, научный сотрудник Института азиатских исследований КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ким Герман Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азиятану институтының директоры, Алматы, Қазақстан.

Сейтнур Шынар Асқарқызы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың докторанты, Алматы, Қазақстан.

Пищалин Владислав Александрович, шығыстану кафедрасының магистрі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азиятану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Information about the authors:

Kim German Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor. Director of the Institute of Asian Studies KazNU named after. Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Seitnur Shynar Askarkyzy, doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Pishchalin Vladislav Aleksandrovich, Master of Oriental Studies Department. Researcher at the Institute Asian Studies Al-Farabi Kazakh National University , Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 20 желтоқсан 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАМР 03.09.55 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.158

[1]Оспанова А. К. **[2]Алиакбарова А.П.**
[1,2] С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: [1]ospanova_akmaral@mail.ru, [2]ainurap@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ ЖӘНЕ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР (XX Ғ. СОҢЫ МЕН XXI Ғ. БАСЫ)

Аңдатпа. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы Қазақстанның халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Мақала аталмыш кезеңдегі Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық байланыстардың қалыптасу және дамуын тарихи тұрғыдан талдауға бағытталған. 1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан бастап, екі ел арасындағы ынтымақтастықтың жаңа кезеңі басталды. Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Түркия алғашқылардың бірі болып тәуелсіздігін мойындап, саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынастар қарқынды даму бағытына түсті. Мақалада Қазақстан мен Түркия арасындағы екіжақты байланыстардың негізгі кезеңдері, дипломатиялық қатынастардың институционалдық негіздері, халықаралық ұйымдар шеңберіндегі өзара іс-қимыл және стратегиялық әріптестіктің дамуы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – екі ел арасындағы байланыстардың қалыптасу үдерісін тарихи тұрғыдан талдау, олардың халықаралық аренадағы рөлін айқындау және болашақтағы даму перспективаларын анықтау. Сондай-ақ, екіжақты қатынастардың негізгі кезеңдері мен жетістіктерін зерттеу. Зерттеу барысында тарихи талдау әдісі және жүйелілік, салыстырмалы талдау, саяси талдау әдісі пайдаланылды. Ғылыми зерттеуде Қазақстан Республикасының Президенттік архив құжаттары басшылыққа алынып, халықаралық келісімдер мен сараптамалық материалдар негізінде талдау жасалып, екі ел арасындағы қарым-қатынастардың негізгі кезеңдеріне қатысты қорытындылар ұсынылған. Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық байланыстары аталған кезең аралығында жоғары деңгейде дамып, екі ел арасындағы сенімді серіктестіктің қалыптасқандығын көрсетіп отыр.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркия, саяси қатынастар, интеграция, дипломатия, тарихи бірегейлік, халықаралық ынтымақтастық, стратегиялық серіктестік.

Кіріспе

Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық байланыстар ғасырлар бойы қалыптасқан туыстық қарым-қатынастарға негізделген. Тарихи деректерге сүйенсек, екі мемлекет арасындағы қарым-қатынас XVIII ғасырдан бастау алады. Осман империясы дәуірінде қазақ хандары мен Османлы арасында дипломатиялық және мәдени байланыстар болғанын архив құжаттары дәлелдеп отыр. Қазақ хандары Османлы сұлтандарымен байланыс орнатуға әрекет жасағанымен, сол кезеңдегі Ресей мен Османлы арасындағы өзара келісімге сәйкес жақын байланыс орнатылмады және патшалық Ресейдің қатаң бақылау шеңберінде жалғасын тапты (Оспанова, 2024:21-33).

XIX ғ. соңы мен XX ғасырдың басында түркі халықтарының тәуелсіздігі мен мәдени тұтастығын көздеген Алаш зиялылары Түркиядағы реформаларға қызығушылық танытып, өзара ықпалдастық орнатуға тырысты. Алайда, Кеңес Одағының құрылуымен бұл байланыстар толықтай тоқтап, Түркиямен ресми байланыс орнатуға мүмкіндік бермеді, тек 1970 жылдарда мәдени салада шектеулі түрде қарым-қатынас орнай бастады (Оспанова, 2024: 81). Екі мемлекет арасындағы тығыз байланыстар Қазақстан тәуелсіздік алуымен жүзеге

асқанын көруімізге болады. Жоғарыда аталған тарихи байланыстар мен түркілік ортақ мұра, мәдени және рухани құндылықтар жақын қарым-қатынас орнатуға басты себеп болды.

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан бастап, екі ел арасындағы ынтымақтастықтың жаңа кезеңі басталды. Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Түркия алғашқылардың бірі болып тәуелсіздігін мойындап, саяси, экономикалық және мәдени қарым-қатынастар қарқынды дамыды. Түркия Республикасы Қазақстанның ең маңызды серіктестерінің бірі болып, инвестиция, білім беру, сауда және әскери салаларда ынтымақтастық орнатты. Осы кезеңнен бастап түрлі келісімдер жасалып, стратегиялық серіктестік жоғары деңгейіне жетті. Бүгінде Түркия Қазақстанға ірі инвестиция салатын елдердің бірі болып табылады. Түркі мемлекеттері ұйымы аясындағы әріптестік те бұл қарым-қатынастардың маңызды аспектісі болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында тарихи талдау әдісі және жүйелілік, салыстырмалы талдау, саяси талдау әдісі пайдаланылды. Тарихи әдіс – Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық қарым-қатынастардың тарихи кезеңдерін қарастыру үшін қолданылды. Бұл әдіс архивтік құжаттар мен тарихи дереккөздерді талдау арқылы екі ел арасындағы байланыстардың эволюциясын сипаттауға мүмкіндік берді. Қазақстан мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастардың құрылымдық ерекшеліктерін анықтау жүйелік талдау әдісі негізінде қарастырылды. Аталмыш әдіс екіжақты қатынастардың негізгі аспектілерін (саяси саладағы ынтымақтастық) кешенді түрде зерттеуге көмектесті. Екі елдің тарихи кезеңдердегі өзара қарым-қатынастарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін қолданылды. Осы әдіс арқылы Түркия мен Қазақстанның әр кезеңдегі саяси ұстанымдары мен халықаралық аренадағы рөлдері салыстырылды. Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси байланыстар жөніндегі ғылыми еңбектер, архивтік материалдар, ресми құжаттар, дипломатиялық хаттамаларын зерттеуде кросс-талдау әдісі қолданылды. Екі мемлекет арасындағы стратегиялық серіктестіктің даму бағыттарын бағалау және олардың халықаралық саясаттағы орны мен рөлін айқындау үшін қолданылды. Сапалық және сандық талдау әдістері – екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың негізгі көрсеткіштерін анықтау және бағалау мақсатында пайдаланылды. Жоғарыда аталған әдістерді кешенді пайдалану арқылы Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық қатынастардың тарихи негіздері мен даму динамикасын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берілді.

Зерттеу мақаласын жазу барысында Қазақстан және Түркия арасындағы байланыстар тарихын зерттеп жүрген зерттеуші ғалымдар Анжижан Ахат, Абдуллахап Кара, Ердоган Хасан, Тажибаева Рашит т.б зерттеулері басшылыққа алынып, дипломатия мен халықаралық қатынастарға байланысты ғылыми еңбектер талданды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президент архив қорынан алынған деректер пайдаланылды.

Талқылау

Зерттеу жұмысында Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық қарым-қатынастардың (XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы) тарихи негіздерін қарастыру үшін Түрік зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне басымдық берілді. Түркиялық зерттеуші А. Андижанның (Andican, 2009 - Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya) еңбегінде Османлы дәуірінен бастап қазіргі кезеңге дейінгі Түркия мен Орталық Азия елдері арасындағы байланыстар жан-жақты қарастырылады. Автор тарихи деректер мен саяси үрдістерді талдай отырып, Түркияның аймақтағы рөлін сипаттайды. Аталмыш зерттеу Қазақстан-Түркия қатынастарын тарихи контексте қарастыру үшін маңызды дерек көзі болып табылады. Алайда, зерттеуде екі мемлекет арасындағы 1991 жылдан басталған дипломатиялық қарым-қатынастар туралы жекеше тоқталмағанын, жалпылама Орта Азиядағы түркі мемлекеттеріне бағыттаған Түркия саясатын қарастырғанын көруімізге болады. Б.

Амреевтың (Amreyev, 2011 - Dönemimizde Kazakistan Türkiye İlişkileri ve Türk Dünyası) еңбегі қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Түркия қарым-қатынастары мен Түркі әлеміндегі ынтымақтастықтың маңызын ашады. Автор екі ел арасындағы экономикалық, мәдени және саяси байланыстарды саралай отырып, олардың даму динамикасына тоқталады. Бұл еңбек Түркия мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастықты зерттеуге арналған маңызды әдебиеттердің бірі болып табылады. М.К. Ататүріктің Кеңес Одағы туралы пікірі және Түрік бірлігі (Atatürk'ün Sovyet Öngörüsü, 2012 - Atatürk'ün Sovyet Öngörüsü ve Türk Birliği düşüncesi) атты мақалада Түркия Республикасының құрушысы М.К. Ататүріктің Кеңес Одағы туралы болжамдары мен Түркі бірлігі туралы ойлары қарастырылады. Бұл саяси пікірі арқылы К. Ататүріктің Түркі халықтарының болашағы туралы көзқарастары мен саяси мәнін ұғынуға мүмкіндік береді. (Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu, 2014) Зерттеу КСРО ыдырағаннан кейінгі Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара қарым-қатынастардың жалпы шолуын ұсынады. Еңбекте екі елдің арасындағы байланыстардың әртүрлі аспектілері, соның ішінде экономикалық және дипломатиялық қарым-қатынастар талданады. Зерттеу екі жақты қатынастарды кешенді түрде талдау үшін маңызды.

Түркиялық қазақ ғалымы, тарихшы Абдуллахап Кара Түркиядағы қазақ диаспора тарихына және екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастар тарихына қатысқы бірнеше еңбек жазған зерттеушілердің бірі. Біз де бұл зерттеуімізде А. Караның бірнеше зерттеулерін басшылыққа алған болатынбыз. (Abdulvahap Kara, 2012 - Turgut Özal Ve Türk Dünyası Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri 1983-1993) атты зерттеуде Түркияның 1983-1993 жылдар аралығындағы Түркі республикаларымен қарым-қатынасы сипатталады. Автор Тұрғыт Өзалдың Қазақстан-Түркия байланыстарын қалыптасуындағы рөлін ерекше атап өтеді. Зерттеу Түркия мен Түркі әлемінің арасындағы интеграциялық үрдістерді қарастыру үшін маңызды дереккөзі болып табылады. А. Караның екінші бір зерттеу мақаласында (Abdulvahap Kara, 2011) Түркі әлеміндегі 20 жылдық ынтымақтастық үдерісі мен Қазақстанның Түркия саясатындағы рөлін талданады. Автор Түркі халықтарының мәдени, экономикалық және саяси интеграциясына ерекше назар аударып, Қазақстанның жетекші рөлін атап өтеді. Зерттеу Түркі кеңістігіндегі интеграциялық үдерістерді қарастыру үшін құнды деректің бірі. Түркиялық зерттеушілер А. Аттилла (Artman Attilla, 1993) және А. С. Асар (Ahmet Cevat Acar, 2015) еңбектерінде Түркі республикаларының әлеуметтік-экономикалық жағдайын және олардың Түркиямен қарым-қатынастарын талдайды. Кеңестік кезеңнен кейінгі экономикалық өзгерістер мен жаңа мемлекеттердің даму бағыттары қамтылған. Бұл зерттеу аймақтағы экономикалық үрдістерді зерттеу үшін пайдалы. Зерттеулерде Қазақстан-Түркия қатынастарының маңызды тарихи кезеңдері қарастырылады. Автор екіжақты байланыстардың дамуы мен олардың негізгі бағыттарын сипаттайды. Ғылыми еңбек Қазақстан мен Түркияның дипломатиялық тарихын зерттеуге арналған маңызды дереккөз болып табылады. Аталған әдебиеттер Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастардың тарихи, экономикалық, саяси және мәдени аспектілерін жан-жақты қарастырады. Әрбір зерттеу белгілі бір кезең мен тақырыпты қамтып, екі ел арасындағы ынтымақтастықтың даму үдерісін талдайды. Бұл еңбектерді кешенді түрде қарастыру зерттеудің объективтілігін қамтамасыз етті.

Қазақстан мен Түркия арасындағы алғашқы тәуелсіздік жылдардағы дипломатиялық байланыстар тарихын зерттеуде Қазақстан Республикасының Президентінің Архив қорларынан алынған деректер де пайдаланылды **(**ҚР Президентінің Архиві - ҚР Президентінің Архиві, Қ.5, Т.1, Қ.35181, 43 б., ҚР Президентінің Архиві, Қ.5, Т.1, Қ.5180, 91 б., ҚР Президентінің Архиві. Қ.5, Т.1, Қ.5181, 43 б). Аталған қорлар Түркия мен Қазақстан арасында жақын-қарым-қатынастар болғанын дәлелдеп отыр.

Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық қарым-қатынастарды кешенді түрде талдауға, олардың даму динамикасын және ықпалдастық үдерістерін ғылыми негізде зерттеуге мүмкіндік берген зерттеулер: (Kazakistan-Türkiye, 2013); (Жигалов, Султанов, 1993) (Tacibayev, 1997) (Tokayev, 2001) зерттеулері Қазақстан Республикасының

сыртқы саясатына арналған. Бұл еңбектерде Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі сыртқы саяси басымдықтары қарастырылады. Қазақстан мен Түркия арасындағы жоғары деңгейдегі стратегиялық әріптестік пен дипломатиялық қатынастардың 1991-2000 жылдар аралығындағы дамуын сипаттап, 10 жылдық ынтымақтастыққа тарихи талдау жасайды. Аталмыш зерттеулерде саяси тұрғыдан екі елдің серіктестігі мен стратегиялық ынтымақтастығы талданса, экономикалық тұрғыда сауда, инвестиция және қызмет көрсету салалары да қарастырылған. Сонымен қатар, білім беру саласындағы ықпалдастық пен мәдени байланыстардың даму үрдісіне де жекеше тоқталғанын көруімізге болады.

Зерттеу нәтижелері

Түркия мен Қазақстан арасындағы тарихи байланыстар Кеңес Одағы ыдырағанға дейін қысқа мерзімге болса да мәдени бағытта орнаған болатын. Осы кезеңде орын алған саяси оқиғаларға шолу жасау, КСРО ыдырағаннан кейінгі екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастарға әсерін қарастыру да маңыздылыққа ие.

1980-жылдарда Кеңес жүйесінің ішкі және сыртқы саясатта күтілген нәтижелерге жете алмауы Кеңес басшылары тарапынан да ашық түрде талқылана бастады. 1985 жылы Михаил Горбачевтің мемлекет басшысы болуымен бірге «қайта құру» саясаты енгізіліп, жүйені ашықтыққа бейімдеу мен қайта құрылымдау мәселелері көтерілді. Алайда, бұл жүргізілген саясат Кеңес үкіметін сақтап қалуға жеткіліксіз болды. 1991 жылдың наурыз айында Минскіде өткен жиынның қорытындысы бойынша, Кеңес Одағының ыдырағаны ресми түрде хабарланған болатын. (Erdoğan Hasan, 2003: 132).

1991 жылы «Миллиет» газетінде Кеңес Одағының ыдырауы туралы төмендегідей мақала жарияланды:

«Тарихта бір империяның немесе алып мемлекеттің құлдырауы ешқашан мұншалықты «жеңіл» болмаған. Шынында да, КСРО-ның ыдырауы соғыссыз, төңкеріссіз, қан төгілмей жүзеге асты. М. Горбачев теледидарда қызметтен кеткенін жариялады... Кремльден Кеңес одағының қызыл туы төмен түсірілді. «Интернационал» маршы соңғы рет орындалды... Бар болғаны осы ғана! Осы оқиғамен алып Кеңес Одағы тарихқа айналды. 74 жылдық дәуір жабылды (Sami Kohen, 2012: 129).

Жетпіс жылдан астам билік еткен Кеңес жүйесінің құлауы, Орта Азиядағы түркі республикаларының тәуелсіздік алу процесін жеделдеткен жаңа кезеңнің басталуына себеп болды. Бұл саяси оқиғадан кейін түркі республикалары өз тәуелсіздігін жариялай бастады. 1991 жылдың 30 тамызда Әзірбайжан, 31 тамызда Қырғызстан, 1 қыркүйекте Өзбекстан, 27 қазанда Түрікменстан және соңғы болып 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялады (Erdoğan Hasan, 2003: 134.). Сол күні Түркия ешқандай мемлекетпен ақылдаспастан Кеңес Одағының ыдырауымен құрылған 15 республиканы ресми түрде танығанын мәлімдеді.

Осы тарихи оқиғадан кейін, Қазақстан тәуелсіздігін кеш жариялауына немесе ең соңғылардың бірі болып жариялауына не себеп болды? деген сұрақ туындады. ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтан «Қазақстан не себепті өз тәуелсіздігін кеш жариялады? деген сауалға: «КСРО-ға тәуелді барлық мемлекеттер өз тәуелсіздігін жарияласа, Қазақстан кімге тәуелді болуы керек? (Tacibayev, 1997:32) – деп, қысқа жауап қайтарған болатын.

КСРО-ның құлауы мен түркі халықтарының өз тәуелсіздіктеріне қол жеткізуі бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталған «қырғи-қабақ соғыс» дәуірінің аяқтаған негізгі кезеңдерінің бірі болды.

Орта Азиядағы түркі тілдес мемлекеттер өз тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап Түркия алғаш болып тәуелсіздігін мойындап, дипломатиялық жақын қарым-қатынас орнатуға тырысты. Н. Назарбаев «Түркия-Қазақстан сауда және инвестиция форумында» сөйлеген сөзінде бұл туралы былайша баяндайды:

«1991 жылдың 16 желтоқсанында, күндізгі сағат төртте, Парламентіміз тәуелсіздік жариялады. Марқұм Президент Тұрғұт Өзал бір сағаттан кейін бізді құттықтады. Түрік мемлекеті біздің тәуелсіздігімізге бірінші болып қуанған ел болды. Біздің тәуелсіздігімізді мойындады. Халқымыз мұны ешқашан ұмытпайды» (Kazakistan-Türkiye: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği, 2013.)

Түркия Министрлер кабинетінің осы тарихи шешімін бағалаған Түркияның Сыртқы істер министрі Хикмет Четин былай деп мәлімдеді:

«Түркия бұл шешімі арқылы шынымен солтүстіктегі барлық елдермен көрші болудың жауапкершілігін сезініп, оқиғаға тұтас көзқараспен қарап, өте оң және тарихи ұстаным танытты. Бұл шешімде ешқандай айырмашылық жасамастан, мемлекеттер арасында келіспеушілік болмасын деген ұстаныммен Кавказдан Орта Азияға, Славян және Балтық елдеріне дейінгі барлық Кеңес республикаларын мойындау туралы шешім қабылдады. Осы негізде саяси қатынастар орнап, дипломатиялық елшіліктер ашылатын болады. (Abdulvahap Kara, 2012:126.)

Түркия тарапы жаңа тәуелсіздік алған республикалардың тез дамуына ықпал етуге алғашқы болып қадам жасай бастағанын көруімізге болады. Оған негізгі дәлел Түркия 1990 жылдардың басынан бастап Орта Азиядағы түркі республикаларымен білім, ғылым және мәдениет салаларында көптеген келісімдер жасасты (G. Ergin, F. Türk, 2010: 35-41). 1990 жылдардың бірінші жартысында атқарылған жұмыстар Түркия мен түркі республикалары арасындағы қарым-қатынастарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды (Erdoğan, Selçuk, 1997: 701-714). Аталмыш кезеңнен бастап «Түркі әлемі» ұғымы да жоғары деңгейде насихаттала бастады.

Кеңес үкіметінің саяси билігінде болған түркі халықтары мен Түркия арасындағы шектеулі қарым-қатынастар ұзақ үзілістен кейін қайта жанданды. Орта Азиядағы түркі республикалары арасында дипломатиялық байланыстар орнағаннан кейін, мәдени, тарихи, әлеуметтік және экономикалық салаларда ынтымақтастықты дамыту мақсатында ортақ ұйымдар құрыла бастады. Бұл бастамалардың басты мақсаты – Түркияның түркі әлемімен қарым-қатынастарын қайта жаңғырту және оларды тұрақты негізге көшіру еді (Yüksel Kavak, Gülsün Atanur, 2001: 92). Сонымен қатар, Түркия тарапынан түркі тектес халықтарға деген жақын қарым-қатынастың орнауы Түркия Республикасының негізін қалаушы және алғашқы президенті Мұстафа Кемал Ататүріктің өсиетін орындау болады. 29 қазан 1933 жылы Түркия Республикасының құрылғанына он жыл толуына орай сөйлеген сөзінде Мұстафа Кемал Ататүрік Орта Азиядағы түркі халықтары туралы төмендегідей өз өсиетін қалдырған болатын:

«...Бүгін Кеңес Одағы – біздің досымыз, көршіміз, одақтасымыз. Бұл достыққа біз мұқтажбыз. Алайда ертең не болатынын ешкім болжай алмайды. Кеңестер Одағы да уақыт өте Австро-Венгрия, Османлы империясы секілді ыдырауы мүмкін. Бүгін қолында мықтап ұстап отырған халықтар оның қолынан сусып шығуы мүмкін. Әлем қайтадан жаңа бір тепе-теңдікке келеді. Сол кезде Түркия не істейтінін білуі керек. Бүгін біздің досымыздың басқаруында тілі бір, діні бір, тегіміз бір бауырларымыз бар. Біз оларға қамқор болуға дайын болуымыз қажет. Дайын болу – сол күнді үнсіз күтіп отыру емес, дайындалу керек. Халықтар бұған қалай дайындалады? Рухани көпірлерді бекем ұстау арқылы. Тіл – бір көпір... Сенім – бір көпір... Тарих – бір көпір. Біз өз тамырымызға үңіліп, тарихи оқиғалардың бөлген тарихымызды біріктіруіміз керек. Олардың бізге жақындауын күте алмаймыз, біздің оларға жақындауымыз қажет. Тарихи байланыс, фольклорлық байланыс орнатуымыз керек, түркология саласында үлкен жетістіктерге жетуіміз қажет. Мұны кім жасайды? Әрине, біз..." (Atatürk'ün Sovyet Öngörüsü: 2012)

Осылайша, тарихи үдерістер қанша уақыт саяси үзіліске себеп болғанымен, Кеңес Одағы ыдыраған кейін Түркия мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық және саяси қатынастар Қазақстанның 1990 жылдың қазан айында егемендігін жариялауымен қалыптаса бастады. Екі

ел арасындағы тікелей екіжақты байланыстар 1990 жылы мемлекет қайраткерлерінің ресми сапарларымен басталғаны байқалады.

1990 жылдың 5 желтоқсанында сол кездегі Түркияның мәдениет министрі Намык Кемал Зейбек Қазақстанға сапар жасап, Түркия мен Қазақстанның мәдениет министрлері арасында мәдени ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды (Andican, 2009: 526).

1991 жылдың 15-16 наурызында Тұрғұт Өзал Қазақстанға (мемлекет басқарған жылдары 1989-1993) ресми жасап жасады. Османлы кезеңінен бастап, Түркия президенттері арасында Т. Өзал Қазақстанға алғаш рет сапар жасаған мемлекет басшылардың бірі болды. (Davut Han, Duygu, 2014: 133-145). Ресми сапар барысында Алматыда «Саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, экологиялық, мәдени, әлеуметтік, коммуникациялық және өзге де салаларда ұзақ мерзімді өзара тиімді ынтымақтастықты кеңейту және тереңдету ниеттерін білдіру туралы ынтымақтастық келісімі» жасалды (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri, 1993:199). Бұл келісім 1994 жылдың қазан айында «Достық және ынтымақтастық келісімімен» жетілдірілді (Acar, 2015). Ресми сапар барысында екі ел арасында Сауда және экономикалық ынтымақтастық туралы хаттамаға да қол қойылды (Kazakistan Cumhuriyeti, 2012: 301). Бұл келісімдер Қазақстанның Түркиямен мәдени, ғылыми-техникалық және басқа да көптеген салаларда қарым-қатынас орнатуына жол ашты.

Түркия Президенті Т. Өзал мемлекет басшылығында болған уақытта Н. Назарбаевты Түркияға шақырған болатын (Tacibayev, 2015: 114-115.). 1992 жылдың 25- 29 қыркүйек аралығында алғаш рет Н. Назарбаев Түркияға ресми сапармен барады. Бұл сапар Қазақстан мен Түркия арасындағы дипломатиялық байланыстарды нығайтуға және екіжақты ынтымақтастықты дамытуға үлкен мүмкіндік берді (Davut Han, Duygu, 2014: 133-145.) Орта Азиядағы Түркі республикалары ішінен Түркияға алғаш ресми сапар жасаған президент Н.Назарбаев болды.

Н. Назарбаев Алматыдан Түркияға ресми сапары алдында жасаған жазбаша мәлімдемесінде, еркін нарықтық экономикаға көшу кезеңінде Түркияның заманауи әрі сапалы кадрлар даярлау, шетелдік инвесторларды тарту тәжірибесінен, экономикалық даму мен өсудің тәжірибесінен үлгі алғысы келетінін атап өтті (Kara, 2012:142-145.). Н. Назарбаевтың бұл сапары Түркия басшылары мен оппозициясы үшін ерекше маңызға ие болды. Ресми сапар аясында екі ел арасында төмендегідей келісімдерге қол қойылды:

– өзара қарым-қатынастардың қағидалары мен мақсаттары туралы декларация;
– сауда-экономикалық, ғылыми және техникалық ынтымақтастық туралы келісім;
– көлік және байланыс саласындағы ынтымақтастық туралы келісім;
– өзара түсіністік туралы меморандум.

Бұл келісімдермен қоса Стамбул-Алматы тікелей әуе рейстері, тұтыну тауарларын өндіру және бірлескен инвестицияларды да қамтылды (Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2012: 301). Осы аталған келісім негізінде бүгінгі күнге дейін үздіксіз жалғасып келе жатқан дипломатиялық қарым-қатынастардың іргетасы қаланған болатын.

Дипоматиялық қарым-қатынастар

Түркия мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қатынастар жоғарыда айтылғандай, Кеңес Одағы ыдырамай тұрып және Қазақстан өзінің тәуелсіздігін жариялаған тұрып басталған болатын.

Қазақстанның тәуелсіздігін алғаннан кейін екі ел арасындағы саяси қатынастар бірден орнай бастады. Оның алғашқы қадамы 1992 жылдың 2 наурызында Түркия мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнатылуына байланысты хаттамаға қол қойылып, екі елдің елшіліктері ашылды (Tuymebayev, 2012: 4).

1992 жылдың 2 наурызында Алматыда Түркияның Сыртқы істер министрі Хикмет Четин мен Қазақстанның Сыртқы істер министрі Төлеутай Сүлейменов «Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы дипломатиялық қатынастарды орнату туралы хаттамаға» және сол күні екі халықтың жақындасуы мен мәдени байланыстарды дамыту

мақсатында «Визасыз режим туралы келісімге» (02.03.1992 Алматы) қол қойды (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri,1993:199.). Аталған келісімнен кейін 1992 жылдың 18 сәуірінде Алматыда Түркия Елшілігі ашылды (Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2012:39). Түркия Республикасының Елшісі Аргун Ерпай 1992 жылдың 21 сәуірінде Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа сенім грамотасын тапсырып, Қазақстандағы қызметіне ресми түрде кірісті (Artman Attilla, 1993:68).

Алматыдағы елшілік ғимараты Түркия Республикасының Премьер-министрі Сүлейман Демирелінің Қазақстанға келген күні, яғни 1992 жылдың 29 сәуірінде салтанатты түрде ашылды. 2008 жылдың 12 маусымында Түркия Елшілігі Алматыдан Қазақстанның астанасы Астанаға көшірілді (Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu, 2014: 133-145).

1992 жылдың 16 сәуірінде Н. Назарбаев Қазақстанның Түркиядағы Елшілігін құру туралы шешім қабылдап, 1992 жылдың 17 мамырындағы қаулысымен Қанат Саудабаевты Түркиядағы Қазақстанның елшісі етіп тағайындады (Жигалов, Султанов, 1993: 176). Қазақстанның алғашқы елшісі болып тағайындалған Қ. Саудабаев 1992 жылдың 20 мамырында қызметіне кірісті.

1992 жылдың 29 қазанында Түркияға сапармен барған Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның Анкарадағы Елшілігі ғимаратының ашылу салтанатына қатысты (Kazakistan Ülke Raporu, Ankara 1995: 82). Осылайша, екі елдің елшіліктері ашылып, қысқа мерзім ішінде дипломатиялық қатынастар толық орнады. Бұл үдерісте Түркия тарапы белсенді рөл атқарды. Осы саяси оқиғалардан кейін екі ел арасында түрлі салалардағы қатынастар мен ынтымақтастықты реттейтін көптеген келісімдер мен хаттамаларға қол қойылды. Бұл келісімдер саяси қатынастардан бөлек, білім, мәдениет, сауда-экономикалық ынтымақтастық, көлік, денсаулық және байланыс салаларын қамтиды:

– Қазақ КСР Байланыс министрлігі мен Түркия ПТТ басқармасы арасындағы ниет хаттамасы (30.04.1991, Стамбул) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 94);

– Түркия Республикасының Ұлттық білім министрлігі мен Қазақстан Республикасының Білім министрлігі арасындағы ынтымақтастық хаттамасы (18.05.1992, Анкара) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 274);

– Түркия Республикасы Үкіметі мен Қазақстан Республикасы Үкіметі арасындағы әуе тасымалы туралы келісім (31.10.1992) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 220);

– Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы байланыс саласындағы ынтымақтастық хаттамасы (01.12.1992, Анкара) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 217);

– Түркия Республикасы Үкіметі мен Қазақстан Республикасы Үкіметі арасында Түркістан қаласында Халықаралық Қожа Ахмет Ясауи Түрік-Қазақ университетін құру туралы келісім (31.10.1992) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 215);

– Түркия Республикасы Үкіметі мен Қазақстан Республикасы Үкіметі арасында туризм саласындағы ынтымақтастық туралы келісім (08.10.1992, Алматы) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 212);

– Түркия Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі мен Қазақ КСР Денсаулық сақтау министрлігі арасында медицина және денсаулық сақтау саласындағы 1991-1995 жылдарға арналған ынтымақтастық хаттамасы (14.02.1991, Анкара) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 186);

– Түркия Республикасы Үкіметі мен Қазақ КСР Үкіметі арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы хаттама (15.02.1991, Алматы) (Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında, 1993: 191) Бұл келісімдер екі мемлекет арасындағы саяси қатынастарды реттеуде үлкен маңызға ие болды. Келісімдер санының көбеюі екіжақты байланыстардың жақсара түскенін көрсетеді.

Сурет 1. Н.Ә.Назарбаевтың Анкараға ресми сапармен келгендігі туралы Түркияның «Hurriyet» газетіне шыққан мақала (ҚР Президентінің Архиві, Қ.5, Т.1, Қ.35181, 43 б)

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың басталуы мен оның табысты дамуына екі елдің мемлекет басшылары үлкен үлес қосты. Аталған кезеңде екіжақты және көпжақты форматта Түркия мен Қазақстан президенттерінің өзара сапарлары ұйымдастырылды (Tüymebayev, 2012)

Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Түркиядан келген алғашқы үкімет басшысы 1992 жылдың 27 сәуірінде Қазақстанға сапар жасаған Премьер-министр Сүлейман Демирелі болды. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Премьер-министр Сүлейман Демирел екі ел арасындағы жан-жақты ынтымақтастық пен маңызды халықаралық мәселелерді талқылады. Екі ел басшылары қарым-қатынастардың дамуына қанағаттанатындықтарын білдіріп, оның одан әрі жалғасуының маңыздылығын атап өтті. Бұл сапар барысында білім, ғылым, мәдениет және спорт саласындағы ынтымақтастық, инвестицияларды қорғау және ынталандыру, автожол көлігі, авиация, шағын және орта бизнесті дамыту, банк ісі бойынша ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылды (Kazakistan Ülke Raporu, 1994: 216-217.). Екі ел арасындағы ынтымақтастықтың алғашқы қадамдары ең алдымен мәдени салада жүзеге асты.

Түркия тарапынан жасалған екінші Премьер-министр сапары 1995 жылдың 15 тамызында Тансу Чиллердің қатысуымен өтті. Осы сапары барысында Т. Чиллер Қазақстанмен келесі келісімдерді жасады:

– косарланған салық салуды болдырмау туралы келісім;

– қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету және қылмыскерлерді экстрадициялау туралы келісім;

– ветеринария саласындағы ынтымақтастық туралы келісім;

– өсімдіктерді қорғау және карантин жөніндегі келісім;

– мұнай маркетингі бойынша ниет хаттамасы (Tacibaev, 1997: 45).

1993 жылдың 9–11 сәуірі аралығында Түркия Республикасының Президенті Т. Өзал Қазақстанға ресми сапармен келді. Сондай-ақ, Т. Өзал Қазақстан Парламентінде сөйлеген сөзінде Түркияның Қазақстанға барынша көмек көрсетуін жалғастыратынын білдірген болатын (Tokayev, 2001: 268.).

Аталған ресми іссапарлардан басқа, түрлі саладағы екі ел министрлері мен мемлекеттік ұйымдардың жоғары басшыларының іссапарлары ұйымдастырған. Екіжақты қатынастарды дамыту және стратегиялық серіктестікке айналдыру тұрғысынан 2005 жылдың мамыр-маусым айларында Түркия Премьер-министрі Режеп Тайып Ердоғанның Қазақстанға жасаған ресми сапары да маңызды орын алады (Kazakistan- Türkiye İşbirliğin, 2013: 27.).

1995 жылы 12-14 маусым күні Түркия Президенті С. Демирелі Алматы қаласына ресми іссапар жасаған болатын. Осы сапар барысында біршама келіссөздерге де қол қойылды. Бұл сапар туралы С. Демирелі Н.Ә. Назарбаевқа жолдаған ресми хабарламасында төмендегідей баяндайды: *Бауырлас Қазақстанға сапар маған үлкен әсер қалдырды. Іссапар барысында екі мемлекет үшін тиімді біршама келіссөздерге қол қойылды. Болашақша бұл жасалған келісімдер өз нәтижесін береді деген сенімдемін. Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ашылу салтанатына қатысу мен үшін үлкен мәртебе. Бұл достық және серіктестік байланыстар жоғары деңгейде жалғасын табатындығына сенімдіміз (ҚР Президентінің Архиві, Қ.5, Т.1, Қ.5180, 91 б)* (Сур.2).

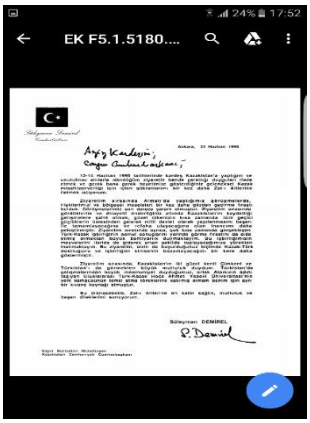

Сурет 2. Түркия Президенті С. Демирелінің Н.Ә. Назарбаевқа жолдаған хабарламасы (ҚР Президентінің Архиві. Қ.5, Т.1, Қ. 5180, 91 б.)

1997 жылғы 1 тамызда Анталияға келген Н.Н. Назарбаев Азиядағы кен орындарының ашылуымен әлемнің негізгі орталығына айналғанын және Түркияның Қазақстан үшін энергетикалық тарату саласында маңызды рөл атқара алатынын атап өткен болатын (Serdar Yılmaz, 2016: 162). Осыған байланысты сол кездегі Түркия Республикасының Премьер-Министрі Месут Йылмаз 1997 жылғы 9–11 қыркүйек аралығында Қазақстанда өткен «Қазақстан мен Түркия: ынтымақтастықтың болашағы» атты конференцияға қатысып, екі елдің саяси, сауда-экономикалық қатынастарының даму әлеуетіне тоқталып, Түркия тарапы осы мәселер бойынша келіссөздер жасасатынын мәлімдеді (Егемен Қазақстан, 1997: 2).

Т. Өзалдың қайтыс болуынан кейін Түркияның Қазақстанға деген қызығушылығының төмендегенін және бұл жағдайға қынжылтатынын айтып Түркияның сыртқы саясатына қатысты Н. Назарбаев сыни пікірін білдірген болатын. Осыған байланысты, 1998 және 1999 жылдары Қазақстан мен Түркия арасындағы қатынастарда белгілі бір тоқырау байқалды.

1998 жылдың 9 маусымында Қазақстанның жаңа астанасы Астанада жаңа саммит өтті. Қазақстанның жаңа астанасының ашылу салтанатына түркітілдес елдердің басшылары да қатысты. Сүлейман Демирел кездесу алдында Анкарада журналистерге берген сұхбатында бұл кездесудің басты мақсаты бауырлас халықтармен байланыстарды нығайту және

түркітілдес елдердің халықаралық қоғамдастықтағы ықпалын күшейту екенін айтып, өзара серіктестік ешқашан тоқтамайтынын да жеткізген болатын (Kara, 2011).

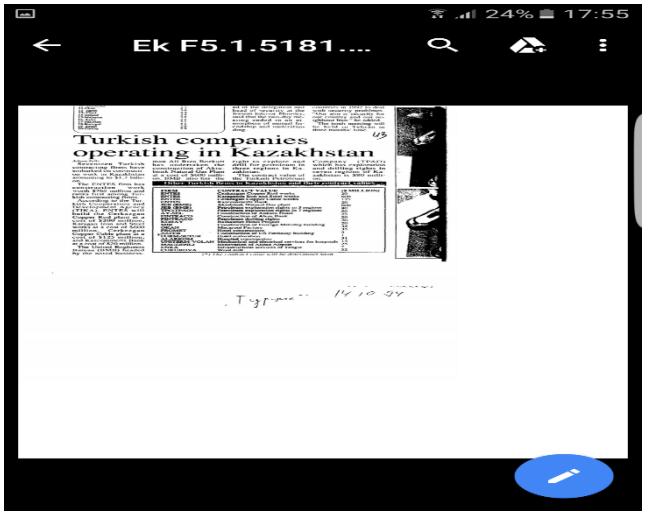

Сурет 3. 10.10.1994 жылы Қазақстандағы Түрік компаниялары туралы газет бетіне шыққан мақаладан үзінді. (ҚР Президентінің Архиві, Қ.5, Т.1, Қ.5181, 43 б.)

2000 жылдың 20 қазанында Түркияның оныншы Президенті Ахмет Неждет Сезер Түркістанның 1500 жылдығына орай сапар жасады. Түркия қоғамында аса танымал болмаған А. Сезердің сайлаудағы жеңісі және 20 жыл бойы саяси аренада болған Сүлейман Демирелдің жеңілісі күтпеген жағдай болды. Түркия Президенті Ахмет Неждет Сезер алғаш рет Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевпен кездесті. Екі ел президенті осы уақытқа дейін Нью-Йоркте Біріккен Ұлттар Ұйымының саммитінде және Анталияда кездескен болатын. Кейіннен А. Сезер Түркі әлемінің рухани астанасына айналған Түркістан қаласына ресми сапармен келді (Yessengazy, 2023). Бұл саяси жиын барысында да Түркия Президенті Ахмет Неждет Сезер екі ел арасындағы қарым-қатынастарда тоқырау болмайтынын баса айтқан болатын (Егемен Қазақстан, 2000: 6)

Түркия Президенті А. Сезер 2002 жылғы 4 маусымда Алматыда Назарбаевтың бастамасымен бейбітшілік, қауіпсіздік және тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында құрылған Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңестің (АӨСШК) саммитіне де қатысып, адамзаттың бейбітшілікке мұқтаж екенін және Түркияның бұл бағытта әрдайым оң қадамдар жасағанын атап өтіп, Н. Назарбаевты осы маңызды бастамасы үшін құттықтады.

Н. Назарбаев Түркия мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынасты дамытуда өте үлкен рол атқарқан тұлға екені айқын. Атап айтсақ, Түркі әлемінің бірлескен ұйымдары: Түрк кеңесі[1], Халықаралық Түрік академиясы және ТүркПА-ның[2] құрылуында жетекші рөл атқарған болатын.

[1] Түрік кеңесі - 2010 жылғы 16 қыркүйектегі Стамбул декларациясы негізінде Түркия, Қазақстан, Әзербайжан және Қырғызстан арасында құрылған, БҰҰ мақсаттарына және халықаралық құқық қағидаттарына сәйкес келетін халықаралық ұйым болып табылады. Түркия, Қазақстан, Әзербайжан және Қырғызстан сияқты түркі тілдес мемлекеттердің экономика, саясат, білім, туризм және басқа да салалардағы ынтымақтастығын тереңдету, ортақ тарихи және мәдени құндылықтарға негізделген достық пен бауырластық қатынастарды нығайту, сондай-ақ түркітілдес халықтардың өзара жақындасуын қамтамасыз ету және Еуразия құрлығындағы бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға үлес қосу мақсатында құрылған.

[2] ТҮРКПА (Түркі тілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы) 2008 жылғы 21 қарашада қол қойылған Стамбул келісімі негізінде құрылған. Штаб-пәтері Баку қаласында орналасқан. Ассамблея түркі тілдес елдердің парламенттері арасындағы ынтымақтастықты тереңдету мақсатында қызмет атқарады.

Екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнағаннан бастап, Қазақстан-Түркия байланыстары бауырластық пен достық, ортақ тарихи байланыстар мен мәдени мұраларға сәйкес, сондай-ақ қалыптасқан өзара сенім мен құрмет негізінде дамығанын көрсетіп отыр. Сонымен қатар, екі ел арасындағы сауда-экономикалық және әлеуметтік салаларда аймақтық және халықаралық қауіпсіздік салаларындағы тығыз ынтымақтастық қарым-қатынастық орын алған. Алайда, аталмыш кезең аралығында Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси байланыстар тұрақты дамып келе жатқанымен, күтілген деңгейге жетпегені де айқын. Әсіресе экономикалық салада екі ел арасындағы сауда айналымы Түркия мен Қазақстанның мүмкіндіктеріне сай болмағаны да тарихи шындық. Екі ел арасындағы байланыстарды институционалдық негізде тереңдету қажеттілігі орын алған. Қазақстан-Түркия ынтымақтастығын жаңа деңгейге көтеру үшін нақты стратегиялық қадамдар жасау да маңызды.

1990-2000 жылдар аралығында екі ел арасындағы ынтымақтастықтың артықшылықтары төмендегідей:

– Түркия Қазақстанға қаржылық көмек көрсетіп, шағын және орта бизнесті дамытуға ықпал етті. Түрік компаниялары Қазақстан нарығына кіріп, құрылыс, сауда және инфрақұрылым салаларында белсенділік танытты;

– Түркия Үкіметі Қазақстандық студенттерге білім гранттарын ұсынып, екі ел арасында білім және мәдени саланы дамытуға мүмкіндік жасады, білім саласына қажетті құрал-жабдық, техникамен де қамтамасыз етуге күш салды;

– Түркия Қазақстанды түркі әлемінің маңызды стратегиялық серіктесі ретінде қабылдап, Түркі Кеңесі мен басқа да өңірлік ұйымдардың дамуына ықпал етті.

Екі мемлекет арасындағы саяси байланыстар барысында кездескен қиындықтар мен кемшіліктерге тоқталар болсақ:

– түрік компаниялары Қазақстан нарығына белсенді түрде енгенімен, кейбір заңнамалық шектеулер мен экономикалық тұрақсыздық олардың ұзақ мерзімді жобаларын жүзеге асыруына кедергі келтірді;

– саяси көзқарастардағы айырмашылықтар да айтарлықтай өз ықпалын тигізді. Қазақстан мен Түркия арасында сыртқы саясат мәселелерінде кейбір айырмашылықтар орын алды. Мысалы, Қазақстан Ресеймен тығыз байланыста болса, Түркия Батыс елдерімен серіктестікті күшейтуге басымдық берді;

– 1990-жылдары екі ел арасындағы ынтымақтастықтың институционалдық базасы толық қалыптаспады. Екі мемлекет арасында қол қойылған барлық келісімдер толықтай жүзеге аспады. Кейбір келісімдер орындалмай қалды немесе кейінге шегерілді.

Түркия Қазақстанның тәуелсіздігін нығайтуға барынша қолдау көрсетіп, экономикалық, саяси және мәдени байланыстарды нығайтуға белсенді қатысқанын көруімізге болады. Жоғарыда аталған кейбір қиындықтар мен кедергілерге қарамастан, екі мемлекет арасындағы ынтымақтастық тұрақты түрде дамып, стратегиялық әріптестікке айнала алды.

Түркия Республикасы Қазақстан үшін маңызды саяси және экономикалық серіктестерінің бірі болып табылады. Соңғы жиырма жеті жылда екі ел көптеген салаларда ынтымақтастықты нығайтты. Білім және мәдениет саласындағы ынтымақтастық қазіргі уақытта екі ел арасындағы қарым-қатынастардың тағы бір маңызды аспектісін құрап отыр. Бүгінде Қазақстан-Түркия қатынастары, екі ел арасындағы түрлі келісімдер мен халықаралық ұйымдарға мүшелік шеңберінде жалғасуда.

Қорытынды

Түркия мен Қазақстан арасындағы тарихи байланыстар ғасырлар бойы қалыптасып, қазіргі таңдағы жан-жақты серіктестікке ұласты. Ортақ тарих, тіл, мәдениет пен дін екі елдің

ынтымақтастығын одан әрі тереңдетуге ықпал етеді. Алдағы уақытта да Түркия мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастар достық пен өзара тиімді әріптестік негізінде дами бермек.

Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық қарым-қатынастар XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында қарқынды дамып, стратегиялық серіктестік деңгейіне жетті. Осы кезеңде жоғары деңгейдегі кездесулер мен іссапарлар жиі өткізіліп, Түркия Қазақстанға саяси және экономикалық қолдау көрсетуге мүдделі екенін көрсетті.

1990 жылдардан бастау алған бұл байланыстар негізінде екі ел арасында көпжақты ынтымақтастықтың жаңа кезеңі басталды. Зерттеу барысында Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастардың негізгі кезеңдері, олардың институционалдық негіздері және халықаралық ұйымдар аясындағы өзара іс-қимылы қарастырылды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, екі ел арасындағы дипломатиялық байланыстар тек саяси және экономикалық салалармен шектелмей, мәдени-гуманитарлық және қауіпсіздік мәселелерінде де қарқынды дамыды. Қазақстан мен Түркияның түркітілдес халықтар арасындағы интеграциялық үдерістерге қосқан үлесі, олардың ТҮРКСОЙ, Түркі мемлекеттерінің ұйымы сияқты құрылымдар аясындағы ынтымақтастығы бұл қатынастардың маңыздылығын айқындайды.

Екіжақты қатынастардың жетістіктеріне қарамастан, болашақта ынтымақтастықты одан әрі нығайту үшін бірқатар маңызды қадамдар жасау қажет. Атап айтқанда, экономикалық әріптестікті тереңдету, инвестициялық жобаларды көбейту, инфрақұрылымдық даму саласындағы ынтымақтастықты кеңейту өзекті болып қала бермек. Сонымен қатар, екі ел арасындағы білім, ғылым, мәдениет саласындағы байланыстарды жандандыру, аймақтық және жаһандық мәселелер бойынша үйлестірілген саясат жүргізу Қазақстан мен Түркияның халықаралық аренадағы ықпалын арттыра түседі.

Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси және дипломатиялық байланыстардың тарихы екі ел арасындағы сенімді серіктестіктің қалыптасқанын көрсетеді. Алдағы жылдары екі мемлекет стратегиялық әріптестікті одан әрі дамыту арқылы өзара тиімді қарым-қатынастарды жаңа деңгейге көтере алады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер:

Andican, 2009 – *Andican A. Ahat.* Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya. Istanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, I. Baskı, 2009. s. 526.

Amreyev, 2011 – *Amreyev B.* Dönemimizde Kazakistan Türkiye İlişkileri ve Türk Dünyası. İstanbul: Hayat Yayınları, 2011, s. 306.

Atatürk'ün Sovyet Öngörüsü, 2012 – *Atatürk'ün Sovyet Öngörüsü* ve Türk Birliği düşüncesi, 23. Ocak 2012. [Электронный ресурс] URL: https://onturk.org/2012/01/23/ataturkun-sovyet-ongorusu-ve-turk-birligi-fikriyati/

Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu, 2014 – *Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu*. Turkey-Kazakhstan Relations: An Overview Of Mutual Relations Since The Collapse Of The Soviet Union, KNUV 2014; 4(42): 133-145.

Abdulvahap Kara, 2012 – *Abdulvahap Kara.* Turgut Özal Ve Türk Dünyası Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri 1983-1993. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012, s.126.

Abdulvahap Kara, 2011 – *Abdulvahap Kara.* The Process of 20 Years of Cooperation of the Turkic World and the Role of Kazakhstan in It. In Ibraev, S. (ed.). Turkic Civilization and Kazakhstan: Proceedings of the International Conference Dedicated to the 20th Anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstanl. Astana, International Turkic Academy, 2011, 8-32.

Artman Attilla, 1993 – *Artman Attilla.* Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve TC ile İlişkileri, TMKV, İstanbul, 1993, s. 68.

Ahmet Cevat Acar, 2015 – *Ahmet Cevat Acar.* Türkiye-Kazakistan İlişkileri Tarihinin Önemli Aşamaları. International Scientific-Practical Conference "Mangilik Yel" 11. Eylül, 2015. URL: http://www.history-state.kz/kz/kazakh-handygy-article33.php

Gözde Ergin, Fahri Türk, 2010 – *Gözde Ergin, Fahri Türk.* Türkiye'de Öğrenim Gören Orta Asyalı Öğrenciler. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2. Cilt, 1. sayı, 2010, 35-41 ss.

Erdoğan Hasan, 2003 – *Erdoğan Hasan.* Turgut Özal Döneminde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2003, s. 132.

Erdoğan H, Selçuk Ç, 1997 – *Erdoğan H, Selçuk Ç.* Bağimsizliğinin İlk Yillarinda Türkiye Ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara, Türkiye, 8 - 12 Eylül 1997, ss.341 ss. 701-714.

Егемен Қазақстан, 1997 – Егемен Қазақстан. Қызмет көрсету сапасы жақсарып келеді. № 180 (21645), 13 қыркүйек, 1997, 2 б.

Егемен Қазақстан, 2000 – Егемен Қазақстан. Қазақстан және Түркия президенттері Түркістан жерінде. № 15 (48), 19 қазан, 2000. 6 б.

Жигалов, Султанов, 1993 – *Жигалов К. В., Султанов Б. К.* Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности: Очерки внутренней и внешней политики (1.12.1991-31.5.1993). Алматы, 1993. 284 с.

Kazakistan Ülke Raporu, 1994 – Kazakistan Ülke Raporu. Ankara: TİKA Yayınları, 1994, 216-217 ss.

Kazakistn-Türkiye, 2013 – Kazakistn-Türkiye: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği 2010-2013. Ankara: Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2013.

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2013 – Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği. Kazakistan-Türkiye: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği (Redaksiyon: C.K. Tüymebayev, Z. Kibar, A.O. Yessengeldiyev, M.A. Saparbekova, A.M. Ungarsynova, N.M. Narzhanov, E.M. Tokabayev, D.M. Aryngazin). İstanbul: Ömür Matbaacılık, 2013, s. 390.

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2012 – Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği. Kazakistan-Türkiye Dostluk ile İşbirliğinin 20 Yılı, (Redaksiyon: C.K. Tüymebayev, M.A. Saparbekova, Z. Kibar, A.M. Ungarsynova, N.M. Narzhanov), Elma Basım, Ankara, 2012. s. 301.

Kazakistan Ülke Raporu, 1995 – Kazakistan Ülke Raporu. Ankara, 1995, s. 82.

ҚР Президентінің Архиві – ҚР Президентінің Архиві. Қ.5, Т.1, Қ.35181, 43 б.

ҚР Президентінің Архиві – ҚР Президентінің Архиві. Қ.5, Т.1, Қ.5180, 91 б.

ҚР Президентінің Архиві – ҚР Президентінің Архиві. Қ.5, Т.1, Қ.5181, 43 б.

Оспанова, 2024 – *Оспанова А.К.* Қайып Мұхаммед ханның Осман империясына жазған хаттарына Османлы архив деректері негізінде талдау (XVIII ғ.) Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Б. 21-33.(Қаз.)

Оспанова, 2024 – *Оспанова А.К.* XX ғасырдағы қазақ-түрік қарым-қатынастары: саяси және мәдени байланыстардың тарихи негіздері ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №4(83), 2024 Б№ 81-93

Öğütcü Özge Nur, 2017 – *Öğütcü Özge Nur.* The Current State of Relations Between Kazakhstan-Turkey. AVİM Center for Eurasian Studies, Analysis No : 2017 / 29 13.09.2017.

Tokayev, 2001 – *Tokayev K.* Kazakistan Cumhuriyetinin Dış Politikası. YEPA, Ankara, Kazakistan El Farabi Milli Üniversitesi, Kazakistan, 2001, s. 268.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri., 1993 – Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplukları Arasında Yapılan Anlaşmalar (1990-1992). C.1. Ankara, 1993. s. 199.

Tacibayev, 1997 – *Tacibayev R.* 1991-1996 Yıllarında Türkiye-Kazakistan İlişkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1997, s. 32.

Tacibayev, 2015 – *Tacibayev R.* Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı, Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu Bildiriler, Ankara, 2015, ss. 114-115.

Tüymebayev, 2012 – *Tüymebayev C.* Kazakistan Türkiye İşbirliğinin 20. Yılı. Eko Avrasya, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı:18, Ankara, 2012, s. 4.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri., 1993 – Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler, Ankara, 1993, s. 199.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri., 2000 – *Türkiye ile Türkiye Cumhuriyetleri* ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2000, s. 33.

Serdar Yılmaz, 2016 – *Serdar Yılmaz.* Kazakistan'ın Türkiye Politikası İç Yapı, Söylem, Dış Politika ve Lider Etkeni, Nobel Yayınları, Ankara 2016. s. 162.

Sami Kohen, 1991 – *Sami Kohen*. Belirsizlikler Dönemi, Milliyet, 28.12. 1991.

Yüksel Kavak, Gülsün Atanur, 2001 – *Yüksel Kavak, Gülsün Atanur*. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarına Yönelik Eğitim Politika ve Uygulamaları. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakultesi Dergisi, 20, 2001, ss. 92.

Yessengazy, 2023 – *Yessengazy M*. Turalin, Mereke K. Tulekova, Kulpash M. Ilyassova, Seidakhan U. Bakhtorazov and Saule Z. Malikova. History of Regional, Social and Political Relations between Kazakhstan and Turkey (1991-2020). Vol. 10, N 29, 1-12, mayo 2023.

References:

Andican, 2009 – Andican A. Ahat. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya [Türkiye and Central Asia from the Ottoman Empire to the Present]. Istanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, I. Baskı, 2009. s. 526. (in Tur)

Amreyev, 2011 – Amreyev B. Dönemimizde Kazakistan Türkiye İlişkileri ve Türk Dünyası [Kazakhstan-Türkiye Relations and the Turkish World in Our Period]. İstanbul: Hayat Yayınları, 2011, s. 306. (in Tur)

Atatürk'ün Sovyet Öngörüsü, 2012 – Atatürk'ün Sovyet Öngörüsü ve Türk Birliği düşüncesi [Atatürk's Soviet Forecast and the idea of Turkish Unity]. 23. Ocak 2012. [Elektronnyy resurs] URL: https://onturk.org/2012/01/23/atatyrkun-sovyet-ongorusu-ve-turk-birligi-fikriyati/ (in Tur)

Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu, 2014 – Aslan Davut Han, Bozyigit Duygu. Turkey-Kazakhstan Relations: An Overview Of Mutual Relations Since The Collapse Of The Soviet Union, KNUV 2014; 4(42): 133-145.

Abdulvahap Kara, 2012 – Abdulvahap Kara. Turgut Özal Ve Türk Dünyası Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri 1983-1993 [Turgut Ozal and the Turkish World Türkiye-Turkish Republics Relations 1983-1993]. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012, s.126. (in Tur)

Abdulvahap Kara, 2011 – Abdulvahap Kara. The Process of 20 Years of Cooperation of the Turkic World and the Role of Kazakhstan in It. In Ibraev, S. (ed.). Turkic Civilization and Kazakhstan: Proceedings of the International Conference Dedicated to the 20th Anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. Astana, International Turkic Academy, 2011, 8-32.

Artman Attilla, 1993 – Artman Attilla. Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve TC ile İlişkileri [Socio-Economic Analysis of Turkish Republics and Their Relations with the Republic of Turkey]. TMKV, İstanbul, 1993, s. 68. (in Tur)

Ahmet Cevat Acar, 2015 – Ahmet Cevat Acar. Türkiye-Kazakistan İlişkileri Tarihinin Önemli Aşamaları [Important Stages in the History of Türkiye-Kazakhstan Relations]. International Scientific-Practical Conference "Mangilik Yel" 11. Eylül, 2015. URL: http://www.history-state.kz/kz/kazakh-handygy-article33.php (in Tur)

Gözde Ergin, Fahri Türk, 2010 – Gözde Ergin, Fahri Türk. Türkiye'de Öğrenim Gören Orta Asyalı Öğrenciler [Central Asian Students Studying in Turkey]. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2. Cilt, 1. sayı, 2010, 35-41 ss. (in Tur)

Erdoğan Hasan, 2003 – Erdoğan Hasan. Turgut Özal Döneminde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri [Türkiye-European Union Relations During the Turgut Özal Period]. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2003, s. 132. (in Tur)

Erdoğan H, Selçuk Ç, 1997 – Erdoğan H, Selçuk Ç. Bağımsızlığının İlk Yıllarında Türkiye Ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri [Relations Between Türkiye and the Turkish Republics in the Early

Years of Independence]. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara, Türkiye, 8 - 12 Eylül 1997, ss.341 ss. 701-714. (in Tur)

Egemen Qazaqstan, 1997 – Egemen Qazaqstan. Qyzmet körsetu sapasy jaqsaryp keledi [The quality of service is improving]. № 180 (21645), 13 qyrküyek, 1997, 2 b. (in Kaz)

Egemen Qazaqstan, 2000 – Egemen Qazaqstan. Qazaqstan jäne Türkiya prezidentteri Türkistan jerinde [The presidents of Kazakhstan and Turkey are in Turkestan]. № 15 (48), 19 qazan, 2000. 6 b. (in Kaz)

Jigalov, Sultanov, 1993 – Jigalov K. V., Sultanov B. K. Perviy president Respubliki Kazakistan [First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev.]. Chronicle of activity: Essays on domestic and foreign policy (1.12.1991-31.5.1993). Almatı, 1993. 284 c. (in Rus)

Kazakistan Ülke Raporu, 1994 – Kazakistan Ülke Raporu [Kazakhstan Country Report]. Ankara: TİKA Yayınları, 1994, 216-217 ss. (in Tur)

Kazakistn-Türkiye, 2013 – Kazakistan-Türkiye: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği 2010-2013 [Kazakhstan-Turkey: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği 2010-2013]. Ankara: Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2013. (in Tur)

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2013 – Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği. Kazakistan-Türkiye: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği [Ankara Embassy of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan-Turkey: High-Level Strategic Cooperation] (Redaksiyon: C.K. Tüymebayev, Z. Kibar, A.O. Yessengeldiyev, M.A. Saparbekova, A.M. Ungarsynova, N.M. Narzhanov, E.M. Tokabayev, D.M. Aryngazin). İstanbul: Ömür Matbaacılık, 2013, s. 390. (in Tur)

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2012 – Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği. Kazakistan-Türkiye Dostluk ile İşbirliğinin 20 Yılı [Embassy of the Republic of Kazakhstan in Ankara. 20 Years of Kazakhstan-Turkey Friendship and Cooperation] (Redaksiyon: C.K. Tüymebayev, M.A. Saparbekova, Z. Kibar, A.M. Ungarsynova, N.M. Narzhanov), Elma Basım, Ankara, 2012. s. 301. (in Tur)

Kazakistan Ülke Raporu, 1995 – Kazakistan Ülke Raporu [Kazakhstan Country Report]. Ankara: TİKA Yayınları, 1995, s. 82 (in Tur)

Qazaqstan Prezidentiniñ Arhivi – Qazaqstan Prezidentiniñ Arhivi [Archive of the President of Kazakhstan]. Q.5, T.1, Q.35181, 43 b. (in Rus)

QR Prezidentınıñ Arhivı – QR Prezidentınıñ Arhivı. [Archive of the President of Kazakhstan] Q.5, T.1, Q.5180, 91 b. (in Rus)

QR Prezidentınıñ Arhivı – QR Prezidentınıñ Arhivı [Archive of the President of Kazakhstan]. Q.5, T.1, Q.5181, 43 b. (in Rus)

Ospanova, 2024 – Ospanova A.K. Qayıp Muhammad hannıñ Osman imperiyasına jazğan xattarı Osmandı arxiv derekteri negizinde taldau (XVIII ğ.) [Analysis of the letters of Kayp Muhammad Khan to the Ottoman Empire based on Ottoman archival data (18th century)]. Otan tarıxı. 2024. T. 27. № 1. B. 21-33. (in Kaz.)

Ospanova, 2024 – Ospanova A.K. XX Gasırdağı qazaq-türik qarym-qatınastary: sayasi jäne mädeni baylanystardıñ tarıhı negizderi [Kazakh-Turkish relations in the 20th century: historical foundations of political and cultural ties]. VESTNIK KazNPU im. Abaya, seriya «Istoriçeskie i social'no-politiçeskie nauki», №4(83), 2024 B№ 81-93. (in Kaz)

Öğütcü Özge Nur, 2017 – Öğütcü Özge Nur. The Current State of Relations Between Kazakhstan-Turkey. AVİM Center for Eurasian Studies, Analysis No : 2017 / 29 13.09.2017.

Tokayev, 2001 – Tokayev K. Kazakistan Cumhuriyetinin Dış Politikası [Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan]. YEPA, Ankara. Kazakistan El Farabi Milli Üniversitesi, Kazakistan, 2001, s. 268. (in Tur)

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri., 1993 – Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplukları Arasında Yapılan Anlaşmalar (1990-1992) [Agreements between Turkey and Turkish Republics and Turkish Communities (1990-1992).]. C.1. Ankara, 1993. s. 199. (in Tur)

Tacibayev, 1997 – Tacibayev R. 1991-1996 Yıllarında Türkiye-Kazakistan İlişkileri [Turkey-Kazakhstan Relations Between 1991-1996]. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1997, s. 32. (in Tur)

Tacibayev, 2015 – Tacibayev R. Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı [Historical Background of Turkey-Kazakhstan Relations]. Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu Bildiriler, Ankara, 2015, ss. 114-115. (in Tur)

Tüymebayev, 2012 – Tüymebayev C. Kazakistan Türkiye İşbirliğinin 20. Yılı [20 years of Kazakhstan-Turkey cooperation]. Eko Avrasya, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı:18, Ankara, 2012, s. 4. (in Tur)

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri., 2000 – Türkiye ile Türkiye Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu [Report of the Special Commission on Relations between Turkey and the Turkish Republics and Regional Countries]. Ankara, 2000, s. 33. (in Tur)

Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları, 1993 – Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Daire Başkanlığı Dairesi Yayınları [Publications of the Presidency of the Department of Turkish Republics and Turkish Communities]. Yayın No. 1, I. Kitap, Ankara, 1993. (in Tur)

Serdar Yılmaz, 2016 – Serdar Yılmaz. Kazakistan'ın Türkiye Politikası İç Yapı, Söylem, Dış Politika ve Lider Etkeni [Kazakhstan's Türkiye Policy: Internal Structure, Discourse, Foreign Policy and Leadership Factor]. Nobel Yayınları, Ankara 2016. s. 162. (in Tur)

Sami Kohen, 1991 – Sami Kohen. Belirsizlikler Dönemi [Period of Uncertainties]. Milliyet, 28.12. 1991. (in Tur)

Yüksel Kavak, Gülsün Atanur, 2001 – Yüksel Kavak, Gülsün Atanur. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarına Yönelik Eğitim Politika ve Uygulamaları [Educational Policies and Practices for the Turkish Republics of Turkey, Turks and Related Communities]. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakultesi Dergisi, 20, 2001, ss. 92. (in Tur)

Yessengazy, 2023 – Yessengazy M. Turalin, Mereke K. Tulekova, Kulpash M. Ilyassova, Seidakhan U. Bakhtorazov and Saule Z. Malikova. History of Regional, Social and Political Relations between Kazakhstan and Turkey (1991-2020). Vol. 10, N 29, 1-12, mayo 2023.

[1] Оспанова А. К. [2] Алиакбарова А. П.
[1, 2] Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан
E-mail: [1]ospanova_akmaral@mail.ru, [2]ainurap@mail.ru

КАЗАХСТАНО-ТУРЕЦКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (КОНЕЦ XX – НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Аннотация. Конец XX – начало XXI века является важным этапом в системе международных отношений Казахстана. Статья посвящена историческому анализу становления и развития политических и дипломатических отношений между Казахстаном и Турцией в данный период. С момента провозглашения независимости Республики Казахстан в 1991 году начался новый этап двустороннего сотрудничества. Турция одной из первых признала независимость Казахстана, что положило начало активному развитию политических, экономических и культурных связей между двумя странами. В статье рассматриваются основные этапы двусторонних отношений, институциональные основы дипломатического взаимодействия, сотрудничество в рамках международных организаций и развитие стратегического партнерства. Цель исследования – провести исторический анализ процесса формирования двусторонних отношений, определить их роль на международной арене и перспективы дальнейшего развития. В работе используются методы исторического анализа, системного и сравнительного подхода, а также политического анализа. В качестве источников рассматриваются архивные документы Президентского архива Республики Казахстан,

международные соглашения и экспертные материалы. Результаты исследования показывают, что политические и дипломатические отношения между Казахстаном и Турцией в рассматриваемый период достигли высокого уровня, что свидетельствует о формировании доверительного партнерства между двумя странами.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, политические отношения, интеграция, дипломатия, историческая идентичность, международное сотрудничество, стратегическое партнерство.

[1]Ospanova A. K. [2]Aliakbarova A. P.
[1, 2] S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan
E-mail: [1]ospanova_akmaral@mail.ru, [2]ainurap@mail.ru

KAZAKHSTAN-TURKEY POLITICAL AND DIPLOMATIC RELATIONS (LATE 20TH – EARLY 21ST CENTURY)

Abstract. The late 20th and early 21st centuries represent a significant stage in Kazakhstan's system of international relations. This article is dedicated to the historical analysis of the establishment and development of political and diplomatic relations between Kazakhstan and Turkey during this period. Since the proclamation of the Republic of Kazakhstan's independence in 1991, a new phase of bilateral cooperation has begun. Turkey was one of the first countries to recognize Kazakhstan's independence, which laid the foundation for the active development of political, economic, and cultural ties between the two nations. The article examines the main stages of bilateral relations, the institutional foundations of diplomatic interaction, cooperation within international organizations, and the development of strategic partnership. The purpose of the study is to conduct a historical analysis of the process of bilateral relations formation, determine their role in the international arena, and assess prospects for future development. The research employs historical analysis, systematic and comparative approaches, as well as political analysis methods. The sources include archival documents from the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan, international agreements, and expert materials. The results of the study demonstrate that political and diplomatic relations between Kazakhstan and Turkey during the examined period reached a high level, indicating the formation of a trustworthy partnership between the two countries.

Keywords: Kazakhstan, Turkey, political relations, integration, diplomacy, historical identity, international cooperation, strategic partnership.

Авторлар туралы мәлімет:

Оспанова Ақмарал Кенжеахметқызы, PhD, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Алиакбарова Айнұр Пернебекқызы, PhD, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Оспанова Акмарал Кенжеахметовна, PhD, Старший преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Алиакбарова Айнур Пернебековна, PhD, Заведующий кафедры истории Казахстана КАТИУ имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Ospanova Akmaral Kenzheakhmetovna, PhD, Senior Lecturer at S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan.

Aliakbarova Ainur Pernebekovna, PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan.

Келіп түсті 24 желтоқсан 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

МРНТИ: 18.31.09 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.175

***[1]Назарова К.Б. [2]Дауен Д.Б.**
[1,2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: [1] kulajsanaharova@gmail.com, [2] orientalsciences.kz@gmail.com

РОЛЬ КИТАЯ В РАЗВИТИИ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА И ЕГО СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ

Аннотация. В статье исследуется роль Китая в Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Новизна данного исследования заключается в анализе роли Китая в ШОС на основе его подходов к развитию организации. Основными задачами исследования является выявление проблем и вызовов, с которыми сталкивается ШОС, а также возможностей их преодоления с учетом китайского подхода. В этой связи раскрываются значение ШОС для Китая, его стратегические интересы и приоритеты в контексте развития организации. Кроме того, рассматривается влияние экономической динамики Китая на ключевые проекты и инициативы в странах ШОС. В ходе исследования был проведен SWOT-анализ деятельности организации с точки зрения китайских инициатив, что позволило оценить вызовы и угрозы, а также перспективы развития ШОС. Контент-анализ помог рассмотреть основные факторы, влияющие на функционирование и развитие ШОС, а также выявить стратегические приоритеты Китая в рамках этой организации. Представленный материал демонстрирует значимость Китая в формировании динамики и перспектив ШОС, подчеркивая важность комплексного подхода к анализу внутриорганизационных процессов и международных взаимодействий. На основе данного исследования авторами обоснован тезис о том, что активная роль Китайской Народной Республики в развитии ШОС способствует позитивным тенденциям в регионе, включая политическую и экономическую сферы, опираясь на принципы и стратегические цели китайской внешней политики.

***Ключевые слова*:** Шанхайская организация сотрудничества, КНР, роль, подходы, сотрудничество, стратегическое значение.

Введение

В условиях глобальных трансформаций, сегодня на пространстве ШОС заметны тенденции нового регионализма. За последнее десятилетие быстрое развитие информационных и коммуникационных технологий ускорило темпы глобализации, способствуя более глубокой экономической, политической и культурной интеграции региональных стран. В данном контексте ШОС представляет собой уникальный пример региональной организации, которая отражает новую динамику в международных отношениях. Учитывая, что Китай, как один из основателей и ключевых стран ШОС выдвигает и реализует глобальные инициативы в сфере развития и безопасности, данное исследование позволяет выявить изменения не только во внешней политике самого Китая, но и в структуре международных отношений, в том числе в рамках ШОС.

Изучение роли, стратегий и целевых установок стран ШОС является необходимой задачей и влияет на оценку перспективы развития организации с точки зрения подходов государств-членов. В этой связи рассмотрение роли Китая в организации через призму его подходов и инициатив, продвигаемых на региональном уровне, представляет собой новую научную задачу, которая позволит углубить понимание его политики к развитию ШОС.

В данной статье основное внимание уделяется стратегическому значению ШОС для Китая, а также китайским подходам и инициативам к современным проблемам и вызовам, с которыми сталкивается ШОС.

Проблема исследования связана с тем, что динамичное развитие и влияние Китая приводит к новым вызовам для организации, включая необходимость балансировки интересов разных стран, разрешение внутренних противоречий и адаптацию к глобальным изменениям. Внутренние противоречия в ШОС, связанные с различиями в политических системах, религиозных и этнических аспектах, часто требуют особенного подхода. Роль Китая в ШОС является ключевой, особенно в контексте его растущего экономического и политического влияния в регионе. Китай оказывает значительное влияние на все аспекты функционирования ШОС. Однако это влияние не всегда воспринимается однозначно всеми государствами-членами, учитывая разнообразие их политических режимов, экономических интересов и культурных особенностей.

Новизна. В данном исследовании анализируются роль Китая в ШОС на основе его подходов к развитию организации. В статье основное внимание уделяется стратегическому значению ШОС для Китая, подходам и инициативам КНР к современным проблемам и вызовам, с которыми сталкивается организация.

Для достижения поставленной цели были определены следующие *задачи*:

– определить стратегическое значение ШОС для Китая;

– определить подходы КНР к развитию ШОС и ее инициативы;

– выявить проблемы и вызовы, с которыми сталкивается ШОС, и возможности их преодоления с учетом китайского подхода.

– оценить сильные, слабые стороны, возможности и угрозы для ШОС в контексте участия Китая.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу исследования составили как общенаучные, так и специальные методы познания. Оценка вызовов и угроз, а также раскрытие перспектив развития Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) были осуществлены с помощью SWOT-анализа, ориентированного на китайские инициативы. SWOT-анализ позволил выявить ключевые вызовы и угрозы для организации. Сравнительный анализ использовался для определения подходов Китайской Народной Республики к вызовам и угрозам, стоящим перед ШОС. Контент-анализ помог рассмотреть основные факторы, влияющие на функционирование и развитие ШОС, а также выявить стратегические приоритеты Китая в рамках этой организации. В ходе исследования были использованы нормативные документы с официального сайта ШОС, научные работы зарубежных ученых по проблемам региональных объединений, опубликованные в специализированных изданиях, а также материалы научно-практических конференций.

Обсуждение

Существует значительное количество научных работ, посвященных исследованию стратегических интересов Китая в Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Многие исследователи подчеркивают, что Китай использует ШОС в качестве платформы для реализации своих стратегических интересов в Центральной Азии, особенно в контексте евразийской интеграции. Чжао С. в своем исследовании рассматривает, как стратегические мотивы и расчеты Китая повлияли на его участие в региональном сотрудничестве. По его мнению, региональное сотрудничество Китая в сфере безопасности и экономики мотивируется, прежде всего, его стратегическими интересами по созданию мирной периферийной среды для его экономического роста и политической стабильности (Zhao S., 2011). Другие ученые утверждают, что Китай следует воспринимать таким, каким он есть, а не таким, каким его хотят видеть другие, поэтому китайский вектор в ШОС – это масштабная задача, требующая глубокого и всестороннего анализа (М.Макфол, 2020). Однако западные ученые отмечают, что Китай, используя ШОС в качестве многосторонней платформы в

противодействии вызовам и угрозам, создал для себя прочную экономическую и политическую основу в Центральной Азии (Gisela Grieger, 2015).

Таким образом, рост Китая и его влияние привлекают все большее внимание исследователей. Однако недостаточно внимания уделяется его инициативам и подходам к развитию Шанхайской организации сотрудничества. Большинство исследований сосредоточено на двух взаимосвязанных вопросах: первый касается последствий подъема Китая и его вероятного воздействия на международную систему, второй – того, как Китай будет использовать свою мощь для продвижения своих национальных интересов.

Анализ существующих исследований показывает, что Китай оказывает значительное влияние на мировые и региональные процессы, начиная от решения финансовых кризисов и заканчивая вопросами региональной безопасности. Тем не менее, менее ясны будущие планы Китая и его вероятное поведение, поскольку его мощь продолжает расти в ближайшие десятилетия.

Одним из ключевых вопросов является то, повлияет ли Китай на существующую международную систему. Другой важный вопрос заключается в том, насколько вероятно, что Китай примет на себя более активную роль в управлении региональными и глобальными процессами.

Результаты исследования

Изучение выводов директора Китайского исследовательского центра ШОС Дэн Хао позволило выявить ряд основных факторов, способствующих развитию ШОС с участием Китая. Во-первых, ШОС – первая региональная международная организация, в создании которой участвовал Китай. Китай являлся инициатором разработки «Договора о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между государствами-членами Шанхайской организации сотрудничества», который не только обеспечил ШОС программным документом, но также внес вклад в институциональную модель глобального управления. Китай активно продвигает и реализует новую концепцию безопасности, а также способствует принятию Конвенции Шанхайской организации сотрудничества по борьбе с экстремизмом, которая обеспечивает важные концептуальные рекомендации и ценный опыт построения системы для управления глобальной безопасностью. Во-вторых, в экономическом отношении Китай является крупным инвестором стран ШОС (на сегодняшний день объем инвестиции составляет 85 млрд. долларов США). В китайском городе Янлин, провинции Шэньси создана учебная демонстрационная база ШОС по обмену сельскохозяйственными технологиями. В г. Циндао, провинции Шаньдун построены демонстрационная зона местного экономического и торгового сотрудничества «Китай-ШОС» и Центр трансфера технологий. В-третьих, по инициативе Китая созданы Комитет добрососедства, дружбы и сотрудничества «Китай-ШОС», «Молодежный лагерь ШОС по обмену», «Программа научно-технического партнерства ШОС», которая поддерживает и способствует постоянному углублению межличностных и культурных обменов ШОС (Deng Hao, 2022).

Стратегическое значение ШОС для Китая. ШОС имеет многостороннее стратегическое значение для Китая. *Во-первых*, организация позволила Китаю выстраивать доверительные отношения и решать приграничные вопросы со всеми странами-участниками ШОС *(которые граничат с КНР)*, что обусловлено максимальным обеспечением безопасности приграничных районов страны от любых внешних вызовов и угроз. *Во-вторых*, ШОС обеспечивает основу для взаимодействия Китая со всеми остальными участниками и странами-наблюдателями в сфере безопасности, экономики и культуры. Одним из приоритетных направлений внешней политики Китая является противодействие терроризму, экстремизму, сепаратизму, а также различным трансграничным преступлениям. В данном контексте основной угрозой безопасности для китайской стороны является деятельность международных террористических организаций в СУАР, а также сепаратизм в Тибете (Pan Guang, 2023).

Экономическое сотрудничество стран ШОС имеет решающее стратегическое значение для Китая в развитии торговых маршрутов через Евразию и Центральную Азию, что позволит ему сократить зависимость от транспортных путей, проходящих через Южно-Китайское море и Маллакский пролив (Фролова, 2016). Кроме того, данная альтернатива имеет стратегическое значение для обеспечения энергетической безопасности и развития западного региона КНР, где много бедного населения (Li Ziguo, 2018).

Таким образом, стратегические приоритеты Китая в ШОС можно охарактеризовать как многогранные и динамично развивающиеся, реализация которых обеспечивает не только безопасность и стабильность страны от внешних угроз, но и создает благоприятные условия для развития страны.

Подходы КНР к развитию ШОС и ее инициативы.

С приходом к власти Си Цзиньпина наблюдаются некоторые изменения в установках и подходах КНР к развитию ШОС, что обусловлено ее активным продвижением в последнее время глобальных инициатив по решению тех или иных проблем развития и безопасности. На сегодняшний день основной подход, с помощью которого Китай оказывает влияние на развитие ШОС - это инициатива «Один пояс, один путь» (далее «ОПОП»). Так или иначе, данный подход, судя по Стратегии экономического развития ШОС до 2030 года, скорее всего, будет предопределять деятельность ШОС и в дальнейшем, преломляя через нее будущие сферы сотрудничества.

В то же время, трудно не согласиться с тем, что эти меры все же могут оказать позитивное влияние на регулирование проблем безопасности, став неким системообразующим началом в предотвращении возможных угроз в зоне ответственности ШОС с точки зрения формирования через экономические стимулы противовеса тем или иным враждебным замыслам. Об этом свидетельствует тот факт, что в 2022 г. на саммите ШОС в г. Самарканде подписано трехстороннее соглашение по строительству «Кашгар-Ош-Андижан», что имеет особое значение для Кыргызстана с точки зрения решения не только внешних задач по организации транзита грузов из КНР и в обратном направлении, но и развития внутренних транспортных связи между регионами страны. В Узбекистане завершено строительство Камчикского железнодорожного тоннеля от города Ангрен до Папского района Наманганской области. Казахстан начал прорабатывать маршруты поставок транзитного груза через Иран. Подписано соглашение по организации движения контейнерных поездов по маршруту «Китай-Иран-Турция» и в обратном направлении (Jiang Siyu, 2024).

В целом, развитие альтернативных транспортных маршрутов на пространстве ШОС позволяет странам Центральной Азии получить мультипликативный эффект. Инфраструктурные проекты, инициированные Китаем, не только служат для улучшения связности между странами ШОС, но и открывают двери для китайских строительных компаний и поставщиков материалов, способствуя расширению внешней торговли и углублению экономических связей. Энергетическая стратегия Китая в рамках ШОС включает в себя сотрудничество в области возобновляемых источников энергии и трансграничные проекты энергопередачи.

Создание совместных предприятий по эксплуатации энергетических ресурсов, таких как крупные нефтегазовые проекты в Центральной Азии обеспечивает энергетическую безопасность Китая (Muratovich, 2021). Китай активно продвигает инициативу «Цифровой Шелковый путь» для сотрудничества в области цифровой инфраструктуры и электронной торговли. Выдвижением инициативы глобальной безопасности (ИГБ) Китай демонстрирует свою ответственность за поддержание международного порядка и предлагает странам ШОС подход «совместного управления» безопасностью в регионе. В феврале 2023 года Китай опубликовал ряд документов ИГБ, такие как «Позиция Китая по политическому решению украинского кризиса», «Позиция Китая по вопросу Афганистана» и Концепцию ИГБ, в котором разъяснялись основные принципы, основанные на шести принципах (Ларин, 2023).

В целом данные инициативы КНР окажут существенное влияние на обеспечение стабильности и безопасности в регионе ШОС. Вместе с тем Китай заинтересован тем, что в перспективе результаты реализации данных инициатив на пространстве ШОС способствовали повышению роли организации на международном уровне и активному участию ШОС в региональном и глобальном управлении.

Таблица 1. Подходы КНР к вызовам и угрозам ШОС

Проблемы, с которыми сталкивается ШОС	**Подходы КНР к ШОС**
Одним из основных вызовов для ШОС является разнородность ее членов, которые отличаются по экономическим показателям, политическим режимам, культурам и традициям. Это приводит к сложностям в достижении консенсуса и углублении интеграции.	Инициатива «Сообщество единой судьбы человечества» («вместе создавать будущее» на основе «шанхайского духа» дружбы, добрососедства, равноправия и взаимной поддержки), направлена на формирование равноправного и многополярного мира.
Терроризм, экстремизм и сепаратизм, требующие координированных усилий для обеспечения региональной стабильности.	Инициирование и поддержка проведению многосторонних антитеррористических учений стран ШОС, усиление сотрудничества правоохранительных органов и обмена информацией по вопросам безопасности.
Разные уровни экономического развития и несоответствие экономических стратегий стран ШОС могут препятствовать интеграции и взаимному экономическому росту.	Сотрудничество и развитие: Китай стремится к укреплению экономического сотрудничества в рамках ШОС, поддерживает развитие инфраструктуры, торговых и инвестиционных связей между участниками организации с целью поощрения общего развития. Предлагает создать фонды для финансирования региональных проектов и предоставления кредитов на предпочтительных условиях для стимулирования развития малых стран. Китай продвигает принцип «необязательного консенсуса», который позволяет странам выбирать уровень своего участия в принятии решений по тем или иным вопросам. В данном контексте в рамках ШОС Китай активно использует двусторонние механизмы для углубления отношений с отдельными странами.
Территориальные споры и конфликты на границах между отдельными странами ШОС угрожают внутренней солидарности и доверию внутри организации.	Ненасильственность и неприемлемость вмешательства: Китай акцентирует внимание на мирном разрешении конфликтов, признает принцип неприемлемости вмешательства во внутренние дела других государств. Китай предлагает роль посредника и участие в переговорных процессах для

	урегулирования споров, а также продвижение инициатив, направленных на экономическую интеграцию, которая может помочь смягчить территориальные противоречия.
ШОС воспринимается преимущественно как региональная организация, что ограничивает её возможности влияния на более широкие глобальные процессы	Расширение диалога ШОС с другими международными и региональными структурами, включая ООН, АСЕАН, активное участие в глобальном и региональном управлении
Отдельные страны ШОС сталкиваются с внешними давлениями, включая экономические санкции, что может осложнять сотрудничество и взаимодействие в рамках организации.	Равенство и уважение суверенитета: Китай подчеркивает важность уважения суверенитета каждого члена ШОС и настаивает на равенстве взаимоотношений между странами, оказывает содействие странам, подвергшим санкциям в рамках двустороннего соглашения.

В целом, Китай, основываясь на принципах «шанхайского духа», подходит к решению тех или иных проблем активно, настойчиво и креативно и создает благоприятные условия для повышения своей роли не только на пространстве ШОС, но и на международном уровне. Более того, Китая, воспользовавшись своим экономическим влиянием и стратегическим видением, может способствовать преодолению ряда проблем и вызовов, с которыми сталкивается ШОС. Ключевыми направлениями в этом выступают усиление интеграционных процессов, реализация глобальных инициатив развития и безопасности, расширение экономического сотрудничества.

Оценка вызовов и угроз и раскрытие перспектив развития ШОС определены с помощью SWOT-анализа деятельности организации с точки зрения китайских инициатив. (таблица №1).

Таблица 2. SWOT-анализ для развития ШОС в контексте участия Китая

Сильные стороны: Китай обладает значительными финансовыми ресурсами для поддержки различных проектов и инициатив в рамках ШОС. Китай продвигает проекты по строительству инфраструктуры, что укрепляет взаимосвязанность и способствует экономическому росту региона. Влияние Китая повышает международный статус ШОС. ШОС, благодаря Китаю, способна развивать трансрегиональные связи, транспортную взаимосвязанность в рамках реализации инициативы «ОПОП».	**Слабые стороны:** Внутренние политические различия между странами могут привести к конфликтам и затруднениям в принятии решений. ШОС может восприниматься как инструмент китайской внешней политики, что уменьшает ее привлекательность для других стран. Доминирование Китая может приводить к неравномерному развитию внутри организации.
Возможности:	**Угрозы:**

С помощью подходов КНР ШОС может стимулировать региональную экономическую интеграцию, в т.ч. с привлечением инвестиций и технологий. ШОС имеет потенциал стать платформой для продвижения международных инициатив, таких как глобальная инициатива безопасности, глобальная инициатива развития, борьба с изменением климата и т.д.. Совместные усилия в области безопасности могут привести к созданию эффективных механизмов противодействия терроризму и экстремизму, трансграничным преступлениям.	Страны-члены ШОС, особенно Китай, могут столкнуться с давлением со стороны других стран, что может осложнить сотрудничество. Различия в стратегических целях Китая и других государств ШОС могут привести к напряженности в отношениях внутри организации и в ее внешней политике. Нерешенные территориальные споры и разногласия между странами-членами ШОС могут усугубляться в случае повышения давления со стороны Китая, что потенциально может привести к разделению внутри организации.

Заключение

Таким образом, Китай играет ключевую роль, как в плане ресурсов и возможностей, так и в контексте преодоления вызовов и рисков. Позитивный вклад Китая в организацию заключается в стимулировании экономического роста и укреплении безопасности. Будущее ШОС выглядит многообещающим, но в то же время оно непредсказуемо и требует гибкости, стратегического планирования и сбалансированного учета национальных интересов стран-участников. Китай, занимающий в организации центральное место, будет продолжать влиять на ее развитие. Тем не менее, только многосторонние усилия и совместная работа всех участников ШОС смогут гарантировать реализацию ее потенциала как эффективного механизма регионального и международного сотрудничества.

Литература:

Zhao S., 2011 – *Zhao S.* China’s approaches toward regional cooperation in East Asia: Motivations and calculations. Journal of Contemporary China. 2011; 20(68): 53–67.

McFaul, M. (2020) – *McFaul, M.* Xi Jinping is not Stalin. How a lazy historical analogy derailed Washington’s China strategy https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-08-10/xi-jinpingnotstalin?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Xi%20Jinping%20Is%20Not%20Stalin&utm_content=20200810&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

Gisela Grieger, 2015 – *Gisela Grieger* China's leading role in the Shanghai Cooperation Organisation https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2015)564367

Deng Hao, 2022 – *Deng Hao* 大变局下上海合作组织的新使命 https://www.aisixiang.com/data/137572.html

Pan Guang, 2023 – *Pan Guang* A Chinese perspective on the Shanghai Cooperation Organization. Stockholm International Peace Research Institute. 2023. http:// www.jstor.com/stable/resrep19208.9

Фролова, 2016 – *Фролова И.Ю.* Китайский проект «Экономический пояс Шелкового пути: развитие, проблемы, перспективы // Проблемы национальной стратегии. 2016. №5 (38). С.48

Li Ziguo, 2018 – Li Ziguo 上海精神”与中国特色大国外交 2018-06-12 10:30 来源： 光明日报 作者： http://www.rmlt.com.cn/2018/0612/520746.shtml

Jiang Siyu, 2024 – *Jiang Siyu* 一带一路”倡议与上海合作组织：理念嵌入与合作实践. https://www.aisixiang.com/data/ 153564.htm

Muratovich, 2021 – *Muratovich M. T., Mohammad M. J.* The role of the SCO countries in ensuring China’s energy security // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. – 2021. – Т. 29. – №. 4. – С. 653-663.

Ларин, 2023 – *Ларин В.* Китайская повестка мировой политики XXI века. Российское китаеведение. 1(2023). с. 14-34

References:

Zhao, 2011 – Zhao S. China’s approaches toward regional cooperation in East Asia: Motivations and calculations. Journal of Contemporary China. [Podkhody Kitaya k regional'nomu sotrudnichestvu v Vostochnoy Azii: motivy i raschety]. Zhurnal sovremennogo Kitaya. 2011 g.; 20 (68): 53–67.

Makfol, 2017 – Makfol, M. Xi Jinping is not Stalin. How a lazy historical analogy derailed Washington’s China strategy [Si TSzin'pin – ne Stalin. Kak lenivaya istoricheskaya analogiya pustila pod otkos kitayskuyu strategiyu Vashingtona] https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/20200810/xijinpingnotstalin?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Xi%20Jinping%20Is%20Not%20Stalin&utm_content=20200810&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

Deng Hao, 2022 – Deng Hao Dà biànjú xià shànghǎi hézuò zǔzhī de xīn shǐmìng [The new mission of the Shanghai Cooperation Organization under the great changes]. [Электронный ресурс] URL: https://www.aisixiang.com/data/137572.html (accessed 05.02.2023) (in Chinese)

Gizela Griger, 2015 – Gisela Grieger China's leading role in the Shanghai Cooperation Organisation https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2015)564367 (accessed 01.02.2023)

Pan' Guan, 2023 – Pan Guang Chinese perspective on the Shanghai Cooperation Organization. Stockholm International Peace Research Institute. 2023. http:// www.jstor.com/stable/resrep19208.9

Frolova, 2016 – Frolova I.Yu. Kitaysky proyekt «Ekonomichesky poyas Shelkovogo puti: razvitiye, problemy, perspektivy [Chinese project “Silk Road Economic Belt: development, problems, prospects] // Problemy natsionalnoy strategii. 2016. №5 (38). S.48 (in Rus.).

Li Ziguo, 2018 – Li Ziguo Shànghǎi jīngshén yǔ zhōngguó tèsè dàguó wàijiāo [Shanghai Spirit and major-country diplomacy with Chinese characteristics] [Электронный ресурс] URL: http://www.rmlt.com.cn/2018/0612/520746.shtml (in Chin)

Jiang Siyu, 2024 – Jiang Siyu Yīdài yīlù chàngyì yǔ shànghǎi hézuò zǔzhī: Lǐniàn qiànrù yǔ hézuò shíjiàn [The Belt and Road Initiative and the Shanghai Cooperation Organization: Concept Embedding and Cooperation Practice] https://www.aisixiang.com/data/ 153564.htm (in Chin)

Muratovich, 2021 – Muratovich M. T., Mohammad M. J. The role of the SCO countries in ensuring China’s energy security // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Ekonomika. 2021. T. 29. No. 4. pp. 653-663. (accessed 01.02.2023) (in Rus.).

Larin, 2023 – Larin V. Kitayskaya povestka mirovoy politiki XXI veka. Rossyskoye kitayevedeniye. [Chinese agenda for world politics of the 21st century] 1(2023). s. 14-34 (accessed 01.02.2023) (In Rus.).

[1]Назарова К.Б. [2]Дауен Д.Б.

[1,2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: [1] kulajsanaharova@gmail.com, [2] dinara_dauen@mail.ru

ҚЫТАЙДЫҢ ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МҮДДЕЛЕРІ

Мақалада Қытайдың Шанхай ынтымақтастық ұйымындағы рөлі мен орны қарастырылған. Осы мақсаттарға қол жеткізуде Қытай үшін ШЫҰ-ның маңыздылығы мен

мәні, ұйымның келешектегі даму контекстіндегі оның саясатының стратегиялық мүдделері мен басымдылықтары ашылды. Сонымен қатар, Қытайдың экономикалық даму динамикасының ШЫҰ елдеріндегі негізгі жобалар мен бастамаларға әсер ету факторлары зерттеледі. Бұған қоса, Қытайдың экономикалық даму динамикасының ШЫҰ елдеріндегі негізгі жобалар мен бастамаларға әсері зерттеледі. Зерттеу барысында Қытай бастамалары тұрғысынан ұйымның қызметіне SWOT талдауы жүргізілді, бұл қауіптер мен қатерлерді, сондай-ақ ШЫҰ даму перспективаларын бағалауға мүмкіндік берді. Мазмұнды талдау Шанхай ынтымақтастық ұйымының жұмыс істеуі мен дамуына әсер ететін негізгі факторларды қарастыруға, сондай-ақ осы ұйым шеңберінде Қытайдың стратегиялық басымдықтарын анықтауға көмектесті. Ұсынылған материал Қытайдың ШЫҰ-ның динамикасы мен болашағын қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетеді, ішкі ұйымдық үдерістер мен халықаралық өзара әрекеттесуді талдауға кешенді көзқарастың маңыздылығын атап көрсетеді. Осы зерттеу негізінде авторлар Қытай Халық Республикасының ШЫҰ дамуындағы белсенді рөлі Қытайдың сыртқы саясатының қағидаттары мен стратегиялық мақсаттарына сүйене отырып, аймақтағы, оның ішінде саяси және экономикалық салалардағы оң үрдістерге ықпал етеді деген тезисті негіздейді.

Кілт сөздер: Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Қытай, рөлі, тәсілдері, ынтымақтастық, стратегиялық маңыздылығы.

[1]Nazarova K.B. [2]Dauyen D.B.
[1,2] Al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty
E-mail: [1] kulajsanaharova@gmail.com, [2] dinara_dauen@mail.ru

CHINA'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION AND ITS STRATEGIC INTERESTS

Abstract. The article examines China's role in the Shanghai Cooperation Organization. For these purposes, the importance of the SCO for China, the strategic interests and priorities of its policy in the context of the organization's development are revealed. In addition, the impact of China's economic dynamics on key projects and initiatives in the SCO countries is examined. During the study, a SWOT analysis of the organization's activities was carried out from the point of view of Chinese initiatives, which made it possible to assess the challenges and threats, as well as the prospects for the development of the SCO. The presented material demonstrates the importance of China in shaping the dynamics and prospects of the SCO, emphasizing the importance of an integrated approach to the analysis of intra-organizational processes and international interactions. Based on this study, the authors substantiate the thesis that the active role of the People's Republic of China in the development of the SCO contributes to positive trends in the region, including the political and economic spheres, based on the principles and strategic goals of Chinese foreign policy.

Keywords: Shanghai Cooperation Organization, China, role, approaches, cooperation, strategic importance.

Авторлар туралы мәлімет:
Назарова Кулайша Бимаханбетовна, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. Тел. 87759500174
Дәуен Динара Бақыткерейқызы, PhD., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:
Назарова Кулайша Бимаханбетовна, PhD докторант, кафедры китаеведения КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Дәуен Динара Бақыткерейқызы, PhD., доцент кафедры китаеведения КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Nazarova Kulaisha, PhD doctoral student, Department of Chinese Studies of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Dinara Dauyen, PhD., Associate Professor of the Department of Chinese Studies of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 27 желтоқсан 2024 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

IRSTI 06.75.02 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.185

Gao Shengnan
Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: chao9595@mail.ru

DIGITAL TOOLS FOR INCREASING INVESTMENT ATTRACTIVENESS AND COMPETITIVENESS: THE EXPERIENCE OF CHINA AND KAZAKHSTAN

Abstract. This study is devoted to the analysis of digital tools used in the business environment of Kazakhstan and China in order to identify digitalization strategies for attracting investments. The aim is to identify digital tools that enhance Kazakhstan's investment attractiveness, as well as to analyze China's experience in developing the digital economy. The novelty lies in the comparative analysis of digital technologies and digitalization strategies of China and Kazakhstan, in assessing their impact on investment attractiveness. The objective is to study the impact of digital technologies on the investment attractiveness of countries. Methodology is a method of literature analysis, comparative analysis of digital strategies of China and Kazakhstan, content analysis of materials, a systematic approach to assessing the impact of digital tools on investment attractiveness. The results confirm that the introduction of digital technologies contributes to increasing the investment attractiveness and competitiveness of the country. China's experience shows that digital transformation, supported by government and business, leads to significant economic growth. Kazakhstan needs to strengthen government support for digital initiatives, develop digital infrastructure, and improve legislation. The introduction of blockchain technologies, artificial intelligence and big data will accelerate digital transformation and increase the economic efficiency of the country.

Keywords: business, investment attractiveness, digital economy, China, Kazakhstan, digital tools, experience, development.

Introduction

In the contemporary world, the process of digitization is a crucial factor in the advancement of the business landscape, enhancing its appeal to investors and boosting its competitiveness. The implementation of digital technologies expedites business operations, streamlines administrative procedures, enhances market transparency, and fosters a favorable environment for entrepreneurship (Sudewa J.,2023: 1345). In the context of the global digital revolution, nations are actively working to embrace and implement innovative solutions that effectively manage economic processes and attract investment.

China is a global leader in leveraging digital technologies to drive economic growth (Peng,2022:212). The rapid development of e-government, digital platforms, financial technology solutions, and artificial intelligence tools has significantly improved the business climate and enhanced the competitiveness of the national economy.

Kazakhstan, aiming to accelerate digitalization, is drawing on international experience and adapting successful practices to its own context. The country is actively implementing digital business services, automating government services, and developing smart economy technologies(Kazybayeva A., Pak E., 2021:91).

The relevance of this research stems from the need to analyze and adapt advanced digital tools used in China and Kazakhstan to enhance investment attractiveness and competitiveness. A comparative analysis will help identify the most effective methods of digital transformation, assess their impact on the business environment, and provide recommendations for improving digital strategies.

This research focuses on examining existing digital instruments, their influence on the evolution of the business landscape, and evaluating the potential for the future adoption of technologies that foster sustainable economic expansion.

The novelty of this research lies in a thorough examination of digital instruments that enhance the investment appeal and competitiveness of the business landscape, considering the comparative experiences of China and Kazakhstan. Unlike previous studies, this paper concentrates on pinpointing the most efficient digital solutions tailored to the circumstances of emerging economies, as well as scrutinizing their influence on attracting investment and fostering entrepreneurship.

The research provides a fresh perspective on the impact of digital technologies on creating a favorable business climate, highlighting the significance of government digitalization initiatives, the adoption of artificial intelligence, blockchain, online platforms, and Big Data in managing the business landscape.

A key aspect of the novelty is the comparison of the Chinese model of digitalization, which exemplifies a high level of technological integration into the economy, with the Kazakh approach, which focuses on adapting successful global solutions.

Furthermore, the paper explores the potential for further advancement of digital tools, evaluates the obstacles and risks associated with their implementation, and proposes specific strategies to enhance the digital transformation of the business environment in Kazakhstan, drawing on the best international practices.

Materials and methods

In the course of the investigation, a comprehensive approach was employed, encompassing the examination of both theoretical and practical aspects of implementing digital tools to enhance the investment appeal and competitiveness of the business environment. The research was based on the following materials:

Government initiatives and digitalization strategies of China and Kazakhstan, including the Digital Kazakhstan program and China's Digital Silk Road Initiative;

Scholarly articles, monographs, and publications in peer-reviewed journals that explore the digital transformation of the economy and business processes;

Data from specialized industry reports, including information on the implementation of Big Data, blockchain, artificial intelligence and electronic platforms.

Analytical techniques were employed to examine scholarly and analytical publications, with the aim of organizing data about digital instruments and their influence on economic advancement.

A comparative assessment was conducted to contrast the digital strategies of China and Kazakhstan, with the goal of pinpointing successful approaches and potential areas for growth. Additionally, a content analysis was performed on legal and strategic documents pertaining to digitalization and investment policy, with the objective of identifying key areas for development.

Discussion

The study of digital tools in the development of the business environment in the context of increasing investment attractiveness requires the use of various methods and sources. In order to comprehensively highlight the possibilities of digital tools in such a complex issue, we will, of course, turn to the basic concepts of the business environment that were formed at the turn of the century. Gradually entering our age, new research and books, already in the context of digital technologies, allow us to assess their impact on the further development of the business environment. Such an undoubtedly important thing in our time as technological progress has obviously influenced the entire path of human development, and business is no exception. Such authors as Worthington I. (2006), Britton S. (2006), Brooks I. (2000), Kozlinskis V. (2006) and more modern ones such as Mishulina O. (2020), Yu., H., Lee, Yu. (2020), Nurasheva K. (2024) and others give a general an idea of how the business environment works during digitalization, as well as its typology and ways to improve it.

Modern authors are more concerned with the introduction of new technologies into the business environment. The authors from China and Kazakhstan give us an opportunity to assess the situation in these countries. Various accounting documents provide convincing figures and statistics. For example, the official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan states that Kazakhstan is not starting from scratch. A number of elements of the innovation ecosystem have already been created, and the Head of State has set the task to develop new industries based on digital technologies. This is important for all sectors of Kazakhstan (Digital Kazakhstan: current state of affairs and future prospects) [Electronic resource] https://primeminister.kz/en/news/16155 . This statement confirms that if all industries develop and digitalize, they will be open to various investments and will be competitive in their fields. Consequently, the country's competitiveness on the world stage continues to increase. Kazakhstan's economic prospects for the coming years are promising, and therefore attracting international investment is an important step for the country's future, according to the following authors (Demeuov N., Isaeva A., Esdauletova A., 2024:19).

And the authors Lei Xia, S. Baghaie S. Mohammad Sajjadi claim that the digital economy has a substantial impact on various economic, social, and cultural aspects, including changes to the way people work and communicate, facilitating more flexible and remote working arrangements, and enhancing global connectivity(Xia L., Baghaie S., Sajadi S. M.,2024:2). This means that if a country is attractive for investment, industries are digitized, and it can develop ties by attracting investments from developed countries, as evidenced by various investments from China to Kazakhstan.

Modern business must have a well-developed investment strategic program. It allows potential investors to have information about the entire set of investment projects of a given enterprise and evaluate its investment attractiveness (Sabirov O. S. et al.,2021: 1963). The topic of investment attractiveness of enterprises will always be relevant, since the demand for investments significantly exceeds their supply. No investment project accepted without evaluating its effectiveness. Effective use of investments ensures business profitability, its commercial attractiveness and, accordingly, competitiveness. The investment attractiveness of an enterprise is the most important factor ensuring not only a competitive strategy for its development, but also a competitive position in the market it occupies (Sunarso B. et al., 2023:194). In this regard, the investment attractiveness of states as a unified form of companies considered as a key factor of competitiveness. The real needs of updating the modernization of the country, creating free and safe atmosphere, necessitate conducting appropriate research and searching for investment resources.

In order to compete not only in domestic market but also on the global perspective, business as well as state today should consider environment development strategies. The business environment in this regard underlies the social development of the country and predetermines the direction of possible actions of a foreign investor. The task of business and state management comes down to creating a business environment favorable for all.

Results of research

Economic growth in modern times closely related to scientific and technological research. “Industry 4.0” defined by digitalization (Szabó-Szentgróti G., Végvári B., Varga J.,2021:3). Scientific research, competent distribution of company assets, long- and short-term planning, as well as development strategies and investment attractiveness are of the most important in the modern business environment. For many years in a row, China has been the leader among developing countries receiving foreign direct investments (FDI) (Sylvaire D. D. Y. et al., 2022:3). Since 1996, there has been a significant increase in capital flows into the country. According to the National Bureau of Statistics of the People's Republic of China, from 1998 to 2018, Chinese enterprises attracted foreign investment increased from 227 807 to 593 276, and the total amount of foreign investment used increased from 58.557 to 134.966 billion dollars(Yu X., Li Y., 2020:3). For FDI, this study highlights next few specific key factors in business environment, which impact on choosing one or another country for them (fig.1).

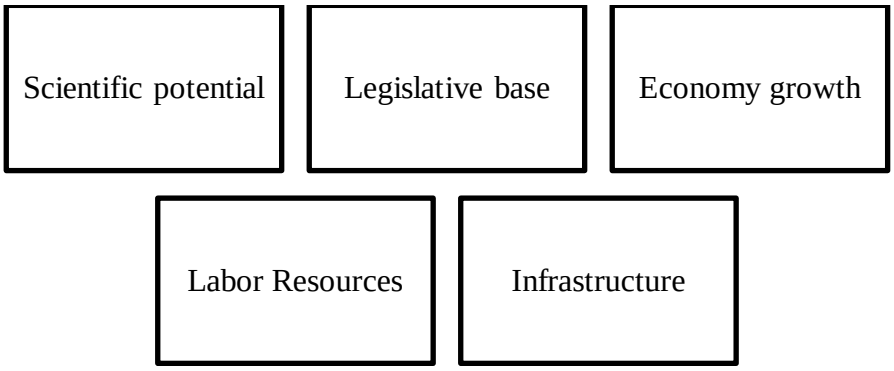

Figure 1. – Key business environment factors for investment attractiveness

Each of the following environmental factors is crucial, at the same time; the massive dominance of few of them over other can ease the FDI flows[9]. In this study, we say, that three positive factors is enough for FDI.

Scientific potential stands for existence of the opportunity to create scientific and technological innovations;

Legislative base stands for tax system, corruption, legitimacy of power, stable political situation;

Economy growth stands for development of the free market, market institutions, economic and investment services;

Labor resources stands for wages, demographics of working age people;

Infrastructure stands for maturity of existing entrepreneurs and investors in the market, regional development and digitalization;

If the factors mentioned above are taken into account, the analysis of scientific and analytical literature has allowed us to identify key digital tools that influence these factors in countries and their investment attractiveness and competitiveness. Big data and artificial intelligence technologies are used to predict market trends, assess risks, and optimize business processes (Paramesha M., Rane N. L., Rane J.,2024:113). Blockchain ensures transparency and security of transactions, especially in the areas of the tax system, finance and public administration. Electronic platforms and trading platforms contribute to the growth of e-commerce and expand entrepreneurs' access to global markets. Cloud technologies allow small and medium-sized businesses to use scalable IT solutions without significant investments in infrastructure.

A study of the factors that influence the attraction of foreign direct investment (FDI) reveals that the key determinants of a country's investment appeal are its scientific capacity, legal framework, economic expansion, workforce, and infrastructure. However, these elements, when considered in isolation, do not guarantee a successful influx of investment. A comprehensive approach and a harmonious balance between these factors are essential.

Digital technologies play a crucial role in enhancing the investment climate. Big data and artificial intelligence enable the forecasting of market trends and the mitigation of risks. Blockchain enhances the transparency of financial and tax systems. Digital platforms and cloud technologies foster the growth of small and medium-sized enterprises, facilitating their entry into international markets.

Therefore, nations aiming to enhance their investment appeal must not only bolster conventional FDI factors but also actively embrace digital instruments. The success stories of prominent economies demonstrate that their strategic utilization not only fosters competitiveness but also lays the groundwork for sustainable economic progress.

The examination of digitalization approaches has revealed that in China, the creation of digital instruments is overseen by a powerful government, whereas Kazakhstan is aiming to adopt successful international approaches and become part of the global digital landscape.

Next, study inspects Chinese and Kazakhstani cases in which digital tools played a role. Modern economics requires a developed digital infrastructure: big data processing centers, cloud computing, AI, Blockchain, flexible power supply. Chinese researches show that for every $1 increase in ICT investment, there will be an additional $13 increase in GDP growth (Huawei. Digital First. ICT Infrastructure drives economic evolution for sustainable, inclusive growth). All these technologies create new opportunities for the further development of digital infrastructure and investment attractiveness.

Based on the above, study concludes that China is among the group of countries that are actively developing the digital economy (table 1) (Wang J. et al., 2022:4). Already now, according to certain indicators, it is one of the world leaders and in the coming years it can further strengthen its position, where business will be the locomotive of development with constant government control over the implementation of the plan for digitalization of the economy and society. China's successful experience in digitalizing the economy is significant and important as an example for any country that has taken the path of digitalization.

Table 1. – Main indicators of the development of China's digital economy in 2018–2021

Indicator	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**Change**
Amount of Internet users (mill.)	828.5	896.4	989.2	1032.1	203.6
Internet penetration rate (%)	54.3	64.5	70.4	73.1	18.8
Digital economy rate (bill. Yuan)	31.3	35.8	39.2	45.5	13.9
Digital economy in GDP (%)	32.8	36.2	38.6	39.8	6.8

This rapid increase in digital economy obviously affects all of the key business environment factors, giving a perfect example of implementation of digital tools. Despite digitalization only mentioned in infrastructure factor, digital tools in fact, can be used in different scenarios. For example, growth in amount of internet users gives a perspective for educational programs for retirees, not to mention obvious economic growth in GDP. Scientific potential and infrastructure development under these conditions are beyond any doubt. These facts make China one of the most attractive investment destination in the world.

The development of China's digital economy has a direct impact on Kazakhstan. China is a pioneer in many of these industries, becoming a model for the development of the digital economy in other countries, including Kazakhstan. For Kazakhstan, studying diversification strategies and its relationship with key trade and investment partners is of importance(Nurasheva K. K. et al.,2024:5). The results of digitalization in China allow taking sober look at this process in Kazakhstan. China, in its almost completed transition to a full-fledged digital economy, has gone through several successive stages. Due to the peculiarities of the Chinese political model, this process was coordinated and financed from the center, but was based on private initiative. The Chinese state apparatus created the conditions for the development of private digitalization, and then used its achievements for its own purposes.

A comparative analysis of the digital transformation of China and Kazakhstan reveals that the successful implementation of digital technologies into the economy necessitates a balanced approach that combines government regulation and private enterprise (table 2). In China, the digital transformation occurred in stages, involving the active engagement of both government bodies and private entities. The government provided a supportive legislative environment, financing, and coordination, whereas the private sector brought innovative technologies to the market and promoted their widespread adoption.

In Kazakhstan, the process of digital transformation is also gaining momentum. However, it faces several challenges, including a lack of highly skilled personnel, an insufficient digital infrastructure, and the need to enhance the regulatory framework.

The Chinese experience demonstrates that for Kazakhstan to transition successfully to a digital economy, it is essential not only to develop core digital technologies but also to foster an environment conducive to private initiative, investment, and collaboration between government and industry.

Table 2. – Digitalization of the business environment

Parameter	China	Kazakhstan
Government Strategy	"Digital Silk Road", Five-Year Plans for Digital Economy Development	"Digital Kazakhstan" (2018–2022), national projects on digital transformation
Fintech Development	High prevalence of mobile payments (WeChat Pay, Alipay)	Development of digital banks and payment systems (Kaspi.kz, Halyk Bank)
Big Data and AI	Deep integration into government administration and business	Partial integration, pilot projects
Blockchain	Used in logistics, finance, and public services	Applied in specific sectors (real estate, finance)
E-Government	Fully digitalized public services (WeChat-based services)	Development through Egov.kz, but with lower integration

China has made significant progress in the full digital integration process, particularly in the fields of financial technology (fintech) and artificial intelligence (AI).

Kazakhstan, while adapting successful digitalization models, has not yet achieved a high level of development in these areas.

More than 20 strategic documents and legal acts related to the digitalization of economies in China and Kazakhstan have been analyzed. These include:

– the Digital Kazakhstan Strategy (2018-2022), which aims to develop e-commerce, digital services, and public services;

– the state program for the development of China's digital economy, which focuses on artificial intelligence, 5G, and cloud technologies;

– legislation on digital assets in Kazakhstan, which regulates the use of blockchain and cryptocurrencies.

After analyzing these documents, the following conclusions can be drawn:

In Kazakhstan, the legislation is more flexible, giving businesses more freedom to experiment with new technologies. In China, government regulations on digitalization are stricter, but this ensures large-scale investment in technology development. Kazakhstan needs to improve its regulatory environment in order to accelerate its digital transformation and attract more investors.

Conclusion

Digital technologies play a crucial role in shaping the modern business landscape and enhancing the investment appeal of countries. Kazakhstan, as it strives for digital transformation, can learn from the successful experience of China and adapt it to its own circumstances. The Chinese approach to digitalization has proven effective through an integrated strategy that incorporates innovative technologies into both the economy and government administration. This approach has allowed China to accelerate economic growth and attract substantial investments.

For Kazakhstan, the most significant areas of digital transformation include the development of digital infrastructure, the simplification of legislation to attract investment, the fight against corruption, and support for scientific research in the field of digital technology. The introduction of blockchain, artificial intelligence, and big data analysis not only increases the transparency of the economy but also creates a more competitive and innovative business environment.

Therefore, the future development of digital tools in Kazakhstan should be guided by a comprehensive government strategy that supports digital startups and actively cooperates with the private sector. Utilizing advanced technologies and creating a favorable investment climate will contribute to sustainable economic growth for the country and strengthen its position in the global digital economy.

Furthermore, fostering human capital and digital literacy is a crucial component of digital transformation. To effectively harness advanced technologies, it is essential to cultivate a pool of skilled professionals who can develop and implement innovative solutions.

Prioritizing investment in education, enhancing the digital proficiency of the population, and creating an environment that nurtures IT talent will be instrumental in achieving successful digitalization.

Kazakhstan must actively engage with international technology leaders, adopt best practices, and cultivate an innovative ecosystem that can support the sustainable growth of the digital economy.

References:

Sudewa J. et al., 2023 – *Sudewa J. et al.* Digital Entrepreneurship: The Role of Digital Technology in Building New Businesses //Jurnal Minfo Polgan. 2023. Т. 12. №. 1. P. 1340-1350.

Peng B., 2022 – *Peng B.* Digital leadership: State governance in the era of digital technology //Cultures of Science. 2022. Т. 5. №. 4. P. 210-225.

Kazybayeva A., Pak E., 2021 – *Kazybayeva A., Pak E.* Digitalization of business processes in Kazakhstani companies //Eurasian Journal of Economic and Business Studies. 2021. Т. 61. №. 3. P. 79-94.

Digital Kazakhstan: current state of affairs and prospects for future//[Electronic resource] URL: https://primeminister.kz/en/news/16155 (Date of request: 01.01.2025).

Demeuov N., Issayeva A., Yesdauletova A., 2024 – *Demeuov N., Issayeva A., Yesdauletova A.*,Investment policy of the republic of kazakhstan: main directions and development trends//Applied Econometrics and International Development. 2024. Т. 24. №. 1. P. 19-36.

Xia L., Baghaie S., Sajadi S. M., 2024 – *Xia L., Baghaie S., Sajadi S. M.* The digital economy: Challenges and opportunities in the new era of technology and electronic communications //Ain Shams Engineering Journal. 2024. Т. 15. №. 2. P. 1-8.

Sabirov O. S. et al.,2021 – *Sabirov O. S. et al.* Improving ways to increase the attitude of the investment environment//Revista Geintec-Gestao Inovacao E Tecnologias. 2021. Т. 11. №. 2. P. 1961-1975.

Sunarso B. et al., 2023 – *Sunarso B. et al* Analysing the Role of Visual Content in Increasing Attraction and Conversion in MSME Digital Marketing //Journal of Contemporary Administration and Management. 2023. Т. 1. №. 3. P. 193-200.

Szabó-Szentgróti G., Végvári B., Varga J.,2021 – *Szabó-Szentgróti G., Végvári B., Varga J.* Impact of Industry 4.0 and digitization on labor market for 2030-verification of Keynes' prediction //Sustainability. 2021. Т. 13. №. 14. P. 1-19.

Sylvaire D. D. Y. et al., 2022 – *Sylvaire D. D. Y. et al.* The impact of China's foreign direct investment on Africa's inclusive development //Social Sciences & Humanities Open. 2022. Т. 6. №. 1. P. 1-10

Yu X., Li Y., 2020 – *Yu X., Li Y.* Effect of environmental regulation policy tools on the quality of foreign direct investment: An empirical study of China// Journal of Cleaner Production. 2020. №. 270.P.1-9

Paramesha M., Rane N. L., Rane J.,2024 – *Paramesha M., Rane N. L., Rane J.* Big data analytics, artificial intelligence, machine learning, internet of things, and blockchain for enhanced business intelligence//Partners Universal Multidisciplinary Research Journal. 2024. Т. 1. №. 2. P. 110-133.

Huawei. Digital First. ICT Infrastructure drives economic evolution for sustainable, inclusive growth//[Electronic resource] URL: https://www-file.huawei.com/-/media/corp2020/pdf/tech-insights/1/huawei_dfe_whitepaper_asia_pacific.pdf?la=en (Date of request: 01.01.2025).

China Academy of Information and Communications Technology (CAICT). Digital economy development in China//[Electronic resource] URL: http://www.caict.ac.cn/english/research/whitepapers/202007/P020200728343679920779.pdf

Wang J. et al., 2022 – *Wang J. et al* How does the digital economy improve high-quality energy development? The case of China//Technological Forecasting and Social Change. 2022. Т. 184. P. 1-19

Nurasheva K. K. et al.,2024 – *Nurasheva K. K. et al.* Capital inflow and investment attractiveness of Central Asian countries (on the example of Kazakhstan) //Regional Science Policy & Practice. 2024. Т. 16. №. 9. P. 1-15.

Гао Шэннань

[1]Бизнес школа имени Аль-Фараби, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: chao9595@mail.ru

ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ: ОПЫТ КИТАЯ И КАЗАХСТАНА

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу цифровых инструментов, применяемых в бизнес-среде Казахстана и Китая, с целью выявления эффективных стратегий цифровизации для привлечения инвестиций. Целью исследования является определение ключевых цифровых инструментов, способствующих повышению инвестиционной привлекательности Казахстана, а также анализ опыта Китая в развитии цифровой экономики. Новизна заключается в сравнительном анализе цифровых технологий и стратегий цифровизации Китая и Казахстана, а также в оценке их влияния на инвестиционную привлекательность. Задача – изучение влияния цифровых технологий на инвестиционную привлекательность стран. Методология включает метод анализа литературы, сравнительный анализ цифровых стратегий Китая и Казахстана, контент-анализ научных и аналитических материалов, а также системный подход к оценке влияния цифровых инструментов на инвестиционную привлекательность. Результаты подтверждают, что успешное внедрение цифровых технологий способствует повышению инвестиционной привлекательности и конкурентоспособности страны. Опыт Китая демонстрирует, что комплексная цифровая трансформация, поддержанная государством и бизнесом, приводит к значительному росту экономики. В Казахстане требуется усиление господдержки цифровых инициатив, развитие цифровой инфраструктуры и совершенствование законодательства. Внедрение технологий блокчейна, искусственного интеллекта и больших данных позволит ускорить цифровую трансформацию и повысить экономическую эффективность страны.

Ключевые слова: бизнес, инвестиционная привлекательность, цифровая экономика, Китай, Казахстан, цифровые инструменты, опыт, развитие.

Гао Шэннань

Әл-Фараби атындағы бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: chao9595@mail.ru

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚ ПЕН БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІКТІ АРТТЫРУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ: ҚЫТАЙ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Бұл зерттеу инвестицияларды тарту үшін цифрландырудың тиімді стратегияларын анықтау мақсатында Қазақстан мен Қытайдың бизнес-ортасында қолданылатын цифрлық құралдарды талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты Қазақстанның инвестициялық тартымдылығын арттыруға ықпал ететін негізгі цифрлық құралдарды анықтау, сондай-ақ Қытайдың цифрлық экономиканы дамытудағы тәжірибесін талдау болып табылады. Зерттеудің жаналығы Қытай мен Қазақстанның цифрлық технологиялары мен цифрландыру стратегияларын салыстырмалы талдаудан, сондай-ақ олардың инвестициялық тартымдылыққа әсерін бағалаудан тұрады. Зерттеудің міндеті – цифрлық технологиялардың елдердің инвестициялық тартымдылығына әсерін зерттеу.Зерттеу әдістемесі әдебиетті талдау әдісін, Қытай мен Қазақстанның цифрлық стратегияларын салыстырмалы талдауды, ғылыми және талдамалық материалдарды контент-талдауды, сондай-ақ цифрлық құралдардың инвестициялық тартымдылыққа әсерін бағалауға жүйелі тәсілді қамтиды.Зерттеудің нәтижесі цифрлық технологияларды табысты енгізу елдің инвестициялық тартымдылығы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететінін растайды. Қытайдың тәжірибесі мемлекет пен бизнестің қолдауымен кешенді цифрлық трансформация экономиканың айтарлықтай өсуіне әкелетінін көрсетеді. Қазақстанда цифрлық бастамаларды мемлекеттік қолдауды күшейту, цифрлық инфрақұрылымды дамыту және заңнаманы жетілдіру талап етіледі. Блокчейн, жасанды интеллект және үлкен деректер технологияларын енгізу цифрлық трансформацияны жеделдетуге және елдің экономикалық тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: бизнес, инвестициялық тартымдылық, цифрлық экономика, Қытай, Қазақстан, цифрлық құралдар, тәжірибе, даму.

Information about author:
Gao Sheng nan, 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:
Гао Шенг Нан, Әл-Фараби атындағы бизнес мектебінің 2 курса докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторе:
Гао Шенг Нан, Докторант 2 курса Бизнес-школа имени Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Келіп түсті 6 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

IRSTI 06.52.43 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.194

Zhao Jin Han
Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: bing2025@mail.ru

DIGITAL TRANSFORMATION OF BUSINESS PROCESS MANAGEMENT IN THE EAST COUNTRIES: TRENDS, CHALLENGES AND PROSPECTS

Abstract. The research is devoted to the analysis of the digital transformation of business process management in the countries of the East, identifying key trends, challenges and prospects. The novelty lies in the comparative analysis of the digital strategies of China, Japan, South Korea and Singapore, which makes it possible to assess the impact of digitalization on the competitiveness of the economy. The main scientific tasks include the study of digital initiatives, their impact on business models and the identification of factors of successful transformation. The paper uses methods of comparative analysis, the case method and the study of real business processes for a comprehensive assessment of digital transformations. The results show that digitalization contributes to economic growth, but requires overcoming challenges such as cyber threats and a shortage of digital staff. In conclusion, the importance of an integrated approach to digital transformation is emphasized, which can be adapted to increase the competitiveness of national economies.

Keywords: digital transformation, business processes, digital economy, management, innovation, Eastern countries, digitalization.

Introduction

The modern economy is undergoing a profound transformation under the influence of digital technologies, which is especially noticeable in the countries of the East, where traditional business models are adapting to new realities (Shostak L. et al., 2024:243). In the context of global competition, the digital transformation of business process management is becoming a key factor in improving the efficiency, competitiveness and sustainable development of companies. The use of artificial intelligence, big data, cloud computing, and blockchain technologies makes it possible to automate processes, improve resource management, and increase the transparency of business activities.

The significance of this study is that digitalization is transforming every aspect of business, reshaping how we approach process organization, customer and partner engagement, and human resource management. Countries in the East, including China, South Korea, Singapore, and Japan, are embracing advanced digital technologies to foster an innovative and resilient economic landscape. At the same time, the process of digital transformation is accompanied by a range of obstacles, including a lack of qualified personnel, cybersecurity threats, the need to adapt regulatory frameworks, and the difficulty of integrating digital solutions into traditional business models.

The examination of trends, obstacles, and prospects for the digital transformation of business process management in Eastern countries is crucial for both government agencies developing digitalization strategies and for entrepreneurs aiming to enhance the efficiency of their companies in the digital economy.

The novelty of this research lies in its comprehensive analysis of digital transformation processes in business process management, taking into account the specific characteristics of Eastern countries. The study not only explores successful digital transformation strategies but also identifies key barriers that hinder their implementation. Particular emphasis is given to the implementation of digital technologies in diverse economic sectors, the examination of the practices of prominent Eastern nations, and the potential for adopting their strategies in other regions. The findings of this

research will enable the identification of successful digital transformation strategies, the assessment of potential risks, and the formulation of recommendations for businesses and government entities seeking to expedite digitalization and enhance their competitiveness in the era of the Fourth Industrial Revolution.

In this digital age, advances in technology are skyrocketing. In 2020, the pace of digital transformation has begun to accelerate due to the COVID-19 pandemic as businesses have been forced to utilize technology in almost every aspect of business(Amankwah-Amoah J. et al., 2021:602). Utilizing digital technology is key to business survival in today's competitive business environment.

Advances in digital technology are changing the way firms operate, how they are structured and how they compete in the global economy(Autio E., Mudambi R., Yoo Y., 202:3). Digital business management has become the standard adopted by industries to survive the rapidly increasing changes in the world of commerce.

Materials and methods

The research used a variety of sources, including scientific articles, analytical reports, government documents, company reports, and data from international organizations, to analyze the process of digital transformation in business process management in Eastern countries.

We studied the works of leading experts and analysts in the fields of digital transformation, the digital economy, and business process management. These sources allowed us to understand the theoretical basis of digitalization and identify key concepts, as well as the main trends in Eastern countries.

In addition, we used statistical data and reports that reflect the level of digitization of the economy, investment attractiveness, and competitiveness in these countries. These materials helped us to assess the extent of digital transformation and its impact on the economy and business landscape.

The national digitalization strategies of China, Japan, South Korea, and Singapore were analyzed. These documents provided insight into government approaches to digital transformation and identified the main directions of their digital policies.

Reports from large corporations such as Alibaba, Toyota, Samsung, Grab, Huawei which are implementing digital technologies in their business processes, were also considered. These materials formed the basis for a case study analysis, which allowed us to identify successful strategies for digitalization.

The methods of comparative analysis, the method of observation, and case methods were applied in the framework of the study. The comparative analysis showed the study and comparison of digital transformation practices in different countries of the East: China, Japan, South Korea, Singapore. Using the research method, real business processes and digital initiatives in corporations in the Eastern countries were investigated. And the case study method showed an analysis of successful examples of digital transformation of companies and government initiatives in the countries of the East.

These methods have made it possible to comprehensively study the trends, challenges and prospects of digital transformation in the countries of the East.

Discussion

The theoretical basis of the article is formed by fundamental developments on the topic under study, which were presented in the works of domestic and foreign authors, such as T.L. Mesenbourg, M.V. Kosolapova, V.A. Svobodin, T.K. Oganesyan, V.P. Shuisky, G.I. Abdrakhmanova and others.

"Digital transformation" is a deep reconstruction of business processes with the widespread use of digital tools for their implementation, which leads to a significant improvement of their characteristics and/or the emergence of their radically new properties and properties (Nadkarni, Prügl, 2021: 235). In the rapidly developing world of business activity, the success of the company often

depends on the effective use of information technologies. With the development and concentration of information technologies, their role in the innovative activities of enterprises, in the formation of new business models, as well as in marketing processes has increased significantly (Dana, 2022: 983). Digital transformation transforms the original business model of an enterprise and creates new business opportunities by leveraging globally distributed digitized assets and organizational resources(Lang, 2021: 23). The concept of digital transformation should include the existing core competencies and strengths of the enterprise, including the ways to increase them through the implemented transformation (Savelieva, 2019: 190). Businesses often face some challenges on their way to digital transformation. The most important of them is related to obstacles such as the human factor (Schneider, Kokshagina, 2021: 385). Studying the opinions of domestic and foreign scientists, it is necessary to emphasize that the digital transformation of modern enterprises is the highest stage of development of automation processes (Zhang, 2022: 2784). Therefore, the process of external digital transformation must begin with changes within the enterprise.

According to Z. Miao, the digital economy is the application of digital technology in the production, distribution, exchange, and consumption of goods and services (Miao, 2021: 4345). The main characteristics of the digital economy include: mobility, use of data and network effects.

M. N. Jula feels that three components are necessary for the digital economy to work successfully: e-business, e-commerce, and infrastructure (Internet connection, software, and telephony) (Jula, 2024: 4). Digital technology and technology in general has always had a profound impact on business and society. The evolutionary progress of digital technologies has changed the way firms function, how they are structured and how they compete in the global economy.

According to I. Alon and V. Bretas the global digitalization of business was greatly accelerated in 2020 by the pandemic of a novel coronavirus infection, which caused a large portion of economic activities to migrate to remote mode (Alon, Bretas, 2021: 260).

The literature analyzed in this study suggests that digital transformation is crucial for business development. The research confirms that integrating digital technologies into business operations enhances their efficiency, drives economic growth and strengthens a country's competitive position. This study aims to conduct a comparative analysis of digitalization experiences in Eastern countries in order to identify best practices and provide recommendations for future development in this area.

Results of research

The implementation of digital transformation ensures an improvement in the quality of existing business processes in the company, which follows the introduction of innovative technologies and the improvement of the company's business models in accordance with the conditions of the digital economy. Factors characterizing the new digital environment:

1. The increasing rate of change. Today, various innovative technologies have significantly changed the usual ideas about various sectors of the service sector. The high rate of innovation is forcing companies to change their business models and create new products and services tailored to meet new needs.

2. High uncertainty of the external environment. Constant changes lead to high uncertainty of the external environment, enterprises are forced to live in conditions of high uncertainty and constant changes. This will lead to constant changes and the emergence of new business models focused on the economy of "shared consumption" and digital tools.

3. Digitalization of communications. Information and communication technologies are changing the patterns of communication between people, as well as between people and organizations (government authorities, small and large businesses, retailers, and public organizations). The digitalization process has expanded the possibilities, and now customers have the opportunity to interact directly, without intermediaries. The list of services available online has significantly expanded, including government services and education, which were previously offered only offline.

4. Social transformations. Declining birth and death rates, urbanization, population growth and an increase in life expectancy, accelerated migration between countries, an increase in the number of elderly people, access to education, and a change in the role of women.

5. The rapid development of technology. Convenience and intuitive simplicity have become the main requirement, and the availability of technology has become a trend of the times. The entire innovative business operates using cloud technologies. Server overload and the need for financial investments are a thing of the past. Apple Pay, Android Pay, and LG Pay technologies allow transactions based on magnetic switching technologies, which are common among many innovative and other companies.

Digitalization is changing the traditional competitive environment of companies and creating a new type of modern enterprise, a competitive external environment. The digital economy and the digital outside world inevitably require, first of all, a change in the company's business model. The business model, first of all, should be based on constant compliance with the requirements of the external environment and control by competitors. Secondly, there is a constant innovative approach to changing the value of services to customers through innovative digital technologies, whether it is simplifying procurement processes or controlling the entire supply chain. There are three stages of the business digitalization strategy: (figure 1)

Figure-1. Stages of development of digital transformation of the company

Note: compiled by the author

Digitalization, digital transformation, and digital reinvention are key factors in the development of business processes and the improvement of their efficiency, particularly in the context of Eastern countries. As part of the global digitalization process, businesses are forced to adapt to new realities and implement advanced technologies to remain competitive.

Through digitalization, companies utilize technology to enhance the efficiency of individual resources and processes. This includes automating production, implementing CRM systems, and utilizing cloud solutions. However, these measures are not sufficient for fundamental change. Digital transformation entails digitizing every aspect of a business, including not only optimizing processes but also creating personalized customer experiences tailored to individual consumer needs.

Digital reinvention is a next stage beyond traditional digitalization and transformation. It involves the development of innovative business models, products, and strategies to create new revenue streams and enhance customer engagement. In countries like China, Japan, South Korea, and Singapore, digital reinvention has become the foundation for sustainable development. Companies in these countries are leveraging artificial intelligence, blockchain, big data, and automation technologies to reach new levels of success.

Thus, the successful digital transformation of business processes in the countries of the East involves an integrated approach. This includes digitalizing individual processes and fundamentally rethinking business strategies. These countries' experience shows that integrating digital technologies

into corporate governance leads to increased efficiency and innovation, as well as the creation of competitive advantages on an international level.

The comparative analysis showed the study and comparison of digital transformation practices in different countries of the East: China, Japan, South Korea, Singapore. Using the research method, real business processes and digital initiatives in corporations in Eastern countries such as Alibaba (China), Toyota (Japan), Samsung (South Korea) and Grab (Singapore) were investigated. For example, Alibaba is actively using artificial intelligence and Big Data to personalize the customer experience, and Toyota is implementing smart manufacturing technologies to increase efficiency. Samsung is developing advanced It solutions, and Grab is transforming the transportation services industry by introducing digital payments and machine learning algorithms. The case study method was used to analyze successful examples of digital transformation of companies and government initiatives in the countries of the East. This comparative study also uncovered significant disparities in the strategies for digital transformation in the nations of the East. In China, the government actively promotes technological advancements by fostering the growth of artificial intelligence, blockchain, and big data through initiatives such as "Made in China 2025" (Tsymbal, Natsvlishvili, 2023: 83). In Japan, digitalization is rooted in the concept of "Society 5.0," which emphasizes the integration of physical and digital technologies into daily life (Kasinathan, 2022: 15). South Korea relies on high-speed internet and 5G infrastructure, which fuels the development of the Internet of Things and smart cities (Massaro, Kim, 2022: 102290). In Singapore, digital transformation is focused on creating a supportive business environment and nurturing startups in the fields of fintech and artificial intelligence (Wong, 2022: 208).

The Digital Transformation Case Study method has shown that:

Alibaba (China) – The use of artificial intelligence to automate e-commerce processes and personalize customer experience.

Toyota (Japan) – The introduction of industry 4.0 and robotic technologies in production processes.

Samsung (South Korea) Develops advanced solutions for the Internet of Things and digital devices.

Grab (Singapore) – Transformation of transportation services and integration of digital payments into the customer service system.

Huawei (China) is a leader in the field of 5G technologies and digital infrastructure, influencing global digitalization trends.

The method of observing the actual use of digital technologies in various fields has shown that they are widely used. In the field of financial technology, leading companies in the East are actively developing digital payment systems and blockchain platforms. Automated technologies are being introduced in logistics and transportation, including self-driving vehicles and digital platforms that optimize supply chains. In the field of healthcare, there is an active use of telemedicine, big data processing technologies and remote monitoring systems for patients.

The analysis showed that digital transformation in Eastern countries significantly affects the competitiveness of companies by accelerating innovation processes and improving management efficiency. To maximize the benefits of this transformation, countries need to address several challenges, including cybersecurity, digital inequality, the modernization of legislation, and changes in the labor market structure. In the long run, the success of this transformation will depend on technological innovation, sound government regulation, and businesses' readiness to adapt to new circumstances.

An analysis of digital transformation in the Eastern countries shows that the successful implementation of new technologies depends on a number of key factors: the level of government support, the development of digital infrastructure, the innovative potential of companies and the adaptability of the business environment. China is demonstrating an aggressive digitalization strategy with an emphasis on government regulation and investment in artificial intelligence. Japan focuses

on robotics and production automation, South Korea is actively developing 5G and IoT, and Singapore is creating favorable conditions for digital startups and technology companies.

Cybersecurity, a shortage of digital staff, and the need for regulatory oversight of new technologies remain the main challenges to digital transformation. In the future, the countries of the East will have to find a balance between innovation and regulation, as well as solve the problems of social adaptation of workers to changes in the labor market. Thus, digital transformation in the Eastern countries continues to be a dynamic and multifaceted process that requires strategic management and adaptation to global trends.

The findings of our research have shed light on the dynamics of digital transformation in Eastern countries, revealing key trends and effective approaches to integrating digital technologies into business operations. A comparative analysis has demonstrated that the success of digitalization is contingent upon government support, infrastructure development, innovation capacity, and the adaptability of the business environment.

A closer examination of specific examples has revealed that companies such as Alibaba, Toyota, Samsung, Grab, and Huawei are implementing distinctive digitalization strategies centered around artificial intelligence, robotics, 5G, and the Internet of Things, which has contributed to their strong position in the global market.

The findings not only deepen our comprehension of digital transformation, but also have tangible implications. They can be applied to formulate digitalization strategies for businesses in nations aiming to enhance their competitiveness. In the future, continued research on these matters will aid in tailoring successful approaches to diverse economic circumstances, mitigating the risks of digitalization, and optimizing business operations for sustainable economic expansion.

Conclusion

The digital revolution is emerging as a pivotal driver for business and economic growth in Eastern countries, fostering enhanced competitiveness, the emergence of new markets and the streamlining of business operations.

A review of the digital strategies implemented by prominent companies in the region, including Alibaba, Toyota, Samsung, Grab, and Huawei, revealed that the adoption of artificial intelligence, blockchain, the Internet of Things and 5G technologies has a profound effect on operational effectiveness and economic expansion.

Governmental backing for digitalization, investment in infrastructure and innovation are instrumental in creating a thriving digital environment.

Simultaneously, the process of digital transformation is confronted with a variety of obstacles, including cybersecurity, a lack of qualified professionals and the need for flexible regulation of emerging technologies. These obstacles necessitate a strategic approach and a comprehensive strategy from both the business and government sectors.

The experiences of countries such as China, Japan, South Korea and Singapore demonstrate that nations that actively embrace digital technologies reap substantial economic advantages and secure prominent positions in the global market.

Therefore, the future development of digital technologies in Eastern countries should be grounded in the fusion of innovations, the adaptation of novel management frameworks and the creation of favorable conditions for digital entrepreneurship. Only through a holistic and strategically balanced approach to digital transformation can we ensure sustainable growth, enhance investment attractiveness and foster the creation of a robust digital economy for the future.

References:

Shostak L. et al., 2024 – *Shostak L. et al.* Business models of enterprises in the conditions of digital transformation: global and domestic experience//Economics-innovative and economics research journal. 2024. T. 12. №. 2. P. 243-261.

Amankwah-Amoah J. et al., 2021 – *Amankwah-Amoah J.* COVID-19 and digitalization: The great acceleration //Journal of business research. 2021. T. 136. P. 602-611.

Autio E., Mudambi R., Yoo Y., 2021 – *Autio E., Mudambi R., Yoo Y.,* Digitalization and globalization in a turbulent world: Centrifugal and centripetal forces //Global Strategy Journal. 2021. T. 11. №. 1. P. 3-16.

Nadkarni S., Prügl R., 2021 – *Nadkarni S., Prügl R.* Digital transformation: a review, synthesis and opportunities for future research //Management review quarterly. 2021. T. 71. P. 233-341.

Dana L. P. et al., 2022 – *Dana L. P. et al* Investigating the impact of international markets and new digital technologies on business innovation in emerging markets //Sustainability. 2022. 14. 2. P. 983.

Lang V., 2021 – *Lang V.* Digitalization and digital transformation //Digital Fluency: Understanding the Basics of Artificial Intelligence, Blockchain Technology, Quantum Computing, and Their Applications for Digital Transformation. 2021. P. 1-50.

Savelieva L.A., 2019 – *Savelieva L.A.* Problems of digital transformation of corporations // Interexpo Geo-Siberia. 2019. No. 5. P. 189-193.

Schneider S., Kokshagina O.,2021 – *Schneider S., Kokshagina O.* Digital transformation: What we have learned (thus far) and what is next //Creativity and innovation management. 2021. T. 30. №. 2. P. 384-411.

Zhang T. et al., 2022 – *Zhang T. et al.* Enterprise digital transformation and production efficiency: Mechanism analysis and empirical research//Economic research-Ekonomska istraživanja. 2022. T. 35. №. 1. P. 2781-2792.

Miao Z., 2021 – *Miao Z.* Digital economy value chain: Concept, model structure, and mechanism //Applied Economics. 2021. T. 53. №. 37. P. 4342-4357.

Jula N. M. et al.,2024 – *Jula N. M. et al.* Toward a Sustainable Development of E-Commerce in EU: The Role of Education, Internet Infrastructure, Income, and Economic Freedom on E-Commerce Growth //Sustainability. 2024. T. 16. №. 9. P. 1-21.

Alon I., Bretas V., 2021 – *Alon I., Bretas V.* COVID-19 and international business // Globalization, Political Economy, Business and Society in Pandemic Times. 2021. P. 253-268.

Tsymbal L., Natsvlishvili T., 2023 – *Tsymbal L., Natsvlishvili T.* Determinants of the Formation of China's Smart Economy //Economics & Education. 2023. T. 8. №. 1. P. 80-88.

Kasinathan P. et al., 2022 – *Kasinathan P. et al.* Realization of sustainable development goals with disruptive technologies by integrating industry 5.0, society 5.0, smart cities and villages //Sustainability. 2022. –T. 14. №. 22. P. 1-23.

Massaro M., Kim S.,2022 – *Massaro M., Kim S.* Why is South Korea at the forefront of 5G? Insights from technology systems theory //Telecommunications Policy. 2022. T. 46. №. 5. P. 102290.

Wong P. K.,2022 – *Wong P. K.,* The development of Singapores innovation and entrepreneurship ecosystem //Clusters of Innovation in the Age of Disruption. 2022. P. 206-244.

Чжао Цзин Хань
Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: bing2025@mail.ru

ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНДЕГІ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРДІ БАСҚАРУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ТЕНДЕНЦИЯЛАР, ҚИЫНДЫҚТАР ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аңдатпа. Зерттеу Шығыс елдеріндегі бизнес-процестерді басқарудың цифрлық трансформациясын талдауға, негізгі тенденцияларды, сын-қатерлер мен перспективаларды

анықтауға бағытталған. Зерттеудің жаналығы – Қытайдың, Жапонияның, Оңтүстік Кореяның және Сингапурдың цифрлық стратегияларын салыстырмалы талдау, бұл цифрландырудың экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі ғылыми міндеттеріне цифрлық бастамаларды зерттеу, олардың бизнес-модельдерге әсері және табысты трансформация факторларын анықтау кіреді. Жұмыста сандық түрлендірулерді жан-жақты бағалау үшін салыстырмалы талдау әдістері, кейс-әдіс және нақты бизнес-процестерді зерттеу қолданылады. Зерттеу нәтижелері – цифрландыру қалай экономикалық өсуге ықпал ететінін көрсетеді, бірақ киберқауіптер мен цифрлық кадрлардың жетіспеушілігі сияқты қиындықтарды жеңуді талап етеді. Қорытындылай келе, ұлттық экономикалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру цифрлік трансформацияға комплексті көзқарастың маңыздылығы ретінде ерекше қарастырылады.

Кілт сөздер: цифрлық трансформация, бизнес-процестер, цифрлық экономика, менеджмент, инновациялар, Шығыс елдері, цифрландыру.

Чжао Цзин хань
Бизнес-школа имени Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: bing2025@mail.ru

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ В СТРАНАХ ВОСТОКА: ТЕНДЕНЦИИ, ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. Исследование посвящено анализу цифровой трансформации управления бизнес-процессами в странах Востока, выявлению ключевых тенденций, вызовов и перспектив. Новизна заключается в сравнительном анализе цифровых стратегий Китая, Японии, Южной Кореи и Сингапура, что позволяет оценить влияние цифровизации на конкурентоспособность экономики. Основные научные задачи включают исследование цифровых инициатив, их влияния на бизнес-модели и выявление факторов успешной трансформации. В работе применены методы сравнительного анализа, кейс-метод и исследование реальных бизнес-процессов для всесторонней оценки цифровых преобразований. Результаты показывают, что цифровизация способствует экономическому росту, но требует преодоления таких вызовов, как киберугрозы и нехватка цифровых кадров. В заключение подчеркивается важность комплексного подхода к цифровой трансформации, который может быть адаптирован для повышения конкурентоспособности национальных экономик.

Ключевые слова: цифровая трансформация, бизнес-процессы, цифровая экономика, менеджмент, инновации, страны Востока, цифровизация.

Information about author:

Zhao Jing Han, 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Чжао Цзин хань, Әл-Фараби атындағы бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторе:

Чжао Цзин хань, докторант 2 курса Бизнес-школа имени Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Келіп түсті 10 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 11.25.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2025.1.202

***[1]Нурсеитова Л.Д. [2] Акифуми Ш. [3]Ахапов Е.А.**

[1,3] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Цукуба Университеті, Цукуба қаласы, Жапония
E-mail:[1]nurseitova.laila3@gmail.com, [2]shioya.akifumi.kb@u.tsukuba.ac.jp,
[3] ahapov.erlan@kaznu.kz

ЖАҢА ӘЛЕМДІК ТӘРТІПТЕГІ ЖАПОН СЫРТҚЫ САЯСИ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ КОНЦЕПЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Жаһандық және өңірлік процестердегі серпінді өзгерістер аясында жапондық саяси таптың «қалыпқа келтіруге» бағытталған бағытты жалғастыруға деген қажеттілігі сақталып отыр. Мәселен, Жапонияның сыртқы саясатындағы негізгі бағыттары: қорғаныс қабілетін нығайту, жапон-американдық Альянс шеңберінде үлкен міндеттемелер қабылдау, Тынық мұхиты бағытында дипломатиялық күш-жігерді жандандыру болды. Аталмыш ғылыми мақалада Жапонияның сыртқы саясатта ұстанған негізгі бағыттары айқындалады. Зерттеудің мақсаты Жапонияның жаңа әлемдік тәртіптегі сыртқы саясатының маңызды сипаттамаларын және олардың XXI ғасырдың басындағы эволюциясының бағытын анықтау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Жапонияның сыртқы саяси стратегиясының трансформациясы ішкі саясаттың модификациясымен және жапондық дипломатияға жаңа әлемдік тәртіп жағдайында ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету міндеттерін қоюмен байланысты. Зерттеудің практикалық негізінде реформалар нәтижесінде елдің қорғаныс мүмкіндіктері кеңейіп, жапон-американдық Альянс шеңберіндегі міндеттер ұлғайып, халықаралық аренада белсенді позициялау бағыттары сарапталады. Зерттеу нәтижесінде сыртқы саяси шешімдер қабылдау жүйесінде қатысушылардың негізгі сипаттамалары анықталып, XXI ғасырдың басында Жапонияның сыртқы саяси бағытындағы өзгерістері сарапталады. Сонымен қатар, XXI ғасырдың басында жапондықтардың аймақтық экономикалық интеграция процестеріне қатысуының саяси аспектілері талданады. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі Жапонияның сыртқы саяси бағытын қалыптастыруға және жүзеге асыруға әсер ететін факторларды жан-жақты талдау жасауға мүмкіндік береді. Жүйелік тәсіл Жапонияның сыртқы және қорғаныс саясатына әсер ететін жаһандық, аймақтық, сондай-ақ мемлекетішілік саяси, әскери-саяси және идеологиялық процестер мен тенденцияларды олардың өзара әрекеттесуі мен өзара әсер ету динамикасында қарастыруға мүмкіндік береді. Жапонияда сыртқы саяси шешімдер қабылдау саласындағы негізгі тенденцияларды анықтау үшін субъектілер, институттар арасындағы қатынастардың эволюциясын, сондай-ақ халықаралық саясат пен қауіпсіздік саласындағы мемлекеттің бағытын анықтайтын саяси-құқықтық нормалардың өзгеруін бақылауға мүмкіндік беретін жүйелік-тарихи талдау әдістемесі қолданылды.

Кілт сөздер: Жапония, сыртқы саясат, жаңа әлемдік тәртіп, саяси шешімдер, саяси стратегияның трансформациясы.

Кіріспе

XXI ғасырдың басында Жапония өз шекараларына жақын қауіпсіздік жағдайының нашарлауына, сондай-ақ Тынық мұхиты Азиясындағы экономикалық және саяси көшбасшылық үшін бәсекелестіктің күшеюіне байланысты қиындықтарға тап болды.

Біріншіден, Жапония Қытайдың сапалы өзгеретін рөлін ескеруі керек. 2010 жылы Жапония Қытайға бірінші азиялық экономикалық держава мәртебесін берді. Қытайдың Тынық мұхиты Азиясында, әсіресе оңтүстік-шығыс Азия елдерінде саяси ықпалы артып келеді. Жағдай ҚХР әскери-теңіз белсенділігінің өсуімен және Шығыс Қытай мен Оңтүстік Қытай теңіздерінің даулы аймақтарындағы шиеленістің күшеюімен күрделене түседі.

Екіншіден, қарастырылып отырған кезеңде АҚШ Азия-Тынық мұхитында экономикалық және әскери-саяси қатысудың күшеюін жариялай отырып, саяси жоспарлаудың басымдықтарын өзгертеді. «Қайта теңгерімдеу» саясаты аясында АҚШ аймақтық одақтастармен және серіктестермен – Жапония, Оңтүстік Корея, Австралия, Филиппинмен ынтымақтастықты жандандырады. Жапон-американдық әскери-саяси альянс жапондық саяси элитаны қабылдауда қауіпсіздік пен аумақтық тұтастықтың «іргетасын» сақтайды сонымен бірге одақтастар арасындағы қарым-қатынаста американдық әскери қатысуды талап ететін қауіпсіздік қатерлерін түсіндіруге де, жапондық өзін-өзі қорғау күштерін бірлескен әскери-саяси қызметте пайдалануға рұқсат етілген шекараларға да байланысты айырмашылықтар бар.

Үшіншіден, Жапония Азия-Тынық мұхитындағы әртүрлі жылдамдықты және әртүрлі форматтағы интеграциялық процестердің дамуына бейімделуі керек. Жапония барлық дерлік көпжақты экономикалық форматтарға қатыса отырып, аймақтық экономикалық интеграциядан артта қалмауға тырысты. Алайда, АҚШ 2009 жылы «Транс-Тынық мұхиты серіктестігі» деп аталатын келісім жасасуды ұсынған кезде, Жапония үшін аталған жобаның аймақтық интеграцияның қолданыстағы модельдерімен арақатынасы туралы мәселе туындады (Atanassova, 2010: 279-306).

Ішкі саяси процестер елдің сыртқы саясатының эволюциясына тікелей әсер етеді, бұл 2009-2012 жылдардағы Жапония Демократиялық партиясының билігі мен 3 жылдық билігінің өзгеруі кезінде айқын көрінді. Демократиялық партияның сыртқы саяси бағытты өзгерту, атап айтқанда, азиялық бағытта тәуелсіз дипломатиялық шабуыл жасау әрекеттері сәтсіз аяқталды және негізгі халықаралық серіктестермен қарым-қатынастың нашарлауымен қатар жүрді, соның ішінде АҚШ-пен. 2012 жылдың соңында билікке оралғаннан кейін, Премьер-Министр бастаған либералды-демократиялық партия Абэ Синдзо жапон-американдық қатынастарды қалпына келтіру ниетімен бірге Қорғаныс және сыртқы саясатты күшейту және Жапонияның Азия-Тынық мұхитындағы ықпалын арттыру мақсатын қойды. Ол үшін Абэ Үкіметі Жапонияның қорғаныс және сыртқы саясатының тұжырымдамалық және заңнамалық ресімделуін қалыптасып келе жатқан өңірлік ынтымақтастық пен қауіпсіздік архитектурасының жағдайларына бейімдеуге арналған реформаларды жүргізуге кірісті.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі Жапонияның сыртқы саяси бағытын қалыптастыруға және жүзеге асыруға әсер ететін факторларды жан-жақты талдау жасауға мүмкіндік береді. Жүйелік тәсіл Жапонияның сыртқы және қорғаныс саясатына әсер ететін жаһандық, аймақтық, сондай-ақ мемлекетшілік саяси, әскери-саяси және идеологиялық процестер мен тенденцияларды олардың өзара әрекеттесуі мен өзара әсер ету динамикасында қарастыруға мүмкіндік береді. Жапонияда сыртқы саяси шешімдер қабылдау саласындағы негізгі тенденцияларды анықтау үшін субъектілер, институттар арасындағы қатынастардың эволюциясын, сондай-ақ халықаралық саясат пен қауіпсіздік саласындағы мемлекеттің бағытын анықтайтын саяси-құқықтық нормалардың өзгеруін бақылауға мүмкіндік беретін жүйелік-тарихи талдау әдістемесі қолданылды.

Талқылау

Жапонияның халықаралық аренадағы ұстанған негізгі ұстанымын бағалай отырып, неореалистер (неореализм немесе құрылымдық реализм-бұл халықаралық қатынастар теориясындағы ағым, оның пайда болуын 1979 жылы Кеннет Уолцтың «халықаралық саясат

теориясы» кітабын шығарумен байланыстыруға болады) дәстүрлі түрде Халықаралық ортаның жай-күйіне және оның Жапонияның сыртқы саяси нормалары мен институттарының қалыптасуына әсеріне үлкен мән береді. Мысалы, жапондық жетекші саясаттанушы, жапондық халықаралық алмасу орталығының директоры Х. Танака Жапонияның сыртқы саяси аренадағы белсенді емес мінез-құлқы Жапонияға биполярлық қақтығыс кезінде орнатылған жапон-американдық Альянс жүйесі қойған шектеулерден туындайды деп санайды. «Қырғи қабақ соғыс кезінде Жапонияның бірінші кезектегі міндеті – өз экономикасын қалпына келтіру, содан кейін оны Батыстың экономикалық әл-ауқатын қамтамасыз ету және оның биполярлық қақтығыста жеңіске жетуі үшін басқа елдерге ашу», - деп жазады Танака (Abd Malek, 2023: 2016-2029).

2006 жылы 30 қарашада Жапония Сыртқы істер министрі Таро Асо «Бостандық пен өркендеу доғасы: Жапонияның дипломатиялық көкжиектерін кеңейту» атты саяси мәлімдеме жасады. Кейін, 2007 жылдың 12 наурызында министр осындай тақырыппен кезекті баяндамасын жасап, онда өз тұжырымдамасының егжей-тегжейлеріне тоқталып, еліміздің сыртқы саясатының жаңа көзқарасын ұсынып, оны жаңа бағытпен толықтырды. Соңғы уақытқа дейін Токионың сыртқы саясаты үш тұғырға негізделді: Жапония мен АҚШ арасындағы одақтастықты нығайту, халықаралық ынтымақтастық, негізінен БҰҰ-ның көмегімен және көрші елдермен: Қытай, Ресей және Корея Республикасымен қарым-қатынас.

Жапон дипломатиясының жаңа бастамасы бостандық, демократия, заң үстемдігі, негізгі адам құқықтары және нарықтық экономика сияқты жалпыадамзаттық құндылықтарды нығайтуға бағытталған. Министр Т.Асо өз мәлімдемесінде Жапонияның Еуразия континентінің шетінде Солтүстік Еуропа мен Балтық жағалауы елдерінен Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа, Кавказ, Орталық Азия арқылы «Бостандық пен өркендеу доғасын» құратынын көрсетті. Бұл бағыт Таяу Шығыс, Үндістан субконтиненті, Оңтүстік-Шығыс Азиядан Солтүстік-Шығыс Азияға дейінгі аралықты қамтыды. Министрдің айтуынша, Жапония экономикалық даму мен демократия арқылы бейбітшілік пен гүлденуге қарай жылжып келеді және гүлденген және тұрақты аймақ құру үшін жер шарының осы аймақтарында орналасқан мемлекеттермен ынтымақтастық орнатуға ниетті. Осылайша, жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде «Бостандық пен өркендеу доғасы» деп аталатын молшылық пен тұрақтылық аймағы қалыптаса бастайды (Hosoya, 2023: 26-40).

Сыртқы істер министрлігі көп ұзамай жаңа стратегияның қалай жүзеге асырылатынын нақтылады. Оның маңызды элементтерінің бірі жалпыадамзаттық құндылықтарға қол жеткізуге жәрдемдесу аясында «Бостандық пен өркендеу доғасын» құру болмақ. Токио бұл мақсатқа саяси тұрақтылық пен экономикалық даму арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, әр елдің өзіндік мәдениетін, тарихын және даму деңгейін ескере отырып қол жеткізеді. Нақтырақ айтсақ, Жапония бостандық пен өркендеу қоғамын құру үшін оның негізгі мұраттарын бөлісетін мемлекеттермен бірге жұмыс істейтін болады. Бұл мақсатқа сауда және инвестиция саласындағы ынтымақтастық, сондай-ақ денсаулық сақтау және білім беру сияқты салалардағы халықтың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыруға үкімет деңгейінде көмек көрсету, инфрақұрылым мен құқықтық рәсімдерді жақсарту арқылы қол жеткізуге болады. Бұл «Бостандық пен өркендеу доғасының» негізгі «құрылыс блоктарының» бірі болады, сонымен қатар Жапония әрқашан қолдап, алға жылжытып келген адамдарға қауіпсіз өмір сүруге көмектеседі.

Доғаның шығыс бөлігінде АСЕАН (Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің қауымдастығы) аймақтық интеграция арқылы аймақішілік тұрақтылыққа қол жеткізуге ұмтылатын тұрақты демократияландыру үшін дамып, жұмыс істейді. Жапония АСЕАН мен CLP елдеріне (Камбоджа, Лаос, Вьетнам, кейінірек АСЕАН-ға кірген) олардың Бостандық пен өркендеу доғасының бөлігі болуы үшін қолдауын арттырады.

Еуропада қырғи-қабақ соғыс аяқталып, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін жаңа демократиялық мемлекеттер пайда болды. Жапония Балтық жағалауы елдерін және ГУАМ

(Грузия, Украина, Әзірбайжан, Молдова) және CDC (Демократиялық таңдау қауымдастығы (Украина, Грузия, Литва, Румыния)) сияқты ұйымдарға қатысатын жаңа демократияларды қолдайды және белсенді түрде қолдау көрсетеді.

Қырғи қабақ соғыстың аяқталуымен болған жаһандық өзгерістер, әсіресе Кеңес Одағының ыдырауы Жапонияға Еуразия континентіндегі елдермен дипломатиялық байланыстар орнату және кеңейту қажеттілігі мен мүмкіндігіне тап болды. Көптеген шенеуніктер Еуразияның саяси және мәдени алуан түрлілігі бар аймақ ретінде Жапонияның қарым-қатынастарын нығайтуы қажет екенін атап өтті.

Алайда Токионың жауабы өте баяу болды. Премьер-министр Рютаро Хашимото өзінің «Еуразиялық дипломатия жоспары» деп аталатынын 1997 жылы ғана жариялады. Жоспардың мақсаты Орталық Азия мен Оңтүстік Кавказдың жаңадан құрылған мемлекеттерімен саяси және экономикалық қатынастарды нығайту болды. «Жапонияның осы елдердің тәуелсіздікке қол жеткізудегі күш-жігеріне көмектесуі жаңадан құрылған мемлекеттер үшін сындарлы болып келеді. Бұл 21 ғасырдың басындағы Жапонияның Еуразиялық аймаққа қатысты сыртқы саясатының шекарасын кеңейтетініне үлкен сенім берді (Khattak, 2023: 25-36).

Қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан бері біраз уақыттан бері еркін, ашық және тұрақты халықаралық тәртіп бүкіл әлемге таралды. Дамыған демократиялар, соның ішінде басым көпшілігі қуатты Америка Құрама Штаттары мен Жапония, бостандық, демократия, адамның негізгі құқықтарын құрметтеу және заңның үстемдігі сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар мен принциптерге негізделген халықаралық тәртіпті сақтау мен дамытуда жетекші рөл атқарды. Халықаралық қатынастардың әділдігін, ашықтығын және болжамдылығын арттыру мақсатында халықаралық ынтымақтастық тенденциясы күшейе түсті. Сонымен қатар, осындай халықаралық тәртіптің негізінде экономикалық жаһандану мен өзара тәуелділік алға жылжып, халықаралық қоғамдастыққа, оның ішінде дамушы елдерге белгілі бір тұрақтылық пен экономикалық өсуді әкелді. Алайда, жаһандану бүкіл әлемдегі халықтар арасындағы теңсіздікті азайтқанымен, кейбір елдер, мысалы, дамымаған елдер (LDC) оның артықшылықтарын толық пайдалана алмады.

Екінші жағынан, дамыған елдерде ішкі теңсіздіктер едәуір кеңейіп, саяси және әлеуметтік шиеленістер мен алауыздықтарға алып келді. Сонымен қатар, Жоғарыда сипатталған халықаралық тәртіпке сәйкес Дамыған Қытай мен басқа да дамушы елдердің өрлеуі соңғы жылдары халықаралық қауымдастықтағы күштер тепе-теңдігінің өзгеруіне әкеліп соқтырды және елдер арасындағы геосаяси бәсекелестік күшейе түсті. Кейбір мемлекеттер өздерінің әскери күштерін тез және ашық емес түрде нығайтып, өздерінің тарихи көзқарастары мен құндылықтарына сүйене отырып, қолданыстағы халықаралық тәртіпке қатысты талапшыл және күрделі бола түсуде.

Сонымен қатар, соңғы жылдары қауіпсіздік саласы жартылай өткізгіштер мен сирек кездесетін заттарды жеткізу тізбегінің тұрақтылығын қамтамасыз ету, маңызды және жаңа технологияларды ілгерілету және қорғау, киберқауіпсіздік және жалған ақпаратқа қарсы тұру сияқты мәселелерге дейін кеңейді. Заңның үстемдігіне негізделген қолданыстағы еркін және ашық халықаралық тәртіп шайқалғандықтан, халықтар арасында өздерінің жалпы ұлттық күштерін нығайту және өздерінің ұлттық мүдделеріне жету үшін халықаралық ықпал үшін бәсекелесу тенденциясы артып келеді. Осы жағдайға жауап ретінде Біріккен Ұлттар ұйымы (БҰҰ) және басқа да халықаралық ұйымдар тиісті деңгейде жұмыс істеп жатыр деп айту қиын. Әр елдің мүдделері барған сайын күрделене түсуде, бұл біртұтас ұстанымды табуды қиындатады, халықаралық ынтымақтастық рухы төмендейді. Нәтижесінде поляризациялық күштер халықаралық қоғамдастықта күш-қуатқа ие болуда және болашақта шиеленіс пен текетірес деңгейі артады деген алаңдаушылық бар (Masataka, 2023: 205-227).

Заңның үстемдігіне негізделген қолданыстағы халықаралық тәртіпке күшпен қарсы тұру енді тек Еуропаға ғана тән емес, сонымен қатар әлемнің кез келген жерінде, соның ішінде Шығыс Азияда туындауы мүмкін мәселе болып табылады. Шын мәнінде, Жапонияны қоршап

тұрған қауіпсіздік жағдайы Екінші Дүниежүзілік Соғыс аяқталғаннан бергі ең қатал жағдай болып табылады. Солтүстік Кореяның ядролық және зымырандық әзірлемелеріндегі қарқынды ілгерілеуі және Қытайдың статус-квоны күшпен немесе мәжбүрлеу арқылы өзгертуге бағытталған біржақты әрекеттері жалғасуда.

2023 жылы қазан айында өткен Қытай Коммунистік Партиясының 20-шы Ұлттық Съезінде Бас Хатшы Си Цзиньпин Үшінші мерзімге Бас Хатшы болып бекітілді. Осы Партия Съезінің Орталық Комитетінің Есебінде Бас Хатшы Си Цзиньпин Қытайдың ғасырдың ортасына қарай күшті, модернизацияланған социалистік ел болуға ұмтылатынын қайталап, «бір ғасырда бұрын-соңды болмаған маңызды өзгерістер бүкіл әлемде жеделдеп келеді. Ғылыми-техникалық революция мен өнеркәсіптік трансформацияның жаңа кезеңі қарқынды жүріп жатыр, ішкі күштер тепе-теңдігінде айтарлықтай өзгерістер орын алып, Қытайға дамуға ұмтылуда жаңа стратегиялық мүмкіндіктер береді» дейді (Midford, 2023: 179-183).

Қытай сонымен қатар қытай Халық-Азаттық Армиясын механикаландыруға, ақпараттандыруға және интеллектуалдандыруға жәрдемдесуді жалғастыруда және тиісті ашықтықсыз әскери күштің қарқынды өсуін жалғастыруда. Қытай шығыс Қытай Теңізі мен Оңтүстік Қытай Теңізінің теңіз және әуе кеңістігі аймақтарында, соның ішінде жапонияның Сенкаку аралдарын қоршап тұрған аумақтық теңізге және әуе кеңістігіне басып кіруді қоса алғанда, күш қолдану немесе мәжбүрлеу арқылы статус-квоны өзгертуге бағытталған біржақты әрекеттерін күшейтті.

Зерттеу нәтижелері

Жапон Теңізінде, Тынық мұхитында және басқа жерлерде өзінің әскери қызметін кеңейтті және күшейтті. Сонымен қатар, Тайваньды бейбіт жолмен біріктіру саясатын сақтай отырып, Қытай күш қолдану мүмкіндігін жоққа шығармады және Тайваньды қоршап тұрған теңіздегі және әуе кеңістігіндегі әскери әрекеттерін, соның ішінде баллистикалық зымырандарды ұшыруды күшейтуде.

Тайвань бұғазындағы бейбітшілік пен тұрақтылыққа қатысты алаңдаушылық Үнді-Тынық мұхиты аймағында, соның ішінде Жапонияда ғана емес, жалпы халықаралық қауымдастықта да тез өсуде. Қытайдың қазіргі сыртқы ұстанымы мен әскери қызметі Жапония мен халықаралық қауымдастықты қатты алаңдатады. Бұл бұрын-соңды болмаған және Жапонияның бейбітшілігі мен қауіпсіздігін, сондай-ақ халықаралық қоғамдастықтың бейбітшілігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етудегі, сондай-ақ Жапония өзінің жан-жақты ұлттық күшімен және одақтастарымен, пікірлес елдерімен және басқа елдермен ынтымақтастықта әрекет етуі керек заңның үстемдігіне негізделген халықаралық тәртіпті нығайтудағы ең үлкен стратегиялық міндет болып табылады. Сонымен бірге, Қытайдан "сындарлы және тұрақты қарым-қатынас" орнату үшін екі жақтың күш-жігерімен, соның ішінде көшбасшылармен және сыртқы істер министрлерімен ашық қарым-қатынас жасау арқылы жауапты іс-әрекеттерді іздеу маңызды (Nishida, 2023: 327-345).

Солтүстік Корея БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тиісті қарарларын, соның ішінде Жапонияның үстінен ұшып өткен қазан айында ұшырылған баллистикалық зымыранды және қараша айында ұшырылған Құрлықаралық Баллистикалық Зымыранды (ICBM) бұза отырып, бұрын-соңды болмаған жиілікте және бұрын-соңды болмаған тәртіпте баллистикалық зымырандарды бірнеше рет ұшырды.

Сонымен қатар, Солтүстік Корея диалогқа шақыруларға жауап беруге ешқандай көзқарас танытпады, керісінше АҚШ-қа деген дұшпандық ұстанымын нығайтты, және басқа елдер, сондай-ақ тактикалық ядролық қаруды жаппай өндіру және ядролық арсеналды экспоненциалды түрде ұлғайту саясатын нақты көрсетті. Солтүстік Кореяның бұл іс-шаралар сериясы Жапонияның ұлттық қауіпсіздігіне елеулі және жақын арада қауіп төндіреді және халықаралық қауымдастық үшін айқын және маңызды сынақ болып табылады. Сонымен қатар, Ресей Қиыр Шығыс пен Шығыс Азиядағы сыртқы және әскери қызметін жеделдетуде,

бұл әсіресе Қытаймен стратегиялық үйлестіруімен бірге қауіпсіздікке үлкен алаңдаушылық туғызады.

Халықаралық қауымдастық тарихта бетбұрыс кезеңіне жетті. Күштер тепе-теңдігі өзгеріп, геосаяси бәсекелестік күшейіп жатқанымен, климаттың өзгеруі және жұқпалы аурулар сияқты жаһандық мәселелер адамзаттың өмір сүруіне қауіп төндіреді және жалпы халықаралық қауымдастық құндылықтар мен мүдделердегі айырмашылықтардан тыс шешімдерді табуда ынтымақтасуы керек. Осылайша, халықаралық қатынастар қарама-қайшылықтың, бәсекелестіктің және ынтымақтастықтың күрделі жағдайында. Мұндай жағдайларда Жапония өз елі мен халқының қауіпсіздігі мен өркендеуін қамтамасыз ету, сондай-ақ бостандық, демократия және адамның негізгі құқықтарын құрметтеу сияқты жалпыадамзаттық құндылықтарды ілгерілету үшін халықаралық қауымдастықтың әртүрлілігін ескере отырып, инклюзивті тәсілді қолдана отырып, заңның үстемдігіне негізделген еркін және ашық халықаралық тәртіпті сақтау және дамыту үшін сенімді және реттелген дипломатияны жүзеге асыруы керек.

Жапония екінші Дүниежүзілік Соғыс аяқталғаннан бері бейбітшілікті сүйетін ұлттың жолымен дәйекті түрде жүріп, Азия-Тынық мұхиты аймағында және халықаралық қоғамдастықта бейбітшілік пен өркендеуге үлес қосты. Сондай-ақ еркін және ашық халықаралық тәртіпті сақтау және нығайту үшін жұмыс істеді.

Ол сондай-ақ әр елдің әртүрлілігін құрметтейтін, ортақ мәселелерді бір көзқараспен талқылайтын және екінші тарапқа шынымен қажет қолдауды қамтамасыз ететін барлық елдермен «реттелген» дипломатияны дамытты. Сонымен қатар, көпжақты сауда жүйесі арқылы бүгінгі өркендеуді нығайта отырып, Жапония еркін сауданың ту ұстаушысы ретінде ережелерге негізделген еркін және әділ экономикалық тәртіпті алға тартты. Сонымен қатар, Жапония дамушы елдермен адам қауіпсіздігі қағидаты бойынша ынтымақтасады және әлеуетті арттыруды қолдау және басқа да шаралар арқылы Тұрақты Даму Мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізуді қоса алғанда, жаһандық мәселелерді шешті (Pugliese, 2024: 65-124).

Ол сондай-ақ ядролық қарусыздану мен таратпауға, сондай-ақ халықаралық бейбітшілікті нығайтуға бағытталған күш-жігерге белсенді үлес қосты. Осы күш-жігердің арқасында Жапонияға деген әлемдік «сенім» бүгінде Жапон дипломатиясының негізі болып табылады. Алайда, бейбітшілікті, қауіпсіздікті және халықаралық қоғамдастықтың өркендеуін қамтамасыз ететін заңның үстемдігіне негізделген еркін және ашық халықаралық тәртіп билік тепе-теңдігіндегі тарихи өзгерістер мен геосаяси бәсекелестіктің күшеюі жағдайында күрделі мәселелерге тап болады. Статус-квоны біржақты тәртіпте күшпен өзгертуді талап ететін қысым Жапонияға жақын жерде де артып келеді және Жапония соғыстан кейінгі ең қатал және күрделі қауіпсіздік жағдайларына тап болады. Бұған жауап ретінде Жапония өзінің «Ұлттық Қауіпсіздік Стратегиясын» және басқа да стратегиялық құжаттарын 2022 жылдың желтоқсанында тұжырымдады. Осы стратегияға сәйкес Жапония өзінің қорғаныс қабілетін түбегейлі нығайтумен қамтамасыз етілген белсенді дипломатияны жүзеге асырады және өзінің жан-жақты ұлттық күшін, соның ішінде экономикалық, технологиялық және барлау мүмкіндіктерін толық пайдаланады.

Сонымен бірге Жапонияның өз тыныштығы мен өркендеуін қамтамасыз ету барысында Кисида Кабинеті өзінің Негізгі Саясаты ретінде дипломатия мен қауіпсіздікті дамытуды жақтайды: жалпыадамзаттық құндылықтарды толық қорғауға бел буады; Жапонияның бейбітшілігі мен қауіпсіздігін толық қорғауға бел буады; және жаһандық мәселелерді шешу арқылы халықаралық қауымдастықты басқаруға бел буады. Осы «үш анықтаманың» арқасында Жапония өзінің дипломатиясын теңдестірілген және тұрақты ұстаныммен және жоғары жауап беру деңгейімен дамытуды жалғастырады.

2023 жылы Жапония G7 (Үлкен Жетілік Елдері: Ұлыбритания, Германия, Италия, Канада, Франция, Жапония және АҚШ-ты біріктіретін бейресми халықаралық клуб. Осы мемлекеттер көшбасшыларының бейресми форумы да осындай атауға ие, оның шеңберінде

өзекті халықаралық проблемаларға көзқарастарды келісу жүзеге асырылады) төрағасы қызметін және БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшесі қызметін атқарады.

Жапония халықаралық қауымдастықтың алдында тұрған өсіп келе жатқан мәселелерді шешуде жетекші рөл атқару үшін халықаралық қауымдастықпен тығыз жұмыс істейді. (1) Заңның үстемдігіне негізделген Еркін және Ашық Халықаралық Тәртіпті Сақтау Және Нығайту Біріншіден, Жапония заңның үстемдігіне негізделген еркін және ашық халықаралық тәртіпті сақтау бойынша күш-жігерді одан әрі ілгерілетеді.

Өзінің одақтасы және пікірлес елдерімен ынтымақтастықты нығайту G7 (жетілік елдері) Ресейдің Украинаға қарсы агрессиясына тығыз ынтымақтастық арқылы ең тиімді жауап берді. 2023 жылдың мамырында Хиросимадағы G7 Саммитінде Жапония G7-Ге Төрағалық етуші ретінде G7-нің заңның үстемдігіне негізделген халықаралық тәртіпті сақтауға деген берік шешімін көрсетіп, статус-квоны күшпен немесе мәжбүрлеу арқылы өзгертуге бағытталған кез келген біржақты әрекеттен үзілді-кесілді бас тартты.

Сонымен қатар, G7 әлемдік экономиканы, соның ішінде энергетикалық және азық-түлік қауіпсіздігін, аймақтық мәселелерді, соның ішінде Украина мен Үнді-Тынық Мұхиты аймағын, ядролық қарусыздану мен ядролық қаруды таратпауды, экономикалық қауіпсіздікті және жаһандық мәселелерді, соның ішінде климаттың өзгеруін, жаһандық денсаулық сақтауды шешуде жетекші рөл атқарады.

Жапония сонымен қатар Жапония-Австралия-Үндістан-АҚШ ынтымақтастығын айтарлықтай нығайтты. Кез келген аймақта статус-квоның біржақты өзгеруіне жол бермеуге деген шешімімізді көрсете отырып, төрт ел «Еркін Және Ашық Үнді-Тынық Мұхиты аймағын» (FOIP) жүзеге асыру үшін кең ауқымды салалардағы практикалық ынтымақтастыққа ықпал етеді.

FOIP тарихтағы осы бетбұрыс кезеңінде одан да маңызды бола түсуде. Жапония Жапония-Австралия-Ақш-тан басқа Оңтүстік-Шығыс Азия Мемлекеттері Қауымдастығы (АСЕАН), Еуропа, Океания, Латын Америкасы Және Кариб теңізі Және т.б. сияқты серіктестермен дипломатиялық күш-жігерді нығайту және FOIP-ті жүзеге асыру үшін үйлестіруді күшейту бойынша жаңа FOIP жоспарын алға тартады. Атап айтқанда, Жапония мен АСЕАН желтоқсан айында Токиода өтетін АСЕАН-Жапония Достығы Мен Ынтымақтастығының 50 Жылдығына Арналған Мерейтойлық Саммитке орай АСЕАН-Жапония қатынастарының болашағы туралы көзқарасын белгілейді (Suyunova, 2024: 664-670).

Азия-Тынық мұхиты Аймағынан Үнді Мұхиты арқылы Таяу Шығыс пен Африкаға дейін созылып жатқан Үнді-Тынық Мұхиты аймағы жер шарының өміршеңдігінің өзегі болып табылады және жер шары халқының жартысынан көбін қолдайды. Сонымен қатар, бұл аймақта күшті әскери мүмкіндіктері бар бірнеше елдер тұрады және заңның үстемдігіне негізделген халықаралық тәртіптің негізін шайқалтатын кейбір актілер болды.

Сондай-ақ, аймақ қарақшылық, терроризм, жаппай қырып-жоятын қарудың таралуы, табиғи апаттар және заңсыз балық аулау сияқты түрлі қауіп-қатерлерге тап болады. Заңның үстемдігіне негізделген еркін және ашық тәртіпті орнату арқылы бүкіл аймақта және одан тыс жерлерде бейбітшілік пен өркендеуді қамтамасыз ету өте маңызды.

Жапония ұзақ уақыт бойы Үнді және Тынық Мұхиттарына біртұтас көзқараспен қараудың маңыздылығын атап өтті, бұл 2007 жылы Үндістан Парламентінде Премьер-Министр Абэнің Үнді Және Тынық Мұхиттарына қатысты «Екі Теңіздің Түйіскен жерінде» сөйлеген сөзінен көрінеді. 2016 жылдың тамызында бұл тұжырымдама «Еркін Және Ашық Үнді-Тынық Мұхиты аймағы (FOIP)» тұжырымдамасы ретінде жүзеге асырылды, оны Премьер-Министр Абэ Кенияда өткен 6-шы Токио Халықаралық Африка Дамуы Конференциясында (TICAD VI) сөйлеген сөзінде әлемге жариялады. Премьер-Министр Абэ өз сөзінде халықаралық қауымдастықтың тұрақтылығы мен өркендеуінің кілті «екі континенттің» қарқынды дамып келе жатқан Азия мен әлеуетті Африканың және «Екі Мұхиттың» еркін және ашық Тынық мұхиты Мен Үнді Мұхиттарының бірігуінен туындаған

динамизм екенін және Жапония Азия мен Африкадағы өркендеуді жүзеге асыру үшін жұмыс істейтінін айтты (Szczepanska, Barbasiewicz, Voytsekhovska, 2024: 1-31).

Жапония 2016 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін пікірлес елдермен ынтымақтастықта FOIP-ті жүзеге асыруға бағытталған күш-жігерді стратегиялық тұрғыдан алға тартты. Нәтижесінде, Жапония алғаш рет ұсынған FOIP тұжырымдамасы қазіргі уақытта АҚШ, Австралия, Үндістан, Оңтүстік-Шығыс Азия Мемлекеттері Қауымдастығы (АСЕАН), Еуропалық Одақ (ЕО) және басқа да Еуропа елдерін қоса алғанда, халықаралық қауымдастықта кең қолдауға ие болды.

Сондай-ақ түрлі консультациялар мен ынтымақтастық жүргізілуде. Үнді-Тынық Мұхиты аймағына қатысты көптеген бағдарламалық құжаттар жарияланды, мысалы, 2019 жылдың маусымында АСЕАН Саммитінде қабылданған АСЕАН-ның Үнді-Тынық Мұхиты Аймағына (АОІР) Көзқарасы, ЕО ұсынған Үнді-Тынық Мұхиты Аймағындағы Ынтымақтастық Стратегиясы туралы Бірлескен Хабарлама.

2021 жылдың қыркүйегінде ЕО, 2022 жылдың ақпанында АҚШ Ұсынған Үнді-Тынық Мұхиты Стратегиясы Және Канаданың Үнді-Тынық Мұхиты Стратегиясы Және Корея Республикасы (ҚР) Ұсынған Еркін, Бейбіт Және Гүлденген Үнді-Тынық Мұхиты Аймағының Стратегиясы (Takashi, 2023: 367-390).

Алайда, қазіргі халықаралық қауымдастық FOIP жақтаған "заңның үстемдігіне негізделген еркін және ашық халықаралық тәртіпке" ашық қарсылық білдіруде оқиғалардың дамуын көріп отыр. Осы өте ауыр жағдайда бірқатар халықаралық серіктестермен ынтымақтастықта еркін және ашық халықаралық тәртіпті сақтау және нығайту маңызды бола түсуде. Осылайша, маусым айында Iiss-тің Шангри-Ла Диалогында Премьер-Министр Кисида «Кисиданың Бейбітшілік Туралы Көзқарасын» ұсынды, оның тіректерінің бірі FOIP-ке жаңа әзірлемелер енгізу болып табылады (Tatsumi, 2023: 15-19).

Осы тұрғыда Премьер-Министр Кисида FOIP саласындағы ынтымақтастықты одан әрі жеделдететінін, дипломатиялық күш-жігерді, соның ішінде ODA арқылы халықаралық ынтымақтастықты дұрыс, тиімді және стратегиялық пайдалануды қамтамасыз ете отырып, Дамуға Ресми Көмекті (ODA) кеңейту арқылы нығайтатынын және FOIP-тің жаңа жоспарын әзірлейтінін мәлімдеді (Teo, 2019: 195-223).

Қорытынды

Үнді-Тынық Мұхиты елі ретінде аймақтық бейбітшілік пен өркендеуге үлес қосу Үшін Жапония пікірлес елдермен ынтымақтасады және FOIP-ті жүзеге асыру шараларын, соның ішінде ODA-ны қолдану арқылы стратегиялық түрде жүзеге асырады. Атап айтқанда, Жапония шаралар қабылдады, соның ішінде:

1) теңіздегі тәртіп саясатын ілгерілету және халықаралық қауымдастықпен теңіз құқығы туралы түсініктермен бөлісу;

2) еркін және әділ экономикалық аймақты кеңейту ережелерін әзірлеу;

3) Үнді Мұхиты мен Тынық Мұхиты арқылы байланыс мүмкіндіктерін кеңейту;

4) әлеуетті арттыру арқылы басқаруды кеңейту;

5) теңіз қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Бірінші шараға келетін болсақ, Жапония Шығыс Азия Саммитінде (EAS) Және басқа жағдайларда Жапонияның теңіздегі тәртіп саясатын тарату, Сондай-ақ Оңтүстік-Шығыс Азия елдері мен Тынық мұхиты Аралдары елдерінде оқыту арқылы теңіз құқығы туралы түсініктерімен бөлісу сияқты күш-жігер жұмсауда.

Екінші шараға келетін болсақ, Жапония мен Ұлыбритания арасындағы жан-жақты Экономикалық Серіктестік Туралы Келісім (Жапония мен Ұлыбритания арасындағы CEPA) 2021 жылдың қаңтарында жан-жақты және Прогрессивті Транспасификалық Серіктестік Туралы Келісімге (CPTPP), Жапония мен ЕО Арасындағы Экономикалық Серіктестік Туралы

Келісімге (Жапония мен ЕО арасындағы EPA) және Жапония мен АҚШ Арасындағы Сауда Келісіміне сәйкес күшіне енді.

Жапония еркін және әділ халықаралық экономикалық тәртіпті сақтау мен нығайтудың экономикалық және сауда ережелерін әзірлеуде көшбасшы болып табылады, бұл сонымен қатар 2022 жылдың қаңтарында ратификациялау, қабылдау немесе мақұлдау құжаттарын, соның ішінде Жапонияны сақтауға тапсырған қол қойған мемлекеттер үшін Аймақтық Кешенді Экономикалық Серіктестік Туралы Келісімнің (RCEP) күшіне енуінен көрінеді.

Үшінші шараға келетін болсақ, Жапония Хошимин, Пномпень және Бангкок мегаполистерін Үнді Мұхитымен және Шығыс-Батыс Экономикалық Дәлізімен байланыстыратын «Меконгтың негізгі артериясы» деп аталатын Оңтүстік Экономикалық Дәліздің байланысын нығайтуға көмектесетін жобаларды жүзеге асыруда. Вьетнам, Лаос және Таиландтың ішкі аудандарын Мьянма арқылы Үнді Мұхитымен байланыстырады.

Төртінші шараға келетін болсақ, өзін-өзі қамтамасыз ететін және тұрақты өсуді қолдау мақсатында Жапония негізінен Азия мен Африка елдеріне, соның ішінде макроэкономикалық саясат және кеңесшілерді жіберу, фискалдық саясат және мемлекеттік қарызды басқару саласындағы әлеуетті арттыру бойынша елге бағытталған оқыту курсына көмек көрсетеді.

Бесінші шараға келетін болсақ, еркін және ашық халықаралық тәртіпті орнату мақсатында Жапония Үнді-Тынық Мұхиты елдеріне теңіз құқық қорғау органдарының әлеуетін арттыруға және теңіз саласы туралы хабардарлықты арттыруға (MDA), соның ішінде патрульдік кемелермен, жағалаудағы бақылау радарларымен және басқа жабдықтармен қамтамасыз етуге, сондай-ақ, сарапшылар мен тренингтерді жіберу арқылы адам ресурстарын дамытуға белсенді түрде көмек көрсетуде.

Зерттеу нәтижесінде сыртқы саяси шешімдер қабылдау жүйесінде қатысушылардың негізгі сипаттамалары анықталып, XXI ғасырдың басында Жапонияның сыртқы саяси бағытындағы өзгерістері сарапталады. Сонымен қатар, XXI ғасырдың басында жапондықтардың аймақтық экономикалық интеграция процестеріне қатысуының саяси аспектілері талданады.

Әдебиеттер:

Atanassova, 2010 – *Atanassova-Cornelis E.* Foreign policy instruments and factors for policy change: Japan’s security ‘normalisation’reconsidered //Asian Journal of Social Science.– Т. 38. №. 2. С. 279-306.

Abd Malek, Huda, 2023 – *Abd Malek Z. H., Huda M. I. M.* Japan’s foreign policy in indo-pacific //Russian Law Journal. Т. 11. №. 5. С. 2016-2029.

Hosoya, 2023 – *Hosoya Y.* Japan’s Defense of the Liberal International Order: The “Free and Open Indo-Pacific Strategy” from Abe to Kishida //Korea Policy. Т. 1. №. 30. С. 40-56.

Қуанбай, 2023 – *Қуанбай О.* Japan's foreign policy in the post-bipolar system era //Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». Т. 10. №. 1. С. 26-40.

Khattak, 2023 – *Khattak F.* Japan’s Changing National Security Strategy: Analysis (2013-2023) //Global Journal of Humanities and Social Sciences Research.Т. 3. №. 1. С. 25-36.

Masataka, 2023 – *Masataka K.* Options for Japan's foreign policy //Japan and the IISS. Routledge, С.205-227.

Midford, 2023 – *Midford P.* Is Japan's Aging Peace Aging Gracefully? //Asia Policy. Т. 18. №. 2. С. 179-183.

Nishida, 2023 – *Nishida M.* Changing Security Environment in East Asia and Its Implications on Japan’s Nuclear Policy //Journal for Peace and Nuclear Disarmament. Т. 6. №. 2. С. 327-345.

Pugliese, 2024 – *Pugliese G.* Japan 2023: Still walking in Abe Shinzō’s footsteps //ASIA MAIOR. Т. 34. С.65-124.

Suyunova, 2024 – *Suyunova B.* Priorities of japan's foreign policy // Oriental Journal of Social Sciences. Т. 4. №. 03. С. 664-670.

Szczepanska, Barbasiewicz, Voytsekhovska, 2024 – *Szczepanska K., Barbasiewicz O., Voytsekhovska V.* Responding to the crisis: Japan is changing foreign policy and ODA to Ukraine (2014–2023) //The Pacific Review. C. 1-31.

Takashi, 2023 – *Takashi I.* Japan's role in international affairs //Japan and the IISS. Routledge, C.367-390.

Tatsumi, 2023 – *Tatsumi Y.* Japan's Shift to a More Robust Self-Defense Policy //Arms Control Today. T. 53. №. 5. C. 15-19.

Teo, Teo, 2019. – *Teo V., Teo V.* Recalibrating Japan’s Foreign Policy //Japan’s Arduous Rejuvenation as a Global Power: Democratic Resilience and the US-China Challenge. C.195-223.

References:

Atanassova, 2010 – Atanassova-Cornelis E. Foreign policy instruments and factors for policy change: Japan’s security ‘normalisation’reconsidered //Asian Journal of Social Science.– T. 38. №. 2. S. 279-306.

Abd Malek, Huda, 2023 – Abd Malek Z. H., Huda M. I. M. Japan’s foreign policy in indo-pacific //Russian Law Journal. T. 11. №. 5. S. 2016-2029.

Hosoya, 2023 – Hosoya Y. Japan’s Defense of the Liberal International Order: The “Free and Open Indo-Pacific Strategy” from Abe to Kishida //Korea Policy. T. 1. №. 30. S. 40-56.

Quanbay, 2023 – Quanbay O. Japan's foreign policy in the post-bipolar system era //Elektronny nauchny zhurnal «edu.e-history.kz». T. 10. №. 1. S. 26-40.

Khattak, 2023 – Khattak F. Japan’s Changing National Security Strategy: Analysis (2013-2023) //Global Journal of Humanities and Social Sciences Research.T. 3. №. 1. S. 25-36.

Masataka, 2023 – Masataka K. Options for Japan's foreign policy //Japan and the IISS. Routledge, S.205-227.

Midford, 2023 – Midford P. Is Japan's Aging Peace Aging Gracefully? //Asia Policy. T. 18. №. 2. S. 179-183.

Nishida, 2023 – Nishida M. Changing Security Environment in East Asia and Its Implications on Japan’s Nuclear Policy // Journal for Peace and Nuclear Disarmament. T. 6. №. 2. S. 327-345.

Pugliese, 2024 – Pugliese G. et al. Japan 2023: Still walking in Abe Shinzō’s footsteps //ASIA MAIOR. T. 34. S.65-124.

Suyunova, 2024 – Suyunova B. Priorities of japan's foreign policy //Oriental Journal of Social Sciences. T. 4. №. 03. S. 664-670.

Szczepanska, Barbasiewicz, Voytsekhovska, 2024 – Szczepanska K., Barbasiewicz O., Voytsekhovska V. Responding to the crisis: Japan is changing foreign policy and ODA to Ukraine (2014–2023) //The Pacific Review. S. 1-31.

Takashi, 2023 – Takashi I. Japan's role in international affairs //Japan and the IISS. Routledge, S.367-390.

Tatsumi, 2023 – Tatsumi Y. Japan's Shift to a More Robust Self-Defense Policy //Arms Control Today. T. 53. №. 5. S. 15-19.

Teo, Teo, 2019. – Teo V., Teo V. Recalibrating Japan’s Foreign Policy //Japan’s Arduous Rejuvenation as a Global Power: Democratic Resilience and the US-China Challenge. S.195-223.

[1]Нурсеитова Л.Д. [2]Акифуми Ш. [3]Ахапов Е.А.

[1,3] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[2]Университет Цукуба, город Цукуба, Япония

E-mail: [1]nurseitovs.laila3@gmail.com, [2]shioya.akifumi.kb@u.tsukuba.ac.jp,

[3] ahapov.erlan@kaznu.kz

КОНЦЕПЦИИ ЯПОНСКОЙ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ В НОВОМ МИРОВОМ ПОРЯДКЕ

Аннотация. На фоне динамичных изменений в глобальных и региональных процессах сохраняется потребность японского политического класса в продолжении курса, направленного на "нормализацию". Так, Основными направлениями внешней политики Японии были: укрепление обороноспособности, принятие крупных обязательств в рамках японо-американского альянса, активизация дипломатических усилий на тихоокеанском направлении. В данной научной статье будут определены основные направления внешней политики Японии. Целью исследования является определение важнейших характеристик внешней политики Японии в новом мировом порядке и направления их эволюции в начале XXI века. Научная новизна исследования заключается в том, что трансформация внешнеполитической стратегии Японии связана с модификацией внутренней политики и поставлением перед японской дипломатией задач по обеспечению национальных интересов в условиях нового мирового порядка. На практической основе исследования в результате реформ расширяются оборонные возможности страны, увеличиваются задачи в рамках японо-американского альянса, анализируются направления активного позиционирования на международной арене. В результате исследования выявлены основные характеристики участников в системе принятия внешнеполитических решений и проанализированы изменения внешнеполитического курса Японии в начале XXI века. Кроме того, анализируются политические аспекты участия японцев в процессах региональной экономической интеграции в начале XXI века. Теоретико-методологическая основа исследования позволяет провести всесторонний анализ факторов, влияющих на формирование и реализацию внешнеполитического курса Японии. Системный подход позволяет рассматривать глобальные, региональные, а также внутригосударственные политические, военно-политические и идеологические процессы и тенденции, влияющие на внешнюю и оборонную политику Японии, в динамике их взаимодействия. В Японии для выявления основных тенденций в сфере принятия внешнеполитических решений использовалась методика системно-исторического анализа, позволяющая проследить эволюцию отношений между субъектами, институтами, а также изменение политико-правовых норм, определяющих курс государства в области международной политики и безопасности.

Ключевые слова: Япония, внешняя политика, новый мировой порядок, политические решения, трансформация политической стратегии.

[1]Nurseitova L.D., [2]Akifumi Sh., [3]Ashinova Zh.Ye.
[1,3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]University of Tsukuba, Tsukuba city, Japan
E-mail:[1]nurseitova.laila3@gmail.com, [2]shioya.akifumi.kb@u.tsukuba.ac.jp,
[3]ahapov.erlan@kaznu.kz

CONCEPTS OF JAPANESE FOREIGN POLICY STRATEGY IN THE NEW WORLD ORDER

Abstract. Against the background of dynamic changes in global and regional processes, the Japanese political class still needs to continue the course aimed at "normalization". Thus, the main directions of Japan's foreign policy were: strengthening defense capabilities, making major commitments within the framework of the Japanese-American alliance, and intensifying diplomatic efforts in the Pacific. This scientific article will identify the main directions of Japan's foreign policy. The purpose of the study is to determine the most important characteristics of Japan's foreign policy in the new world order and the direction of their evolution at the beginning of the XXI century. The scientific novelty of the study lies in the fact that the transformation of Japan's foreign policy strategy is associated with the modification of domestic policy and the task of Japanese diplomacy to ensure national interests in the new world order. On the practical basis of the research, as a result of the

reforms, the country's defense capabilities are expanding, tasks within the framework of the Japanese-American alliance are increasing, and directions of active positioning in the international arena are being analyzed. As a result of the study, the main characteristics of participants in the foreign policy decision-making system were identified and changes in Japan's foreign policy course at the beginning of the XXI century were analyzed. In addition, the political aspects of Japanese participation in the processes of regional economic integration at the beginning of the XXI century are analyzed. The theoretical and methodological basis of the study allows for a comprehensive analysis of the factors influencing the formation and implementation of Japan's foreign policy. A systematic approach allows us to consider global, regional, as well as domestic political, military-political and ideological processes and trends affecting Japan's foreign and defense policy in the dynamics of their interaction and interaction. In Japan, to identify the main trends in the field of foreign policy decision-making, the methodology of systemic historical analysis was used, which allows us to trace the evolution of relations between subjects, institutions, as well as changes in political and legal norms that determine the course of the state in the field of international politics and security.

Keywords: Japan, foreign policy, new world order, political decisions, transformation of political strategy.

Авторлар туралы мәлімет:

Нурсеитова Лайла Дюсенгалиевна, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Акифуми Шиоя, PhD, қауымдастырылған профессор, Цукуба университеті, Цукуба қаласы, Жапония.

Ахапов Ерлан Абдиевич, PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Нурсеитова Лайла Дюсенгалиевна, PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Акифуми Шиоя, PhD, ассоциированный профессор, Университет Цукуба, г. Цукуба, Япония.

Ахапов Ерлан Абдиевич, PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Nurseitova Laila Duisengalievna, PhD student, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Akifumi Shioya, PhD, Associate Professor, University of Tsukuba, Tsukuba city, Japan.

Akhapov Yerlan Abdievich, PhD, Senior lecturer, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 17 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 03.81.37 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.214

[*1]Дүйсенов Б.Д. **[2]Мәсімханұлы Д.** **[3]Әмірбекова С.К.**

[1,2,3]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]bagdat75@inbox.ru, [2]masimkhan-63@mail.ru,я [3]sagynysh.amirbekova@mail.ru

«АШ-ШУЗУР АЗ-ЗАХАБИЙА» СӨЗДІГІНІҢ ВАТИКАН ВАРИАНТЫ: ЗЕРТТЕЛУІ, НҰСҚАЛАРЫ, ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Ибн Мұхаммед Салихтың 1619 ж. Мысырда түзілген «аш-Шузур аз-захабийа фи-л-луға ат-туркийа» (Түркі тілінің алтын тізбесі) шығармасы мәмлүк қыпшақ тілінде ең соңғы жазылған лингвистикалық-лексикографиялық еңбек болып табылады. Бұл сөздікті ең алғаш 1949 жылы Бесім Аталай аударып, кейін көп уақыт зерттеу жүргізілмеді. Бертінгі уақытта ғана түркиялық зерттеушілер Сами Баскын (2012), Рағед Мұхаммед (2013) және Мұстафа Йігіт (2016) тек бір нұсқасы бойынша диссертациялар жазды. Қазақстанда ескерткіш бойынша арнайы жеке зерттеу мүлдем жүргізілген емес. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы ретінде қолжазбаның 36 нұсқасы анықталып, бұрын белгісіз болып келген Ватикан нұсқасы алғаш рет ғылыми айналымға тартылып отыр. Зерттеудің негізгі мақсаты Ватикан Апостолдық кітапханасы қорынан табылған «аш-Шузур аз-захабийа» сөздігін ғылыми айналымға тарту, әлем кітапханаларындағы нұсқаларын түгендеу, сақталған жерін анықтау, құрылымы мен мазмұны, зерттелуі жайлы тың ақпараттар беру болды. Зерттеу міндеттері барысында Ватикан нұсқасының кодикологиялық сипаттамасы, өзге де қолжазба нұсқаларының ерекшеліктері, атрибуциясы, корректурасы, лексикалық қорының статистикасы, сақталуы және т.б. зерттеулер жүргізу көзделді. Сөздіктің тілдік-мәдени ерекшеліктерін анықтау барысында сипаттау, салғастыру, салыстыру, синхронды және диахронды тұрғыдан талдау, аудару, жүйелеу, баяндау әдістері қолданылды. Нәтижесінде ескерткіштің 6 нұсқасы бойынша сыни мәтін түзіліп, сөздіктің бұрын қарастырылмаған «Мұқаддима» бөлімі толық аударылып, мұндағы тың деректер зерттеу алаңына тартылды. Қорытындылай келгенде ескерткіштің тарихи лексикология, этимология, семасиология, ономасиология, диалектология, этнолингвистика және т.б. салаларда қазіргі қыпшақ, түркі тілдерімен салыстырмалы зерттеулер жүргізуге, деректері этнос тарихы (этногенез), этнос тілі (глоттогенез), халық тілінің негізгі құрылымы, туыстас тілдермен байланысы, т.б. салаларды зерттеуге пайдасы зор екендігі дәлелденді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватикан мен Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары негізінде Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» тақырыбындағы бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН: BR24993132:).

Кілт сөздер: Ватикан Апостолдық кітапханасы, мәмлүктер кезеңі, араб-түркі сөздігі, қолжазба нұсқалары.

Кіріспе

Мәмлүктер кезеңінде (1250–1517) Мысырда жазылған лингвистикалық еңбектер билеуші қыпшақтар мен жергілікті шенеуніктер, тұрғылықты халық арасында байланыс құралы ретінде қолданылған. Бұл кезеңдегі жазба ескерткіштерді зерттеу шығыстану ғылымының бүгінгі таңдағы өзекті мәселесі. Бұл жазба ескерткіштердің ғылыми айналысқа түспей, тасада танылмай жатқан нұсқалары мен тізімдері әлемнің әр түкпіріндегі кітапхана қорларында сақтаулы. Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерін зерттеу мәселелері жөнінде көрнекті түркітанушы Э.Н. Наджиптің пікірі мынадай: «Қазақ ғалымдарының кезекті міндеті

– Мысыр, Түркия, Сирия елдеріне бару, сол жақтан бізге белгісіз болып келген түркітілді қолжазбаларды зерттеу қажет, бұл жазба ескерткіштерді олардың ата-бабалары жазып қалдырған әрі мұнда өте көп қолжазба қоры мемлекеттік, сондай-ақ, меншікті кітапханалар мен архивтерде сақталған» (Наджип, 2004: 83).

Шетелдерде сақталған бабалар мұрасын түгендеу мақсатында Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «BR24993132: Ватикан мен Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары негізінде Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» ғылыми жобасы аясында қазақстандық ғалымдар 2024 жылғы 24 қараша мен 8 желтоқсан аралығында Рим (Италия) және Ватикан архивтері мен кітапханаларына ғылыми іссапармен барып қайтты. Жоба аясында Ватиканның Апостолдық архивтері мен Апостолдық кітапханасында ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ғылыми-зерттеу барысында ортағасырлық түркі хандықтары мен моңғол мемлекеттері билеушілерінің Рим папалары және еуропалық монархтармен хат алмасу, еуропалық саяхатшылардың жазбалары, миссионерлік қызмет туралы мәліметтер, сондай-ақ, ортағасырлық мәдени және сауда байланыстары жөніндегі деректер қарастырылды. Бұл кітапханада Мәмлүктер билігі кезеңінде жазылған арабша-қыпшақша сөздіктердің ең соңғысы саналатын Ибн Мұхаммед Салихтың «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-Ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер) – мәмлүк қыпшақ тілін үйренуге арналған сөздігінің Ватикан нұсқасы табылды. Бұл нұсқа осы күнге дейін лингвистер арасында аты аталып жүргені болмаса, зерттеу алаңына тартылған емес.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада пайдаланылған материалдар – Мәмлүктер кезеңінде жазылған лингвистикалық, лексикографиялық еңбектер қатарында осы күнге дейін көп зерттелмеген Ибн Мұхаммед Салихтың «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-Ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» –الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер (1619ж.) атты сөздігінің нұсқалары мен оны зерттеушілердің еңбегі.

Зерттеу әдістері деректанулық зерттеулерде пайдаланылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салғастырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Мәмлүктер кезеңінде жазылған лингвистикалық еңбектер бойынша жазылған шетелдік, кеңестік және қазақстандық ғалымдардың еңбектері ииіні мен ретіне қарай кеңінен пайдаланылды. Табылған материалдарды талқылап, талдап, саралап, жүйелеп, алынған нәтижелер бойынша ұсыныстар жасалды. Алтын Орда кезеңі, Мәмлүктер заманы жәдігерліктерін, соның ішінде, сөздіктердегі мәтіндерді оқу, аудару, зерттеу, салыстыру әдістері де ғылыми жұмыстың нәтижелі болуына септігін тигізді.

Талқылау

«Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер) – мәмлүк қыпшақ тілін үйренуге арналған сөздік. Авторы Ибн Мұхаммед Салих. Түпнұсқа XVII ғасырдың басында (1619 жылдар шамасында) Мысырда жазылған. Қазір әлемнің әр түкпірінде сақталған нұсқалары өте көп (Baskın, 2012: 7).

«Аш-Шузур аз-захабийа» еңбегінің жазылып біткен уақыты қыпшақ тілінің біртіндеп барып жойылып, оның есесіне осман түріктерінің тілі бел алып тұрған кез еді. Сондықтан «аш-Шузур аз-захабийа» Мысыр елінде жазылған қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің ең соңғысы саналады. Осыдан былай бұл өңірде дүниеге келген азды-көпті жазба ескерткіштердің бәрі де осман түріктерінің мұрасына жатады. Себебі 1517 жылы Осман сұлтаны Йәууз I Селим (1512–1520) Мысырді жаулап алып, өз мемлекетінің провинциясы деп жариялады. 1804 жылы Мысыр жерінде түріктерге қарсы қозғалысты ұйымдастырушы, 1805 жылдан Осман

империясының (1453–1924) шын мәніндегі аймақтық мемлекет билеушісі Мухаммед ‘Али (1805–1848) Мысыртің губернатор-патшасы болды.

Мәмлүктерді елдегі саяси күш ретінде жою мақсатында, өз провинцияларында беделі бар барлық мәмлүктерді 1811 жылы Мухаммед ‘Али Каир қаласына шақыртады. Салтанатты қонақ асына шақырғансып, алдын-ала дайындалған ‘Алидің адамдары шақыруға келген 481 мәмлүктің, біреуінен басқасының барлығын шауып өлтіреді. Мухаммед ‘Али 1817 жылы мәмлүктерді толығымен жояды.

Бұдан бұрын мәмлүктер Наполеонның Каирға жасаған жорығы кезінде көзге түскен болатын. Ол Александрия жеріне ешқандай қиындықсыз енеді. 1798 жылдың маусым айының 25-жұлдызында Каир қаласын алады. Наполеон Каирда 3 жыл (1798–1801) болып, онан соң мәмлүктердің тегеуірінімен ресми түрде Каирды өткізеді.

Осындай тарихи жағдайлардан кейін мәмлүктер, әсіресе қыпшақтар Анадолы түріктерінің арасына біржола сіңісіп, саясат сахнасынан кетті де, тарих «беттеріне» қайта оралмады. Бәрінен де бұл қыпшақтарға жеңіл болды, өйткені олар Османлы түріктермен тілі, салт-дәстүрі, өмір сүру салты, діні және тағы басқа жақтарынан өте жақын болатын. Мәмлүк қыпшақ тілін үйренуге арналған еңбектер XIII–XVII ғасырларда жазылған еді. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазба ескерткіштерді, әдетте осман тілінің тарихына жатқызады» (Олдридж, 1969: 13–15).

Бұл аталған еңбектер ғылыми грамматикалық, лексикографиялық сөздіктер сияқты зерттеулер. Ал, одан басқа XIII–XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде жарық көрген мұралардың қатарында біршама поэтикалық шығармалар, діни немесе философиялық трактаттар кездеседі. Олардың кейбірі осы күнге дейін сақталған да, біразы жоғалып кеткен. Сақталып аман қалғандарының өзі Еуропаның ірі қалаларындағы кітапханалар мен Түркия, Мысыр, Шам, Араб мемлекеттерінің мәдени орталықтары мен кітапхана, мұражай, сарайларында сақтаулы. Сондықтан да, бұл жәдігерліктердің жалпы саны қанша екені әлі нақты анықталған емес. Әйтсе де, осы күні ғылыми ортаға танылып жүрген жазба ескерткіштердің тілі мен тарихынан әдеби, мәдени ерекшеліктерінен диссертациялар қорғалып, халқымыздың тарихи, рухани мұрасына айналуда.

«Аш-Шузур аз-захабийа» жазба ескерткіші арабтарға мәмлүк қыпшақ тілін үйрету үшін жазылған және Мысырдың сол кездегі қазиының ұлы Сәййид Ахмедке арналған. Бұл жөнінде Ибн Мухаммед Салих кітаптың кіріспесінде айтып өтеді. Сол дәуірдегі кітап жазушылардың дәстүрі бойынша әуелі Алла, сосын пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.ғ.с), кейіннен тапсырыс берушіге мадақтар айтқан соң былай дейді:

(1) Ол менен көзінің қарашығы, жүрегінің жемісіндей болған баласына тәлім беруді өтінді. (2) Оның баласы, зерек, дарынды, туа біткен қасиет иесі, мәңгі ілтипатқа лайықты, (3) Алланың күш-құдіретімен қорғалған, бақытты ұрпақ, (4) табысы мен ақылы толысқан – Сәййид Ахмед. Адамдар арасындағы аты – Әмин Мұхаммед (BULAC_36).

«Аш-Шузур аз-захабийа» сөздігінің зерттелу тарихына тоқталсақ, дүниежүзілік ғылыми айналымға еніп, шығыстану ғылымының үлкен бір саласы түркітануда бұрыннан танымал, ертеден белгілі болып келген нұсқасы 1949 жылы әйгілі түрік ғалымы Бесім Аталай шығарған басылым (Atalay, 1949).

Одан бөлек, Бесім Аталайға дейін де араб қарпімен жарыққа шыққан литографиялық бір нұсқасы Торонто (Канада) университетінің кітапханасында PL 193 A7126 шифрімен сақтаулы. Бұл басылым hижра жыл есебі бойынша 1253 жылы (григориан күнтізбесі бойынша 1837 жылы) Каир қаласының Булақ ауданындағы «әл-Муслим» баспаханасында басылып шыққан. Кітаптың авторын Ибн Мұхаммед Салих, Ахмад деп көрсеткен, бірақта атауын «Китаб тарджуман ат-турки уа-л-‘араби» деп атаған (Ibn Muhammad, 1837).

Торонто университеті кітапханасында сақталған литографиялық басылымнан кейін 1949 жылы шыққан Бесім Аталай басылымының кіріспесінде қолжазба туралы былай айтылады: «Жеке кітапханамызда кітаптың екі данасы бар. Біріншісі hижра жыл есебі бойынша 1047 ж.

(григориан күнтізбесі бойынша 1637 жылы) Мысырда шыққаны белгілі. Маңызды мәтіндерімен де, қыпшақ тіліне жақын жақтарымен де оның Мысырда жазылғанына еш шүбә келтірмейміз. Оның өлшемі 13,5×19,5 сантиметр, 42 парақ. Беттердегі мәтін 10x15 сантиметрді қамтиды. Әр бетте 15 жол жазу бар. [...] Екінші көшірме нұсқа 15x20,5 сантиметр болатын 40 парақтан тұрады. Әр бетте 13 жол жазу бар. Беттердің мәтіні 9x15,5 сантиметрді құрайды. Шамасы, бұл басқа көшірмеден алынған болуы керек» (Atalay, 1949: 4). Бұл еңбекте Бесім Аталай «аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасы өзінің жеке қорында сақтаулы екендігін ескертеді, яғни бұл тізімдер қазіргі күні Стамбулда сақталған 2 қолжазба болуы мүмкін (Topkapı Sarayı Müzesi). Бесім Аталай «авторы Бин Мұхаммед Салих бұл кітапты Мысырда қазы болған Шериф Мұхаммед әл-Хусейни әл-Жемезидің ұлы Ахметке түрік тілін үйрету үшін жазған» деген дерек келтіреді (Atalay, 1949: 4). Екі нұсқаны салыстырып, бір бірімен толықтырып, 5 бөлімге бөліп кітап қып шығарған. Қолжазбаның кіріспе бөліміне жалпы шолу жасап, мазмұнымен таныстырып, аудармасын жасамаған. Бесім Аталайдың бұл кітабынан кейін «аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасына арнайы зерттеу жүргізілмеді, көбіне көп Бесім Аталайдың кітабына сілтеме жасалып, сол кітапты ғана қанағат тұтты. Түбегейлі зерттеу жүргізу жұмыстары көп жылдар тоқтап тұрды. Бұл жұмыс соңғы мыңжылдықта, яғни, XXI ғасыр басынан бастап қана қайта қолға алына бастады.

2012 жылы Түркияда Сами Баскын (Sami Baskın) «аш-Шузур аз-захабийа» сөздігін зерттеп, қазіргі түрік тіліне аударып, өзге де нұсқалар мен тізімдерін тауып, өзара салыстырып, текстологиялық талдау жасап, Ондокуз Майыс университетінің (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun) әлеуметтік ғылымдар факультетінде «Eş-Şüzürü'z-Zehebiyye ve'l-Kıtai'l-Ahmediyye fî'l-Lugati't-Türkiyye (Лексикографиялық зерттеу)» атты докторлық диссертация жазып қорғады (Baskın, 2012). Осы зерттеу жұмысында С. Баскын Түркияда сақталған 11 қолжазбаны ғылыми сипаттап, зерттеп, академиялық айналымға енгізген.

Бесім Аталайдан кейін осы тақырыпта еңбек етіп, түркітануға серпін әкелген С. Баскын: «Осы кезеңде өмір сүрген және Молла Салих деген атпен танымал болған Бин Мұхаммед Салих Ирак, Мысыр, Анадолы және Румелияны аралап, халықтың үмітіне сай білім беру жұмыстарын жүргізді» дейді (Baskın, 2011: 32). Шынымен де Ибн Мұхаммед Салих осы қолжазбада өзі пайдаланған көптеген кітаптардың тізімін береді, өзінің өте білімді тұлға болғанын содан-ақ білуге болады.

Рағед Мұхаммед (Raghed Mohammad) 2013 жылы Маниса провинциясының көпшілік кітапханасындағы көшірмені зерттеп, «Eş-Şüzûrü'z-Zehebiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye ve'l-Arabiyye Üzerine bir inceleme» атты магистрлік диссертация жазып қорғады (Mohammad, 2013). Бұдан бөлек, 2016 жылы тағы да бір түркиялық маман Мұстафа Йігіт (Mustafa Yiğit) «Ibn Sâlih Muhammed'in Eş-Şuzûru'z-Zehebiyye ve'l Kita'ül Ahmediyye fi'l lugati't türkiyye'si (morfolojik inceleme ve metin)» атты тақырыпта магистрлік жұмысын қорғап шықты (Yiğit, 2016). Бұл магистрлік жұмыстардың қосымшасында аталған қолжазбаның факсимилесін беріп отырған.

Бұдан бөлек, «аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасының басқа да нұсқалары мен тізімдерін خزانة التراث - فهرس مخطوطات (Хизанат-ат-турас – фихрис махтутат) – «Қазыналы мұра – қолжазбалар көрсеткіші» каталогынан табуға болады. Мұнда араб қолжазбаларының әлемнің әр түкпіріндегі кітапханаларда сақталған нұсқаларының тізімі берілген (https://app.turath.io/book/5678).

Қазақстанда «аш-Шузур аз-захабийа» сөздігі бойынша Ә. Құрышжанұлы жазылған энциклопедиялық мақала (Құрышжанұлы, 2004) және кейбір отандық ғалымдар бірлі-жарым еңбектерде атын атап, бұрынғы зерттеулерге сілтеме көрсеткені болмаса арнайы аударма жасалып, зерттеу алаңына алынған жоқ болатын. 2023 жылы Б.Д. Дүйсенов пен Х.И. Назыр құрастырған «Түркі тілінің алтын тізбесі» атты кітап жарық көрді. Мұнда сөздіктің нұсқалары түгенделіп, араб-қыпшақ-қазақ тілдеріндегі аудармалары толық берілген (Дүйсенов, Назыр, 2023). Бірақта Ватикан нұсқасы бойынша аударма жасалған емес, зерттеулер жүргізілген емес.

Бұл мақалада Ватиканда сақталған нұсқалармен таныстырып, өзге де нұсқалардың сақталуы, зерттелуі жайында жұмыстар жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері

Қаралып отырған шығарманың көшірмелері өте көп тараған. Ұлыбритания, Германия, АҚШ, Түркия, Мысыр, Франция, Тунис, Сауд Арабиясы, Ирак және т. б. елдердің кітапханаларында сақталған нұсқаларымен танысып, жан жақты қарастырдық. Жұмыстың көшірмелері көп болғандықтан, бұл зерттеуде әлемнің әр түкпірінде сақталған әрбір нұсқаны тауып, олардың сақталған орыны мен шифрін, абоненттік номерін, сипаттамалары мен жан-жақты мәліметтер беруге тырыстық. Жазба ескерткіштің нұсқаларын зерттеу өте маңызды жұмыстардың бірі болып табылады. Қолжазба нұсқаларын зерттеу арқылы тарихи, мәдени, тілдік, кезеңдік және т.б. ерекшеліктерін қарастырып, қолжазбаның алғашқы нұсқасын, авторын, тілдік қорын және т.б. қажетті ақпараттарды алуға зор мүмкіндік болады.

«Аш-Шузур аз-захабийа» шығармасының нұсқалары:

Ватикан Апостолдық кітапханасындағы Шығыс қолжазбалары қорында. *Sbath.263* шифрімен сақталған қолжазбаны Ватиканға барған сапарда қолмен ұстап, көзбен көріп, көшірмесін арнайы тапсырыс беріп алдырдық. Ватикан Апостолдық кітапханасындағы манускриптер «Vaticani Latini», «Vaticani Arabici», «Vaticani Persiani», «Vaticani Turcici» сияқты арнайы топтамаларға (коллекция) бөлінген. «Аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасының алдындағы *Sbath.263* шифірінен бөлек *Vat.ar.506 және Vat.Turkish.74.* шифрлерімен сақталған нұсқалары бар. Соңғы екі нұсқаның сапасы нашар, кейбір жерлерінде сиясы жайылып кеткен және одан басқа да әртүрлі ақаулары бар. Бұл құнды қолжазба Ватикан Апостолдық кітапханасының Поул Сбат (1887–1945) қолжазбалар топтамасында сақталған. Сириялық католиктік дін қызметкері Поул Сбат өз қолындағы 1325 қолжазбаның жартысын 1927 жылы Ватикан кітапханасына сатқан (Gianni, 2022). Осы қолжазбалар арасында мәмлүк қыпшақтары жазып қалдырған сөздік, трактат, рисала, шарх, мантық және т.б. жанрларда жазылған жазба ескерткіштерді кездестіруге болады. Қағаздың өлшемдері 200x150 мм, Әр бетте 15 жол жазу бар. Қолжаз*ба насхи* жазуымен Мысырда көшірілген. Ватикан кітапханасындағы сипаттамасында 1701 жылы жазылған деген уақыт беріліпті. Бұл уақытты кітапханашылар шартты түрде қойған болу керек деп ойлаймыз. Себебі бұл қолжазба 1637 жылы жазылғаны белгілі факт. Авторы: Ибн Мұхаммед Салих. Шығарма кіріспе (муқаддима), 4 бөлім (рүкін) және қорытындыдан (хатыма) тұрады.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Mil Yz A 4764/I шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 42 параққа жазылған. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Қағаздың өлшемдері 192x137 мм, мәтін өлшемдері 150x100 мм. Әр бетте 15 жол жазу бар. Қолжаз*ба насхи* жазуымен Мысырда 1047 жыл *мухаррам* / 1637 жыл мамыр-маусым айларында көшірілген (парақ [42a]). 1949 жылы шыққан Бесім Аталай басылымының кіріспесінде қолжазба туралы былай айтылады: «Жеке кітапханамызда кітаптың екі данасы бар. Біріншісі маңызды мәтіндерімен де, қыпшақ тіліне жақын жақтарымен де оның Мысырда жазылғанына еш шүбә келтірмейміз» (Topkapı Sarayı Müzesi: 26.).

Бұл нұсқа – Бесім Аталайдың жеке кітапханасындағы бірінші қолжазба. Бесім Аталай бұл қолжазбаны 1966 жылы осы кітапханаға сыйға тартқан. 2012 жылы Түркияда Сами Баскын (Sami Baskın) қорғаған диссертацияда қолданған А шифрлы қолжазба осы болып табылады.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Mil Yz A 1522 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 65 параққа ([2a]-[66a]) жазылған. Қағаздың өлшемдері 240x170 мм, текст өлшемдері 150x80 мм. Әр бетте 11 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен сары қағазға көшірілген. Араб тілінен түркі тіліне аударылған сөздік. Түркі сөздері жолдардың арасына жазылған.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Mil Yz A 4824 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 41 параққа ($1^б$-$41^б$) жазылған. Қағаздың өлшемдері 205х145 мм, мәтін өлшемдері 150х95 мм. Әр бетте 13 жол жазу бар. Сөздердің басы, үзілістері, аудармалары қызыл сиямен жазылған, жолдары ретсіз. *Насхи* жазуымен Еуропа қағазына көшірілген. Шығарманың аталуы $2^а$ бетте, автордың есімі $4^б$ бетте берілген.

Бұл нұсқа Бесім Аталайдың жеке кітапханасындағы екінші қолжазба. Бесім Аталай бұл қолжазбаны да 1966 жылы кітапханаға сыйға тартқан. «Шамасы, бұл басқа көшірмеден алынған болуы керек» (Atalay, 1949: 4). Бұл еңбекте Бесім Аталай «аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасы өзінің жеке қорында сақтаулы екендігін ескертеді, яғни, бұл екі нұсқа қазіргі күні Анқарада сақталған 2 қолжазба болып саналады (Topkapı Sarayı Müzesi: 26). Бесім Аталай «авторы Бин Мұхаммед Салих бұл кітапты Мысырда қазы болған Шериф Мұхаммед әл-Хусейни әл-Жемезидің ұлы Ахметке түрік тілін үйрету үшін жазған» деген дерек келтіреді (Atalay, 1949: 4). Ол осы екі нұсқаны салыстырып, бір бірімен толықтырып, 5 бөлімге бөліп, кітап қып шығарған. Қолжазбаның кіріспе бөліміне жалпы шолу жасаған, мазмұнымен таныстырған, бірақта кіріспе бөлімінің аудармасын жасамаған. Осы нұсқа 2012 жылы Түркияда Сами Баскын (Sami Baskın) қорғаған диссертацияда қолданған С шифрлы қолжазба болып табылады. Кітапхана картотекасына «Абу Хаййан ал-Луғавидің «ал-Луға ад-диррийа фи-л-луға ат-туркийа» деген атаумен енгізіліп, жаңылыс атау берілген.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Hk 2781 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 25 параққа ($1^б$-$25^а$) жазылған. Қағаздың өлшемдері 205х145 мм, текст өлшемдері 150х95 мм. Әр бетте 15 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен Европа қағазына көшірілген. Шығарма атауы мен авторының есімі оның кіріспе (Дибаджа) бөлімінде беріледі. Жаноғлу (Canoğlu) вақыф кітапханасының мөрі соғылған. Кітапхана картотекасында жай ғана «Луғат» атауы берілген.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Hk 73 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 34 параққа ($1^б$-$34^а$) жазылған. Қағаздың өлшемдері 207х150 мм, текст өлшемдері 159х85 мм. Жазылған жолдардың саны бір түрлі емес. *Насхи* жазуымен көшірілген. Анқара кітапханасы және Ұлттық ағарту кітапханасы мөрлері соғылған.

«Beyazıt Devlet Kütüphanesi» кітапханасында 6825 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Шығарма 40 параққа ($1^б$-$40^а$) жазылған. Әр бетте 16 жол жазу бар. *Та'лиқ* жазуымен көшірілген.

«Millet Yazma Eser Kütüphanesi» кітапханасында 34 Ae Lugat 150 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Шығарма 83 параққа ($2^а$-$84^б$) жазылған. Шығарманың басты бөлігі ($1^б$ беті) жоқ. Қағаздың өлшемдері 150х105 мм, текст өлшемдері 115х30 мм. Әр бетте 11-12 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен көшірілген. Көшіруші – Сүлейман ибн 'Абдаллаһ. Көшірілген заманы – 1048 жыл зу-л-қа'да/1639 жыл наурыз-сәуір айлары ($84^б$ бет). Кітапхана картотекасында шығарманың атауы «ад-Дурра ал-мудийа» деп қате белгіленген.

«Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi» кітапханасында Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Ha 217/III шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Шығарма 50 параққа ($141^б$-$190^а$) жазылған. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Әр бетте 13-14 жол жазу бар. 1100/1688-1689 жылы көшірілген. Кітапхана картотекасында шығарманың кіріспе бөлігі араб тілінде жазылғандықтан болса керек бұл еңбек араб тілінде жазылған деп берілген.

«Balıkesir İl Halk Kütüphanesi» кітапханасында 10 Hk 74 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Балыкесир қаласы). Шығарма 22 параққа ($1^б$-$22^б$) жазылған. Әр бетте 15-16 жол жазу бар. Соңы жоқ. Араб сөздері қара немесе көк, түркі сөздер қызыл сиямен жазылған.

«Mevlâna Müzesi» кітапханасында 4003/I шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Коня қаласы). Шығарма 30 параққа ($1^б$-$30^б$) жазылған. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Қағаздың өлшемдері 218х160 мм, текст өлшемдері 160х103 мм. Әр бетте 15 жол жазу бар. Ескі мұқабасы сақталған.

«Дар ал-кутуб» кітапханасында 51571 шифрімен сақталған қолжазба (Мысыр, Каир қаласы). Шығарма 38 параққа ($1^б$-$38^а$) жазылған. Қағаздың өлшемдері 150х220 мм. Әр бетте 19 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен көшірілген.

«Manisa İl Halk Kütüphanesi» кітапханасында 45 Hk 2867 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Маниса қаласы). Қағаздың өлшемдері 153х105 мм. Әр бетте 13 жол жазу бар. Көлемі 111 парақ.

«Тілдер мен өркениеттер университеттік кітапханасында» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) сақтаулы BULAC_MS_ARA_36 нөмерлі қолжазба (Франция, Париж). Ол кітапханада كتاب الدرة قضية في اللغة التركية (Китаб ад-Дурра қадиййа фи-л-луға ат-туркийа) деген атпен тіркелген (BULAC_36). Кітапхананың анықтамалығында қолжазба туралы мынадай мәліметтер берілген: Бұл картотекадағы шығарманың атауы қолжазбаның f.1r бетіне сәйкес келеді. Абдолғани Ахмад-Биуд (Abdelghani Ahmad-Bioud (1913–1989) өз хабарламасында бұл еңбекке الدرة المضيئة في اللغة التركية (al-Durraẗ al-muḍīʾaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ) деген атау береді. Оның тағы да басқа الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية (al-Šuḏūr al-ḏahabiyyaẗ wa al-qiṭaʿ al-Aḥmadiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ) деген атауы f.3v бетінің ішінде кездеседі. Қолжазбаның f.1r бетіндегі француз тілінде жазылған хабарламада «1831 жылы А.» деген қол қойылған. Қолжазбаның кіріспесінде шығарма, оның жазылу себептері туралы қысқаша айтылады және 8 тарауының тақырыбы берілген: бұл араб тілінде жазылған түркі грамматикасының оқулығы. Қолжазба алғаш рет Париждің Жас тілдерге арналған корольдік мектебі кітапханасының араб каталогында №24 нөмерімен тізімге алынып, кейіннен 1837 ж. №32 нөмерімен Жуаним (Jouannim) қорының тізіміне тіркелген. Қазіргі күні Парижде «Тілдер мен өркениеттер университеттік кітапханасында» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) сақтаулы, одан бөлек жалпыға қолжетімді BULAC_MS_ARA_36. сайтында PDF форматта жүктеп алуға ыңғайлы етіп сақталған. Қолжазба 47 парақтан тұрады, жазуы *насхи*, араб сөздері қара сиямен, қыпшақ сөздері мен тақырып атаулары қызыл сиямен жазылған. Көлемі 205 х 155 мм. Біз бұл кітапта берілген факсимилені осы сайттан жүктеп алғанымызды ескертіп, https://bina.bulac.fr сайтына шексіз алғыс білдіреміз!

«Тілдер мен өркениеттер университеттік кітапханасында» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) сақталған BULAC_MS_ARA_37 нөмерлі қолжазба (Франция, Париж). (al-Šuḏūr al-ḏahabiyyaẗ wa al-qiṭaʿ al-Aḥmadiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ – Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-Ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа) деген атпен сақталған қолжазба (BULAC_37). Бұл қолжазбаның сақталу орыны да Кітапханаға қолжазбаны тапсырған Сүлеймен әл-Хара’ири (سليمان، الحرائري, 1824–1875). Қолжазба 27 парақтан тұрады. *Насхи* жазуымен көшірілген. Алдыңғы жағы мен алғашқы екі беті түрлі-түсті бояумен көркемделген. Қолжазбаның өлшемі 210 х 155 мм. Әрбір бетте 150 х 85 мм жақтау салынып, соның ішінде 15 жол жазу хатталған. Тақырыптары мен қыпшақ сөздері қызыл түспен, ал араб жазулары қара түспен жазылған.

Америка Құрама Штаттарының Коннектикут (Connecticut) штатының Нью-Хейвен (New Haven) қаласындағы Йель университетінің (Yale University) «Бейнеке сирек кітаптар мен қолжазбалар кітапханасы» (Beinecke Rare Book and Manuscript Library) қорында Arabic MSS 557; шифрлармен сақталған қолжазба.

Америка Құрама Штаттарының Коннектикут (Connecticut) штатының Нью-Хейвен (New Haven) қаласындағы Йель университетінің (Yale University) «Бейнеке сирек кітаптар мен қолжазбалар кітапханасы» (Beinecke Rare Book and Manuscript Library) қорында Arabic MSS 764 шифрлармен сақталған қолжазба. Бұл нұсқалардың бірі (Arabic MSS 764) толық әрі көркем жазумен жазылған. Төмендегі сілтемеде осы екі нұсқа туралы толық мәлімет берілген: https://collections.library.yale.edu/catalog

«Патша Са‘уд университеті» (جامعة الملك سعود) кітапханасында 4220 нөмерімен сақталған қолжазба (Сауд Арабиясы, Эр-Рияд қаласы). Бұны https://ketabpedia.com сайтынан жүктеп алуға жақсы жағдай жасалған (Аш-Шузур, 4220; 4892)

«Патша Са‘уд университеті» (جامعة الملك سعود) кітапханасында 4892 номерлерімен сақталған қолжазба. Қолжазбаның өлшемі 14,2 х 20,2 см.

20-21-22-23-24-25-26-27-28-29. «Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығында» 10 қолжазба сақталған. Олардың алғашқысы 5376 номерімен сақталған қолжазба (Сауд Арабиясы, Эр-Рияд қаласы), авторы Мұхаммед бин Салих; 4328-ФБ номерлі; 4329-ФБ номерлі; معجم عربي تركي – «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4330-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; معجم عربي تركي – «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4331-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; الشذور الذهبيه والقطع الاحمديه атты шығарма 4332-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; 4334-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; قاموس عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4335-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; معجم عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4336-1-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; كتاب عن اللغه التركيه – «Түрік тілі туралы кітап» атты шығарма 4336-2-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих.

Қолжазбалардың бұл тізімі Сауд Арабиясында жасалған электронды каталог خزانة التراث فهرس مخطوطات - (Хизанат ат-турас – фихрис махтутат) – «Қазыналы мұра – қолжазбалар көрсеткіші» каталогтар тізімінен алынды (Хизанат ат-турас).

«Мюнхен орталық қалалық кітапханасында» 768 номерімен сақталған қолжазба (Германия, Мюнхен) (Aumer, 1866: 341-342). Өлшемі: 19х14 см. 49 парақ. Әр бетте 13 жол жазу бар. Шығарма османдық тілде емес, Каффа қаласы жанында жасайтын татарлар (қыпшақтар) тілінде жазылған. Авторы: Маулана ибн Мұхаммед Салих. Шығарма кіріспе (мұқаддима), 4 бөлім (рүкін) және қорытындыдан (хатима) тұрады. Автор 30-дан астам дерек пайдаланғанын айтады. Қолжазба Марсель (J.J. Marcel) жағынан Каирден алып келінген.

«Кембридж университеті» кітапханасында 799 номерімен сақталған қолжазба (Ұлыбритания, Кембридж қаласы). Авторы: Маулана ибн Мұхаммед Салех деп көрсетілген. 61 парақтан тұрады. Араб-насхи хатымен көшірілген. Алдымен университет құрамындағы Тринити-Колледжге (Trinity College) тиісті болған. Ол жерде R.13.18 номеріне ие болған (Browne, 1922).

Франциядағы халықтық кітапханалар фондтарында 18-Алжир бөлшегінде 36 номерімен сақталған қолжазба (Fagnan, 1893). Авторы: Маулана ибн Мұхаммед Салих деп көрсетілген.

Шис пайғамбар жұма мешітінде орналасқан «Мадрасат ан-Наби Шис» кітапханасында «ал-Луға» бөлімінде 165/222 номерімен сақталған қолжазба (Ирақ, Мосул қаласы). Араб балаларына түркі тілін үйретуге арналған. 1162/1748-1749 жылы көшірілген. Авторы: Ибн Мұхаммед Салех (Давуд ал-Чалаби, 1967: 222).

«Топкапы сарайы музейі», III Ахмед қорында, 2922/XI номерімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Көлемі 25 парақ. Соңында ақаулықтары бар. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Әр бетте 13 жол жазу бар. Насхи жазуымен көшірілген. Қолжазба Кувейтте жасалынған.

Принстон университеті кітапханасындағы Islamic Manuscripts қорында 965 номерімен сақталған «al-Shudhūr al-dhahabīyah wa-al-qiṭa‘ al-Aḥmadīyah fī al-lughah al-Turkīyah» атты қолжазба. Авторы Mawlānā ibn Muḥammad Ṣāliḥ, көшірушісі Ахмед Бен Сүлейман Бен Кемал Паша (h.ж.б. 940 ж./ 1534 ж. қайтыс болған). Қолжазба ff. 39 беттен тұрады, көлемі 215 х 155mm. Әрбір бетте 13 жол жазу бар. Қолжазба XIX ғасырда көшірілген.

Араб қарпімен литографиялық түрде жарыққа шыққан бір нұсқасы Торонто (Канада) университетінің кітапханасында PL 193 A7126 шифрімен сақтаулы. Бұл басылым hижра жыл есебі бойынша 1253 жылы (григориан күнтізбесі бойынша 1837 жылы) Каир қаласының Булақ ауданындағы «әл-Муслим» баспаханасында басылып шыққан. Кітаптың авторын Ибн Мұхаммед Салих, Ахмад деп көрсеткен, бірақта атауын «Китаб тарджуман ат-турки уа-л-‘араби» деп атаған (Ibn Muhammad Sālih, 1837). «Аш-Шузур аз-захабийа» жазба ескерткішінің көптеген нұсқаларында кіріспесінен кейін бірінші рүкінде (бөлімде) 8 баб (тарау) бойынша

сөздіктер берілген. Одан кейінгі рүкіндерде сөздердің грамматикалық үлгілері беріледі. Соңында хатима (соңғы сөз) беріледі. Бұл басылым да осы тәртіппен түзілген.

Қосымша бұл шығарма туралы Броккельман каталогында мынадай мәліметтер берілген: Brockelmann, GAL, SII, 632 (13); Baghdādī, Īḍāḥ al-maknūn, II, 42 (author: Muḥammad ibn Ṣāliḥ); München no. 768 (Ibn Muḥammad Ṣāliḥ); Fihrist-i Kitābkhānah-’i ihdā’ī-i Āqā-yi Sayyid Muḥammad Mishkāt bih Kitābkhānah-’i Dānishgāh-i Tihrān, III/2, p. 418f; Fihris al-makhṭūṭāt al-‘Arabīyah fī Maktabat al-Awqāf al-‘Āmmah fī Baghdād, IV, 6894 (Muḥammad Ṣāliḥ); Gotha 354 (with title, author: Ibn Muḥammad Ṣāliḥ). The same incip. Uppsala (Tornberg) no. 56, with title: al-Durrah al-muḍī’ah fī al-lughah al-turkīyah (author: Ibn Muḥammad Ṣāliḥ); but this risālah is referred to in the present ms. (fol. 3b) under the title: al-Risālah al-marḍīyah fī al-lughah al-Turkīyah. The title of the present ms. occurs on fol. 3a, ult. Incip الحمد لله الذى شرف الانسان و زينه بالنطق. (Brockelmann, 1937–1942; Brockelmann, 1943–1949).

Осылайша, біз, «аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасының 36 нұсқасын анықтадық. Ендігі кезекте шығарма атрибуциясына тоқталып, атауы мен оның авторының әр қолжазбада не себепті әртүрлі болып келетіндігіне қатысты тоқталып өткенді жөн көріп отырмыз. Осы 36 нұсқада бұл шығарманың атауы негізінен «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер) деген классикалық атаумен кездеседі. Қолжазбаның барлығында бірдей автор шығарманың атын «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» деп атадым деп келтірген. Бірақта бұл шығарма әлемнің әр түкпіріндегі кітапханаларда әртүрлі атаулармен сақталған. Себебі, кітапхана қызметкерлері қолжазбаның шынайы атауын анықтай алмағандықтан әртүрлі атау берген деп есептейміз.

Шығарма негізінен өзінің классикалық атауы «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمدية في اللغة التركية) деген атпен сақталған. Одан бөлек, мынадай атаулар кездеседі:

1. «Луғат» (Milli Kütüphane: 06 Hk 2781);
2. «ад-Дурра ал-мудийа» (Millet Yazma Eser Kütüphanesi: 34 Ae Lugat 150; Ыстамбұл);
3. «Китаб ад-Дурра қадиййа фи-л-луға ат-туркийа» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations: BULAC_MS_ARA_36; Париж);
4. معجم عربي تركي – «Арабша-түрікше сөздік» (Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығы: 4330-ФБ; 4331-ФБ; 4336-1-ФБ; Эр-Рияд);
5. قاموس عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» (Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығы: 4335-ФБ; Эр-Рияд);
6. كتاب عن اللغه التركيه – «Түрік тілі туралы кітап» (Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығы: 4336-2-ФБ; Эр-Рияд);
7. «Китаб тарджуман ат-турки уа-л-‘араби» (Торонто университетінің кітапханасы: PL 193 A7126; Канада);

Бұл қолжазбалардың осылай әртүрлі аталуының басты себебі, алдында айтып өткеніміздей, кітапханада картотека толтырушылардың қолжазбаның анық атын айқындай алмағандығынан болуы керек. Шығарманың авторы Ибн Мұхаммед Салих Абу Хаийан ан-Нахвидің «ад-Дурра әл-мудийа» атты сөздігін қолданғанын атап өтеді. Кітапхана қызметкері қолжазбаның кіріспесінде айтылған осы еңбекті шығарманың атауы екен деп ойлап, «ад-Дурра әл-мудийа», «Китаб ад-Дурра қадиййа» атауларын қолданған. Бұдан бөлек, шығармада автор бұл еңбекті «Му‘аджаму ‘араби уа туркийа» معجم عربي تركي – «Арабша-түрікше сөздік», Қамусу ‘араби уа туркийа» قاموس عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» деген сияқты атауларды да кітапхана қызметкерлері қолжазбаның «Кіріспе» бөлімінде кездесетін атауларына орай қойған болу керек деп санаймыз.

Ендігі кезекте, шығарманың авторы туралы да әртүрлі қайшылықтар бар. Шығарманың көбінде бұл еңбектің авторы Ибн Мұхаммед Салих деп жазылған. Қолжазбада еңбектің авторы туралы мынадай жолдар бар: عفو مولاه ابن محمد صالح – бұны біз «Иесінің кешірімін үміт етуші

Ибн Мұхаммед Салих» деп аудардық. Ал кітапхана қызметкерлері мағынасын нақты анықтай алмағандықтан автордың алдына «Молла», «Маулана» деген атаулар қосып аударған. Сондықтан да Ибн Мұхаммед Салихтың алдыңғы жағына Молла, Маулана сөздері қосылып отырған.

Шығарманың құрылымы және мазмұны. «Әш-Шузур әз-захабийа» жазба ескерткіші «Мұқаддима» бөлімі және етістіктер мен есімдіктер масдары бойынша түзілген үлкен 4 рүкін (бөлім) және хатымадан (соңғы сөз) тұрады (Vat.ar.506). Бірінші рүкінде масдар және масдардан түрленетін есімдік пен етістіктер туралы (الركن الأول في بيان المشتقات) 8 баб (тарау) бар, екінші рүкінде есімдіктер (الركن الثاني في بيان الاسماء), үшінші рүкінде жақ бойынша жіктеу жалғаулары мен сілтеу есімдіктері (الركن الثالث في بيان الضمائر المنفصلة والاسماء الإشارة), төртінші рүкінде араб және түркі тілдерінде ортақ қолданыстағы сөздер (الركن الرابع في بيان الكلمات المشتركة بين العربيّة والتركيّة في الاستعمال), хатымада (соңғы сөз) әртүрлі сөз таптарынан, соның ішінде зат есім, етістік, көмекші сөздерден және жалғаулардан құралған сөз тіркестері (الخاتمة الكلام المركب من المفردات المتفرقة من مصادر وافعال واسماء) берілген. Бірінші рүкіндегі сегіз баб:

Бірінші баб масдар (түбір) туралы (الباب الأول في بيان المصدر);
Екінші баб әмір (бұйрық) туралы (الباب الثاني في بيان الامر);
Үшінші баб болымсыз етістік туралы (الباب الثالث في بيان النهي);
Төртінші баб өткен шақ етістігі туралы (الباب الرابع في بيان الماضي);
Бесінші баб келер шақ етістігі туралы (الباب الخامس في بيان المضارع);
Алтыншы баб зат есім туралы (الباب السادس في بيان الاسم الفاعل);
Жетінші баб болымсыздық жалғауы туралы (الباب السابع في بيان علامة النهي);
Сегізінші баб көпше түрдің жалғауы туралы (الباب الثامن في بيان علامة الجمع).

Осы күнге дейін бұл ескерткіш 8 бабтан тұрады деген қате тұжырым тарап келген болатын. Ал анығында бұл 8 баб бірінші рүкіннің ішіндегі бабтар болатын. Ескерткішті бастан-аяқ толық зерттемегендіктен осындай жаңсақ пікірлер үнемі бір автордан екінші авторға көшіріліп жүре беретін әдет бары, бәрімізге аян. Сондықтан да ортағасырлық арабжазулы ескерткіштерді түпнұсқадан аударып, ғылыми айналымға тарту бүгінгі шығыстану ғылымының басты міндеттерінің бірі деп білеміз.

Жоғарыда атап өткен сөздіктердің дәстүрі бойынша бұл жазба ескерткіштің басында «Мұаддима – Кіріспе» берілген. Бірақта бұл сөздіктің ерекшелігі сол, мұнда екі «мұқаддима» беріледі. Шығарманың басында «Бисмилладан» басталған соң, әуелі Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтылып, шығарманы жазуға тапсырыс берушіге құрмет сөздері жазылған. Кейіннен бұл сөздікті жазу барысында туындаған қиындықтар мен оны еңсеру жолдары және өзі оқыған кітаптар, пайдаланған әдебиеттер, сол замандағы түркі тілінің ахуалы туралы қысқаша мәліметтер бере келіп, қолжазбаның 5-ші бетінің соңғы қатарларында сөздік бөлімдері басталар алдында «هذه المقدمة في بيان ما يحتاج إليه الشارع في هذا الكتاب – *бұл кіріспе осы кітапты оқуды бастамақшы болған адамға қажетті нәрселерді баяндауға арналған»* кіріспе деген жолдар жазылған. Жазба ескерткішке арналған жалпылама үлкен «мұқаддиманың» ішінде сөздіктің құрылымын түсіндіруге арналған кішірек «мұқаддима» тағы да берілгенін байқауға болады. Бұл өзге ескерткіштерде кездесе бермейтін ерекшелік.

Біз «әш-Шузур әз-захабийа» сөздігін бастан-аяқ толық аударып шыққандықтан ендігі кезекте, әрбір бөлімдегі сөздерге тоқталмасақ та, ең басты мәліметтерді көрсетуді жөн көреміз. Бұл жерде «Мұқаддима» бөлімінде берілген тың деректер бұрын-соңды ешбір жерде кездескен емес. Өйткені, бұл сөздікті түрік тіліне аударған алғашқы зерттеуші ғалым Бесім Аталай да жазба ескерткіштің «Мұқаддимасын» аудармаған. Ол тек сөздік бөлімін ғана аударып шыққан (Atalay, 1949). Сондықтан да шығарманың «Мұқаддима» бөліміндегі тың деректер қазіргі шығыстану ғылымына қосылған жаңа материалдар болады деп білеміз.

Сөздіктің араб тіліндегі мәтінін берсек, мақала көлемі көтермейді. Сондықтан да, шығарманың қазақ тіліне аударылған мәтінін қысқартып, ең маңызды бөліктерін ғана береміз.

«Әш-Шузур әз-захабийа» сөздігінің *аудармасы*:

(*2 бет*) *Осыдан кейін барлық жан-тәнімен Аллаға жалбарынатын және Иесінің кешірімін үміт етуші Ибн Мұхаммед Салих былай дейді: Кісі сөйлесетін адамның сөзін түсініп, оған жауап қайтару үшін оның тілін білу керек. Біздің заманамыздағы билік Осман мемлекетінің*[3] *тілі сұлтандар сөйлейтін түркі тілі. Көптен бері түркі тілі туралы кітапша жазу ойымда бар еді. Менен осы туралы жақындарым мен достарым көп рет қайта-қайта сұрады. Мен болсам екі ұдайы пікірде жүрдім. Өйткені жол көрсететін адам болмады. [...] Ол – «Әбу-л-‘Иззәт уә-н-Наср».*[4] *[...] Ол менен көзінің қарашығы, жүрегінің жемісіндей болған баласына тәлім беруді өтінді. Оның баласы, зерек, дарынды, туа біткен қасиет иесі, мәңгі ілтипатқа лайықты, Алланың күш-құдіретімен қорғалған, бақытты ұрпақ, табысы мен ақылы толысқан – Сәййид Ахмед. Адамдар арасындағы аты – Әмин Мұхаммед. (5 бет) Мен бұл кітапшаны есте сақтауға қолайлы етіп жинақтадым және айтуға ыңғайлы үлгіде дайындадым. [...] Мен бұл кітапшаны: «аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ әл-Ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» – деп атадым. [...] мен бұл кітапты көп қолданылатын түбірлер (масдар) мен пайдалануға қолайлы есімдер негізінде жинақтадым. [...] (6 бет) Осы кітапшаны жазғанда менің қасымда отыздан астам түрлі тілдерде: арабша-түрікше, парсыша-түрікше, түрікше, науаи және түрікше-пәһлеуише кітап жиналды. Мысалы, «Ахтари әл-кәбир», «Мирқат», «Нығматуллаһ», «Халими Чәләби», «Сихах әл-‘ажам», «Сихах әл-байан», «Жауаһир ал-уқуд», «Ибн Мәләк», «Хамд сәна», «Тухфат әл-әдәб», «Данстән», «Нисаб ас-сибйан», «Нисаб әл-футйан», «Шарх нисаб ас-сибйан» Сәййид Шәриф Журжанидікі, «Лұғат Шаһиди», «Тухфат Хусам», «Лұғат әл-Гүлістан», тағы сол сияқты «Әбйат әл-Гүлістан әл-‘арабийа» және оның «Шархы», Молла Хункардың «Лұғат әл-мәснәуи әл-‘арабийа» (кітабы). Осы кітапшаны (рисаланы) жазу барысында Алла тағала маған «Гүлістан» кітабының екі арабша шархын [пайдалануды] жеңіл қылды. Оның бірі, Сәййиди ‘Әли Мұстафа ибн әс-Сұлтанға тиесілі. Енді бірі, Сұлтан Сүлейменнің ұстазы Сурури Чәләбиге тиесілі. Оларға Алланың рақымы мен ризашылығы болсын! Және төменде аты аталатын ғалымға тиесілі «Гүлістан» кітабының кіріспесінің шархымен (Шарх дибаджат ал-Гулистан) танысу және аты аталмаған басқа да кітаптарды пайдалану қолжетімді болды.*

Сөздіктің мұқаддима – кіріспе бөлімінде байқағанымыздай, Ибн Мұхаммед Салих көптеген кітаптарды қолданған. «аш-Шузур аз-захабийа» жазба ескерткіші сан алуан грамматикалық тәсілдерді қолданып, арабтарға түркі тілін үйрету үшін дайындалған ерекше еңбек. Болашақта осы ескерткіш бойынша жаңа зерттеулер жүргізу арқылы ескіқыпшақ тілінің бүгінгі шешілмей жатқан проблемаларының түйінін ашуға болады деп сенеміз.

Қорытынды

Қорытындылап келгенде, біздің негізгі мақсатымыз – «аш-Шузур аз-захабийа» арабша-қыпшақша сөздігінің зерттелуі мен әлемнің әр түкпірінде сақталған нұсқалары мен тізімдерін түгендеу, қазақстандық шығыстану ғылымының айналымына енгізу болатын. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін алдымызға көптеген міндеттер қойып, өз мақсатымызға жеттік деп есептейміз. Бұл жазба ескерткіш өте көп тарағандығын анықтап, олардың сақталған қорлары мен шифрлерін, тіпті, қайсысын кім зерттегеніне дейін анықтадық. Келешекте осы қолжазбалардың тіл білімі, тарих, деректану, шығыстану саласында тілдік-мәдени дереккөз ретінде құндылығын зерделеп, тарихи, лингвистикалық ғылыми зерттеулер жүргізу

[3] Кіші Азияда (Анадолы) 1300-жылдары түркі халық тарапынан құрылған мемлекет. Алғашқы сұлтаны Осман бей атымен аталған.

[4] Құрметті және көмектесуші.

жұмыстары күтіп тұр. Қазақ тілінің арғы тегі қыпшақ тобы болса, бұл сөздік сол тілдің қолданысын жан жақты талқылаған.

Әдебиеттер:

Atalay, 1949 – *Atalay B.* Molla Sâlih: Eş-Şüzûr-üz-Zehebiyye vel-Kıtai'l-Ahmediyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: TDK Yayınları, 1949. – 86 s.

Aumer, 1866 – *Aumer Joseph.* Die arabischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München. München, 1866, S. 341-342.

Baskın, 2011 – *Baskın S.* 17. Yüzyil Osmanlı Türkçesi ve Bin Muhammed Salih (17. Century Ottoman Turkish and Bin Muhammed Salih) // Studies of Ottoman Domain, Cilt:1 Sayı:1 Ağustos 2011, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2653638

Baskın, 2012 – *Baskın S.* Eş-şüzûrü'z-zehebiyye ve'l-kitai'l-ahmediyye fî'l-lugati't-türkiyye (sözlükbilimsel bir inceleme). Doktora Tezi. Samsun, 2012. 489 s.

Brockelmann, 1937–1942; Brockelmann, 1943–1949 – *Brockelmann Carl.* Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbände I–III, Leiden, 1937–1942; *Brockelmann, Carl*. Geschichte der arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbände angepasste Auflage. Bände I–II, Leiden, 1943–1949.

Browne, 1922 – *Browne E.G.* A Supplementary Hand-List of the Muhammadan Manuscripts, including all those written in the Arabic character, preserved in the libraries of the University and Colleges of Cambridge. Cambridge, 1922, p. 130.

BULAC_36 – *BULAC_MS_ARA_36.PDF*. Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Kitāb al-Durraẗ qaḍiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ – al-Šuḏūr al-ḏahabiyyaẗ wa al-qiṭa‘ al-Aḥmadiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 36, 47 ff..

BULAC_37 – *BULAC_MS_ARA_37.PDF*. Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Al-Šuḏūr al-ḏahabiyyaẗ wa al-qiṭa‘ al-Aḥmadiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 37, 27 ff.

Дүйсенов Б.Д., Назыр Х. Түркі тілінің алтын тізбесі / жауапты редакторы: Ә.Қ. Мүминов. – Астана: «Астана» халықаралық ғылыми кешені, 2023. 312 б.

Fagnan, 1893 – *Fagnan, E.* Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. Tome XVIII. Alger. Paris: Plon, 1893, [No 36].

Ibn Muhammad Sālih, 1837 – *Ibn Muhammad Sālih,* Ahmad. Kitāb turjūmān Turkī wa-‘Arabī. Cairo, Boulaq: al-Muslim, 1837. 71 p.

Mohammad, 2013 – *Mohammad* R. Eş-Şüzûrü'z-Zehebiyye fî'l-Lûgati't-Türkiyye ve'l-‘Arabiyye Üzerine Bir İnceleme. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2013. 305 s.

Topkapı Sarayı Müzesi – *Topkapı Sarayı Müzesi.* Салих ибн Мухаммад. Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-қита‘ ал-ахмадийа фи-л-луға ат-туркийа. Topkapı Sarayı Müzesi қолжазбасы, III. Ahmet коллекциясы, № 2922/11. 26 с.

Vat.ar.506 – *Vat.ar.506*. Aš-šuḏūr al-ḏahabiyya fī al-loġa al-turkiyya ou kitāb turğumān. Biblioteca Apostolica Vaticana. Grammaire turque pour les arabophones de Mullā Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Même œuvre dans Vat.ar.506 et Vat.turc.74.

Yiğit, 2016 – *Yiğit M.* İbn Sâlih Muhammed'in Eş-Şuzûru'z-Zehebiyye ve'l Kita'ül Ahmediyye fi'l lugati't türkiyye'si (morfolojik inceleme ve metin). T.C. Dumlupinar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya, 2016. 122 s.

Аш-Шузур, 4220; 4892 – *Аш-Шузур, 4220; 4892.* Аш-Шузур аз-захабийа ва-л-қита‘ ал-ахмадийа фи-л-луға ат-туркийа. Ал-Малик Са‘уд университетінің қолжазбалары, № 4220; 4892 [Электрондық ресурс] URL: https://ketabpedia.com (Қаралған күн: 01.02.2025).

Давуд ал-Чалаби, 1967 – *Давуд ал-Чалаби ал-Маусили.* Китаб махтутат ал-Маусил. Бағдад: Матба‘ат ал-Фурат, 1346/1967. 389 б.

Құрышжанұлы, 2004 – *Құрышжанұлы Ә.* Аш-шудур-ад-дахабиа // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – Т. I. – ISBN 9965-9389-9-7.

Наджип, 2004 – *Наджип Э.Н.* Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XV века: Монография исследование, транскрипция, текстологические примечания. Туркестан: Туран, 2004. 209 с.

Олдридж, 1969 – *Олдридж Дж.* Каир // «Вокруг света». 1969, № 1, с.13-15.

Хизанат ат-турас – *Хизанат ат-турас* [Электрондық ресурс] URL: https://app.turath.io/book/5678 (Қаралған күн: 01.02.2025)

References:

Atalay, 1949 – Atalay B. Molla Sâlih: Eş-Şüzûr-üz-Zehebiyye vel-Kıtai'l-Ahmediyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: TDK Yayınları, 1949. 86 s.

Aumer, 1866 – Aumer Joseph. Die arabischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München. München, 1866, S. 341-342.

Baskın, 2011 – Baskın S. 17. Yüzyil Osmanlı Türkçesi ve Bin Muhammed Salih (17. Century Ottoman Turkish and Bin Muhammed Salih) // Studies of Ottoman Domain, Cilt:1 Sayı:1 Ağustos 2011, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2653638

Baskın, 2012 – Baskın S. Eş-şüzûrü'z-zehebiyye ve'l-kitai'l-ahmediyye fî'l-lugati't-türkiyye (sözlükbilimsel bir inceleme). Doktora Tezi. Samsun, 2012. 489 s.

Brockelmann, 1937–1942; Brockelmann, 1943–1949 – Brockelmann Carl. Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbände I–III, Leiden, 1937–1942; Brockelmann, Carl. Geschichte der arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbände angepasste Auflage. Bände I–II, Leiden, 1943–1949.

Browne, 1922 – Browne E.G. A Supplementary Hand-List of the Muhammadan Manuscripts, including all those written in the Arabic character, preserved in the libraries of the University and Colleges of Cambridge. Cambridge, 1922, p. 130.

BULAC_36 – BULAC_MS_ARA_36.PDF. Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Kitāb al-Durraẗ qaḍiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ – al-Šuḏūr al-ḏahabiyyaẗ wa al-qiṭa‘ al-Aḥmadiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 36, 47 ff..

BULAC_37 – BULAC_MS_ARA_37.PDF. Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Al-Šuḏūr al-ḏahabiyyaẗ wa al-qiṭa‘ al-Aḥmadiyyaẗ fī al-luġaẗ al-turkiyyaẗ. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 37, 27 ff.

Dyussenov B.D., Nazir H. Golden Necklaces on the Turkic Language / Edited by A.K. Muminov. – Astana: International Scientific Complex “Astana”, 2023. 312 p.

Fagnan, 1893 – Fagnan, E. Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. Tome XVIII. Alger. Paris: Plon, 1893, [No 36].

Ibn Muhammad Sālih, 1837 – Ibn Muhammad Sālih, Ahmad. Kitāb turjūmān Turkī wa-‘Arabī. Cairo, Boulaq: al-Muslim, 1837. 71 p.

Gianni, 2022 – Gianni, C. Paul Sbath's Manuscript Library: Conceptualizing the Library of a Syrian Catholic Priest between Europe and the Middle East in the Early-20th Century. Journal of Islamic Manuscripts, 2022, 13(4), 381-420. https://doi.org/10.1163/1878464X-01303001

Mohammad, 2013 – Mohammad R. Eş-Şüzûrü'z-Zehebiyye fî'l-Lûgati't-Türkiyye ve'l-‘Arabiyye Üzerine Bir İnceleme. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2013. 305 s.

Topkapı Sarayı Müzes. i – Topkapı Sarayı Müzesi. Salih ibn MuhammedAl-Shuzur az-Zahabiyya wa-l-kita' al-Ahmadiyya fi-l-Lugat-turkiyya. Topkapı Sarayı Müzesi qolzhazbasy, III. Ahmet коллекциясы, № 2922/11. 26 с.

Vat.ar.506 – Vat.ar.506. Aš-šuḏūr al-ḏahabiyya fī al-loġa al-turkiyya ou kitāb turğumān. Biblioteca Apostolica Vaticana. Grammaire turque pour les arabophones de Mullā Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Même œuvre dans Vat.ar.506 et Vat.turc.74.

Yiğit, 2016 – Yiğit M. İbn Sâlih Muhammed'in Eş-Şuzûru'z-Zehebiyye ve'l Kita'ül Ahmediyye fi'l lugati't türkiyye'si (morfolojik inceleme ve metin). T.C. Dumlupinar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya, 2016. – 122 s.

Ash-shuzur, 4220; 4892 – Ash-shuzur, 4220; 4892. Al-Shuzur az-Zahabiyya wa-l-kita' al-Ahmadiyya fi-l-Lugat-turkiyya. Al-Malik Sa'ud Universitetining qolzhazbalary, № 4220; 4892 [Electrondyq resurs] URL: https://ketabpedia.com (qaralgan kuni: 01.02.2025).

Dawud al–Chalabi, 1967 – Dawud al-Chalabi al-Mausili. Kitab makhtutat al-Mausil. Baghdad: Matbat'at Al-Furat, 1346/1967. 389 b.

Nadzhip, 2004 – Nadzhip A.N. Kultura i tiurkoyazychnaia literatura mamliukskogo Egipta XV veka [Culture and Turkic literature of 15th century Mamluk Egypt]: Monografia issledovanie, transkriptsia, tekstologicheskie primechania. Turkestan: Turan, 2004. 209 s.

Aldridge, 1969 –Aldridge James. Kair [Cairo] // «Vokrug sveta». 1969, № 1, s.13-15.

Khizanat at-turas – Khizanat at-turas [The heritage closet][Electrondyq resurs] URL: https://app.turath.io/book/5678 (qaralgan kuni: 01.02.2025)

[1]Дюсенов Б.Д. [2]Масимханулы Д. [3]Амирбекова С.К.

[1,2,3]Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]bagdat75@inbox.ru, [2]masimkhan-63@mail.ru, [3]sagynysh.amirbekova@mail.ru

ВАТИКАНСКИЙ ВАРИАНТ СЛОВАРЯ «АШ-ШУЗУР АЗ-ЗАХАБИЯ»: ИССЛЕДОВАНИЕ, СПИСКИ, СТРУКТУРА

Аннотация. Ибн Мухаммед Салих в 1619 году в Египте создал произведение «аш-Шузур аз-захабийа фи-л-луға ат-туркийа» (Золотая самородка тюркского языка), которое является последним лингвистическим и лексикографическим трудом, написанным на мамлюкском кипчакском языке. Этот словарь впервые был переведен в 1949 году Бесимом Аталай, и долгое время никаких исследований не проводилось. Лишь в последние годы турецкие исследователи Сами Баскын (2012), Рагед Мухаммед (2013) и Мустафа Йигит (2016) написали диссертации только лишь по одной версии. В Казахстане до сих пор не проводилось специализированных исследований по этому памятнику. Научной новизной данной статьи является то, что было определено 36 вариантов рукописи, и впервые в научный оборот вводится неизвестный ранее вариант из Ватикана. Основной целью исследования было привлечение словаря «аш-Шузур аз-захабийа» из Апостольской библиотеки Ватикана в научный оборот, учет его версий в мировых библиотеках, определение места хранения, предоставление новой информации о структуре и содержании, а также о проведенных исследованиях. В ходе выполнения исследовательских задач планировалось провести кодикологическое описание ватиканской версии, а также исследовать особенности других рукописных вариантов, их атрибуцию, корректуру, статистику лексического запаса и сохранность и т.д. При выявлении языково-культурных особенностей словаря были использованы методы описания, сопоставления, сравнения, синхронного и диахронного анализа, систематизации и повествования. В результате был составлен критический текст по 6 версиям памятника, и полностью переведена ранее не рассматриваемая часть «Муккаддима», что привело к вовлечению новых данных в исследовательскую сферу. В заключение, была подтверждена полезность памятника для проведения сравнительных исследований в областях исторической лексикологии, этимологии, семасиологии, ономасиологии, диалектологии, этнолингвистики и т.д. в сравнении с современными кипчакскими и тюркскими языками, а также для изучения данных по истории этноса (этногенез), языку этноса (глоттогенез), основным структурам народного языка, связям с родственными языками и т.д.

Благодарность: Статья выполнена в рамках программно-целевого финансирования проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы» (ЖТН: BR24993132:).

Ключевые слова: Апостольская библиотека Ватикана, мамлюкский период, арабо-тюркский словарь, рукописные варианты.

[1]Dyussenov B.D. [2]Massimkhanuly D. [3]Amirbekova S.K.
[1]R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]bagdat75@inbox.ru [2]masimkhan-63@mail.ru [3]sagynysh.amirbekova@mail.ru

VATICAN VERSION OF THE DICTIONARY «ASH-SHUZUR AL-ZAHABIYYA»: RESEARCH, VARIANTS, STRUCTURE

Abstract. In 1619, Ibn Muhammad Salih created the work “Ash-Shuzur al-Zahabiyya fi-l-Lugha al-Turkiyya” (The Golden Nugget of the Turkic Language) in Egypt, which is the last linguistic and lexicographic work written in the Mamluk-Kipchak language. This dictionary was first translated in 1949 by Besim Atalay, and for a long time, no further research was conducted. Only in recent years have Turkish researchers Sami Başkın (2012), Raghed Muhammad (2013), and Mustafa Yiğit (2016) written dissertations on one of its versions. In Kazakhstan, no specialized studies have been conducted on this monument until now. The scientific novelty of this article lies in the identification of 36 manuscript variants, and for the first time, an unknown version from the Vatican is introduced into academic discourse. The main goal of the research was to bring the “ash-Shuzur al-Zahabiyya” dictionary from the Vatican Apostolic Library into academic circulation, catalog its versions in world libraries, determine its storage locations, provide new information about its structure and content, and review existing research. As part of the research tasks, a codicological description of the Vatican version was planned, along with an examination of the features of other manuscript variants, their attribution, corrections, lexical statistics, preservation, etc. To identify the linguistic and cultural features of the dictionary, methods of description, comparison, synchronic and diachronic analysis, systematization, and narrative were used. As a result, a critical text was compiled based on six versions of the monument, and the previously unexamined part “Muqaddima” was fully translated, bringing new data into the research sphere. In conclusion, the usefulness of the monument for comparative studies in the fields of historical lexicology, etymology, semasiology, onomasiology, dialectology, ethnolinguistics, etc., was confirmed, in comparison with modern Kipchak and Turkic languages, as well as for studying data on the history of the ethnic group (ethnogenesis), the language of the ethnic group (glottogenesis), the basic structures of the vernacular, and connections with related languages, etc.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Valuable Materials from the Vatican and Western European Countries” (Grant No. BR24993132).

Keywords: Vatican Apostolic Library, Mamluk period, Arabic-Turkic dictionary, manuscript variants.

Авторлар туралы мәлімет:

Дүйсенов Бағдат Данияруұлы, аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Дюсенов Багдат Даниярович, старший научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Амирбекова Сагыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Dyussenov Bagdat Daniyarovich, Senior Researcher, R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes, Almaty, Kazakhstan.

Massimkhanuly Duken, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan.

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 20 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 23.51; 16.41.39; 03.09.25 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.230

***[1]Калиева Ш.С [2]Мустафаева А.А.**
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]shynarsayahat@gmail.com, [2]rummana@mail.ru

ШЫҒЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА АРАБ ДЕРЕККӨЗДЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Аңдатпа. Мақала деректанулық зерттеулердің қазіргі заманғы ғылыми таным мен әдістер трансформациясы жағдайындағы сипатын анықтауды мақсат етеді. Деректанулық зерттеулер дәстүрлі түрде тарих ғылымымен тығыз байланысты қарастырылатыны белгілі, себебі, тарих пен археология салалары өз әдіснамасында негізгі материал ретінде дереккөзге сүйенеді. Зерттеудің жаңалығы XX ғ. соңғы ширегінен бастап, басқа салалармен қатар, деректану ғылымына да ене бастаған тың көзқарастар мен тұжырымдарды анықтап, олардың деректану ғылымына енгізетін өзгерістеріне назар аударумен байланысты. Дереккөздер гуманитарлық ғылымның барлық саласына ғана емес, жаратылыстану пәндері үшін де маңызды, тың мәліметтер беріп, олардың мазмұнын байытты. Зерттеудің міндеттері ретінде қазақстандық деректану ғылымының басым бағыттарын анықтау, шығыстанушы мамандар үшін болашақта жаңа тәжірибе мен тың зерттеулерге мүмкіндік беретін мәселелерді атап көрсету белгіленді. Қазақ ғылымы үшін Шығысты зерттеу, шығыс тілдеріндегі мәтіндерді зерттеу, талдау жұмыстары ешқашан өзектілігін жойған емес. Кеңестік заманда шығыс деректерін зерттеудің кедергілері айтарлықтай көп болды, оның қатарында сол дереккөздерге қол жеткізу қиындығы, маман тапшылығы сияқты мәселелерді атауға болады. Қазақ халқының ортағасырлық тарихына қатысты араб тіліндегі деректерді зерттеу жұмыстарын дамыту - қазақстандық деректанудың маңызды міндеттерінің бірі. Мақала осы мәселелердің ғылыми-әдістемелік сипатын анықтап, жүйелеуге бағытталған. Жинақтау, жүйелеу, сипаттау, талдау әдістері арқылы қазақ тарихы мен мәдениеті үшін құнды саналатын араб дереккөздерін зерттеудің жетістіктері мен алдағы міндеттері көрсетілді. Зерттеу нәтижесі ретінде ғылымға қазіргі ақпараттық технологиялар ұсынып жатқан жаңалықтарды деректанулық зерттеулерде де тиімді пайдалану, ол үшін осы салада арнайы білімі бар мамандарды дайындау қажеттігі жөнінде тұжырымдар жасалды.

Кілт сөздер: шығыстану, деректану, араб тіліндегі дереккөздер, ислам мәдениеті, араб тілі.

Кіріспе

Қазіргі заманғы ғылымның дамуы жайлы мәселе қозғағанда оны зерттеулердің өнімділігіне, нәтижелерінің қоғамға беретін пайдасы мен қызметіне, оған әсер ету шекарасы мен мүмкіндіктеріне сай бағалау күн санап өзекті проблема ретінде қойылып келеді. Гуманитарлық саладағы ғылыми білімнің ерекшелігі нақты мақсат пен айқын идеяларды көздей отырып нақты нәтижеге қол жеткізудің жолдарын іздеу, барынша тиімді әдістерді тауып, дұрыс қолдану осы қоғамға қажет жаңа мазмұн мен тұлғаны қалыптастыруға негіз болатын ресурс екенімен байланысты. Гуманитарлық ғылым өткен заман тәжірибесін зерделей келе өзі таралып отырған кезең мен болашаққа бірдей қызмет ету арқылы адамзат қоғамын гуманистік тұрғыдын үздіксіз алға жылжытып отырады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Негізгі зерттеу әдістері ретінде көтерілген проблемаға сай материал жинақтау, оларды тақырыптық, пәндік жағынан жүйелеу, сипаттау және деректанулық талдау алынады. Араб дереккөздерін ғылыми айналымға енгізуді мақсат еткен зерттеулердің тақырыптық, жанрлық сипатына назар аударылды. Зерттеу материалдары үшін кейінгі жылдары шетелдік кітапхана, архив, қолжазба қорларынан алынып, ғылыми айналымға енгізілген араб тіліндегі дереккөздер мен оларға қатысты жарық көрген еңбектер, жинақтар қолданылды.

Талқылау

Гуманитарлық ғылымдардың дамуына жалпы адамзат тарихында болып жатқан түрлі құбылыстар айтарлықтай ықпал етуде, қоғам үнемі ғылымға күрделі проблемаларды көрсетіп, оны шешу жолдарын табуды міндеттеп отырады. Арнайы білім салаларында ашылған жаңалықтар барған сайын жалпы гуманитарлық ғылымдардың бүкіл жүйесінде өзгерістер тудырумен сипатталуда. Дербес әдістемеге ие деректану ғылымына келетін болсақ, ол жалпы гуманитарлық білім кеңістігінде басқа ғылыми пәндермен қатар дами отырып, заман тұрғысынан қойылып жатқан талаптарға нақты жауап іздеумен айналысады. Қазіргі кезеңде деректану арнайы дамытатын мәселелер тек тарих ғылымында ғана емес, гуманитарлық ғылымдардың өте кең пәнаралық кеңістігінде қарастырылатыны және деректанулық әдістердің басқа көптеген ғылым салалары үшін өте маңызды екенін ғалымдар И.Н.Данилевский В.В.Кабанов О.М.Медушевская М. Ф. Румянцева деректерді зерттеудің жаңа талаптары мен тәсілдеріне арналған еңбектерінде негіздеп көрсетті (И.Н. Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева, 2000:20). Аталған зерттеушілердің еңбектері деректануды гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі интеграциялаушы пән ретінде анықтап, ғылыми проблемаларды шешудің түрлі әдіснамалық тәсілдерін көрсетуімен маңызды.

Жаһандық деңгейдегі өзгерістер, қоғамдық даму бүкіл ғылыми жүйе мен жекелеген пәндердің алдына қойылып отырған міндеттерге сай ұзақ уақыт бойы тұрақты қағидаға айналып, қалыптасқан әдістер қайта қарастырыла бастады. Қазіргі уақытта гуманитарлық ғылымдар нақты объектілерді емес, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты, сондай-ақ жалпы алғанда адамдардың бір-біріне әсері мен өзара ықпалына бағытталған зерттеулерді өзекті деп санайды. Белгілі бір объектілерге қарағанда адамдар арасындағы қарым-қатынас пен әрекетті зерттеу күрделі мәселе, себебі, кез-келген байланыс пен өзара әрекет өзгермелі процесс, ол үнемі бір кезеңнен екіншісіне өткен сайын жылдам өзгеріп отыратындықтан біржақты түсіндіру қиын. Сондықтан гуманитарлық ғылымдардың әрқайсысының алдына табиғат пен қоғам, адамдар арасындағы қарым-қатынасты зерделеу мүмкіндіктерін кеңейте отырып, өз объектісін зерттеу әдістерін қайта қарау міндеті қойылуда.

Соңғы уақытта зерттеудің басты проблемасы ретінде қарым-қатынасты, өзара ықпалдастық пен байланыстарды, олардың алғышарттары мен себептерін, даму сипаты мен ерекшеліктерін, нәтижесі мен салдарын қарастыратын ғылымдарға басымдық беріліп отыр және бұл тек біздің елімізде ғана емес, бүкіләлемдік деңгейде тарап отырғанын ескеру қажет. Бұл үрдістің тек қоғамдық пәндерге ғана емес, жаратылыстану ғылымдарының барлығына, қандай да бір өзекті ақпарат беруші кез келген салаға қатысты екенін де айтуымыз керек. Деректану ғылымының негізгі объектісі – дереккөз, субъектісі де (автор), адресаты да (оқырман) - адам болғандықтан да түрлі қоғам мен мәдениеттер арасындағы байланыс пен ықпалдасу мәселелерін зерттеудің өзектілігі осыған байланысты арта түседі. Себебі, кез келген дереккөз - ол белгілі бір тарихи дәуір мен қоғамның жемісі, әрбір мәтін қандай да бір дәуірде, нақты бір территорияда өмір сүрген тілдік, тарихи, саяси, мәдени, діни қарым-қатынастардың өнімі ретінде туып, кейінгі дәуірлер мен мәдени ортаға жетеді, сондықтан да деректану ғылымында кез келген артефакт құнды, әрқайсысы өз алдына маңызды. (Калиева Ш.С., 2014:197). Басқаша айтқанда өткен заман мен қазіргі заман, екі түрлі мәдениет бірімен

бірі осы дереккөз арқылы «тілдеседі», көнеден жеткен жәдігер арқылы байланыс орнап, «сұхбат құрады».

Алдыңғы дәуірлерден жеткен бір дереккөздің өзі бір мезгілде бірнеше ғылымға пайдалы мәлімет бере алуы мүмкін, осыған байланысты деректану ғылымы өз мазмұнында тіл білімі, тарих, археология, әдебиеттану, мәдениеттану, әлеуметтану, этнограия, дінтану сияқты т.б. салаларды қамти отырып оларды бір-бірімен байланыстырып тұрады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған бір бұйымнан оның түрі мен сипатына қарай тарихшы да, лингвист те, мәдениеттанушы да өз ақпаратын алады. Кейінгі уақытта жаратылыстану, медицина ғылымдарының әртүрлі салаларында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде мамандар ислам дінінің негізгі мәтіні Құран мазмұнынан өз ғылыми жұмыстарының материалын тауып, жаңалықтар ашылды. Осы тектес ізденістер мен зерттеу жұмыстары қазіргі заманғы деректану ғылымының мазмұны мен пәні бұрынғыдан да тереңдеп, кеңи түскенін танытады.

Дәстүрлі түрде деректану арнайы пән ретінде тарих ғылымымен тығыз байланысты және әдетте деректермен жұмыс тарихи зерттеу И.Н. Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева, 2000:20). Тарих ғылымы дереккөздерді танымдық мақсатта жүйелі түрде қолданады, сонымен қатар ол классикалық филология, философиялық герменевтика, әдебиеттану, лингвистика, құқық тарихы және т.б. әдеби-көркемдік, философиялық және заңнамалық еңбектермен жұмыс істеу барысында жинақталған ғылыми білім мен тәжірибені жалпылап отырады. Әлемдік өркениеттің бүкіл адамзат игілігіне арнап қалдырған материалдық және жазба ескерткіштерін іздеп-табу, зерттеу жұмыстарын ең алдымен тарихшылар орындайды, бүгінге жеткен әр бұйымға тарихшы маман сараптама жүргізеді. Бұл тұрғыдан деректану археология мамандарының саласы деп қарастырылады. Табылған артефакт бұдан кейін барып басқа пәндердің зерттеу объектісіне айналады.

Ал жалпы ғылым тарихы тұрғысынан кең ауқымда алып қарасақ жазба деректер - тарих пен филология салаларының зерттеу материалы (Крачковский И.Ю, 1965). Бұл екі саланың өзара тығыз байланысын дәлелдейді. Адамзат өркениетінің басты жетістіктерінің бірі таңба, жазу болғандықтан деректану көне жазбалардың құпиясын ашу үшін текстолог, лингвист мамандарға қашанда зәру. Мұнымен қатар дереккөздердің жеке түрлерін бұрыннан қалыптасқан көмекші тарихи пәндер деп аталатын арнайы пәндер тобы (палеография, сфрагистика, дипломатия, кодикология және т.б.) зерттейді (Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины, 1990). Олар зерттеушілерге мәтіндерді дұрыс оқуға, оларды мазмұнын анықтауға, тарихи құжаттарды ғылыми басылымда жариялауға және пайдалануға дайындауға көмектеседі, сондықтан деректану мен тарих ғылымының негізгі ұғымдары мен мәселелері ортақ, бірін бірі толықтырып отырады (Жакупова Г.Т, 2013).

Ал жоғарыда айтылған жаңа заманғы ғылыми білімге қойылып отырған талаптар пен даму ерекшелігі деректану ғылымының мазмұны мен міндеттеріне, зерттеу әдістеріне өзгерістер енгізді. Қазіргі кезде деректану қарастыратын мәселелер тарих ғылымының аясымен ғана шектелмей, гуманитарлық ғылымдардың әлдеқайда кең салааралық кеңістігіне ауысты. Соған сай деректану дәстүрлі түрде тек тарих пен филологияны ғана біріктіретін ғылым ретінде саналмайтын болды, қолданысқа мәдениеттану бойынша деректану, саяси деректану, діни деректану ұғымдары ене бастады және бұл ұғымдар Шығысты зерттеуде оның іс жүзінде қажеттілігін танытып отыр. Шығыстану Азия және Солтүстік Африка елдерінің ежелгі, орта ғасырлардағы, жаңа және қазіргі заманғы тарихын, саясатын, тілі мен әдебиетін, мәдениетін, дінін, экономикасын, этнографиясын, философиясын, жазба ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым ретінде кез келген тақырыпта ең алдымен дереккөзге сүйенуі тиіс, шығыстанушы маман басқа мамандардан Шығысты сол елдің өзінің тілінде зерттеуі арқылы ерекшеленеді. Өзі зерттеп отырған елдің қандай да бір кезеңдегі тарихы, саяси немесе діни проблемасы, мәдениеті немесе руханиятына қатысты мәселеге шынайы, объективті баға беріп, талдау жасау үшін маман оны сол халықтың дүниетанымы, дәстүрі тұрғысынан да сараптай алуы керек, ол үшін, әрине, дереккөзбен жұмыс, тілдік білім қажет.

Бұл тұрғыдан алғанда кез келген шығыстанушы зерттеу тақырыбының хронологиялық шегіне қарамастан, деректанушы ретінде танылады. Сол себепті шығыстанудың басқа гуманитарлық пәндерден деректанулық сипаты басым (Введение в востоковедение, 2013).

Осы ретте Қазақстандағы шығыстану ғылымының, соның ішінде деректану саласындағы мамандардың алдына білімнің осы түрі бойынша қалыптасқан идеяларды негізге ала отырып оның ерекшелігін, табиғатын және онтологиясын түсіндіру, сол арқылы өткен ғасырлар мен саяси идеологиялар аясында қалып қойған тарихи, әдеби, тілдік, діни т.б. құнды деректерді іздеп-табу, зерттеп айналымға енгізу міндеті қойылды. Қазіргі шығыстанудың басты мақсаты тұтастай Шығысқа қатысты барлық ғылыми ойдың күрделі мәселелері мен мазмұндық ерекшеліктерін нақтылай, тереңдете зерттеу, ғылым әдіснамасында жасалған неғұрлым маңызды және өзекті идеялар мен тұжырымдамаларды оқып-зерделеу болса, деректанулық зерттеулер - оның ажырамас көпжақты, әрі дербес саласы. Қазақстанда Шығысты зерттеу мен білім беру саласының тарихы кеңестік идеология тұсында пайда болғаны белгілі, нақтылай келгенде университетте шығыстанушы кадрлар дайындау ісі өткен ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап қолға алынды. Түптеп келгенде елімізде шығыстану саласы бойынша жоғары білімі бар мамандар дайындауды қолға алудағы басты мақсат пен міндеттердің бірі де осы мәселемен байланысты еді. Шығыс тілдерін меңгерген, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен саясатын, әдебиеті мен мәдениетін сол елдердің өздерінің тілінде зерттеп, олармен халықаралық деңгейде байланыс орнатуға қызмет ететін дипломаттар, мемлекеттік органдар мен мекемелер қызметкерлерімен бірге білім беру мен ғылыми салаға қажет зерттеуші мамандар дайындау – қазақстандық шығыстанудың заманның өзі қойған талабы болды. Шығыстанушылардың жас және жаңа легінің алдына Шығысты оқып-зерттеу, оған қатысты білімді жан-жақты меңгерумен бірге ол елдерге қатысты алған білімді қазақ ғылымы үшін пайдалану міндеті қойылды және ол үнемі өзекті мәселе болып қала береді, себебі, тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта қазақ мемлекетінің толық, шынайы тарихын жазу ғалымдарға жүктелген үлкен міндет болып отыр (Калиева, 2014).

Егемендікке қол жеткізген соң басқа салалардағы білім мен ғылыми зерттеулерге бағытталған реформалар шығыстану бойынша да жүргізілді және бұл салада зерттеуші мамандар дайындауға түпкілікті жаңа көзқарас қажет болып, тиісті жаңа бағдарлама дайындау міндеттері қойылды. Соған сай қолға алынған бағдарламада Шығысты зерттеуде басты назар бұрыннан бар дайын әдістер мен нәтижелерге емес, болашақ ғалымдар өз үлестерін қосуға тиісті шығыстану ғылымы мен оның әдіснамасының проблемаларын көтеру, оларды жаңаша шешу әдістеріне аударылу тиіс болды.

Шығыстану (ориентализм, ориенталистика) - филология, тарих, деректану, саясаттану, мәдениеттану және басқа ғылымдардың зерттеу әдістерін қолданатын кешенді ғылыми пән, соған сәйкес зерттеу әдісі де пәнаралық, кешенді сипатқа ие (Касевич, 2001). Аталған ғылыми пәндердің қай-қайсысы да, Шығысты қай қырынан қарастырса да зерттеу жұмысы алдымен сол тілдегі деректі оқып-танысудан басталады, сондықтан шығыстанудың өзі сияқты деректану да пәнаралық ғылым, тарих, саясат, әдебиет, дін, тіл, мәдениет өзара тығыз байланыста, бір-бірінен ажыратылмай кешенді қарастыруды қажет етеді. Мемлекет тарапынан қойылған міндетті жүзеге асыру үшін бұл салада ең алдымен Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалымдары алғаш болып терең зерттеулерді қолға алды, нақтылай келгенде «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары зерттеуші мамандар аясында қазақ ғылымы мен мәдениетінің тарихына қатысты шетелдік архивтер мен кітапхана, қолжазба қорларынан жазба деректерді тауып, айналымға енгізу үшін кең ауқымды ғылыми жобалар орындады.

Шығыстану институтынан тыс деректанулық зерттеулер араб, парсы, түрік, қытай т.б. шығыс тілдерін меңгерген мамандар тарапынан еліміздегі шығыс елдерін оқып-зерттеумен айналысатын жоғары оқу орындары мен ғылыми ұйымдарда жүзеге асырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары қазақ халқының ұлттық бірегейлігін танытатын, тарих беттеріндегі

ақтаңдақтарды толтыратын дереккөздерді іздеу, зерделеу ісіне нақты көңіл бөлінгендіктен жоғары мектепте шығыс тілдеріндегі тарихи, әдеби, лингвистикалық, діни мәтіндерге ғылыми талдау жасаумен айналысатын мамандар дайындау бағдарлы түрде қолға алына бастады.

Қазақстандағы шығыстану ғылымының, оның қатарында деректанулық зерттеулердің басты саласы саналатын араб тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеуге белгілі шығыстанушы ғалымдар көп еңбек сіңірді, олардың қатарында академиктер Ә.Дербісәлі, Б.Көмеков, бүкіл ғұмырын көне қолжазбаларды оқып, жүйелеуге арнаған М.Шафиғи, «Шығыстың Аристотелі» ретінде белгілі Әбу Наср Әл-Фараби трактаттарының аудармашысы ғалым К.Таджикова, профессорлар Ә.Муминов, Ш.Керім және т.б. жазба деректерді зерттеп, ғылыми айналымға енгізіп қоймай, осы саладағы аса зәру мамандарды дайындау ісіне де үлкен көңіл бөліп келеді. Оның мақсаты мен себептері де белгілі, қазақ халқының тарихын зерттеу араб тіліндегі деректерсіз толыққанды санала алмайды, *біріншіден*, VII ғасырда арабтар өздері Мәуараннаһр немесе «*Биләд ат-Турк*» (түрк елдері) атаған территорияда ислам дінін таратты, жаңа дінмен бұл аймаққа араб тілі мен мәдениеті де келді, ал араб тілі жас мемлекет Араб Халифатының ресми тілі ғана емес, өте үлкен жылдамдықпен білім мен ғылымның да тілі болып қалыптасты және бүкіл империя мен көршіліс жатқан жерлерде де дінмен бірге шапшаң таралды, нәтижесінде ислам дінін қабылдаған басқа да халықтар тәрізді, қазақ халқының тарихына да қатысты араб тілінде жазба деректер көптеп жазылды. Араб тарихшылары, жылнамашылары, саяхатшылары, дін миссионерлері және т.б. авторлардың еңбектері ортағасырлық араб-мұсылман өркениетінің құнды мұрасы саналып, әлемдік ғылымның бірегей мұраларының қатарына енді, ол мұрадан төл тарихымызға қатысты біршама құнды деректер мен мәліметтер жиналып, зерттеу тақырыптарына айналды да. Исламның «алтын ғасырында» түркілер, нақты алғанда қазақ ғылымы мен мәдениеті жайлы жазба қалдырған араб авторларының есімдері қазіргі уақытта толық анықталып болды деуге келмейді, ал бұл тақырыпта жазылған еңбектердің саны тіпті белгісіз, кейбірінің сақталған орны да беймәлім, ғылыми айналымға енбей әлемнің әртүрлі қолжазба қорлары мен архивтерінде жатқандары да бар; *екіншіден*, ислам дінімен қоса келген араб тілі мен мәдениеті түркі халықтарының барлығының мәдени өміріне, әдебиеті мен біліміне айтарлықтай әсер етті, араб тілінде тек діни мәтіндер ғана таралып қойған жоқ, соның әсерімен түрлі ресми іскағаздар, мемлекеттік құжаттар, әдеби мәтіндер араб жазуымен жазылды, қазақ ғылымының тарихында араб қарпімен жазылған шағатай мәтіндері үлкен бір қабатты құрайды, оларды зерттеу ісі де осы саланың маңызды бір бөлігі; *үшіншіден*, Ахмет Байтұрсынұлы 1912 жылы араб әліпбиі негізінде қазақ жазуын, жаңа әліпбиін түзіп, ол жазу 1929 жылға дейін халықтың қажетін өтеп келді, мектепте білім осы жазумен беріліп, кітаптар шығарылды және мерзімді басылымдар таралды. Араб графикасымен қазақ тілінде жазылған мол мұраны қолданыстағы жазу жүйесімен жариялауды негізінен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдары қолға алып, зерттеулер жүзеге асты, себебі, ол мәтіндердің басым бөлігі қазақ әдеби мұрасы болғандықтан және араб тілі мен ислам дінінің әсерінен туындағаннан кейін жалпы қазақ деректануының қорына енеді. Кейінгі уақытта анықталып жүрген мәліметтерге сай осы текті қолжазба дереккөздер жеке тұлғалардың қорында сақтаулы, оларды мұрасы ретінде жинақтап, жарыққа шығару, тақырып, мазмұн, дәуір тұрғысынан жүйелеу, ғылыми талдау жасау да алдағы уақытта деректанушы мамандар атқаратын жұмыстар.

Еліміздегі араб тіліндегі деректерді зерттеу саласында мақсатты түрде қолға алынып, жүйелі орындала бастаған жұмыстардың бірі ислам діні мен мәдениетіне, оның қазақ мәдениетіне әсері, қоғамдық өмірдің әр саласына таралу тарихына қатысты еңбектер екенін атау қажет. Ислам дінінің көне қазақ жерінде таралу тарихы VIII ғасырдан басталады және сол уақыттан бері араб тілі мен ислам діні бір-бірінен ажырамас екі тарихи-мәдени құбылыс ретінде басқа түрік халықтарына тигізген әсері қазақ халқның дүниетанымы, тілі мен әдебиеті, мәдени тіршілігіне нақты өзгерістер енгізді. Ислам діні арқылы тараған жаңа өркениеттік ортада араб тілін меңгеру - бұл тек өзге ұлттың тілін біліп қана қою емес, әлемдік ақыл-ой мен

терең білімге ықпалдасуды танытты және соның нәтижесінде Хорезм, Мәуараннahр өлкелерінен шыққан әдебиетші, лингвист ғалымдар, дін қайраткерлері мен философтар өз еңбектерін араб тілінде жазды, сол арқылы екі бірдей – өздерінің төл және әлемдік дінді таратушы араб тілі мен ғылымына қызмет етті (Дербісәлиев, 1995). Сол ғалымдардың шығармаларын зерттеу ислам дінінің біздің территориямызға қалай келгенін айқындап алуға ғана емес, оның қалай таралып, нендей өзгеріс енгізгенін анықтауға, жалпы сол дәуірде қазақ жеріндегі ислам дінінің сипаты қандай болғанын, діни ахуалдың өзін түсінуге мүмкіндік береді, бұл ретте, әрине, ол еңбектерге герменевтикалық талдау жүргізудің қажет екені белгілі.

Бүгінгі күні қазақ даласында туып өз туған ортасында ғана емес, жалпы ислам дінінің өзге де аймақтарында насихатталып, таралуына терең мазмұнды еңбектері арқылы айтулы үлес қосқан ислам ғалымдарының есімдері анықталып, ислам тарихына қосылғаны белгілі. Әсіресе, Сырдария мен Жетісу өңіріндегі ірі қалалар, далалық түркі өркениетінің астаналары Отырар, Сайрам, Тараз, қазба жұмыстары нәтижесінде белгілі болған Түркістан, Қаялық, Сауран, Сарайшық, Сығнақ, Женд, Баласағұн, Шауғар сынды т.б. тарихи кенттерде туып ислам діні мен мәдениетінің тарихында із қалдырған ондаған ғалымдардың есімдері белгілі болды (Керім, 2022). Олардың жазба мұрасын іздеп, тауып, ғылыми зерделеу арқылы исламтанушы ғалымдар қазақстандық деректануға үлкен еңбек сіңіріп келеді, әрине, оның басым бөлігі «Нұр-Мүбарак» Египет ислам мәдениеті университетіндегі тәжірибелі ғалымдар мен жас зерттеушілердің үлесінде.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандағы араб деректану ғылымының даму тарихын зерделеудің нәтижесінде дереккөздерді жинау, ғылыми айналымға енгізу мақсатында орындалған жұмыстардың тақырыптық, жанрлық сипаты анықталды, зерттеу бағыттары және болашақта атқарылуға тиісті міндеттерді белгілеу мүмкіндігі туды. Атап айтқанда, бұл салада осы уақытқа дейінгі жинақталып, зерттеу нысанына айналған негізгі деректер тарих, философия, ислам діні мен мәдениеті, филология сынды ғылымдарының мазмұнын байытты. Жүргізілген зерттеулер қазақ ғылымы үшін тың материалдар ұсынып, ғылыми айналымға жаңа еңбектер мен есімдерді енгізуімен құнды. Соңғы жылдары, әсіресе, қолжазба, көне деректерді жинап, жүйелеп қана қоймай, оларды аудару, зерттеу жұмыстарына айтарлықтай көңіл бөлініп келеді.

Деректану, палеография ғылымдарында жекелеген әр мәтін ғана емес, оның әр беті, жолы мен сөзі де маңызды, уақыт өткен сайын қолжазба жарық, ауа, ылғал т.б. сыртқы факторлар әсеріне ұшыраған сайын жойыла беретіндіктен оларды емдеу, қалпына келтіру, консервациялау амалдарына үлкен мән беріледі, елімізде бұл салада да ҚР «Ғылым ордасының» Ғылыми кітапханасы, Астана қаласындағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы сияқты мекемелерде жұмыстар атқарылуда, алайда көне қолжазбалар тек орталық ірі қалалар мен аталған орындарда ғана емес, еліміздің әр аймағында, әртүрлі жағдайда кездесетіндіктен олардың сақталуы мен оқылып-зерттелуіне қатысты шешімін таппаған сұрақтар аз емес.

Қазіргі заманғы ғылымның, компьютерлік және ақпараттық технологиялардың даму тенденциялары ғылыми білім базасын құру мен тарату процесіне сандық форматты кеңінен қолдану әдістерін әкелді, сол арқылы гуманитарлық салаға сандық революцияның жетістіктерін енгізу барынша жиіледі және математикалық әдістерді қолдану және компьютерлендіру енді зерттеу жұмыстарының жаңа заманғы қажеттілігіне айналды. Тіл, әдебиет, тарих ғылымдары сияқты деректану саласында да зерттеулердің бастапқы базасын жаңа материалмен толтыру, көне және сирек кездесетін қолжазбаларды өңдеу, сандық форматқа ауыстыру, жүйелеу, каталогтау, ақпаратты тарату және алмасу т.б. жұмыстары бұл саладағы құнды жәдігерлерді сақтап қалу мен зерттеу ісінде түпкілікті өзгеріс жасады.

Жаңа технологиялар қордағы ауызша, жазба және баспа материалды тың деректермен толықтырумен бірге оларды дәстүрлі әдістермен қоса жаңа талаптарға сай оқып-зерттеу,

ғылыми айналымға бұрынғыдан жиірек енгізу мүмкіндіктерін тудырады. Дерекккөздердің кең кешенін құру арқылы бұрын жоғалды деп саналған немесе белгісіз болып келген ғылыми мәліметтер анықталып, жаңалықтар ашылуда. Олардың негізінде мәліметтер базасы мен жекелеген компьютер арқылы оқылатын деректер банкін құру жүзеге асады. Жаңа жүйелік тәсілді қолданатын деректанулық зерттеулерде математикалық әдістерді қолдану олардан жаңа, жасырын ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл саладағы зерттеулерде жаңа технологиялар мен әдістерді қолдану мәселесінде басты назар сандық және сапалық талдауға аударылады, ал олардың арасындағы байланыс қашанда негізгі мәнге ие. Деректанулық зерттеулер саласына заманауи математикалық әдісті енгізу қазіргі заманғы ғылым талабы болып отыр. Бұл әдістер деректану ғылымы дамуының жаңа дәуірін анықтап қана қоймай, болашақта атқарылатын міндеттерін қоса белгілейді.

Орталық Азия халықтарының ортағасырлық араб тарихшы ғалымдары, жылнамашылары жазған еңбектер кеңестік заманда негізінен ресейлік шығыстанушылардың қатысуымен жинақталып, ішінара орыс тіліне аударылды, жекелеген зерттеулер жүргізілді. Атап айтқанда «араб тарихының атасы» Ибн Джарир ат-Табаридің (839-923) *«Тарих әл-Умам уа-л-Мулук»*, атақты ислам тарихшылары Ибн әл-Асирдің (1160–1233) *«Әл-Камил фит-Тарих»*, Ибн Касирдің (1301-1373) *«Әл-Бидайа уа-н-Нuһайа»*, Ибн Халдунның (1332–1406) *«Муқаддима фи Тарих әл-умам уа-ш-шуъууб»* сияқты энциклопедиялық еңбектері жалпы тарих мәселелерінен бастап ислам дінінің таралуы, Орталық Азияға моңғол жаулап алушылығы және одан кейінгі оқиғаларды сипаттауымен шығыстанушы тарихшылардың назарын аударған (История Казахстана в арабских источниках.Том 1, 2005). Ол еңбектер қазақ тарихшыларының зерттеулерінде пайдаланылып келеді, алайда ол тектес мазмұндағы дереккөздер сол аудармалармен ғана шектелмейтінін ескерсек, бұл салада араб тілінен қазақ тіліне тікелей аударылып, ғылыми айналымға енгізілуі тиіс деректер әлі де бар, қазақ ғылымын деректанулық тұрғыдан араб тіліндегі материалмен толықтырудың мүмкіндіктері көп деуге болады.

«Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру», мемлекеттік бағдарламары аясында шетелдік қорлардан әкелінген деректер бірнеше томдық жинақ болып шыққаны, кітапхана қорлары арқылы оқырман қауымға ұсынылғаны белгілі, ал егер енді олар қазақ тіліне аударылып, қажетті талдаулар жүргізілуі және «Қазақстан тарихы» пәні бойынша білім бағдарламаларына енуі керек десек ол да бір мезгілде орындала қоятын жұмыс емес.

«История Казахстана в арабских источниках» үш томдығы түркі халықтары арасында, қазақ жерінде ислам діні мен мәдениетінің даму тарихы бойынша маңызды деректерді қамтуымен құнды. Алтын Орда тарихына қатысты деректерді кезінде белгілі Санкт-Петербургтік шығыстанушы В.Г.Тизенгаузен (1825-1902) араб тілінен орыс тіліне аударған. Ол материалдарды «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ ғалымдары Б.Көмеков, Ә.Муминов арнайы түсіндірмелермен толықтырып, өңделген нұсқасын ғылыми айналымға енгізді (История Казахстана в арабских источниках.Том 1, 2005).

IX-XII ғғ. араб саяхатшылары мен географтарының Орталық Азия бойынша мәліметтерін шығыстанушы ғалымдар Б.Е.Көмеков, Р.Б.Көмекова жинақтап, түркілер мемлекеттілігі мен этникалық, саяси өмірі және шаруашылығына қатысты деректерді аударды (История Казахстана в арабских источниках.Том 2, 2010).

Аталған тақырыпты түпнұсқа деректер арқылы зерттеуге үлкен еңбек сіңіріп келе жатқан ғалым Ә.Муминов «История Казахстана в арабских источниках» басылымының жеке томына ортағасырлық қазақ тарихы бойынша әскери, саяси, халықаралық қатынастармен бірге мәдени өмір, руханиятқа қатысты еңбектерді аударып енгізді (История Казахстана в арабских источниках.Том 3, 2006).

Қорытынды

Араб тіліндегі дереккөздерді зерттеу бойынша осы уақытқа дейін орындалған жұмыстар соңғы жылдары қазақ халқының өткен ғасырлардағы мәдениеті, ғылымының тарихы, оның бүгінгі күн мен ұлт болашағы жайлы мемлекеттік деңгейде көтеріліп жүрген мәселелердің толық шешілгенін білдірмейді. Себебі, жоғарыда айтылғандай, кез келген мәтін белгілі бір қоғамда, белгілі идеология аясында туады, оған құрастырылған дәуірі, мазмұндық, жанрлық ерекшелігі, ғылыми құндылығы мен сипатын тұрғысынан талдау жасау, әр жазба ескерткіштің мазмұнынан ғылымға қажет дерек алу жан-жақты теориялық және практикалық білік пен дағдыны қажет етеді. Атап айтқанда өткен дәуір жазбалары оқып-зерттеу барысында олардың туу себептерін ғана емес, сол еңбектерді туындатқан қоғам, саяси, экономикалық, ғылыми, мәдени орта жайлы ғылымда бар мәліметті дұрыс қолдана білу өте маңызды. Дереккөздер маман оның тілін тапқанда ғана «сөйлейді» және қазіргі оқырманмен тілдеседі.

Қазіргі ақпараттық технологиялар мен жаһандану заманында жоқты анықтау, барды сақтау арқылы толыққанды ұлттық тарихты жазып келер ұрпаққа жеткізу өзгермелі, тұрақсыз әлемде кез келген ұлттың, әсіресе, жас мемлекеттердің өз бірегей бейнесі мен рухани құндылықтарын сақтап қалудың бірден бір тиімді жолы деп түсіну абзал.

Осы саладағы ондаған жылдар бойы жүргізіліп келе жатқан жұмыстардың нәтижесін бағамдай келе алдағы уақытта орындалуға тиісті міндеттердің бірі ретінде елімізде арнайы академиялық, ғылыми дәрежесі бар деректанушы мамандар дайындайтын дербес білім беру бағдарламасының қажеттілігін айтуымыз қажет. Еліміздегі деректану саласында атқарылған жұмыстар айтарлықтай, материал да біршама жинақталды және шетелдік қорлардағы материалдарға қол жеткізудің мүмкіндіктері біршама жолға қойылды. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Нұр-Мүбарак» Египет ислам мәдениеті университеті және т.б. ғылыми-зерттеу ұйымдарында дереккөздерді зерттеумен айналысатын білікті мамандар саны да жеткілікті, еліміздегі белгілі деректанушы ғалымдардың тәжірибесі жекелеген, бірлі жарым шәкірт дайындаумен шектеліп қалмай, университет немесе зерттеу институты жанынан магистр, (PhD) доктор дәрежесі бар деректанушы маман дайындауға жүйелі түрде жұмсалса бұл саланың өзекті проблемаларын біртіндеп шешуге мүмкіндік туар еді.

Әдебиеттер:

Введение в востоковедение, 2018 – Введение в востоковедение / Под ред. Е. И. Зеленева, В. Б. Касевича. СПб., 2018. 585 с.

Дербісәлиев, 1995 – *Дербісәлиев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы: Рауан, 1995. 200 б.

Дербісәлі , 2013 – *Дербісәлі Ә.* Қауам ад-дин әл-Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Туркістани (1286-1357): өмірі мен мұрасы / - Алматы: [Дәуір], 2013. - 243 б.

Жакупова, 2013 – *Жакупова Г.Т.* Некоторые аспекты формирования и развития источниковедческого знания на примере истории Казахстана. // Сервис Plus. 2013 / № 3. 10-15.

История Казахстана в арабских..., 2005 – История Казахстана в арабских источниках. Том1. Алматы. «Дайк Пресс», 2005. 711 с.

История Казахстана в арабских..., 2010 – История Казахстана в арабских источниках. Том2. Алматы. «Дайк Пресс», 2010. 327 с.

История Казахстана в арабских..., 2006 – История Казахстана в арабских источниках. Том3. Алматы. «Дайк Пресс», 2006. 272 с.

Источниковедение: Теория. История..., 2000 – Источниковедение: Теория. История. Метод / И. Н. Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. М.: РГГУ, 2000 702 с.

Источниковедение и вспомогательные исторические …, 1990 – Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. Теория и методика. Москва, 1990.-162 с.

Калиева, 2014 – *Калиева Ш.С.* «Шығыстану» мамандығында араб тіліндегі жазба деректерді оқыту әдістемесі // «Проф. Ө.Күмісбаевтың шығармашылығы және шығыстану мәселелері» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Көптілеуова Д.Т. Алматы, 2014. 197-199 б.

Касевич, 2001 – *Касевич В.Б.* Востоковедение как наука//Вестник С.-Петербург. ун-та. Сер.2: История. Языкознание. Литература. СПб., 2001. Вып.3 (№ 18).

Керім, 2022 – *Керім Ш*. Тараз тарланы: монография. - Алматы : Нұр-Мүбарак, 2022. - 221 б.

Крачковский, 1965 – *Крачковский И.Ю.* Над арабскими рукописями. Москва, 1965. 234 с.

References:

Vvedeniye v vostokovedeniye, 2018 – Vvedeniye v vostokovedeniye / Pod red. Ye. I. Zeleneva, V. B. Kasevicha. SPb., 2018. 585 s.

Derbisəliyev, 1995 – Derbisəliyev Ə. Қазақ dalasynyң zhұldyzdary. Almaty: Rauan, 1995. - 200 b.

Derbisəli , 2013 – Derbisəli Ə. Қauam ad-din əl-Itқani (Iқani) əl-Farabi at-Turkistani (1286-1357): өmiri men mұrasy / Almaty: [Dəuir], 2013. 243 b.

Zhakupova, 2013 – Zhakupova G.T. Nekotorye aspekty formirovaniya i razvitiya istochnikovedcheskogo znaniya na primere istorii Kazakhstana. // Servis Plus. 2013 / № 3. 10-15.

Istoriya Kazakhstana v arabskikh..., 2005 – Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Tom1. Almaty. «Dayk Press», 2005. 711 s.

Istoriya Kazakhstana v arabskikh..., 2010 – Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Tom2. Almaty. «Dayk Press», 2010. 327 s.

Istoriya Kazakhstana v arabskikh..., 2006 – Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. Tom3. Almaty. «Dayk Press», 2006. 272 s.

Istochnikovedeniye: Teoriya. Istoriya..., 2000 – Istochnikovedeniye: Teoriya. Istoriya. Metod / I. N. Danilevsky, V.V.Kabanov, O.M.Medushevskaya, M.F.Rumyantseva. M.: RGGU, 2000 702 s.

Istochnikovedeniye i vspomogatelnye istoricheskiye …, 1990 – Istochnikovedeniye i vspomogatelnye istoricheskiye distsipliny. Teoriya i metodika. Moskva, 1990. 162 s.

Kaliyeva, 2014 – Kaliyeva Sh.S. «Shyғystanu» mamandyғynda arab tilindegi zhazba derekterdi oқytu әdistemesi // «Prof. Ө.Kүmisbayevtyң shyғarmashylyғy zhәne shyғystanu mәseleleri» Әl-Farabi atyndaғy QazҰU 80 zhyldyғyna zhәne prof. Ө.Kүmisbayevtyң 75 zhyldyқ mereytoyyna arnalғan khalyқaralyқ ғylymi-әdistemelik konferentsiya / Zhauapty red. Kөptileuova D.T. Almaty, 2014. 197-199 b.

Kasevich, 2001 – Kasevich V.B. Vostokovedeniye kak nauka//Vestnik S.-Peterburg. un-ta. Ser.2: Istoriya. Yazykoznaniye. Literatura. SPb., 2001. Vyp.3 (№ 18).

Kerim, 2022 – Kerim Sh. Taraz tarlany : monografiya. Almaty : Nұr-Mүbarak, 2022. 221 b.

Krachkovsky, 1965 – Krachkovsky I.Yu. Nad arabskimi rukopisyami. Moskva, 1965. 234 s.

[1]Калиева Ш.С. [2]Мустафаева А.А.

[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

1https://orcid.org/0000-0003-3180-0118, 2https://orcid.org/0000-0001-6878-4946

E-mail:shynarsayahat@gmail.com, rummana@mail.ru

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ВОСТОКОВЕДЧЕСКОЙ НАУКИ И НАПРАВЛЕНИЯ И ЗАДАЧИ ИЗУЧЕНИЯ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Целью статьи является определение характера развития источниковедческих исследований в контексте трансформации современных научных знаний и методов. Как известно, источниковедение традиционно считается исторической наукой, поскольку история и археология в своей методологии в качестве основного материала рассматривают первоисточники. Новизна статьи заключается в определении новых подходов, концепций и их сути, которые начали проникать начиная с последней четверти XX века в источниковедческую науку как и в другие сферы. Источники начали вводить новую информацию помимо гуманитарных наук и в содержание естественных наук, предоставив им полезные данные. Задача исследования состояла в выявлении приоритетных направлений казахстанского исочниковедения и в выделении проблем, которые стоят перед востоковедами для решения и проведения новых исследований в будущем. Изучение текстов на восточных языках всегда остается актуальным для казахстанского востоковедения. В советское время исследовательские работы в данной сфере затруднялись многими факторами, среди которых были сложность доступа к самим источникам, нехватка специалистов и т.д. Изучение разных текстов на арабском языке, имеющих значимость для средневековой истории казахского народа всегда остается актуальной задачей казахстанского источниковедения. Статья рассматривает и структурирует научно-методологические аспекты этих вопросов. С помощью методов сбора, систематизации, описания и анализа были определены достижения изучения арабских источников, представляющих научную значимость для казахской истории и культуры, также и будущие задачи. В результате исследования сделаны выводы о необходимости эффективного использования инноваций, предлагаемых информационными технологиями современной науке и в источниковедении, для которого требуется подготовка специалистов, обладающих специальными знаниями в этой области.

Ключевые слова: востоковедение, источниковедение, арабские источники, исламская культура, арабский язык.

[1]Kaliyeva Sh.S. [2]Mustafayeva A.A.
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[1]https://orcid.org/0000-0003-3180-0118, [2]https://orcid.org/0000-0001-6878-4946
E-mail:shynarsayahat@gmail.com, rummana@mail.ru

SOURCE STUDIES CHARACTER OF ORIENTAL SCIENCE AND DIRECTIONS AND OBJECTIVES OF STUDYING ARABIC SOURCES IN KAZAKHSTAN

Abstract. The purpose of the article is to determine the nature of the development of source studies in the context of the transformation of modern scientific knowledge and methods. As is known, source studies are traditionally considered a historical science, since history and archeology in their methodology consider primary sources as the main material. The novelty of the article lies in the definition of new approaches, concepts and their essence, which began to penetrate, starting from the last quarter of the 20th century, into source studies as well as into other areas. Sources began to introduce new information in addition to the humanities and into the content of natural sciences, providing them with useful data. The objectives of the study are to identify priority areas of Kazakhstani source studies and to highlight the problems that orient lists face to solve, as well as to conduct new research in the future. The study of texts in oriental languages always remains relevant for Kazakhstani science. In the Soviet times, research work in this area was hampered by many factors, including the difficulty of access to the sources themselves, a shortage of specialists, etc. The article examines and structures the scientific and methodological aspects of these issues. Using the methods of collection, systematization, description and analysis, the achievements of the study of Arabic sources representing scientific significance for Kazakh history and culture, as well as future

tasks, were determined. As a result of the study, conclusions were made about the need for effective use of innovations offered by information technologies to modern science and in source studies, which requires training specialists with special knowledge in this area.

Keywords: oriental studies, source studies, Arabic sources, Islamic culture, Arabic language.

Авторлар туралы ақпарат:

Калиева Шынар Саяхатовна, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Калиева Шынар Саяхатовна, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kaliyeva Shynar Sayahatovna, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Mustafayeva Anar Abdikadiyevna, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 22 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

МРНТИ 03.81.51 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.241

Молотова Г.М.
Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан,
E-mail: gmolotova@mail.ru

ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ О НЕКОТОРЫХ ГОРОДАХ И ЛИЧНОСТЯХ СТРАНЫ ТЮРКОВ

Аннотация. Автор статьи ставит перед собой цель раскрыть историю возникновения некоторых городов тюрков, также данные о великих личностях, живших на этих землях. Проведенное исследование является важным для раскрытия истории строительства городов на территории современного Казахстана, о деятельности великих личностей тюрков. Рассматриваемый вопрос отличается новизной. В рамках статьи использованы сведения, заключенные в рукописном наследии и характеризующихся малоизученностью. Основными источниками послужили рукописи «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», «Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Саййид-ата». В целях сравнительного анализа привлечены данные других письменных источников, изученных коллегами. В процессе исследования использованы методы анализа источников. Рассмотрена композиция текста, использованные популярные в мусульманском мире мотивы, образы святых. Не малозначительным для исследования является материал о святых шайхах, их школы наставничества, места их захоронения. На примере деятельности отдельных личностей раскрывается вопрос вклада тюркских шайхов в процессе распространения идей ислама среди тюркских народов. Уникальными выступают рассказы о вкладе пророков в строительство городов, что свидетельствует о широкой распространенности среди тюрков повествований о жизнедеятельности пророков и святых. Кроме них изученные рукописи повествуют о деятельности представителей династии Караханидов и их взаимоотношений с Саманидами.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (№ BR 20281006).

Ключевые слова: рукописи, история городов, великие личности тюрков, взаимоотношение Караханидов и Саманидов, ислам, популярные мотивы, образы.

Введение

В рукописных фондах мира хранятся рукописи, повествующие об истории возникновения городов, деятельности великих личностей в процессе распространения ислама среди тюркских народов, населявших широкий ареал. Нами привлечены рукописи, повествующие о строительстве одного из ныне существующего города Сайрам, что на территории современного Казахстана, где происходили события, свидетельствующие о взаимоотношениях народов Востока.

Существует несколько сочинений, повествующих об истории строительства города Сайрам. В рукописном фонде Института востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН РУз хранятся несколько таких рукописей средневековья. В них упоминается более ранний вариант топонима – Сарйам. Один из рукописей, хранящийся в фонде Института востоковедение им. Абу Райхана Бируни называется «Рисале» – «Трактат о Сарйаме». Данное сочинение изучалось Ж.М. Тулибаева и ею был издан «Трактат о Сайраме» (Тулибаева, 2007) на основе рукописи Института востоковедения им. Абу Райхана Бируни по № 12708/II. В издании дан перевод источника на русский язык, подготовлены комментарии.

Нами изучен один из списков рукописи, который озаглавлен «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» (Рукопись Маджму‘а), повествующая о строительстве города. Объем рукописи 110 листов. Проведен сравнительный анализ содержания издания «Рисале» с рукописью «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», установлено, что история строительства города Сайрам повествуется с некоторым отличием: источник, который изучался нами несколько объемнее.

Материалы и методы исследования

В рамках подготовки статьи привлечены рукописи «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», «Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Сайид-ата». В процессе работы использованыв сравнительном аспекте данные других списков изучаемых рукописей, а также издания источника коллегами. Ознакомились научной литературой по теме исследования для установления степени изученности вопроса, рассматриваемого в рамках статьи и определения научного поиска. Использованы методы сравнительного исследования, описательный тип исследования. В результате проведенного анализа освещена история распространения ислама среди тюркских народов, деятельность святых шайхов, взаимоотношения представителей династии Караханидов и Саманидов. Выделены широко популярные в мусульманском мире повествования о деятельности пророков и святых.

Обсуждение

Источники «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», «Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Сайид-ата» характеризуются малоизученностью. Установлено, что список «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», который озаглавлен как «Рисале» был изучен казахстанским востоковедом Ж.М. Тулибаевой и опубликован в виде отдельного издания в 2007 году (Тулибаева, 2007). Привлеченные списки рукописи «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» предоставляют в распоряжение исследователя сведения о строительстве города Сайрам, вклад в его развитие и процветание, как религиозных, так и государственных деятелей, которыми выступали представители династии Караханидов. Первая часть источника «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» носит характер более близкий к народным дастанам тюркских народов, вторая же отражает исторические реалии той эпохи. Автор статьи, изучив вышеперечисленные два источника, пришла к выводу, что в них передается более ранняя версия названия г. Сайрам, значение на тюркском и арабском языках. Кроме того, источники сообщают имена великих личностей, внесших вклад в развитие градостроительства тюрков и вклад в процесс распространения ислама не только на территории страны тюрков, но и за ее пределами. С этой точки зрения, изученные источники являются важными для изучения проблем востоковедения.

Результаты исследования

Изучение рукописей «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», «Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Сайид-ата» диктуется необходимостью раскрыть историю строительства более ранних городов современного Казахстана, деятельность государственных и религиозных деятелей в распространении ислама среди тюркских народов, а также их вклада в развитие города. «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» состоит из 110 листов. Текст источника построен по определенному канону создания сочинений средневековья. В первую очередь повествуется о деятельности пророков, затем прослеживается плавный переход к рассказу о вкладе государственных и религиозных деятелей в благоустройство, расширение и процветание города.

Сравнительный анализ содержания издания «Рисале» с рукописью «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» позволяет установить, что повествуется история строительства города Сайрам с некоторым отличием: источник, который изучался нами несколько объемнее. Текст имеет зачин, где повествуется о страданиях правителя Такин Баш Малика из-за отсутствия

детей. Фольклорный мотив – бездетность правителя, широко распространен в устном народном творчестве тюркских народов. В рукописи использован этот фольклорный мотив для передачи страданий правителя из-за отсутствия наследника. Согласно тексту Такин Баш Малик является падишахом города – «Бурқə‘н Мəдинə əлйəhна». Повествуется о благотворительной деятельности падишаха, мольба о ребенке. Приход гостя в дом Такин Баш Малика ознаменован рождением сына – Ахнуджа Малика. Гостем в его доме, по данной рукописи, выступает Идрисалайхи салам. Соответственно, выдвигается идея о благословении Идрисалайхисалама за гостеприимство, оказанное ему правителем. Ребенку дает имя Ахнудж. Далее приводится значение имени принца. «*Ахнудж*» переводится с арабского как «гость». Следует отметить, что в рукописи достаточно много заимствований из персидского и арабского языков. В тексте отражена традиция гостеприимства тюркских народов, обычай наречения именем младенца. Так, ребенка, рожденного после прихода в гости пророка, как его благословение нарекают – Ахнудж.

Далее в изучаемом источнике приводятся сведения и о других пророках, святых шайхах, которые принимали участие в возведении и благоустройстве города. Повествуя о благополучии города Сарйам, автор сочинения указывает несколько причин защищенности города: одним из них является молитва о благополучии города пророка Мухаммада саллаху алайхи ва саллам, во время Мираджа. Другой причиной автор сочинения называет, что здесь жили родители Хизраалайхи салам, что они похоронены в этом городе. Само строительство города также связывается именем Идриса алайхи салама. Среди пророков, живших в этом городе, перечисляется и Нух алайхи салам. По традиции после деятельности пророков повествуется о вкладе представителей династии Караханидов в процветание города.

Как выше нами отмечалось, в рукописи «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» топоним упоминается в более древней форме – Сарйам. Эта же форма встречается в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари. Он дает следующее пояснение топониму: «*Сарйам – название Белого города, который называют [еще] ’Исфиджаб. Сарйам еще один вариант этого названия*» [Махмуд ал-Кашгари, 2005:874]. Далее поясняется, что «*сарйам сув – мелкая, неглубокая вода*». Из комментария Махмуда Кашгари следует, что город свое название берет от «*сарйам сув*». Вероятнее всего, город был построен на берегу реки, которая характеризовалась мелководьем. Немаловажным является тот факт, что в эпоху Махмуда Кашгари город существовал, и назывался он Сарйам, именно такой формой город называется в «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам». Благодаря этому сведению, можно выдвинуть предположение, что город более древний и построен до эпохи Махмуда Кашгари.

Согласно «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» идея возведения г. Сайрам принадлежит Хазрат-и Идрис алайхи саламу. Когда исполняется пятнадцать лет Ахнудж Малику, умирает Такин Баш Малик, престол занимает его наследник. Узнав о значении своего имени, Ахнудж Малик приглашает Хазрат-и Идрис алайхи салама в город, одарив подарками, предлагает ему остаться жить в городе. Хазрат-и Идрис алайхи салам живет в городе Талаш. За него выдают замуж одну из родственниц правителя. В рукописи ему приписывается строительство двух городов, вторым из которых является Сарйам.

Как повествуется в источнике, посоветовавшись с мудрецами города, Хазрат-и Идрис выбрал место для строительства города междуречье. Источник именует эти реки как «Бадамсуйи» (Миндальная вода), «Ак су» (Белая вода). Как выше нами отмечалось, значение города, восходящее к «*аксув*» зафиксировано в труде Махмуда Кашгари. Согласно рукописи, построен город на 400 000 домов. Город имел четыре входа (ворота) и шесть *рибат*ов. Эти данные косвенно указывает на реальные параметры средневековых городов, которые строились в виде прямоугольника. Город, судя по тексту, был вознесен крепостью. Четыре входа в город свидетельствует об архитектурном строении средневековых городов. В некоторой степени можно предположить, что первоначально был построен город-крепость.

Интересен тот факт, что построены *рибат*ы: три из них расположены внутри города, остальные три вне города. Обдуман вопрос остановки путешественников, как в городе, так и вне города. Сведения об ирригации города имеет немаловажное значение: согласно сведениям источника вырыты колодцы в расчете один колодец на сто домов. Далее сообщается, что место строительства мечети города «Мәсҗид жуйи аби» определен именно Хазрат-и Идрис алайхи саламом. Судя по названию, мечеть построена на берегу реки.

В источнике упоминаются три названия города Сайрам: по-арабски «Мәднийәту албәзийа», «Исбиҗаб» и «Сәррайам» на тюрки. Все они указывают, что город построен в междуречье и каменистом месте. Далее повествуется о дальнейшем развитии города под покровительством правителей и святых шайхов, пережитые эпидемии, попытка завоевания города иранцами.

Также упомянут вклад представителей династии Караханидов в процветание города. В некоторой степени освещен вопрос взаимосвязи Караханидов и Саманидов. Имеют ценность сведения о правителях из династии Караханидов, об их взаимоотношениях с династией Саманидов. Так, после смерти Сабук Текина из династии Караханидов Кара Бугра-хан правил в Таласе, а его брат Джафар Текин правил в Сарйаме. Джафар Текин, согласно тексту, был человеком жестоким, но с уважением относился к людям науки, покровительствовал им. Как сообщается в источнике, жестокость ДжафарТекин выражалась в том, что он для строительства *кент*а (города) заставил население Сарйама носит камни. Население Сарйама обратился с жалобой к Кара Бугра-хану, который занимал трон Таласа в это время. Под предлогом посещения Мекки он вызвал Джафар Текина и казнил за жестокое обращение с народом. Здесь подчеркнута справедливость, свойственная Кара Бугра-хану. В этом фрагменте указывается, что Джафар Текин находился по отношению к Кара Бугра-хану в подчинении. Вероятнее всего, здесь играет роль старшинство Кара Бугра-хана.

В источнике упоминаются другие братья Кара Бугра-хана – ‘Али-хан, Хасан-хан и сестра по имени Туркан, которую отправили в Кашгар. Это, по нашему мнению, означает замужество Туркан за правителя Кашгара. Наше предположение подкрепляется поэтическим фрагментом, посвященных Туркан-хатун и комментарием к нему в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари. Кроме вышеперечисленных братьев Кара Бугра-хана в «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» упоминается еще один представитель династии Караханидов – Арслан-хан, известный как справедливый правитель. Сообщается о возведении им мечетей.

Очередным правителем Сарйама упоминается Султан Хамир Мансур из династии Караханидов. Перечисляются его заслуги, щедрость. Как сообщается в рукописи, Султан Хамир Мансур был оклеветан: некоторые из жителей Сарйама обратились с жалобой к правителю Саманидов – Исма‘илСамани, который занимал трон Самарканда. Далее сообщается наказание Султан Хамир Мансура по доносу: его заключили в темницу на семь лет. Убедившись в заботливом отношении Султана Мансура Исма‘илСамани принимает решение освободить его с заключения. Здесь, на наш взгляд, отражена реальность эпохи протектората династии Саманидов, тем самым освещается вопрос межгосударственных отношений.

Кроме правителей из династии Караханидов повествуется о деятельности святых шайхов, которые внесли вклад в сохранение стабильности в Сарйаме. Как пишет автор сочинения, он использовал хроники, в которых приведены сведения о деятельности святых шайхов. Им указаны четыре книги, где приводится история города Сарйам: «Тарих-и ЙусфСуһавәнди» (Хроника ЙусуфаСухаванди), «Тәварих-и ПәһләвиДәшмәқи» (Хроника ПахлавиДашмаки), «Тарих-и ... Нади» (Хроника … Нади) и «Тарих-и Имам Шафи‘» (Хроника Имама Шафи‘). Автор последней истории – имам Абу Абдуллах Мухаммед ибн ИдрисШафии является основателем одного из четырех главнейших суннитских толков (Рукопись. Маджму‘а:41[а]). Как отмечается в рукописи, его автор «*бузуркандин вә мәшаих-и әһли тә‘әйун зикр табсун сайә ки аларни руһ-и пур футуһлари бул бечарәгә дәстгир болсә*» – «решил

упомянуть великие личности и машайих, чтобы заслужить поддержки их святейшего духа и получить их поддержки». Далее в рукописи перечисляются деяния отдельных шайхов, места их захоронения.

Для исследователей интересно и такое сведение, где упоминается современник Имама Ханифа – Ишан СуфиНавруз. Как утверждает автор сочинения «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», недалеко от могилы Ишана Суфи Навруза похоронен Хазрат-и Султан ‘АрифинХ[в]аджа Ахмад Йасави (Рукопись. Маджму‘а:44[а]). Религиозный деятель Хазрат-и Мавлана Рейс ал-дин указан как современник правителя Сарйама Султана Хамир Мансура. В рукописи повествуется о защите города от врагов Султан Хамир Мансуром и Рейс ал-дином. Их подвиг окрашен чудом – они видят одинаковый сон, в котором призывается выйти на площадь и защитить городов от нападения врага (Рукопись. Маджму‘а:44[б]). В сочинении описывается победа двух личностей над многочисленным вражеским войском под покровительством Аллаха. Мотив поддержки Аллаха имеет место и в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари, когда речь идет о борьбе АрсланТегин Гази с Бука Будрачом, который имел семисот тысячную армию.

Возвращаясь к истории Туркан-хатун, следует отметить о существовании уйгурского предания о правительнице Туркан-хатун, с именем которой связано происхождение колыбели и надмогильного сооружения. Титул «хатун», с которой указывается Туркан в источнике свидетельствует о ее принадлежности к династии Караханидов. Ибо в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари подчеркивается, что титул «хатун» носили женщины из правящего рода (Mahмуд Қәшқәрий, 1981:533). Более раннее упоминание об этом титуле можно встретить в орхоно-енисейских памятниках. Например, в Большой надписи Памятника в честь Кюль-тегина, когда речь идет о матери кагана употребляется титул «Катун» – 31 строка: *На радость ее величества моей матери – катун, подобной Умай…*(Малов, 1951:40).

В предании «О колыбели, жиназа и гробнице» (Уйғур хәлқ ривайәтлири, 1998:117-119), о котором говорили выше, колыбель был создан, чтобы «*ребенок случайно не запачкал одеяние царицы. Иначе он стал бы грешником*». Здесь можно увидеть высокий статус царицы, о которой повествуется в древнетюркских письменных памятниках. Поэтому сложилось представление, что младенец мог согрешить случайно. По нашему мнению, эта точка зрения, выраженная одним предложением, является архаичным. Исходя из этой причины, как гласит предание, придворные пришли к выводу соорудить колыбель. Делается акцент, что колыбель золотой. Золото в мифологии выступает символом власти. Как отмечает Н.Л. Жуковская, это «универсальный космический символ, с которым связано появление земли и первого человека, предков правителей и самих правителей, понимание вечности» (Жуковская, 1988:164). Далее повествуется, что младенца укладывали в золотой *бешик* в течение двух лет. Когда вырос, он был совершенен как в знании, так и в воинском искусстве. В этих словах кроется истина: когда укладывает ребенка в *бешик*, его руки и ноги крепко пеленают. Результатом чего является стройные ноги и, соответственно, красивая осанка. В прошлом костоправы для закрепления исправлений вывихов крепко пеленали ребенка в *бешик*е. Считается, что ребенок, который лежал в колыбели редко болеет. Вот почему предание акцентирует внимание на том, что здоровье сына Туркан-хатун, который до 2-х лет спал в колыбели, крепкое.

Во второй части предания речь идет о происхождении носилок (*жиназа, тавут*), на котором выносят усопшего, чем освещается один из аспектов похоронного обряда уйгуров. У уйгуров принято «*тавут*» умершего нести на руках до места захоронения, что, в свою очередь, является одним из признаков уважения к усопшему. В предании повествуется, что когда сын Туркан-хатун прославленный «*справедливым правителем*» погиб на поле брани, царица, обняв тело сына, не отдавала его похоронить. Тогда придворные решили соорудить носилки серебреного тона по форме колыбели и попросили разрешения уложить тело «*справедливого правителя*» для отдыха в колыбель, поскольку в детстве он любил спать в *бешик*е. Таким образом, берет свое начало обычай выносить покойника на носилках.

В конце предания приводится объяснение о появлении обычая сооружать надмогильные построения по форме колыбели. Так, Туркан-хатун каждое утро навещала сына. Спустя некоторое время, она заметила, что цвет лица сына изменился. Тяжело вздохнув, умерла. Ее тоже выносят на носилках серебряного тона, напоминающего колыбель. Чтобы отличить могилы Туркан-хатун и сына, которые внешне были очень похожими, решили колыбель ее поставить на двухступенчатую основу. Таким образом, в предании делается вывод, что сооружение надмогильных памятников в виде колыбели берет свое начало с эпохи правления «*справедливого правителя*» и его матери Туркан-хатун. Вскользь упоминается еще один обычай – посещение могилы усопшего по утрам. Ныне сохранился этот обычай. В первые семь дней утром посещают могилу и читают суры из Корана. Затем чтение Корана продолжают дома и завершают на 40-й день.

Второй источник носит название«Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Саййид-ата»(Рукопись. Манакиб-и). В него включены данные о двух последователях Х^{в}аджи Ахмада Йасави – машайиха из Туркестанского края, известного суфийского шайха: Занги-ата и Саййид-ата. Занги-ата был преемником – Хаким-ата, четвертого ученика Ахмада Йасави. Ахмад Саййид-ата же был преемником Занги-ата. Сведения о Занги-ата встречаются в «Рашахат‘айн ал-хикайат», составленный в 1503 г. Фахр ад-дином Кашифи Ва‘изом. По одной из версий, Занги-ата был сыном Тадж-х^{в}аджи и учеником Ахмада Йасави (Абашин, 2006:151). Саййид-ата, согласно устным и письменным источникам, стал одним из трех халифов Занги-ата. Определенное время он служил смотрителем мазара Хаким-ата в Бакыргане в Хорезме. По указанию Зенги-ата Саййид-ата отправляется из Туркестана в Дешт-и Кипчак для распространения ислама среди населения степи. Благодаря сведениям тимуридских историографов исследователи проблем религии ислам установили, что по отношению к Золотой Орде использованы термины «Дешт-и Кипчак», «Мамлакат-и Дешт-и Кипчак», «Дешт-и Барка», «Улус-и Дешт-и Кипчак» и другие. Здесь наблюдается маркировка страны именем правителя «Улус-и Дешт-и Берке». Берке – сын Джучи, который был приверженцем ислама. Он занял трон Дешт-и Кипчака в 654/1256-1257 году и призывал свой народ принять ислам (Тулибаева, 2022:70-71).

Как отмечает Ж.М. Тулибаева, х^{в}аджи и шейхи занимались не только образовательной деятельностью, постепенно стали «*принимать участие и в делах управления государством*» [(Тулибаева, 2022:71). И.В Зайцев также подчеркивает влияние шайхов при дворе Сахиб-Гирея. Так, в 1577 г. Мухаммад-Гирей выдал грамоту Абдураззак шайху об освобождении от податей и сборов «*за его подвиги на поприще веры*», в 1584 г. Ислам-Гирей выдал такую грамоту Абдурахман-шайху – последователю *тарикат*а Йасавийа (Зайцев, 2021:213). Исследователями отмечаются, что шайхи назначались *аталык*ами наследников трона.

В изученных источниках зафиксированы ценнейшие сведения об истории строительства более древних городов, происхождения отдельных обычаев. В «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» приводятся история строительства города Сарйам, который также упоминается в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари. Сличение изученных источников позволяет сделать вывод о существовании города до эпохи Махмуда Кашгари. В предании, рассмотренном в рамках статьи, дается объяснение о возникновении обычаев, связанных с рождением и смертью человека: изобретение колыбели, его практические цели и надмогильное сооружение в виде двухступенчатой прямоугольной основы, на которой ставили элемент, напоминающий форму колыбели. Предание их связывает непосредственно с именем Туркан-хатун, представительницы династии Караханидов, которая упоминается и в «Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам», и в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари.

Второй источник – «Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Саййид-ата» предоставляет в распоряжение исследователей сведения о деятельности последователей *тарикат*а Йасавийа в распространении ислама и в Дешт-и Кипчаке, их роль в религиозном и политическом вопросах. Таким образом, шайхи, выходцы из Туркестанского края занимались

не только образовательной деятельностью, но привлекались в решение политических вопросов государств.

Заключение

«Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам» и «Манакиб-и Занги-ата ва аурат ва насаб-нама-и Саййид-ата»являются источниками, в которых приводятся сведения о градостроительстве тюркских народов, вклад религиозных и государственных деятелей в процветание городов. Немаловажным фактом выступает роль представителей Йасавийа в распространении ислама за пределами земли тюрков, их активное участие в решении вопросов образования и других государственных дел. Особое значение имеет назначение аталыком наследных принцев из числа шайхов, их участие в дипломатии.

Кроме того, источники раскрывают благотворительную деятельность представителей династии Караханидов, содержат редкостные сведения об архитектуре средневековых городов. Немаловажным является отражение взаимоотношения двух государств – Караханидов и Саманидов.

Литература:

Тулибаева, 2007. – Трактат о Сайраме. Перевод с чагатайского, предисловие и примечания Ж.М. Тулибаевой. Астана: Издательство Научного центра археографии и источниковедения, 2007.60 с.

Рукопись Маджму‘а – Маджму‘а дар та‘риф-и Сарйам. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН РУз под шифром 11929.

Махмуд ал-Кашгари, 2005 – *Махмуд ал-Кашгари*. Диван лугат ат Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

Махмуд Қәшқәрий, 1981 – *Махмуд Қәшқәрий*.Диван луғәт әт-түрк.Үрүмчи: Шинҗаң хәлиқ нәшрияти, 1981. 689 б.

Малов, 1951 – *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности.М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. 452 с.

Уйғур хәлиқ ривайәтлири, 1998 – Уйғур хәлиқ ривайәтлири. 1-қисим. Үрүмчи: Яш-өсмүрләр нәшрияти, 1998. 132 б.

Жуковская, 1988 – *Жуковская Н.Л.* Категория и символика традиционной культуры монголов. М.: Наука, 1988. 200 с.

Рукопись. Манакиб-и – Манакиб-и Занги-атавааурatванасаб-нама-и Саййид-ата. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН РУз.

Абашин, 2006 – *Абашин С.Н.*Занги-ата // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь. М.: Восточная литература, 2006. Т. 1. С. 15-153.

Тулибаева, 2022 – *ТулибаеваЖ.М., Тулибаев Т.Е*. Правители и ислам в Золотой Орде: по материалам тимуридских источников первой половины XV в. // Вопросы истории. 2022. № 2. С. 67-77.

Зайцев, 2021 – *Зайцев И.В.*Суфийский шейх в окружении крымского хана Сахиб-Гирея: Таки ал-Дин Абу Бакр ал-Кефеви (? - 1562) // Труды отделения филологических наук. Т. II.М.: РАН, 2021. С. 212-220.

References:

Tulibaeva, 2007 – Traktat o Sayrame /Perevod s chagatayskogo, predislovie I primechaniya J.M. Tulibaevoy [Risale about Sayram]. Astana: Izdatel’stvo Nauchnogo stentra arxeographii i istochnikovedeniya, 2007. 60 p. (in Rus).

Rukopis’ Madjmu‘a – Madjmu‘adarta‘rif-iSayram. Rukopis’ InstitutaVostokovedeniyaim. Abu RayxanaBiruniANRUz. No 11929. (in Tur).

Makhmud al-Kashgari, 2005 – Makhmud al-Kashgari. Divan Lugat at Turk / Perevod, predisloviyeikommentarii Z.A.M. Auezovoy. Almaty: Daik-Press, 2005. 1288 s. (in Rus).

Makhmud Kashgari, 1981 –Makhmud Kashgari. Divan lugat at-turk. T. 1. [The Dictionary of Turk's. V. 1.].Urumchi: Shingang xaliq nashriyati, 1981.689 s. (in Uyg).

Malov, 1951 – Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. [Monuments of ancient Turkic writing]. M.-L., Izdatel'stvo AN SSSR, 1951. 452p. (in Rus).

Uyghur xaliq rivayatliri, 1998 – Uyghur xaliq rivayatliri. 1-qisim. [Uyghur folk legends]. Urumchi: Yash-osmurlar nashriyati, 1998. 132 p. (in Uyg).

Jukovskaya, 1988 – Jukovskaya N.L. Kategoriya I simvolika traditsionnoy kul'turi mogolov. [The category and symbols of the traditional Mongol culture]. M.: Nauka, 1988. 200 p. (in Rus).

Rukopis' Manaqib-I –Manaqib-i Zangi-ata va aurat va nasab-nama-i Sayyid-ata. Rukopis' InstitutaVostokovedeniya im. Abu Rayxana Biruni ANRUz. (in Farsi).

Abashin, 2006 – Abashin S.N. Zangi-ata // Islam na terrotorii bivshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar'. M.: Vostochnaya literatura, 2006. T. 1. P. 15-153. (in Rus).

Tulibaeva, 2022 – Tulibaeva J.M. Praviteli I islam v Zolotoy orde: po materialam timuridskix istochnikov pervoy polovini XV v. [Rulers and Islam in the Golden Horde: based on Timurid sources of the first half XV XV century] // Voprosi istorii. 2022. No 2.P. 67-77. (in Rus).

Zaytsev, 2021 – Zaytsev I.V. Sufiyskiy sheyx v okrujenii krimskogo xana Saxib-Gireya: Taki al-Din abu Bakr al-Kefevi(? – 1562). [Sufi shaykh surrounded by Crimean Khan Sahib Giray: Taki al-Din abu al-Kefevi (? – 1562)] // Trudi otdeleniya filologicheskix nauk. T. II. M.: RAN, 2021.P. 212-220. (in Rus).

МолотоваГ.М.
Р.Б. СулейменоватындағыШығыстануинституты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: gmolotova@mail.ru

ТҮРКІ ЕЛІНІҢ КЕЙБІР ҚАЛАЛАРЫ МЕН ТҰЛҒАЛАРЫ ТУРАЛЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР

Аннотация. Мақала авторы түркілердің кейбір қалаларының пайда болу тарихын, сондай-ақ осы жерлерде өмір сүрген ұлы тұлғалар туралы деректерді ашуды мақсат етеді. Жүргізілген зерттеу қазіргі Қазақстан аумағындағы қалалар құрылысының тарихын, түркілердің ұлы тұлғаларының қызметін ашып көрсету үшін маңызды болып табылады. Қарастырылып отырған мәселе жаңалығымен ерекшеленеді. Мақала аясында аз зерттелген қолжазба мұрасы мәліметтері пайдаланылды. «Маджмуа дар та' риф-и Сарям», «Манакиб-и Занги-Али ва аурат ва насаб-нама-и Сайид-Али» қолжазбалары зерттеудің негізгі дереккөздері болып табылады.Салыстырмалы талдау мақсатында әріптестер зерттеген басқа жазбаша дереккөздердің деректері тартылды. Зерттеу барысында дереккөздерді талдау әдістері қолданылды. Мәтіннің құрамы, мұсылман әлемінде танымал мотивтер, әулиелердің бейнелері қарастырылады. Бұл материалдардің зерттеу үшін тағы бір маңызды тарапы – қасиетті шайхтар, олардың тәлімгерлік мектептері, жерленген жерлері туралы мәліметтер. Жеке тұлғалардың іс-әрекеті мысалында түркі халықтары арасында ислам идеяларын тарату процесінде түркі шайхтарының үлесі туралы мәселе ашылады. Пайғамбарлардың қалаларды салуға қосқан үлесі туралы әңгімелер ерекше, бұл түріктер арасында пайғамбарлар мен әулиелердің өмірі туралы әңгімелердің кең таралғандығын көрсетеді. Олардан басқа зерттелген қолжазбалар Қараханидтер әулеті өкілдерінің қызметі және олардың Саманидтермен қарым-қатынасы туралы баяндайды.

Алғыс: Мақала «Шығыс елдері тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар»атты Қащақстан Республикасы Ғылым

және жоғары білім министрлігінің іргелі ғылыми зерттеуі (№ BR 20281006) аясында дайындалды.

Кілт сөздер:қолжазбалар, қалалар тарихы, түркілердің ұлы тұлғалары, Қараханидтер мен Саманидтердің қарым-қатынасы, ислам, танымал мотивтер, бейнелер.

Molotova G.M.
Institute of Oriental Studies after named R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan
E-mail: gmolotova@mail.ru

WRITTEN MONUMENTS OF THE MIDDLE AGES ABOUT SOME CITIES AND PERSONALITIES OF THE TURKIC COUNTRY

Abstract. The author of the article aims to reveal the history of some Turkic cities, as well as information about the great personalities who lived in these lands. The conducted research is important for revealing the history of the construction of cities in the territory of modern Kazakhstan, about the activities of great personalities of the Turks. The issue under consideration is new. The article uses information contained in the handwritten heritage and characterized by little study.The main sources were the manuscripts "Majmu'a dar ta'rif-I Saryam", "Manakib-I Zangi-ata wa aurat wa nasab-nama-I Sayyid-ata". For the purposes of comparative analysis, data from other written sources studied by colleagues are used.In the course of the research, the methods of source analysis were used. The composition of the text, the motifs popular in the Muslim world, and the images of saints are considered. The material about the holy shaykhs, their mentoring schools, and their burial sites is not insignificant for research.Using the example of the activities of individuals, the issue of the contribution of the Turkic Shaykhs in the process of spreading the ideas of Islam among the Turkic peoples is revealed. The stories about the contribution of the prophets to the construction of cities are unique, which indicates the widespread occurrence among Turks of narratives about the life of the prophets and saints. In addition, the studied manuscripts tell about the activities of representatives of the Karakhanid dynasty and their relationship with the Samanids.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions» (Grant No. BR 20281006)

Keywords: manuscripts, the history of cities, great personalities of the Turks, the relationship between the Karakhanids and Samanids, Islam, popular motifs, images.

Сведения об авторе:

Молотова Гульбахрем Максимовна, к.ф.н., доцент, ГНС Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Молотова Гульбахрем Мәхсумқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, бас ғылымі қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Molotova Gulbakhrem Maxsimovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies SC MCHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 24 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 811.512.1-04 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.250

***[1]Конкабаева Н.Н. [2]Абдрахманова К.Х. [3]Кансейтова Э.Ж.**
[1,2,3]Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университет, Алматы, Қазақстан,
E-mail: [1]nkonkabayeva@gmail.com, [2]a_gulsum@mail.ru, [3] azhar_aiyat@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «АТ-ТУХФА» ҚОЛЖАЗБАСЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕРГЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Жұмыстың мақсаты – ортағасырлық қолжазбалардың бірі «ат-Тухфа аз-закийа фил луғатит туркийа» (аудармасы «Түркі халқына арналған сыйлық») атты манускрипткегі этнографизмдерге мақалада талдау жасалмақ. Мәмлүк-қыпшақ тілінде бірнеше ортағасырлық қолжазбалар жазылған еді. Бұл қолжазбалардың мақсаты араб халқына, яғни мысырлықтарға қыпшақ тілін үйрету болған еді. Манускриптердің басым көпшілігі тек сөздік бөлігінен, яғни сөз тізбесінен тұрса да, грамматикалық, фонетикалық бөлімдері де болған қолжазбаларды да кездестіруге болады. Фонетикалық бөлімі салыстырмалы түрде араб әліпбиі мен қыпшақ әліпбиі арасында дыбыстық айырмашылықтарды жазба түрінде сипаттап берген еді. Ал, грамматикалық бөлімдері араб және қыпшақ тілдерін салыстыры-салғастыра отырып, араб тілінде қыпшақ тілінің грамматикасын түсіндіріп берген. Зерттеудің міндеттері ретінде осындай үлгіде жазылған Ортағасырлық «ат-Тухфа аз-закийа фил луғатит туркийа» қолжазбасының зерттелу тарихы, аудармалары жайлы сипаттама беріліп, талданады. Ғылымға алғаш рет танымал болған кезден бергі зерттеулер, ғылыми еңбектер тізбектеліп берілген. Қолжазбаның құрылымына, аудармасына тоқтала отырып, ескерткіштегі тілдік бірліктерге тоқталған. Мақалада этнографизмдерге салыстырмалы талдау, сипаттау, аудару сынды әдістер қолданылады. Себебі «ат-Тухфа аз-закийа фил луғатит туркийа» қолжазбасы этнографизмдерді кеңінен сипаттаған еңбектің бірі болып табылады. Жаңалығы болып мәдени жүгі бар сөздерге талдау жасалынып, алғаш рет басқа түркі тілдерімен салыстыру болып табылады. Қолжазба авторының тарапынан берілген түсініктемелерді аудара отырып, мәдени контекспен этнографизмнің баламасы көрсетілді. Нәтижесінде этнографизмдердің табиғатына түсініктеме беріліп, халықтың тұрғылықты жері, айналысқан шаруашылығы, мәдениеті өз таңбасын қалдыратындығы анықталды.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ортағасыр ескерткіштер тіліндегі этномәдени және лингвистикалық парадигма» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP19175804).

Кілт сөздер: ортағасырлық қолжазба, қыпшақ, мәмлүк, этнографизм, баламасыз лексика, араб әліпбиі, манускрипт.

Кіріспе

Ортағасырлық ескерткіш «ат-Тухфа аз-закия фил луғатит туркийа» қолжазбасының зерттелу тарихы XX ғасырдың басынан бастау алады. Ғылым ортасында жарияланбағанымен, бұл еңбекке қатысты Шемсеттин Самидің зерттеуі бар екені белгілі. Зерттеу туралы алғаш рет Хикмет Тұрхан Дағлыоғлу айтқан. Хикмет Тұрхан айтуынша, Шемсеттин Сами, қайтыс болуынан сәл бұрын, 1321 жылы (1904) жылы аяқтағаны туралы мәлімет береді. Қолжазба зерттеуіне байланысты Агах Сирри Левендттің еңбектері бар. Ғалымның пайымдауынша, «ат-Тухфа» қолжазбасы көбірек ағартушылық, шығарманың 212 беттік дәптерге жазылғанын, бірінші бөлімнің а әрпінен у әрпіне дейінгі сөздерден және олардың мағыналарынан тұратынын; екінші бөлімнің грамматикадан тұратынын айтады. Сондай-ақ 1903 жылдың қыркүйек айындағы еңбекті Самиге Неджип Асым бергені айтылады (التحفة الزكية في اللغة تركيك": 20).

Содан кейін Халаси Кун 1942 жылы шығарманың факсимилесін басып шығарды: La Langue des Kiptchaks d'après un manuscrit arabe d'Istanboul. II партия: Reproduction phototypique, Bibliotheca Orientalis Hungarica IV, Будапешт 1942. Жұмыс Et Tuĥfe туралы қысқаша ақпарат берілген бөлімі бар факсимильден тұрады. Факсимильдік басылымның алғашқы беттерінде типографиялық қатеге байланысты біраз түсінбеушілік байқалғанымен, қалған бөлігі түпнұсқалық шығарманың түпнұсқасына сәйкес келеді. Қолжазба көлеміне жақын шығарылған факсимильдік басылым осы салада пайдалы зерттеу болғанымен, қазіргі кезде өте сирек еңбектердің қатарында енгізілген зерттеу болып табылады.

Шығарманың алғашқы аудармасын 1945 жылы Бесім Аталай басып шығарды: Et Tuĥfet üz Zekiyye Fil Lûãat it Türkiyye, TDK Publications, Стамбул 1945: Жұмыс, кіріспе, сөздік және грамматикалық бөлімнің аудармасы, грамматикалық көрсеткіші. жұмыстың факсимилиясы. Басылымның кіріспе бөлімінде қыпшақтар мен олардың тілі туралы мәлімет бергеннен кейін Б.Аталай «ат-Тухфаға» қатысты басылымдар, еңбектің маңыздылығы, мазмұны, басқа шығармалардан айырмашылығы, көшірме, басып шығару мәліметтері туралы жан-жақты түсініктемелер беріп, жаңадан табылған еңбектер мен тарихи грамматика туралы зерттеулерге тоқталып өтті. Сөздік аудармасында түпнұсқа еңбекке сәйкес араб және түрік тілдерінде берілген сөздердің ішінде түрік сөздері араб әрпі жұрнағымен емес, тек латын әрпімен берілген. Жолдың арасына немесе қолжазбаның шетіне жазылған түрік сөздері сілтемелерде көрсетілген. Грамматикалық көрсеткіште шығармадағы барлық тілдік материал тарихи және қазіргі диалектілердегі әріптестерімен бірге енгізілген. Қолжазбаның факсимильдік нұсқасы зерттеу соңында беріледі. Шығарманың түпнұсқасына қызығатын қарапайым оқырманға бұл факсимиле пайдалы болғанымен, беттерінің шағын болуы зерттеушілер үшін оқуда қиындық тудыруы әбден ықтимал.

Шығарманың екінші аудармасы Салих Муталлибовтың аудармасымен 1968 жылы Ташкентте жарық көрді: Attuĥfatuz Zakiyyatu Fillugatit Turkiya [Türkiy Til (Kipçok Tili) Ħakida Noyöb Tuĥfat], Ташкент 1968. Муталлибовтың аудармасы кеңес ғалымдары арасында ескі мектептен шыққан жұмыстарға үлкен қызығушылық танытылғанның белгісі еді. Б. Аталай аудармасынан бірден-бір артықшылығы бар, бұл аударма түрік сөздерінің де араб әрпімен берілуі, алайда өзбек тіліне аудармасында қолжазбаның факсимилесі жоқ, оқылудың қате болуы, қажетті аударманың жоқтығы сияқты көптеген кемшіліктер бар.

«Ат-Тухфа» қолжазбасы туралы жан-жақты зерттеуді Фазылов пен оның шәкірті Зияев 1978 жылы Ташкентте жариялады: «Изысканный Дар Тюркому Языку» (Грамматический трактат» Узбекской ССР,, Ташкент 1978. Бұл зерттеу, алғы сөзін Кононов жазған: кіріспе, грамматикалық талдау, сөздік және грамматикалық бөлімдердің орысша аудармалары, грамматикалық көрсеткіш және жұмыстың факсимилесі. Кіріспе бөлімінде шығармаға қатысты бүгінгі күнге дейін жүргізілген зерттеулер, шығарманың жазылған жері мен күні, шығарманың авторы мен мазмұны, орфографиялық ерекшеліктеріне тоқталады. Фазылов шығарманың аудармасына көшпес бұрын «ат-Тухфа» қолжазбасы лингвистикалық материалына морфологиялық және лексикалық тұрғыдан қысқаша баға берді. Сөздік бөлімі қолжазбаның бастапқы ретіне сәйкес берілгенімен, парақ нөмірлері шығарманың түпнұсқасынан өзгеше. Бұл сөздік бөлімінің тағы бір кемшілігі бөлімде араб баламалары берілмейді, түрік сөздері тек кириллица әріптерімен берілген. Алайда түрік сөздерін толық транскрипцияда беру бұл сөздердің ерекшеліктерін түсіну тұрғысынан араб әліпбиі формаларының жетіспеушілігін біршама өтейді. Грамматикалық қатардың соңғы бөлігінде кісі есімдері, географиялық және астрономиялық атаулар жеке-жеке енгізілген. Бұл көрсеткіштен кейін грамматикалық тақырыптардың жеке көрсеткіші де беріледі.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу материалы негізінде «ат-Тухфа» қолжазбасының Түркия Стамбул қаласындағы Баязид кітапханасында №3098 нөмірімен сақтаулы түпнұсқаның фотокөшірмесі, Халаси

Кунның 1942 жылы жылғы «La Langue des Kiptchaks» атты аудармасының фотокөшірмесі, Бесім Аталайдың 1945 жылы басып шығарған «Et Tuĥfet üz Zekiyye Fil Lûāat it Türkiyye» түрік тіліне аудармасы, Салих Муталлибовтың 1968 жылы аударған Türkiy Til (Kipçok Tili) Ħakida Noyöb Tuĥfat атты өзбек тіліндегі еңбегі, Фазылов пен оның шәкірті Зияев 1978 жылы Ташкентте жариялаған: «Изысканный Дар Тюрскому Языку» (Грамматический трактат») атты баспа еңбектер қолданылды.

Зерттеуде сипаттау, жинастыру, топтастыру, салыстыру-салғастыру, синхрондық-диахрондық, аударма сынды әдіс-тәсілдер пайдаланылды.

Ортағасырлық қолжазбаның тілдік бірліктерін талдамай тұрып, алғашында сипаттау тәсілі қолданылып, қолжазба сипатталынды. Мәдени жүгі бар сөз тіркестері жинастырылып, топтастыру әдісін қолдана отырып, 16 түркі тілдерімен салыстыру-салғастыру жұмыстары жүргізілді. Синхрондық-диахрондық тәсілін қолдану арқылы Көне түркі сөздігінде берілген Орхон-Енисей жазбалары, ортағасыр «Диуани луғат ит-түрк» сынды қолжазбалардан бастап, қазіргі кездегі түсіндірме, екі тілді аударма сөздіктерінен тіл біріліктеріне талдау жасалынды.

Талқылау

Тәуелсіздік алғалы бері еліміздің тарихына, тілдің тарихына, қалыптасуында үлкен рөл атқарған ерте, ортағасыр қолжазбаларына деген қызығушылық күннен-күнге артуда. «Мәдени мұра», «Тарих толқынында» сынды елімізде бірнеше мәдениетімізді, тілімізді, ұлттық мұрамызды жаңғыртуға арналған бағдарламалар да жүзеге асты. Ортағасырлық қолжазбалар, оның ішінде «ат-Тухфа» қолжазбасына деген қызығушылық 1982 жылы Т,Арынов қорғаған орыс тіліндегі кандидаттық диссертация аясында ғана қарастырылған. 1999 жылы Б.Сүйеркұл «ат-Тухфа» қолжазбасындағы етістіктіктердің шырай формаларына ғана тоқталып кетеді. Аталып кеткен екі зерттеушілер де түпнұсқамен тікелей әрі лексикалық бірліктерін қарастырмаған. Сол себепті, тақырып өте тың. Қолжазбаның лексикалық қатпарын жан-жақты қарастыру әлі де өте өзекті. Қыпшақ тілді қолжазба болғаннан кейін қазақ тіліндегі көп нұсқалармен дәлме-дәл келеді. Этнографиялық қырынан қолжазбаны қарастырылған еңбектер жоқтың қасы.

Зерттеу нәтижелері

Қолжазбаның зерттелу тарихына қысқаша тоқтала отырып, қолжазбадағы аударуға келмейтін тіл бірліктерін, яғни этнографизмдерді талдайық.

Этнолингвистика-бұл этногенезді,өмір-салтын,әдет-ғұрпын, мекен-жайын, басқа адамдар мен тарихи-мәдени байланысын,адамдардың күнделікті өмірін,материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің жаңа саласы (Манкеева, 2008:53).

Қазақ этнолингвистикасында А.Қайдар, Е.Н.Жанпейісов, М.М. Копыленко сынды ғалымдар осы ғылымның бір саласындағы зерттеулердің барлық аспектілерін зерттеген.

Профессор М.М.Копыленко Қазақстандағы лингвистика саласындағы проблемаларды ғылыми тұрғыдан бағалап, этнолингвистикаға баса назар аударды. Ол өз талдауларында этнолингвистиканың тұжырымдамалық негіздерін жетілдіру, лексикалық және фразеологиялық зерттеулерде этнолингвистикалық өлшемдерді зерттеу, антропологиялық зерттеулердегі терминология мен тілдік емес этнолингвистикалық элементтерді қарау, антропонимика мен топонимикадағы этнолингвистикалық аспектілерді қарау және ғаламдық тілдер номенклатурасы сияқты лингвистикадағы теориялық мәселелерді қарастыру сияқты болашақ даму бағыттарын белгіледі (Қайдаров, 1988ж. 5:25).

Тарих, әдебиет, мәдениеттану және археология сыни ғылымдар саласында дамып келе жатқан өрісті құраса да, этнография тіл білімімен тығыз байланыста. Этнолингвистиканы тек этнография мен лингвистикалық пәндердің бірігуі ретінде қабылдау дұрыс емес.

А. Қайдар этнографияны ғылыми сала ретінде кеңінен зерттейді. Басқаша айтқанда, ғалым оны этнос пен тілдің қиылысуынан пайда болған пән ретінде сипаттауға кіріседі,

этностың белгілі бір кезеңде дамығанын түсіндіреді, тарих, дін, тәжірибе, дәстүр және мәдениет уақыт өте келе ерекше ұлттық мемлекетке бірігіп, этнос ұғымы айтарлықтай тереңірек зерттелетінін түсіндіреді.

Мысалы, орта ғасырлар дәуірінде жасалған қолжазбаны белгілі бір халыққа жатқызылған мұра ретінде емес, керісінше барлық түркі қауымдастықтарының ортақ мұрасы ретінде мойындау өте маңызды. Бұл қолжазба ішіндегі лингвистикалық компоненттер белгілі бір лингвистикалық топтың лексиконын ғана бөліп қана қоймайды. Талдаудан кейін біз бұл диалектілер кластеріне жататын тілдерге тән лексикалық заттар ғана емес, сонымен қатар оғыз тілдердің әсерін алған және қыпшақ тілдердің белгілері басым лингвистикалық еңбек екеніне көз жеткіздік. “Ат-Тухфа” қолжазбасында қолданылатын тіл оғыз қарлұқ тілімен біріктірілген түркі этникалық тобының ортақ мұрасы ретінде тұр.

Этнографиялық зерттеудің негізгі элементтері этнографизмдерден немесе этнографияда қолданылатын мамандандырылған лексикадан алынған. Ғалым А.Қайдар келесі анықтаманы ұсынады: “Этнография біздің тарихи өткеніміздегі тұрмыстық заттардың пайдаланылуын білдіреді, олардың көпшілігі әлі де қолданылып жүрген, сондай-ақ белгілі кәсіптер, егіншілік шаруашылық, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенім, тұрғын үй, киім - үйлену тойы, жергілікті тағамдар, жерді ерекше басқару, құқықтық жүйелер, әдет-ғұрыптар біздің қоғамның ішкі және тілдік мұрасын көрсетеді” (Қайыр Даров, 1985:18-22).

Біз осы анықталған ортағасырлық лексикалық элементтерді қарастырдық және оларды ұжымдық түрде этнографизмдер ретінде жіктедік, олар одан әрі бөлек категорияларға жіктелді. Этнографизмдерді нақты семантикалық немесе лексикалық критерийлерге сүйене отырып санаттау ұсынылмайды. Белгілі бір ұлттың мәдениетін, шаруашылық қызметін, дәстүрлерін, сәулет өнері мен тағамдарын білдіретін айқын этнографизмдердің данасы ұсынылды және ерекшеленді. Иллюстрациялық мысалдар тек қолжазбадан алынған. Тікелей аудармалары жоқ терминдер көбінесе түсіндірме жазбалармен бірге жүреді.

Біз осы анықталған ортағасырлық лексикалық элементтерді қарастырдық және оларды топтап этнографизмдер ретінде жіктедік, олар одан әрі бөлек категорияларға жіктелді. Этнографизмдерді нақты семантикалық немесе лексикалық критерийлерге сүйене отырып санаттау ұсынылмайды. Белгілі бір ұлттың мәдениетін, шаруашылық қызметін, дәстүрлерін, сәулет өнері мен тағамдарын білдіретін айқын этнографизмдердің данасы ұсынылды және ерекшеленді. Иллюстрациялық мысалдар тек қолжазбадан алынған. Тікелей аудармалары жоқ терминдер көбінесе түсіндірме жазбалармен бірге жүреді:

قَانْ – سلطان - qan – хан, сұлтан;
قِمِيزْ – qimiz – қымыз;
يُورْتْ – منزله –yurt – қоныстанған үй атауы;
قِشْلاَوْ – مشتا – qišlaw – қыстақ;
لاَوْ يَايْ – مصياف – yaylaw – жайлау;
وخَالِي (كِيزْ)كُويُوزْ - بساط - kuiuz, χali - кілем, төсегіш;
كَابِنْ – kabin - қалың мал;
كِزْ – kiz – киіз;
وكُوجَا يَارْمَا – yarma, kȫče – жарма, көже, бидайдан жасалған тамақ;
تُونْكلُوكْ - شباك – tüŋlük - жарыққа арналған саңлау, түңлік, түндік;
كَالِي - جرن – keli - келі, үккіш, кессап (бидай, тарыны үгітуге арналған сайман);
جُونَاقْ - čünaq – шұнақ, құлағы тесік адам не жануар.
بُوطْقَ - (فيقول باللبن طبح اذا) - botqa - сүтті ботқа (егер күріш сүтке пісірілсе, оны ботқа дейді)
قَاطِقْ- اِدام - qatiq-қатық, ұйыған сүт, тамаққа тұздық
Қымыз – бие сүтінен ашытылған ұлттық сусын (Қайдар, 2013: 238).

«ДТС»-те: Qïmïz қымыз: qïmïz süt ja jöŋ jaγ ja joγrut qurut қымыз, сүт немесе майдың бір бөлігі, немесе ірімшік (Древнетюркский словарь, 1969: 444).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – қымыз; хакас т. – хымыс; татар т. – кымыз; түркімен т. – гымыз; өзбек т. – қимиз; қырғыз т. – кымыз; қарақалпақ т. – қымыз; ұйғыр т. – қимиз; тува т. – хымыс; ноғай т. – кымыз; башқұрт т. – кымыз; алтай т. – кымыс; құмық т. – къымыз; әзірбайжан т. – гымыз; түрік т. – кымыз; чуваш т. – кӑмӑс.

«Ат-Тухфа» қолжазбасында «qimiz» деп берілген. Этнографизмге тек түсініктеме берген, бірақ аудармаған. Орта ғасыр кезіндегі басқа да қолжазбаларда қымыз деген сөз қолданысы бар. Бұл өз кезегінде түркі халқының жылқымен айналысқандығын білдіреді. Қазіргі түркі тілдерінде қолжазба тілімен толық сәйкес келеді. Алайда хакас, тува тілдерінде «х» әрпімен, ал түрікмен, әзірбайжан тілдерінде «г» әрпімен берілген.

«Китаб маджмуғ таржумани турки уа ағжами уа муғали» сөздігінде йогурт сөзі yaġurt (Курышжанов, 1968: 21).

Йоғурт түрік тілінде, өзге түркі тілдерінде қатық сөзінің нұсқалары қалыптасқан (Қазақ тілінің шығу тарихы, 2013: 146).

«Ашыған сүт, айран» мағынасындағы йоғурт сөзінің түбірі йоғур М.Қашқари сөздігінде «араластыру, былғау» ұғымында кездеседі. Йоғурт – қазақ тілінде кездеспегенмен қазіргі түрік тілінде кеңінен қолданылады. Қазақ тіліндегі құрт сөзі мағынасы жағынан да, сыртқы тұлғасы жағынан да бұл сөзбен сабақтас, мәндес (Мусаев, 1975: 181).

Ботқа – егер күріш сүтке пісірілсе, оны ботқа дейді. Оңтүстік қазақтарының бірінде сыркүріш дейді. Қазіргі түркі тілдерінде ботқа – қазақ т., өзбек т., татар т., бутқа – башқұрт т., ботқо – қырғыз т., лапа – түрік т., шилә – әзірбайжан т., шүле – түркмімен т., шилвә – ұйғыр т. Ботқа сөзінің мағынасы да, тұлғасы да өзгеріске ұшырамаған.

“ Шұнақ ” терминіне қатысты түркі қауымында, әсіресе көрнекті адамдар өмірден өткен кезде, жоқтаушы өз шаштарын ұстап, құлағын кесетін тәжірибе болғаны анықталды. Т. Арынов шұнақ сөзінің түбінде осы сипатталған дәстүр жатыр деп пайымдалынады.

Шұнақ деген сөзінің Қазақ әдеби тілінің сөздігінде беретін мағыналары: 1) құлағының ұшы кесілген я жабысып кеткен; 2) ауысп. келте, қысқа (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2011: 10). Шұнақ сөзі дәл «Ат-Тухфа» қолжазбасында берілген мағынасымен сәйкес келмесе де, қазақ тілінде фразеологизм құрамында қолданылып жүр. Мысылы: шұнақ аяз, шұнақ қаққан аяз – қатты ызғарлы суық, бет қаратпайтын үскірік. Шұнақ қар – қыз, әйелге айтылатын кейіс сөз. Шұнақ құдай – налу, күйінуде тәңірге тіл тигізе айтылатын кейіс сөз (Кеңесбаев, 2007: 37). Шұнақ сөзі тіркес құрамында ғана қолданылатын, көнерген сөздер қатарын құрайды.

Қыстау – төңірегінде мал жайылатын өрісі бар қыс мезгіліндегі малшылардың отыратын қонысы. Қыстау, әдетте, желден жақсы қорғалған ықтанды, қары аз әрі жұқа түсетін жерлерге, жаз бойы мал аяғы баспаған ну қорықты, суы жақын, қалың қамысты, құрақты, бұталы өңірге орналасады (Қайдар, 2013: 200).

Қыстаудың дұрыс таңдалуы өте жауапты іс. Себебі қақаған аязда малдың қырылып қалмауы осы таңдалған қыстаудағы малшының тәжірибесі үлкен рөл атқарады.

Қ. Жалайыридің «Жами’ат-тауарих» атты жылнамасынан: «Йайлақ, қышлақ – жайлау, қыстау. Мауази йайлақы, қышлақы берілді» (Сыздықова, 2014: 323).

«ДТС»-те: Qïšlaγ қыстақ: jašïl qaja jajlaγïm qïzïl qaja qïšlaγïm жасыл құз – менің жайлауым, ал қызыл құз – менің қыстауым (Древнетюркский словарь, 1969: 448).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – қыстақ; хакас т. – хыстаг; татар т. – кышлау; түркімен т. – гышлама; өзбек т. – қишламоқ, қишлов; қырғыз т. – кыштоо, кыштап чыгуу; қарақалпақ т. – қыслаў; ұйғыр т. – қишлаш; тува т. – кыштаг; ноғай т. – кыслав; башқұрт т. – кышлау; алтай т. – кыштy; құмық т. – къышлав; әзірбайжан т. – гышлаг; түрік т. – кышлама; чуваш т. – хĕл каçмалли вырăн.

Қолжазбада қыстау сөзі qišlaw деп берілген. М. Қашқаридің еңбегінде берілген нұсқамен бірдей. Қазіргі түркі тілдеріндегі қыпшақ тобындағы татар, башқұрт тілдерімен сәйкес келеді. Қышлау деген сөздегі «ш ~ с» сәйкестігі қарақалпақ, ноғай тілдерінде болған. Бұл сөз қыпшақ тобындағы тілдерге тән болып табылады.

Жайлау – малдың жазғы алыс жайылымы. Жайлау сөзіне байланысты тілдік оралымдар: жағасы жайлауда, етегі қыстауда; жайлаудай жайлы, көктемдей нұрлы; жайлауға көшу және т.б. (Қайдар, 2013: 199).

«ДТС»-те: Jajlaγ жайлау: jaγaq ïγač jajlaγïm менің жаздық жайлауым – жаңғақ ағаштарының ортасында (Атабай, 2011: 227).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – жайлау; хакас т. – чайлағ; өзбек т. – яйлов; қырғыз т. – жайлоо; ұйғыр т. – яйлақ; башқұрт т. – йәйләү; түрік т. – йайлак.

«Ат-Тухфа» қолжазбасында *yaylaw* деген сөз берілген. «ДТС»-те йайлақ деп көрсетілген. Қазіргі түркі тілдерінде башқұрт тілінде сақталған. Қазақ тілінде «ж ~ й» сәйкестігі байқалады. Қарлұқ тобындағы өзбек, ұйғыр тілдерінде «йа ~ я» дыбысына алмасып, бір дыбысқа айналған. Бұл сөз де негізінен қыпшақ тобындағы тілдерге тән болып тұр.

Йурт – көшпелі халықтың портативті үйі. Моғолстанның йурты кім бу тәнрәде бір біріне би уста ерді (Сыздықова, 2014: 323).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – жұрт, ел; хакас т. – чурт; татар т. – йорт; түркімен т. – өй; өзбек т. – уй; қырғыз т. – үй; қарақалпақ т. – жай, там, үй; ұйғыр т. – өй; тува т. – бажың; ноғай т. – уьй; башқұрт т. – йорт; алтай т. – айыл; құмық т. – уьй; әзірбайжан т. – ев; түрік т. – ев; чуваш т. – çурт.

Йурт сөзінің «отан, киіз үй» мағынасы бар. Мысалы, ажун йуртындын ол хәм көч көтүрмүш (Сыздықова, 2014: 152).

Қолжазбада қоныстайтын үй атауын yurt деп берген. Қазіргі түркі тілдерінде татар, башқұрт тілдерімен, яғни қыпшақ-бұлғар тобындағы тілдерге тән сөз екендігін байқауға болады. Қазақ тілінде жұрт деген сөз бар, бірақ архаизмге айналып кеткен. Көшіп кеткен үйдің орнын жұрт деген. Қазіргі кезде ел деген мағынада қолданылады. Хакас, чуваш тілдерінде бастапқы әріптері ғана өзгеше болып тұр. Басқа түркі тілдерінде атау қолжазба тілінен өзгеше болып табылады.

Хан – 1) ең жоғарғы билеуші, монарх; 2) ру-тайпалардың билеушісі. 1) Шыңғыс хан, Борис хан (Годунов), 2) Мөңкү хан, Боданчар хан (Сыздықова, 2014: 328).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – хан; хакас т. – хан; татар т. – хан; түркімен т. – хан; өзбек т. – хан; қырғыз т. – кан, хан; қарақалпақ т. – хан; ұйғ. – хан; тува т. – хаан; ноғай т. – хан; башқұрт т. – хан; алтай т. – хан; құмық т. – хан; әзірбайжан т. – хан; түрік т. – хан; чуваш т. – хан.

Ортағасырлық қолжазбада *qan* деп берілген. Қазіргі түркі тілдерінде бұл атау көнерген сөздер қатарына жатқызылады. Қарастырып жатқан 16 түркі тілдерінде бар хан сөзі ортағасыр кезеңдегі аталуымен толық сәйкес келеді. Алайда фонетикалық өзгеріске ұшыраған, яғни «қ~х» дыбысына алмасқан. Тек қырғыз-қыпшақ тобына кіретін қырғыз тілінде «қ» әрпі емес, «к» әрпі қолданылған хан сөзінің нұсқасы бар екен.

Қалың мал – қыздың артынан берілетін салықтың түрі. Қазақ халқында қазіргі күнге дейін сақталған.Тек қалың малдың түрі өзгеріске ұшыраған. Бұрынғы кездері малмен есептеліп, берілсе, қазіргі кезде ақшадай ғана беріледі. Заманға сай өзгеріс болғанымен, аталуы, дәстүрдің өзі сақталған.

«ДТС-те»: Qabïn кабын, натуральды салықтың түрі (Древнетюркский словарь, 1969: 399).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – қалың мал; хакас т. – халың, халых; татар т. – калым; түркімен т. – галың; өзбек т. – қалин пули; қырғыз т. – қалың мал; қарақалпақ т. – қалың; тува т. – калым; құмық т. – къалын; әзірбайжан т. – калым, башлыг; түрік т. – башлык парасы; чуваш т. – хулăм укçи, тупра.

«Ат-Тухфа» қолжазбасында kabin деген сөз қазіргі қазақ тіліндегі қалың мал деген ұғымға сәйкес келеді. «ДТС»-те: натуральды салықтың түрі деген мағынада көрсетілген. Мағынасы жағынан бір-біріне келеді. Қалың мал шынымен салық, күйеу жігітке салынатын салық. Қазіргі түркі тілдерінде қалың мал тіркесінің қолданысы бар екендігін көруге болады. Ортағасырлық қолжазбада берілген нұсқамен мүлдем ұқсамайды, яғни өзгеріске ұшыраған. Негізінен, бір-біріне ұқсайтын қалың сөзі қолданылған.

Киіз, кигіз – қойдың күзем жүнінен басылған, үй тұрмысында пайдаланатын бұйым. Көшпелі халық өмірінде киіздің алатын орны ерекше. Киіз қазақ жеріндегі көшпелі тайпаларда б.з.б. 1-мыңжылдықта белгілі болған. Киізден сырт киім, байпақ тіккен, оны тек үйді жабу үшін ғана пайдаланып қоймай, киіз үйдің ішкі жасау-жиһаздарын, өзге де тұрмыс-тіршілікке қажет заттарды тігуге де қолданған (Энциклопедия, 2022: 581).

«Китаб маджмуғ таржумани турки уа ағжами уа муғали» кітабында keli деп берген. «ДТС»-те: Kidiz киіз, төсегіш: ol ki[d]izig subqa soqmïš (Древнетюркский словарь, 1969: 306).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – киіз; хакас т. – киис; татар т. – киез, тула; түркімен т. – кече; өзбек т. – кигиз; қырғыз т. – кийиз; қарақалпақ т. – кийиз, текиймент; ұйғыр т. – кигиз; тува т. – кидис; ноғай т. –кийиз; башқұрт т. – кейез; алтай т. – кийис; құмық т. – кийиз; әзірбайжан т. – кечə; түрік т. – кече; чуваш т. – кĕççе.

«Ат-Тухфа» қолжазбасында kiz деп берілген. «ДТС»-те кидиз деп көрсетілген. Қазіргі түркі тілдерінде қосымша дауысты әріптер «і, е, йи» жалғанып, қыпшақ тобындағы тілдерде ортағасырлық қолжазба тілі сақталған. Бұл сөзді қыпшақ тобындағы тілдерге тән деп пайымдаймыз.

Түндік сөзін естігенде киіз үйінің шаңырағына жабылатын төрт баулы киіз еске түседі. «Киіз үйдің туырлық, түндігін, шилерін де былай қояйық» (М. Дүйсенов, Ант). Ертедегі түркілер түңлік деп терезе деген мағынада қолданған болатын. Якут тілінде дәл осы сөз «түннүк» деп айтады. Ә.Нұрмағамбетов пікірінше, аталмыш сөздер туынды сөздер деп есептейді. Себебі, ескі, көне түркі тілдері қатарына жататын – чуваш тілінде «теенни» сөзі «тесік, саңылау» деген мағынаны береді. Моңғол тілінде «тооно» сөзі шаңырақ деген түсінікте қолданылады. Тесік деген сөз «теенни» сөзінен туындаған (теенни+дік>тендік>түндік киіз үйге әрі жарық беретін, әрі түтін шығаратын атау пайда болған) (Нұрмағамбетов, 1994).

«Ат-Тухфа» қолжазбасында терезе мағынасында tüŋlük сөзі қолданылған. Ертедегі түркілер де, ортағасырда да осы сөз қолданылған. Өзгеріске ұшырап, түндік сөзі қолданылған. Қазақ тілінде де түңлік болып, үндестік заңына байланысты түндік болып өзгерген. Түркі тілдеріне ортақ лы/лі жалғауы лық/лік болып, кейін қазақ тілінде үндестік заңына сай лық/лік, дық/дік, тық/тік болып өзгерген.

Келі – тары, бидай, т.б. дәнді дақылдарды түйетін, ұнтақтайтын қатты ағаштан жасалған құрал. Келінің биіктігі 50-60 см жуан бөрене ағаштың ортасын 30-35 см тереңдікте ойып жасайды. Келіні шеберлер мықты, әрі жарылмай көп жылға шыдауы үшін, қызған тандыр ішінде ыстық қозға қақтап алып, оның іші-сыртына қойдың құйрық майын, не түйе қомының майын сіңіреді. Келі жарылып кетпес үшін, әдетте, оның иіні мен тағанын түйенің иленбеген шикі терісімен қаптайды. Шикі тері кепкен кезде тартылады да, келіні қатты қысып қалады. Келінің сыртын қайыспен ысып жалтыратып қояды (Энциклопедия, 2022: 483).

Қазіргі түркі тілдерінде:

қазақ т. – келі, үккіш; хакас т. – соғах, сохпа; татар т. – киле; түркімен т. – сокы; өзбек т. - ўғир, ховонча; қырғыз т. – соку, жанчуур; қарақалпақ т. – кели; ұйғыр т. – һаванчə,

оғур; тува т. – соғааш, соктааш; ноғай т. – кели; башқұрт т. – киле; алтай т. – сокы; құмық т. – кели; әзірбайжан т. – һәвәнкдәстә; түрік т. – хаван; чуваш т. – килĕ.

Зерттеу нысаны болып табылатын қолжазбада keli деп берілген. Қазіргі түркі тілдерде қыпшақ тобындағы тілдерде осы ортағасырлық қолжазба тілі сақталған. Сонымен қатар, чуваш тілінде келі сөзінің аталуы килĕ деп қолданылады. Фонетикалық өзгерістер болмаса, қолжазба тілімен сәйкес. Тілі негізінен, қыпшақ тобындағы тілдердің тілі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

«Ат-Тухфа» қолжазбасында берілген тура аудармасы не баламасы жоқ сөздерге талдау жасалды. Барлығы 12 этнографизм мысал ретінде қарастырылды. Көптеген сөздер қазіргі түркі тілдерінде қазіргі күнге дейін қолданылады. Хан сөзі мәселен, тарихи сөздер қатарына қосылып бара жатқан көнерген сөздер қатарына жатады. Қалың мал сөзі ортағасырлық қолжазбада кездесті. Бұл сөз өз тарапында ортағасырлық атаумен яғни кабин сөзінен өзгеріске ұшырағанын байқадық. Тіптен, қыпшақ тобындағы бірде-бір тілде сақталмаған екен. Бұл сөз атауы өзгеріске ұшырағанмен, мағынасы сол күйі қалған. Көне түркі сөздігінен кабин емес, қабин деген сөз түрінде натуральды салықтың атауы ретінде сөз табылды. Қалың мал деген түсінікті беретін сөз кабин сөз түрінде берілмеген.

Этнографизмдердің басым көпшілігі түркі халықтарының ертеден бері айналысқан мал шаруашылығын сипаттайды. Сүт өнімдері, сусын, мәселен құрт, қымыз, уыз және т.б. берілген. Сонымен қатар, көшіп-қонуға ыңғайлы киіз үй атауына байланысты киіз, түңлік деген сөз де арабша-қыпшақша сөздіктен табылды. Киіз жасалу материалы болатын болса, түңлік сөзі киіз үйге күн нұры түсетін арнайы киіз үйдегі тесік атауы болып табылады. Шұнақ деген сөз де қазіргі түркі тілдерінде тіркес құрамында қолданылады екен. Алайда бұл салт үлгісі бұрын ұмыт қалған, көнерген сөз болып, тіл қолданысынан жеке сөз ретінде түсіп, тек тіркес құрамында ғана пайдаланылады. Этнографизмдер қатарына келі деген сөзді де енгіздік. Аудармасы бар болғанмен, көнерген сөзге айналған, отырықшы халық өмірі туралы құнды мағлұмат беретін сөздің бірі. Себебі, бидай, тарыны отырықшы халықтар ғана еккен болатын.

Қорытынды

Баламасы жоқ лексиканы яғни, этнографизмдерге талдау жасаудың нәтижесінде түркі халықтарының мал шаруашылығымен айналысып, көшіп-қоғып жүретін халық ретінде сипаттайды. Қыстау, жайлау деген этнографизмдер көшіп-қонатын халықтың тұрақтанатын жері болса, киіз үй тұратын қонысы болып табылады. Түңлік те осы киіз үйге қатысты этнографизм болып табылады. Бұл сөз атаулары барлық түркі тілдерінде сақталған. Әр тілде мағынасы бір, тек дыбыстық ауытқулар ғана бар екендігін анықтадық. Түркі халықтарының этнографизмдерін түсіну үшін ертеден бері айналысқан өмір тіршілігін білу керек. Барлық дерлік тіл бірліктері номадтық өмірмен етене байланысып тұр.

Әдебиеттер:

Атабай, 2011 – *Атабай Б.* «Диуани лұғат-ит-түрктегі» қыпшақ сөздері // Қазіргі заманғы түркітану: даму бағыттары мен көкейкесті мәселелері: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 2011. Б. 273-276

Древнетюркский словарь, 1969 – Древнетюркский словарь / ред.: Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Ленинград, 1969. 676 с.

Кеңесбаев, 2007 – *Кеңесбаев І.* Фразеологиялық сөздік. Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. 800 б.

Курышжанов, 1970 – *Курышжанов А.К.* Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. - «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970. 233 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011 – *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. Құраст. А. Жаңабекова, Т.Жанұзақов, Б. Әбілқасымов. 15 томдық / Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. Т.15. Ч-Я. 824 б.

Қазақ тілінің шығу тарихы, 2013 – *Қазақ тілінің шығу тарихы*: Фонетика. жалпы ред. басқ. Б. Сағындықұлы Бірінші бөлім. Алматы: «Алдоңғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. 236 б.

Қайдар, 2013 – *Қайдар Ә.* Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Алматы: Сардар, 2013. Т.3: Табиғат. 608 б.

Қайдаров, 1985 – *Қайдаров Ә.Т.* Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985. №10.Б. 82-85

Манкеева, 2008 – *Манкеева Ж.А*. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: «Жібек жолы», 2008. 356 б.

Мусаев, 1975 – *Мусаев К.М.* Лексика тюрских языков в сравнительном освещении (Западнокыпчакская группа). М.: Наука, 1975. 357 с.

Нұрмағамбетов, 1994 – *Нұрмағамбетов Ә.*Бес жүз бес сөз. Алматы: Рауан, 1994. 304 б.

Сыздықова, 2014 – *Сыздықова Р.* Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре», 2014. 410 б.

Энциклопедия, 2002 – *Энциклопедия:* Қазақстан Ұлттық Энциклопедия/ Т.4. Ж-К. бас. ред. Ә. Нысанбаев Алматы, 2002. 720 б.

التحفة الزكية في اللغة التركية" ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати. İstanbul, №3092. ص 182.

References:

Atabay, 2011 – Atabay B. Diwani lugat-it-turktegy qypchak sozdery. (Kipchak words in "Diwani Lugat-it-Turk" // Modern Turkic studies: directions of development and pressing issues: materials of the international cientific and practical conference). Almaty, 2011. P. 273-276. (in Kaz)

Drevneturkski slovar’, 1969 – Drevneturkski slovar’ (Old Turkic dictionary). ed.: Nadelyaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shcherbak A.M.Leningrad, 1969. 676 p. (in Rus)

Kaidar, 2013 – Kaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde (Kazakhs in the mother tongue world: ethnolinguistic dictionary). Almaty: Sardar, 2013. Volume 3: Nature. 608 p. (in Kaz)

Kaidarov, 1985 – Kaidarov A.T. Etnolingvistika // Bilim zhane enbek. (Ethnolinguistics // Education and work).1985. No. 10. P. 82-85 (in Kaz)

Kenesbaev, 2007 – Kenesbaev I. Frazeologiyalyq sozdik (Phraseological dictionary). Almaty: "Arys" publishing house, 2007. 800 p. (in Kaz)

Kuryshzhanov, 1970 – Kuryshzhanov A.K. Issledovanie po leksike starokipchakskogo pis’mennogo pamyatnika XIII v. (Research on the vocabulary of the ancient Kipchak written monument of the 13th century). "Turkish-Arabic Dictionary". Alma-Ata, 1970. 233 p. (in Rus)

Mankeeva, 2008 – Mankeeva J.A. Qzaq tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyq negizderi. (Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language). Almaty: "Silk Road", 2008. 356 p. (in Kaz)

Musaev, 1975 – Musaev K.M. Leksika turkskih yazykov v sravnitelnom osveshenii (Zapadnokipchakskaya gruppa) (Vocabulary of Turkic languages in comparative light (Zapadnokypchakskaya group). M.: Nauka, 1975. 357 p. (in Rus)

Nurmagambetov, 1994 – Nurmagambetov A. Bes zhus bes soz. (Five hundred and five words). Almaty: Rawan, 1994. 304 p. (in Kaz)

Qazaq tilinin shygu tarikhi, 2013 – Qazaq tilinin shygu tarikhi: Fonetika. general ed. etc. B. Sagindykuly (The history of the origin of the Kazakh language: Phonetics. The first part). Almaty: "Aldongar" Culture Development Fund, 2013. 236 p. (in Kaz)

Qazaq adebi tilinyn sozdygy, 2011 – Qazaq adebi tilinyn sozdygy. (Dictionary of the Kazakh literary language. 15 volumes / Compilation: A. Zhanabekova, T. Zhanuzakov, B. Abylkasymov, etc.) Almaty: Kazakh encyclopedia, 2011. Volume 15. - Ch-Ya. - 824 p. (in Kaz)

Qazaqstan Ulttyq Ensiklopedia, 2002 – Qazaqstan Ulttyq Ensiklopedia (National Encyclopedia of Kazakhstan/ Ed. ed. A. Nysanbaev. T.4. J-K). Almaty, 2002. 720 p. (in Kaz)

Syzdykova, 2014 – Syzdykova R. Sozder soileidy (sozderdyn qoldanylu tarikhynan) (Words speak (from the history of the use of words). Multivolume collection of works. Almaty: "El-shezhire", 2014. 410 p. (in Kaz)

التحفة الزكية في اللغة تركية *التحفة الزكية في اللغة تركية*، XV " at-Tuhfatuz zakiyatu fil lugatit turkiyati. İstanbul, #3092. 182 p. (in Arab)

***[1]Конкабаева Н.Н. [2]Абдрахманова К.Х. [3]Кансейтова Э.Ж.**

[1, 2, 2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

E-mail: [1]nkonkabayeva@gmail.com, [2]a_gulsum@mail.ru, [3]azhar_aiyat@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭТНОГРАФИЗМОВ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУКОПИСИ «АТ-ТУХФА»

Аннотация. Цель работы-проанализировать этнографизмы в манускрипте под названием «ат-Тухфа аз-Закия фил лугатит Туркия» (перевод «подарок тюркскому народу»), одной из средневековых рукописей. На мамлюкско-кипчакском языке было написано несколько средневековых рукописей. Целью этих рукописей было обучение кыпчакскому языку арабского народа, то есть египтян. Хотя подавляющее большинство манускриптов состояло только из словарной части, то есть из списка слов, можно также найти рукописи, которые имели как грамматические, так и фонетические разделы. Фонетический раздел описывает звуковые различия между арабским алфавитом и кипчакским алфавитом в письменной форме. Грамматические разделы, сравнивая арабский и кыпчакский языки, объясняет грамматику кыпчакского языка на арабском языке. В качестве задач исследования дается описание и анализ истории изучения, переводов средневековой рукописи «ат-Тухфа аз-Закия фил лугатит Туркия», написанной по такому образцу. Впервые в науке представлены исследования, научные труды. Обращаясь к структуре, переводу рукописи, остановился на языковых единицах в памятнике. В статье используются такие методы, как сравнительный анализ, описание, перевод этнографизмов. Потому что в рукописе "ат-Тухфа аз-Закия фил лугатит Туркия" описывается большое количество этнографизмов. Новизной является анализ слов с культурным багажом и впервые сравнение с другими тюркскими языками. Был продемонстрирован эквивалент этнографизма с культурным контекстом с переводом объяснений автора рукописи. В результате было дано объяснение природе этнографизмов и установлено, что место жительства, занимаемое хозяйство, культура народа оставляют свой след на языковых единицах.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Этнокультурная и лингвистическая парадигма в языке средневековых памятников» (регистрационный номер AP19175804).

Ключевые слова: средневековая рукопись, кыпчак, мамлюк, этнографизм, безальтернативная лексика, арабский алфавит, манускрипт.

***[1]Konkabayeva N.N. [2]Abdrakhmanova K.H. [3]Kanseitova E.Zh.**

[1, 2, 3]Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan;

E-mail: [1]nkonkabayeva@gmail.com, [2]a_gulsum@mail.ru, [3]azhar_aiyat@mail.ru

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF ETHNOGRAPHISMS IN THE MEDIEVAL "AT-TUKHFA" MANUSCRIPT

Abstract. The purpose of the work is to analyze the ethnographic features of the manuscript of one of the medieval manuscripts "at – Tukhfa Az-Zakiya phil lugatit turkiya" (translation "gift for the Turkic people"). Several medieval manuscripts were written in the Mamluk-Kipchak language. The purpose of these manuscripts was to teach the Kipchak language to the Arab people, that is, to the Egyptians. Although the vast majority of manuscripts consist only of a dictionary part, that is, a list of words, you can also find manuscripts that also had grammatical and phonetic sections. The phonetic section relatively described the sound differences between the Arabic alphabet and the Kipchak Alphabet in writing. In addition, the grammar sections of the Kipchak language explained the grammar of the Kipchak language in Arabic, comparing the Arabic and Kipchak languages. As tasks of the study, a description of the history of the study, translations of the medieval manuscript "at-Tukhfa", written in this form, is given and analyzed. Research, scientific works from the time of its first popularity in science are presented in a series. Focusing on the structure and translation of the manuscript, he focused on the language units in the monument. The article uses such methods as comparative analysis, description, translation of ethnography. Because the manuscript" at-Tukhfa " is one of the works that widely describes ethnographisms. The novelty is the analysis of words with cultural baggage and comparison with other Turkic languages for the first time. The equivalent of ethnography with a cultural context was shown, translating the comments given by the author of the manuscript. As a result, an explanation of the nature of ethnographisms is given, and it is established that the place of residence, the economy in which the people were engaged, and the culture leave their mark.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Ethnocultural and linguistic paradigm in the language of medieval monuments» (Registration number AP19175804).

Keywords: medieval manuscript, kypchak, mamluk, ethnography, uncontested vocabulary, Arabic alphabet, manuscript.

Авторлар туралы мәлімет:

Конкабаева Назым, PhD, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Филология факультеті, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының меңгерушісі, Достық 13, Алматы Қазақстан Республикасы.

Абдрахманова Кулсын, филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Филология факультеті, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының профессоры, Достық 13, Алматы Қазақстан Республикасы.

Кансейтова Элеонора, филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Филология факультеті, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының , Достық 13, Алматы Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Konkabayeva Nazym, PhD, Abay Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan.

Abdrakhmanova Kulsyn, Candidate of Philological Sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Kanseitova Eleonora, Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Senior Teacher of the Department of Oriental Philology and Translation, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Конкабаева Назым, PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Абдрахманова Кулсын, кандидат филологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан.

Кансейтова Элеонора, кандидат филологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Келіп түсті 27 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 11.15.71 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.262

[1]Сейтахметова Н.Л. [2]Жандосова Ш.М. *[3]Нуров М.М.
[1,2] Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы, Қазақстан,
[3] «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан,
E-mail: [1]natalieseyt@mail.ru, [2]sholpan_zhandosova@mail.ru, [3]markhabbatnur@gmail.com

ТАЯУ ШЫҒЫСТАҒЫ САЯСИ ПРОЦЕСТЕР КОНТЕКСІНДЕГІ «КОНФЕССИЯЛЫҚ ДЕМОКРАТИЯ»

Аңдатпа. Мақалада конфессиялық демократия құбылысы Таяу Шығыстағы саяси құрылымның ерекше формасы ретінде қарастырылады. Аймақтағы діни институттар мен демократиялық процестердің өзара байланысын талдауға, сондай-ақ қазіргі саяси сын-қатерлер аясында осы модельдің тиімділігін бағалауға ерекше назар аударылады. Зерттеудің жаңалығы – Таяу Шығыс мемлекеттерінің саяси құрылымының белгілі бір формасы ретінде «конфессиялық демократия» құбылысын кешенді талдау, бұл билік органдарын құру кезінде қоғамның діни және қоғамдық құрылымын ескереді. Зерттеудің негізгі міндеті – Таяу Шығыс елдерінің саяси жүйелерінде конфессиялық демократияның жұмыс істеу ерекшеліктерін және оның конфессияаралық шиеленіс жағдайында мемлекеттік институттардың тұрақтылығына әсерін анықтау. Мақаланың мақсаты – әртүрлі діни бірлестіктердің саяси өкілдігін қамтамасыз ету құралы және Таяу Шығыс мемлекеттерінің саяси жүйесіндегі конфессияаралық тепе-теңдікке қол жеткізу механизмі ретінде конфессиялық демократия моделіне жүйелі талдау жүргізу. Зерттеу әдістеріне институционалдық және салыстырмалы саясаттанулық талдау, жүйелік тәсіл және тарихи қайта құру әдістері кіреді. Зерттеу нәтижелері конфессиялық демократия бірқатар ішкі қайшылықтарға қарамастан, Таяу Шығыстағы көпконфессиялы қоғамдарда саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудің пәрменді тетігі ретінде қызмет ететінін, дінаралық диалогты институционализациялауға және мемлекеттік органдарда діни қауымдастықтардың кепілді өкілдігі арқылы конфессиялық қақтығыстардың алдын алуға ықпал ететінін көрсетеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру шеңберінде дайындалған (BR21882428 «Постқалыпты кезеңдегі исламның рухани, мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыс ретіндегі әсері мен болашағы: Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінің тәжірибесі»).

Кілт сөздер: конфессиялық демократия, Таяу Шығыс, саяси процестер, діни институттар, діни плюрализм, саяси модернизация, діни-саяси қатынастар, демократия, ислам, азаматтық қоғам.

Кіріспе

Жаһандық әлемдік тәртіпті өзгертудің қазіргі жағдайында әлемнің әртүрлі аймақтарында қалыптасқан демократиялық құрылымның бірегей модельдерін зерттеу ерекше өзекті болып табылады. Таяу Шығыс дәстүрлі діни институттар мен демократиялық басқару қағидаттарының синтезінің ерекше үлгісін ұсынады, бұл «конфессиялық демократия» тұжырымдамасында көрініс табады. Конфессиялық демократия – дәстүрлі діни институттар мен қазіргі демократиялық қағидаттардың күрделі өзара әрекеттесуі нәтижесінде Таяу Шығыста қалыптасқан бірегей саяси модель. Бұл жүйе мемлекеттік органдарда әртүрлі діни бірлестіктердің өкілдігін ресми түрде бекітумен сипатталады және демократиялық институттарды аймақтың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне бейімдеу әрекеттерінен аңғаруға болады. Батыстық демократиялық модель элементтерінің терең діни дәстүрлер мен тәжірибелермен үйлесуімен сипатталатын бұл құбылыс ғылыми назар аударуға әбден лайық. Зерттеудің өзектілігі саяси процестерде діни фактор шешуші рөл атқаратын Таяу Шығыстың

аймақтық ерекшелігі контексінде демократияландырудың классикалық теорияларын қайта қарастыру қажеттілігімен анықталады.

Ливан, Ирак және Бахрейн сияқты елдерде конфессиялық демократияның жұмыс істеу тетіктерін талдау ерекше қызығушылық тудырады, мұнда діни өкілдік саяси өкілдік пен билік өкілеттіктерін бөлудің негізгі факторы болып табылады. Бұл мемлекеттердің тарихи тәжірибесі демократияның конфессиялық моделінің әлеуетті мүмкіндіктерін де, елеулі шектеулерін де көрсетеді. Таяу Шығыстағы тұрақсыздықтың күшеюі және діни поляризацияның күшеюі жағдайында бұл мәселені зерттеу аймақтың саяси даму перспективаларын түсіну үшін ерекше маңызға ие.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық базасы жетекші отандық және шетелдік саясаттанушылардың, әлеуметтанушылар мен дінтанушылардың Таяу Шығыс елдерінің саяси жүйелерін демократияландыру және жаңғырту, дін мен саясаттың өзара іс-қимылы мәселелеріне арналған жұмыстарына сүйенеді. Зерттеудің пәнаралық сипаты конфессиялық демократия құбылысын аймақтың саяси өмірінің ерекше құбылысы ретінде жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Мемлекеттік органдарда әртүрлі конфессиялық топтардың өкілдігін қамтамасыз етудің институционалдық тетіктерін талдауға ерекше назар аударылады.

Зерттеу барысында конфессиялық демократияның негізгі сипаттамалары, оның ішінде сайлау жүйелерінің ерекшеліктері, мемлекеттік органдарды қалыптастыру қағидаттары, саяси шешімдер қабылдау тетіктері және конфессияаралық диалогтың ерекшеліктері қарастырылады. Талдаудың маңызды аспектісі сыртқы факторлардың конфессиялық демократияның жұмысына әсерін, соның ішінде Таяу Шығыстағы саяси процестердегі аймақтық және жаһандық акторлардың рөлін зерттеу болып табылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы діни, этникалық және саяси факторлардың күрделі өзара әрекеттесуі жағдайында қалыптасқан саяси құрылымның ерекше моделі ретінде конфессиялық демократия құбылысын жан-жақты талдаудан тұрады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін аймақтағы саяси процестерді болжау және саяси саладағы конфессияаралық өзара іс-қимыл тетіктерін оңтайландыру бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін пайдалану мүмкіндігімен айқындалады.

Материалдары мен зерттеу әдістері

Таяу Шығыстағы конфессиялық демократияны әдіснамалық зерттеу әртүрлі сараптамалық құралдарды біріктіретін кешенді пәнаралық тәсілге негізделген. Жүйелік-құрылымдық әдіс халықтың этноконфессиялық құрамы мен қарастырылып отырған мемлекеттердің саяси құрылымының ерекшеліктері арасындағы іргелі өзара байланыстарды анықтауға жол ашты. Институционалдық талдау конфессиялық плюрализм жағдайында саяси институттардың жұмыс істеу тетіктерін терең зерттеуге ықпал етті. Салыстырмалы тарихи әдісті қолдану аймақ елдерінің саяси жүйелерінің эволюциясын олардың тарихи ретроспективасында бақылауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық негізін Таяу Шығыс мемлекеттерінің саяси жүйелерінің қалыптасу ерекшеліктерін көрсететін конституциялық құжаттар, статистикалық мәліметтер мен мұрағаттық материалдардың ауқымды жиынтығы құрайды. Медиа дереккөздердің контент-талдамасы мен сараптамалық бағалауды қолдану конфессиялық демократияның дамуындағы және оны әртүрлі қоғамдық топтардың қабылдауындағы негізгі үрдістерді анықтауға жағдай туғызды. Ливан мен Ирактың тәжірибесіне қолданылатын case-study әдісі осы елдердің саяси жүйелерінде конфессиялық өкілдік қағидаттарын іс жүзінде жүзеге асыруды жан-жақты қарастыруды қамтамасыз етті.

Осы зерттеу әдістерін кешенді қолдану Таяу Шығыстағы саяси шындығы контексінде конфессиялық демократия құбылысы туралы тұтас түсінік қалыптастырды. Зерттеудің пәнаралық сипаты осы құбылыстың саяси, құқықтық, әлеуметтік және тарихи аспектілерін

ескере отырып, конфессиялық демократия мәселелерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау

Конфессиялық демократия тұжырымдамасы негізінен Таяу Шығыс елдеріне тән саяси құрылымның ерекше құбылысы ретінде зерттеушілердің назарын аударады. Ғылыми әдебиеттерде бұл мәселе әртүрлі теориялық тәсілдер мен әдіснамалық парадигмалардың призмасы арқылы қарастырылады.

Конфессиялық демократияның іргелі зерттеулері А. Лейпхарттың (Lijphart, 1977) еңбектерінде қаланды, ол «консоциативті демократия» ұғымын әртүрлі діни және этникалық топтардың мүдделерін ескеретін басқару формасы ретінде енгізді. Бұл тұжырымдаманы дамытқан М. Хадсон (Hudson, 1979) және И. Харб (Harb, 2006) оны Ливанның конфессиялық демократияның классикалық мысалы ретіндегі тәжірибесін талдай отырып, оны тікелей Таяу Шығыс контекстіне қолданды.

Р. Оуэн (Owen, 2004) сияқты заманауи зерттеушілер діни плюрализм жағдайында оның тұрақтандырушы әлеуетін де, конфессияаралық шиеленістің күшею қаупін де атап өтіп, конфессиялық демократияның екіжақты табиғатын атап көрсетеді. Олардың еңбектерінде әртүрлі діни қауымдастықтар арасында билік өкілеттіктерін бөлу тетіктеріне ерекше назар аударылады.

«Араб көктемі» контексінде конфессиялық демократияның өзгеруін түсінуге Л. Андерсон (Anderson, 2011) және М. Дриссен (Driessen, 2013) зерттеулері айтарлықтай үлес қосты. Олардың жұмыстары конфессиялық өкілдіктің дәстүрлі тетіктерінің жаңа саяси шындықтар мен қазіргі заманның қиындықтарына қалай бейімделетінін көрсетеді. Ал зерттеулердің жеке бағыты исламдық саяси қозғалыстардың конфессиялық демократия институттарымен өзара әрекетін талдайтын Дж. Эспозито (Esposito, 1996) мен О. Руаның (Roy, 2004) еңбектерімен ұсынылған. Олардың зерттеулері діни заңдылық пен демократиялық басқару қағидаттары арасындағы байланыстың күрделі динамикасын ашады.

Ресейлік зерттеушілер В. Наумкин (Naumkin, 2005) және Г. Мирский (Mirsky, 2002) демократиялық тетіктердің жұмысындағы дәстүрлі әлеуметтік институттардың рөліне назар аудара отырып, Таяу Шығыстағы конфессиялық демократияның ерекшеліктерін түсінуге айтарлықтай үлес қосты.

Әдебиеттің едәуір бөлігі конфессиялық демократияның әртүрлі модельдерін салыстырмалы талдауға арналған. С. Хантингтон (Huntington, 1997) және Б. Льюистің (Lewis, 2010) еңбектері аймақтағы конфессиялық демократияның қалыптасуының кең тарихи контексін ұсынады.

С. Ибрахим (Ibrahim, 1982) және Х. Шараби (Sharabi, 1992) сияқты Таяу Шығыс зерттеушілерінің конфессиялық демократия мәселелеріне «ішкі көзқарасты» ұсынатын жұмыстары ерекше назар аударуға тұрарлық. Олардың зерттеулерінде аймақтағы саяси процестерді талдаудағы батыс-центристік көзқарас жиі сынға алынады.

Аймақтық тұрақсыздық жағдайындағы конфессиялық демократияның тұрақтылығы мәселесі Ф. Гергес (Gerges, 2018) және Р. Хиннебуш (Hinnebusch, 2003) еңбектерінде қарастырылады. Олар конфессиялық басқару жүйесі бар елдердегі ішкі саяси процестерге сыртқы факторлардың әсерін талдайды.

М. Тетрло (Tetreault, 2000) және Д. Брумбергтің (Brumberg, 2005) зерттеулері діни көшбасшылар мен институттардың конфессиялық демократияның жұмысындағы рөлін түсінуге маңызды үлес қосады. Олардың еңбектері діни және саяси заңдылық арасындағы күрделі өзара байланысты көрсетеді.

Конфессиялық демократияны зерттеудің қазіргі кезеңі саяси жүйелердің тұрақты дамуы мен жаңғырту мәселелеріне көбірек көңіл бөлумен сипатталады. Т. Асад (Asad, 2018) пен С.

Зубайданың (Zubaida, 2011) еңбектері дәстүрлі және заманауи саяси институттардың өзара әрекеттесуін түсінудің жаңа теориялық тәсілдерін ұсынады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау конфессиялық демократия құбылысының жан-жақтылығы мен күрделілігін, оның Таяу Шығыс аймағының дамуының тарихи, мәдени және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерімен тығыз байланысын айқындайды. Осы саладағы қосымша зерттеулер пәнаралық тәсілді және динамикалық өзгеретін аймақтық контекстті ескеруді талап етеді.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі саясаттану дискурсында мұсылман халқы басым елдердегі демократияландыру мәселесі ерекше орын алады. «Конфессиялық демократия» феномені батыстық либералды демократиядан айтарлықтай ерекшеленетін діни дәстүрлер мен демократиялық қағидаттардың бірегей симбиозын білдіреді. Бұл құбылысты зерттеудің өзектілігі ислам қоғамдарының мәдени және діни ерекшеліктерін ескере отырып, демократияландырудың дәстүрлі тәсілдерін қайта қарау қажеттілігімен түсіндіріледі.

Конфессиялық демократия діни институттар арқылы билікті заңдастырумен және заңнаманың діни нормаларға сәйкестігімен сипатталады. Саяси процестегі діни көшбасшылардың ерекше рөлі және саяси қатысудың діни шектеулері осы модельдің негізгі айрықша белгілерін айқындайды.

Конфессиялық демократия жағдайындағы саяси плюрализм шектеулі сипатқа ие және пікірлер мен ұстанымдардың діни рұқсат етілген әртүрлілігі аясында жүзеге асырылады. Саяси плюрализмді қамтамасыз ету тетіктеріне діни-құқықтық мектептер жүйесі (мәзһабтар) және ижтихад институты құқықтық және саяси әртүрліліктің негізі ретінде кіреді. Бұл ретте ислам құндылықтарына қайшы келетін саяси қозғалыстарға тыйым салу сияқты белгілі бір шектеулер де бар.

Конфессионалдық демократияның алдында қазіргі заманғы шындыққа бейімделу және діни дәстүрлер мен демократиялық қағидаттар арасындағы тепе-теңдікті табу қажеттілігін қоса алғанда, бірқатар міндеттер тұр. Конфессиялық демократия шеңберінде діни және этникалық азшылықтардың құқықтарын қорғау мәселесі ерекше рөл атқарады. Саяси жүйенің діни заңдылығын сақтай отырып, қоғамның барлық топтарының нақты саяси қатысуын қамтамасыз ету мәселесі де өзекті күйінде қала береді.

Ақпараттық технологиялар мен әлеуметтік медианың дамуы конфессиялық демократия үшін жаңа мүмкіндіктер мен қиындықтар туғызады. Бір жағынан, бұл саяси қатысуды кеңейтуге және пікір алмасуға ықпал етсе, екінші жағынан, дәстүрлі құндылықтар мен қазіргі заманғы коммуникация формалары арасындағы қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Бұл жағдайда саяси жүйелердің діни және мәдени бірегейлігін сақтай отырып, өзгеретін шындыққа бейімделу қабілеті ерекше маңызға ие.

Таяу Шығыс елдерінде конфессиялық демократияны жүзеге асырудың әртүрлі модельдері байқалады. Кейбір мемлекеттер саяси саланы көбірек зайырландыруға ұмтылса, ал басқалары діни институттардың саяси процестегі рөлін күшейтеді. Халықаралық қауымдастық пен жаһандық демократиялық стандарттардың аймақтағы саяси жүйелердің дамуына әсері маңызды фактор болып табылады.

Таяу Шығыс елдеріндегі конфессиялық демократия – демократиялық басқару элементтерін исламдық дәстүрлер мен нормалармен үйлестіретін саяси құрылымның ерекше моделі. Бұл жүйе қоғамды саяси ұйымдастырудың ерекше формасын жасайтын діни заңдылық пен демократиялық институттар арасындағы ерекше тепе-теңдікпен сипатталады.

Таяу Шығыстағы конфессиялық демократияның негізгі сипаттамалары: ислам құқығы аясында жұмыс істейтін сайланбалы билік органдарының болуы; діни көшбасшылар мен институттардың саяси процестегі ерекше рөлі; ислам парадигмасы шеңберінде әртүрлі саяси күштердің болуына мүмкіндік беретін шектеулі саяси плюрализм.

Аймақтың әртүрлі елдерінде конфессиялық демократияны жүзеге асырудың әртүрлі нұсқаларын байқауға болады. Мысалы, Ливанда әртүрлі діни қауымдастықтар арасында билік өкілеттіктерін бөлу жүйесі жұмыс жасаса, ал Иранда діни институттардың үстемдігін сақтай отырып, сайланбалы билік органдары бар Ислам Республикасының моделі жұмыс істейді.

Ливан моделі

Ливан Таяу Шығыстағы конфессиялық демократияның ең жарқын және ұзақ жұмыс істейтін моделін ұсынады. «Конфессионализм» деп аталатын жүйе 1943 жылғы Ұлттық пактіде ресми түрде бекітіліп, кейіннен 1989 жылғы Таиф келісімдерімен түрлендірілді (El-Solh, 2004).

Ливан жүйесінің негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

1. Министрлер кабинеті мен мемлекеттік қызметте негізгі конфессиялардың пропорционалды өкілдігі.

2. Неке, ажырасу және мұрагерлікті қоса алғанда, жеке мәртебе мәселелерінде діни қауымдастықтардың автономиясының жоғары деңгейі.

Ливан моделінің эмпирикалық зерттеулері оның қоғамның жоғары діни бөлшектену жағдайында салыстырмалы тұрақтылықты сақтаудағы тиімділігін көрсетеді. Алайда, сыншылар бұл жүйенің теріс салдарын, соның ішінде конфессияаралық бөліністердің күшеюін және біртұтас ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың қиындығын айтады.

Ирак моделі

2003 жылы Саддам Хусейн режимі құлатылғаннан кейін Ираста конфессиялық демократия элементтерін қақтығыстан кейінгі мемлекеттік құрылыс жағдайында енгізуге әрекеттер жасалды (Dodge, 2005).

Ирак жүйесіне тән белгілер:

1. Негізгі этноконфессиялық топтар арасында жоғары мемлекеттік лауазымдардың бейресми, бірақ тұрақты бөлінуі.

2. Негізгі конфессиялық топтардың мүдделерін ескеретін негізгі шешімдер қабылдау кезіндегі консенсус қағидаты.

3. Белгілі бір этноконфессиялық топтар басым аймақтарға елеулі автономия беретін мемлекеттің федеративтік құрылымы.

Ирак тәжірибесін талдау өткір саяси дағдарыс пен сыртқы араласу жағдайында конфессиялық жүйені енгізудің күрделілігін көрсетеді. Зерттеушілер әртүрлі топтардың өкілдігін қамтамасыз етудегі белгілі бір жетістіктерге қарамастан, жүйе этноконфессиялық поляризацияның күшеюіне ықпал етіп, ұлттық интеграция процесін қиындатқанын атап өтті.

Бахрейн моделі

Халықтың көпшілігін құрайтын шииттер сүнниттік монархия басқаратын Бахрейнде конфессиялық демократияның элементтері сүнниттік элитаның басым рөлін сақтай отырып, шииттердің үкіметтегі өкілдігін қамтамасыз ету әрекеттерінен айқын көрінеді.

Бахрейн жүйесінің ерекшеліктеріне төмендегілерді жатқызамыз:

1. Үкімет пен парламенттегі шииттер үшін бейресми квоталар.

2. Әртүрлі конфессиялар өкілдерінің қатысуымен арнайы консультативтік органдар құру.

3. Конфессияаралық шиеленісті төмендетуге бағытталған «ұлттық диалог» саясаты (Kinninmont, 2012).

Зерттеулер көрсеткендей, Бахрейн моделі айтарлықтай шектеулері бар және шииттердің көпшілігінің тиісті өкілдігін қамтамасыз етпейді. Сыншылар конфессиялық демократия элементтерін билікті айтарлықтай қайта бөлусіз қолданыстағы саяси тәртіпті заңдастыру құралы ретінде пайдалануды көрсетеді.

Таяу Шығыстағы конфессиялық демократияның әртүрлі модельдерін салыстырмалы талдау бірқатар жалпы белгілер мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді:

1. Барлық модельдер саяси жүйедегі діни айырмашылықтарды институттандырумен сипатталады, алайда бұл айырмашылықтардың ресімделу дәрежесі әр елде әр түрлі.

2. Ливан моделі конфессиялық өкілдікті институттандырылуының ең жоғары дәрежесін көрсетсе, ал Ирак пен Бахрейнде бұл элементтер бейресми.

3. Барлық жағдайларда қолданыстағы конфессияаралық қатынастарды сақтау үрдісі байқалады, бұл жүйені демографиялық және әлеуметтік өзгерістерге бейімдеу проблемаларын тудырады.

4. Конфессиялық демократияның қақтығыстардың алдын алудағы және тұрақтылықты қамтамасыз етудегі тиімділігі әр елдегі конфессияаралық қатынастардың тарихи контексті мен ерекшелігіне байланысты өзгереді.

Таяу Шығыстағы конфессиялық демократия аймақтағы діни-саяси қатынастардың ерекшеліктерін көрсететін күрделі және көп қырлы құбылыс. Айқын кемшіліктер мен сынға қарамастан, бұл жүйе бірқатар елдердің саяси өмірінде маңызды рөл атқарып келеді. Конфессиялық демократияның эволюциясын одан әрі зерттеу Таяу Шығыстағы саяси процестерді түсіну және аймақтағы демократияландыру болашағын бағалау үшін өте маңызды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, конфессиялық демократия тұжырымдамасы діни, этникалық және саяси факторлардың күрделі тоғысуын көрсететін Таяу Шығыстағы қоғамның саяси ұйымының ерекше құбылысы екенін атап өткен жөн. Аймақтағы саяси процестерді талдау белгілі бір кемшіліктерге қарамастан билікті ұйымдастырудың конфессиялық қағидаты көпконфессиялы қоғамдарда саяси тұрақтылықты қамтамасыз етудің бірнеше жұмыс істейтін тетіктерінің бірі болып қала беретінін көрсетеді.

Зерттеу көрсеткендей, демократияның дәстүрлі батыстық модельдерін жергілікті ерекшеліктер мен қоғамдық ұйымның тарихи қалыптасқан формаларын ескермей, Таяу Шығыс топырағына механикалық түрде көшіру мүмкін емес. Конфессиялық демократия діни азшылықтардың саяси өкілдігін сақтауға ықпал етеді және үстем конфессиялық топтардың билікті монополиялауына жол бермейді. Сонымен бірге, бұл модель конфессияаралық қайшылықтарды институттандыру қаупін тудыратынын және ұлттық интеграция процестерін қиындатуы мүмкін екенін ескеру қажет.

Ливан сияқты елдердің тәжірибесі саяси басқару құралы ретінде конфессиялық демократияның әлеуетті мүмкіндіктерін де, шектеулерін де көрсетеді. Конфессиялық демократияның тиімділігі көп жағдайда саяси элиталардың консенсусқа қол жеткізу қабілетіне және әртүрлі діни қауымдастықтардың сындарлы диалогқа дайындығына байланысты екенін атап өткен жөн.

Таяу Шығыс қоғамдарын трансформациялаудың қазіргі жағдайында саяси өкілдіктің дәстүрлі нысандарын сақтау мен саяси институттарды жаңғырту қажеттілігі арасындағы тепе-теңдікті іздеу ерекше өзектілікке ие. Зерттеу нәтижелері конфессияаралық бейбітшілікті қамтамасыз етудің негізгі қағидаттарын сақтап, конфессиялық демократияны қазіргі заманның сын-тегеуріндеріне бейімдеу әлеуетін одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Жүргізілген талдау Таяу Шығыстағы конфессиялық демократияның болашағы осы модельдің аймақтың мәдени және діни ерекшеліктерін сақтай отырып, заманауи демократиялық тәжірибелерді дамыту және біріктіру қабілетімен анықталатындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

Anderson, 2011 – *Anderson Lisa.* Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya // Foreign Affairs. 2011. Vol.90. № 3. P. 2-7.

Asad, 2018 – *Asad Talal.* Secular Translations: Nation-State, Modern Self, and Calculative Reason. New York: Columbia University Press, 2018. 222 p.

Bromberg, 2005 – *Brumberg Daniel*. Democratization Versus Liberalization in the Arab World: Dilemmas and Challenges for U.S. Foreign Policy. Strategic Studies Institute, 2005. 18 p.

Dodge, 2005 – *Dodge Toby.* Iraq's Future: The Aftermath of Regime Change. London: Routledge, 2005. 72 p.

Driessen, 2013 – *Driessen Michael.* Religious Democracy and Civilizational Politics: Comparing Political Islam and Political Catholicism. Doha, Qatar: Center for International and Regional Studies, 2013. 36 p.

El-Solh, 2004 – *El-Solh Raghid.* Lebanon and Arabism: National Identity and State Formation. London: I.B. Tauris, 2004. 382 p.

Esposito, 1996 – *Esposito John, Voll John.* Islam and Democracy. Oxford: Oxford University Press, 1996. 240 p.

Gerges, 2018 – *Gerges Fawaz.* Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East. Princeton: Princeton University Press, 2018. 528 p.

Harb, 2006 – *Harb Imad.* Lebanon's Confessionalism: Problems and Prospects // Peace Brief. 2006. 28 p.

Hinnebusch, 2003 – *Hinnebusch Raymond.* The International Politics of the Middle East. Manchester: Manchester University Press, 2003. 262 p.

Hudson, 1979 – *Hudson Michael.* Arab Politics: The Search for Legitimacy. New Haven: Yale University Press, 1979. 448 p.

Huntington, 1997 – *Huntington Samuel.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Touchstone, 1997. 367 p.

Ibrahim, 1982 – *Ibrahim Saad.* The New Arab Social Order: A Study of the Social Impact of Oil Wealth. London: Routledge, 1982. 224 p.

Kinninmont, 2012 – *Kinninmont Jane.* Bahrain: Beyond the Impasse. London: Chatham House, Royal Institute of International Affairs, 2012. 53 p.

Lewis, 2010 – *Lewis Bernard*. Faith and Power: Religion and Politics in the Middle East. Oxford: Oxford University Press, 2010. 240 p.

Lijphart, 1977 – *Lijphart Arend.* Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. New Haven: Yale University Press, 1977. 268 p.

Naumkin, 2005 – *Naumkin Vitaly.* Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005. 336 p.

Owen, 2004 – *Owen Roger.* Power and Politics in the Making of the Modern Middle East. London: Routledge, 2004. 296 p.

Roy, 2004 – *Roy Olivier.* Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York: Columbia University Press, 2004. 360 p.

Sharabi, 1992 – *Sharabi Hisham.* Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society. Oxford: Oxford University Press, 1992. 224 p.

Tetreault, 2000 – *Tetreault Mary Ann.* Stories of Democracy: Politics and Society in Contemporary Kuwait. New York: Columbia University Press, 2000. 326 p.

Zubaida, 2011 – *Zubaida Sami.* Beyond Islam: A New Understanding of the Middle East. London: I.B. Tauris, 2011. 256 p.

Мирский, 2002. – *Мирский Георгий.* Политический ислам и западное общество // Полис. Политические исследования. 2002. № 1. С.78-86.

References:

Anderson, 2011 – Anderson Lisa. Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya // Foreign Affairs. 2011. Vol.90. № 3. P. 2-7.

Asad, 2018 – Asad Talal. Secular Translations: Nation-State, Modern Self, and Calculative Reason. New York: Columbia University Press, 2018. 222 p.

Bromberg, 2005 – Brumberg Daniel. Democratization Versus Liberalization in the Arab World: Dilemmas and Challenges for U.S. Foreign Policy. Strategic Studies Institute, 2005. 18 p.

Dodge, 2005 – Dodge Toby. Iraq's Future: The Aftermath of Regime Change. London: Routledge, 2005. 72 p.

Driessen, 2013 – Driessen Michael. Religious Democracy and Civilizational Politics: Comparing Political Islam and Political Catholicism. Doha, Qatar: Center for International and Regional Studies, 2013. 36 p.

El-Solh, 2004 – El-Solh Raghid. Lebanon and Arabism: National Identity and State Formation. London: I.B. Tauris, 2004. 382 p.

Esposito, 1996 – Esposito John, Voll John. Islam and Democracy. Oxford: Oxford University Press, 1996. 240 p.

Gerges, 2018 – Gerges Fawaz. Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East. Princeton: Princeton University Press, 2018. 528 p.

Harb, 2006 – Harb Imad. Lebanon's Confessionalism: Problems and Prospects // Peace Brief. 2006. 28 p.

Hinnebusch, 2003 – Hinnebusch Raymond. The International Politics of the Middle East. Manchester: Manchester University Press, 2003. 262 p.

Hudson, 1979 – Hudson Michael. Arab Politics: The Search for Legitimacy. New Haven: Yale University Press, 1979. 448 p.

Huntington, 1997 – Huntington Samuel. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Touchstone, 1997. 367 p.

Ibrahim, 1982 – Ibrahim Saad. The New Arab Social Order: A Study of the Social Impact of Oil Wealth. London: Routledge, 1982. 224 p.

Kinninmont, 2012 – Kinninmont Jane. Bahrain: Beyond the Impasse. London: Chatham House, Royal Institute of International Affairs, 2012. 53 p.

Lewis, 2010 – Lewis Bernard. Faith and Power: Religion and Politics in the Middle East. Oxford: Oxford University Press, 2010. 240 p.

Lijphart, 1977 – Lijphart Arend. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. New Haven: Yale University Press, 1977. 268 p.

Mirskij, 2002. – Mirskij Georgij. Politicheskij islam i zapadnoe obshhestvo [Political Islam and Western society] // Polis. Politicheskie issledovanija. 2002. № 1. P.78-86. (in Rus).

Naumkin, 2005 – Naumkin Vitaly. Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005. 336 p.

Owen, 2004 – Owen Roger. Power and Politics in the Making of the Modern Middle East. London: Routledge, 2004. 296 p.

Roy, 2004 – Roy Olivier. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York: Columbia University Press, 2004. 360 p.

Sharabi, 1992 – Sharabi Hisham. Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society. Oxford: Oxford University Press, 1992. 224 p.

Tetreault, 2000 – Tetreault Mary Ann. Stories of Democracy: Politics and Society in Contemporary Kuwait. New York: Columbia University Press, 2000. 326 p.

Zubaida, 2011 – Zubaida Sami. Beyond Islam: A New Understanding of the Middle East. London: I.B. Tauris, 2011. 256 p.

[1]Сейтахметова Н.Л., [2]Жандосова Ш.М. [3]Нуров М.М.

[1,2] Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

[3]Университет «Туран», Алматы, Казахстан,

E-mail: [1]natalieseyt@mail.ru, [2]sholpan_zhandosova@mail.ru, [3]markhabbatnur@gmail.com

«КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ» В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Аннотация. В данной статье рассматривается феномен конфессиональной демократии как особой формы политического устройства на Ближнем Востоке. Особое внимание уделяется анализу взаимосвязи религиозных институтов и демократических процессов в регионе, а также оценке эффективности данной модели в контексте современных политических вызовов. Новизна исследования заключается в комплексном анализе феномена «конфессиональной демократии» как специфической формы политического устройства ближневосточных государств, учитывающей религиозно-общинную структуру общества при формировании органов власти. Основная задача исследования состоит в выявлении особенностей функционирования конфессиональной демократии в политических системах стран Ближнего Востока и определении её влияния на стабильность государственных институтов в условиях межконфессиональной напряженности. Цель статьи – провести системный анализ модели конфессиональной демократии как инструмента обеспечения политического представительства различных религиозных общин и механизма достижения межконфессионального баланса в политической системе ближневосточных государств. Методы исследования включают институциональный и сравнительно-политологический анализ, системный подход, а также методы исторической реконструкции. Результаты исследования демонстрируют, что конфессиональная демократия, несмотря на ряд внутренних противоречий, служит действенным механизмом обеспечения политической стабильности в многоконфессиональных обществах Ближнего Востока, способствуя институционализации межрелигиозного диалога и предотвращению конфессиональных конфликтов путем гарантированного представительства религиозных общин в органах государственной власти.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR21882428 «Влияние и перспективы ислама как духовно-культурного, политического, социального явления в постнормальные времена: опыт стран Ближнего Востока и Центральной Азии»).

Ключевые слова: конфессиональная демократия, Ближний Восток, политические процессы, религиозные институты, политическая модернизация, демократия, ислам.

[1]Seitakhmetova N.L., [2]Zhandosova Sh.M. [3]Nurov M.M.
[1,2] Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies
CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan,
[3] «Turan» University, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: [1]natalieseyt@mail.ru, [2]sholpan_zhandosova@mail.ru, [3]markhabbatnur@gmail.com

«CONFESSIONAL DEMOCRACY» IN THE CONTEXT OF POLITICAL PROCESSES IN THE MIDDLE EAST

Abstract. This article examines the phenomenon of confessional democracy as a special form of political system in the Middle East. Particular attention is paid to the analysis of the relationship between religious institutions and democratic processes in the region, as well as to the assessment of the effectiveness of this model in the context of modern political challenges. The novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the phenomenon of "confessional democracy" as a specific form of political system in the Middle Eastern states, taking into account the religious and communal structure of society in the formation of government bodies. The main objective of the study is to identify the features of the

functioning of confessional democracy in the political systems of the Middle East and determine its impact on the stability of state institutions in the context of interfaith tension. The purpose of the article is to conduct a systemic analysis of the model of confessional democracy as a tool for ensuring political representation of various religious communities and a mechanism for achieving interfaith balance in the political system of the Middle Eastern states. Research methods include institutional and comparative political analysis, a systems approach, as well as methods of historical reconstruction. The results of the study demonstrate that confessional democracy, despite a number of internal contradictions, serves as an effective mechanism for ensuring political stability in multi-confessional societies of the Middle East, promoting the institutionalization of interreligious dialogue and the prevention of confessional conflicts through guaranteed representation of religious communities in government bodies.

Acknowledgement: This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR21882428 «The influence and prospects of Islam as a spiritual, cultural, political, and social phenomenon in postnormal times: the experience of the countries of the Middle East and Central Asia»).

Keywords: confessional democracy, Middle East, political processes, religious institutions, political modernization, democracy, Islam.

Авторлар туралы мәлімет:

Сейтахметова Наталья Львовна, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан.

Жандосова Шолпан Мулькимановна, PhD (Саясаттану), ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан.

Нуров Мархаббат Мешітбекұлы, PhD (Саясаттану), «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Сейтахметова Наталья Львовна, профессор, доктор философских наук, член-корреспондент НАН РК, Институт философии, политологии и религиоведения РК, Алматы, Казахстан.

Жандосова Шолпан Мулькимановна, PhD (Политология), Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан.

Нуров Мархаббат Мешитбекович, PhD (Политология), Университет «Туран», Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Seitakhmetova Natalia Lvovna, professor, Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Zhandossova Sholpan Mulkimanovna, PhD (Political science), Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Nurov Markhabbat Meshitbekovich, PhD (Political science), «Turan» University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 28 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

IRSTI 03.03.21. https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.272

Zhuzbayeva U.D.
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail:uldanai1994@mail.ru

COMPARATIVE ANALYSIS OF GEOGRAPHICAL INFORMATION IN SUBH AL-ASHA AND OTHER SOURCES OF THE ERA

Abstract. A critical written source in the context of geographical and historical data is the encyclopedias of researchers who lived during the time of the Arab Caliphate, which existed before the capture of the Mamluk Sultanate by the Ottoman Empire in 1517. During the existence of the Arab Caliphate as the first Muslim state, outstanding researchers and scientists such as Al-Qalkashandi, Ibn Khordadbeg and Ibn Khaldun worked. The current article aims to conduct a comparative analysis of geographical information in the encyclopedias «The Dawn for the Blind in the Art of Writing» (Al-Qalkashandi), «The Book of Roads and Kingdoms» (Ibn Khordadbeg) and «Book of Lessons, Record of Beginnings and Events in the History of the Arabs and the Berbers and Their Powerful Contemporaries» (Ibn Khaldun). Data monitoring, comparison, historical-critical approach, and specification were chosen as the research methods. As a DOIresult of the comparative analysis, it was found that the authors almost do not contradict each other, supplementing the data given in their encyclopedias. This indicates that they often used the same sources, which is a consequence of the compiler nature of encyclopedias. The analysis results also revealed that Al-Qalqashandi and Ibn Khaldun used historical geography methods more actively than Ibn Khordadbeg. This indicates that the foundations of historical geography as a science in the Arab world were laid only in the fourteenth century. The prospect of further research is to compare the geographical information given in the works of Al-Qalqashandi, Ibn Khordadbeg and Ibn Khaldun and their colleagues from Europe of that time to identify the influence of the environment and place of residence of the researchers on the peculiarities of their worldview, which were reflected in their works.

Keywords: Al-Qalkashandi, Subh al-A‘sha, arab medieval travelers, encyclopedia, Arab researchers, historical geography, Mamluk Sultanate, sociology, treatise.

Introduction

History and geography, as academic disciplines, have always been closely interconnected, as past events occurred in specific locations and regions (Rajovic & Bulatovic, 2020). This connection led to establishing historical geography, which examines the temporal changes in geographical phenomena linked to human activity (Taxel, 2023). Fortunately, historical geography is increasingly integrated into school and university curricula (Keighren et al., 2017). One of the primary research methods in historical geography is analysing information contained within specific sources from the studied eras. Such analysis enables the comparison of descriptions of regions and cities provided by scholars of earlier periods, identifying potential inaccuracies, errors, or even deliberate attempts by some authors to present exaggerated or false data. For instance, this issue is particularly relevant to encyclopaedias due to their compilatory nature, as demonstrated by Al-Qalqashandi in *Subh al-A‘sha*, where he describes the Roman people as “the most cowardly among those created by Almighty Allah” (Safuan, 2020). However, while Al-Qalqashandi included these claims based on the statements of Ibn Khordadbeh, which points to Al-Qalqashandi’s conscientiousness as a scholar referencing an unverified source, the credibility of Ibn Khordadbeh in this context becomes questionable.

To conduct a comparative analysis of geographical information across different sources from the era of the Arab Caliphate, we selected three works by prominent encyclopaedists: *Subh al-A‘sha*

by Al-Qalqashandi, *Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik* by Ibn Khordadbeh, and *Kitab al-'Ibar* by Ibn Khaldun. This selection allowed us to explore the features of the development of Arab historical geography—from the first geographical work written in Arabic to the last significant encyclopaedia of the Mamluk Sultanate era. Particularly intriguing is the evolution of methods in Arab historical geography for describing cities and regions from the ninth to the fifteenth centuries, as reflected in all three works through their analysis.

Among the three works chosen for our analysis of geographical information, only Ibn Khordadbeh's *Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik*, written in the ninth century, can be considered exclusively geographical. This treatise contains the first references to Slavs in the Arab world. A distinctive feature of Ibn Khordadbeh's work is its reliance on the accounts of contemporaries and Baghdad's archives, as the scholar himself did not travel. Similarly, Al-Qalqashandi did not travel either, as he spent much of his life working as a bureaucrat, which precluded him from personally verifying the data presented in *Subh al-A'sha*. This sharply contrasts with Ibn Khaldun, who was renowned as an avid traveller of his time. These differing circumstances underline the relevance of selecting these authors' works, as their approaches to compiling encyclopaedias and materials varied, making their comparative analysis particularly compelling in the context of the author's use of historical geography methods and its evolution in the Arab Caliphate. Moreover, the significance of studying Arab historical geography is justified by its distinctiveness from medieval traditions and its proximity to ancient traditions (Silverstein, 2009).

Research materials and methods

At the preparatory stage, the monitoring method was employed. Its objective was to collect, systematise, and analyse data on geographical information contained in *The Dawn…*, *The Book of Exemplary Lessons…*, and *The Book of Routes and Realms*. At the initial research stage, we conducted a critical analysis of all three encyclopaedias, enabling us to describe their organisation and structure. The critical analysis also facilitated the identification of the purpose behind the composition of each of the examined books. During the main stage of the research, we compared geographical information and methods of historical geography utilised by Al-Qalqashandi, Ibn Khordadbeh, and Ibn Khaldun in their works. This allowed us to discern the specific features of the evolution of Arab historical geography. At the evaluative stage, the method of analysis and synthesis was applied. It helped identify the main stages and factors in the development of the elements of the research object, which formed the foundation for further evaluation of Al-Qalqashandi's encyclopaedia as a historical and geographical source in comparison to *The Book of Exemplary Lessons…* and *The Book of Routes and Realms*. In the final stage, the method of scientific abstraction was employed to formulate the conclusion. As this method ensures focus on the most significant aspects of the phenomenon under study, we constructed a representation of *The Dawn…* solely as a source of geographical information.

Thus, the step-by-step approach to the research enabled the development of a transparent algorithm for applying scientific cognition methods, making the current work more accessible to the average reader and promoting historical geography among specialists and the broader public. Another vital advantage of the algorithm for applying scientific cognition methods developed in this study is the saving of time without diminishing the work's scientific value.

Firstly, defining the criteria used to select the literature for the review is necessary. In our opinion, the most important criteria for selection include relevance, accessibility for researchers and readers, and scientific value. The requirement for relevance encompasses the timeliness of the source in terms of when it was written and its content, indicating its applicability for analysis without the need for additional reservations. Exceptions among the literature reviewed include translations of the original works or their fragments into Russian and English, as it is impossible to analyse geographical information without referencing primary sources. The requirement for accessibility ensures that the reviewed literature is available to researchers and readers, either in whole or in part, enabling them to verify the results of our research and expand upon it, if desired, in their scientific works. As a

criterion for literature selection, scientific value implies that all the analysed sources adhere to a scientific writing style and utilise scientific research methods. This establishes their reliability and allows us to consider the results credible.

To begin with, it is worth noting that the first work providing excerpts from Al-Qalqashandi's *The Subh al-A'sha* in Russian is Semenova's (1974) book *From the History of Fatimid Egypt*. This book describes the construction of a canal in Sharqiya, the House of Knowledge in Cairo, and the size of the naval and land forces of the Fatimid dynasty. A complete Russian translation of Al-Qalqashandi's *The Subh al-A'sha* does not exist to date. It is often referenced through scattered excerpts in the works of Russian and Kazakh scholars in the context of studying the geography and history of territories that were part of the Golden Horde (Grigoryev & Frolova, 2001; Pochekayev, 2020; Sayfetdinova, 2024; Zhuzbayeva & Ilyasova, 2024). Another research direction where Kazakh scholars refer to the material in Al-Qalqashandi's *The Subh al-A'sha* is the study of relationships between the Ottomans and Arabs, both at a societal level and at the level of state rulers (Namatov & Rasulova, 2023; Tayman & Aubakirova, 2022). The only accessible source containing geographical information from *The Subh al-A'sha* is the book by Tarek and Heba (2017). Like Al-Qalqashandi's original work, it is divided into four sections, describing the world's geography, the characteristics of the Arab Caliphate and its most prominent rulers, and the lands of Egypt and neighbouring states.

Unlike Al-Qalqashandi's *The Subh al-A'sha*, Ibn Khordadbeh's geographical treatise *The Book of Roads and Kingdoms* has been fully translated into Russian (Khordadbeh, 1986). This indicates its incredible popularity among Soviet scholars, likely due to its relative accessibility compared to *The Subh al-A'sha*. Typically, modern researchers use Ibn Khordadbeh's treatise to describe significant trade routes and distant regions (Japan, China, and Korea). An example of such work is Asadov's (2020) article, which describes the route from Khorezm to Western Europe based on data from The Book of Roads and Kingdoms. Additionally, *The Book of Roads and Kingdoms* has allowed researchers to identify the significant role of Jewish merchants in trade between the East and West (Golofast, 2020). Another essential function of Ibn Khordadbeh's *The Book of Roads and Kingdoms* is the localisation of cities, demonstrated in Anarbayev's (2019) article, which uses the treatise to determine the locations of capital cities in the Fergana Valley. Similarly, Ibn Khordadbeh's treatise enables the localisation of battles, such as the Katwan battle of 1141, which has been localised along the Dargom canal (Tursunbekov & Tukembaev, 2021).

The first English-language translation of part of Ibn Khaldun's treatise *The Book of Instruction and Collection of Reports on the Days of Arabs, Persians, Berbers, and Their Contemporaries Who Possessed Great Power* was completed by Rosenthal in 1958, which included the translation of the *Muqaddimah* (Introduction). The *Muqaddimah* was translated into Russian by Batsiyeva in 1965, enabling Russian-speaking readers to familiarise themselves with at least part of *The Book of Instruction…*. A complete translation of all seven parts comprising *The Book of Instruction…* does not yet exist in Russian or English, complicating the analysis of its information. *The Book of Instruction…* is frequently used in studying the history and geography of the Maghreb, as Ibn Khaldun possessed more significant knowledge of this region than of the East (Alekseyev, 2019). Another intriguing topic addressed by Ibn Khaldun in *The Book of Instruction…* is the connection between the mentality of peoples and the climate of geographical regions (Rasim & Burhan, 2023). According to Ibn Khaldun's climate theory, climate directly influences the formation of nations and societies. Furthermore, Ibn Khaldun introduced his term, which partially corresponds to the ancient concept of the *oecumene* (the inhabited part of the world) and the process of human settlement of lands (Kaumova, 2021). Ibn Khaldun is among the earliest representatives of scholar-geographers in sociology, defining his area of interest as studying the relationship between geography and social processes (Bosov et al., 2021).

From the selected works of contemporary Arab and English-speaking researchers, the following are of interest in the context of historical geography: Martín's (2024) article, which analyses the description of the kingdoms of Castile, Portugal, Barcelona, and Navarre in *The Dawn…* by Al-

Qalqashandi; Pramono's (2022) study, which, referencing Al-Qalqashandi, claims that Damascus was a well-known centre for iron and steel production as early as the twelfth century; Ali's (2024) work , which examines the rule of the Hasanwayhid Barzikani dynasty based on Al-Qalqashandi's division of Jibal; Mohammed's (2020) article, which compares the level of development of cities in the Khorasan region, according to their descriptions in *The Dawn…*; Hamad's (2020) scholarly work, which analyses the influence of the geographical location of the cities of Nishapur, Marv, and Bamyan on economic interactions between them; Hameed and Al Ali's (2024) article, which describes the geographical features and rulers of the Ghor province; the joint work of Husson and Al-Aarajee (2024), which provides brief descriptions of bridges, hospitals, and baths constructed in Cairo and mentioned in *The Dawn…*; and Mohammed's (2023) article, which compares facts from *The Dawn…* with data from its sources, identifying inaccuracies made by Al-Qalqashandi during the compilation of the encyclopaedia.

The analysis of the roles of Al-Qalqashandi, Ibn Khordadbeh, and Ibn Khaldun and their works in modern historical literature highlights their importance as geographers or historians and as sociologists, economists, and true philosophers. Since none of the reviewed studies identified a comparative analysis of geographical information contained in the encyclopaedias of other authors from the era of the Arab Caliphate, such a comparative analysis has been undertaken in the current scholarly work. Among its primary objectives, we have identified the following: to provide the historical background and conditions in which *The Dawn…*, *The Book of Instruction…*, and *The Book of Roads and Kingdoms* were written; to select the most significant geographical data contained in all three encyclopaedias; to identify the methods of historical geography employed by each author in gathering information and compiling the encyclopaedia; and to evaluate *The Dawn…* as a historical-geographical source in comparison with *The Book of Instruction…* and *The Book of Roads and Kingdoms.*

Discussion

Although Al-Qalqashandi primarily compiled data from other sources, his achievement lies in creating a clear structure for his work and making his additions and clarifications, with which he attempts to summarise each point of *Zahret al-Athar*.
One of the contemporary researchers who described Fustat and Cairo during the Fatimid period in the context of their urban development is Darwish (2023). He studied the architectural heritage of the Fatimid Palace in Cairo and the residential architecture of Fustat's inhabitants. His research confirms the scale of Fustat and its constant expansion. Additionally, archaeologists have uncovered evidence of partial destruction of one of the Fatimid palaces due to fire, corroborating the data in Al-Qalqashandi's *Zahret al-Athar*.

Another study, which presents conclusions similar to those of Al-Qalqashandi himself, focuses on the development of Fustat during the reigns of the Tulunid, Ikhshidid, and Fatimid dynasties (Vakilitanha & Adavoudi, 2023). Like M. Derwish's article, this research demonstrates the northward expansion of Fustat following the establishment of the Abbasid dynasty. It was also revealed that during this time, Fustat became Egypt's political and administrative centre. However, Fustat achieved unprecedented prominence in Egypt with the arrival of the Fatimids, as Al-Qalqashandi also asserts in *Zahret al-Athar*. This study further highlights the process of Fustat being absorbed into Cairo, a development initially described by Al-Qalqashandi, who noted that "the buildings are continuously located." The study also mentions the construction of aqueducts, which began during the Umayyad and Abbasid periods and continued under the Fatimids, aligning with the text of *Zahret al-Athar*.

The final work selected for discussion is an article detailing excavations in Fustat (Ali & Adam, 2023). It confirms Fustat's location on the eastern side of the Nile near the Babylon fortress, contradicting Al-Qalqashandi's assertion that Fustat and Babylon were essentially one city. On the other hand, the article acknowledges the importance of Fustat's suburbs and their tribal-based organisation, which is described in *Zahret al-Athar*.

Thus, comparing the descriptions of Fustat and Cairo provided in Al-Qalqashandi's *Zahret al-Athar* with modern sources highlights almost complete alignment on key issues. Certain inaccuracies in *Zahret al-Athar* may be attributed to the limited research tools available to Al-Qalqashandi and his errors in interpreting data from other researchers. This underscores the need for integrating other historical and archaeological sources alongside Al-Qalqashandi's encyclopaedia to create a comprehensive picture of the historical and geographical development of cities and regions.

Results of research

The treatise "Book of Roads and Kingdoms" by Ibn Khordadbeh was written in the ninth century, around 870 CE. As a representative of the Iranian school of geography, Ibn Khordadbeh demonstrated such characteristic features as the use of maps, references to wonders, an emphasis on patriotism and self-identity, and the absence of religious (Islamic) influence in interpreting his findings (Alijani & Sharafi, 2020). Unlike "*The Subh*" and "*The Book of Lessons*", the "*Book of Roads and Kingdoms*" is exclusively a geographical work, a rarity among authors of the Arab Caliphate, who typically sought to encompass multiple scientific disciplines within their writings. The historical backdrop to Ibn Khordadbeh's encyclopaedic activities was the decline of the Abbasid dynasty, which became especially evident following the events of 861–870 CE, referred to as the "anarchy at Samarra". By the early tenth century, the Abbasids had almost entirely lost control over Iraq, as internal contradictions and the resulting erosion of social solidarity rendered the Abbasid Caliphate vulnerable to external conquest (Rofiq, 2022).

Due to the chaos that plagued the Arab Caliphate during the years of its decline in the final decades of Abbasid rule, much of Ibn Khordadbeh's work was irretrievably lost. Even the "*Book of Roads and Kingdoms*" has survived only in an abridged form. The primary goal of writing the "*Book of Roads and Kingdoms*" was enlightenment. Ibn Khordadbeh sought to provide an accessible geographical map of his time, featuring key designations in regions, cities, and routes. Additionally, one of his tasks was to compile essential information about enemy states, evidenced by his detailed descriptions of the defensive capabilities of Byzantium.

Although parts of Ibn Khordadbeh's treatise have been lost, the remaining version reveals its structured nature. The "*Book of Roads and Kingdoms*" begins with an introductory section, followed by descriptions of the Earth's features and explanations of the administration of provinces and the taxation system in the Arab Caliphate. In terms of geographical data, the treatise contains information about the regions of al-Mashriq (modern-day Iraq, Syria, Jordan, Palestine, and Lebanon), al-Maghrib (modern countries west of Egypt and the Arabian Peninsula), al-Jarbi (the northern governorship of the Caliphate), and at-Taymani (southern countries). It is important to note that Ibn Khordadbeh used a highly conditional division of regions, including even the lands of India and Japan within al-Mashriq. Additionally, he described the trade routes of "the Jews and the Rus", often mentioned very briefly and somewhat "dryly". A notable feature of Ibn Khordadbeh as an Arab encyclopaedist is his work's near-total absence of source citations. This significantly distinguishes the "*Book of Roads and Kingdoms*" from "*The Subh*" and "*The Book of Lessons*", which contain hundreds of references to sources.

An intriguing example illustrating Ibn Khordadbeh's presentation of geographical information is his description of Misr (future Cairo). Initially, he lists the surrounding districts. Next, he describes the extent of Misr, stating that "Misr stretches from al-Shajaratayn, located between Rafah and al-Arish, to Uswan, and from Barqa to Aila, which constitutes a journey of 40 nights (in length) and 40 nights (in width)". He then briefly discusses the tribal composition of Misr's population, noting among them the Nubians and remarking that "Uthman ibn Affan concluded a peace treaty with the Nubians on the condition of delivering 400 slaves annually." Finally, in his description of Misr, he explains the tax revenues during the reigns of the Pharaohs, the Umayyads, and the Abbasids, providing exact amounts in dinars.

"*The Book of Lessons*", written by Ibn Khaldun, was completed in the second half of the fourteenth century. This work was authored while Ibn Khaldun served as an official in the Mamluk Sultanate, under conditions similar to those during the creation of "*The Subh*" by al-Qalqashandi. The latter even mentions "*The Book of Lessons*" in "*The Subh*", albeit only once, which can be attributed to the relative "novelty" of the encyclopaedia for al-Qalqashandi (as the two works were separated by only a few decades). Like Ibn Khordadbeh's work, "*The Book of Lessons*" also possesses a clear structure. It consists of an introduction and three main parts: "*An Introduction to the Superiority of the Science of History*", "*On the Nature of Social Life*", "*On the Arabs, Their Generations, and States from Their Origin to Our Time*", and "*On the Berbers*".

"The Book of Instructive Examples..." and "The Star..." contain data not only on history and geography but also on other areas of science, which is entirely characteristic of Arabic encyclopaedism of that time. The "Introduction on the Superiority of the Science of History" is typically highlighted as a separate treatise, "The Muqaddimah". The Muqaddimah is divided into six chapters, the most significant of which, in the context of geography, is the fourth chapter entitled "Countries and Cities and All Other Forms of Settled Civilisation. The Conditions That Occur There. Primary and Secondary Considerations in Connection with This". It is here that Ibn Khaldun states that "the construction and planning of a city are characteristics of settled culture" and that "the life of a dynasty is the life of a city". He substantiates the latter by pointing out that "during the time of al-Ma'mun, the number of public baths in Baghdad reached 65,000". However, using Cairo as an example, Ibn Khaldun concludes that "now the mountainous and plain areas surrounding the city are deserted, which constantly ensures the (influx) of civilisation (population). Hence, this (fact) will preserve the city's existence. The city will continue to thrive after the dynasty's demise". He also uses Cairo as an example when discussing the succession of a new dynasty replacing the old one, stating that "after the destruction of the original builders, (the city) is utilised by another state and dynasty as a capital and residence". According to Ibn Khaldun, this indicates that "its buildings and structures will expand in proportion to the improved circumstances and luxury of the new dynasty". Additionally, he outlines the geographical requirements for city planning and the consequences of disregarding these requirements. Ibn Khaldun rarely provides detailed descriptions of cities or regions; instead, he presents his theses with brief explanations supported by actual examples. Most of the fourth chapter of "The Muqaddimah" is devoted to Ibn Khaldun's reflections on mosques and religious structures of the world. He pays particular attention to Mecca and Jerusalem in the context of their sanctities and history.

"The Star..." by Al-Qalqashandi, like the previously examined encyclopaedias, is a compilation of information from various sources written at significantly different times. Its scope is comprehensive, so its pages even cover the fundamentals of cryptography and cryptanalysis (Aziz, 2024). Unlike Ibn Khurradadhbih, Al-Qalqashandi, in the context of studying the geography of cities and regions, references numerous researchers and diligently provides citations (Bjorkman, 1928). An especially valuable source for "The Star..." was the work of Al-Masudi, "The Meadows of Gold and Mines of Gems", as Al-Masudi consistently analysed and dismissed unreliable facts (Khalidi, 1975). It is important to note that, similar to Ibn Khaldun, Al-Qalqashandi's knowledge was universal, as he was interested not only in the history and geography of Islamic lands but also in most known countries and kingdoms surrounding Egypt, including the names of rulers and the most significant events in these kingdoms' histories up to his time.

The influence of Al-Qalqashandi's culture and place of residence on his encyclopaedia cannot be disregarded. He describes even the structure of the encyclopaedia in a rather specific manner. He divided his book into an introduction, ten articles, and a conclusion. The introduction and articles are further divided into chapters, which are subsequently divided into subsections and sections. The primary information on the geographical characteristics of cities and regions is concentrated in the second article of "The Star...", which is divided into four chapters: "The Geography of the World";

“The Caliphate and Various Dynasties”; “On the Kingdom of Egyptian Lands and Its Supplements”; “On the Kingdoms and Other Countries Surrounding the Egyptian Kingdom” (Al-Qalqashindi, 1922).

The first city described in “The Star...” is Fustat, the capital of Egypt during the rule of the Umayyads and Abbasids. The description begins with the correct name of the city (Fustat or Fissat). It is then noted that this city, known among ordinary people as “Misr”," had an ancient name of “Babalyun” (Babylon). Fustat is located in the third of the seven regions. Several sources provide the width and length of the city's borders, while Al-Qalqashandi offers contemporary measurements in kilometres. Fascinating is the information about the origin of the city's name. Citing Al-Zamakhshari, the author claims that “Al-Fustat” is a name given to a structure that is more petite than a pavilion. At the end of this brief description, information is provided about the city's founding history on the site of the tent of Amr ibn al-As, around which members of various tribes began constructing their homes and mosques. This led to the formation of Fustat's outskirts, named after the tribes or their leaders. Notable houses, the residences of amirs, and mosques are specifically mentioned. It is observed that Fustat constantly grew in terms of both the number of buildings and population. This led to the problem of the city's overpopulation. To prevent epidemics, a complex of baths was built in Fustat, supplied with water from the Nile through its delivery in copper buckets. It is also noted that Fustat had a sewage system and aqueducts, which were initiated during the Umayyad and Abbasid periods and continued during the Fatimid dynasty. Additionally, Al-Rawdah Island, located near Fustat, is described as a site for building boats and ponds known as Al-Habash (named after gardens in the east). The final fact about Fustat provided by Al-Qalqashandi is the construction of a hospital in 873 by Ahmad ibn Tulun. He asserts that the latter decreed that no soldier or mamluk should be treated in the hospital.

The next city described in The *Dawn...* is Cairo. It is mentioned that the distance between the walls of Fustat and Cairo is three miles, but by the time of Al-Qalqashandi, the two cities had already merged, as buildings were continuously constructed. This allows Fustat to be considered a suburb of Cairo during that period. The structure of the description of Cairo aligns with that of Fustat, except for additional mentions of the Fatimid palace and fortifications (walls and gates). It is noted that the palace formerly occupied an area extending in length from the Al-Salihiyya madrasa in Bayn al-Qasrayn to the Al-Aydumari Square and in width from Al-Sabha Huwaqa to Bab al-‘Id Square.

Al-Qalqashandi noted that the palace had nine gates, some of which were original, while others were added later. The palace area was continuously built to address new challenges. For instance, during the Crusades, a shrine was constructed within the palace to house the head of Imam Al-Husayn due to fears that the Crusaders might capture Ascalon. This was not a one-off event but a common practice, as nearly every caliph expanded the palace territory, attempting to build something of their own. Another notable structure mentioned by Al-Qalqashandi in *Dawn...* is the mint (Dar al-Darb), which had not survived to his time, except for the “old hospital,” which was previously part of it. According to Ibn Abd al-Zahir, The palace suffered greatly from fire damage, attributed to “burning wood and accumulated dust.”

Analysing the geographical data presented in *The Book of Roads and Kingdoms, The Muqaddimah...*, and *The Dawn...*, we draw the following conclusions:

1. Ibn Khordadbeh lacked a clear plan for describing regions, cities, or routes, and his style can be “dry.” This is exacerbated by the near-absence of source citations, with his brief descriptions lacking additional commentary from the author.

2. In *The Book of Roads and Kingdoms*, Ibn Khordadbeh employed only two historical geography methods: statistical observation and cartography.

3. Unlike Ibn Khordadbeh, Ibn Khaldun adhered to a structured plan when describing cities and regions in *The Muqaddimah...* This is particularly evident in his contrast between nomadic and sedentary lifestyles in the context of city-building.

4. In *The Muqaddimah...*, Ibn Khaldun utilised all existing historical geography methods, including cartography.

5. Al-Qalqashandi attempted to describe cities following a specific plan, mentioning their founding history, location, notable buildings, and the condition of their surroundings.

6. Al-Qalqashandi refrained from creating maps; therefore, *The Dawn...* lacks visual elements that could have been realised through cartography as a method of historical geography.

7. Among the historical and geographical research methods explicitly employed in *The Dawn...*, analytical-synthetic, comparative-historical, and statistical methods can be identified.

Our findings demonstrate that Al-Qalqashandi's *The Dawn...* played a significant role in popularising historical geography by providing the most comprehensive compilation of works by other historians and geographers of the Arab Caliphate. The evolution of Arab historical geography becomes evident, progressing from the "dry" and brief geographical descriptions by Ibn Khordadbeh in *The Book of Roads and Kingdoms* to the extensive and informative accounts by Al-Qalqashandi and the philosophical conclusions of Ibn Khaldun contained in their encyclopaedic works. While Ibn Khordadbeh can be regarded as one of the founders of the Arab school of geographical research, Ibn Khaldun and Al-Qalqashandi should be recognised as geographers and early popularisers of historical geography.

Conclusion

Although historical geography is a relatively young discipline, as shown by Al-Qalqashandi in *Zahret al-Athar* and Ibn Khaldun in *The Muqaddimah*, historical geography methods were already actively applied in the fourteenth century. This is not surprising, as they, like Ibn Khordadbeh, were among the most erudite individuals in the Arab Caliphate, enabling them to grasp the essence of scientific research.

The comparative analysis of geographical data results indicates that Al-Qalqashandi in *Zahret al-Athar* provided the most detailed descriptions of events and phenomena compared to Ibn Khaldun and especially Ibn Khordadbeh. This points to the evolution of Arab scientific thought from the ninth to the fourteenth century in the context of geography and sociology (the latter being vividly reflected in *The Muqaddimah*).

Thus, it can be asserted that, despite its relative obscurity among general readers, Al-Qalqashandi's *Zahret al-Athar* is a true pinnacle of Arab scholarship during the Caliphate period. A promising avenue for future research involves comparing the geographical data presented in the works of Al-Qalqashandi, Ibn Khordadbeh, and Ibn Khaldun with those of their European contemporaries to identify the influence of environment and place of residence on the worldview reflected in their works.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the project AP22682863 The work of al-Qalqashandi (15th century) "Subh al-asha fi sina'at al-insha" as a source of historical geography of the Golden Horde.

References:

Alekseyev, 2019 – *Alekseyev, I.* Istoriya kak islamskaya nauka: Mardzhani i Ibn Khaldun [History as an Islamic Science: Marjani and Ibn Khaldun]. 2019. Islamology, 9(1-2), 24–33. https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-kak-islamskaya-nauka-mardzhani-i-ibn-haldun (in Rus).

Al-Qalqashindi,1922 – *Al-Qalqashindi, A. A. A. A.*.Subh Al-Asha fi Sin'Al-Ansha. Cairo, Egyptian Book House.1922. https://www.loc.gov/item/2021666293/ (in Arab).

Ali, 2024 – *Ali, N. A.* The Rise and Fall of the Hasanwayhid Barzikani Dynasty (941-1015): Mapping Territories and Unraveling the Causes and Contributing Factors of Its Collapse. International Journal of Islamic Khazanah. 2024. 14(1), 36–42. https://journal.uinsgd.ac.id/index.php/ijik/article/view/29962/10436

Ali, Adam, 2023 – *Ali, A. G., Adam, O.* Evaluation Study of The Fustat Excavations Site Between The Past, Present, And Expected Future. Advanced Research in Conservation Science, 2023. 4(2), 13–30. https://doi.org/10.21608/arcs.2023.198234.1036

Alijani, Sharafi, 2020 – *Alijani, M., Sharafi, M.* Analytical Comparison of Ibn Khordadbeh and Istakhri's Geography Writing. Historical Perspective&Historiography, 2020. 30(25), 215–241. https://hph.alzahra.ac.ir/article_5314.html

Anarbayev, 2019 – *Anarbayev, A.* Drevnyaya Fergana i Velikiy shelkovyy put [Ancient Fergana and the Great Silk Road]. Chelovecheskiy kapital, 2019. (2(122), 56–65. https://humancapital.su/wp-content/uploads/2019/02/201902_056-065.pdf (in Rus).

Asadov, 2020 – *Asadov, F.* Transkaspiyskaya torgovlya v period khazarskogo gospodstva v zapadno-yevraziyskom sektore shelkovogo puti (VIII-IX) [Trans-Caspian Trade during the Khazar Domination in the Western Eurasian Sector of the Silk Road (VIII-IX Centuries)]. Vestnik MITSAI, 30(2), 19–25. http://uzscite.uz/wp-content/uploads/2021/04/19-25.pdf (in Rus).

Aziz, 2024 – *Aziz, A.* Contribution of Muslims and European in the Evolution of Cryptology: A case Study. Power System Technology, 2024. 48(1), 1811–1823. https://www.powertechjournal.com/index.php/journal/article/view/456

Batsiyeva, 1965 – *Batsiyeva, S. M.* Istoriko-sotsiologicheskiy traktat Ibn Khalduna «Mukaddima» [Historical and sociological treatise of Ibn Khaldun «Muqaddimah»]. Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. https://www.twirpx.com/file/4244529/ (in Rus).

Bjorkman, 1928 – *Bjorkman, W.* Beitrage zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Agypten [Contributions to the History of the State Chancellery in Islamic Egypt]. Institute for the History of Arabic-Islamic Science. (in Germ).1928.

Bosov, Matveyev & Yastrebova, 2021 – *Bosov, D. V., Matveyev, D. A., & Yastrebova, S. P.* K osnovnym ideyam v sotsiologicheskom uchenii Ibn Khalduna [On the main ideas in the sociological teachings of Ibn Khaldun]. Internauka, 2021. (14-2), 22–24. (in Rus).

Darwish, 2023 – *Darwish, M. A.* The Fatimid palaces and houses in Cairo and Fustat, archaeological and analatical study. International Journal of Cultural Inheritance & Social Sciences, 2023, 5(10), 83–114. https://ijciss.com/index.php/j1/article/view/74

Golofast, 2020 – *Golofast, L. A.* Rannesrednevekovaya amfora s drevneyevreyskoy nadpisyu na svintsovoy plombe iz Fanagorii [Early medieval amphora with Hebrew inscription on lead seal from Phanagoria]. Rossiyskaya arkheologiya, 2020, (3), 159–172. https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/413942901.pdf (in Rus).

Grigoryev, Frolova, 2001 – *Grigoryev, A.P., Frolova, O. B.* Geograficheskoye opisaniye Zolotoy Ordy v entsiklopedii al-Kalkashandi [Geographical description of the Golden Horde in the encyclopedia of al-Kalkashandi]. In Tyurkologicheskiy sbornik, 2001, (pp. 261–280). (in Rus).

Hamad, 2020 – *Hamad, S. J.* The economic activity of the cities of Khorasan through the book Subhil Al-A'asha Fi senaat el-ensha of Al-Qalqushendi who died in (821 AH/1418 AD). Journal of historical & cultural studies an academic magazin, 2020, 11(46/1), 166–200. https://www.iasj.net/iasj/download/e9d3b340e21b5081 (in Arab).

Hameed, Al Ali, 2024 – *Hameed, H. S. A., Al Ali, D. K. T.* The Geographical Nature in the Islamic East and its Impact on the History of the Political Formation of the States of the Islamic East. Kurdish Studies, 2024, 12(1), 2766–2783. https://kurdishstudies.net/menu-script/index.php/KS/article/view/1564

Husson, Al-Aarajee, 2024 – *Husson, A. K., Al-Aarajee, A. K. E.* The Mentioned Facilities in the Book'Al-Rawdatayn in the Chronicles of the Norian and Salahian States' by Abu Shama Al-Maqdisi (665 H/1267 CE). Kurdish Studies, 2024, 12(1), 3492–3501. https://kurdishstudies.net/menu-script/index.php/KS/article/view/1629

Kaumova, 2021 – *Kaumova, A. T.* Idejnoe nasledie Ibn Halduna [Ideological legacy of Ibn Khaldun]. Central Asian Journal of Social Sciences and History, 2021, 2(5), 83–90. https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/125/109 [in Russian].

Keighren, Crampton, Ginn, Kirsch, Kobayashi, Naylor, & Seemann, 2017 – *Keighren, I. M., Crampton, J. W., Ginn, F., Kirsch, S., Kobayashi, A., Naylor, S. N., & Seemann, J.* Teaching the history of geography: Current challenges and future directions. Progress in Human Geography, 2017, 41(2), 245–262. https://doi.org/10.1177/0309132515575940

Khalidi, 1975 – *Khalidi, T.* Islamic Historiography: The Histories of Mas' udi. State University of New York Press, 1975, https://archive.org/details/islamichistoriog0000khal/page/n215/mode/2up

Khordadbeh, 1986 – *Khordadbeh, I.* Kniga putey i stran/per. s arabsk., komment., issled., ukazateli i karty N. Velikhanovoy [Book of routes and countries/translated from Arabic, commentary, research, indexes and maps by N. Velikhanova], 1986. Baku: ELM. https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/53281 (in Rus).

Martín, 2024 – *Martín, A. P.* 1412: al-Qalqašandī Describes the Iberian Christian Realms of his Time. Transmediterranean History, 2024, 6(1), 1–16. https://doi.org/10.18148/tmh/2024.6.1.81

Mohammed, 2023 – *Mohammed, A. L. K. A. H.* The Historical Novel of Al-Qalqashandi through his book (Ma'ather Al-Inafa in Ma'alem Al-khilafa)(756-821 AH/1355-1418A. Journal of historical & cultural studies an academic magazin, 2023, 14(1/58), 287–318. https://www.iasj.net/iasj/download/9b6f873e320e10f5

Mohammed, 2020 – *Mohammed, A. P. D. S. J.* The cities of Khorasan the Great in the book (Sobh al-A'shifesina, at Al-Ansha) Al-Qalqashdi (821 H) A comparative historical geographical study. Journal of Historical studies, 2020, 16(1), 19-24. https://www.iasj.net/iasj/download/726f470f812949fb

Namatov, Rasulova, 2023 – *Namatov, N., Rasulova, D. B.* Timurid diplomatic relations with Spain and China. International Journal of Intellectual Cultural Heritage, 2023, 3(5), 18–37. https://ihm.iscience.uz/index.php/ijich/article/view/268/248

Pochekayev, 2020 – *Pochekayev, R. Y.* Azakskiy ulus Zolotoy Ordy: osobennosti pravovogo polozheniya tranzitnogo tsentra na Velikom Shelkovom puti [Azak Ulus of the Golden Horde: Features of the Legal Status of a Transit Center on the Great Silk Road]. In Oases of the Silk Road: Historical Origins of Integration Processes in Eurasia: Proceedings of the VI International Golden Horde Forum “Pax Tatarica: Genesis and Legacy of the Statehood of the Golden Horde”, Round Table “Via Tatarica”: The Golden Horde on the Great Silk Road”, 2020, 143–152. Moscow-Kazan: Institute of History named after Sh. Marjani, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan; Publishing House “Islamic Book”. https://studfile.net/preview/16571172/page:15/ (in Rus).

Pramono, 2022 – *Pramono, A.* The Classical Book of the Abbasid Period as a Reference for Advanced Military Technology: A Thought Genealogy Study. Millatī, Journal of Islamic Studies and Humanities, 2022, 7(1), 33–51. https://eprints.untirta.ac.id/15887/

Rajovic, Bulatovic, 2020 – *Rajovic, G., Bulatovic, J.* Some Aspects Geographical-Historically Thinking In The Context Of The Time: Review of Literature. Revista Geografica Academica, 2020, 14(2), 52–72. https://revista.ufrr.br/rga/article/view/5670

Rasim, Burkhan, 2023 – *Rasim, B., Burkhan, B.* Mentalitet arabov, persov, turok i slavyan v teorii klimata i umrana Ibn Khalduna [The mentality of Arabs, Persians, Turks and Slavs in the theory of climate and umran of Ibn Khaldun]. Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatelnaya mysl, 2023, 15(1), 113–149. https://cyberleninka.ru/article/n/mentalitet-arabov-persov-turok-i-slavyan-v-teorii-klimata-i-umrana-ibn-halduna/viewer (in Rus).

Rofiq, 2022 – *Rofiq, A.* Analysis of The Causes of The Disintegration of The Government of The Abbasiyah Dynasty (1000 M-1250 M). Devotion: Journal of Research and Community Service, 2022, 3(3), 196–203. https://doi.org/10.36418/dev.v3i3.111

Rosenth2й1al, 1958 – *Rosenthal, F.* The Muqaddimah. An Introduction to History. Routledge and Kegan Pau, 1958. https://archive.org/details/in.gov.ignca.16175/page/n531/mode/2up

Sayfetdinova, 2024 – *Sayfetdinova, E. G.* Goroda Zolotoy Ordy na stranitsakh srednevekovykh arabskikh sochineniy [Cities of the Golden Horde on the Pages of Medieval Arabic Writings].

Arkheologiya Yevraziyskikh stepey, 2024, (2), 158–163. https://doi.org/10.24852/2587-6112.2024.2.158.163 (in Rus).

Safuan, 2020 – *Safuan, A.* Formirovaniye vzglyadov musulman na zhiteley Yevropy v Sredniye veka [The Formation of Muslim Views on Europeans in the Middle Ages]. Istoriya i pedagogika yestestvoznaniya, 2020, (1), 57–65. https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-vzglyadov-musulman-na-zhiteley-evropy-v-srednie-veka/viewer (in Rus).

Semenova, 1974 – *Semenova, L. A.* Iz istorii fatimidskogo Yegipta [From the history of Fatimid Egypt]. Izdatelstvo "Nauka". https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/48232 [in Russian].

Silverstein, 2009 – *Silverstein, A. J.* The Medieval Islamic Worldview: Arabic Geography in Its Historical Context. In K. A. Raaflaub & R. J. A. Talbert (Eds.), Geography and Ethnography, 2009, 1st ed, 273–290. Wiley. https://doi.org/10.1002/9781444315653.ch17

Tarek, Heba, 2017 – *Tarek, G., Heba, E.* Selections from Subh al-A'shā by al-Qalqashandi, Clerk of the Mamluk Court: Egypt: «Seats of Government» and «Regulations of the Kingdom», From Early Islam to the Mamluks. Routledge.

Taxel, 2023 – *Taxel, I.* Towards an integration of historical trees into the mediterranean archaeological record: case studies from central Israel. Environmental Archaeology, 2023, 28(2), 86–109. https://doi.org/10.1080/14614103.2021.1877512

Tayman, Aubakirova, 2022 – *Tayman, S.T., Aubakirova, K.T.* Predposylki i faktory, povliyavshiye na tyurksko-arabskiye otnosheniya v period pravleniya mamlyukov (XIII-XV) [Prerequisites and factors that influenced the Turkic-Arab relations during the Mamluk reign (13th-15th centuries)]. Otan tarikhy-Otechestvennaya istoriya, 2022, 3(99), 36–43. https://otan.history.iie.kz/main/article/view/337/202 (in Rus).

Tursunbekov, Tukembaev, 2021 – *Tursunbekov, Z. A., Tukembaev, C. A.* Lokalizacia Katvanskoj bitvy [Localization of the Battle of Katvan]. Narody i religii Evrazii, 2021, 1(26), 97–110. https://doi.org/10.14258/nreur(2021)1-06 (in Rus).

Vakilitanha, Adavoudi, 2023 – *Vakilitanha, M., Adavoudi, A.* The Physical and Economic Development of Fustat from 256 to 564 AH. Historical Sciences Studies, 2023, 15(3), 127–152. https://journals.ut.ac.ir/article_95161_5c83b15c83adb070fd665cccca7ccd30.pdf (in Arab).

Zhuzbayeva, Ilyasova, 2024 – *Zhuzbayeva, U. D., Ilyasova, Z. S.* Trud Al-Kalkashandi (XV V.) "Subkh al'-asha fi sina'at al'-insha" kak istochnik istoricheskoy geografii Zolotoy Ordy [The work of Al-Kalkashandi (15th century) "Subh al-asha fi sina'at al-insha" as a source of historical geography of the Golden Horde]. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya, 2024, 114(3), 50–65. https://doi.org/10.26577/JH.2024.v114i3-05 (in Rus).

Жүзбаева Ұ.Д.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail:uldanai1994@mail.ru

«СУБХ ӘЛ-АША» ЖӘНЕ БАСҚА ДӘУІРДЕГІ ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. 1517 жылы Осман империясы Мәмлүк сұлтандығын басып алғанға дейін болған Араб халифатының тұсында өмір сүрген зерттеушілердің энциклопедиялары географиялық және тарихи деректер контекстіндегі маңызды жазба дереккөз болып табылады. Араб халифаты өмір сүрген кезеңде алғашқы мұсылман мемлекеті ретінде Әл-Қалқашанди, Ибн Хордадбек, Ибн Халдун сынды көрнекті зерттеушілер мен ғалымдар еңбек етті. Бұл мақаланың мақсаты – «Жазу өнеріндегі зағиптар таңы» (Әл-Қалқашанди), «Жолдар мен күйлер кітабы» (Ибн Хордадбек) және «Күшті билікке ие болған арабтар, парсылар, берберлер және олардың замандастарының күндері туралы Нұсқаулық мысалдар кітабы және

хабарламалар жинағы» (Ибн Халдун) энциклопедияларындағы географиялық мәліметтерге салыстырмалы талдау жасау. Зерттеу әдістерінің ішінде деректерді бақылау, салыстыру, тарихи-сыни көзқарас және нақтылау әдістері таңдалды. Салыстырмалы талдау нәтижесінде авторлар өздерінің энциклопедияларында келтірілген мәліметтерді толықтыра отырып, бір-біріне қайшы келмейтіндігі анықталды. Бұл энциклопедияларды құрастыру мақсатында жиі бірдей дереккөздерді пайдаланғанын көрсетеді. Сондай-ақ талдау нәтижелері Әл-Қалқашанди мен Ибн Халдунның Ибн Хордадбекке қарағанда тарихи география әдістерін белсендірек пайдаланғаны анықталды. Бұл араб елдеріндегі тарихи географияның ғылым ретіндегі негізі тек XIV ғасырда ғана қаланғанын көрсетеді. Келесі зерттеулердің перспективасы зерттеушілердің ортасы мен тұрғылықты жерінің әсерін анықтау үшін Әл-Қалқашанди, Ибн Хордадбек және Ибн Халдун және олардың сол кездегі Еуропадағы әріптестерінің еңбектерінде келтірілген географиялық мәліметтерді салыстыру болып табылады.

Кілт сөздер: Әл-Қалқашанди, Субх әл-аша, ортағасырлық араб саяхатшылары, энциклопедия, араб зерттеушілері, тарихи география, мәмлүк сұлтандығы, социология, трактат.

Жузбаева У.Д.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail:uldanai1994@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ В «СУБХ АЛЬ-АША» И ДРУГИХ ИСТОЧНИКАХ ЭПОХИ

Аннотация. Важным письменным источником в контексте географических и исторических данных являются энциклопедии исследователей, которые жили во времена Арабского халифата, существовавшего до захвата Мамлюкского султаната Османской империей в 1517 году. В период существования Арабского халифата, как первого мусульманского государства, работали такие выдающиеся исследователи и ученые, как Ал-Калкашанди, Ибн Хордадбех и Ибн Халдун. Целью данной статьи является проведение сравнительного анализа географических сведений в энциклопедиях «Заря для подслеповатого в искусстве писания» (Ал-Калкашанди), «Книга путей и государств» (Ибн Хордадбех) и «Книга назидательных примеров и собрание сообщений о днях арабов, персов, берберов и их современников, обладавших могущественной властью» (Ибн Халдун). Среди методов исследования были выбраны методы мониторинга данных, сравнения, историко-критического подхода и конкретизации. В результате проведенного сравнительного анализа было выявлено, что авторы почти не противоречат друг другу, дополняя данные, приведенные в их энциклопедиях. Это указывает на то, что они часто использовали одни и те же источники, что является следствием компиляторской природы энциклопедий. Также результаты анализа позволили установить, что Ал-Калкашанди и Ибн Халдун активнее, чем Ибн Хордадбех, использовали методы исторической географии. Это свидетельствует о том, что основы исторической географии как науки в арабском мире были заложены только в XIV веке. Перспективой дальнейших исследований является сравнение географических сведений, приведенных в трудах Ал-Калкашанди, Ибн Хордадбеха и Ибн Халдуна, с работами их европейских коллег того времени для выявления влияния окружения и места проживания исследователей на особенности их мировосприятия, что отразилось в их работах.

Ключевые слова: Ал-Калкашанди, Субх аль-аша, арабские средневековые путешественники, энциклопедия, арабские исследователи, историческая география, мамлюкский султанат, социология, трактат.

Сведения об авторе:

Жузбаева Улданай Дуйсеновна, постдокторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:
Жүзбаева Ұлданай Дүйсенқызы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің постдокторанты, Алматы, Қазақстан.

Information about author:
Zhuzbayeva Uldanay Duisenkyzy, postdoctoral fellow at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 30 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

IRSTI 17.01.07 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.285

[*1]Orynbayeva D. [2]Shuinshina Meta N. [3]Satemirova D.
[1,2]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
[3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]diyori_93@mail.ru, [2]nazymsuinsina@gmail.com, [3]dariga-sat@mail.ru

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE THEME OF INDEPENDENCE IN THE 21ST-CENTURY POETRY OF TURKIC PEOPLES (BASED ON KAZAKH, KYRGYZ, UZBEK AND TURKISH LITERATURE)

Abstract. This article explores the artistic and historical aspects of the theme of independence in Turkic poetry. The study compares the depiction of the idea of independence in the poetry of Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, and Turkish authors, emphasizing shared motifs and thematic distinctions in their works. The main novelty of the study lies in identifying the perspectives on independence in Turkic literary works through a comparative-historical analysis and offering a new scholarly approach to the poetic representation of independence and its role in shaping national identity. To study the artistic interpretation of the idea of independence in 21st-century Turkic poetry and to analyze the symbolism of independence while demonstrating its influence on contemporary literary processes. The study's tasks include: comparing the ideology of independence in Turkic poetry from a historical and cultural perspective; assessing its role in forming national identity and historical memory in literature; exploring the position of modern Turkic poetry in society and its socio-cultural influence. To compare the representation of independence in poetry across different historical periods, the study employs *comparative-historical analysis*; to identify key thematic, ideological, and stylistic features in poetic works, it utilizes *content analysis*; and to examine the role of poetic devices in conveying the idea of independence, the *poetic analysis* method is applied. The findings provide a new perspective on the significance of the concept of independence in Turkic peoples' shared culture and historical memory, as reflected in their poetry. This research is intended for scholars of Turkic literature and culture, as well as readers interested in national identity and historical memory. The article offers a deeper understanding of the manifestation of national spirit in poetry and provides fresh insights into the place of the idea of independence in literary art.

Acknowledgement:This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AR19176992).

***Keywords*:** poetry, 21st-century literature, Eastern literature, independence, poetic structure, National poetry, Literature of Turkic peoples.

Introduction

In the 21st century, the concept of independence has become a central element in the literary works of countries with rich historical and cultural heritage, such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkey. The literature of these nations explores not only the issues of political independence but also personal, cultural, and spiritual freedom. Works by representatives of various generations vividly reflect their reflections on the social and economic changes, the search for national identity, and the efforts to adapt to global processes.

Kazakh literature has long advocated for the theme of independence through its works, spanning centuries. This theme forms an integral part of the historical struggle and national consciousness of the Kazakh people. In contemporary Kazakh literature, the concept of independence is extensively explored, with numerous works emphasizing national spirit and freedom. Independence in literature is viewed not only as political freedom but also as spiritual, cultural, and personal autonomy.

Turkic poetry remains both the oldest and the most contemporary genre of Turkic literature. Its antiquity lies in its foundation, established before Turkic peoples were delineated into distinct nations, drawing roots from the heroic traditions of the Scythians and the Huns. Its modernity stems from its ability to reflect everything from the significant challenges of historical development to the innermost feelings of individuals, remaining steadfast in its sacred duty to humanity. Turkic poetry, in harmony with the global cultural development trends, demonstrates the boundless potential of creativity, standing out as a pinnacle within Turkic word art.

Kazakh poetry traces its roots to the heroic epics of the ancient Scythians and Huns. The literary and artistic traditions of these ancient relics are evident in the Turkic world's literary monuments, such as the epics "Kültegin" and "Tonyukuk," which have been transformed to suit the new era. The markers of these epochs have never vanished in the evolutionary development of poetry. Although societal and political trajectories may temporarily obscure its identity, its essence remains unaltered.

"Kazakh poetry has a distinct 'self,' but this 'self' is not merely a superficial pronoun used to affirm and assert the author's identity" [XXI KAE, 2011:9]. If this identity were to disappear, the poetry itself would be lost. Even during the Soviet era, Kazakh poetry retained ancient Turkic symbols and Eastern motifs, despite being suppressed for decades. These elements subtly pulsated in the works of poets like K. Yergaliyev, Z. Moldagaliyev, and K. Bekhozhin. Today, the qualities that were deeply embedded and sometimes obscured in earlier poetry are re-emerging with renewed vigor in modern Kazakh verse, demonstrating its unique characteristics in a multifaceted way.

Research materials and methods

The following methods were employed during the study:

Analysis: Contextual analysis of 21st-century poems by Turkic poets on the theme of independence was conducted to uncover their underlying ideas.

Comparison: The value of these poems for school students was explored and subjected to comparative analysis.

In writing the article, the following research methods were utilized: contextual-interpretative, comparative, generalization, descriptive, and comparative approaches.

The literary transformations in the post-Soviet space, the reconstruction of national identities, and the literary directions of the independence period have attracted significant attention from foreign scholars. For example, the works of Marco Boyko and Stephen Hutchings analyze the reconstruction of national identity during the post-Soviet period, the formation of new literary directions, and issues of cultural transformation. Additionally, Mark Bassin has studied national identity and geopolitical issues in post-Soviet Russia. His book “Soviet and Post-Soviet Identities» (2012) is considered one of the key studies on this topic.

In the context of Central Asian literature during the independence period, notable studies include those by French historian Marlène Laruelle, Russian scholar Adelaida Shaginyan, and American researcher Edward Allworth. These scholars have explored postcolonial aspects of Central Asian literature, issues of national consciousness and cultural transformation in independence-era literature, the region's literary development, and the formation of national identities. Their work also addresses topics such as state-building in Central Asia and Russia's development in the Arctic regions.

English scholar Laura Adams has extensively examined the literature and culture of Central Asian peoples. In her article «Invention, Institutionalization and Renewal in Uzbekistan's National Culture» (1999), she studies the role of the Soviet legacy in shaping Uzbekistan's national culture and the cultural renewal of the independence period. She also analyzes the impact of cultural institutions on forming national identity. In her 2009 study «Mass Spectacle and Styles of Governmentality in Kazakhstan and Uzbekistan», co-authored with Assel Rustemova, Adams compares the styles of governance in Kazakhstan and Uzbekistan, focusing on how they are reflected in cultural events. The authors examine the role of state celebrations and cultural activities in strengthening political legitimacy.

Despite these significant contributions, foreign scholars often analyze the theme of independence in the literature of the CIS countries within a general context. Meanwhile, local researchers have also made noteworthy contributions. For instance, the anthology «Modern Literature of the CIS Countries: Prose» (2022), published in Russian, compiles works related to the literature of the independence period. Similarly, Volume 10 of the ten-volume «History of Kazakh Literature» is dedicated to the independence era, featuring studies on the literature of Kazakhstan's ethnic communities, international connections in Kazakh literature during this period, chronicles of literary life, and bibliographic references.

While the aforementioned foreign and domestic studies provide overviews and general conclusions about the theme of independence in the literature of the post-Soviet era, they often lack detailed comparative analyses or discussions of the unique characteristics of each nation's literature. This highlights a gap in the comprehensive comparative study of the subject.

Discussion

The theme of independence holds a special place in the poetry of Turkic peoples. This topic is closely intertwined with the historical fate of the Turkic nations, their national liberation movements during the colonial period, and their struggle to achieve independence. Literary scholars and researchers have analyzed the spirit of freedom, the aspiration for independence, and the formation of national consciousness in Turkic poetry from various perspectives.

The study of the independence theme in the poetry of Turkic peoples is primarily connected with the historical context. Literary scholars analyze works that depict the struggle for independence by linking them to historical events. For instance, Shynar Burkitbayeva's dissertation, "The Poetry of Turkic Peoples in Independent Kazakhstan: Historical Cognition and National Identity," explores the issues of independence and national identity in the works of Ahiska Turks, Uzbek, Uyghur, and Tatar poets. The researcher highlights the contribution of these poets to the elevation of national consciousness among Turkic peoples through their literary creations.

In her work "The Ancient Turkic Motifs in Kazakh Poetry and Teaching Principles," Zhanat Aliyeva analyzes the artistic features of the independence theme in Kazakh poetry and its connection with ancient Turkic motifs. The author reveals how the idea of independence is reflected in literature through the works of Kazakh poets, emphasizing its role in shaping national identity.

Researchers also explore the impact of the independence theme in Turkic poetry on national unity and cohesion. For example, scholars examining the works of Tatar poet Gabdulla Tukay demonstrate how his poetry embodies the ideas of fraternity and unity among Turkic peoples. In this regard, E. Konyratbayev's work "National Consciousness and the Theme of Independence in Turkic Poetry" provides an in-depth analysis of the spirit of unity and freedom in the works of Turkic poets.

Moreover, in Orazkul Sultangaliyeva's study "The National Idea in Kazakh Poetry of the Post-Independence Period," the formation and development of the national idea in Kazakh poetry after gaining independence are considered. Sultangaliyeva examines the historical and cultural significance of national spirit, freedom, and sovereignty as portrayed in contemporary Kazakh poetry. The author also explores the influence of post-independence poetry on social and spiritual transformations within society.

The studies show that while the theme of independence in the poetry of individual Turkic nations has been examined, comparative studies of this common theme across Turkic poetry are scarce. This observation underscores the relevance of the information presented in this article and highlights the need for further research in this area.

The study of the independence theme in the poetry of Turkic peoples is based on several scientific methods and approaches:

Historical-Typological Method:Researchers analyze the theme of independence in Turkic poetry in relation to historical events. For example, they connect patriotic poems and liberation songs of Turkic peoples with the collapse of the Soviet Union.

Comparative Literature Method: This approach enables scholars to compare the independence theme in the literature of Turkic peoples, identifying their common ideas and motifs. For instance, similarities and differences in the idea of freedom in Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek poetry are explored.

Textual Analysis: By conducting an in-depth analysis of literary texts, researchers determine poets' perspectives on independence and identify the artistic tools they use. This method reveals the hidden meanings of symbols and metaphors in their poetry.

The theme of independence in the poetry of Turkic peoples is not only a subject of literary studies but also an important research object in historical, cultural, and political sciences. Through their works, Turkic poets not only convey their people's aspiration for freedom and the dream of independence but also instill the value of independence in future generations. Researchers analyze the independence theme within its historical context and through artistic interpretations, thus determining its place in the spiritual heritage of Turkic peoples.

The relevance of this topic continues to grow today, as the idea of independence remains one of the key factors shaping the future of any nation.

Results of research

From the establishment of the Turkic states, the struggle for freedom has never ceased. Starting with leaders such as Kültegin and Bilge Khan, who tirelessly fought for their people’s welfare and independence, the concept of sovereignty remains sacred to this day. This perspective is prevalent not only in Kazakh literature but also in the literature of neighboring Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkey.

In the 21st century, Kyrgyz literature continues the traditions of great writers like Chingiz Aitmatov, reflecting on the new realities of an independent state. Modern Kyrgyz writers often approach the theme of independence through the lens of national identity and contemporary issues such as migration, corruption, and social injustice.

For instance, young Kyrgyz writers Tynchtykbek Kasymbekov and Bakytbek Kadyrov explore the themes of individual independence and the struggle for freedom under societal pressures in their works. They emphasize that independence is not merely political liberation from external forces but also an internal emancipation from societal and cultural stereotypes. Their characters grapple with choices between tradition and modernity, highlighting the importance of finding a unique path in the post-Soviet space.

A notable example of the theme of independence in Kyrgyz poetry is the work of contemporary poet Akbar Ryskulov. His poems convey pride in Kyrgyzstan’s independence and explore the role of individuals living in a sovereign state.

Азаттык арманбы, азаппы?
Эркиндик булуттай көктө калгысың,
Же алаканда кармалып канбадыңбы?
Кыялдар бийик, бирок жолго түштү,
Кыргызым, эркин, сен кайда бараттың?

Is freedom a dream, or suffering?
Freedom, are you floating in the skies like a cloud,
Or have you slipped through the grasp of hands unfulfilled?
Dreams soared high, yet found their paths,
My free Kyrgyz, where are you heading? (Ryskulov, 2017).

In these lines, Ryskulov raises questions about the true meaning of independence and the price a people must be willing to pay for their freedom.

One of the prominent representatives of 21st-century Kyrgyz poetry, Alikul Osmonov, is among Kyrgyzstan's most renowned poets. His works are dedicated to the themes of freedom and

independence, vividly reflecting the deep connection between Kyrgyzstan's natural landscapes and its pursuit of sovereignty. Osmonov portrays independence as one of the most essential qualities of humanity.

Эркин жүрөк, эркин жерим, өзүмдүкү,
Көк асман, көк тоолор, көл да өзүбүздүкү.
Азаттык акыйкат, жолум али узак,
Элимде эркиндик жаркырап турсун түбөлүккө.

Free heart, free land, all are ours,
The blue sky, the blue mountains, and the lake are ours.
Freedom is justice, though my path is still long,
May freedom forever shine brightly for my people (Osmonov, 2000).

In this poem, Osmonov celebrates the nature and freedom of Kyrgyzstan, portraying independence as an eternal value cherished by its people.

Contemporary Uzbek literature actively explores the concept of independence, emphasizing cultural heritage and linguistic identity. Following Uzbekistan's independence, the country faced challenges related to the restoration and preservation of the Uzbek language, literature, and culture. The works of writers such as Erkin Azam and Khurshid Davron reflect themes of national revival and the shedding of Soviet-era legacies.

Erkin Azam often addresses issues of culture and personal freedom in the era of globalization. His works are filled with reflections on the fate of individuals standing at the crossroads of national identity and global processes. 21st-century Uzbek literature seeks to strike a balance between traditional values and new trends, a theme particularly evident in the poetry and prose of contemporary authors.

The poems of Uzbek poets about independence frequently delve into cultural and historical dimensions. Renowned Uzbek poet Abdulla Oripov, who depicted the Uzbek people's aspiration for independence, called for the nation's spiritual sovereignty in his works.

Ўзимнинг ўз ўлкам, ўз тилим бор,
Ҳар бир сўздан қувват оламан мен.
Истиқлол менинг дилларимда,
Узоқ эмас, балки ҳозирги мен.

I have my own land, my own language,
I draw strength from every word I utter.
Independence resides in my heart,
It is not distant but a part of me today (Oripov, 2020).

In these lines, the poet expresses profound respect for the national language, culture, and independence, highlighting independence as a fundamental element of human life.

Muhammad Yusuf holds a distinctive place in contemporary Uzbek poetry. His works vividly express a longing for national identity and spiritual independence, advocating for the preservation of his people's cultural and spiritual values:

Ойлан, Ўзбекистон, сен ўғлонинг,
Шу ўлканинг эгасидир сен.
Кўксингда бор юрт қадриятлари,
Истиқлол сенинг шарафингдир, сен.

Think, Uzbekistan, you are the son of your land,
You are the true owner of this country.
Within your breast lie the nation's values,
Independence is your honor, your pride (Yusuf, 2019).

In this poem, Yusuf glorifies his country's independence, emphasizing its significance and portraying the duty of every individual to protect their homeland.

Abdurakhmon Pulatov, another Uzbek poet, celebrates national identity and cultural independence in his works. His poetry highlights the necessity of safeguarding cultural and spiritual values as a path to achieving and maintaining independence:

Яшна, ўзимнинг боғим, ўзимнинг юртим,
Мен сен билан биргам, сени ёритаман.
Истиқлол сенда – бўлсин абадий,
Мен бу ватанни ҳимоя қиламан.

Flourish, my own garden, my own land,
I am with you, I will illuminate you.
Independence lies within you – may it be eternal,
I will defend this homeland.

In this poem, the poet describes his deep connection with his homeland and his obligation to protect its independence, underscoring the unity between personal and national identity.

Upon closer observation, the concept of independence in Kyrgyz and Uzbek poetry is deeply rooted, expressing a profound sense of ownership over one's language, homeland, mountains, stones, and even the skies, all thanks to independence. Moreover, these works convey immense hope and confidence in the future of their sovereign nations. These sentiments resonate with the ideas expressed in Kazakh poet Temirkhan Medetbek's poem "Тәuelsizbin" (I Am Independent):

...Қарсы қарап қатал мынау заманға,
айналдық біз қайтпас, қайсар қамалға.
Алды бүгін тәуелсіздік тау, тасым,
орман,
көлім,
далам менен балам да!
Жаным менің,
қаным менің тәуелсіз.
Арым менің,
жарым менің тәуелсіз.
Заңым менің,
бағым менің тәуелсіз.
Әнім менің,
дәнім менің тәуелсіз.
Тәуелсізбін –
өзіме өзім құдаймын.
Тәуелсізбін –
нұры-сынды күн, айдың.
Құласам да емін-еркін құлаймын,
Жыласам да емін-еркін жылаймын.

...Facing this harsh and stern era,
We have become an unyielding, steadfast fortress.
Today, my mountains, stones, forests,
Lakes, steppes, and even my child are independent!
My soul,
My blood is independent.
My honor,
My love is independent.
My law,
My fortune is independent.
My song,
My grain is independent.
I am independent –
A god unto myself.
I am independent –
The light of the sun and moon.
If I fall, I fall freely.
If I cry, I cry freely (Medetbek, 2011).

This poem encapsulates a powerful declaration of independence, portraying it not only as political freedom but as a deeply personal and existential state. Medetbek's words emphasize the liberty to experience life fully, unrestrained by external forces, reflecting the universal ideals shared across Turkic poetry.

In Turkey, the concept of independence is closely tied to historical processes such as the dissolution of the Ottoman Empire and the establishment of the Republic of Turkey. 21st-century Turkish literature combines deep respect for the past with a critical perspective on contemporary political and social realities. Writers such as Orhan Pamuk, Elif Shafak, and Ahmet Hamdi Tanpınar address issues of personal and political freedom, identity, and the modernization of the nation.

Nobel laureate Orhan Pamuk often explores themes of cultural conflict between East and West, identity crises, and Turkey's place in the modern world. His works delve into how historical traumas and the ideals of independence shape contemporary Turkish society. Similarly, Elif Shafak focuses on questions of women's rights, religion, and the role of the state, examining how these issues influence personal and societal independence.

When discussing independence in Turkish literature, special mention must be made of Mehmet Akif Ersoy’s "İstiklal Marşı" (The Independence Anthem), which has become a symbol of Turkey's struggle for sovereignty:

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak!

Fear not, the crimson flag, waving in these dawns, shall not fade,
As long as the last hearth that burns on my nation’s land exists.
It is the star of my nation, it will shine;
It is mine, it belongs solely to my nation! (Ersoy, 1911).

These lines vividly express the Turkish people's willpower and pride in their independence, highlighting the significance of the struggle for freedom and sovereignty. The anthem serves as a

timeless reminder of the sacrifices made for Turkey's independence and the enduring spirit of its people.

Another renowned poet who wrote about the theme of independence in Turkish poetry is Nâzım Hikmet. While much of his work is dedicated to the international struggle for freedom and justice, he also wrote extensively about Turkey's national independence.

Hürriyet, ekmek gibi aziz,
Bir toprak gibi yakın bana.
Bağımsızlık türküsü,
Bir daha hiç susmasın halkımda.

Freedom, sacred like bread,
So close to me, like the land itself.
The song of independence,
May it never be silenced in my people (Hikmet, 1970).

In these lines, Hikmet glorifies independence as something sacred, describing it as close and dear as bread or one's homeland. He emphasizes that independence is an inseparable part of human life, portraying it as essential and eternal.

Ece Ayhan, a contemporary Turkish poet, is well-known for his works exploring themes of independence and political freedom. In his poetry, independence is depicted as a complex phenomenon, emphasizing the great effort required to achieve and maintain it:

Bağımsızlık zor bir iş,
Kan ve terle yoğrulmuş,
Ama asıl zor olan,
Onu ellerinde tutmaktır.

Independence is a hard task,
Forged with blood and sweat,
But the hardest part,
Is holding on to it in your hands (Ayhan, 1982).

In these lines, Ayhan conveys the idea that while gaining independence is challenging, preserving it is an even greater challenge.

The concept of independence in the poetry of Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkey is expressed in various forms, ranging from political freedom to personal and spiritual independence. Each poet, drawing inspiration from their nation's unique historical and cultural contexts, underscores the profound importance of freedom.

The pursuit of independence has held a significant place in the history of the Kazakh people. From the establishment of the Kazakh Khanate to the period of subjugation under the Russian Empire, Kazakh warriors and poets celebrated the struggle for freedom and called for independence. In the 19th century, poets such as Makhambet Otemisuly and Sherniyaz Zharilgassuly vividly depicted the national liberation uprisings against colonial oppression. Their poetry inspired the spirit of the warriors and glorified their heroism in the fight for freedom.

Makhambet Otemisuly's poetry is particularly remarkable. His works conveyed the people's dreams of freedom and their determination to struggle:

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,

Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Ерлердің ісі бітер ме?

Without mounting a rebellious steed,
Without gripping a sharp spear,
Without traversing endless lands,
Without resting on a cool slope,
Will the deeds of men ever end? (Otemisuly, 2002).

In these lines, Makhambet calls for a struggle for independence, urging the people to be courageous. His poetry clearly reflects the desire for political freedom and liberation.

Even during the Soviet period, the idea of independence found indirect expression in Kazakh literature. While it was difficult to directly discuss independence, writers and poets promoted the idea of freedom by preserving national identity and cultural heritage. Works from this era highlighted Kazakh national characteristics and traditions, demonstrating the people's spiritual independence through the celebration of their unique cultural legacy.

After Kazakhstan gained independence in 1991, the theme of independence took on new momentum in Kazakh literature. Independence was not just a political concept; it marked a period of rediscovery for the Kazakh people. During this time, literature focused on reevaluating national history, celebrating the attainment of freedom, and expressing hope for a brighter future.

One of the prominent poets of the post-independence era, Olzhas Suleimenov, explored themes of national consciousness and the idea of independence in his works. Despite the ideological constraints of the Soviet era, he sought to reflect the history, culture, and future of his people. His seminal work "Az i Ya" emphasizes the importance of national consciousness in understanding Kazakh history and delves into the spiritual foundations of national independence:

Тәуелсіздік – сенің еркің,
Өз тағдырыңды өзің жазар жолың.
Осы жолда еркіндікке ұмтылып,
Халқың үшін жаңа күнді бастайсың.

Independence is your freedom,
The path where you write your own destiny.
Striving for freedom on this journey,
You bring a new day for your people (Suleimenov, 1975:43).

These lines symbolize deep respect and trust in the concept of independence in contemporary Kazakh poetry. By depicting the path filled with responsibility for the nation's future, writers and poets highlight the complexity and significance of building a new, independent state.

Contemporary Kazakh literature continues to develop the ideas of independence, with young poets and writers exploring the theme from new perspectives and emphasizing the importance of national sovereignty in the era of globalization. In literature, issues of cultural and spiritual independence are raised alongside political sovereignty, reflecting the multifaceted nature of independence.

As literature is one of the most powerful tools of education, incorporating works by poets and writers who have addressed this theme into the curriculum can significantly shape students' understanding of independence. By presenting such works to schoolchildren, a proper comprehension of the concept of independence can be instilled. Even during times when the nation lacked

sovereignty, efforts to expand education persisted despite political obstacles and outdated attitudes. As noted by Ye Turgynov:

"Even when the nation had not yet achieved independence, concepts such as 'school' and 'class' began to take shape, accompanied by the development of textbooks and teaching methods. However, political changes and old attitudes hindered the progress of education. Despite these challenges, the arduous struggle of educators never ceased, and the spirit of those who dreamed of literacy and education for their country remained undiminished" (Turgynov, 2024: 114-123).

Mağzhan Zhumabayev, a prominent figure of the Alash movement, stressed the importance of proper education in his work Pedagogy:

"The educator must exert great effort to teach the child to think correctly. If the teacher does not guide the child's thought process, the child will develop misconceptions, form erroneous judgments, and learn to draw false conclusions. Such a child will grow into a narrow-minded, superstitious, and gullible person" (Zhumabayev, 2024: 29).

The educator Zhumabayev refers to is the teacher. To provide proper education, a teacher must have a strong tool—the material. Thus, every teacher must know what to teach and how to teach it to achieve meaningful results. By equipping students with the right literary and pedagogical resources, the ideals of independence and cultural heritage can be effectively conveyed.

Conclusion

In conclusion, the literature of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkey in the 21st century continues to develop amid the challenges posed by globalization, renewal, and cultural self-determination. In the works of contemporary authors from these nations, the concept of independence has expanded and deepened, encompassing not only political sovereignty but also personal freedom, cultural identity, and social justice. Independence in their literature is a complex and multifaceted concept that reflects humanity's enduring aspiration for freedom in all its manifestations.

Kazakh literature has explored and conveyed the theme of independence across generations, deeply analyzing it in every era. Historically, this theme has been addressed from political, spiritual, and cultural perspectives. In the modern context, independence is not only a triumph of the past but also a symbol of hope for the future and a continuous struggle to preserve national identity. The concept of independence in Kazakh literature remains a fundamental factor in shaping the spirit, freedom, and future of the people.

References:

Ayhan, 1982 – *Ayhan E*. Son Şiirler. [Last Poems]. Istanbul, 1982.183 p. (in Tur.)

Zhumabayev, 2024 – *Zhumabayev M*. Pedagogika. [Pedagogy]. Almaty: Marfu Press. 2024. 208 p. (in Kaz.)

Medetbek, 2011 – *Medetbek T*. Kök Türiктер Saryny. [Echo of the Blue Turks]. Almaty, 2011. 652 p. (in Kaz.)

Muhammad, 2019 – *Muhammad Y*. Quyoshka Karab Oqqan Suv. [Water Flowing Towards the Sun]. Tashkent, 2019. 232 p. (in Uzb.)

Oripov, 2020 – *Oripov A*. Soz Chamani. [The Garden of Words]. Tashkent, 2020. 128 p. (in Uzb)

Osmonov, 2000 – *Osmonov A*. Akkan Suu. [Live Water]. Bishkek: Aral Fund, 2000. 72 p. (in Kyr.)

Ötemisuly, 2002 – Ötemisuly M. Zhyr-Zhebe. [Poetry-Arrow]. Almaty: Atamura, 2002. 173 p. (in Kaz.)

Pulatov, 2024 – *Pulatov A*. Derecter. [Characters]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/2024 (Accessed: 19 Desember 2024). (in Uzb.)

Ryskulov, 2017 – *Ryskulov A*. Ümüt Küdük. [Hope Well]. Bishkek: Aral Fund, 2017. 500 p. (in Kyr.)

Turgynov, 2024 – *Turgynov E*. Kazakh and Turkish Literary Works on Education and Teaching (Based on the Works of Beimbet Maylin and Ömer Seyfettin). // Bulletin. Oriental Studies Series. 2024. No. 1 (108). P. 114-123. (in Kaz.)

Suleimenov, 2014 – *Suleimenov O*. Az i Ya. Almaty: Zhazushy, 2014. 155 p. (in Rus.)

Hikmet, 1929 – *Hikmet N*. Jüregimde Jarylg'an Bomba. [he Bomb That Exploded in My Heart]. Istanbul, 1929. (in Tur.)

Ersoy, 1911 – *Ersoy M*. Safahat. [The Pages]. Istanbul, 1911. (in Tur.)

21st-Century..., 2011 – 21st-Century Kazakh Literature (2001–2021). Almaty: Arda, 2011. 640 p. (in Kaz.)

***[1]Орынбаева Д. [2]Шуиншина Мета Н. [3]Сатемирова Д.**

[1,3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: [1]diyori_93@mail.ru, [2]nazymsuinsina@gmail.com, [3]dariga-sat@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ XXI ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ТАҚЫРЫБЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ (ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ, ӨЗБЕК, ТҮРІК ӘДЕБИЕТТЕРІ БОЙЫНША)

Аңдатпа. Ғалым А. Байтұрсынұлы атап көрсеткен көрнек өнерлерінің ішіндегі ең озығы – сөз өнері. Себебі сөз арқылы суретті де, сәулетті де, музыканы да сипаттап беруге болады. Сөз өнерінің ішінде түркі халықтарының жанына жақын жанр – поэзия. Сонау көне түркілік дәуірден бастап-ақ поэзия халықпен бірге жасасып келеді.

Бұл мақалада түркі поэзиясындағы тәуелсіздік тақырыбының көркемдік және тарихи аспектілері қарастырылады. Авторлар түркі халықтарының әдеби мұрасында тәуелсіздікке деген ұмтылыстың көрініс табуын, оның ұлттық сана-сезім мен рухани құндылықтарды қалыптастырудағы рөлін талдайды. Зерттеуде қазақ, қырғыз, өзбек және түрік поэзиясында тәуелсіздік идеясының бейнеленуі салыстырмалы түрде талданып, шығармалардағы ортақ мотивтер мен тақырыптық ерекшеліктерге назар аударылады.

Авторлар тәуелсіздік ұғымының әртүрлі тарихи және мәдени контексттерде қалай бейнеленгенін, оның ұлттық поэзиядағы символикалық мәнін ашып көрсетеді. Мақалада белгілі ақындар – Мұхтар Шаханов, Шыңғыс Айтматов, Назым Хикмет және өзге де авторлардың шығармаларына сүйеніп, тәуелсіздік идеясының поэтикалық құралдар арқылы қалай жеткізілгені талданады. Сонымен қатар, зерттеу түркі халықтарының ортақ мәдениеті мен рухани мұрасына негізделген тәуелсіздік идеологиясын ұсына отырып, бұл тақырыптың қазіргі әдебиеттегі өзектілігін атап өтеді.

Зерттеу түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениетін зерттеушілерге, сондай-ақ ұлттық болмыс пен тарихи жад тақырыбына қызығушылық танытатын оқырмандарға арналған. Мақала ұлттық рухтың поэзиядағы бейнесін тереңірек түсінуге және тәуелсіздік идеясының көркем әдебиеттегі орны туралы жаңаша көзқарас ұсынады.

Алғыс: Мақала ЖТН AP19176992 «XXI ғасырдағы қазақ әдебиетін мектеп оқушыларына оқыту әдістемесі (Абай мектептері желісі бойынша)» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Кілт сөздер: поэзия, XXI ғасыр әдебиеті, шығыс әдебиеті, тәуелсіздік, өлең құрылымы.

[1]Орынбаева Д. [2]Шуиншина Мета Н. [3]Сатемирова Д.

[1,3] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

[2] Казахский национальный университет им. әл-Фараби, Алматы, Казахстан

имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]diyori_93@mail.ru, [2]nazymsuinsina@gmail.com, [3]dariga-sat@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕМЫ НЕЗАВИСИМОСТИ В ПОЭЗИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ XXI ВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОЙ, КИРГИЗСКОЙ, УЗБЕКСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Аннотация. Учёный А. Байтурсынов отмечал, что самым выдающимся изобразительным искусством является искусство слова. Ведь через слово можно описать как картину, так и архитектуру или музыку. Среди жанров искусства слова поэзия занимает особое место в душе тюркских народов. С древнетюркской эпохи поэзия неразрывно связана с народной жизнью.

В данной статье рассматриваются художественные и исторические аспекты темы независимости в тюркской поэзии. Авторы анализируют, как стремление к независимости отражено в литературном наследии тюркских народов и какова его роль в формировании национального самосознания и духовных ценностей. В исследовании проводится сравнительный анализ отображения идеи независимости в поэзии казахских, киргизских, узбекских и турецких авторов, акцентируя внимание на общих мотивах и тематических особенностях произведений.

Авторы раскрывают, как понятие независимости представлено в различных исторических и культурных контекстах, и подчёркивают его символическое значение в национальной поэзии. На примере произведений известных поэтов, таких как Мухтар Шаханов, Чингиз Айтматов, Назым Хикмет и других, исследуется, каким образом идея независимости передана через поэтические средства. Также в статье подчёркивается актуальность данной темы в современной литературе через представление идеологии независимости, основанной на общей культуре и духовном наследии тюркских народов.

Данное исследование предназначено для изучающих литературу и культуру тюркских народов, а также для читателей, интересующихся вопросами национальной идентичности и исторической памяти. Статья позволяет глубже понять образ национального духа в поэзии и предлагает новый взгляд на место идеи независимости в художественной литературе.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта ИРН AP19176992 «Метод преподования казахской литературы XXI века школьникам (По сети школ Абая)».

Ключевые слова: поэзия, литература XXI века, восточная литература, независимость, структура стиха.

Авторлар туралы мәлімет:

Орынбаева Динара Габитовна, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Шуиншина Мета Назым, Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Сатемирова Дариха Амантаевна филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Орынбаева Динара Габитовна, PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Шуиншина Мета Назым, Кафедра Туркологии и истории стран Востока, Казахский национальный университет им. әл-Фараби, Алматы, Казахстан

Сатемирова Дариха Амантаевна, кандидат филологических наук, ассоцированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Author Information:

Orynbayeva Dinara Gabitovna, PhD candidate at Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty.

Shuinshina Meta Nazym, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, Department of Turkish Studies and History of the East, Kazakhstan, Almaty.

Satemirova Darikha Amantaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakhstan, Almaty.

Келіп түсті 3 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

IRSTI 16.31.41; 16.21.47 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.298

[1]Mustafayeva A.A. **[2]Issakhanova Kirca M.M.** **[*3]Paltore Y.M.**

[1,2]Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan
[3] Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]rummana@mail.ru, [2]imeyrim@mail.ru, [3]yktiyar@inbox.ru

MULTILINGUAL TRANSLATION OF THE ARABIC WORD ‘ILM IN AL-FARABI’S ENUMERATION OF THE SCIENCES

Abstract. The Enumeration of the Sciences is one of the practically significant treatises written by Abu Nasr al-Farabi, the translation and study of which is relevant and significant to this day, includes almost all fields of that time. The classification of sciences is a part of the manuscript fund of al-Farabi and the medieval encyclopedic heritage, which covers the multifaceted views of the scholar, including natural, social and humanitarian sciences. The key word in the work is the Arabic word ilm, which, depending on the context, is translated into Kazakh as ğylym, ilim, bilım, bilu; into Russian as nauka, znanie; Turkish as ilim and bilim. The purpose of the research is to study the reflection of the Arabic word ilm in translations into Kazakh, Turkish and Russian. The translation of al-Farabi’s treatise into three languages became the main research material, while the original text in Arabic – additional. The research was based on the comparative method. The results of this study – the main meanings of the word ilm in translations into Kazakh, Turkish and Russian languages have been determined; additional meanings as a part of a word combination were considered; the frequency of the word ilm usage in translated text was determined.

Acknowledgement. The research was carried out within the framework of GF SC MSHE RK AP19679483.

Keywords: Classification of sciences, al-Farabi, Arabic, Kazakh, Turkish, Russian, translation, ilm.

Introduction

The treatises of the Second Teacher, a native of Farab, a medieval encyclopedist, and translator – Abu Nasr al-Farabi (870-950) were translated and continue to be translated into a few languages. One of these treatises by al-Farabi, the Enumeration of the Sciences (or the Classification of Sciences), attracted attention in the Middle Ages and was translated into several languages. Thus, already in the 12th century, the work was translated into Latin twice, and in subsequent centuries was translated either in parts or completely into German, English, French, Spanish, etc., which in turn emphasized the significance of this treatise in the West (Kobesov, 2004: 33).

Materials and methods of research

The research material encompasses translations of al-Farabi’s treatise ‘the Classification of Sciences’ into Kazakh (14), Russian (10) and Turkish (15) languages. In the first stage of the research, there was carried out a selection of words meaning *‘ilimi’* (orig. *‘ілімі’*), *‘bilim’ (білім), ‘ğylym’ (ғылым)* in Kazakh; *‘ilim’, ‘bilim’* in Turkish, *‘znanie’* (orig. *знание*), *nauka (наука), uchenie (учение)* in Russian, directly related to science and education. Then, in the second stage of the work, texts in translated languages were examined in parallel, based on the source text in Arabic. The key method in this study was the comparative method for analysis of the similarities and differences in the usage of the word ‘*ilm*’ in different languages (Turkish, Kazakh and Russian) using the example of the treatise “the Classification of Sciences” by Abu Nasr al-Farabi and its translations. While studying the translated materials, attention was paid to the translation of the word ‘*ilm*’ and the

phrases and sentences that include it. Possible translation techniques were also considered, where tracing, descriptive translation, grammatical substitutions, generalization or specification, and transcription/transliteration were used to detect the word in question, its replacement or omission. However, in this study, given the inflectional nature of Arabic, the source language of the treatise, other possible word-formation models from the word '*ilm*' were not taken into account. For example, such single-root words as *al-'ulum* (plural of *'ilm*), *al-'aalim* (participle of the active voice, i.e. the performer of the action – knowledgeable, expert ⇨ scholar, scientist), *al-ma'aluum* (participle of the passive voice – known), *ta'aliim* (teaching), *ta'alim* (plural of the previous word), remained outside the scope of this work. Also, this research did not examine the verb 'to know' (*'alima* in the past tense; *ya'alam* in the present tense).

Discussion

In the 20th century, 'the Enumeration of the Sciences' was translated into Turkish, Russian and Kazakh languages. However, translations into Kazakh were previously carried out through Russian, not Arabic, i.e. the source language was Russian, which G. Kurmangalieva draws attention to: "Just as it happened in history, the works of ancient thinkers were translated into Arabic, thanks to the practice of double translation, so as in the Soviet times al-Farabi's treatises were translated into Kazakh through Russian" (Kurmangalieva, 2012: 21). According to the research of E.Çalık, this treatise led the Arabic language, as the original language of al-Farabi's treatises, to become the language of philosophy, knowledge and science (Çalık, 2023: 315). Al-Farabi's Enumeration of the Sciences became a certain impetus in the formation and development of the classification of sciences among other thinkers of the Middle Ages (Sharipov, 2009: 122). However, al-Farabi's classification is individual, as it differs from the classification of other philosophers. Firstly, al-Farabi only recognized science, which in turn differs in theme, purpose, objectives and methods. For example, his inclusion of jurisprudence and dogmatic theology (in Arabic fiqh and kalam) in the classification of sciences already distinguishes him from others (Bircan, 2022: 15-16). Researcher Zh. Nazhimedov in his article ignores the contribution of al-Farabi to other sciences, particularly the humanities (Nazhimedenov, 2008: 108). The medieval scientist-encyclopedist puts forward a unique classification of human knowledge while making a fairly detailed analysis of all branches of medieval science as a whole (Sharipov, 2009: 123). Another feature of the treatise is its role in medieval science, which consists of studying the system of science and its branches (Sharipov, 2009: 122). According to G.B. Shaimukhambetova, the first work in the Near and Middle East philosophical world is the work of al-Farabi "Classification of Sciences" (Shaymukhambetova, 2009: 93), where the Second Teacher, in the process of writing the book, follows a clear organization of science and its classification (Shaymukhambetova, 2009: 92). This work was popular both in the East and in the West, gradually turning into an encyclopedia of medieval science (Sharipov, 2009: 123).

According to the research of G.B. Shaimukhambetova, al-Farabi facilitated the resurrection of the Greek idea of paideia, in other words, the idea of education, the idea of spiritual formation of a person and his acculturation (Shaymukhambetova, 2009: 94). A Turkish researcher U. Akküş noted the uniqueness and novelty of this treatise to this day, explaining "the active functioning of science indicated in the Classification of Sciences by al-Farabi" (Akküş, 2018: 41). Another Turkish researcher H.H. Bircan equated al-Farabi's classification of sciences "with the hierarchy of being, i.e. to the extent that being is sublime, so is the classification of sciences sublime; accordingly, at the top of the hierarchy of sciences is metaphysics, and al-Farabi's system of sciences is a science or a set of sciences, where each science is part of philosophy" (Bircan, 2022: 14). According to al-Farabi, any science is philosophical. M. Dugan and A.K. Turgut classify this treatise as the first surviving unique work and a mandatory textbook for a philosopher, which must be referred to (Dugan, Turgut, 2020: 300-301). Based on al-Farabi's works, the objects of science can be metaphysical, physical, logical, mathematical and political, philosophy draws conclusions from all of them and sums it up in such a way that not a being exists in the world to which it has no relationship. From the definition of

philosophy, it follows that its goal is knowledge to the best of human potential (Shaymukhambetova, 2009: 93). Abu Nasr al-Farabi in this work notes: "Everything that is included in this book is useful because if a person wishes to study and consider one of these sciences, he will know where to start, what exactly should be studied, what is suitable and what is unsuitable for studying and what degree he will achieve. Thus, his approach to the sciences will be based on knowledge and reason, not blindness and ignorance" (Farabi, 2019: 122). The Arabic word *'ilm'*, consisting of three root letters *('ع' ayn, 'ل' lyam, 'م' mim),* is the name of an action (or *masdar*) in Arabic from the verb 'علم' *'alima* (to know, to understand). In the Turkish language ilm has the meaning of *ilim, bilim*; in Kazakh meaning "*ilim, bilim, ğylym, teoriya*" (Arabsha-Qazaqsha sozdik, 2016: 493); in Arabic-Russian – *znanie, nauka, teoriya* (Baranov, 2000: 535), which collectively translate into English as knowledge, science, theory, education. Abu Nasr al-Farabi in the original Arabic version of this treatise (Farabi) often resorts to the use of *'ilm*, however, its use in translations – preservation, replacement or omission based on the material of three languages – Kazakh, Turkish and Russian – did not become the object of study to this day.

Results of research

Al-Farabi's treatise 'the Enumeration of the sciences' (original: *Ihsa' al-'ulum* – verbatim 'Classification of Sciences') consists of five chapters and, depending on each chapter, a certain number of sections, which corresponds to the translated texts. The main chapters of the treatise are the names of the key sciences (Table 1).

Table 1. Key branches of science in al-Farabi's treatise in translations into Kazakh, Russian and Turkish (based on [Farabi, 2019:13-15])

Kazakh (transliterated and original versions)	**Russian** (transliterated and original versions)	**Turkish** (original)	**Arabic** (transliterated)
til turaly ğylym	nauka o yazyke	dil ilmi	'ilm al-Lisan
logika	logika	mantık ilmi	'ilm al-Mantiq
matematika	matematika	ta'lîm ilimleri	'ilm at-Ta'aliim
tabiğat ğylymdary jâne tanirlik turaly)	o naukah estestvennoy i bojestvennoy	tabiat ilmi île ilahiyat ilmi hakkında	al-'ilm at-Tabi'yi ua al-'ilm al-ilahi
azamattyq ğylym, fiqh jâne dini ilim turaly	o grajdanskoy nauke, yurusprudencii i dogmaticheskom bogoslovii	medenî ilim, fikih ilmi ve kelam ilmi hakkında	al-'ilm al-madani, 'ilm al-fiqh ua 'ilm al-kalam

As can be determined from the previous table (Table 1), the name of the key sciences in Kazakh and Russian uses the preposition *'o', 'ob'* in Russian and *'turaly'* in Kazakh, the Turkish text follows the original Arabic ('ilm al-lisan), where the scinece, consists of two words connected by izafet – *Dil ilmi*, directly translated to 'the science of language'. Although both in Kazakh and Russian, a similar version is used in the translations of the treatise *'til bilimi'* and *'yazykoznanie'*, respectively, consisting of two words – 'language' and 'knowledge', the previous one formed from izafet, and the last one from their addition. Abu Nasr al-Farabi, despite the presence of the synonymous word *'al-luğa'* in Arabic, uses '*al-lisan'* throughout the treatise to convey the word 'language'. For science (or a science field), he categorically applies *'ilm*, in some cases equating it to art (for example, the art of logic, the art of grammar). There is a note that claims: "Science is denoted by the term *'ilm*, and craft and art by one term – *sina'at*; however, no sharp distinction is made between them. Moreover, the notions that we classify as science (for example, logic) or art (for example, music), al-Farabi often calls just the opposite. The fact is that Greek terms did not have such a strict distinction among ancient

philosophers yet as they were acquired in modern times. Because of this, al-Farabi classifies, for example, physical and mental labour as art" (Farabi, 2019: 200).

Next, the treatise author classifies the science of language into subsections. *Ilm al-lisan* or the science of language (aka linguistics) examines simple words in its subsection, which is called in Turkish – *tek kelimelerin ilmi* (al-Farabi, 2022) (lit. science of simple words), in Kazakh – *jai sôzder turaly ğylym* [al-Farabi, 2019] and in Russian – *nauka o prostyh slovah* [al-Farabi, 2019]; compound words – *toplu kelimelerin ilmi* (al-Farabi, 2022) (lit. the science of collective (compound) words), *sôz tirkesteri turaly ğylym, nauka o slovosochetaniyah* (al-Farabi, 2019); about the laws of simple words – *kelimelerin tek oldukları zamanki kanunları* (lit. laws of simple words), *jai sôzderding zangdary turaly ğylym* and *nauka o zakonah prosyh slov* (al-Farabi, 2019); about the laws of simple words – *kelimelerin toplu oldukları zamanki kanunları* (al-Farabi, 2022) (lit. the laws of complex words), *sôz tirkesterining zangdary turaly ğylym* and *nauka o zakonah slovosochetanii* [al-Farabi, 2019]; about orthography – *doğru yazma kanunları ilmi* (lit. the science of the laws of correct writing), *jazu zangdary turaly ğylym* and *nauka o zakonah pisma* (al-Farabi, 2019); about orthoepy – *doğru okuma kanunları ilmi* (al-Farabi, 2022) (lit. the science of the laws of correct reading), *durys oqu turaly ğylym* and *pravila o zakonah pravilnogo chteniya* [al-Farabi, 2019]; about the sentence and its structure (syntax) – *nahiv ilmi* (lit. the science of the sentence) in Turkish and *sintaksis* in the other two languages.

An Egyptian scholar M. F. Hijazi, considering the "Classification of Sciences" in Arabic, when translating into Kazakh, identifies the following subsections of the science of language: "the study of individual words, the study of phrases, the study of spelling, the study of reading, the study of poetry". From the first chapter, we can see that some words, where the word *'ilm* is present in the Kazakh and Russian languages are absent in the Turkish language. For example, *jai sôzderding zangdary turaly ğylym* (Farabi, 2019: 130), *nauka o zakonah prostyh slov* (Farabi, 2019: 124), *kelimelerin tek oldukları zamanki kanunları* (lit. the science of the laws of simple words) (Farabi, 2022: 59).

In the second chapter, the Arabic term *'ilm al-mantiq* (lit. science of logic) translated into Turkish *mantık ilmi* (lit. Science of logic), into Kazakh and Russian equally – *logika*, borrowed from Russian into Kazakh – 'log' /root/, 'ik' /suffix/, 'a' /ending/, where the word 'science' was dropped accordingly. In the third chapter, devoted to mathematics, which al-Farabi calls *'ilm at-ta'aliim* (usually the plural *'ulum at-ta'alim* – mathematical sciences) translated into Turkish means *ta'lîm ilimleri* (here the translator used the Arabic version, not the Turkish version *matematik*), into Kazakh and Russian – mainly *'matematika'*. The encyclopedist divides it into arithmetic, geometry, optics, astronomy, music, the science of weights and the science of skillful techniques. In the original Arabic text, they all include the word *'ilm*, and in the translated texts, in Turkish – *sayı (aded) ilmi* (literally science of numbers), *hendese (geometri) ilmi* (lit. geometric science), *menazır ilmi* (lit. science of places within the field of view), yıldızlar ilmi (lit. science of stars), musiki ilmi (lit. science of music), ağırlıklar ilmi (lit. science of weights), tedbirler (hiyel) ilmi (lit. science of measures and planning). A morphemic analysis of these words and expressions, can lead us to see the word *'ilm* 'science'. *Sayı ilmi* (lit. science of numbers), *sayı* (lit. number) – comes from the Turkish verb *say-* (lit. count) with the suffix *+y(g)*. The verb comes from the ancient Turkic verb *sa-* (to count). Aded (lit. number) is a loanword from the Arabic word 'العدد' *adad* (number). *Hendese* (geometry) is a loanword from the Arabic 'الهندسة' /*handasa*/, originally from the Middle Persian word *handāçag* (lit. measure, measurement) that comes from the verb *handāç-* (lit. to measure), with the suffix *-a*. In parentheses the translator of the treatise gives a synonym in Turkish '*geometri*' ('geometry'). *Menāẓir* (lit. glances, places that come into view, attractive places, images) is the plural form of the Arabic *'المنظرة' manzara* word manẓara*(t)* مَنْظَرة (lit. glance, place in the field of view); the word *yıldız* (star) – Turkic and *-lar* plural ending; *musiki* (music), entered through Arabic *'الموسيقي' musiqi*; *ağır* (heavy) Turkic and *-lık* suffix, *-lar* plural ending; *tedbir* (measure) comes from Arabic *'التدبير'* (measure), which means thinking about a matter in advance, planning, project. In Kazakh – *arifmetika, geometriya, optika, astronomiya, muzyka* and similarly in Russian. A morphemic analysis of these words shows

that *arifmetika* consists of *arifmet* (root) + *ik* (suffix) + *a* (ending); *optika* from *opt* (root) + *ik* (suffix) + *a* (ending); *geometriya – geo* (root)+*metr* (root)+*i* (suffix)+*ya* (ending); *astronomiya* from *astr* (root)+*o* (connecting vowel)+ *nom* (root)+*i* (suffix)+*ya* (ending); *muzyka* from *muzyk* (root) + *a* (ending). As we can see from al-Farabi's list of sciences, in the Middle Ages the scope of mathematics was much wider, and it included music. In the note to the translation of the treatise into Russian, the relation of music to mathematics is explained as follows: "Music, after Pythagoras, always appears among the mathematical sciences, because its theory is based on mathematics; the science of the stars contains both astrology and astronomy" (Farabi, 2019: 201). In the Russian and Kazakh languages, most of the names for the sections of sciences coincide, except for the sciences of weights and skillful techniques, *'ilm al-athqal* and '*ilm al-hayl*, respectively. The same note to the translation states "...the science of weights is not only the measurement of weights or with the help of weights, but mainly the science of levers; the science of skillful techniques, or 'the science of crafts', with the help of which one manages to perform various calculations that are very difficult for simple methods, which is why among its subsections we find algebra. Later, the 'science of crafts' – like the old Russian 'cunning business', 'cunning ways', etc. – becomes predominantly mechanics" (Farabi, 2019: 201). The science of weights in the Kazakh language – *salmaqtar turaly ğylym* and the science of skillful techniques – *sheber tasilder turaly ğylym*, in Russian – *nauka o tyajestyah* and *nauka ob iskusnyh priemah* respectively.

Regarding the fourth chapter, it examines two sciences – physics and metaphysics, which in the original language also include the word *'ilm*, but not in an isafet construction (like the science of language; the science of logic, the science of mathematics, etc.), but in coordination – *al-'ilm at-tabi'yi* physics and *al-'ilm al-ilyahyi* metaphysics (al-Farabi, 1996), which were translated into Turkish first – *tabiat ilmi* (lit. science of nature; *tabiat* – noun, *ilm* – noun + *i* third person ending), came from the Arabic *'الطبيعة' tabīa(t)* "something that does not depend on origin, character, will and upbringing", the second – *îlâhiyat ilmi* (*el-ilm-ül-ilâhi*) – the science of theology, also from Arabic – *'إله' ilāh* God+suffix *īyāt*; into Kazakh and Russian – *fizika* and *metafizika.* As in previous examples, translation options in Kazakh and Russian are the same – *meta* (root); *fiz (физ)* (root) + *ik* (suffix) + *a* (ending).

The fifth chapter includes civil science, jurisprudence and dogmatic theology, the first is civil science in the Turkish translation *medenî ilim* (lit. urban, related to the city, civic), which came from the Arabic *'المدني' madani* urban; the second is *fıkıh ilmi*, consisting of Arabic *'فقه' fiqh* and '*علم' 'ilm*; the third is *kelâm ilmi* (lit. the science of Islamic theology), also borrowed from the Arabic *'الكلام' kalam* – Islamic theology. In Kazakh *azamattyq ğylym; fiqh; dini ilim* respectively; in Russian *grajdanskaya nauka, yurisprudensiya* and *dogmaticheskoye bogoslovye* respectively.

As we can see, in translation into Kazakh and Russian languages, the word science is omitted and common names have emerged in both languages: *logic, mathematics, physics, music, optics, geometry, arithmetic,* etc. (al-Farabi, 2019; al-Farabi, 1996). For comparison, in Turkish in all of the above sciences, the word *ilim* (*mantık ilmi hakkında, tabiat ilm, musiki ilmi, menazır ilmi, hendese (geometri) ilmi, sayı (aded) ilmi,* etc.) has been preserved. In the names of the humanities and social sciences in al-Farabi's treatise, a tracing translation into the Kazakh language is observed, unlike others, where in most cases the Russian version is borrowed. When transmitting physics and metaphysics, in addition to borrowing, tracing was used – *tabigat ğylymdary* and natural science for physics (from Arabic *al-'ilm at-tabi'yi* lit. natural science) and *tanirilik ğylym* and *bozhestvennaya nauka* for metaphysics, in Turkish – *tabiat ilm* and *îlâhiyat ilmi (el-ilm-ül-ilâh)* are used. Some of subsections (areas) of al-Farabi's Enumeration of the sciences with original version and transliterated version are given (Table 2).

Table 2. Al-Farabi's subsciences in translation (based on [al-Farabi, 2019: 14-15; Farabi, 2022])

Kazakh	Russian	Turkish
jai sôzder turaly ğylym	nauka o prostyh slovah	tek kelimelerin ilmi
sôz tirkesteri turaly ğylym	nauka o slovosochetaniyah	toplu kelimelerin ilmi
jai sôzderding zangdary turaly ğylym	nauka o zakonah prosyh slov	kelimelerin tek oldukları zamanki kanunları
sôz tirkesterining zangdary turaly ğylym	nauka o zakonah slovosochetanii	kelimelerin toplu oldukları zamanki kanunları
jazu zangdary turaly ğylym	и nauka o zakonah pisma	doğru yazma kanunları ilmi
durys oqu turaly ğylym	pravila o zakonah pravilnogo chteniya	doğru okuma kanunları ilmi
til bilimi	yazykoznaniye	dil ilmi
poetika	poetika	şiir kanunları ilmi
sintaksis	sintaksis	nahiv ilmi (syntaxe)
kone zamandagylar	drevniye	eski ilim adamları
sofista	sofista	sofista
arifmetika	arifmetika	sayı (aded) ilmi.
geometriya	geometriya	hendese (geometri) ilm
optika	optika	menazır ilmi
juldızdar turaly ğylym	nauka o zvezdakh	yıldızlar ilmi
muzyka turaly ğylym	nauka o muzyke	musiki ilmi.
salmaqtar turaly ğylym	nauka o tyajestyah	ağırlıklar ilmi
fizika	fizika	tabiat ilm
metafizika nemese tanirilik gylym	metafizika ili bozhestvennaya nauka	îlâhiyat ilmi (el-ilm-ül-ilâh)
azamattyq ğylym	grajdanskaya nauka	medenî ilim
dını ılımınıñ bılgırı	znatok dogmaticheskogo bogosloviya	kelâm âlimlerinden

In the treatise, in addition to the meaning of science, *'ilm* is used in the phrase *'ahl al-'ilm'* (lit. representatives of science) as *ilim sahibi* (possessing science, having science, owner of science) in Turkish, '*ğalym'* in Kazakh and '*uchenyy'* in Russian. The Kazakh word *'ğalym'* came from the Arabic *'alim' (العالم)* as a producer of the verb 'to know', i.e. who is doing science, scientist, scholar. In his treatise, Abu Nasr al-Farabi uses both variants in the meaning of scientist – *'ahl al-'ilm'* and *'al-'alim'*, which in three languages have found their use as Turkish – *alim* (scholar), *eski ilim adamları, ilmin ehlinden olan eski kimseler*, in Kazakh – *bilgir*, *kone zamandagylar*, *zerttegen ertedegı evklidten basqa ğalymdar*, in Russian – *znatok*, *drevniye uchenye*. In addition to the names of sciences and subsections, as well as the word scientist, the word *'ilm* is used in the meaning of knowledge, which is paramount in lexicography. For example, in Turkish *tesadüf edilen sözlerin ilmidir* (knowledge about random words), *Kelimeler toplu oldukları veya bir tertip içine konuldukları zaman, isim ve fillerin sonlarının nasıl olacağını gösteren kanunlar verir* (Farabi, 2022: 61) in Kazakh – '*būl belgılı bır halyqta kezdesetın qūramdy sözderdı bılu', 'afikster erejeler jönında bılım'*, in Russian – 'eto znanie sostavnyh rechenij, vstrechayushchihsya u dannogo naroda'; 'znanie pravil affiksov' (meaning in English "it is the knowledge of compound sayings found among a given people'; 'knowledge of the rules of affixes") (Farabi, 2019: 126), etc.

The inconsistencies in the meanings of some phrases and sentences were also identified. In Turkish, *'başka ilimlerden'* (other sciences) in Kazakh *(barlyq gylymdardy)* and Russian (*vse nauki*) means all sciences; in Turkish *eski ilim adamları* (ancient scientists), in Kazakh *(kone zamandagylar)* (ancients, those who lived in ancient times) and in Russian (*drevniye*); *insanı doğruya götüren ilim*; *"Sofista eski zamanlarda yaşamış bir insanın adıdır, mezhebi de idrâkin ve ilimlerin kıymetini yok*

etmektir" (Farabi, 2022: 92), in Russian – Sofista – eto imya cheloveka, zhivshego v drevnie vremena (*Sofista is the name of a person who lived in ancient times*) (Farabi, 2019: 141) and in Kazakh *"Sofista – kone zamanda omir surgen adamnyn aty*" (Farabi, 2019: 149), etc., in the Kazakh and Russian translation the word *'ilm* is omitted; *"Bu da ya kendi hakkında olur ve insan kendini hikmet, ilim ve fazilet sahibi zanneder"* (Farabi, 2022: 81), in Kazakh "*Aldaydy zhane danamyn, galymmyn, abzal adammyn dep ozi turaly nemese baska bireu turaly, olay bolmasa da buzylgan adam dep zhalgan pikir bildiredi*" (Farabi, 2019: 148), in Russian "Chto on mudr, uchen i prevoskhoden, ili o drugom chto on obladaet porokom, hotya eto v dejstvitel'nosti ne tak" *(lit. That he is wise, scholarly and excellent, or otherwise that he has a vice, although this is in fact not the case)* (Farabi, 2019: 140). In some sentences, the Russian and Kazakh translation is similar, for example, *"Çünkü insanların yaptıkları, zan veya ilimlerini takip etmekten ziyade, tasavvurlarını takip eder"* (Hijazi, 2012: 84), the word *'ilim'* was used in the Kazakh language *"Adam ekinin birinde zhoramaly men bilimine emes, ozinin qiyalyna suenedi"* (Farabi, 2019: 151), and in the Russian translation *"A person is more often guided by his imagination than by assumption and knowledge"* (Farabi, 2019: 142).

Conclusion

Thus, in one of the treatises of al-Farabi's encyclopedic heritage – Classification of Sciences, the keyword is presented in the Arabic word '*ilm'*, which is translated as science and knowledge; other words were derived from it in the source language, rather izafet phrases, in particular, scientist – *ahl al-'ilm* (representatives of science) or *al-'aalim* (knowledgeable, the one who knows, scientist). Abu Nasr al-Farabi used both options in the original text. The Kazakh language borrowed the second option, turning the letter *ayn (ع)* into *ğ (ғ)*, and was used in the translation 2 times. In the Kazakh text, the word science *ğylym (ғылым)* occurs 98 times, the word *ilim (ілім)* – 21 times, *bilim (білім)* – 10 times, in the meaning scientist, scholar – 10 times (in Kazakh *ğalym, danyshpan, bilgir, oishyl*) although al-Farabi replaces all three options with one universal word *'ilm*. Other single-root words used by al-Farabi in the treatise were not taken into account. In Turkish, the word *'ilm (ilim)* occurs 150 times, and the word scholar (*alim*) 14 times.

In the Russian language, the word in the meaning of science *('ilm)* occurs 95 times, in the meaning of the word knowledge 19 times, in the meaning the word scholar, scientist 10 times (*znatok, uchenyi, drevnie uchenye, mudrec*). When translating scientific fields into Kazakh and Russian, in some cases the word *'ilm* was omitted (logic, mathematics, geometry, arithmetic, optics, physics, music, astronomy, etc.), while in the Turkish version, it was preserved as much as possible.

References:

أبو نصر الفارابي. إحصاء العلوم. قدم له وشرحه الدكتور علي بو ملحم، بيروت: دار ومكتبة الهلال، – 1996، الفارابي. ١٩٩٦ الطبعة الأولى.

Аль-Фараби, 2019 – *Абу Наср аль-Фараби.* В 7-ми томах. Т. 2: Философские трактаты.Алматы: RS; Международный клуб Абая, 2019. 208 с.

Akküş, 2018 – *Akküş Ü.* Farabi'nin İlimlerin Sayımı Kitabındaki İlimlerin Amaçları // 2. Uluslararası Din Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı, 2018. S. 30-41.

Арабша-қазақша сөздік, 2016. – Арабша-қазақша сөздік / Түзушілер: Палтөре Ы., Жүсіпбеков Ж., Мұхитдинов Р., Қыдырбаев Қ. және т.б. Алматы: Нұр-Мүбарак, 2016. 918 б.

Әл-Фараби, 2019 – *Әбу Насыр әл-Фараби.* 7 томдық жинағы. Т. 2: Философиялық трактаттар. Алматы: RS; Халықаралық Абай клубы, 2019. 224 б.

Баранов, 2000 – *Баранов Х.К.* Большой арабско-русский словарь. Том 2. М.: Русский язык, 2000. 535 с.

Bircan, 2022 – *Bircan H.* Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefi, Dini ve Aktüel Değeri // SEMA Selçuklu Medeniyet Araştırmaları Dergisi. 2022. №7 S.1-17.

Çalık, 2023. – *Çalık E.S.* Fârâbî'de Felsefe ve Geometri İlgisi // Current Perspectives in Social Sciences. 2023. 27(4) S. 312-315. doi: 10.5152/JSSI. 2023.23446

Dugan, Turgut, 2020 – *Dugan M., Turgut A.* Kindî ve Fârâbî'nin İlimler Tasnifinde Müziğin Yeri ve Önemi // Turkish Academic Research Review. 2020. 5 (2). S. 289-308.

Farabi, 2022 – *Farabi.* İlimlerin Sayımı Hakkında Kitabu İhsau'l-Ulum [çev. Ahmed Ateş]. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022. 159 s.

Көбесов, 2004 – *Көбесов А.* Әбу Насыр әл-Фараби. Алматы: Қазақ университеті, 2004. *176 с.*

Курмангалиева, 2012 – *Курмангалиева Г.* Аль-Фараби в казахстанской философии // Творчество аль-Фараби в социокультурном измерении Востока и Запада: к 10-летию журнала «аль-Фараби». Материалы международного круглого стола / Под общ. Ред. З.К.Шаукеновой. Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. С. 18-27.

Нәжімеденов, 2008 – *Нәжімеденов Ж.* Әл-Фарабиге дейінгі ғылыми ойдың жетістіктері. // Хабаршы Философия сериясы, мәдениеттану сериясы, саясаттану сериясы. 2008. 106–109.

Хиджази, 2012 – *Хиджази М.Ф.* Әл-Фарабидің мәдениет сұхбаттары аясындағы тіл теориясы // Творчество аль-Фараби в социокультурном измерении Востока и Запада: к 10-летию журнала «аль-Фараби». Материалы международного круглого стола / Под общ. Ред. З.К.Шаукеновой. Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. С. 28-32

Шаймухамбетова, 2009 – *Шаймухамбетова Г.Б.* Проблематика философского творчества аль-Фараби // Наследие аль-Фараби и проблемы современного межкультурного диалога. Алматы: Институт философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2009. С. 89-96.

Шарипов, 2009 – *Шарипов Д.К.* Аль-Фараби и Кошани (Бобо Афзал) о классификации наук // Наследие аль-Фараби и проблемы современного межкультурного диалога. Алматы: Институт философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2009. С. 121-128.

[1]Мустафаева А.А. [2]Исаханова Кырджа М.М. [3*]Палтөре Ы.М.
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]rummana@mail.ru, [2]imeyrim@mail.ru, [3]yktiyar@inbox.ru

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ҒЫЛЫМДАР ЖІКТЕМЕСІНДЕГІ ‘ИЛМ АРАБ СӨЗІНІҢ КӨПТІЛДІК АУДАРМАСЫ

Аңдатпа. Өмірінің көп бөлігін қазіргі араб мемлекеттерінің жерінде, оның ішінде Мысыр мен Шамда (Сирия) территориясында өткізген Әбу Насыр әл-Фараби ана тілі – араб тілі болмаса да, өзінен кейінгі үлкен мұрасын сол тілде қалдырды. Мұрасындағы трактаттар мен олардың мазмұны сол кездегі ғылымның негізгі салалары бойынша жазылғанымен, оларды араб тілінен аудару мен зерттеу жүргізу бүгінгі күнге өзектілігі мен маңыздылығын жоғалтпады. Әбу Насыр әл-Фарабидің сақталған трактаттарының бірі, Екінші ұстаздың заманында ғылыми бағыттардың шамамен барлығын қамтып, оның да, қоршаған ғылыми ортасының да энциклопедиялық білімінен хабардар ететін еңбегі – «Ғылымдар жіктемесі». Трактаттың практикалық маңыздылығы орта ғасырлардың өзінде Шығыста ғана емес, Батыста да айқын көрініс тапты. Ғылымдардың жіктемесі, бір жағынан, әл-Фараби қолжазба қорының бір бөлігі болса, екінші жағынан, ғалымның сан қырлы көзқарастарын, оның ішінде жаратылыстану, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарды қамтитын ортағасырлық энциклопедиялық мұра. Әбу Насыр әл-Фарабидің аталмыш трактатындағы түйінді сөз – араб тіліндегі «‘илм» сөзі; мәнмәтінге байланысты қазақ тіліне ғылым, ілім, білім, білу, -тану; орыс тіліне – наука, знание; түрік тілінде – ilim және bilim деп аударылады. Зерттеудің мақсаты – трактаттағы араб тіліндегі ‘илм сөзінің қазақ, түрік, орыс тілдеріне аударылғандағы көрінісін зерделеу. Зерттеудің негізі материалы ретінде әл-Фарабидің «Ғылымдар жіктемесі» трактатының үш тілдегі аудармасы, ал қосымша материалы ретінде трактаттың түпнұсқасы

алынды. Зерттеу салыстырмалы әдіс негізінде жүргізілді. Осы зерттеудің нәтижесі бойынша, қарастырылып отырған сөздің қазақ, түрік, орыс тілдеріндегі аудармаларында негізгі мағыналары; сөз тіркесінің құрамындағы қосымша мағыналар; сөздің қолданылу жиілігі анықталды.

Кілт сөздер: ғылымдар жіктемесі, әл-Фараби, араб, қазақ, түрік, орыс, аударма, ‘илм

[1]Мустафаева А.А. [2]Исаханова Кырджа М.М. [3*]Палторе Ы.М.
[1,2]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
[3]*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан*
E-mail: [1]rummana@mail.ru, [2]imeyrim@mail.ru, [3]yktiyar@inbox.ru

МУЛЬТИЯЗЫЧНЫЙ ПЕРЕВОД АРАБСКОГО СЛОВА ‘ИЛМ В КЛАССИФИКАЦИИ НАУК АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация. Абу Наср аль-Фараби, проживший большую часть своей жизни на территории современных арабских государств – Египте и Сирии, оставил после себя кладезь трактатов, составленных на неродном ему языку – арабском, включающих в себя ключевые направления науки того времени, перевод и изучение которых актуально и значимо по сей день. Одним из трактатов Абу Насра аль-Фараби, включающего практически все научные направления того времени и демонстрирующего энциклопедические знания Второго учителя после Аристотеля, является Классификация наук. Практическая значимость трактата уже была очевидна в средние века как на Западе, так и на Востоке. Многогранное наследие средневекового ученого-энциклопедиста остается в фокусе внимания востоковедения, в частности арабистики, философии, фарабиеведения и по сей день. Трактат Классификация наук с одной стороны является частью рукописного фонда аль-Фараби, с другой стороны – средневекового энциклопедического наследия, охватывающего многогранные взгляды ученого, включая точные, естественные, социально-гуманитарные науки. Ключевым словом в трактате «Классификация наук» Абу Насра аль-Фараби является арабское слово «ʻилм», которое в зависимости от контекста при переводе на казахский означает ғылым, ілім, білім, білу, -тану; на русский – наука, знание; на турецкий – ilim и bilim. Цель исследования заключается в изучении отражения арабского слова илм при переводе на казахский, турецкий и русский языки. Переводы трактата аль-Фараби «Классификация наук» на трех языках стал основным, сам трактат на исходном языке (арабском) – дополнительным материалом исследования. Исследование проводилось на базе сравнительно-сопоставительного метода. По результатам данного исследования, определены основные значения рассматриваемого слова в переводах на казахский, турецкий и русский языки; рассмотрены дополнительные значения в составе словосочетания, в-третьих, определена частотность употребления ‘илм в переводном тексте.

***Ключевые слова*:** классификация наук, аль-Фараби, арабский, казахский, турецкий, русский, перевод, ʻилм

Information about authors:

Mustafayeva A.A., PhD in Oriental Studies (Arabic studies), assoc. professor of al-Farabi Kazakh national university, al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Issakhanova Kirca M.M., PhD in Linguistics (Turkology), Lecturer of al-Farabi Kazakh national university, al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Paltore Y.M., corresponding author, PhD in Oriental Studies (Arabic studies), Director of Science and Innovation Department at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:

Мустафаева А.А., Шығыстану (арабтану) бойынша PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан

Исаханова Кырджа М.М., Тіл білімі (түркітану) бойынша PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы, әл-Фараби даңғылы 71, 050054, Алматы, Қазақстан

Палтөре Ы.М., корреспондент-автор, Шығыстану (арабтану) бойынша PhD, Ғылым және инновация департаментінің директоры, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Мустафаева А.А., PhD по востоковедению (арабистика), доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Исаханова Кырджа М.М., PhD по лингвистике (тюркология), преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Палторе Ы.М., автор для корреспонденции, PhD по востоковедению (арабистика), Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Келіп түсті 5 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 16.01.09 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.308

[1]Утебеков С. **[2]Монтанай Э.**
[1] Халықаралық Туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан
[2] Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: [1]senuteb@gmail.com, [2]elmiramontanayeva @gmail.com

ТҮРІК АҚЫНЫ ЖҮНІС ӘМІРЕ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АРАСЫНДАҒЫ ЛЕКСИКА-ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ САБАҚТАСТЫҚ

Аңдатпа. Мақалада автор ортағасырлық түрік ақыны Жүніс Әміренің поэзиялық шығармаларының лексикасында ерекше орын алатын фразеологиялық тіркестердің қазақ тіліндегі қолданыстарына байланысты сөз етеді. Жұмыстың басты мақсат ретінде, ақынның лексикасындағы және қазақ тіліндегі тұлғалық, құрамдық және мағыналық жағынан ұқсас, жақын фразеологиялық тіркестерді қарастырған зерттеу жұмыстарына ерекше мән беріледі. Ғалымдардың тақырып бойынша қарастырған бағытына, мәселесіне, көзқарастарына байланысты қысқаша баяндалады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы түркі әлемінде өте маңызды тұлғалардың бірі болғанына қарамастан қазақ ғылымында әлі күнге зерттелмеген Жүніс Әміре шығармаларының лексика-фразеологиялық қорын талдау болып табылады. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін зерттеудің әдістері ретінде баяндау, тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы әдістер қолданылды. Сонымен қоса Жүніс Әміре шығармаларының лексика-фразеологиялық қоры мен фразеологиялық тіркестерге байланысты зерттеушілердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына, көзқарастары мен ғылыми тұжырымдарына, құрамдық, синтаксистік, мағыналық жақтан топтастырған классификацияларын негізге алу міндеті қойылады. Зерттеу нәтижелерінде Әміре ғазалдарындағы фразеологиялық тіркестер лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы, мағыналық ерекшеліктері жағынан қазақ тілімен салыстырылып, оларды «абсолют эквивалент (дәлме-дәл балама)», «жартылай эквиалент (вариант түріндегі фразеологиялық тіркестер)», «лексикалық құрамы (тұлғалық) жағынан аса ұқсас, бірақ мағыналық айырмашылықтары бар фразалық тіркестер» деп үш топқа жіктеп, талдап, саралау көзделеді. Бұл тұста фразеологиялық тіркестердің құрамындағы кейбір сөздердің фонетикалық жүйесі жағынан қазақ тілінен аздап айырмашылықтарының болатынын, алайда мұның туыс тілдер мағынаға әсер етерліктей қасиеті жоғы баса айтылады.

Кілт сөздер: Түрік әдебиеті, түрік тілі, Жүніс Әміре, ғазал, Көне Анадолы түрікшесі, фразеологиялық тіркестер, лексика-фразеологиялық сабақтастық.

Кіріспе

Әртүрлі тілдердің лексикасындағы ортақтықтар мен сәйкестер жай ғана кездейсоқтық емес, тілдік туыстықтың және әртүрлі тарихи кезеңдерде тығыз қарым-қатынаста болған көршілес халықтардың арасындағы сабақтастықтың белгісі ретінде бағаланады. Ғасырлар бойғы тарихы мен кәсібіне, мәдениеті мен дүниетанымына, даналығы мен талғамына, руханияты мен наным-сеніміне, салт-санасы мен дәстүріне байланысты ортақ деректер туыс халықтардың тілінде сақталып қалады. Түпкі тілге тән коддық белгілер әрбір тілдің өне бойында сақталып, өзімен туыстас тілдер арасындағы сабақтастықтың үзілмеуін қамтамасыз етеді. Сол секілді әртүрлі тарихи және саяси факторларға байланысты бөлініп, уақыт өте келе әр қайсысы өзіндік ерекшеліктерін қалыптастыра білген түркі тілдері де жалпытүркілік этномәдени құндылықтармен астасып жататын осы кодды жоғалтпай келе жатқандығын көреміз. Қазақ және түрік халықтарының арасындағы тілдік байланыстар ғасырлар бойы үзіліп қалып, жеке-дара дамыса да, жалпытүркілік код екі тілде де сақталып, мәдени-тілдік ұжымның

байырғы дүниетанымы, дүниетүйсігі, салт-дәстүрі секілді кешенді сабақтастығын жойған жоқ. Бұл сабақтастық туыстас тілдердің лексикалық қабатындағы жеке сөздерді былай қойғанда фразеологиялық тіркестерінде де айқын байқалады. Түркі тілдеріндегі тұлғалық және мағыналық жағынан жақын фразеологиялық тіркестердің қайнаркөзін сонау көне түркі мен Қарахан дәуірі бітігдерінен табамыз. Олар Алтын орда, шағатай, көне қыпшақ дәуірі ескерткіштерінде, Хорезм, Анадолы, Кавказ, Қырым, Мысыр аймақтарында хатқа түсірілген әртүрлі форматтағы түркілердің мәтіндерінде қолданылып, мұның ізсілемдері қазіргі түркі тілдерінде белгілі бір дәрежеде сақталып қалды (Semiz, Utebekov, 2024). Мысалы, қазақ тіліндегі фразеологизмдердің шығу тегіне байланысты Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев «Қазақ тіліндегі фразеологизмдер шығу тегі жағынан көне түркі дәуірімен де, орта түркі заманындағы қыпшақ қауымымен де, қыпшақ қауымынан бөлініп қазақтың өз алдына халық, одан соң ұлт болып дамыған дәуірімен де байланысты» (Қалиев, Болғанбаев, 2006: 213) дейді. Анадолыда қалыптасқан түрік әдеби тілінің XIII-XVII ғасыр аралығында жазылған ескерткіштерінде кездесетін фразеологиялық тіркестердің де маңызды бөлігі көне түркі тілінен бері қолданылып келе жатқан жалпытүркілік сипатқа ие тіркестер десек қателеспейміз. Сондықтан да бұл топтағы фразеологизмдердің біршамасы қазақ тілінің лексикалық қорында да кездесіп отырады. Олардың кейбірінің (құрамындағы кейбір дыбыс алмасымдарды есептемегенде) тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да еш айырмашылығы жоқ, енді бірінің құрамындағы сөздердің оғыздық баламасы қолданылғанымен мағынасы жақын десек болады. Мақалада осы тақырыпқа байланысты ғылыми тұрғыдан талдау жасау мақсат етіледі. Атап айтқанда Анадолыда қалыптасқан түрік әдебиетінің негізін салушылардың бірі ақын Жүніс Әміре (Yunus Emre, XIII-XIV ғасырлар) ғазалдарының тілі мен қазақ тілінің лексикалық қорындағы фразеологиялық тіркестердің тұлғалық және мағыналық сабақтастығына байланысты мәселелер арнайы қарастырылады.

Жалпы қазақ ғылымында Анадолы түркілерінің әдебиеті мен әдеби тілінің қалыптасу, даму тарихына, сондай-ақ бұл үдерістерге үлес қосқан тұлғалардың шығармаларын ғылыми тұрғыдан қарастырған еңбек жоқтың қасы. Түркі әлемінің ынтымақтастығы экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени, туыстық қарым-қатынаста қарқынды деңгейде дамып келе жатқан қазіргі таңда өзекті саналатын бұл тақырыптарға жеткілікті деңгейде мән берілмеуі Қазақстан түркологиясы үшін үлкен сын болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда түрік әдеби тілінің негізін салушы Жүніс Әміре шығармашылығына арналған бұл зерттеу жұмысымыздың маңызды екенін айқын түсінуге болады. Ал ақынның шығармаларының лексика-фразеологиялық қорын қазақ тілімен салыстыра отырып, байланысы мен сабақтастығын дәлелдеп көрсету бұл тақырыптың маңыздылығын одан әрі арттыра түсетіні даусыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада бір-біріне ұзақ аймақтарда қалыптасқан және ең кемі жеті жүз жыл тілдік қарым-қатынасы үзілген «Eski Anadolu Türkçesi» мен қазақ тіліндегі фразеологизмдердің морфо-семантикалық сабақтастығына байланысты ғылыми талдау жасалады. Алайда кейде «Beylikler dönemi Türk dili» кейде «Eski Türkiye Türkçesi» деп те аталатын XIII-XVI ғасырларда Анадолыда оғыз тілінің спецификалық ерекшеліктері негізінде қалыптасқан түрік тілінің бұл дәуірінде жазылған өте көп шығарма барын ескерткіміз келеді. Яғни бір мақала көлемінде сол дәуірдің шығармаларындағы бүкіл фразеологиялық тіркестерді қамтып, олардың барлығын қазақ тіліндегі қолданысымен салыстыру мүмкін емес. Осы ескере отырып, Анадолыдағы түрік әдебиетінің ұлы өкілі, түрік сопылық әдебиеттінің негізін салушы Жүніс Әміренің жырларындағы фразеологиялық тіркестерді негізге ала отырып, лингвистикалық анализ жасап, ғылыми тұжырым жасауды көздеп отырмыз. Мақаланы жазу барысында түрік ғалымы Мұстафа Татчы тарапынан әзірленген Жүніс Әміре өлеңдер жинағының транслитерациясы («Yunus Emre Divanı», 2008), XIII-XIV ғасырлардағы Анадолы аймағында жазылған бірнеше түркі ескерткіштерінің тіліндегі фразеологиялық тіркестерді толықтай қамтыған Сезер

Өзйашамыш Шакардың сөздігі («Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü», 2021) және қазіргі түрік тіліндегі фразеологиялық тіркестердің анықтамалығы болып табылатын Юсуф Чотксөкеннің (Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2004), Вурал Сөзердің (Geniş Kapsamlı Deyimler Sözlüğü, 2000) фразеологиялық сөздіктері кеңінен қолданылды. Бұл орайда тақырыпқа байланысты мәліметтер мен ғалымдардың ғылыми еңбектерін және көзқарастарын саралау барысында баяндау әдісі; түрік тілінің XIII-XIV ғасырдағы тілдік ерекшелігін көрсететін Жүніс Әміре шығармаларының лексикасындағы фразеологиялық тіркестердің лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы, мағыналық ерекшеліктері тұрғысынан қазіргі түрік және қазақ тілдеріне ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындау мақсатында тарихи-салыстырмалы және сипаттамалы әдістердің көмегіне сүйеніледі.

Талқылау

Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологиялық тіркестерге байланысты Ш.Қ.Құрманбаеваның «Түрік және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерге салғастырмалы талдау» (1999) атты кандидаттық диссертациясында, Қ.Кенжалиннің «Kazak ve Türkiye Türkçesinde deyimlerin karşılaştırmalı incelenmesi» (Қазақ және түрік тіліндегі фразеологизмдерді салыстырмалы талдау, 2012) атты докторлық диссертациясы қорғалды, М.Адиловтың «Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil (Aktif Olmayan) Unsurlar» (2021) атты монографиясы, А.С.Аманжолов және Ш.Қ.Құрманбаеваның авторлығымен «Түрікше-қазақша фразеологиялық сөздік» (1999), Ә.Рысбаева, А.Назарова, Ә.Құсайыновалардың «Түрікше-қазақша, қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздік» (2014) еңбектері жарық көрді. Бұл маңызды еңбектерде туыс екі тілдің сөздік қорындағы фразеологиялық тіркестерді салыстыра отырып, оларды парагматикалық, синтагматикалық тұрғыдан талдап, олардың семантикалық және грамматикалық мағыналарына үңіледі, этномәдени қырларынан сөз етеді, екі тілдегі қолданыстарына және мағыналық ерекшеліктеріне байланысты анализ жасайды.

Ал біздің талдап отырған дәуірде жазылған түрік ескерткіштерінің лексикалық байлығын көрсететін фразеологиялық тіркестерге байланысты Ш.Құрманбайұлы мен М.Адиловтың «Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin Dilindeki Türk Lehçeleri Arası Dilsel Özellikler» (Абай, Жүніс Эмре және Ахмет Ясауидің тіліндегі түрік тілдері арасындағы тілдік ерекшеліктер, 2023) деп аталатын мақаласы бар. Бұл ғылымда Ахмет Ясауи мен Абай шығармаларының лексикалық қабатындағы оғыздық элементтерге және Жүніс Әміре шығармаларындағы қыпшақ-қазақ тілдеріне тән элементтерге назар аударады. Мақалада сонымен қоса фразеологиялық тіркестердің қазақ тіліндегі қолданыстарына байланысты сөз ете отырып, *eteğin tut-, düşü yor-, kaşın-karağın çat-, bel bağla-* тіркестерді мысалға келтіреді (Kurmanbaiulı, Adilov, 2023: 328).

Жүніс Әміре шығармаларындағы фразеологиялық тіркестердің қазақ тіліндегі қолданыстарымен салыстыра зерттеген басқа еңбек жазылмаған десек болады. Тіпті Түркияның өзінде түрік халқының ұлттық ақынның тіліндегі фразеологиялық тіркестерге байланысты Б.Актан, Х.К. Котан, Й.Гөрмүш, Х.Шахин, С.Н.Ышықшалан секілді бірлі-жарым ғалымдардың зерттеулерінде қолға алынады. Олардың еңбектерінде Жүніс Әміре қолданысындағы фразеологиялық тіркестердің қазіргі түрік тілімен және диалектілерімен салыстырылып, құрылымдық, мағыналық ерекшеліктеріне қарай сараланады. Билал Актан Жүніс Әміренің өлеңдерінде фразеологизмдерге жиі жүгінетініне назар аудара отырып, «бір бәйітте, тіпті кейде бір жолдың өзінде бірден көп фразалық тіркес қолданады» дейді (Aktan, 2010: 10) және ақын тіліндегі фразеологизмдерді сөйлемдегі қызметі жағынан «предикаттық мағына білдіретін» және «предикаттық мағына білдірмейтін» деп екіге ажыратуға болатынын атап өтеді (Aktan, 2010: 11). Одан ары қарай құрамындағы компоненттеріне байланысты «күрделі етістік түріндегі фразеологиялық тіркестер», «қосарлама (қос сөз) түріндегі фразеологиялық тіркестер», «қиыса-матаса-қабыса байланысу түріндегі фразеологиялық

тіркестер» және «қысқартылған тіркестер түріндегі фразеологиялық тіркестер» деп бірнеше топтарға жіктей отырып талдайды (Aktan, 2010).

Х.К.Котанның Жүніс Әміре өлеңдерін синтаксистік құрылымы тұрғысынан талдаған «Yunus Emre Divani'nin Söz Dizimi» (Жүніс Әміре Диуанының синтаксисі) деп аталатын докторлық диссертациясында ақын сезімі мен ой-пікірін тілге тиек еткенде шығармаларының көркемдік күшін арттыру мақсатында халық арасында қолданылатын фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерге жиі-жиі жүгінетініне тоқталады, еркін тіркестердің фразеологизмдік сипатқа ие болу процестері туралы сөз етеді (Kotan, 2015: 1150).

Х.Шахиннің «Yunus Emre Divan'ında Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler» деп аталатын мақаласы да Жүніс Әміренің өлеңдеріндегі анатомиялық атаулардың ұйытқы болуымен жасалған фразеологиялық тіркестер туралы сөз етіп, олардың мағыналарына ашып көрсетуге тырысады (Şahin, 2021).

С.Н.Ышыкшалан «Yunus Emre Türkçesindeki Anlatım Ögeleri» атты мақаласында Жүніс Әміренің өлеңдеріндегі метафора, теңеу, эпитет, фразеологизм, мақал-мәтел секілді көркемдеуіш құралдар жайында арнайы баяндайды. Соның ішінде мақалада gönül, can, aşk, секілді сөздердің қатысуымен жасалған көңіл-күйді білдіретін фразеологизмдер туралы айта келе мынадай маңызды пікір білдіреді: «айналаға басынан өткендерін және тәжірибелерін баяндағанда бұл көркем және астарлы тілдік тұлғалар Жүніс Әміренің өлеңдерінде қуатты баяндау құралы ретінде көрінеді. Олардың кейбірі аз-маз өзгеріске ұшыраса да түрік тілінің лексикалық құрамында үнемі қолданылып келеді (Işılşalan, 2024: 643). Расында да, ортағасырлық ақын шығармаларында қолданылған фразеологиялық тіркестердің ауқымды бөлігі қазіргі түрік тілінің әдеби нормасында кездеседі. Ал оларды жергілікті диалектілерден іздесек бұл одан да арта түсетіні анық. Сонымен бірге ақынның лексикасындағы фразеологизмдердің көбісінің басқа да түркі тілдерімен ортақ екенін атап өтуге болады. Мұны біз Жүніс Әміре ғазалдарындағы фразеологиялық тіркестер мен перифраздарға байланысты өте маңызды еңбектердің бірі «Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü» (Көне Түркия түрікшесінің фразеологизмдер сөздігі) атты еңбектегі мысалдар арқылы да көре аламыз. Сезер Өзйашамыш Шакардың тарапынан дайындалған бұл сөздікте XIII-XVI ғасырда Анадолыда түрік жазылған ескерткіштердің лексикасындағы бүкіл фразеологиялық тіркестерді қамтылады. Соның ішінде Жүніс Әміренің «Диуанынан» (ЖӘД) 188, «Рисалатүн нұсхиесінен» (ЖӘР) 35 фразеологизмді көрсетіп, олардың мағыналарын түсіндіреді. Осылардың ішінде 50-ге жақын фразеологиялық тіркестің қазақ тілінде қолданылатынына көз жеткіздік.

Зерттеу нәтижелері

Ғалымдардың айтуынша, XIII-XVII ғасырларда Анадолыда жазылған түрік ескерткіштерінің лексика-фразеологиялық қорындағы тілдік көрсеткіштер қазіргі түрік әдеби тілі мен диалектілерінде толықтай сақталған. Сонымен бірге Қарахан, Хорезм дәуірінің, сондай-ақ Орта Азиядағы қазіргі түркі халықтарының тілдеріне тән элементтердің мол екенін айтылады. Әсіресе, Жүніс Әміре поэзиясының лексика-фразеологиялық қабаты жайында айтқанда қазіргі түрік тілінің әдеби нормасында кездеспейтін көптеген архаизмдердің бар екенін тілге тиек етеді. Бұл жайында Ф. Көпрүлү (Köprülü, 1976: 292), А.Гөлпынарлы (Gölpınarlı, 1934), А. Масала (Masala, 1971), А. Жафероғлуның (Caferoğlu, 1972), Ж. Өзгүр (Özgür, 2001), А. Акар (Akar, 2012), Я. Акдемир (Akdemir, 2013), Б. Деде (Dede, 1990), Д.Датлы (Datlı, 2014), А. Жин мен В. Бабажан (Cin-Babacan, 2013: 63) т.б. ғалымдардың еңбектерінде атап өтіледі. Бір қызығы қазіргі түрік тілі үшін архаизм болып табылатын сол сөздердің көбісінің басқа түркі тілдерінде әлі күнге актив қолданылуы назар аудартады. Бұл туралы А. Абдуллаев (Abdullayev, 1991), Э.Оба, Х. Гүрбүз (Oba, Gürbüz, 2021), З. Йылдырым, Ш. Агхатабай (Yıldırım, Aghatabai, 2022), Ш. Құрманбайұлы, М. Адилов (Kurmanbaiuly, Adilov, 2023) т.б. зерттеушілердің еңбектерінде де атап өтіледі. Жүніс Әміре қолданған бұл

архаизмдердің көбісінде тілдің толық нормаланбауына байланысты кейде көнелік нұсқасы сақталса, кейде оғыз тілдерінің фонетикалық жүйесіне сай жазылатынын айта кету керек. Сондықтан да бұл фонетикалық құбылыс кейбір фразеологиялық тіркестердің құрамында кездесетін сөздерде де орын алып отырады. Айталық қазақ тілінің дыбыстық жүйесімен салыстырғанда /т/ ~ /д/, /к/ ~ /г/, /б/ ~ /в/, /й/ ~ /ж/, /б/ ~ /ø/, /ч/ ~ /ш/, /ғ/ ~ /в/, /ғ/ ~ /й/ секілді дыбыс сәйкестіктері алдымыздан шығады. Ал бұларды есептемегенде мысалға алынған фразеологиялық тіркестердің тұлғалық, құрамдық жағынан қазақ тіліндегі қолданысынан айырмашылығы жоқ, кейбір аздаған айырмашылықтары болса оларды фразеологиялық вариант деп бағалауымыз керек. Өйткені түрік ғалымы Доған Аксан айтқандай «түрік тілінің ең көне жазба ескерткіштерінен бері қолданылып келе жатқан фразеологизмдер кейде ғасырлар бойы өзгерместен, кейде сөздеріндегі аздаған өзгерістерімен қазіргі күнімізге дейін жеткен» (Aksan 2006: 31).

Осыған сәйкес біз Жүніс Әміре шығармаларындағы фразеологиялық тіркестердің эквиваленттілігіне қарай үш топқа бөлдік.

1. Абсолют экивалент (лексикалық құрам, грамматикалық құрылым, мағына жағынан) болатын дәлме-дәл фразеологиялық тіркестер. Бұл тұста тіркестердің құрамындағы кейбір сөздерде /ʻ/ ~ /ғ/ (*ʻibret ~ ғибрат*), /д/ ~ /т/ (ad ~ ат), /в/ ~ /б/ (*vir- ~ бер-*), /п/ ~ /ф/ (*cefā ~ жапа*), /ч/ ~ /ш/ (*çek- ~ шек-, aç- ~ аш-*), /г/ ~ /к/ (*göñül ~ көңіл*), /й/ ~ /ж/ (*yaş ~ жас, yum- ~ жұм-*), /h/ ~ /ø/ (*ĥükm ~ үкім*), / ø/ ~ /б/ (*ol- ~ бол-*) т.б. дыбыстық сәйкестіктері болып жатса, мұны туыс тілдер арасында болатын табиғи заңды құбылыс деп бағалауымыз керек деген ойды ұстандық. Мысалы:

ʻ*ibret al-* «бір оқиғадан сабақ алу» (ЖӘД, 367/3) ~ *ғибрат ал-* «үлгі алу, тәлім алу» (Кеңесбаев, 2007: 178).

adı yayıl- «кең аймаққа танылу, атақ-даңқы шығу» (ЖӘД, 41/9*)* ~ *аты жайыл-* «әйгілі, көпке мәшһүр болу» (Кеңесбаев, 2007: 78).

adım at- «жүру, қозғалу» (ЖӘД, 1/1) ~ *адым ат-* «алға жылжу, қадам басу»

cānı fidā eyle- / it- / ḳıl- «өзі немесе біреу үшін өлімге бас тігу, жанын қию, құрбану болу» (ЖӘД, 192/8) ~ *жаны пида бол-* (Смағұлова, 2002: 73), *жанын пида ет-*.

cān vir- «өлу, құрбан болу» (ЖӘД, 36/1) ~ *жан бер-* «өлу, дүние салу» (Кеңесбаев, 2007: 234).

cefā çek- «азаппен, қайғымен өмір сүру; қиындыққа тап болу»(ЖӘД, 326/4) ~ *жапа шек-* «қорлық көру, азып-тозу» (Кеңесбаев, 2007: 243).

dilini kes- «сөзін тоқтату, ештеңе айтпау, үнсіз қалу» (ЖӘД, 35/4) ~ *тілін кес-* «сөзін тыю, сөйлетпей тастау» (Кеңесбаев, 2007: 720).

gam ye- «қайғыру, мұңаю». (ЖӘД, 335/39) ~ *қам же-* «қамқорына алу, жағдайын ойластыру» (Кеңесбаев, 2007: 404).

göñli ḳarar- «үміт үзу, ештеңеге зауқы болмау, қайғыға салыну, өмірден түңілу» (ЖӘД, 66/3) ~ *көңілі қара-* «мұңаю; өмір сүргісі келмеу» (Смағұлова, 2002: 46-47).

göñül al- «мұңды біреу жұбату, қуанту, сүйіндіру» (ЖӘД, 69/4) ~ *көңілін ал-* «райына қарайлау; көңілінен шығу» (Кеңесбаев, 2007: 360).

göñül sınmaḳ / ḳırmaḳ «орынсыз әрекеттер жасап немес сөз айтып ренжіту, өкпелету» (ЖӘД, 56/2) ~ *көңілі сынды* «ренжіді, тауы шағылды» (Кеңесбаев, 2007: 360).

göñül vir- «жақсы көру, ұнату, сүю, ғашық болу» (ЖӘД, 24/5) ~ *көңіл бер-* «илану, сену; бой ұру, ден қою» (Кеңесбаев, 2007: 352).

göñül yıḳma- «ренжітпеу, көңілге қарау» (ЖӘД, 142/4) ~ *көңілін жықпа-* «көңілге қарау» (Смағұлова, 2002: 53).

göz yaşı dök- «қатты жылау, зарлау» (ЖӘД, 197/12) ~ *көз жасын төк-* «мұң-зарға бату, ағыл-тегіл жылау» (Кеңесбаев, 2007: 329).

göz yum- «мән бермеу, назар аудармау, елемеу» (ЖӘД, 60/9) ~ *көз жұм-* «нар тәуекелге басу; өлу; түк көрмедімге басу» (Кеңесбаев, 2007: 330).

gözü toy- «көзу тою, қанағаттану, жеткілікті көру» (214/8) ~ *көзі той-* «көңілі толу, құмары тарқау; қанағат ету» (Кеңесбаев, 2007: 339).

gözünü aç- «шындыққа көзі жету, дұрыс еместігін түсіну» (224/17) ~ *көзін аш-* «көкірегін, санасын ояту» (Кеңесбаев, 2007: 333).

ĥükmi yüri- «сөзі жүру, айтқаны болу» (ЖӘД, 180/1) ~ *үкімі жүр-* «айтқаны болу, дегені орындалу» (Кеңесбаев, 2007: 739).

içi yan- «қатты қиналу, азап тарту, қайғыру, мұңға берілу» (ЖӘД, 34/7) ~ *іші оттай жан-* «уайымдау, қайғыру» (Смағұлова, 2002: 61).

ķulağına girme- «айтқандарды тыңдамау, мән бермеу» (ЖӘД, 104/8) ~ *құлағына кірме-* «ұқпау, елемеді, тыңдамау» (Кеңесбаев, 2007: 471).

taş göñül «мейірімсіз, тас жүрек» (ЖӘД, 66/2) ~ *тас көңіл / тас жүрек / тас мейір* «қатыгез, мейірімсіз» (Кеңесбаев, 2007: 632).

tütüni tüt- «түтіні шығу, жану» (ЖӘД, 147/11) ~ *түтін түтет-* «өз алдына үй болып отыру» (Кеңесбаев, 2007: 708).

yoldan az- «тура жолдан адасу, қате жолға түсу, азғындау» (ЖӘД, 299/2) ~ *жолдан аз-* «азғындау, бұзылу; бұрынғы салтынан, дәстүрінен таю» (Кеңесбаев, 2007: 266).

yüregi / yürek yan- «қиналу, күйзелу, іші өртену» (ЖӘД, 47/1) ~ *жүрегі жан-* «ғашықтықтан іші елжірей өртену» (Кеңесбаев, 2007: 278), *жүрегі өрт / от боп жан-* «өзегі өртену, қапа болу, қайғырды, уайымдау» (Кеңесбаев, 2007: 280).

yüzi ķara ol- «масқара болу, ұятқа қалу»(ЖӘД, 14/1) ~ *жүзі қара бол-* «ұятты болу» (Кеңесбаев, 2007: 56-57).

2. Жартылай эквиалент немесе вариант түріндегі фразеологиялық тіркестер. Яғни бұл жерде құрамындағы сөздердің басқа балама сөздермен немесе синонимдермен не мағына жақындығы бар (*güher, inci ~ дүр, dön- ~ айнал-, del- ~ тес-, yaķ- ~ күй-, şeker ~ бал, el ~ қол, bınar ~ бұлақ, savur- ~ ұшыр-, ķuyı ~ ор, gel- ~ түс-, gözle- ~ тос-, gözet- ~ тос-* т.б.) сөздермен ауысып келетін фразеологиялық тіркестер туралы айтылып отыр. Кейбірінде қосалқы сөздер қосылып немесе түсіріліп айтылады (*terāzūsı aġır gel- ~ таразы тасы басым бол-, yolları inceden ince ~ жолы жіңішке, yüregi yaġın erit- ~ жүрегі ері-* т.б.). Бұл тұста аталған фразалық тіркестер Жүніс Әміре тарапынан транформацияланған болуы да мүмкін. Өйткені М. Балақаев айтқандай фразалық тіркестер «Көркем әдебиетте, әсіресе поэзияда оларға ерекше стильдік өң беру үшін, ұйқас, ырғақ талаптарына лайық олардың орны ауысып та, арасына басқа сөздер еніп те, тұлғасы өзгеріліп те жұмсала береді» (Балақаев, 1984: 172).

Ал енді кейбірінің құрамындағы сөздерге жалғанған жұрнақ не жалғаудың айырмашылығы болуы мүмкін (*okdan togru ~ оқтай түзу*). Алайда бұлар мағыналық жағынан ұқсас немесе бір-бірімен байланысты болып келеді. Мысалы:

aġzı güher / inci saç- «жақсы сөздер сөйлеу, тәтті-тәтті сөйлеу» (ЖӘД, 337/5) ~ *аузынан дүр шаш-* «сөз айту, сөйлеу» (Кеңесбаев, 2007: 84). *güher* «гауһар», *inci* «інжу», dürr «інжу».

bagrı taşa dön- (ЖӘД, 341/10) ~ Жүрегі тасқа айнал- «қатігездену, мейірімсіз жанға айналу, мейірім-шапағаттан айырылу». *dön-* «бұрылу, қайту; ауысу, өзгеру, айналу».

bagrın del- «қатты әсер ету, қатты ренжу» (ЖӘД, 74/5) ~ *бауырың тілінгір!* (Кеңесбаев, 2007: 135). *del-* «тесу, ою»

cān / cānın yaķ- «біреуді ренжіту, біреуге зиян келтіру, біреудің жанын ауырту» (ЖӘД, 224/3) ~ *жанын күйдір-* «қытығына тию, ыза кернету» (Кеңесбаев, 2007: 241), *іші оттай жан-* «уайымдау, қайғыру» (Смағұлова, 2002: 61).

cānı göynü- «жабығу, қапалану, қапа болу» (ЖӘД, 34/7) ~ *жанын күйдір-* «қытығына тию, ыза кернету» (Кеңесбаев, 2007: 241). *göynü-* «күйіну».

dilinden şeker tamla- «шешен сөйлеу, тапқыр сөйлеу» (ЖӘД, 373/5) ~ *тілінен бал там-* «шешен, тапқыр сөйлеу» (Смағұлова, 2002: 73). *şeker* «шекер, қант».

el al- «қолын алу, көмек беру; діни ұстаздан ілім үйренуге рұқсат алу» (ЖӘД, 414/7) ~ *қол ал-* «келісті, уәделесті, серттесті» (Кеңесбаев, 2007: 444). *el* «қол».

elden ele düş- «бірнеше адам ұстап, қолдану» (ЖӘД, 152/6) ~ *қолдан қолға түсірме-* «қызмет қылу; қастерлеу, күту, аяғын жерге тигізбеу» (Кеңесбаев, 2007: 446).

eli bağlu «шарасыз қалу, ешетеңе жасай алмай қалу» (ЖӘД, 364/2) ~ *қол байлау (бол-)* «кедергі жасау, бөгет болу; шарасыз қалу» (Кеңесбаев, 2007: 445).

gözi yaşı bınar ol- «жылау, еңіреу» (ЖӘД, 93/12) ~ *көз жасы бұлақ бол-* «мұң-зарға бату, ағыл-тегіл жылау» (Кеңесбаев, 2007: 329). *bınar* «бұлақ, қайнар».

külini göge savur- «қолындағы бар қымбатынан айрылу, ештеңк қалдырмау» (ЖӘД, 370/8) ~ *күлін көкке ұшыр-* «қырып-жою, өлтіру» (Смағұлова, 2002: 26). *savur-* «шашу, суыру».

ḳuyı / ḳuyısını ḳaz- «біреуге жамандық жасау үшін жоспар құру, сүріндіру үшін жол іздеу» (ЖӘД, 13/3) ~ *ор қаз-* «біреуге бәле-жала ойлады, жаманшылық іс істеді» (Кеңесбаев, 2007: 557). *ḳuyı* «құдық».

okdan toğru «түп-түзу» (ЖӘД, 94/3) ~ *оқтай түзу* «түп-түзу» (Кеңесбаев, 2007: 549).

terāzūsı ağır gel- «басқалар тарапынан сүйікті болу, мән берілу» (ЖӘД, 88/3) ~ *таразы тасы басым бол-* «күші, салмағы, абыройы артық болды» (Кеңесбаев, 2007: 666).

togrı yola gel- / git- «тура жолға түсу» (ЖӘД, 121/18; ЖӘД, 161/5) ~ *тура жолға сал-* «дұрыс бағыт берді» (Кеңесбаев, 2007: 692).

yolı gözle- «күту, біреуді тосу» (ЖӘД, 99/15) ~ *жолын тос-* «жүретін жолын аңдыды, күтіп жатты» (Кеңесбаев, 2007: 267). *gözle-* «күзету, көздеу».

yolın / yolını gözet- «біреуді немесе бір нәрсені күту, үміт ету» (ЖӘД, 60/2) ~ *жолын тос-* «жүретін жолын аңдыды, күтіп жатты» (Кеңесбаев, 2007: 267). *gözet-* «күзету, көздеу, аңду».

yolları inceden ince (124/1) ~ *жолы жіңішке* «тосқауыл, кедергісі көп; көрер көзі, аңдушысы көп; қадамы есептеулі» (Кеңесбаев, 2007: 267). *ince* «жіңішке».

yüregi yağın erit- «мұңаю, ұзақ уақыт қиналу» (ЖӘД, 376/1) ~ *жүрегі ері-* «жаны ашыды, көңілі түсті, аяды; мейірленді» (Кеңесбаев, 2007: 278). *yağ* «май».

3) Лексикалық құрамы (тұлғалық) жағынан аса ұқсас, мағыналық айырмашылықтары бар фразалық тіркестер. Бұл жерде сөздіктерде берілген мағыналарына қарай айтып отырғанымызды ескерткіміз келеді.

ağaç ata bindür- «өлген адамды табытқа салу, табытпен алып кету» (ЖӘД, 152/14) ~ *ағаш атқа мінгіз-* «сөз қылу, өсек-аяңға іліктіру; келеке қылу, масқара ету» (Кеңесбаев, 2007: 14). Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде *ағаш ат* (Қазақ тілінің аймақ...., 2005: 17) сөзі «табыт, қайтыс болған кісіні салып көтеретін ағаш» мағынасында қолданылады. Осы мысалдан соң қазақ тіліндегі *ағаш атқа мінгіз-* сөзінің мағынасы «сыртынан өсектеп тірідей өлтірді» дегеннен шыққан шығар деген ой келеді.

belini / belin bük- «біреуді ештеңе жасай алмайтын жағдайға жеткізу, амал қалдырмау, қайғыға душар ету» (ЖӘД, 198/3) ~ *белі бүгіл-* «қайғыру» (Смағұлова, 2002: 98)

bil bağla- «сенген, үміт артқан адамның артынан еру, соңынан қалмау» (ЖӘД, 345/3) ~ *бел байла-, белді бекем байла-* «бір нәрсені істеуге шындап кірісті, тәуекел етті» (Кеңесбаев, 2007: 140).

etegin tut- «біреудің соңынан еру, үлгі ету, біреуге арқа сүйеу, қамқорлығын күту» (ЖӘД, 369/7) ~ *етектен ұста-* «қол ұстасып қосылуға бел байлау» (Кеңесбаев, 2007: 222).

gözin bağla- «айналасындағы болып жатқан нәрселерді көрмейтіндей жағадайға жеткізу, шындықты таба алмайтын ету» (YED, 105/3) ~ *көз байла-* «алдау, арбау» (Кеңесбаев, 2007: 324).

Қорытынды

Ғалымдардың айтуынша, XIII-XVII ғасырларда Анадолыда жазылған түрік ескерткіштерінің лексика-фразеологиялық қорындағы элементтердің біршамасы қазіргі түрік әдеби тілінде сақталмағанмен, жергілікті диалектілерінде әлі күнге қолданылып келеді. Сол секілді Жүніс Әміре секілді ортағасырлық ақындардың тіліндегі фразеологиялық тіркестердің басым бөлігі қазіргі түрік тілінде сақталған. Мақала көлемінде байқанғанымыздай қазақ

тілімен ортақтары да аз емес. Ортақ фразеологиялық тіркестерді қазіргі түрік және қазақ тілдеріндегі қолданылу жиілігі, жұмсалу өрісіне орай «көнерген», «пассив» және «актив» қолданылатын фразеологиялық тіркестер деп бөлуге болады. Алайда әдеби шығармалардағы қолданыстарына қарап, бұл тіркестердің басым көпшілігінің екі тілде де актив қолданылатындығын байқадық. Демек мұны ғасырлар бойы тілдік байланыстары үзіліп, жеке-дара дамыса да, қазақ және түрік халықтарының арасындағы жалпытүркілік код сақталып, мәдени-тілдік ұжымның байырғы дүниетанымы, дүниетүйсігі, салт-дәстүрі секілді кешенді сабақтастығы әлі де жойылмағандығының көрсеткіші деп ұғынуымыз керек. Бір жағынан Жүніс Әміренің тек түрік халқының емес бүкіл түркі жұртының ұлы тұлғасы деп бағалауға әбден болатындығын көрсетсе керек.

Әдебиеттер:

Abdullayev, 1991 – *Abdullayev A.* Yunus Emre ve Azerbaycan dili // Türk dili aylık dil dergisi. 1991. Aralık, №480. s. 500-505.

Adilov, 2021 – *Adilov M.* Kazakça atasözü ve deyimlerde eskicil (aktif olmayan) unsurlar. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 2021. 510 s.

Akar, 2012 – *Akar A.* Türkiye Türkçesinin kuruluşu ve Yunus Emre // Türk yurdu dergisi, 2012. №297. s. 56-61.

Akdemir, 2013 – *Akdemir Y.* Yunus Emre'de kelime kadrosu // Turkish studies. 2013. Vol. 8/9. p. 429-458

Aksan, 2004 – *Aksan D.* Türkçenin söz varlığı. Ankara: Ünal ofset, 2004. 249 s.

Aktan, 2010 – *Aktan B.* Yunus Emre'nin dilinde deyimsel anlatım // X. Uluslararası Yunus Emre sevgi bilgi şöleni bildirileri, 06-08 Mayıs 2010. s. 9-20.

Caferoğlu, 1972 – *Caferoğlu A.* Yunus Emre'de arkaik unsurlar // TDED. №10. 1972. s. 1-107

Cin, Babacan, 2013 – *Cin A., Babacan V.* Yunus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye'si ve Divan'ı Üzerine yeni bir inceleme // Mediterranean journal of humanities. 2013. №III/2. s. 53-69.

Çotuksöken, 2004 – *Çotuksöken Y.* Türkçe atasözleri ve deyimler sözlüğü. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004. 378 s.

Datlı, 2014 – *Datlı D.* Risaletü'n-Nushiye'deki arkaik kelimelerin tespiti ve kelime türlerine göre sınıflandırılması // Türk dünyası bilgeler zirvesi: gönül sultanları buluşması. 2014. 26-28 Mayıs. Eskişehir. ss. 639-659.

Dede, 1990 – *Dede B.* Yunus Emre'nin eserlerinin tahlili. Doktora Tez. Bursa: Uludağ üniversitesi, 1990. 493 s.

Gölpınarlı, 1934 – *Gölpınarlı A.* Yunus Emre'de öz türkçe kelimeler // Türkiyat mecmuası. 1934, №4. s. 265-280.

Görmüş, 2021 – *Görmüş Y.* Yunus'un dilinden günümüze ulaşan deyimler Yunus Emre'nin vefatının 700. yıl dönümü anısına uluslararası Türkçenin Anadolu'da yazı dili oluşu. 12-14 Temmuz 2021. Ankara: TDK

Kotan, 2015 – *Kotan H.* Yunus Emre Divani'nin söz dizimi. Yayımlanmamış doktora tezi. Erzurum: Atatürk üniversitesi, 2015. 1217 s.

Kenzhalin, 2012 – *Kenzhalin K.* Kazakça atasözü ve deyimlerde eskicil (aktif olmayan) unsurlar. Yayımlanmamış doktora tezi. İzmir: Ege üniversitesi, 2012. 133 s.

Köprülü, 1976 – *Köprülü F.* Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara: Türk tarih kurumu, 1976. 420 s.

Kurmanbaiulı, Adilov, 2023 – *Kurmanbaiulı Sh., Adilov M.* Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin dilindeki türk lehçeleri arası dilsel özellikler // Türk kültürü ve Hacı Baktaş Veli araştırma dergisi. 2023. №105. s. 313-333.

Masala, 1971 – *Masala A.* Yunus Emre'de insan sevgisi // Çağrı dergisi. №165. 1971. s. 12.

Işıkşalan, 2024 – *Işıkşalan N. S.* Yunus Emre Türkçesindeki anlatım ögeleri // Ahi Evran üniversitesi sosyal Bilimler dergisi, 2024. №3, s. 637-656.

Oba, Gürbüz, 2021 – *Oba E., Gürbüz H.* Yunus Emre'nin şiirlerinden Kazakçanın söz varlığına genel bir bakış // ATLAS Journal. Vol. 17. 2021. pp. 2066-2072.

Özgür, 2001 – *Özgür C.* Yunus Emre'nin kullandığı farklı iki Türkçe // Eskişehir Osmangazi üniversitesi Sosyal bilimler dergisi. Cilt II. 2001. №1. s. 91-103.

Özyaşamış, 2021 – *Özyaşamış Ş.S.* Eski Türkiye Türkçesinin deyimler sözlüğü. İstanbul: DBY yayınları, 2021. 328 s.

Şahin, 2021 – *Şahin H.* Yunus Emre Divan'ında orfan isimleriyle kurulan deyimler // Vefatına 700. sene-yi devriyesinde uluslararası Yunus Emre ve dünya dili Türkçe bilgi şöleni. 2021. 7-9 Mayıs, ss. 211-227.

Semiz, Utebekov, 2024 – *Semiz K., Utebekov, S.* Dîvân-i hikmet'te duygu bildiren deyimler ve çağdaş Türk lehçelerine yansımaları // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi, 2024. №109, Mart, ss. 327-354.

Tatçı, 2008 – *Tatçı M.* Yunus Emre Divanı. Tenkitli metin. İstanbul: 2008. 706 s.

Vural, 2000 – *Vural S.* Geniş kapsamlı deyimler sözlüğü. İstanbul: Epsilon yayıncılık, 2000. 383 s.

Yıldırım, Aghatabai, 2022 – *Yıldırım Z., Aghatabai Sh.* Yunus Emre'nin söz hazinesinde Türkmen Türkçesinin yansımaları // 9. Milletlerarası Türkoloji kongresi bildiriler kitabı. 2022. 13-16 Eylül. 1213-1220 ss.

Балақаев, 1984 – *Балақаев М*. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы: Ғылым баспасы, 1984. 184 б.

Қазақ тілінің аймақ...., 2005 – *Қазақ тілінің аймақтық сөздігі* (ред. Ш. Ш. Сарыбаев). Алматы: Арыс, 2005. 824 б.

Қалиев, Болғанбаев, 2006 – *Қалиев Ғ., Болғанбаев А.* Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік-Словарь баспасыб 2006. 258 б.

Құрманбаева, 1999 – *Құрманбаева Ш.Қ.* Түрік және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерге салғастырмалы талдау: автореф. дис. ... Филол. ғыл. канд. Алматы, 1999. 78 б.

Рысбаева, Назарова, Құсайынова, 2014 – *Рысбаева Ә., Назарова А., Құсайынова Ә.* Түрікше-қазақша, қазақша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздік. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 128 б.

References:

Abdullayev, 1991 – *Abdullayev A.* Yunus Emre ve Azerbaycan dili [Yunus Emre and Azerbaijani language] // Türk dili aylık dil dergisi. 1991. Aralık, №480. s. 500-505. (in Tur)

Adilov, 2021 – *Adilov M.* Kazakça atasözü ve deyimlerde eskicil (aktif olmayan) unsurlar [Obsolete (inactive) elements in Kazakh proverbs and idioms]. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 2021. 510 s. (in Tur)

Akar, 2012 – *Akar A.* Türkiye Türkçesinin kuruluşu ve Yunus Emre [The foundation of Turkey Turkish and Yunus Emre] // Türk yurdu dergisi, 2012. №297. s. 56-61. (in Tur)

Akdemir, 2013 – *Akdemir Y.* Yunus Emre'de kelime kadrosu [Word structure in Yunus Emre] // Turkish studies. 2013. Vol. 8/9. p. 429-458. (in Tur)

Aksan, 2004 – *Aksan D.* Türkçenin söz varlığı [Turkish vocabulary]. Ankara: Ünal ofset, 2004. 249 s. (in Tur)

Aktan, 2010 – *Aktan B.* Yunus Emre'nin dilinde deyimsel anlatım [Idiomatic expression in Yunus Emre's language] // X. Uluslararası Yunus Emre sevgi bilgi şöleni bildirileri, 06-08 Mayıs 2010. s. 9-20. (in Tur)

Balaqaev, 1984 – *Balaqaev M.* Qazaq ädebi tili jäne onyñ normalary [Kazakh literary language and its norms]. Almaty: Gylym baspasy, 1984. 184 p. (in Kaz.)

Caferoğlu, 1972 – *Caferoğlu A.* Yunus Emre'de arkaik unsurlar [Archaic elements in Yunus Emre] // TDED. №10. 1972. s. 1-107. (in Tur)

Cin, Babacan, 2013 – *Cin A., Babacan V.* Yunus Emre'nin Risaletü'n-Nushiyye'si ve Divan'ı üzerine yeni bir inceleme [A new review on Yunus Emre's Risaletü'n-Nushiyye and Divan] // Mediterranean journal of humanities. 2013. №III/2. s. 53-69. (in Tur)

Çotuksöken, 2004 – *Çotuksöken Y.* Türkçe atasözleri ve deyimler sözlüğü [Dictionary of Turkish proverbs and idioms]. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004. 378 s. (in Tur)

Datlı, 2014 – *Datlı D.* Risaletü'n-Nushiye'deki arkaik kelimelerin tespiti ve kelime türlerine göre sınıflandırılması [Identification of archaic words in Risaletü'n-Nushiye and classification according to word types] // Türk dünyası bilgeler zirvesi: gönül sultanları buluşması. 2014. 26-28 Mayıs. Eskişehir. ss. 639-659. (in Tur)

Dede, 1990 – *Dede B.* Yunus Emre'nin eserlerinin tahlili [Analysis of Yunus Emre's works]. Doktora Tez. Bursa: Uludağ üniversitesi, 1990. 493 s. (in Tur)

Gölpınarlı, 1934 – *Gölpınarlı A.* Yunus Emre'de öz türkçe kelimeler [Pure Turkish words in Yunus Emre] // Türkiyat mecmuası. 1934, №4. s. 265-280. (in Tur)

Görmüş, 2021 – *Görmüş Y.* Yunus'un dilinden günümüze ulaşan deyimler [Idioms from Yunus language that have survived to the present day] // Yunus Emre'nin vefatının 700. yıl dönümü anısına uluslararası Türkçenin Anadolu'da yazı dili oluşu. 12-14 Temmuz 2021. Ankara: TDK. 163-182 s. (in Tur)

Kotan, 2015 – *Kotan H.* Yunus Emre Divani'nin söz dizimi [Syntax of Yunus Emre Divani]. Yayımlanmamış doktora tezi. Erzurum: Atatürk üniversitesi, 2015. 1217 s. (in Tur)

Kenzhalin, 2012 – *Kenzhalin K.* Kazakça atasözü ve deyimlerde eskicil (aktif olmayan) unsurlar [Obsolete (inactive) elements in Kazakh proverbs and idioms]. Yayımlanmamış doktora tezi. İzmir: Ege üniversitesi, 2012. 133 s. (in Tur)

Köprülü, 1976 – *Köprülü F.* Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar [The first Sufis in Turkish Literature]. Ankara: Türk tarih kurumu, 1976. 420 s. (in Tur)

Kurmanbaiulı, Adilov, 2023 – *Kurmanbaiulı Sh., Adilov M.* Abay, Yunus Emre ve Ahmet Yesevi'nin dilindeki türk lehçeleri arası dilsel özellikler [Linguistic features between Turkish dialects in the languages of Abay, Yunus Emre and Ahmet Yesevi] // Türk kültürü ve Hacı Baktaş Veli araştırma dergisi. 2023. №105. s. 313-333. (in Tur)

Masala, 1971 – *Masala A.* Yunus Emre'de insan sevgisi [Love for humanity in Yunus Emre] // Çağrı dergisi. №165. 1971. s. 12. (in Tur)

Işıkşalan, 2024 – *Işıkşalan N. S.* Yunus Emre Türkçesindeki anlatım ögeleri [Expression elements in Yunus Emre Turkish] // Ahi Evran üniversitesi sosyal Bilimler dergisi, 2024. №3, s. 637-656. (in Tur)

Oba, Gürbüz, 2021 – *Oba E., Gürbüz H.* Yunus Emre'nin şiirlerinden Kazakçanın söz varlığına genel bir bakış [A general overview of the vocabulary of Kazakh from Yunus Emre's poems] // ATLAS Journal. Vol. 17. 2021. pp. 2066-2072. (in Tur)

Özgür, 2001 – *Özgür C.* Yunus Emre'nin kullandığı farklı iki Türkçe [Two different Turkish languages used by Yunus Emre] // Eskişehir Osmangazi üniversitesi Sosyal bilimler dergisi. Cilt II. 2001. №1. s. 91-103. (in Tur)

Özyaşamış, 2021 – *Özyaşamış Ş.S.* Eski Türkiye Türkçesinin deyimler sözlüğü [Dictionary of old Türkiye Turkish idioms]. İstanbul: DBY yayınları, 2021. 328 s. (in Tur)

Qaliyev, Bolganbaev, 2006 – *Qaliyev G., Bolganbaev A.* (2006). Qazirgi qazaq tiliniñ leksikologiyasy men frazeologiyasy. Almaty: Sözdik-Slovar baspasy, 2006. 258 p. (in Kaz.)

QTAS, 2005 – *Qazaq tiliniñ aymaqtyq sözdigi* (Ed. Sh.Sh. Sarybaev). Almaty: Arys, 2005. 824 p. (in Kaz.)

Qurmanbaev, 1999 – *Qurmanbaev Sh.Q.* Türik jäne qazaq tilderindegi etistikti frazeologizmderge salgastyrmalı taldav. avtoref. diss.... fil. gıl. kand. Almaty, 1999. 78 p. (in Kaz.)

Rysbaev, Nazarov, Qusayynov, 2014 – *Rysbaev Ä., Nazarov A., Qusayynov Ä.* Türkshe-qazaqsha, qazaqsha-türkshe qysqasha frazeologiyalyq sözik. Almaty: Qazaq universitesi, 2014. 128 p. (in Kaz.)

Semiz, Utebekov, 2024 – *Semiz K., Utebekov S.* Dîvân-i hikmet'te duygu bildiren deyimler ve çağdaş Türk lehçelerine yansımaları [Idioms expressing emotion in Dîvân-i Hikmet and their reflections on contemporary Turkish dialects] // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi, 2024. №109, Mart, ss. 327-354. (in Tur)

Şahin, 2021 – *Şahin H.* Yunus Emre Divan'ında orfan isimleriyle kurulan deyimler [Idioms formed with orfan names in Yunus Emre Divan] // Vefatına 700. sene-yi devriyesinde uluslararası Yunus Emre ve dünya dili Türkçe bilgi şöleni. 2021. 7-9 Mayıs, ss. 211-227. (in Tur)

Tatçı, 2008 – *Tatçı M.* Yunus Emre Divanı. Tenkitli metin [Yunus Emre Divan. critical text]. İstanbul: Akçağ yayınları, 2008. 706 s. (in Tur)

Vural, 2000 – *Vural S.* Geniş kapsamlı deyimler sözlüğü [Comprehensive dictionary of idioms]. İstanbul: Epsilon yayıncılık, 2000. 383 s. (in Tur)

Yıldırım, Aghatabai, 2022 – *Yıldırım Z., Aghatabai Sh.* Yunus Emre'nin söz hazinesinde Türkmen Türkçesinin yansımaları [Reflections of Turkmen Turkish in Yunus Emre's vocabulary] // 9. Milletlerarası Türkoloji kongresi bildiriler kitabı. 2022. 13-16 Eylül. 1213-1220 ss. (in Tur)

[1]Utebekov S. [2]Montanay E.A.
[1] International University of tourism and aospitality, Turkistan, Kazakhstan
[2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]senuteb@gmail.com, [2]elmiramontanayeva @gmail.com

LEXICON-PHRASEOLOGICAL COMPARISON BETWEEN THE WORKS OF THE TURKISH POET YUNUS EMRE AND THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. In the article, the author talks about the use of phraseological phrases in the Kazakh language, which have a special place in the lexicon of the poetic works of the medieval Turkish poet Yunus Emre. As the main goal of the work, special attention is paid to the research works that consider similar and close phraseological phrases in the poet's lexicon and in the Kazakh language in terms of personality, composition and meaning. It is briefly described depending on the direction, problem, and views of scientists on the topic. The scientific novelty of the research is the analysis of the lexical and phraseological fund of the works of Yunus Emre, which has not yet been studied in Kazakh science, despite being one of the most important figures in the Turkic world. Narrative, historical-comparative, descriptive methods were used as research methods to realize this goal. In addition, the lexical-phraseological fund and phraseological phrases of the works of Yunus Emre are based on the scientific research works, views and scientific conclusions of researchers, and classifications grouped by composition, syntax, and meaning. Further, phraseological phrases in Yunus Emre's ghazals are compared with the Kazakh language in terms of lexical composition, grammatical structure, semantic features, and they are classified as "absolutely equivalent (exact equivalent)", "semi-equivalent (variant phraseological phrases)", "lexical composition (identity) Phrasal phrases that are very similar, but have differences in meaning" are classified, analyzed and differentiated into three groups. At this point, it should be noted that some words in phraseological phrases have slight differences from the Kazakh language in terms of phonetic system, but this does not affect the meaning of related languages.

Key words: Turkish literature, Turkish language, Yunus Emre, ghazal, Old Anatolian Turkish, phraseological phrases, lexical-phraseological continuity.

[1]Утебеков С., [2]Монтанай Э.
[1]Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан
[2]КазНУ им. Аль Фараби, Алматы, Казахстан.
E-mail: [1]senuteb@gmail.com, [2]elmiramontanayeva @gmail.com

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЕ СРАВНЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТУРЕЦКОГО ПОЭТА ЮНУСА ЭМРЕ И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье автор говорит об использовании фразеологических словосочетаний в казахском языке, которые занимают особое место в лексиконе поэтических произведений средневекового турецкого поэта Юнуса Эмре. В качестве основной цели работы особое внимание уделяется исследованиям, рассматривающим схожие и близкие фразеологизмы в лексиконе поэта и в казахском языке по характеру, составу и значению. Кратко описывается в зависимости от направления, проблемы и взглядов ученых на эту тему. Научная новизна исследования заключается в анализе лексико-фразеологического фонда произведений Юнус Эмре, который до сих пор не изучен в казахской науке, несмотря на то, что является одной из важнейших фигур тюркского мира. В качестве методов исследования для реализации этой цели использовались нарративный, историко-сравнительный, описательный методы. Кроме того, лексико-фразеологический фонд и фразеологические фразы произведений Юнус Эмре основаны на научных исследованиях, взглядах и научных выводах исследователей, а также классификациях, сгруппированных по составу, синтаксису и значению. Далее фразеологизмы в газелях Юнуса Эмре сравниваются с казахским языком по лексическому составу, грамматической структуре, семантическим признакам и классифицируются как «абсолютно эквивалентные (точный эквивалент)», «полуэквивалентные (варианты фразеологизмов)», «лексический состав (идентичность) фразовые словосочетания, очень похожие, но имеющие различия по смыслу», классифицируются, анализируются и дифференцируются на три группы. Здесь следует отметить, что некоторые слова во фразеологических словосочетаниях несколько отличаются от казахского языка по фонетическому строю, но это не влияет на значение родственных языков.

Ключевые слова: Турецкая литература, турецкий язык, Юнус Эмре, газал, древнеанатолийский тюркский язык, фразеологические словосочетания, лексико-фразеологическая преемственность.

Авторлар туралы мәлімет:

Утебеков Сенбек, PhD, Тіл мектебінің аға оқытушысы, Халықаралық Туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Монтанай Элмира Әзімбайқызы PhD докторант, Әл Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті. Туркология және шығыс елдері тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Utebekov Senbek, PhD, Senior Lecturer of the Language Schol, International University of tourism and hospitality, Turkistan, Republic of Kazakhstan.

Montanay Elmira Azimbayevna, PhD student, Senior Lecturer, Department of Turkology and History of the Eastern Countries, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Утебеков Сенбек, PhD, старший преподаватель языковой школы, Мехждународный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Республика Казахстан.

Монтанай Элмира Азимбаевна, PhD докторант, старший преподаватель кафедры Туркологий и истори стран востока, факультет востоковедения КазНУ им. Аль Фараби, Алматы, Казахстан.

Келіп түсті 7 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 16.21.51 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.320

[1]Қыдырбаева Ү.Т. [2]Шадкам З. [3]Тұяқбаев Ө.О.
[1]А.Мицкевич университеті, Познань Польша
[2] Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
[3] ҚазҰПУ «Шығыс қолжазба мұрасы» халықаралық деректану орталығы, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]umikyd@amu.edu.pl, [2]Zubaida.Shadkam@kaznu.kz
[3] omirabuali@gmail.com

ТҮРКІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АУРУ АТАУЛАРЫ: СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ [5]

Аңдатпа. Адамдардың табиғатпен интуитивті байланысы қалыптасқан кезде, халық медицинасы ауруды емдеумен ғана шектелмейді, сонымен қатар, этнос мәдениетінің басқа аспектілерімен өзара қатынасы нәтижесінде дәстүрлі санологиялық жүйе құрайды. Дәстүрлі медицинаның идеологиялық негізі емшілікпен байланысты ұғымдар мен тәжірибелерге сүйенгендіктен, тарихи және заманауи зерттеулердің басым бөлігі шамандық, емшілік, тамыршы, сынықшы және бақсы-балгерлердің науқасты дертінен арылту жолындағы әдіс-тәсілдерін арқау етіп келген. Түркі халықтарының этно-медицинасы турасында зерттеулер түркілердің Ислам дінін қабылдауына дейінгі және кейінгі кезеңдерде жазылған еңбектерді қамтиды. Зерттеу мақаласы шағатай тілінде жазылған жалғыз нұсқа ретінде, әлі де зерттеуді қажет ететін «Дастӯр ал-‘илāж» қолжазба мәтініне және авторы белгісіз түркі тілінен парсы тіліне аударылған «Асрāр ал-атиббā’» шығармасына негізделеді. Зерттеу жұмысының міндеті шығармадағы ауру түрлерін анықтау, олардың тарихи және қазіргі түркі тілдеріндегі баламаларын салыстырумен қатар, мағыналық ұғымдарына сараптама жасауды көздейді. Сонымен қатар, мақалада кейбір атаулардың қолданылуындағы ерекшеліктері және олардың заманауи медициналық терминдермен сәйкестігі салғастыра зерттеледі. Жұмыстың мақсаты мәтінде кездесетін ауру атауларын түрлеріне қарай жіктеу, қолданыс аясын анықтау және семантикалық мағыналарын сараптауға негізделген. Көрсетілген мақсат міндеттерді жүзеге асыру үшін, мәтіндегі ауру түрлері, белгілері мен сипатына қарай топтастырылады. Зерттеу нәтижесінде әлі күнге дейін қолданыстан шықпай, мағыналық ұғымын сақтаған немесе өзгеріске ұшыраған ауру атаулары анықталып олардың сипаты көрсетіледі.

Кілт сөздер: түркі медицинасы, Дастӯр ал-‘илāж, Асрāр ал-атиббā’, медициналық терминдер, емшілік дәстүр, ауру түрлері, ортағасырлық қолжазба.

Кіріспе

Этномедицина өмір сүру салты ортақ этникалық топтардың аралас мәдени құрамдастарының бірі ретінде қарастырылады. Табиғи ортада белгілі бір этностық топтардың денсаулығын қамтамасыз ету және тіршілік әрекеті процесінде таңдалған ауруларды емдеу мен алдын алудың ең тиімді әдістері табиғи-климаттық жағдайлары ұқсас көршілес халықтардың мәдениеттеріне де өз әсерін тигізіп отырған. Сонымен қатар, жалпы мәдениеттің басқа құрамдас бөліктерімен (діни нанымдар, салт-дәстүрлер, ритуалдар) салыстырғанда, медициналық ғылым халықтар арасында өткір реакция тудырмастан өзара жылдам сіңісіп кеткендігі жағынан да ерекшеленеді. Демек, медициналық тәжірибе этникалық қауымдастық үшін өмірлік маңызы бар сала ретінде сипатталып келген. Дәстүрлі медицинаның ауызша

[5] Мақала AP19675139 Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұралары: «Таңсӯқ-нāме Илхāнӣ», «Асрāр ал-атиббā’» гранттық жоба аясындағы зерттеулер бойынша жарияланды.

және жазбаша мұралар арқылы зерттелуі мен олардың өзара байланысы, ғалымдар арасында үнемі қызығушылық тудырады.

Дәстүрлі медициналық мәдениеттің қалыптасуы адамдардың игерген табиғи ортаға бейімделу үдерісімен тығыз байланысты. Этникалық топтардың күнделікті тұрмысының нәтижесінде аталған экологиялық тауашада белгілі бір гомеостазды қолдауға бейім мәдени дәстүр жүйесі қалыптасады. Сол себепті, медицина саласы адамдардың қызметі ретінде бірнеше ерекшеліктерді де қамтитындығын жоққа шығаруға болмайды. Медицинаның даму жолы, адамзаттың табиғатпен байланысы нәтижесіне бағына отырып, қоғамның өмір сүруіндегі барлық салалардың жетістіктерімен тікелей байланысты болады. Адамның табиғатпен интуитивті етене байланысы қалыптасқан жағдайда, халық медицинасы тек ауруды емдеумен ғана шектеліп қалмайды, сонымен қатар, этнос мәдениетінің басқа негіздерімен тығыз байланыс орнату арқылы санологиялық дәстүрлі жүйе қалыптастырады. Өзіне тән даму ерекшеліктері мен заңдылықтарын бойына сіңірген қоғам - биоәлеуметтік организм ретінде қарастырылады. Көп жағдайда дәстүрлі медицина түрлі ритуалдар мен ғұрыптар арқылы толығып отыратын организмнің психоэмоционалдық жағдайына басты назар аударып келгендігі байқалады.

Медициналық дәстүрде тарихи ерекшеліктердің қалыптасуы басты орын алған. Мәдениеттің дамуы мен адамдардың белгілі бір салада жетілуі жеке дара жүзеге аса алмайды. Олар тек өзара әрекеттесу арқылы ғана жаңа нәрсеге қол жеткізеді. Демек, батыс пен шығыстан алынған ақпараттар ағыны белгілі бір этностың әлемдік көрінісін қалыптастырумен ғана шектелмей, олардың ақпараттық жүйесін одан әрі толықтырып отырды деуге болады. Дәстүрлі медицина емшілік, бақсы, көріпкел, тәуіп тб. көмегі арқылы ішінара жіктелген емдеудің түрлері мен әдістерінен кенже қалған емес.

Емшілік – көптеген халықтың дәстүрлі медицинасының ажырамас бөлігі. Олар қоршаған ортаның бір бөлшегі ретінде науқастарға ем-дом жасауда өсімдіктер, жан-жануарлардың өнімдері, минералдар тб. сияқты жаратылыстың сыйы болған барлық өнімдерді қолданудан бас тартпаған. Науқастарға телінген ауру түрлері мен емдеу жолдары өмір сүрген ортасына, этноаймақтық ерекшеліктеріне және күнделікті қоректері мен дәрі-дәрмектерді қолдану тәсілдеріне қарай өзгеріп отырған. Сонымен қатар, жоғарғы тылсым күш пен Аллаға сенім білдіре отырып, сол кездегі қоғамның психоэмоционалды жағдайына да әсер ету, науқасты қиын кездеңнен алып шығу, қолдау көрсету де дәстүрлі медицинаның зерттеуді қажет ететін тармақтарының бірі ретінде қарастырылады. Адамдардың өзара әрекеттесуі арқылы пайда болған жасанды өмір сүру - орта, ескі немесе бұрыннан келе жатқан ауру түрлерінен өзгеріске ұшыраған жаңа ауру түрлерінің пайда болуына әсер етіп отырған. Сондықтан оларды емдеу және анықтау әдістері әр кезеңнің шарттарына қарай өзгеріске ұшырап келген. Мақалада медициналық мәтінде кездескен ауру түрлерінің қазіргі баламалары және жалпылама атаулары қоса берілді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу тақырыбы AP19675139 Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұралары: «Таңсӯқ-нāме Илхāнӣ», «Асрāр ал-атиббā’» гранттық жоба аясында XVI-ғасырда өмір сүрген Сұлтāн ‘Алӣ ал-Хурāсāнӣдің «Дастӯр ал-‘илāж» және авторы белгісіз парсы тілінде жазылған «Асрāр ал-атиббā’» трактаттарындағы ауру атауларына негізделеді. Зерттеу жұмысының міндетіне қолжазба мәтіндегі ауру түрлерін анықтау, олардың тарихи және қазіргі түркі тілдеріндегі баламаларын салыстыру, мағыналық ұғымдарына сараптама жасау кіреді. Сонымен қатар, мақалада кейбір атаулардың қолданылуындағы ерекшеліктері және олардың заманауи медициналық терминдермен сәйкестігі салғастыра зерттеледі. Жұмыстың мақсаты мәтінде кездесетін ауру атауларын түрлеріне қарай жіктеу, қолданыс аясын анықтау және сараптауға негізделеді. Көрсетілген мақсат міндеттерді жүзеге асыру үшін, мәтіндегі ауру түрлері белгілері мен сипатына қарай топтастырылады. Зерттеу нәтижесінде әлі күнге

дейін қолданыстан шықпаған, мағыналық ұғымын сақтаған немесе өзгеріске ұшыраған ауру атаулары анықталып олардың сипаты көрсетіледі.

Дәстүрлі медицинаның идеологиялық негізі емшілікпен байланысты ұғымдар мен тәжірибелерге сүйенгендіктен тарихи және заманауи зерттеулердің басым бөлігі шамандық, емшілік, тамыршы, сыныққы және бақсы-балгерлердің науқасты дертінен арылту жолындағы әдіс-тәсілдерін арқау еткен. Түркі халықтарының этно-медицинасымен байланысты зерттеулер түркілердің ислам дінін қабылдауына дейінгі және ислам дінін қабылдағаннан кейінгі кезеңдерде жазылған еңбектерді қамтиды. Кодекс Куманикус, Ж. Баласағұн мен М. Қашқаридің еңбектерінде kam, şaman, otacı, emçi, atasagun тб. халық медицинасымен байланысты сөздердің ұғымдарына кеңінен тоқталған. Ж. Баласағұнның «Құтты Білік» шығармасында емші (дәрімен емдеу) мен тәуіптер (сиқырмен емдеу) туралы сөз еткен мысалдар кездеседі. Осы сияқты фольклорлық жанрларда дәстүрлі медицинаның іздері яғни, емдеу тәсілдері, ауру түрлері, тылсым күш, наным-сеніммен байланысты деректер молынан кездеседі. Ал М. Қашқаридің «Диуани Лұғат-ат түрк» сөздігінен ауру атаулары, адам физиологиясы, ауру белгілері мен ауру түрлеріне қатысты көптеген ақпараттарға қол жеткізуге болады. Кейінгі орта ғасырлық қолжазба мәтіндерінде де халық медицинасына қатысты зерттеулер молынан кездеседі. Ортағасырлық жазба ескерткіштердегі ауру атауларының зерттелуіне көптеген ғалымдар қызығушылық танытып келген. Халық емшілерінің ішкі ағзадағы ауруларды анықтау және емдеу жолдары туралы ғылыми тұжырымдар А. Алдашев, Ж. Әлімхановтың зерттеулерінде келтірілген. Мұнда Ш. Оспановтың зерттеулеріне сүйене отырып, «жел шешек», «сақина», «демікпе», «шемен», «сары ауру» тб. сияқты қазақ халқында қолданысқа енген 200-ге жуық аурулардың атаулары бар екенін алға тартқан (Алдашев, Әлімханов, 1992: 79). Қазақтың дәстүрлі емшілігі туралы жан-жақты зерттеген Ө. Әбдірахманның еңбегінде «бүпсек», «бедеу әйел», «ай кезбе», «жел-құз», «құлғана» тб. ауру түрлеріне түсініктеме беріп өткен (Әбдірахман, 2002: 82-86). Түркі халықтарында қоғамдағы әлеуметтік көзқарастарды көрсететін, тілдегі дөрекі немесе тыңдаушының көңіліне тиетін кейбір медициналық лексикалардың ұғымын жұмсартып жеткізу үшін, негізгі атаудың орнына эвфемизм сөздерді қолданған. Эвфемизмдермен қатар, тыйым салынған табу сөздер де жиі кездеседі. Мысалы өңеште болатын «рак» ауруы «қылтамақ», «қызыл сүйек» деп аталса, дене мүшесіндегі басқа «рак» ауруын «жаман ісік», «қатерлі ісік» және «зиянды ісік» деген евфемизимдердің қолданылатындығы туралы К.Аяпбергенованың зерттеуінен көруге болады (Аяпбергенова, 2005: 63-65). Қазіргі медицинада қолданылып келе жатқан ауру атауларының екі тілдегі баламаларымен олардың сипатына тоқталған А.Васильевтің еңбегінде он тоғыз түрлі аурудың атаулары мен оладың белігілері берілген (Васильев, 1902). Ауру түрлері, олардың белгілері мен емделу жолдары «el-Kanun fi't-Tıbb» еңбегінде де кеңінен көрсетілген (İbn-i Sina, ауд. Anlar, 2023). Түрік ғалымдары зерттеген ортағасырлық медициналық жазба ескерткіштердің бірі, шамамен 1387 жылы жазылған Edviye-i Müfrede еңбегінде түпнұсқа мәтінге талдау жасалынып, мәтін мен сөздіктен тұратын екі бөлімде ауру атаулары және олардың түсіндірмелері қоса берілген (Ishâk bin Murâd, ауд. Canpolat, Önler, 2016). Сонымен қатар, З. Өнлердің «Тарихи медициналық мәтіндер сөздігінде» оннан астам ортағасырлық медициналық жазба ескерткіштердің зерттелу жұмыстарынан жинақталған ауру атаулары мен дәрілік шөптердің атауларына қатысты сөздер қамтылған (Önler: 2019). Османлы тілінде жазылған İlm-i Tıbb қолжазба еңбегін зерттеген H. Ertürk түпнұсқа мәтінде кездесетін ауру түрлері мен олардың түсіндірмелеріне тоқталған (Ertürk, 2018: 379-403). Ауру атауларымен байланысты Л. Майрамбекқызы Ә. Науаидің шығармаларындағы Әмір Темір дәуіріндегі кейбір медициналық терминдерге тоқталып, зерттеу мақаласында ауру атауларымен олардың түсіндірмелерін қоса берген (Майрамбекқызы, 2021:1971-1990). Сондай-ақ, Ескі Анадолыдағы медициналық терминдерге қатысты зерттелген докторлық жұмыстың сөздік бөлімінде ауру атауларымен байланысты мәліметтер жеке көрсетілген (Türkmen, 2006).

Қай қоғамда болмасын, адам өмірі мен денсаулық мәселесі әрқашан маңыздылығын жоймаған, үнемі даму үстінде болатын қоғамның өмір сүру шарттарының басты көрсеткіштердің бірі болып қала береді. Денсаулық жақсы болған жағдайда ғана адам өмірін сапалы әрі толыққанды жалғастырады, бұл өз кезегінде қоғамның, мемлекеттің жалпы адамзат тарихының тұрақты дамуына әсер ететін негізгі фактор екендігін көрсетеді. Сондықтан ғалымдар ғасырлар бойы денсаулықты сақтау және түрлі ауруларды алдын алу үшін, сан алуан зерттеулер жүргізіп келеді. Адам физиологиясы мен психологиясына қатысты зерттеулер ежелгі дәуірден бастау алып, нәтижесінде медицина үздіксіз дамып, жаңа әдістердің пайда болуына жол ашты. Осы тұрғыдан алғанда, әр тарихи кезеңде есімі елге танымал болған шипагерлер өз саласында маңызды еңбектер жазып келді. Солардың бірі Сұлтан ‘Алӣ ал-Хурāсāнӣдің «Дастӯр ал-‘илāж» трактатының шағатай тіліндегі нұсқасы және парсы тілінде жазылған, зерттеушілердің пайымдауы бойынша, түркі тілінен парсы тіліне аударылған, авторы белгісіз «Асрāр ал-атиббā’» шығармасының парсы тіліндегі нұсқасы. Аталған еңбектерде ауруларды емдеу әдістері, қолданылатын дәрі-дәрмектер мен олардың жасалу жолдары және ауру белгілері мен атаулары жайында жан-жақты мәлімет берілген.

Парсы тілінде жазылған «Асрāр ал-атиббā’» («Емшілер сыры») медициналық еңбегін, алғаш зерттеген француз әскери дәрігері, эпидемиолог-ғалым Джозеф Тулузан (Joseph-Desire Tholozan, 1820–1897) болды. Иранда Табӣб Тӯлӯзāн Иӯнāнӣ есімімен танылып, медициналық оқу орындарын ашып, эпидемиология мен хирургия саласында ұзақ жылдар бойы Хаким-башы (حكيم باشي) қызметін атқарған. Иранда парсы, үнді медицинасымен танысып, парсы тілінде зерттелмеген «Асрāр ал-атиббā’» және «Рисāла дар тибб» атты ортағасырлық трактаттарды таныстырады (Theodorides, 1998: 96). Алғаш Тегеранда 1276/1860 жылы және 1963 жылдары Джозеф Тулузанның бастамасымен «Asrār al-aṭibbā’ iā mudjarrabāt īlat Chaġatāiī» (Емшілер сыры немесе» – Шағатай елдерінің емшілік тәжірбиесі» деген атпен басылып шығады. Автор мәтіннің Орта Азия халықтарына тиесілі екенін және хижра жыл санауымен 910 жылы парсы тіліне түрік тілінен аударылғанын анықтаған (Тұяқбаев, 2023: 101).

Парсы әдебиеттерінде «Асрāр ал-атиббā’» деген қысқа атауымен танылған шығармада жалпы саны сексеннен аса түрлі аурудың емдік жолдары мен ауру атаулары, ауруға байланысты ем-дом әдістері баяндалған. Еңбекте ауру түрлерін топтастыруға тырысқанымен жүйелі деуге келмейді. Мысалы: балалар жиі ауыратын ауру түрлері, гинекологиялық аурулар және жұқпалы ауру түрлері. Бас аяғы, шығарма 133 тақырыпшаға жіктелген (Қайранбаева, 2024: 29). Мәтіндегі ауыр және жеңіл ауру түрлерін, денсаулықты күтуге байланысты атауларды жіктеу арқылы олардың жиілігін де анықтауға болады. Солардың ішінде демікпе, бас ауруы, көз ауруы, тері ауруы, шаштың түсуы, суық тию, ішкі құрлыстың ауруы, жүрек ауруы, өкпе ауруы, қояншық ауруы, сынық пен буын аурулары тіпті, ағызаның күш-қуатын арттыру, ішімдікке тәуелділік, шала туылған нәрестеге қолданылатын емдік шаралар туралы мәліметтер кеңінен баяндалады.

Халық медицинасын зерттеуде маңызды орын алатын мұндай еңбектер қазіргі уақытта зерттеушілер тарапынан зерделеніп, сол дәуірдегі денсаулыққа қатысты түсініктер ашылып өзара сабақтастықтары әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Медициналық мәтіндерді талдаудағы маңызды мәселелердің бірі — түпнұсқа мәтіндердегі медициналық терминдердің сөздік қорына қатысты мәліметтерді көрсету. Бұл зерттеулер түркі тілдерінің сөздік қорын, соның ішінде медициналық терминдер тұрғысынан, тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және халық медицинасының тарихын зерделеп, мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін көрсетуге үлкен үлесін қосады.

Ескі түсінік бойынша, адам денесі ғаламды құрайтын төрт түп негізге (anâsır-ı erbaa) сәйкес келетін төрт элементтен тұрады. Адам ағзасында ауа, топырақ, су және отқа (anâsır-ı erbaa) сәйкес келетін қан, қара өт, қақырық және сары өттің адам денесіндегі тепе-теңдігі адам бойындағы денсаулықтың жағдайына тікелей әсер етеді. Адам ағзасындағы бұл

сұйықтықтардың арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуы ағзаның ауруына себеп болады. Ауруды емдеу үдерісі ағзадағы кемшіліктер мен артық заттарды теңестіріп, сұйықтықтардың бұзылған тепе-теңдігін қалпына келтіруге көмектеседі (Türkmen, 2006: 23).

Ежелгі медициналық еңбектерде микробтар белгісіз болғандықтан, барлық аурулар ағзадағы сұйықтықтардың тепе-теңдігінің бұзылуымен түсіндіріліп, науқастың дертін белгілеріне қарай анықтау барысында қандай сұйықтықтың жетіспейтінін немесе артық екендігін бақылау маңызды көрсеткіштердің бірі болған. Осыған байланысты Өнлер былай дейді: «Адам ағзасын құрайтын элементтердің ыстық, суық, ылғалды және құрғақ сипаттамалары өсімдіктерде, тағамдарда және басқа да заттарда кездеседі. Ежелгі медицинада дәрігер ауруды анықтау кезінде қай элементтің жетіспейтінін немесе артық екенін білуі, сондай-ақ барлық элементтердің қасиеттерін түсінуі қажет болды. Осыған сүйене отырып, емдеу әдісін де таңдап отырған» (Önler, 1998: 157-168). Сондай-ақ, ежелгі медицина түсінігінің ізгілігі туралы ahlat-ı erbaa ұғымы, аурулардың себептерін және оларды емдеу әдістерін түсіндіруде XIX-ғасырға дейін күшін жойған жоқ. Ahlat-ı Erbaa концепциясының негізі ежелгі гректердің гуморальдық (төрт сұйықтық) идеясына негізделген. Бұл түсінік медицинаның негізін салушы Гиппократтан (б.з.д. 460-390 ж.) бастау алады (Uzel, 2000: 8-11).

Көшпелі халықтардың емдік дәстүрін зерттеуде ерекше орын алатын Сұлтāн ‘Алī ал-Хурāсāнīдің «Дастӯр ал-‘илāж» еңбегінде Алла тағаланың адам баласына сынақ үшін мыңнан астам ауру түрін жібергендігін және адамзат үшін жіберілген үш түрлі ажалдың сипатын айта келіп, әр дертке дауа болатын амалдардың басы Алла тағалаға дұға жасап, садақа беру деп түсіндірген. Автор аурудың түрлерін науқастың өңіне, көңіл-күйіне қарау арқылы анықтаған. Тамыр ұстау арқылы жүрек қағысын, денедегі сұйықтықтардың себебінен болған ауру түрлерін түсіне, иісіне, мөлшеріне қарай анықтап отырған (Қыдырбаева, 2022: 36-45). Мұнда діни-наным сенімдердің басымдылығы мен адамзаттың құдайға деген сеніміне селкеу түсірмеу жайын да баяндайды.

Ал моңғол халықтары мен буряттардың дәстүрлі дүниетанымы бойынша, кез келген ауру- адамның басқа әлеммен қарым-қатынасының теріс салдары болып есептелген, яғни құдайлар мен рухтар әлемінің өзара әрекеттесуін реттейтін тыйымдардың бұзылуы нәтижесінде адамдар науқасқа шалдыққан деп сенген. Осы орайда ауруларды екі түрге бөліп қараған: алғашқысы аурудың себебі адамдарға түсінікті болған - жеңіл ауру түрлері. Оған денедегі жарақат, сүйектің сынуы және суық тию сияқты ауру түрлерін жатқызған. Екіншісі адамдарға себебі беймәлім болған ауруларға - ауыр және жұқпалы ауру түрлерін жатқызған. Мұндай ауру түрлеріне қызба, шешек, күйдіргі, оба, қояншық, жыныстық жолмен жұғатын ауру түрлері және сал ауруын жатқызған (Sodnompilova, Bashkuev, 2015:3).

Қазіргі медицина мен халық емшілігінің адам бойындағы кеселді анықтауға байланысты айырмашылықтарын ғалымдар былай түсіндіреді: «Заманауи медицина аурудың себебі мен салдарын өзара байланыстыратын нақты және ғылыми білімге негіздесе, халық медицинасы керсінше өмір сүру арқылы қол жеткізген нәтижелерге негізделген сенімдер мен тәжірибелерге сүйенген. Ауруды анықтау дін/сиқыр және ғылым/рационализм дихотомиясы аясында талқыланған (Kaplan, 2011:151).

Талқылау

Ауруды қабылдау және оны емдеу жолдары әр қоғамда әртүрлі болған. Зерттеу нысанына алынған еңбекте ауру түрлерін адамның дене мүшелеріне немесе аурудың ауыр және жеңілдігіне қарай топтастыруға болады.

Бас ауруымен байланысты **şaqīqa** (31b/2): < араб. қазақ тілінде *сақина* деп аталатын ұстамалы бас ауруы (ҚӘТС, 2011: 557). Басқа қолжазба еңбектеріндегі сөздіктерде шекеден басталатын аурудың бір түрі, бас пен беттің бір жақ бөлігінің ауруы (Kâmûs III 908). Ысқāқ бин Мурāдтың «Едвие-и Мүфреде» еңбегінде *‘...ve tuluŋ ağrısına ki şaḳīḳa derler’* [...шекенің ауырғанына сақина дейді] (Edv 40b/7, Önler, 2019:188). Ибн Синаның «Дәрігерлік ғылымның

ережелері» еңбегінде қан тамыр мен денедегі зиянды газдар мен секрецияның себебінен болатын бас ауруы ретінде сипатталған (İbn-i Sina; ауд. Anlar, 2023: 307).

Тамақ ауруымен байланысты **yötel** (13b/7): тыныс жолдары қабынғанда пайда болатын ауру; тұмау; тыныс жолы қабынып күркілдеу (ҚӘТС, 2011: 519). Васильевтің еңбегінде жөтелдің жеке ауру түрі ретінде емес, түрлі аурулардың салдарынан пайда болатынын айта келіп, оған қолданылатын ем-домның да әртүрлі екендігін алға тартады (Васильев; Әбдіраман, 1902; 1999: 140).

Мәтінде көз ауруларына қатысты **şebkör** (14a/2, 32a/5, 40a/1, 50b/6): ақшам соқыр мед. < грек. Hemera-түн, alaos- соқыр, ops- көру > көздің жарық жеткіліксіз жағдайда ымырт жабылып, қараңғы түскен кезде, түнде нашар көруі (ҚӘТС, 2011: 287). Стейннің сөздігінде şeb-kūr: gece körlüğü, tavukkarası [түнде көрмеу, никталопия] şeb < F. şeb ‘түн’ (Stein: 729); kūr < F. ‘kör’(Stein: 1060). Хаджы Пашаның «Мүнтахаб-и шифā» еңбегінде şeb-kūr göz тіркесінде қолданылған (МŞ 47b., Önler, 2019:190). Бұл дерттің белгісін көздегі сұйықтықтың азаюы немесе асқазан және мидың тұтылуы сияқты көруге әсер ететін факторлардың әсерінен болатындығы айтылады (İbn-i Sina, ауд. Anlar, 2023: 332). **közige aq tüş-** (16a/1, 16a/7): катаракта, көз бұршағының бұлдырап, қарауытып ағаруымен сипатталатын көз ауруы (ҚӘТС, 2011: 464). Көздің көру қабілетінің деңгейі катарактаның көз қарашығын жабуына байланысты болып, көруге кедергі келтіреді. Егер толықтай жауып қалса, көру қабілеті мүлдем төмендейді (İbn-i Sina, ауд. Anlar: 2023: 333). Көз ауруы ретінде **köz ḫīre** немесе **közi tīre** (16a/5) < түрк.+ парс. (32a/5, 48a/4, 51b/1): көзі бұлдырау, анық көрмеумен байланыстырылады. Осыған ұқсас көз аурулары бөлімінде **ala** (40a/2, 42a/3,4) аурумен байланысты тіркесте кездеседі. Бұл сөзді теріге түскен дақ ретінде де қарастыруға болады, алайда мәтінде көз аурулары арасында кездескендіктен бұл көз ауруы ретінде қарастырылды. Осыған ұқсас **alalıq**: түрік тілінің сөздігінде *көздің бұлдырып көруі* ретінде берсе (Derleme Sözlüğü, 1968:7), **alalıq** < түрк: ақтаңдақ < a:la: *ала түсті, ала, дақ* (EDPT, 1972: 138) деп аурудың денедегі сипатына қарай берілген (Dilçin 1983; 7).

Құлақ ауруымен байланысты **ker** (14a/7): қазақ тілінде құлағы жақсы естімейтін немесе мүлдем естімейтін, саңырау мағынасында қолданылатын *керең* (ҚӘТС, 2011: 651) сөзінің баламасы ретінде қарастыруға болады. Мәтінде *саңырау* **saġruġulıq** (35a/7) түрінде кездеседі. Этимологиялық сөздіктерде sıŋar, saŋır немесе *saŋrav* түрінде тарихи түркі тілдерінде қолданылғандығы айтылады. Сөздің түбірі *жалғыз, екі жақтың біреуі, бір жұптың біреуі* мағынасында жұмсалатын saŋar ~ sıŋar сөзімен байланыстырып, sağır (< saŋır, <saŋar) *жалғыз құлақты* мағынасымен ұштастырып, *естімейтін* ұғымында жұмсалған деп есептейді (Eren, 1999:348). Тағы бір жерде ауруды сипаттау түрінде **qulaqı sançıp ağrı-** (52b/3-4): *құлақтың шаншып ауруы* деп береді.

Денеге шыққан жара және тері ауруларына қатысты **qotur** (15a/7): адамдар мен жануарлардың денесіне шығатын жұқпалы қышыма ауру (ҚӘТС, 2011:152). **ḥaşba** (17b/8,18a/1): *қызылша ауруы* < араб. денеде пайда болатын бөртпенің бір түрі, түркі тілінде *қызамық/қызылша* деп аталады (Kâmûs II 109), МŞ 33a, 131b, 134b; Tuhf 26b. (Önler, 2019: 78). Қызылша сияқты емделу жолы бірдей **çiçeg** (27b/9): *шешек ауруы* (МŞ 33a, 131b, 136a). Өнлердің түсіндірмесінде бөртпенің немесе қызылшаның күлдіреуінен шығады дей келе екеуінің емі бір екенін айтады (Önler, 2016: 121). Шешек ауруы қышып басталып, иненің басындай бөртпелер шығып, ішіне сары су жиналып, жараға айналғаннан кейін өліктенеді. Егер жаралар жасыл түске айналса, өлім қаупіне айналады (İbn-i Sina, ауд. Anlar, 2023: 427). Адам денесіне бөртіп, күлдіреп ұйыса шығатын жұқпалы ауру. Мұнда екі түрі: жел немесе ұшпа шешекпен көбіне балалар ауырады; соңғысы ең ауыр түрі - қара шешек (ҚӘТС, 2011: 355). **zaḫm** (29b/1): *жара, соққы* < парс. zaḫm (Stein, 611). Edv 14b; МŞ 102a (Önler, 2019: 229). Қазақ тіліндегі мағынасы *кесір немесе залал* (ҚӘТС, 2011: 59). **cerāḥet** (29a/7): *ірің, жара* < араб. cerāḥat (Devellioğlu, 1995:134). **çil** (37b/5): *бетке шыққан кішкентай дақтар, секпілдер* (HS 29b). Диуани лұғат-ат түркте *көгерген және соққы алғаннан қалған із және сұрықсыз,*

секпіл ұғымында кездеседі (Atalay, 1999:153). Бас терісіне шығатын, шаштың өсуін тоқтататын *таз* тері ауруы мәтінде **şora (bolġan) taz** (47a/2) түрінде сипатталып берілген. Диуани лұғат-ат түркте *тоқыр, даз, тақыр, мүйіссіз қой, тақыр жер* деп сипатталады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде екі түрлі мағынасы берілген: 1. басқа түсетін жұқпалы жара; 2. мед. < ағыл. calvities > негізінен бастағы шаштың сиреуі, кей жағдайда терінің жекелеген бөліктеріндегі түктердің толықтай түсіп қалуы түрінде болатын ауру (ҚӘТС, 2011: 610). Осы тіркестегі **şora** қазіргі қазақ тіліндегі *шор* сөзімен баламалас: денедегі қатып қалған түйін, ісік, беріш (ҚӘТС, 2011: 402). Қыпшақ тілінің сөздігінде *ауру* баламасында *çor* түрінде кездеседі (Toparlı, 2007: 53). Сонымен қатар, *şor* сөзінің баламасын шағатай тілінің сөздігінде < парс. *тұзды, ащы, қышқыл* мағынасында көрсетеді (Teres, 2007: 347).

Денедегі суықпен байланысты **quyaŋ** (9a/9): мед. < лат. radikula > жұлын, нерв талшықтарының зақымдануынан болатын бел ауруы (ҚӘТС, 2011: 467). Тағы бір сөздікте *құяң үзу* тіркесі арқылы берілген. «құяң»: ертеде қазақ емшілері бұлаулау, шету, құяң үзу, уқалау, теріге салу, жынға малу секілді тәсілдермен ауруларды сауықтырған (Қалиев, 2014:381). Тыва тілінде қуяң: буын қуалаған ревматизм (Пальмбах, 1955: 254). Сонымен қатар, аузыекі тілде *құяң жел* тіркесі *шаншу* немесе *шаншу қадалу* мағыналарында қолданылады. **sançıq** (66b/9, 67a/3): суыққа ұшыраудан болатын сырқат, науқас (ҚӘТС, 2011: 241). ṣancu: шаншу; *сал.* buru; *қар.* sançmak < sancıġ (EDPT, 1972: 835; Önler, 2019: 166).

Ортағасырлық мәтіндерде bāṣūr түрінде де кездесетін дененің әр жеріне шығатын сүйел және геморрой (көтеу) мағынасында жұмсалатын **nāṣūr** (12b/5): < араб. геморрой; көз айналасы мен түрлі органдарда пайда болатын суланған жара (Önler, 2019:144). Өнлер басқа сөздіктерге сілтеме бере отырып, бұл сөздің мағынасын bevāsīr сөзімен салыстырады: bāṣūr < араб. nāṣūr: көз айналасына және тіс етіне шығады; haval-i makadda деп аталады; ісінген жердің тесілуі, емі жоқ жарадан пайда болады; тб. (Kâmûs, II 703-704). **mudur** (22b/8, 30a/9): қырғыз тіліндегі бүдүр: кішкентай бөртпе (Юдахин, 1985:165) мағынасында жұмсалған.

Адам психологиясымен байланысты **tilbe** (42a/4; 12a/7): жынды (Ünlü, 2012:592). Көне түркі сөздігінде tilfe, tilve (Gemalmaz,1988: 84); көне ұйғырда tilfä (Caferoğlu, 1968: 239), тарихи қыпшақ тілінің сөздігінде deli: *сал.*telü, delü (Toparlı, 2006: 269); хорезм және Алтын орда тілінің сөздігінде telwe: *сал.* tėlbe, tilbe, telbe (Ünlü, 2012: 581); қазіргі түркі тілдерінде әзер. déli, башқұр. divana/tili, қаз. делiқұлы, қырғ. deli/delbe, өзб. telbé/cinni, татар. tili/divana, түркм. dé:li, ұйғ. té:lli/té:lvé: (Ercilasun, 1991: 156-157). **uçuq** (4b/2): uçuḳ эпилепсия, қояншық, зияндас (Önler, 2016:190). **unutqaq** (22b/1): unutsaḳlıḳ: unutkanlık *сал*. *Nisyān қар*. *Unıtġan* ұмытшақ (Önler, 2019: 212). Хорезм және Алтын орда тілінің сөздігінде unutsalıḳ (Ünlü, 2012: 626). **ṣara'** (37b/2, 41b/7): < араб. ṣar' қояншық ауруы (Önler, 2019: 166).

Ішкі органдармен байланысты ауру атауларынан **qulınç (6b/9):** qulunc < араб. K1ulenc, k1ulınc асқазанға қадалатын қатты шаншу (Önler, 2019:113); іштің кебуі, ішке ауа/газ жиналып қалғаннан пайда болатын шаншудың бір түрі (Önler, 2016:156); османлы сөздігінде ḳulunç: асқазанның ауруы, асқазанда пайда болып иықтың жоғарғы жағы мен дененің ауруы (Develioğlu, 1995: 630). **qabıẓ** (34b/4): ішқатпа; ḳābıż, ḳabż < араб. іштің кебу, ішқатпа (Önler, 2016: 147). **istisqā-i laḥm** (32a/2, 60a/4, 62b/4-5): < араб. istisḳā-yı laḥmī беріш, бауыр циррозының бір түрі (Önler, 2019: 92). Шамадан тыс ет пен газдың әсерінен пайда болатын цирроз ауруы (Türkmen, 2006: 211). **istisqā-i zaqqı** (60a/3): żīḳḳī цирроз ауруының бір түрі *сал*. ṭablī, istisḳā-yı ż. (Önler, 2016: 201). Мәтінде бұл аурудың белгісін *ісіну* деп көрсеткен (60a/4, 60b/7). **yelgezik** (41a/7): yėl – асқазанның ісінуі, ревматизм, сарсық (Önler, 2019: 196).

Жұқпалы ауру түрлеріне байланысты **bezgek (**31b/7): мед. < итал. malaria > денені қалшылдатып, бір суытып, бір қыздырып, дірілдетіп басталатын жұқпалы ауру (ҚӘТС, 2011:189). Көне түркіде bezik – дірілдеу (Gemalmaz,1988: 14); қыпшақ тілінің сөздігінде bezgek: қатты қызу (Toparlı, 2007:29). **ala** (40a/2): alalıḳ - алапес *сал.* baraṣ < a:la: 'parti-coloured, dappled, mottled, spotted, blotchy' (EDPT, 126; Önler, 2019: 16). Қазақ тілінде алапес: мед. <грек. Lepra> лепра микробактериясы туғызатын созылмалы жұқпалы ауру (ҚӘТС, 2011: 369).

Әйел адамның бедеулігі және ер адамның жыныстық ауруларымен байланысты **tolġaq** (20a/9): адам мен жан-жануарлардың туу алдындағы ішті қатты бүріп, құрсақ, арқа еттері жиырылып ширап, қинайтын физиологиялық үрдіс (ҚӘТС, 2011: 235). Көне ұйғырда tolġaḳ: ауру, қиналу, ыздырып, шаншу (Caferoğlu, 1968: 245). **tuġmaslıq** (39a/2): қазіргі қазақ тілінде бедеулік: кәмілетке толған әйел не еркек ағзасының ұрпақ бермеуі, ұрықтанбаушылық, ұрпақсыздық (ҚӘТС:186).

Дене қызуының көтерілуіне байланысты **ḫarāret** (33b/1): денедегі ыстық, < араб. ḥār < harr, ḥarāret: ыстыққа айтылады, суыққа қарсы (Önler, 2019:77). ḫarāret (араб): ыстық; ḥarārat (араб.): қызу (Teres, 2007: 143).

Мәтінде қазақ тіліндегі *науқас* немесе *ауру* мағынасында **sökel** (12b/9; 12a/1): < *түр*. ауру (ДЛТ, КТ) (<sök-e-l Clauson 1972: 820) сөзі кездеседі. Диуани лұғат-ат түркте оғыз түркі тілінде *ауру* мағынасында қолданылғаны туралы айтылады (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 170). Алайда Clauson М. Қашқаридің оғыз түркілеріне тән деген тұжырымына күмән келтіреді. Себебі хақан түркі тілінде sökel *ауру* түрінде қолданылуымен қатар, шағатай тілінде *ауру* немесе *көтерем*, османлы тілінде *ауру*, хорезм түркі тілінде *ауру*, қыпшақ түркі тілінде söke:l түрінде кездескен (Clauson, 1972: 820). Бұл сөз әрі зат есім, әрі сын есім түрінде қолданылған. Көне ұйғыр сөздігінде *есінен танып қалу* түрінде сипаттаған (Caferoğlu, 2015: 209). Ал түрік тілінің сөздігінде бірнеше мағынада береді: 1. қызудың жоғарлауы, дене қызуын тудыратын ауру; 2. әлсіз, дәрменсіз; 3. іш сүзек; 4. өкпе қабынуы; 5. мүгедек; 6. қауіпті тұмау; 7. ауруға берілетін тағам (Derleme Sözlüğü, 1968: 3675).

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде шығармадағы ауру атаулары анықталып, олардың тарихи және қазіргі түркі тілдеріндегі семантикалық мағыналары салыстырылды. Көптеген ауру атауларының кірме сөздер арқылы жасалғандығы анықталды. Солардың ішінде ең кең таралғаны араб тілі негізінде жасалған ауру атаулары деуге болады. Түркі негізді ауру атауларының қазіргі түркі тілдерінде әлі қолданысқа ие екендігін *жөтел, көзге ақ түсу, керең, қотыр, шешек, құяң, шаншу, таз, ұшық, ұмытшақ, безгек, алапес, деліқұлы* сияқты атаулардан байқауға болады және қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген ауру атаулары мағыналық өзгеріске ұшырамастан сол күйінде қолданылып келгендігі анықталды. Дегенімен кейбір сөздердің қазақ тілінде семантика жағынан өзгеріске ұшырағанымен басқа түркі тілдерінде мағынасын сақтап қалған. Солардың бірі қырғыз тілінде *кішкентай бөртпе* ретінде қолданылатын *бүдүр* сөзі мәтінде mudur түрінде кездеседі. Мұнда сөз басындағы /б/ > /м/ өзгеруі мүмкін болғандықтан *mudur* сөзінің баламасы ретінде *бөртпе* сөзі таңдалды. Әрине бұл сөзге қатысты мына бір болжамды келтіруге болады: араб тілінде *müdirr* – денеден сұйықтықтың шығуы <Ar. derr > müdirr ‘сүт, қан, зәр және басқа сұйықтықтардың организмнен шығуы’ Sami 1313. (Önler, 2109: 139). Алайда мәтінде семантикалық және жазылуы жағынан сәйкес келмейтіндігін көруге болады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі ерінге шығатын *ұшық* мәтінде қояншық ауруымен байланысты қолданылады. Кейбір ғалымдар түркі тіліндегі uç- етістік түбіріне –(u)k жалғану арқылы жасалған деп пайымдап, *қояншық* ауруы ұстаған кезде есінен танып қалуына байланысты аталған деп есептейді. Сонымен қатар, беттің әрінің кетуін, бозаруын да осылай атаған (Türkmen, 2006: 288). Қазақ тіліндегі *кер* мәтінде *керең, мүкіс, тосаң* мағынасында жұмсалған. Қазақ және тыва тілінен басқа, түркі тілдерінде қолданылмайтын *құяң* сөзі де осы мәтінде бір-екі жерде кездеседі. Анықталған ауру атауларымен қатар, kedūdāne (32a/2); qarakezik (33b/6, 40a/8); sarıġ qart (37b/6); sefal (40b/3) сияқты ауру атауларының баламалары әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Көшпенді халықтардың этномедицинасы, «Асрāр ал-атиббā’» және «Дастӯр ал-‘илāж» сияқты әр аймаққа тән қолжазба мәтіндері ғалымдар тарапынан зерттеліп, өмір сүру салтымен

өзара етене қайнасып, күні бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Заманауи медицина себеп-салдарлық байланыстарға негізделіп, ғылыми дәлелдер мен нақты білімді талап ететін болса, дәстүрлі медицинада керсінше, логикалық және ғылыми түсініктердің орнына өмір тәжірибесі мен наным-сенімдер маңызды рөл атқарып келген. Қорыта айтқанда, зерттеу жұмысының тағы бір маңызды жағы, түпнұсқа мәтіндердегі медициналық терминдердің сөздік қорына қатысты мәліметтерді көрсетумен ерекшеленеді. Мұндай зерттеулер түркі тілдерінің сөздік қорын, соның ішінде медициналық терминдер тұрғысынан тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және халық медицинасының тарихын зерделеп, мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін көрсетуге үлкен үлесін қосады. Зерттеу мақаласы AP19675139 Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұралары: «Таңсӯқ-нāме Илхāнӣ», «Асрāр ал-атиббā'» гранттық жоба негізінде жүргізілген зерттеу материалдары негізінде жүзеге асырылды.

Әдебиеттер:

Алдашев, Әлімханов, 1992 – *Алдашев, А., Әлімханов, Ж.* Қазақтың халық медицинасының құпиясы. Алматы: Қазақстан, 1992. b.159.

Atalay, 1985 – *Atalay, B.*, Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. I. Ankara: TDK, 1985. s. 530.

Atalay, 1985 – *Atalay, B.*, Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. II. Ankara: TDK, 1985. s. 366.

Atalay, 1999 – *Atalay, B.*, Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. III. Ankara: TDK, 1999. s. 452.

Әбдірахман, 1999 – *Әбдірахман, Ө.* Қазақтың қара емдері. Алматы: Атамұра, 1999. б.152.

Васильев, 1902 – *Васильев, А.* Народные способы и средства, употребляемые при лечении болезни киргизами Тургайской области. Тургай: Тургайская областная Типо-литография, 1902. с. 25.

Gemalmaz, 1988 – *Gemalmaz, E*. Eski Türkçenin Lügati. 2.Baskı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No28. 1988. s. 53.

Derleme Sözlüğü 1968 – Derleme Sözlüğü / Der. Aksoy Ö.A. vb. 12 Cilt. Ankara: TDK 1968. s. 4842.

Devellioğlu, 1995 – *Devellioğlu, F.* Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. Ankara: Aydın Kitabevi, 1995. s. 117.

Dilçin, 1983 – *Dilçin, C.* Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara: TDK. 1983. s. 352.

Ercilasun, 1991 – *Ercilasun, A.B.* Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991. s. 1685.

Eren, 1999 – *Eren, H.* Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1.Baskı. Ankara: Bizim Büro Basım Evi s.152.

Ertürk, 2018 – *Ertürk, H*. Tabib Muhammed Bin Hasan'ın İlm-İ Tıbb Adlı Eseri: İçeriği, Tıbbî Terminolojisi ve Kelime İstatistiği // Journal of Turkish Language and Literature. Volume:4 , Issue:2, Spring, (379-403) 2018. s. 379-403.

Caferoğlu, 1968 – *Caferoğlu, A.* Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968. s. 320.

İbn-i Sina, 2023 – *İbn-i Sina., ayd. Anlar, Ö.* El Kanun fi't-Tıbb. Tıp Prensipleri. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023. s. 573.

Canpolat, Önler, 2016 – *Canpolat M., Önler, Z.* Ishâk bin Murâd Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük). 2. Baskı. Ankara: TDK, 2016. s. 347.

Clauson, 1972 – *Clauson. Sir G.* An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. (EDPT). Oxford, 1972. p. 990.

Kaplan, 2011 – *Kaplan, M*. Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi // Millî Folklor, Yıl 23, Sayı 91. 2011. s. 151-156.

Kayranbayeva, Shadkam, Tuyakbayev, 2024 – *Kayranbayeva, N., Shadkam Z., Tuyakbayev, O.* Medicinal Plants in Medieval Treatises: Medicinal Properties, Application, Description // Bulletin – Orientalism KazNU, N4 (111), 2024. p. 25-32

Қазақ әдеби..., 2011 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі, (ҚӘТС). 15 томдық. 2-басылым, 2011.

Қалиев, 2014 – Қалиев, Б., Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. s. 728.

Қыдырбаева, 2022 – *Қыдырбаева Y.T.* «Дастӯр ал-‘илāж» трактатында кездесетін ауру түрлері // «Далалық медицина: деректері, тарихы, қолданылуы, ұғымдары мен терминдері» халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы / жауапты ред. З.Шадкам, Алматы: 2022. 36-45б.

Horasani S.A. – *Horasani S.A.* Dastur Iladzh. Leghzu: matbaa name medshi nul

Mairambekkyzy, 2021 – *Mairambekkyzy, L.* Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerine Göre Timurlular Dönemine Ait Bazı Tıbbî Terimler // Turkish Studies – Language. 16(3). 2021. s. 1971-1990.

Önler, 1998 – *Önler, Z.* 14-15. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Söz varlığı, Kebikeç, Yıl:3, б.:157-168.

Önler, 2019 – *Önler, Z.* Tarihsel Tıp Metinler Sözlüğü. Ankara: TDK, 2019. s. 235.

Пальмбах, 1955 – *Пальмбах, А.* Тыва-орус словарь. Москва: Күрүнениң даштыкы болгаш национал словарьлар үндүрер парлалга чери, 1955. s. 723.

Sodnompilova, Bashkuev, 2015 – *Sodnompilova, M., Bashkuev, V.* Diseases and their origins in the traditional worldview of Buryats: folk medicine methods // Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines // N46. 2015. p. 1-13. URL: https://journals.openedition.org/emscat/2510

Teres, 2007 – *Teres, E*. Çağatayca Sözlük. YTÜ – TDE, 2007. s. 411.

Toparlı, Vural, Karaatlı, 2006 – *Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R*. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. 2. Baskı. Ankara: TDK, 2006. s. 338.

Ṭūlūzān, Iūnānī, 1383 – Ṭūlūzān, Iūnānī. Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt Īīlat Chaġatāiī. Ṭehrān: Muassase-ie muṭāla'āt-e tarīkh, ṭibb-e islāmī. 1383. s. 101.

Тұяқбаев, Шадкам, Қайранбаева, 2023 – *Тұяқбаев, Ө., Шадкам, З., Қайранбаева, Н.* Ортағасырлық түркі медицинасының парсы тіліндегі мұрасы - «Асрāр ал-атиббā' // ҚазҰУ Шығыстану сериясы, №4 (107). 2023. 97-104 б. https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.010

Türkmen, 2006 – *Türkmen, S.* Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri /Kırıkkale Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi, 2006. s. 419.

Uzel, 2000 – *Uzel, İ.* Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri. Ankara: TTK Yay. 2000. s. 450.

Ünlü, 2012 – *Ünlü, S.*, Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012. s. 716.

Юдахин, 1985 – *Юдахин, К.К.* Киргизско- русский словарь. 1-книга. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской энциклопедии, 1985. s. 503.

References:

Aldaşev, Älimxanov, 1992 – Aldaşev, A., Älimxanov, J. Qazaqtıñ xalıq medïcïnasınıñ qupïyası. [The secret of Kazakh folk medicine]. 1992. Almatı: Qazaqstan, b.159. (in Kaz).

Atalay, 1985 – Atalay, B., Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. [Divanu Lugat-it-Turk Translation]. 1985. I. Ankara: TDK, s. 530. (in Tur).

Atalay, 1985 – Atalay, B., Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. [Divanu Lugat-it-Turk Translation]. 1985. II. Ankara: TDK, s. 366. (in Tur).

Atalay, 1999 – Atalay, B., Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. [Divanu Lugat-it-Turk Translation]. 1999. III. Ankara: TDK, s. 452. (in Tur).

Äbdiraxman, 1999 – Äbdiraxman, Ö. Qazaqtıñ qara emderi. [Kazakh black magic]. 1999. Almatı: Atamura, p.152. (in Kaz).

Vasil'yev, 1902 – Vasil'yev, A. Narodnyye sposoby i sredstva, upotreblyayemyye pri lechenii bolezni kirgizami [Traditional methods and means used in the treatment of the disease by the Kyrgyz of the Turgai region]. 1902. Turgayskoy oblasti. Turgay: Turgayskaya oblastnaya Tipo-litografiya. s. 25. (in Rus).

Gemalmaz, 1988 – Gemalmaz, E. Eski Türkçenin Lügati. [Dictionary of Old Turkish]. 1988. II.Baskı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No28. s. 53. (in Tur).

Derleme Sözlüğü 1968 – Derleme Sözlüğü [Compilation Dictionary]. 1968. / Der. Aksoy Ö.A. vb. 12 Cilt. Ankara: TDK. s. 399. (in Tur).

Devellioğlu, 1995 – Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. [Ottoman-Turkish Encyclopedic Dictionary]. 1995. Ankara: Aydın Kitabevi. s. 117. (in Tur).

Dilçin, 1983 – Dilçin, C. Yeni Tarama Sözlüğü. [New Search Dictionary]. 1983. Ankara: TDK. s. 352. (in Tur).

Ercilasun, 1991 – Ercilasun, A.B. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. [Comparative Dictionary of Turkish Dialects]. 1991. Ankara: Kültür Bakanlığı. s. 1685. (in Tur).

Eren, 1999 – Eren, H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. [Etymological Dictionary of Turkish Language]. 1999. 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Basım Evi s.152. (in Tur).

Ertürk, 2018 – Ertürk, H. Tabib Muhammed Bin Hasan'ın İlm-İ Tıbb Adlı Eseri: İçeriği, Tıbbî Terminolojisi ve Kelime İstatistiği. [Doctor Muhammed Bin Hasan's Work Named "İlm-i Tıbb": Its Content, Medical Terminology and Word Statistics]. // Journal of Turkish Language and Literature. Volume:4 , Issue:2 , Spring, (379-403) 2018. s. 379-403. (in Tur).

Caferoğlu, 1968 – Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. [Old Uyghur Turkish Dictionary]. 1968. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 320. (in Tur).

İbn-i Sina, 2023 – İbn-i Sina., ауд. Anlar, Ö. El Kanun fi't-Tıbb. Tıp Prensipleri. [Al-Qanun fi't-Tıbb. Principles of Medicine]. 2023. Ankara: Eski Yeni Yayınları, s. 573. (in Tur).

Canpolat, Önler, 2016 – Canpolat M., Önler, Z. Ishâk bin Murâd Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük). [Ishak bin Murad Edviye-i Mufrede (Text-Dictionary)]. 2016. 2. Baskı. Ankara: TDK, s. 347. (in Tur).

Clauson, 1972 – Clauson. Sir G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. p. 990.

Kaplan, 2011 – Kaplan, M. Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi. [The Origins of Folk Medicine: The Relationship Between Religion and Magic, from Diagnosis to Treatment]. // Millî Folklor, Yıl 23, Sayı 91. 2011. s. 151-156. (in Tur).

Kayranbayeva, Shadkam, Tuyakbayev, 2024 – Kayranbayeva, N., Shadkam Z., Tuyakbayev, O. Medicinal Plants in Medieval Treatises: Medicinal Properties, Application, Description // Bulletin – Orientalism KazNU, N4 (111), 2024. p. 25-32.

Qazaq ädebï..., 2011 – Qazaq ädebï tiliniñ sözdigi. [Dictionary of the Kazakh literary language]. 2011. 15 tomdıq. 2-basılım. (in Kaz).

Qalïev, 2014 – Qalïev, B., Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi. [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. 2014. Almatı: Memlekettik tildi damıtw ïnstïtwtı, s. 728. (in Kaz).

Qıdırbaeva, 2022 – Qıdırbaeva Ü.T. «Dastūr al-'ïlāj» traktatında kezdesetin awrw türleri. [Types of diseases found in the treatise "Dastur al-'ilaj"]. // «Dalalıq medïcïna: derekteri, tarïxı, qoldanılwı, uğımdarı men termïnderi» xalıqaralıq ğılımï-praktïkalıq konferencïya jïnağı / jawaptı red. Z.Şadkam, Almatı: 2022. 36-45b. (in Kaz).

Horasani S.A., (1301). Dastur Iladzh. Leghzu: matbaa name medshi nul. (in Chag.)

Mairambekkyzy, 2021 – Mairambekkyzy, L. Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerine Göre Timurlular Dönemine Ait Bazı Tıbbî Terimler. [Some Medical Terms of the Timurid Period According to the Works of Ali Şir Nevâyî]. // Turkish Studies – Language. 16 (3). 2021. s. 1971-1990. (in Tur).

Önler, 1998 – Önler, Z. 14-15. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Söz varlığı. [Vocabulary of 14th-15th Century Turkish Medical Texts]. 1998. Kebikeç, Yıl:3, б.:157-168. (in Tur).

Önler, 2019 – Önler, Z. Tarihsel Tıp Metinler Sözlüğü. [Dictionary of Historical Medical Texts]. 2019. Ankara: TDK, s. 235. (in Tur).

Pal′mbah, 1955 – Pal′mbah, A. Tyva-orus slovar′. [Tuva-Russian dictionary]. 1955. Moskva: Kürüneniň daštyky bolgaš nacional slovar′lar ündürer parlalga čeri, s. 723. (in Rus).

Sodnompilova, Bashkuev, 2015 – Sodnompilova, M., Bashkuev, V. Diseases and their origins in the traditional worldview of Buryats: folk medicine methods // Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines // N46. 2015. p. 1-13. URL: https://journals.openedition.org/emscat/2510

Teres, 2007 – Teres, E. Çağatayca Sözlük. [Chagatai Dictionary]. 2007. YTÜ – TDE, s. 411. (in Tur).

Toparlı, Vural, Karaatlı, 2006 – Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. [Kipchak Dictionary]. 2006. 2. Baskı. Ankara: TDK, s. 338. (in Tur).

Ṭūlūzān, Iūnānī, 1383 – Ṭūlūzān, Iūnānī. Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt Īīlat Chaġatāiī. Ṭehrān: Muassase-ie muṭāla'āt-e tarīkh, ṭibb-e islāmī. 1383. p. 101. (in Fars).

Tuyaqbaev, Şadkam, Qayranbaeva, 2023 – Tuyaqbaev, Ö., Şadkam, Z., Qayranbaeva, N. Ortağasırlıq türki medïcïnasınıñ parsı tilindegi murası - «Asrār al-atïbbā'. «Asrār al-atibbā'» – the heritage of medieval turkic medicine in the persian language] // QazUU Şığıstanuw serïyası, №4 (107). 2023. 97-104 b. https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.010 (in Kaz).

Türkmen, 2006 – Türkmen, S. Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri. [Medical Terms in Old Anatolian Turkish]. /Kırıkkale Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Doktora Tezi, 2006. s. 419. (in Tur).

Uzel, 2000 – Uzel, İ. Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri. Ankara: TTK Yay. 2000. s. 450. (in Tur).

Ünlü, 2012 – Ünlü, S., Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü. [Ancient Medical Instruments Found in Anatolia]. 2012. Konya: Eğitim Yayınevi, s. 716. (in Tur).

Ûdahin, 1985 – Ûdahin, K.K. Kirgizsko- russkij slovar′. [Kyrgyz-Russian dictionary]. 1958. 1-kniga. Frunze: Glavnaâ redakciâ Kirgizskoj Sovetskoj énciklopedii, s. 503. (in Rus).

[1]Кыдырбаева У.Т. [2]Шадкам З. [3] Туякбаев О.О.

[1]Университет А. Мицкевича, Познань Польша

[2] КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[3] Международный центр документальных исследований «Восточное рукописное наследие» КазНПУ,, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]umikyd@amu.edu.pl, [2]Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

[3] omirabuali@gmail.com

НАЗВАНИЯ БОЛЕЗНЕЙ В ТЮРКСКИХ МЕДИЦИНСКИХ СОЧИНЕНИЯХ: СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ [6]

Аннотация Когда у людей развивается интуитивная связь с природой, народная медицина не ограничивается лечением болезней, а формирует традиционную санологическую систему в результате взаимодействия с другими аспектами этнической культуры. Идеологическая основа традиционной медицины основывается на концепциях и практиках, связанных с целительством, поэтому большинство исторических и современных исследований сосредоточено на методах и подходах шаманизма, целительства, знахарей и шаманов-балгеров,направленных на облегчение состояния пациентов. Исследования этномедицины тюркских народов включают работы, созданные как до, так и после принятия ислама. Статья основана на рукописи «Дастур ал-иладж» — единственной сохранившейся версии, написанной на чагатайском языке, и произведении «Асрар ал-атибба», переведенном с тюркского на персидский язык, авторство которого неизвестно. Целью исследовательской работы является выявление видов болезней, упомянутых в трактате, сравнение их аналогов в исторических и современных тюркских языках, а также анализ их семантических концептов. Кроме того, в статье сравнительно исследуются особенности употребления некоторых названий болезней и их соответствие современным медицинским терминам. Задача работы — классифицировать встречающиеся в тексте названия болезней по типам, определить их

[6]Статья опубликована в рамках исследования грантового проекта AP19675139 Наследие средневековой тюркской медицины на персидском языке: «Тансӯк-нāме Илхāнӣ», «Асрāр ал-атиббā'»

область применения и проанализировать их семантические значения. Для достижения поставленных целей заболевания в тексте сгруппированы по видам, симптомам и характеру. В результате исследования были выявлены названия болезней, которые не утратили актуальность, но сохранили свое значение или претерпели изменения, а также указаны их характеристики.

Ключевые слова: тюркская медицина, Дастӯр ал-‘илāж, Асрāр ал-атиббā’, медицинские термины, традиция врачевания, виды заболеваний, средневековая рукопись

[1]Kydyrbayeva U.T. [2]Shadkam Z. [3]Tuyakbayev O.O.
[1]Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3]International Center for Documentary Research "Eastern Manuscript Heritage" of KazNPU, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]umikyd@amu.edu.pl, [2]Zubaida.Shadkam@kaznu.kz,
[3] omirabuali@gmail.com

THE NOMENCLATURE OF DISEASES IN TURKIC MEDICAL WORKS: A SEMANTIC ANALYSIS [7]

Abstract. When people develop an intuitive connection with nature, folk medicine extends beyond the treatment of diseases, forming a traditional sanological system through its interaction with other aspects of ethnic culture. The ideological foundation of traditional medicine is rooted in concepts and practices associated with healing, which is why most historical and contemporary studies focus on the methods and approaches of shamanism, healing, healers, and shaman-balgers aimed at alleviating patients' conditions. Studies on the ethnomedicine of the Turkic peoples encompass works created both before and after the adoption of Islam. The research article is based on the manuscript of *Dastūr al-‘ilāj*, the sole extant version written in the Chagatai language, and the work *Asrār al-atibbā’*, which was translated from Turkic into Persian, with its authorship remaining unknown. The aim of this research is to identify the types of diseases mentioned in the treatise, compare their counterparts in historical and modern Turkic languages, and analyze their semantic concepts. Additionally, the article comparatively explores the usage of certain disease names and their alignment with contemporary medical terms. The objective of the work is to classify the disease names found in the text by type, determine their scope of application, and analyze their semantic meanings. To achieve these goals, the diseases in the text are grouped by type, symptoms, and characteristics. The study identifies disease names that remain relevant, retaining their meaning or undergoing changes, and provides their specific characteristics.

Keywords: Turkic medicine, Dastur al-‘ilāj, Asrār al-atibbā’, medical terms, healing tradition, types of diseases, medieval manuscript

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдырбаева Үміт Тұрсынбайқызы, PhD, доцент м.а., А.Мицкевич университеті, Познань, Польша.

Шадкам Зубайда, Профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

Тұяқбаев Өмір, PhD, бас ғылыми қызметкер, ҚазҰПУ «Шығыс қолжазба мұрасы» халықаралық деректану орталығы, Алматы, Қазақстан.

[7]The article is published as part of the research grant project AP19675139, "Heritage of Medieval Turkic Medicine in Persian: *"Tangsūk-nāme Ilkhanī", "Asrār al-atibbā’"*

Информация об авторах:

Кыдырбаева Умит Турсынбаевна, PhD, и.о.доцента, Университет А. Мицкевича, Познань, Польша.

Шадкам Зубайда, профессор, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Туякбаев Омир Оразулы, PhD, Старший научный сотрудник, Международный центр документальных исследований «Восточное рукописное наследие» КазНПУ, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kydyrbayeva Umit, Adiunkt, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland.

Shadkam Zubayda, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tuyakbayev Omir Orazuly, PhD, Senior Researcher, International Center for Documentary Research "Eastern Manuscript Heritage" of KazNPU, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 10 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 16.41.99; 13.91; 16.31.61 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.334

[1]Дулаева Э.З. **[2]Сыздықова А. А.** ***[3]Мукажанова А.М.**
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, Казахстан
E-mail: [1]elnara1981dulayeva@mail.ru, [2] syzdyykova@mail.ru,
[3]mukazhanova.aray@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАРҒЫС СӨЗДЕРДІҢ АУЫЗЕКІ ТІЛДЕГІ ЭКСПРЕССИВТІ-ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ БЕЙНЕЛІЛІГІ

Аңдатпа. Қарғыс – түркі мәдениетінің ежелгі және ерекше жанрларының бірі. Ол - сөздің құдіретіне негізделген, яғни қарғысталған адамға тылсым күштердің көмегімен зиян келтіру сеніміне негізделеді. Қарғыс сөздер ортақ мәдени жадыға негізделгендіктен, ұлттардың дүниені қабылдауы мен өмір сүру тәсілін, олардың ойлауын, мінез-құлқын көрсетеді. Сондықтан бұл сөйлеу актілері әртүрлі қоғамдардың дәстүрлері мен адамгершілік құндылықтарына байланысты болады. Оларда тарихи, мифологиялық және діни шындыққа қатысты болғандықтан, мәдени элементтер мен әлеуметтік жадының тілдегі көрінісін зерттейтін мәдени лингвистиканың зерттеу пәндерінің қатарына жатады, сондықтан да олардың тіл білімінің қазіргі даму кезеңінде зерттелуі бұл зерттеудің жаңалығы болып табылады. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыс сөздер мен олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін талдау. Сонымен қатар, оларды мағыналық сипатына қарай топтарға бөліп қарастыру және мәдени-тілдік ерекшеліктерін анықтау. Оны жүзеге асыру үшін тілдік фактілерді лингвомәдени талдау әдістері, сонымен қатар коммуникативті, салыстырмалы және семантикалық талдау элементтері қолданылды.Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: қазақ тіліндегі 66, түрік тіліндегі 63 қарғысты талдау, сөз тіркестерінің мақсаты мен мағынасына қарай жіктеу, қазақ және түрік қарғыстарын салыстыру, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау.Мақалада, материалда келтірілген нәтижелер авторларға қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыстардың көпшілігінің ортақ түркі тамыры бар деген тұжырым жасауға мүмкіндік берді, бұл тілдер арасында тарихи байланыстардың бар екенін дәлелдейді. Бұл ретте авторлар қазақ тіліндегі қарғыс сөздері көбінесе астарлы сипатта, кең метафоралар мен салыстырулардан тұрады, ал түрік тіліндегі қарғыс формалары нақтырақ, көбінесе прагматикалық бағытта болады деген тұжырымға келеді.

Кілт сөздер: қарғыс сөздер, өлімге қатысты қарғыстар, ауру-дертке қатысты қарғыстар, түрік тіліндегі қарғыс сөздер, салыстырмалы талдау.

Кіріспе

Қазақ және түрік тілдері түркі тілдер тобына жататын, тарихи тамыры ортақ халықтардың тілдері болып табылады. Бұл тілдердегі қарғыс сөздер халықтың мәдениетін, дүниетанымын және қоғамдық құндылықтарын айқындайды. Қарғыс сөздер тек сөздік форма ғана емес, сонымен қатар этнолингвистикалық және психолингвистикалық маңызға ие. Әр халықтың қарғыс айтудағы тәсілдері сол елдің мәдениетінің, әдет-ғұрыптарының және діни көзқарастарының әсерімен қалыптасады. Қазақ және түрік халықтарының мәдениеті мен тілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттеу екі халықтың қарым-қатынасын, тарихи байланыстарын және дүниетанымдық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қарғыс – бұл дәрменсіз, азап шегіп жатқан немесе зұлымдыққа ұшыраған адамның өз жағдайынан жеңілдеу және тыныштану мақсатында айтатын, жаман ойлар мен тілектерді қамтитын, сөйлеуге өзіндік реңк беріп, ойды күшейтетін сөз тіркестері. Ол сондай-ақ, қоғамдардың санасындағы жалпы қорқыныштар, алаңдаушылықтар, қабылданбайтын құндылықтар, қайғы-қасіретті және олардың әлеуметтік көздері туралы ақпаратты қамтиды.

Қарғыс сөздердің шығу тарихы алғыс сөздер секілді көнеден келе жатқандығын тілдік деректерден байқалады. Мұның себебін адамның психологиялық қуану мен ренжу сияқты көңіл күйлері кезектесіп отыратындықтан алғыс пен қарғыс, оң бата мен теріс бата да ситуацияға байланысты айтылып отырған.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бұл зерттеудің негізгі нысаны ретінде қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыс сөздер таңдалды. Зерттеу барысында екі тілдің фразеологиялық құрылымын, қарғыс сөздердің мағыналық ерекшеліктерін талдау мақсат етілді.

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі І. К. Кеңесбаевтың Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі және Б. Бопайұлының Қазақтың алғыстары мен қарғыстары еңбектері пайдаланылды. Түрік тіліндегі деректерді зерттеу үшін Д. Кайаның Folklorumuzda beddua söyleme geleneği ve Türk halk şiirinde beddualar атты еңбегі негізге алынды.

Зерттеу әдістері ретінде қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыс сөздердің семантикалық ерекшеліктерін анықтау үшін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Сонымен қатар, сөздердің қолданыстағы мағынасын тереңірек зерттеу мақсатында семантикалық талдау және сипаттау әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыстарды ауызекі сөйлеудің экспрессивті-эмоционалды құралы ретінде талқылау түркі тіл білімінде салыстырмалы түрде аз зерттелген тақырып болып қала береді. Бұл мәселенің жекелеген тұстары қазақ тіл білімінде зерттелген, мұнда қарғыс фольклордың бір бөлігі, эмоциялық экспрессия және дүниенің тілдік бейнесі ретінде қарастырылады. Айта кетсек, С.Бизақов қазақ мәдениетіндегі қарғыс сөздердің қалыптасу және қолданылу ерекшеліктерін талдаған, оның «Ортақ түркі мәдениетіндегі қарғыс мәнді қалып сөздердің лингво-мәдени сипаты» (tilalemi.kz) мақаласында аталған тақырып көрініс табады, С.Негимов, А. Сейдімбек, Т.Қазыхан және Қ. Қобыланова да бұл құбылысқа назар аударып, қарғысты мәдени бірегейлік пен эмоционалды өзін-өзі көрсетудің элементі ретінде қарастырады.

Түрік тіл білімінде де қарғыс тақырыбына назар аударғанымен, ол негізінен сөйлеу дәстүрлері мен мәдени көзқарастарды талдау аясында ғана зерттелді. Л.Сами Акалын (L. Sami Akalın) қарғысты адамның ішкі күйінің көрінісі деп есептеп, оларды Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar кітабында егжей-тегжейлі сипаттайды. Сонымен қатар, Е.Кемал Тойгар (E. Kemal Toygar), Ерол Кая (Erol Kaya) жүргізген түрік фольклоры мен паремиологиясы саласындағы зерттеулерінде халықтық наным-сенім мен мәдени дәстүр аясында қарғыс сөз тақырыбын қозғаған. Алайда, бұл еңбектердің көпшілігі қарғыстардың семантикасына, мәдени контекстіне және диалектілік ерекшеліктеріне назар аударады. Қарғыс сөздердің бейнелілігі ауызекі сөйлеудегі экспрессивті эмоционалды құрал ретінде, салыстырмалы түрде жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылмған. Демек бұл, қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыс сөздерінің салыстырмалы бейнелілігіне әлі де толық талдау жасалмағандығын білдіреді.

Қарғыс сөздер өз бастауын ертедегі түркі жазба ескерткіштерінен бастауалатындағын байқаймыз. М. Қашқаридің Диуани лұғат ат-түрк сөздігінде «қарғыс» мағынасында «қарғығ» - қарғыс, лағынет сөзі кездеседі. Тәңірі қарғағыңа ілінме - Тәңір қарғысына ұшырама. Хан аны қырғады - Хан оған кейіді, одан көңілі қалды (Қашқари, 1997: 131).

Энциклопедиялық сөздікте қарғысқа мынадай анықтама берілген: Алғысқа қарама-қарсы ұғым қарғыс деп аталады. Демек қарғыс - зәбір-жапа шегіп, адамның жәбірлеушісіне ашынып айтқан зілді, кейіс сөзі, лағынеті. Қарғыс - парапсихологияда тіршілік иесінің жәбірлеушіге қарсы кері әсерлі қуат күші (Энциклопедия 3-том, 2012: 633). Бұл анықтамалардан көрінетіні, алғыс пен қарғыс адамның ерекше эмоциялық жағдайларымен байланысты. Ғалым С.Бизақовтың пайымдауынша, екеуі де көңіл-күйді білдіретін сөздерге жатады. Алғыс жағымды эмоцияларды, қуаныш пен ризашылықты білдірсе, қарғыс, керісінше, реніш, жек көру және дәрменсіздік сияқты теріс эмоциялардың көрінісі болып табылады (Бизақов, 2007).

Қарғыс көп жағдайда ру аралық дау-жанжалда біреуге кегі кеткенде, тәртіп бұзып, ел атына кір келтірген, ұрлық жасап, кісі өлтірген адамдарға қаратыла айтылады. Сонымен қатар, ата-ананы бала ренжіткенде немесе қолы тигенде, ата-ана тарапынан балаға айтылады. Қарғысты жалпы адамдарға, еркектерге, әйелдерге, балаларға, малға, жансыз заттарға (дүние-мүлікке) айтылатын қарғыстар деп жіктеуге болатындай. Мәселен, жалпы адамдарға айтылатын – *Қарғыс атсын!, Екі дүниенің қызығын көрме!, Жаназаң шықпасын!, Жегенің желкеңнен шықсын!, Әруақ атсын!, Тұқымың құрысын!, Құдайдан жеткір!, Албасты бассын!, Қан жұтқыр!, Атауыңды іш!, Басың көбеймесін!, Жолыңа жуа бітсін!, Көріңде өкіргір!, Көрге енгір!, Жер тартқыр!, Мал көрме, елге ере алмай жұртта қал!, Көлік көрме, жаяу қал!, Ернің аққа тимесін!, Ботасы өлген іңгендей боздағыр!, Малың өзіңе бұйырмағыр!, Кісі малын бағып қалғыр!* сынды т.б. қарғысты тіркестер көптеп саналады (Энциклопедия 3-том, 2012).

Х. Досмұхамедұлы қарғыс сөзін: Қарғыс біреуге жамандық тілеу, қастандық жасау мақсатында айтылады. Қарғыс көбіне ашық кейде астарлап мағына да айтылуы мүмкін. Қарғыстың мазмұны батаға қарама-қарсы. Бірі – жақсылық, екіншісі – жамандық тілейді. Сонда қарғыс қандай адамға айтылады? Қарғысты дұшпанына, әкесі – көңілі әбден қалған ұлы мен қызына, молла – діннен безгендерге, рубасы – жаугершілік кезінде елін сатқандарға және т.б. деп түсіндіреді (Досмұхамедұлы, 1991: 21).

Этнограф ғалым С. Кенжеахметұлы қазақ қарғыстарына мынадай түсінік береді: Қарғыс (ғұрып). Зорлық-зомбылық жасаса оны қарғау әдеті бар. Ол адамға да, малға да, дүние-мүлікке де айтыла береді. *Жер жастанғыр, Өлім келгір, Қарасан келгір, Өртенгір* деген сияқты қарғыс түрлері де көп. «Ашынған» тәңірісін қарғайды дегендей, қарғыс, ашу, ыза, кек үстінде айтылады (Кенжеахметұлы, 2005: 10).

Сондай-ақ, С. Кенжеахметұлы теріс бата ұғымына мынадай түсініктеме келтіреді: Теріс бата. Бұл бата аталғаны болмаса, қарғыстың қатты, жазаның өте ауыр түрі. Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр... Бұл теріс батаның, қарғыс батаның белгісі». Мұндай бата сенімді ақтамаған өзіне қолы, тілі тиген баласына әкенің қолын теріс жайып берген қарғыс батасы. Батаның бұл түрі ел ішінде өте сирек қолданылған және ол атадан балаға ұмытылмайтын таңба болып қалған. Атаның теріс батасын алғандарға халық та жек көрген (Кенжеахметұлы, 2005: 9).

Türk Dil Kurumu сөздігінде «beddua» сөзіне мынадай түсінік келтіріледі: Bir kimsenin kötü bir duruma düşmesini dilemek için söylenen söz; ilenç, kargış. (Біреудің жаман жағдайға түсуін тілеу үшін айтылған сөз, қарғыс) (https://sozluk.gov.tr/: 20.10.2024).

Қазіргі түркі тілдерінің ішінен якут тілінде «қарғыс» сөзіне сәйкес «харгыс» сөзі кедергі, бөгет болу, қиындық туғызу сияқты мағыналар орнына қолданылады. Бұл да кейін пайда болған туынды мағына деуге болады. Өйткені, ұрысушы адамдар ызаланып, бір-біріне қастандықпен кедергі, бөгет болуы да мүмкін нәрсе. Осыларды салыстыра қарасақ, «тұңғыш» мағына «ашу, ыза, одан туындаған «ұрысу» болып, мағына ауысуының тоқталған шегі «жаза болса керек» деген ойды сөз тарихын зерттеуші Ә. Нұрмағамбетов тұжырымдайды (Нұрмағамбетов, 1994: 166).

Қарғыс мәнді сөз тіркестері айтылу мақсатына, мағынасына қарай әртүрлі болып бөлінуі мүмкін. Ғалым Ә. Болғанбаев қарғыс мәнді сөз тіркестерін мынандай мағыналы топтарға бөліп қарастырған:

1. Малға айтылатын қарғыстар: Арам өлгір, арам қатқыр!
2. Адамға айтылатын қарғыстар: Желкең үзілгір, қырғын келгір, табандап қалғыр, шаңырағың ортасына түскір! Тұқымың өшкір!
3. Балаға айтылатын қарғыстар: Ойының осылғыр!
4. Затқа, тамаққа айтылатын қарғыстар: Өрт алғыр! Ит жегір! Иесіз қалғыр! (Болғанбаев, 1988: 117-121).

Қарғыстың негізгі мақсаты - адамға жамандық тілеу. Зерттеушілер сонымен қатар қарғыстың адамнан басқа малға айтылатын зілсіз қарғыс, өтірік қарғау, ант-су ішіп қарғану сияқты түрлерін айтады.

Зерттеу барысында адамға айтылатын қарғыс мәнді сөздерді семантикалық тұрғыдан мынадай топтарға бөліп қарастырдық:

1. Өлімге қатысты;
2. Адамның дене мүшесі мен ауру дертке қатысты;
3. Тегіне, отбасына, туыстарына қатысты;
4. Байлық, мал-мүлікке қатысты;
5. Апат, бәле, қайғы-қасіретке қатысты айтылатын қарғыс сөздер.

Өлімге қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Кесте 1. – Өлімге қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Қазақша	**Түрікше**
Өлім келгір!	Gebersin (zıbarsın).
Жаның шыққыр!	Canın çıksın.
Тәңір алғыр!	Allah senin canını alsın.
Желкең қиылғыр!	Helvanı yeriz inşallah.
Жәйрап қал!	Kefenin biçilsin.
Қара сорпаңды ұрттатқыр!	Kara topraklara giresin.
Кебініңді жалма!	Soykan kalksın (verilsin).
Құрып қалғыр!	Adın başkasına konula.
Адыра қалғыр!	Kara haberlerin gelsin.
Атың құрғыр!	Gençliğine (dünyaya) doymayasın.
Жермен-жексен болғыр!	Gelinliğin kefenin olsun (üstüne atılsın).
Қыршыныңнан қиылғыр!	Bıyığın terlemesin (tellenmesin).
Қаршадай солғыр!	Dağ iken devrilesin, yiğit ölesin.
Серпілген қанатың қырқылсын!	Ölüm atlı olsun (gelsin), sen yaya kalasın.
Жас жаның қиылсын!	Allah tez vakitte (saatte) canını alsın.
Көмусіз қалғыр!	Kefenin tez biçilsin.
Топырақ бұйырмай кетсін!	Kefen nasip olmasın.
Кебін бұйырмай кетсін!	Bağırsağın kuşlara yem olsun.
Өлігің далада қалсын!	Kurtlara kuşlara (ite köpeğe) yem olasın.
Жемтігіңді ит жесін!	
Басыңды ит жегір!	

1-кестеден көріп отырғанымыздай, қазақ тілінде өлімнің тікелей көрінісін көрсететін *Жаның шықсын!* қарғыс мәнді сөзі түрікшеде *Canın çıksın!* (Karakuş, 2023: 175), қазақшада *Тәңір алғыр!* деп кездессе, түрікшеде осы қарғыс сөздің *Allah senin canını alsın! (Алла сенің жаныңды алсын!)* (Karakuş, 2023: 175) деген балама түрі кездеседі. *Өлім келгір* қарғысына

түрік тілінде *Gebersin (zıbarsın)!* (Karakuş, 2023: 175) сөзі мағыналас келеді. Сондай-ақ, қазақ тілінде *Желкең қиылғыр!, Жайрап қалғыр!*, тсс. қарғыс мәнді сөздер де кездеседі. Түрік тіліндегі қарғыстарында өлу әрекеті жәбірленушінің ашуын білдіретін *geber-, zıbar-* сияқты сөздермен айтылады. Түрік тілінде – исламдық сенімнің ықпалында – Алла – адамның жанын алатын болмыс; ал қазақ тілінде Тәңір деп айтылған. Сонымен қатар, қазақ тілінде Құдай, Алла сөздерімен де кездесе береді.

Қарғыста өлімге байланысты жеке оқиғалар, іс-әрекеттер, заттар – жаназа, жерлеу, бейіт сияқты сөздер айтылуы мүмкін. Мәселен, *Қара сорпаңды ұрттатқыр!* (Кеңесбаев, 2007: 181). Қара сорпа тіркесі көшпелі түркілердің жерлеу рәсімімен байланысты айтылған қарғыс. Ежелде көшпелі түркілер жаназа болатын үйде құрбандыққа мал сойып, сол малдың етінен сорпа дайындап, көңіл айтып келген адамдарға тарататын ырым болған. Бұл қарғыс сөзге түрік тілінде мағыналас *Helvanı yeriz inşallah! (Халуаңды жерміз, Алла қаласа!)* (Kaya, 1997: 17) тіркесі кездеседі. Бұл жерде түрік халқының ескі ырымдарында қайтыс болған адамның үйінде халуа қуырылады, яғни, екі тілде де ырымға қатысты, әрі тамаққа қатысты болып кездесіп отыр.

Қазақ тілінде *Кебініңді жалма!* (Karakuş, 2023: 87) деген тіркеске түрік тілінде мағыналас келетін *Kefenin biçilsin! (Кебінің пішілсін!)* (Kaya, 1997: 18) қарғыс сөзі кездеседі. Түрікше қарғыстарда *kara haberleri gel-, kara toprağa gir-* сияқты тіркестер қолданылады, қазақ тілінде, *Адыра қалғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 27), *Құрып қалғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 202), *Жермен жексен болғыр!* (Kaya, 2001: 96) сияқты тіркестерді кездестіре аламыз.

Адамның өзінің жоқ болуын тілеумен қатар, атының да жоғалуын тілейтін қарғыс сөздер де кездеседі. Қазақ тілінде *Атың құрысын! Атың өшкір!* (Кеңесбаев, 2007: 37) деп кездессе, түрік тілінде *Adın başkasına konula! (Атың басқасына қойылсын!)* (Kaya, 2001: 28) деп айтылады.

Түрік қарғыстарында «жастай қайтыс болу» дегенді білдіретін *gençliğine doyama-, bıyığı terleme-,dağ iken devril-* деген тіркестер қолданылса, қазақ тілінде *Қыршыныңнан қиылғыр!, Қаршадай солғыр!,Серпілген қанатың қырқылсын!, Жас жаның қиылсын!* деген қарғыс сөздер кездеседі. Сондай-ақ, түрік тілінде кездесетін *Ölüm atlı olsun (gelsin), sen yaya kalasın!, Allah tez vakitte (saatte) canını alsın! (Алла жақын арада жаныңды алсын!), Kefenin tez biçilsin! (Кебінің тез арада пішілсін!)* (Karakuş, 2023) сияқты қарғыстарда кебіннің тез пішілуі, өлімнің ат үстінде келуі сияқты өрнектер де адамның тезірек өлім құшуына қатысты қарғыс сөздер екенін білдіреді.

Gelinliğin kefenin olsun (üstüne atılsın)! (Қалыңдық көйлегің кебінің болсын!) (Karakuş, 2023) деген түрік қарғысында жастай қайтыс болған қыздардың табытына той көйлегімен жабу дәстүрімен байланысты айтылуы, мәдени құбылыс ретінде ерекше назар аударады.

Кестеден *кебінсіз, табытсыз қайтыс болу* ұғымының түрік тілінде де, қазақ тілінде де қарғыс сөздерінде көрініс тапқаны және екі мәдениетте де жерлеу рәсімдеріне сәйкес кебін киіп, жерлеуге құндылық берілгені көрсетілген.

Қазақ тілінде *Кебін бұйырмай кетсін!* (Бопайұлы, 2003: 92) қарғыс сөзінің түрік тіліндегі баламасы *Kefen nasip olmasın! (Кебін нәсіп болмасын, бұйырмасын!)* (Kaya, 1997: 18) деп кездеседі. *Көмусіз қалғыр!, Топырақ бұйырмай кетсін!* (Бопайұлы, 2003: 89) қарғыстары да жоғары айтылғанда мәдениетіміз бен наным-сенімімізде жерлеу рәсімдерінің маңыздылығын көрсетеді.

Түрік және қазақ тіліндегі қарғыстарда қайтыс болған адамның малға жем болуы, елсіз және жабайы жерлерде қайтыс болуына қатысты қарғыс сөздер кездсеседі. Қазақ тілінде *Жемтігіңді ит жесін!* (Бопайұлы, 2003: 88), *Басыңды ит жегір!* (Бопайұлы, 2003: 91) деп кездессе, түрік тілінде *Bağırsağın kuşlara yem olsun! (Ішектерің құстарға жем болсын!),* (Karakuş, 2023) *Kurtlara kuşlara (ite köpeğe) yem olasın! (Қасқыр мен құсқа (итке) жем болсын!)* (Kaya, 1997: 17) деп кездеседі.

Адамның дене мүшесі мен ауру-дертке қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Кесте 2. – Адамның дене мүшесі мен ауру дертке қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Қазақша	**Түрікше**
Көк түйнек болғыр!	Bedenine kurt düşe.
Алапеске ұшырағыр!	Damarların çekilsin kanın kurusun.
Қара талақ келгір!	Etlerin dökülsün.
Қағынды келгір!	Bıçaklar altında kalasın.
Көк шешек келгір!	Şişip davul kesilesin.
Мешел болғыр!	Acıdan kıvrım kıvrım kıvrılasın.
Шешек шыққыр!	Dokuz yorgan parçalasın ölmesin.
Бетің тіліңгір!	İnleye inleye geberesin.
Жүзің күйгір!	Ağzın dilin kurusun (kitlensin).
Тілің кесілгір!	Çenen tutulsun (kırılsın).
Тіліңе күйдіргі шыққыр!	Dilin kopsun (çürüsün, tutulsun).
Жағың қарысқыр!	Ciğerin ağzından gelsin (sökülsün).
Аузыңа құм құйылғыр!	Verem olasın.
Тамағыңа тас тығылғыр!	Böğrün delik deşik ola.
Бүйрегің шыққыр!	Ağzından burnundan kan gelsin.
Жұлының үзілсін!	Felç olsun.
Ішің жарылсын!	Elden ayaktan düşesin.
Ішегің үзілгір!	Kör kötürüm olasın.
Ақылыңнан адасқыр!	Yılanlar gibi sürünsün.
Қолың сыңғыр!	Allah gözünü kör etsin.
Көзің аққыр!	Gözün dizine aksın (kör olsun).
Жүгірмек!	Kulağına kurşun aksın (eriteler).

Ауру-дерт пен адамның дене мүшелеріне қатысты айтылатын қарғыстарды екі тілде дежиі кездестіруге болады. Кейбір қарғыс сөздер белгілі бір аурудың атымен қарғанудан тұрса, кейбірі адамның белгілі бір дене мүшесіне апаттың, зақымның келуін тілейтін қарғыс сөздер. Қазақ тілінде *Көк түйнек болғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 150), *Алапеске ұшырағыр!* (Кеңесбаев, 2007: 34), *Қара талақ келгір!* (Кеңесбаев, 2007: 182), *Қағынды келгір!* (Кеңесбаев, 2007: 168), *Көк шешек келгір!* (Бопайұлы, 2003: 83), *Мешел болғыр!* (Бопайұлы, 2003: 84), *Шешек шыққыр!* (Бопайұлы, 2003: 85), қарғыс сөздері, сондай-ақ, түрік тілінде кездесетін *Verem olasın! (Оба ауруына шалдыққыр!)* (Kaya, 2001: 260) тсс. қарғыстар адамға ауру тілеу, адамның физикалық тұрғыдан қатты қиналуын, ауыр дертке шалдығуын тілеу айтылатын қарғыс сөздерге жатады.

Сонымен қатар, адамның дене мүшелеріне қатысты айтылатын қарғыс сөздер де кездеседі. Бұндай қарғыс сөздер адамның белгілі бір дене мүшесіне (көз, аяқ, қол, тсс.) аурудың, не зақымның келуін тілеу мақсатымен айтылады. Жоғарыда кестеде көрсетілгендей, қазақ тілінде *Бетің тіліңгір!* (Кеңесбаев, 2007: 67), *Жүзің күйгір!* (Кеңесбаев, 2007: 119), *Тілің кесілгір!* (Кеңесбаев, 2007: 295), *Тіліңе күйдіргі шыққыр!* (Кеңесбаев, 2007: 296), *Жағың қарысқыр!* (Кеңесбаев, 2007: 98), *Аузыңа құм құйылғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 39), *Тамағыңа тас тығылғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 270), *Бүйрегің шыққыр!* (Кеңесбаев, 2007: 229), *Жұлының үзілсін!* (Кеңесбаев, 2007: 117), *Ішің жарылсын!, Ішегің үзілгір!* (Кеңесбаев, 2007: 323), *Ақылыңнан адасқыр!* (Кеңесбаев, 2007: 19), *Қолың сыңғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 229), *Көзің аққыр!* (Кеңесбаев, 2007: 146), *Жүгірмек!* сияқты адамның тәніне, денесіне зақым келу, апта келу ниетімен айтылатын қарғыс сөздер кездеседі.

Түрік тілінде *Bedenine kurt düşe! (Денеңе құрт түссін!), Damarların çekilsin kanın kurusun! (Тамырың тартылып қаның құрғасын!), Etlerin dökülsün! (Етің түссін!), Bıçaklar altında kalasın! (Пышақтардың астында қал!), Şişip davul kesilesin! (Ісініп дабылдай бол!), Ağzın dilin kurusun! (Аузың мен тілің кеуіп қалсын!), Çenen tutulsun! (Жақ сүйегің байлансын!), Dilin kopsun! (Тілің жұлынып қалсын!), Ciğerin ağzından gelsin! (Бауырың аузыңнан шықсын!), Böğrün delik deşik ola! (Қақ төсі тесік болсын!),Ağzından burnundan kan gelsin! (Аузың мен мұрныңнан қан ақсын!), Felç olsun! (Сал болып қал!), Elden ayaktan düşesin! (Аяқ-қолың істен шықсын!), Kör kötürü olasın! (Соқыр, мүгедек бол!), Yılanlar gibi sürünsün! (Жыланша сүйреміл), Allah gözünü kör etsin! (Алла көзіңді көр етсін!), Gözün dizine aksın! (Көзің тізеңе тамсын!), Kulağına kurşun aksın! (Құлағыңа оқ толсын!)* (Karakuş, 2023) т.б. адамның дене мүшесіне қатысты айтылатын қарғыс сөздер кездеседі.

Бұл қарғыс сөздер — адамның денсаулығына, өміріне немесе дене мүшелеріне қатысты ауыр тілектерді қамтитын қарғыстар. Әдетте, бұл сөздер біреуге қатты ашуланған немесе қатты ренжіген кезде айтылады және қарғыс, бақытсыздық, ауру-сырқау шақыруға бағытталған. Түркі мәдениетінде, әсіресе қазақ және түрік тілдерінде, осындай қарғыс сөздер терең эмоционалды күйзелістен туындайды және жиі қайғы мен кек сезімін көрсетеді.

Тегіне, отбасына, туыстарына қатысты айталатын қарғыс сөздер

Кесте 3. – Тегіне, отбасына, туыстарына қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Қазақша	**Түрікше**
Қу бас қал! Тұқымың құрғыр! Көктемегір! Қатын-бала шағаң шулап қалғыр! Түндігің ашылмасын! Шашың кесілсін! Қара шашы жайылсын!	Karalar bağlayasın. Anan baban bir kızıl tabutta gide. Evlat acıları çekersin inşallah. Karısı ele kalsın. Soyuna kıran girsin. Kavim kardaş senden nefret etsin

Қазақ тіліндегі *Қу бас қал!* (Кеңесбаев, 2007: 194); *Тұқымың құрғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 287); *Көктемегір!* сияқты қарғыс сөздер ұрпағы болмасын деген ниетпен айтылған. К. Уразаева мұндай қарғыстардың рулық тұрмыс-тіршілік пен рулық дәстүрлерді сақтанған қазақтар үшін маңызын айтып, қазақтарға ең қайғылы нәрсе балалардың болмауы екендігін айтады. Сол себепті де қазақ халқы үшін *Көктемегір!, Тұқымың құрғыр!* сияқты қарғыс түрлері ең ауыр әрі қорқынышты қарғыс түрлері болып есептелген деп жазады (Уразаева, 2010).

Ұрпақ тақырыбы түріктерде де маңызды болып табылады. Ұрпаққа, балаға қатысты айтылатын қарғыс сөздер айту арқылы адамның ең жанды жеріне тигендей болады. Түрікшеде кездесетін *Soyuna kıran girsin!* (Karakuş, 2023) қарғыс сөзі ұрпағың түгелімен ауру болып, қайтыс болсын деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар, *Evlat acıları çekersin inşallah!* (Karakuş, 2023) қарғысы да ұрпағыңның қайғысын көргейсің, балаңнан айырылып, қайғы шегіп қиналғайсың деген мағынаны білдіреді.

Түрік тілінде *Karalar bağlayasın!* (Karakuş, 2023) қарғыс сөзі түріктердің жаназа рәсімдерінде қара киім киюімен байланысты айтылған, яғни, жақын адамың дүниеден өтіп, жоқтасын деген ниетте айтылатын қарғыс сөз. Сонымен қатар, *Anan baban bir kızıl tabutta gide! (Әке-шешең бір қызыл табытта кетсін!)* (Karakuş, 2023), қарғыс сөзінде табыт белгісі өлім ұғымын көрсетсе де, қызыл табыт ұғымы болымсыз, теріс бір жағдайда қайтыс болуын білдіреді. Қазақ тіліндегі *Қатын-бала шағаң шулап қалғыр!* қарғысына мағыналас келетін түрік тілінде *Karısı ele kalsın! (Әйелі бөтенге қалсын!)* (Kaya, 2001: 25) қарғыс сөзі кездеседі. Бұл қарғыс біреудің әйелін бөтен адамдарға қалдырып, оның отбасылық өмірі бұзылсын деген

мағынаны білдіреді. Бұл қарғыс адамның отбасына нұқсан келсін деген ауыр мағынаны меңзейді.

Шашың кесілсін! қарғысы бақытың кесілсін/ бақытқа барар жолың кесілсін! деген мағынада қолданылады және гендерлік сипатқа ие. Бұл қарғыс тек әйелдерге арналады. Қазақтарда шаштың сакралды мәні бар: оны жағуға, кез келген жерге тастауға, қоқысқа лақтыруға, үстіне басуға болмайды. Халық наным-сенімдеріне сәйкес, шаш – күш-қуаттың, бақыттың, амандықтың, табыстың және сәттіліктің белгісі. Шашты кесу – «жолыңды кесу, бақытыңнан айыру» дегенді білдіреді. Қыз балалардың шашын алғаш рет тек қырқынан шыққанда қияды. *Қара шашы жайылсын!* (Кеңесбаев, 2007: 181) қарғысы да әйелдер мен қыздарға арналады және «Туған-туыстарыңнан біреу қайтыс болсын!» деген мағынада қолданылады. Бұл сөз жақын адамынан – әкесінен, күйеуінен және т.б. айырылғанда әйелдердің шашын жайып жоқтау салтына байланысты шыққан. Осылайша, бұл қарғыстардағы метафоралық формалар қазақтың ерекше мәдени дәстүрлеріне негізделген, ал басқа тіл мен мәдениет өкілі мұны қосымша түсіндірмелер арқылы түсіне алады.

Түрік тілінде *Kavim kardaş senden nefret etsin! (Бауырларың сені жек көрсін!)* (Kaya, 2001: 25) қарғыс сөзі адамның ең жақын туыстары мен бауырлары оны жек көріп, араласпай кетсін, оны қорлауға немесе жек көруге айналсын деген қарғыс. Бұл адамның отбасынан, туыстарынан айырылып, жалғыз қалып, рухани және эмоционалдық түрде қиналуын тілейді.

Байлық, мал-мүлікке қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Кесте 4. – Байлық, мал-мүлікке қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Қазақша	**Түрікше**
Малың қырылғыр!	Aldıklarının hayrını görmeye.
Мал көрмегір!	Bir karaçula kalasın.
Сап болғыр!	Evin başına yıkılsın.
Топалаң болғыр!	Malın ellere kalsın.
Мәлік келгір!	Naneye muhtaç olasın.
Бықпырт тигір!	Ocağın batsın.
Қарасан келгір!	Kapı kapı dilenesin.
Кебенек келгір!	Karnın ekmek görmeye.
Көк шешек келгір!	Sokak sokak sürünsün.
Өрісіңді өрт алғыр, жайлауыңды жау алғыр!	Ekmek aş bulamayasın.
Үйің күйгір!	Hevesin kursağında kalsın.
Қазаның қақ айырылғыр!	Kazancının hayrını görme.

4-кестеде көрсетілген қазақ және түрік тілдеріндегі мал-мүлікке, байлыққа қатысты айтылатын қарғыс сөздердің ұқсастықтарымен қоса, ерекшеліктерінің де бар екенін байқауға болады. Қазақ халқының күнделікті өмір салты көбіне малмен байланысты болғандықтан, малмен қарғану, малды қарғау түрлері жиі кездесетіні анық. Жоғарыда көрсетілген қазақ тіліндегі *Малың қырылғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 214), *Мал көрмегір!* (Кеңесбаев, 2007: 213), *Өрісіңді өрт алғыр, жайлауыңды жау алғыр!* (Кеңесбаев, 2007: 241) қарғыс сөздері де соның дәлелі бола алады. Сондай-ақ, *Сап болғыр!, Топалаң болғыр!, Мәлік келгір!,* (Кеңесбаев, 2007: 228), *Бықпырт тигір!* (Кеңесбаев, 2007: 304), *Қарасан келгір!* (Кеңесбаев, 2007: 181), *Кебенек келгір!, Көк шешек келгір!* (Кеңесбаев, 2007: 150) қарғыстарында да малға келетін әртүрлі аурулармен қарғанудың түрлі нұсқалары байқаймыз.

Түрік тілінде кездесетін байлыққа қарғыс сөздер көбіне жоқшылықтың, кедейліктің келуін тілейтін мағынада кездеседі. Жоғарыдағы кестеде көрсетілген мысалдарға назар

аударсақ, *Kapı kapı dilenesin! (Есік аралап қайыр тіле!), Karnın ektek görmeye! (Қарның нан (тоқтық) көрмесін!), Sokak sokak sürünsün! (Көше қаңғып қалғыр!), Ektek aş bulamayasın! (Нан таппай қалғыр!), Hevesin kursağında kalsın! (Арманың ішіңде қалсын!), Naneye muhtaç olasın! (Тамаққа зар болғыр!)* (Kaya, 2001: 26) қарғыс сөздері адамның материалды қиындыққа тап болып, жоқшылық көруін тілеу мақсатында айтылатын қарғыстар.

Сонымен қатар, *Aldıklarının hayrını görmeye! (Алғаныңның қайырын көрме), Kazancının hayrını görme! (Тапқан табысыңнынң қайырын көрме!)* (Kaya, 2001: 26) қарғыс сөздері адамға тапқан табысы мен алған игіліктерінің қайырын көрмеуін, одан еш жақсылық таппауын тілейді. *Evin başına yıkılsın! (Үйің басыңа құлағыр!)* (Kaya, 2001: 26) - адамның үйі құлап, баспанасынан айырылып, өмірі қиратылсын деген мағынада айтылады. *Malın ellere kalsın! (Малың бөтенге қалсын!)* (Kaya, 2001: 26) қарғысы адамның байлығы, дүние-мүлкі өзіне емес, бөтен адамдарға тиіп, өзі бәрінен айырылып қалсын деген тілектегі қарғыс.

Бұл қарғыстардың барлығы адамның өмірінде ауыр қиындықтарға тап болып, қиналуын тілейді, сондықтан олар өте қатал және терең эмоционалдық мәнге ие.

Апат, қайғы-қасіретке қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Кесте 5. – Апат, бәле, қайғы-қасіретке қатысты айтылатын қарғыс сөздер

Қазақша	**Түрікше**
Екі дүниеден қызық көрмегір!	İki cihanda yüzün gülmesin!
Бағың ашылмасын!	İki cihanda burnu sürünsün!
Жетпегір!	Muradın yarıda kalsın!
Құлқыны құрсын!	Açgözlülüğün batsın!

Апат пен қайғы-қасіретке қатысты айтылатын қарғыс сөздер адамға осы дүниеде не болмаса екі дүниеде де басына бәлекет келіп, қайғы-қасіретке ұшырауын тілеу мақсатымен айтылады. Қазақ тілінде *Екі дүниеден қызық көрмегір!, Бағың ашылмасын!* (Кеңесбаев, 2007: 228) қарғыстары адамға екі дүниенің қиындығын көріп, қайғы қасірет шегуді тілейтін адамның айтатын қарғысы. Түрік тілінде бұл қарғыстардың балама мағынасы ретінде *İki cihanda yüzün gülmesin! (Екі дүниеде де жүзің күлмесін!), İki cihanda burnu sürünsün! («Екі дүниеде қор болсын!)* деген қарғыс сөздері кездеседі. *Жетпегір!* (Кеңесбаев, 2007: 207), қарғыс сөзі мен *Muradın yarıda kalsın!* (Kaya, 2001: 26) *(Арманың жарты жолда қалсын!)* қарғысы мағыналас, Екі қарғыс та адамның тілектері мен мақсаттарына жете алмауын, өмірінде сәтсіздікке ұшырауын тілейді. Ал, *Құлқыны құрсын!* (Кеңесбаев, 2007: 226) және *Açgözlülüğün batsın (Ашкөздігің батсын!)* (Kaya, 2001: 26) қарғыстары екі тілде де адамның тойымсыздығын, өзімшілдігін айыптап, соның кесірінен оның өміріне қиындық келсін деген мағынада қолданылады.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижелері бойынша, түрік және қазақ тілдеріндегі қарғыс сөздерінің семантикалық талдауы бірнеше маңызды тұжырымдарға әкелді. Ең алдымен, қарғыс сөздерінің екі тілде де терең тарихи және мәдени маңызы бар екені анықталды. Бұл сөздер тек тұрмыстық немесе агрессивті қарым-қатынас құралы емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымының, моральдық құндылықтарының және әлеуметтік нормаларының айқын көрінісі болып табылады.

Зерттеу барысында түрік және қазақ қарғыс сөздері арасында мазмұндық және эмоционалдық тұрғыдан айтарлықтай ұқсастықтар анықталды. Екі тілде де қарғыс сөздері

көбінесе адамға зиян немесе қиындық келтіруге бағытталған, бірақ олардың қолданылу аясы мен контексттері әртүрлі мәдени ерекшеліктермен сипатталатыны байқалды. Сонымен бірге, екі тілде де қарғыс сөздерінің діни және рухани құндылықтармен, табиғат және әлеуметтік нормалармен тығыз байланысы бар.

Зерттеу нәтижесінде кейбір қарғыс сөздерінің екі тілде бірдей қолданылатыны анықталды, ал кейбір қарғыстардың түркі және қазақ тілдерінде әртүрлі түрде айтылса да, мағыналары ұқсас болып келеді. Бұл құбылыс екі халықтың мәдениеттері мен дүниетанымдарының ұқсастығын көрсетумен қатар, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Яғни, мәдениетаралық ортақтықтар болғанымен, әр халықтың тілінде өзіне тән ерекшеліктердің сақталып қалғаны байқалады. Бұл тілдердің даму барысындағы тарихи, әлеуметтік және мәдени ықпалдардың әртүрлілігін көрсетеді, сонымен қатар қарғыс сөздерінің қолдануындағы ұлттық айрықша реңктерді айқындайды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, түрік және қазақ тілдеріндегі қарғыс сөздерінің семантикалық талдауы олардың мәдени-тарихи және тілдік ерекшеліктеріне негізделген ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеді. Зерттеу барысында анықталғандай, екі тілде де қарғыс сөздері адамның көңіл-күйі мен эмоциялық күйін білдірудің ерекше тәсілі болып табылады. Сонымен қатар, олардың қолданыс аясы көбіне қоғамдық қатынастармен, моральдық-этикалық нормалармен байланысты.

Қазақ және түрік тілдеріндегі қарғыс сөздерінің көпшілігі ортақ түркілік тамырларға ие, бұл тілдер арасында тарихи байланыстардың бар екенін дәлелдейді. Сонымен бірге, қазақ тіліндегі қарғыс сөздері көбіне бейнелі сипатқа ие болып, кең метафоралар мен салыстыруларды қамтиды, ал түрік тіліндегі қарғыстар нақтырақ, көбіне прагматикалық бағытталған деп тұжырымдаймыз.

Жалпы алғанда, қарғыс сөздері тілдің эмоционалдық қуатының бір көрінісі ретінде тілдік ұжымның рухани және мәдени болмысын айқындайды. Түркі тілдерінде қарғыс сөздерінің мазмұны терең философиялық, моральдық-этикалық және әлеуметтік мән-мағынаға ие болып, оларды зерттеу тілдік қазынамыздың байлығын танып-білуге, мәдениетаралық қатынастарды тереңірек түсінуге жол ашады.

Әдебиеттер:

Бизақов, 2007 – *Бизақов С.* Көңіл-күй лебіздерін білдіретін сөз орамдары. Алматы: Самара-Принт, 2007. 308 б.

Болғанбаев, 1988 – *Болғанбаев Ә.* Қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркестер. Алматы: Мектеп, 1988. 147 б.

Бопайұлы, 2003 – *Бопайұлы Б.* Қазақтың алғыстары мен қарғыстары. Алматы: Бастау, 2003. 112 б.

Досмұхамедұлы, 1991 – *Досмұхамедұлы Х.* Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. 176 б.

Кенжеахметұлы, 2005 – *Кенжеахметұлы С.* Жеті қазына (Бірінші кітап). Көпшілік оқырманға арналған. Алматы: Ана тілі, 2005. 136 б.

Кеңесбаев, 2007 – *Кеңесбаев І.К.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Қазақпарат, 2007. 356 б.

Karakuş, 2023 – *Karakuş Y.* Anadolu sahası Türk halk hikayelerind dua ve beddua motifi. Yüksek lisans tezi. Gaziantep, 2023.175 s.

Kaya, 1997 – *Kaya D.* Dualar ve Beddualar // Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi.1997. № 4. S. 99-121.

Kaya, 2001 – *Kaya, D.* Folklorumuzda beddua geleneği ve Türk halk şiirinde beddua / Doğan Kaya; inceleyen: Ahmet Edip Uysal, Feyzi Halıcı. Ankara: AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2001. 281 s.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 5 том. Алматы, 1998.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. Алматы: Слон DPS, 2012. 736 б.

Қашқари, 1997 – *Қашқари М.* Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. Алматы: Хант, 1997. 590 б.

Нұрмағамбетов, 1994 – *Нұрмағамбетов Ә.* Бес жүз бес сөз. Алматы: Рауан, 1994. 304 б.

Түрік тілі сөздігі. [Электронды ресурс]. URL: https://sozluk.gov.tr/ (қараған күні: 20.10.2024).

Уразаева, 2010 – *Уразаева К.* Имя по приметам // Диапазон. [Электронды ресурс] URL: https://azh.kz/ru/news/view/4988 (қараған күні: 21.10.2024).

References:

Bizakov, 2007 – Bizakov S. Konil-kuj lebizderin bildiretin soz oramdary [Expressions of Mood]. Almaty: Samara-Print, 2007. 308 p. (in Kaz.).

Bolganbayev, 1988 – Bolganbayev A. Qazaq titlindegi algys zhane qargys mandi turaqty tirkester [Expressions of Blessing and Curse in the Kazakh Language]. Almaty: Mektep, 1988. 147 p. (in Kaz.).

Bopaiuly, 2003 – Bopaiuly B. Qazaqtyn algystary men qargystary [Kazakh Blessings and Curses]. Almaty: Bastau, 2003. 112 p. (in Kaz.).

Dosmukhameduly, 1991 – Dosmukhameduly H. Alaman [Alaman]. Almaty: Ana Tili, 1991. 176 p. (in Kaz.).

Kenzheakhmetuly, 2005 – Kenzheakhmetuly S. Zheti qazyna (Birinshi kitap). Kopshilik oqyrmanga arnalgan [Seven Treasures (First book)]. For General Readers. Almaty: Ana Tili LLP [Native Language LLP] , 2005. 136 p. (in Kaz.).

Kenesbayev, 2007 – Kenesbayev, I.K. Qazaq tilinin frazeologiyaliq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty: Kazakhaparat [Kazinform], 2007. 356 p. (in Kaz.).

Karakuş, 2023 – Karakuş Y. The Motif of Prayer and Curse in Turkish Folk Tales from the Anatolian Region. Master's Thesis. Gaziantep, 2023. 175 p. (in Tur).

Kashgari, 1997 – Kashgari M. Turik tilinin sozdigi. (Diuani lugat-it turik): 3 tomdyq shygarmalar zhinagy / Qazaq tiline audargan A. Egeubaj [Dictionary of the Turkish Language (Divan-i Lughat-it-Turk): Collection of Works in 3 Volumes / Translated into Kazakh by A. Egeubay]. Almaty: Khant, 1997. 590 p. (in Kaz.).

Kaya, 1997 – Kaya D. Prayers and Curses // Journal of Turkish Studies Research. 1997. № 4. S. 99-121. (in Tur).

Kaya, 2001 – Kaya D. The Tradition of Cursing in Our Folklore and Curses in Turkish Folk Poetry / Doğan Kaya; reviewed by: Ahmet Edip Uysal, Feyzi Halıcı. Ankara: AKDTYK Atatürk Cultural Center, 2001. S. 281. (in Tur).

Qazaqstan ulttyq enciklopediyasy. 5 tom [National Encyclopedia of Kazakhstan. Volume 5]. Almaty, 1998. (in Kaz).

Qazaqtyn etnografiyaliq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturlu zhuyesi. Encyklopediya. 3-tom. [Traditional System of Ethnographic Categories, Concepts, and Terms of the Kazakh People. Encyclopedia. Volume 3.]. Almaty: Slon DPS, 2012. 736 p. (in Kaz).

Nurmagambetov, 1994 – Nurmagambetov A. Bes zhuz bes soz. [Five hundred and five words]. Almaty: Rauan,1994. 304 p. (in Kaz).

Turkish Language Dictionary. [Electronic resource] URL: https://sozluk.gov.tr/ (accessed on: 20.10.2024). (in Tur).

Urazaeva, 2010 – Urazaeva K. Imya po primetam // Diapazon [Names by Omens // Scope]. [Electronic resource] URL: https://azh.kz/ru/news/view/4988 (accessed on: 21.10.2024). (in Rus.). 2010.

[1]Дулаева Э.З. [2]Сыздықова А. А. [3]Мукажанова А.М.
[1,2]Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail: [1]elnara1981dulayeva@mail.ru, [2] syzdyykova@mail.ru,[3]
mukazhanova.aray@gmail.com

ОБРАЗНОСТЬ В КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ УСТОЙЧИВЫХ ФОРМАХ ПРОКЛЯТИЙ КАК ЭКСПРЕССИВНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СРЕДСТВО В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Аннотация. Проклятие является одной из древнейших и уникальных жанров тюркской культуры. Оно основано на вере в силу слова, то есть на убеждении, что человеку, подвергшемуся проклятию, может быть причинен вред при помощи мистических сил. Так как проклятия основаны на общей культурной памяти, они отражают мировосприятие и образ жизни наций, а также их мышление и характер. В связи с этим данные речевые акты зависят от традиций и моральных ценностей различных обществ. Они имеют отношение к историческим, мифологическим и религиозным истинам, поэтому входят в сферу культурной лингвистики, изучающей проявления культурных элементов и социальной памяти в языке, таким образом их изучение на современном этапе развития лингвистики и является *новизной* данного исследования. Основной целью статьи является анализ проклятий в казахском и турецком языках, их сходства и различия. Кроме того, проводится их классификация на группы в зависимости от их значений и культурно-языковых особенностей. Для её реализации использовались *методы* лингвокультурологического анализа лингвистических фактов, а также элементы коммуникативного, сравнительно-сопоставительного и семантического анализа. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: проанализировать 66 проклятий в казахском языке и 63 проклятия в турецком языке, классифицировать по цели и значению выражений, провести сравнение казахских и турецких проклятий, выявить их сходства и отличия. *Результаты,* изложенные в статье, материал позволил авторам сделать вывод, что ббольшинство проклятий в казахском и турецком языках имеют общие тюркские корни, что доказывает наличие исторических связей между языками. В то же время авторы приходят к выводу, что проклятия в казахском языке часто имеют образный характер, содержат широкие метафоры и сравнения, а формы проклятия в турецком языке более конкретны и зачастую прагматично ориентированы.

Ключевые слова: проклятия, проклятия связанные со смертью, проклятия связанные с болезнями, турецкие проклятия, сравнительный анализ.

[1]Dulayeva E.Z. [2]Syzdykova A. [3]Mukazhanova A.M.
[1,2]al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan
[3]Kazakh-American free university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
E-mail: [1]elnara1981dulayeva@mail.ru, [2] syzdyykova@mail.ru,[3]
mukazhanova.aray@gmail.com

THE IMAGERY OF CURSES IN KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES AS AN EXPRESSIVE-EMOTIONAL MEANS IN CONVERSATIONAL SPEECH

Abstract. A curse is one of the oldest and unique genres of Turkic culture. It is based on the belief in the power of words, specifically the conviction that a person who is cursed can be harmed by mystical forces. Since curses are rooted in common cultural memory, they reflect the worldview and way of life of nations, as well as their thinking and character. As a result, these speech acts are

influenced by the traditions and moral values of different societies. They relate to historical, mythological, and religious truths, thus falling within the realm of cultural linguistics, which studies the manifestations of cultural elements and social memory in language. Thus, their study at the present stage of development of linguistics is the novelty of this research. The main aim of this article is to analyze curses in Kazakh and Turkish languages, examining their similarities and differences. Additionally, a classification of curses is provided based on their meanings and cultural-linguistic features. To implement it, methods of linguacultural analysis of linguistic facts were used, as well as elements of communicative, comparative and semantic analysis. To achieve the goal, the following tasks were set: analyze 66 curses in the Kazakh language and 63 curses in the Turkish language, classify by purpose and meaning of expressions, compare Kazakh and Turkish curses, identify their similarities and differences. The results presented in the article, the material allowed the authors to conclude that most curses in the Kazakh and Turkish languages have common Turkic roots, which proves the presence of historical connections between the languages. At the same time, the authors come to the conclusion that curses in the Kazakh language are often figurative in nature, containing broad metaphors and comparisons, while the forms of curses in the Turkish language are more specific and often pragmatically oriented.

Keywords: curses, curses related to death, curses related to diseases, Turkish curses, comparative analysis.

Авторлар туралы мәлімет:

Дулаева Эльнара Зильпикаровна, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Сыздықова Айнұр, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан.

Мукажанова Арай Мейрамбаевна, Қазақстан-Американдық еркін университетінің аға оқытушысы, Өскемен, Қазақстан.

Информация об авторах:

Дулаева Эльнара Зильпикаровна, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сыздықова Айнұр, магистрант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мукажанова Арай Мейрамбаевна, старший преподаватель Казахстанско-Американского свободного университета, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Information about authors:

Dulayeva Elnara Zilpikarovna, Senior Lecturer at al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

Syzdykova Ainur, master's student at al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

Mukazhanova Aray Meirambayevna, Senior Lecturer at Kazakh-American free university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Келіп түсті 13 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

IRSTI 11.25.19 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.347

***[1]Massimkhanuly D.** **[2]Abidenkyzy A.** **[3]Darbay N.Kh.**
[1,2,3]R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] masimkhan-63@mail.ru, [2] ainurbai-67@mail.ru, [3] darbay.nazerke@gmail.com

WORLD GEOPOLITICS AND THE NEW SITUATION IN THE CENTRAL ASIAN REGION: TURNING POINTS AND TRENDS

Abstract. In such a difficult period, when the world is faced with difficult situations that have not happened in the past centuries, the Central Asian region is also experiencing long-term, pan-regional, and large-scale changes in the power of influence. This is mainly due to the strategic adjustment and regulatory policy of the United States of America for the Central Asian region, concern about the weakening of Russia's influence in this region, China's desire to use its demographic and economic power, Turkey's fraternal activity, the religious propaganda of the Arab-Islamic world, India's activity in the region in recent years, as well as the change of power of some states in the region, especially in leading countries such as Kazakhstan and Uzbekistan. It is no coincidence that the situation in the Central Asian region has undergone such changes. In particular, it is a direct result of the interaction of various trends and factors, both international and regional. Also, this trend, in turn, will have a decisive and large-scale impact on the future of Central Asia and the general situation there. As the main *goal* of the study, in this article we tried to comprehensively consider new trends in the Central Asian region as a whole and the reasons for their formation and directions of further development. In the course of achieving this goal, the authors were set the following *tasks*: to analyze the impact of these circumstances on the countries of Central Asia, reviewing various changes and turning points in the context of political, economic, security, mutual competition and other issues of modern world geopolitics. In the process of writing the research work, *methods* of comparative analysis, system-structural, induction, retrospective, chronological scientific research were used. The *novelty* of the study is to consider the possibilities of comprehensive development of the region, analyzing the role of the Central Asian region in the current changing world process. The *results* of the study allow a deeper understanding of the relationship of CA countries with world giants, the role and features of the region in increasing its integrity and sustainable development, and these results can be useful for political scientists, regional scientists, as well as specialists in the field of foreign policy and diplomacy.

Acknowledgement: The article was prepared as part of the implementation of the program-specific financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the early stages of interaction to strategic partnership” (BR24993008).

***Keywords*:** World giants, countries of the Central Asian region, USA, China, Russia, Turkey, India, Arab-Islamic world, regional security.

Introduction

It is no secret that the Central Asian region (CAR) as a whole has long been a unique playground for the world's giant Empires. It is known that even in the near future (XXI century), England in the far also reaches took some active steps to influence this region (Wang, 2007: 112). Since recent times, Central Asia has initially become an important region for Russian and English expeditions. Since the end of the nineteenth century, researchers from Germany, France, Japan, the United States and other Western powers have also flocked in, making life even more boiling over in the then inhospitable Inner Asian region far from civilization (Ding, 2009: 24). And in recent years, the situation in the CAR, in general, can be said to be stable. *From a political point of view,* all countries

in the region are actively looking for a path of development that meets their state conditions. At the same time, the promotion of their political reforms, striving for stability and strengthening stability, making stability a prerequisite and the main goal, has become the national ideal of each country in the region. *In economic terms*, the countries of the region are actively blocking the decline in the economy and strive to improve the well-being of the population as much as possible. At the same time, Central Asian countries began to adopt medium-and long-term development strategies, focusing on long-term development. In order to sustainably promote structural reforms and counter external challenges, they have severely blocked their development opportunities in the region. *In terms of security*, in order to maintain stability in the region, all countries in the region share the opportunity to engage major powers in the region for the sake of national interests, jointly fighting extremist and foreign forces. *From the point of view of competition from major powers*, external forces such as the United States, China, Russia, Turkey, India, and the Arab-Islamic world have already formed a competitive position in influencing Central Asia. As a result, a multi-vector policy is becoming more and more active in the region. However, it is not difficult to see that the competition of the great powers to the region is growing every day. *From the point of view of political interests*, these superpowers, after all, do not want to see chaos and instability in the CAR. The countries of the region, on the other hand, hope that the major powers will form a healthy competitive situation in Central Asia, a foreign policy aimed at peaceful coexistence. In general, over the past three decades, significant changes have also taken place in *international politics*. "The beginning of the XXI century was marked by the intensification of the fight against international terrorism, as a result of which the United States and NATO countries deployed military bases in a number of Central Asian countries. Despite the fact that the invasion of Afghanistan by the Western coalition was supported by the world community, an era of geopolitical maneuvering between the powers began for the region" (Koshkimbayev, Auelbayev, 2021: 87).

At the same time, we must recognize that the unstable and unrealized factors of the situation in Central Asia are accumulating and increasing every day. We would not be wrong to describe this as changes and turns are growing in the "womb" of stability. We believe that today's difficult situations, the protracted, pan-regional, difficult turns of influence that the CAR is facing, have a special impact on geopolitical trends in the CAR in the present and future, and should be given maximum attention. After all, considering the role of Central Asia in modern world processes, the Kyrgyz scientist, Professor U.K. Saralayev said that today it is "a region that is being reopened to the outside world. Its development has just begun. The region's promising wealth and communication opportunities make it an object of geopolitical interests of many countries of the world, respectively, the region becomes a place of conflict between the interests of world and regional power centers" (Saralaev, 2005: 4).

To see the impact of global geopolitics on the CAR and the turning points in the region, we will have to pay attention to the following trends.

Research materials and methods

Official documents of state significance, reports and proposals of heads of state, national plans were considered as the material basis of this research work. In addition, articles and news in Kazakh, Russian, English, Chinese, published in mass media and social networks, statistical data were used, and these materials were systematized using institutional, comparative-historical, value-normative approaches. In particular, in the discussion of issues on the topic, various information and opinions were selected using the institutional method of scientific research, their analysis was carried out and the final result was summed up. On the basis of the comparative-historical method, the historical and current conditions of the world's superpowers, the countries of the CA were compared chronologically, as well as in terms of mutual differences. The policies pursued by the different countries considered in the study, the positions and reports of the country's leaders, the opinions and views of politicians and etc. were objectively discussed through a value-normative approach.

Discussion

New trends in the Central Asian region. In virtual comparison, the current situation in the CAR is experiencing three major turning points, which are unprecedented in the region, contributing to the fate and prosperity of the region.

First of all, in general, the CAR in recent years has become an object of competition from such leading world powers as the United States, Russia, China, Turkey, India… to pull into the orbit of their influence and gain control over the natural resources of the region, primarily their oil and gas reserves. Each of these states began to consider the CAR as an important point of its strategic interests. The relationship between the major powers that want to influence the CAR is going through a process of major changes. It is mainly reflected in the radical change of the US strategy in Central Asia. In particular, if earlier the United States was engaged only in restricting and restraining Russia from this region, now it is characterized by efforts to limit Russia and China at the same time, especially to completely exclude Chinese influence in the region. At the same time, it should be noted that the major powers in their influence in the region have moved from the previous competition in the field of politics and security to a comprehensive competition with equal attention to politics and economics. Thus, a new round of fierce geopolitical rivalry between the major powers has already begun in the CAR.

After the collapse of the Soviet Union, the CAR became an important playing field for the desire to exert the influence of major powers, especially the United States, Russia, China, and Turkey. In particular, the United States, using its superpower, actively intervenes in the life of the CAR countries, pushing away the interests and influence of Russia and China, trying to keep the countries of the region under its influence as a whole. Russia, on the other hand, wants to keep the CAR countries in a handful, using the socio-economic, military, political, cultural, etc. factors that have historically developed in the region. The PRC, meanwhile, wants to take advantage of the low economic potential of the CAR countries, the need for financial and investment support, and at the same time, using its borders with some of the countries of the region, its economic power and demographic potential, to gain the CAR's influence. As you know, most of the CAR countries are Turkic-speaking Republics. The Republic of Turkey, on the other hand, aims to influence the countries of the CAR region (except Tajikistan), in most cases by establishing ethnic-blood and kinship relations. On the other hand, although the CAR countries write in their constitutions that they are “secular states”, the population of the region as a whole is Muslim peoples who profess Islam. In part, we cannot deny the tendency of Arab-Islamic countries (UAE, Saudi Arabia, Egypt, Yemen, Oman, Iran) to seek to influence CAR countries in terms of religious beliefs.

If we analyze the competition for influence of the major powers in the CAR, it is easy to see that this competition is very active mainly between the countries of the United States, Russia, China. In 2005, when Kyrgyzstan refused to build US troops, then US Defense Minister Donald Rumsfeld, at a meeting of one of the CIS countries, said: “China and Russia are pushing Kyrgyzstan to such a step” (Jin, 2015: 137). It is well known that the words of D. Rumsfeld are not unfounded. This situation is explained by the Russian politician D.A. Zhirnov: “Russia and China play the most important role in the Shanghai process. There are objective reasons for this... There is no doubt that at the present stage of multilateral negotiations, due to the striking disparity of the geopolitical, military, economic and diplomatic potential of Moscow and Beijing, on the one hand, Dushanbe, Astana, Bishkek and Tashkent, on the other, Russia and China continue to play the role of a locomotive in the Shanghai process” (Zhirnov, 2002: 206). Even the competition between these “triple” continues at such a level that it has a decisive impact on the development of the entire region and the regional situation and the overall scale. This vision was expressed by the outstanding Indian politician Shahnawaz Qadri in the book “Central Asian integration and regional development. The Great Central Asian view” fully confirms the opinion: “Thus within cooperation among China and Russia over the geo-politics of oil and energy is growing a deep conflict over Greater Central Asian region due to great powers desire

wanting to influence the region (Shiping Tang, 2000). The net configuration has been a camp division of U.S.-West on one side and the Russia-China on the other side. Seen within the GCA approach great powers invest in the Greater Central Asia (Central Asian and South Asian-Afghanistan countries) signifies a fight leading to conflict. Whereas the regional players like Russia, China play a cooperative role at least to block U.S. expansion leads to conflict. India's role of using the GCA approach has tried to integrate borders and economy of Central Asia and South Asia leading to greater regional development" (Qadri, 2017: 51).

However, due to the critical decline of both Russia's economy and its authority in the world geopolitical arena in recent years, there is an active struggle for political influence in the CAR, competition between the United States and China. It is no secret that the United States is especially worried about the fact that China is becoming more and more powerful. In this regard, Chinese politicians believe that the United States is creating obstacles, using economic, social and diplomatic approaches to prevent China's further development and increasing influence (Li, Liu, 2008: 280). During the years when Trump came to power in the United States, there were significant turns in US foreign policy. In particular, for the first time, the United States saw China as its "strategic competitor" and for the first time put the "Chinese threat" in front of the "Russian threat". At the same time, it began to put China under comprehensive pressure. It is at this point that the US authorities have also made major changes to their CAR strategy. This US policy was also clearly reflected in China's policy of limiting and displacing its influence in the CAR. At the same time, the United States has made every effort to prevent China from implementing the "One Belt and One Road" program in Central Asia. In particular, in order to curb and displace China's "One Belt, One Road" program, the United States has established a strategic infrastructure investment dialogue mechanism with some European countries led by Japan, Australia, India and the United Kingdom, and has actively negotiated with countries in Eurasia, the Pacific region to coordinate their respective infrastructure investments. Thus, with the program "One Belt, One Road" he created a "mighty alliance", which could stand up for all-round competition. As Trump said, during the years when the United States was in power, the official Beijing began to arrest representatives of local Muslim peoples (Uyghur, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, etc.) in Xinjiang under the slogan "Fight against three different forces" (religious extremism, separatism, terrorism). Although the official authorities of the CAR countries did not openly protest this action by official Beijing, this liveliness of the Chinese authorities, which was previously described as a "Friend country, good neighbor", caused a strong anger of ordinary residents of the countries of the region, representatives of the intelligentsia. Residents of CAR countries held mass protests, raising the question of abandoning Chinese investments and even relations with the PRC. This situation, of course, was a joy for Western countries, led by the United States, equivalent to "what they wanted from heaven was found on earth". Using this moment wisely, the US authorities, taking the situation in Xinjiang to the world stage in terms of protecting human rights, implemented a strategy of differentiation against China and further exacerbated relations between China and the Central Asian countries. Not only that, the US Senate passed the "Uyghur Human Rights Policy Act of 2019" on September 11, 2019 in connection with the situation in China's Xinjiang region. These steps by the US authorities have strengthened the sense of gratitude of the CAR countries to the United States and other Western countries.

The US authorities have not limited themselves to this, but have blocked China's multilateral regional cooperation policy as much as possible and blocked its plans to create an interested, fateful regional community. In 2019, the United States twice conducted a dialogue with the CAR countries within the framework of "C5+1". During the dialogue, the United States openly denounced China and announced plans to impose sanctions on China. At the same time, the United States has also openly expressed a deadlock game, surrounding China in the Indian Ocean and the South China Sea.

Secondly, the CAR is currently experiencing very large-scale and significant turning points within itself. This is especially evident in the change of power in large countries in the region, such as Kazakhstan and Uzbekistan. It can be said that this situation has a special impact on the trends and

situation of the countries in the region, which gives evidence that the entire region has entered a new stage of development. In the fall of 2016, Sh. Mirziyoyev was elected the new head of Uzbekistan and boldly implemented a policy of reforms and openness, which caused a strong hunt and influence in Uzbekistan, and even in the entire Central Asian region. His reform and policy of openness far exceeded the expectations of the outside world in terms of intensity, scale and depth. The policy of Sh. Mirziyoyev not only opened a new era in the development of Uzbekistan, but also had a huge impact on the political situation in the entire region. In addition, in 2019, the transit of higher powers began in Kazakhstan. After N. Nazarbayev's sudden announcement of his resignation on March 19, 2019, K.K. Tokayev became interim president and was officially elected as the second president of Kazakhstan through the national elections held on June 19 of the same year, thus opening the curtain of a new era of Kazakh political development. The major changes that have taken place in two key regional countries, Kazakhstan and Uzbekistan, are unprecedented in the process of development of Central Asian countries after independence. It is no secret that these changes have influenced other countries in the region to a certain extent, beyond the scale of the two countries. A striking example of this is the situation in Turkmenistan and Tajikistan. In particular, G. Berdimuhamedov transferred power to his native son Serdar Berdimuhamedov, and E. Rakhmon brought his native son Rustam Emomali to the presidency of the Senate of the Republic of Tajikistan. Experts believe that the appointment of Rustam Emomali as speaker to the Senate of the Republic of Tajikistan is a preparation for a change of Power (Ryskulova, 2020).

Reasons for new changes in Central Asia. Changes in the situation in Central Asia are not accidental, it has a deep and complex historical background. From the point of view of changes in relations between major powers, a radical change in the policies of the United States, Russia and China in Central Asia is being carried out in the context of major changes in the International and regional situation. This shows that these empires are rooted in deep-rooted and long-term strategic intentions.

At the same time, the rivalry of the major powers in the CAR is clearly reflected in the policies of restraining each other's influence and interests in the region.

For example, Russia has had the most significant influence in Central Asia since the beginning of the nineteenth century and continues to do so in the years after independence.

Many residents of Central Asia still speak Russian, Russian television is available in many parts of Central Asia, and, since the collapse of the USSR, millions of labor migrants work in Russia, not only helping their families in their homeland, but also sending money transfers that help support the economies of some Central Asian countries.

Moscow has military bases in Kyrgyzstan and Tajikistan, many of which, including the governments of some Central Asian countries, consider them a guarantee of security in the region. The return of the Taliban to power in Afghanistan allowed the Kremlin to convince the Central Asian governments that Russia will provide assistance in the military sphere and threats, as well as to strengthen Russian influence in the region. After the occupation of Afghanistan by the Taliban, Russia strengthened its activities with the member states of the Collective Security Treaty Organization (CSTO): Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan. In early September last year, the CSTO conducted exercises in Kyrgyzstan, and in the second half of October in Tajikistan, where the Armed Forces of Kazakhstan also took part. Uzbekistan was previously a member of the CSTO, but is currently not part of the organization, and although Tashkent opposes the Kremlin's call to join the CSTO again, President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev took part in the CSTO virtual summit on August 23. In early July 2021, when the withdrawal of foreign troops from Afghanistan was in full swing, Uzbek and Russian troops conducted military exercises in Uzbekistan. In mid-August, a few days before Taliban forces took control of Kabul, Russian units conducted military exercises with Tajik military forces in Tajikistan. During the “January events” that took place in Kazakhstan in 2022, the CSTO troops were called to the territory of Kazakhstan for peacekeeping.

In short, Russia and a number of CAR countries have close cooperation in the field of security. Some of Russia and CAR countries are members of the CSTO, some are members of the EAEU. The departure of the United States from Afghanistan and the arrival of the Taliban to power in Afghanistan in recent years may increase the relevance of military-political interaction between Russia and the CAR countries both in terms of Economic Cooperation and on the scale of the CSTO.

However, it cannot be ruled out that a number of contradictions exist between Russia and the CAR countries. It is also impossible to solve these problems immediately.

First of all, for historical reasons, the economic models of Russia and the CAR countries are becoming very similar. In this regard, there are almost no segments that can complement each other in Russia and the CAR countries. Meanwhile, we are talking not only about the hydrocarbon market, but also about non-primary exports. Going from this, the production companies of Russian and CAR countries will compete for a similar market. This competition, in turn, will negatively contribute to understanding and cooperation between Russia and the countries of the region.

Secondly, in Russia and the CAR countries, there are always conflicting views on the ideology of any historical events and their assessment. The official authorities of the countries of the region always keep their distance from opposing the United States. At the same time, the CAR countries show themselves as reliable economic partners of Russia, but in foreign policy they are mainly independent states with priorities tailored to the fate and future of their countries. Also, among the population of Central Asian countries, especially among young people, the national-patriotic ideology is increasingly growing. In many ways, this is clearly noticeable during the sharp comments of Russian politicians about the CAR countries. For example, in addition to the mass protest of ordinary residents in the official and unofficial media on the statement of the deputy of the State Duma of Russia V. Nikonov “the territory of Kazakhstan is a great gift from Russia”, the Ministry of foreign affairs of the Republic of Kazakhstan officially handed over a note of protest to Russia. Also, the president of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev, who visited the International Economic Forum in St. Petersburg with a special invitation in June 2022, openly declared his non-recognition of Luhansk and Donetsk as “independent countries” in front of the world community and in front of the president of Russia – V. Putin. K.K. Tokayev also spoke about the irrational opinions of Russian figures led by V. Zhirinovsky, G. Zyuganov, V. Nikonov about Kazakhstan: “using this podium, I want to complain about the words of a number of Russian deputies. Inappropriate words aimed at Kazakhstan, erroneous statements of journalists and even cultural figures. Vladimir Vladimirovich explained the position of the top leadership, the Kremlin in relation to other states, including my country. I thank him for that. Indeed, there is no such problem among our peoples as to provoke in different ways. [Such statements] harm the Russian Federation itself. These words are incomprehensible to me” – he openly expressed his dissatisfaction (Kazaknews.kz, 2022).

In general, we should not hide that the language policy is at the origin between Russia and the CAR countries. CAR countries are considered regions that are heavily influenced by the Russian language in the post-Soviet space. Despite this, Uzbekistan switched to Latin script decades ago, and Kazakhstan began to take care of the transition of the Kazakh language to Latin script. Also in the countries of the region in terms of the share of official document flow in state bodies, the weight of state languages is growing more and more (Lebedov, Kazantsev, Medvedova, 2021: 18). Thus, the CAR countries are independent countries with a special state language policy. However, many politicians and experts in Russia have not ceased to draw attention to this issue from time to time, making the official Kremlin despicable to the CAR countries.

In short, on the scale of the last ten to fifteen years, when Russia began to lose its strength and international authority, China's influence in the CAR began to slowly increase.

From the point of view of China's situation, official Beijing's diplomacy towards Central Asia has entered a new era on the scale of the last decade, as determined by the first proposal of Chinese President Xi Jinping on the “Economic Belt of the Silk Road” in Kazakhstan in September 2013. Taking the opportunity to jointly create “One Belt, One Road”, China and the countries of Central

Asia opened the way for a new rise in cooperation. Currently, China is the main economic and trade partner and source of investment of Central Asian countries. The Chinese market is also attractive for Central Asian countries. China's influence on the countries of Central Asia has reached unprecedented heights and expanses. In particular, China's implementation of the "One Belt, One Road" initiative will not only give a strong impetus to the economic development of Central Asia, but also increase its influence on the state and development trends of the entire region. As Beijing's "One Belt, One Road" program shifts to a more balanced strategic policy, China's economic influence in Central Asia is expected to increase further. At the same time, within the framework of the "One Belt, One Road" program, the CAR countries began to actively adopt new concepts and proposals proposed by China, such as "common consultation, joint creation, common good", "openness, greenness and purity". Thus, China's influence on the life of the CAR countries began to grow significantly. It was after such circumstances that the process of establishing that restraining and limiting China was a long-term strategic goal of the United States and its supporters entered the stage of history.

At present, US society is heavily classified, and the domestic policy of the country is also very polarized. However, in the United States, various political forces are extremely unanimous on the issue of "accepting China as the main opponent". From an intergenerational point of view, the new generation that marked the end of the Cold War era and was born after the Cold War, the recognition and attitude of the US elite towards China is very harsh. The US policy of restraining China in order to maintain its hegemonic position suggests that it will not stop or park due to the change of political parties or the change of generations, but will gradually intensify. An example of this is the fact that in early August this year (2022), despite opposition and protests from official Beijing, Ms. Nancy Pelosi, Speaker of the US House of Representatives, went to Taiwan on an Air Force passenger plane. Although US President J. Biden seemed somewhat cautious about Pelosi's visit, he did not openly object and stated that it was Pelosi herself who would decide whether to go or not. On the basis of this, we can conclude that the US policy of deterring China, of course, will never be abandoned in the near future.

The US authorities have taken a number of bold steps in realizing China's goal of curbing CAR influence. In particular, they used such approaches as severing economic ties between China and the United States, raising customs tariffs, long-arm jurisdiction, blocking the network of industries, and financial sanctions. Noticing that China had entered into an arms competition, the United States was forced to terminate the "Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty" (IRNFT). The US arms sales to Taiwan, the strengthening of the official agreement between the US and Taiwan, were steps to put China in a more relaxed state. The US authorities did not stop at this, inspiring both the Hong Kong independence movement and the Xinjiang independence organizations abroad, putting China in an all-round deadlock. In addition, the United States was able to make the most of the concept of "Chinese threat", which is widespread among the population of countries along the "One Belt, One Road" and other important economic partner countries of China. Thus, the official began to create obstacles even to the implementation of Beijing's plan for economic cooperation between China and countries along the "One Belt, One Road" (Gleason, 2021: 38). Over the past two decades, strategic pressure on the celestial country and concern for tomorrow by the United States, which has begun to consider China its biggest competitor in global geopolitics, are growing every day. Therefore, the exclusion of China from the CAR by the White House in such a situation would be a natural phenomenon.

In short, it is always the long-term and unchanging geostrategic interest of the US Eurasian strategy to prevent the emergence of a country that threatens the United States on the Eurasian continent. Strengthening the policy of comprehensive isolation of China is a vivid example of this US strategic plan.

After all, after years of strategic plan and corresponding blackout, the United States has become a decisive force influencing the general situation and policy of the CAR countries, and there is every reason to believe that its influence on the countries of Central Asia, in general, has increased. After

the collapse of the Soviet Union, the countries of Central Asia were always interested in the political and economic system of Western countries, led by the United States, and set an example for themselves. The high status of the United States in the world community and its powerful economic, military and cultural potential also led to the collapse of the CAR countries to the United States, and the United States was considered a key pillar in balancing Russian influence in the region. European countries, Japan work closely with the United States in Central Asia and are strategic allies of the United States in Central Asia.

Even India itself is actively involved in the game of ousting China from the CAR. After all, there is an unresolved land dispute between India and China, and it is no secret that Delhi is openly opposing Beijing's "One Belt, One Road" Initiative. Moreover, relations between India and the United States are very good. Chinese experts themselves say about this: "in 2005, the United States, ignoring the protests of China and other countries, unilaterally signed an agreement with India on cooperation in the field of civilian nuclear energy, and even, at that time, US Secretary of Defense Donald Rumsfeld signed an intention to jointly develop a ballistic missile defense system with India. Isn't that all the obstacles to China?!" (Song, 2009: 81). Therefore, in curbing China's influence in the CAR, the White House sees India as an ally and a great power.

On January 27, 2022, on the initiative of Indian Prime Minister Narendra Modi, the first summit was held with the heads of five Central Asian states. The meeting was supposed to take place in Delhi, but, due to the pandemic, the meeting took place in a virtual environment. This opened the way for the participants to reach an agreement on expanding economic and cultural ties, as well as coordinating actions related to the aggravation of the situation in Afghanistan. Last year (2021) it was announced in advance that this summit will be held. However, as the official Beijing intends to avoid a potential competitor, Chinese President Xi Jinping invited the leaders of the CAR countries to a video conference two days before Narendra Modi. Xi promised to provide significant assistance to Central Asian countries and increase trade turnover to 70 billion dollars. Of course, Delhi does not have such money, but there is no doubt that the policy of close ties with the region gives it certain advantages.

Gulshan Sachdeva, professor at the Center for International Studies in Delhi and coordinator of the Jean Monet Center for Excellence at Jawaharlal Nehru University, believes that high level interaction with Central Asian leaders reflects New Delhi's new active approach to the region. The dynamics of change in Afghanistan is pushing India to reconsider its previous strategy in Central Asia, and China is watching these steps closely. When India recently announced the summit, Beijing organized its virtual summit with the same leaders two days before India. Thanks to historical, civilizational and cultural ties, Central Asia has long been part of the Indian imagination, while India seeks to raise its prestige in the region and strengthen ties with its countries. After the collapse of the Soviet Union, Indian thinking was influenced by new geopolitical realities and economic opportunities. The emergence of new Independent States opened up opportunities for energy imports, as well as for trade and transit. There was also concern about the rise of religious fundamentalism. Instability in Afghanistan and China's authority in the region further increased India's attention. After signing a strategic partnership with Kazakhstan in 2009, Uzbekistan in 2011, and Tajikistan in 2012, India announced a 12 point "liaison with Central Asia" policy in 2012. The aim was to consider the region as actively as possible in terms of security, economic and cultural spheres and to strengthen India's political influence. In July 2015, Modi visited all five Central Asian states and signed 22 agreements. Along with agreements in the field of Defense, Military-Technical Cooperation, Trade, Tourism and culture, he signed a bilateral agreement with Kazakhstan on the purchase of uranium, which now accounts for 80 percent of India's uranium imports. Since 2002, India has maintained an air base in Aini in Tajikistan, which, when occupied by the Taliban, is going to be used to evacuate Indian citizens from Afghanistan (Sachdeva, 2022).

However, as Anant Krishnan, a correspondent for the Hong Kong newspaper "Hindu", writes in his world famous work "the Chinese problem in India: the rise of China and what it means for

India", it is clear that it will not be very easy for India to compete with China for influence in the CAR. After all, Xi Jinping promised to import more agricultural products and other high-quality goods to the five countries. In addition, Beijing's proposals include assistance in the amount of 500 million dollars and a desire to increase bilateral trade to 70 billion dollars by 2030. China's trade with the five countries reached 40 billion dollars in 2018. This is about 20 times more than India's trade with the region in the same year. Much of China's trade is linked to its appetite for energy resources. Xi intends to implement several projects of strategic importance in this regard. These are: China-Central Asia gas pipeline, China-Kazakhstan oil pipeline, China-Kyrgyzstan-Uzbekistan highway and China-Tajikistan Road (Krishnan, 2020: 259).

In recent years, Turkey has also begun to revive its activities in the CAR. One of the most striking recent examples of this is the establishment of the Organization of Turkic states (OTS) in Istanbul on November 12, 2021. Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan are members of the organization of Turkic states, Turkmenistan and Hungary are in the category of observer countries. Turkey is a natural and historical ally of the four Turkic-speaking states in the CAR: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan. After the independence of these countries, Ankara was considered the most desirable partner for the Turkic states in Central Asia, not only for the commonality of culture and language, history, but also for the fact that Turkey was a member of NATO with close ties with Europe and the West, as well as for its influential position in international politics in general. The basis of this cooperation and brotherhood was laid in the first years of the collapse of the USSR and the declaration of independence by the Turkic-speaking states of the region by the then President of Turkey Turgut Ozal. T. Ozal visited Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan in April 1993, when the main content and purpose of his visit was the Turkic Brotherhood. His proposals and demands on this side were immediately approved and widely accepted by the heads of the Turkic states of the CAR, since then there is some form of cooperation in the region on the basis of Turkic blood ties, and the organization of the Turkic states can be considered the last and most important stage in the development of cooperation.

Unfortunately, after returning from a trip to Central Asia, Turgut Ozal soon died, and Turkey failed to make the necessary large investments in the Turkic-speaking countries of Central Asia. As a result, Turkey's role in the region remained unchanged. As a result, Ankara is lagging behind in competition with the influence of Russia and China in the region.

It is known that in recent years, Turkey's weight in world geopolitics has increased significantly. Ankara, thanks to the Renaissance policy of President Recep Tayyip Erdogan, has become one of the world's largest players in Syria, Libya and Azerbaijan.

Erdogan spoke out against Russia on the Syrian issue and even openly protested against the Chinese leadership about Beijing's excessive policy against Turkic-speaking Muslims in Xinjiang.

The official Ankara, which has seen the Turkic states in the CAR increasingly move away from the influence of China and Russia on economic and national security issues, in recent years has begun to pay maximum attention to the development of interaction with fraternal countries in the region, as well as the friendship of Turkic-speaking countries. There is no doubt that Turkey's fraternal policy, which has a worthy place and active influence in world geopolitics, as well as military and economic power, will be ideal for the four Turkic-speaking countries in the region.

Professor Vakur Sumer, former director of the Eurasian Research Institute of Turkey, said: "Kazakhstan and Turkey are two strong wings of Eurasia with a common past and destiny. Over the past three decades, significant progress has been made in many issues, from politics to economics, culture and education to science. The ever-increasing structure of relations and integration between the two countries gives real hope for further rapprochement" (Sumer, 2021: 61). Of course, in the meantime, we are not very mistaken, although we understand Mr. Sumer's phrase "Kazakhstan and Turkey" as "Turkic-speaking countries and Turkey in the CAR".

Central Asia is the northern border of the Islamic world, and regional leaders have different opinions on this. Belonging to the Islamic world naturally alienates the region from the former

"master of foreign religion" Russia, and this was very important for the leaders of the CAR countries in the first years after independence. But, in the first years of independence, the country's leaders themselves, as members of the former Communist Party of the Soviet Union, knew very little about Islam. Soon, the heads of State in the region realized that the power of Islam, which they believed to unite their people, was also a phenomenon that threatened the region. So, all the leaders of the Central Asian countries have chosen secular forms of government. But from the very beginning, the leaders of the region faced a competing model of government in Iran, where theocracy retained power for many years. Maintaining decent relations with Iran was not particularly difficult for the countries of the region. He was more inspired by the cultural and linguistic kinship of Tajikistan with Iran. At the same time, there were problematic issues in relations with Iran. In particular, Iranians were mostly Shias, while most of the inhabitants of Central Asia were Sunnis. This, although it is easy to say, is considered a very extreme problem for the peoples of the Islamic religion.

When "Taliban" forces occupied Kabul in September 1996, another model of theocratic rule emerged on the southern borders of the CAR, but the "Taliban" were the murids of the Sunni direction, despite their very strict adherence to Islam. It is no secret that in the late 1990s, due to the presence of "Taliban" forces in power in Afghanistan, one of the concerns in the countries of the region was that the Taliban proposed an alternative management model to the massively growing corrupt regimes in the CAR countries. The return of "Taliban" forces to power in Afghanistan marked the border between the two theocracies (Iran, Afghanistan) and the countries of Central Asia. Currently, the governments of the CAR countries have begun to pursue a policy of friendship, and not a way of struggle, as in the late 1990s (Sputniknews.ru, 2021). As proof of this, we can mention the official visit of the president of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev to the Kingdom of Saudi Arabia at the end of July 2022, as well as the signing of 13 strategically important documents by the leaders of the two countries during this visit. However, among these 13 documents, the absence of a single document related to the scientific, educational, spiritual and cultural sphere indicates a lot.

But, Tajik President E. Rahmon's statement during the CSTO summit in Dushanbe on September 16, 2021 shows that the fears of the late 1990s are still felt today. The summit stated: "the composition of the provisional government declared by the Taliban does not take into account political, ethnic and linguistic diversity, as well as gender equality. This means that in the next two or three years, the spread of extremist ideology in Afghanistan will increase, the likelihood of spreading these destructive ideas to nearby regions will increase many times over", Emomali Rahmon said (Mullorajab, Barot, 2021).

Over the past two decades, residents of Central Asia have turned to religion en masse. However, the vast majority of residents of Central Asian countries are not very fond of the Islamic models of government of Iran and the Taliban, but there are also believers who believe that the country can be ruled by Sharia.

However, "the government of the Central Asian states clearly assesses the threat of conflicts on their borders and is ready to contribute to the stabilization of the situation in Afghanistan and the region as much as possible. In addition, the Taliban movement has previously repeatedly stated that its leaders have no intention of moving the conflict to neighboring countries" (Plastun, 2022: 62).

In the meantime, we will have to analyze the problem from a philosophical point of view. The internal reason is the internal regularity and contradiction of things, and it lives in the internal property of all things and phenomena. Therefore, it plays a key role in the movement and development of objects. And the external cause is the relationship and mutual influence between one thing and another, between one phenomenon and another. The fundamental reason for the development of things and phenomena lies not outside things, but inside things, in contradictions and patterns within them. But, everything develops and changes in the dual action of internal and external factors. The relationship between the two is that the external cause is a condition for change and development, the internal cause is the basis of change, and therefore the external cause acts through the internal cause. If so, then at all times the internal cause, the internal factor, plays a decisive, important role. From

this point of view, if we pay attention to the internal situation in the CAR, the implementation of reforms and transparency by the leadership of Uzbekistan is actually an irrefutable product of the development of the situation and has a very powerful internal driving force. Since its independence, Uzbekistan has always adhered to the principle of stability in the political context in the first place, effectively repelling terrorism, separatism, religious extremism and "color revolutions", creating a political system with a strong president and an "optimal" parliament, maintaining a high degree of political stability worthy of the country's interests. However, over time, the shortcomings of this system, inherited from the first President I. Karimov, became apparent, and it became clear that the system's viability was significantly insufficient. This led not only to poor implementation of State tasks, but also to the economic development of the country. From an economic point of view, although Uzbekistan also switched to a market economy after independence, it is known as a country that has more and more preserved the Soviet planned economy. Unity in the economy is too extreme and there is a significant lack of vitality. At the same time, economic transparency is also not high, and there are many restrictions on foreign investment. The control system is also lagging behind and dogma prevails. Moreover, as a landlocked continent, it is facing an increase in demography and environmental pressure. The country's initially chosen development model has reached a dead end, and it is impossible to continue it. The only way out of these situations is to deepen the reform. From a diplomatic point of view, for a long time, due to the use of Transboundary Rivers, territorial and interethnic disputes and other issues, Uzbekistan's relations with its neighbors in Central Asia, especially Tajikistan and Kyrgyzstan, were always full of contradictions. As a result, this not only affected the external image of Uzbekistan, but also cast its shadow on its economic development and regional cooperation. It is no secret that the situation in Karakalpakstan in recent days has further complicated the internal and external situation of the Uzbek country. In this context, especially in such unfavorable conditions as a slowdown in the global economy as a whole, lack of motivation and falling demand, Uzbekistan's way out is to strengthen regional political and economic cooperation, expand transparency. Kazakhstan has always been considered by the world community as a flag bearer and a bright example of reforms and openness in Central Asia. The first president of Kazakhstan N. Nazarbayev actively carried out political reforms in accordance with the conditions and characteristics of the Kazakh country. However, the corruption and bureaucracy caused by the long stay of N. Nazarbayev in power, the lack of the role of political parties, the aggravation of the rich-poor differences, the conflict between oligarchs and clans, in short, the aging of Nazarbayev led to a change of power in Kazakhstan. It was in this case that Nazarbayev boldly announced his resignation and, in accordance with the requirements of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, Tokayev came to power. Finally, since January 2022, K.K. Tokayev, who has taken full power in the country, has begun to implement a number of important and far-sighted reforms. Tokayev's reforms, which began to be implemented in connection with the program "building a new Kazakhstan", receive maximum support not only from the people of Kazakhstan, but also from the world community. Especially in such a difficult period, when world geopolitics is changing a thousand times, we can say with full confidence that the arrival of a world-class experienced diplomat, a highly skilled politician, such as Kassym-Jomart Kemeluly, at the head of such a leading, large state as Kazakhstan among the CAR countries will contribute to the solidarity and security of the countries in the region.

Results of research

The main changes in Central Asia are the most prominent and important factors that contribute to the current and future position and fate of Central Asia, as well as the trends of its future development require special attention.

From the point of view of changes in relations between the major powers, new turns in the strategy of the countries of the United States, Russia, China, India, Turkey in relation to Central Asia

can have many negative consequences for the overall stability of the Central Asian region in the future.

First of all, it is possible that unknown factors will lead to the political stability of Central Asia. If we analyze several major political changes in Central Asia after the collapse of the Soviet Union, we can say that the influence of major power relations on the situation in Central Asia, namely changes in relations between the United States, Russia and China, is to some extent significant and decisive.

The massive "West invasion" of the five Central Asian countries when they first achieved independence almost led to political upheaval. This was due to the fact that at that time Russia did not have the opportunity to open its arms to the West and look at the CAR countries, using this wrap, the US Army entered Central Asia, and Western countries actively promoted parliamentarism. So, in the mid-1990s, the CAR countries re-established themselves in an authoritarian system, gradually forming a system of "a strong president, a favorable parliament and a small government". The political situation has shifted from chaos to rule. Behind it was Russia's confrontation with NATO's eastward expansion, Russia's change of "one-sided" foreign policy towards the West, but Russia's attempt to implement a policy of reviving its status as a great power, thereby giving priority to the CIS countries, including five Central Asian countries, in foreign policy, thereby persistently resisting Western entry into the CAR. Around 2005, after the war on terrorism in Afghanistan, the United States again revived the strategy of "Westernization" of Central Asian countries, making the most of the tendency to approach the United States that emerged in Central Asian countries. As a result, a "color revolution" was born in Kyrgyzstan, and the instability of the system in the country reached its peak. This situation could not but affect the political stability in the CAR. Now the situation in the CAR has reached another crucial moment. This situation is more clearly seen in the new competition for influence in the region by the powers led by the United States, China, Russia, India, Turkey, the maximum desire of the United States to limit China and Russia from the region, especially China. As the saying goes, "if two camels rub – a fly dies in the middle", if the confrontation of the great powers for the interests of the region escalates, this may eventually become a factor that negatively affects stability in the CAR countries.

Secondly, new developments in the strategy of the United States, Russia, China, India, Turkey in relation to Central Asia will overshadow the security of Central Asia. The confrontation of the great powers in Central Asia can hinder effective cooperation in the region and contribute to their systematic fight against religious extremism and terrorism. At the same time, it is known that over the past 4-5 years, the United States has managed to repel the official Beijing's policy towards the Turkic-speaking, Muslim peoples in Xinjiang on the scale of the slogan "protection of human rights". This US attitude, in turn, led to a significant cooling of relations between China and the countries of Central Asia, as well as the collapse of China's plans to fight international terrorist forces, religious extremist groups together with the CAR countries. In this regard, it is no secret that today the struggle of the CAR countries with religious extremism and terrorism is becoming increasingly difficult. In the future, this situation may open the way for religious extremist forces and terrorist groups to take advantage of this remaining opportunity in the region to rebel and act more actively in Central Asia.

In addition, according to Chinese politicians, Western countries, led by the United States, seem to be hindering China's actions in Central Asia as much as possible. In particular, the official office supported non-governmental organizations and public opinion around the world, encouraging anti-Chinese demonstrations in CAR countries. With the aim of maliciously denigrating the "One Belt, One Road" project and attacking Chinese-funded enterprises in Central Asia, the radical was engaged in deceiving forces and creating huge obstacles to the implementation of Chinese projects. In recent years, under the influence of Western sanctions against Russia and falling raw material prices, the economies of Central Asian countries have not been able to get out of the impasse and are facing a political and economic confrontation between China and the United States. As a result, foreign trade in the economic development of the Central Asian countries has increasingly deteriorated. As a result,

the standard of living of the population has sharply decreased, and there is a growing concern for the social stability of the countries of the region (Deng, 2021).

In general, if the competition of the major powers to keep the CAR under their influence increases, it will ultimately interfere with the system of effective management of their country by the Central Asian countries. This is because such competition exacerbates the geopolitical confrontation in the CAR, poses more serious challenges to the management system and increases the risk of unrest in the region. It is also possible that the competition of superpowers in the region will weaken the multi-vector policies of CAR countries or turn them against each other. This does not affect the joint efforts and final interests of the CAR countries in creating a new type of regional cooperation, which has a beneficial effect on their stability.

The world's superpowers must also understand that they still face many restrictions and challenges to achieve their strategic goals in Central Asia. Anyone who thinks that the peoples of the CAR and the persons in power in it are fools is deeply mistaken. That is, they are not going to give in to the drive of any “big country”, as they say. This is because the freedom, independence, and stability of their countries are dear to the people of the countries of the region, as well as to the authorities. Therefore, the people and authorities of the region are very fond of Churchill's words: “England has no eternal friend or eternal enemy, only eternal interests”. Therefore, the people of the region know very well that there is no stupid state in this world that simply blesses the countries in the CAR.

From our point of view, major political changes in Kazakhstan and Uzbekistan ultimately paved the way for a new round of reforms in the CAR. The reforms in both countries will have a profound impact on the future of Central Asia. In political terms, both the president of Kazakhstan and the president of Uzbekistan are strengthening domestic political reforms. The main goal is to eliminate institutional abuses, increase administrative efficiency, strengthen justice, and increase public confidence in the authorities. In general, democratization is the main direction of political reforms in Kazakhstan and Uzbekistan. Effective distribution of power and the establishment of effective supervision and balance in the institutions of power are becoming a general trend in the region. It is no secret that these reforms are caused not only by the fact that they are under Democratic pressure from the Western world, but also, most importantly, by the urgent need for reform for the countries of the region. Kazakhstan and Uzbekistan, who have learned a worthy lesson from the chaos after the “color revolution” that arose in Kyrgyzstan due to the extreme “Westernization” of the first years of independence, are increasingly considering a clear choice of the path of democratization, instead of blindly imitating the West and rushing forward in the future. That is, in order to ensure state stability, attempts are made to reasonably and steadily promote democratization, thereby slowly establishing a democratic system. Thus, they intend to form a Democratic policy that meets the specific situation and interests of their countries. As a solid proof of this, we can highlight the IV Advisory Council of the heads of Central Asian countries and the issues discussed at the meeting, which was held in July this year (2022) in Sholpan-Ata, Kyrgyzstan. At the meeting on the shore of Issyk-Kul, the joint statement of the heads of the Republic of Kazakhstan, the Republic of Kyrgyzstan, the Republic of Tajikistan, Turkmenistan and the Republic of Uzbekistan, the roadmap for the development of regional cooperation for 2022-2024, as well as the concept of interaction between the Central Asian states in the framework of multilateral formats were approved. At the same time, a treaty of friendship, good neighborliness and cooperation between the countries of the region was agreed and signed, which provides for the development of Central Asia in the XXI century. It is not surprising that such mutual understanding and interest between the CAR countries, as well as the resulting cooperation, or this “advisory council”, ultimately led to the creation of the "Union of Central Asian countries”. However, in order to achieve this goal, the leaders of the countries of the region will have to solve some of the problematic issues that are in the region. One of the main ones is the border issue in the region. In the CAR, the borders of countries other than Kazakhstan are not yet clearly delimited. There are some controversial regions, especially among the countries of

Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan. In order to intensify cooperation and friendly, good-neighborly relations in the region, it is important, first of all, to resolve the land dispute. President of Kazakhstan K.K. Tokayev said about it at the Sholpan-Ata council: “every sound of gunshots on the interstate borders has a negative impact not only on two countries, but also on the entire region. The consequences of ignoring or delaying these complex problems will be difficult, and may even negate all our efforts to develop cooperation in Central Asia” (Asankeldiuly, 2022).

Another urgent problem in the CAR countries is the water problem. All major rivers in the CAR are considered transboundary. For decades, the joint use of the same transboundary water resources has become a serious problem for the countries of the region. In particular, the legal basis for the prosperous use of the waters of the Syrdarya, which originates from Kyrgyzstan, and the Amu Darya, which originates from Tajikistan, has not yet been reached. Moreover, it is no secret that due to the rise in temperature on our planet in recent years, the volume of water in the region is also decreasing every year. If the countries of the region do not create “legal rules for water use” as quickly as possible, this may lead to many misunderstandings in the near future between the countries “on the beginning of the water” and the countries “on the end of the water”.

As for the political system in the CAR countries, according to many historical and true factors, it is unlikely that Kazakhstan and Uzbekistan will implement a purely Western-style democratic system. However, it is quite possible that they will work out, supplement and improve the previous system. From an economic point of view, both Uzbekistan and Kazakhstan pay close attention to the intensification of their domestic economic strategic reforms. The general direction is to expand transparency, strengthen cooperation and increase personal opportunities. This policy will give a powerful impetus to strengthening regional cooperation in Central Asia. Therefore, we must fully affirm the opinion “A key factor in the internal political stability of each of the Central Asian states is a timely response to these external challenges, as well as a willingness to take into account the divergent interests of Russia, the United States and China. At the same time, a necessary condition in this situation is the preservation of a fragile balance of relations between the states of the region, the violation of which can lead to a large-scale crisis between them. If this balance is disrupted by at least one of the Central Asian countries, then increased competition between external players will immediately follow, which will aggravate the situation in the region.” (Yusupova, Koichumanova, 2022: 129).

Conclusion

The truth is that the CAR countries do not have a plan to completely break away from the outside world and live “absolutely independently”, and this is not possible. “Man's day with Man” always. Living in harmony with the world community and neighbors is a simple principle of life. It is clear that the CAR countries cannot bypass this great principle.

Thus, if we look at the future influence of the superpowers in the CAR, then the following situation is striking in the question of China's influence and future in the CAR. At the moment, despite the growing pressure and difficulties that the United States is openly creating and Russia is secretly creating, China's capabilities in the CAR far exceed its challenges in the region. First, it is quite possible that China's growing economic power and vast market space will interest the CAR countries as close neighbors for a long time. This creates powerful prerequisites for further strengthening and expanding China's influence in the CAR. Secondly, the “One Belt, One Road” Initiative proposed and implemented by China is highly consistent with the needs and policies of the CAR countries for economic development, improving the well-being of the population, and provides effective assistance to the countries of the region in getting out of a difficult situation. Thirdly, there is no fundamental conflict of interest between China and the CAR countries, on the contrary, China has established strategic partnerships with all CAR countries. At the same time, the Shanghai Cooperation Organization has become a powerful platform and starting point for China to increase cooperation with the CAR countries.

However, it is clear that in recent years, the volatile policy of the CPC of the CAR peoples to their brethren in Xinjiang and the unfair war of the Russian Federation against Ukraine have been thinking about "playing" the CAR countries with these two neighboring powers.

Therefore, in the long run, the CAR countries may slowly approach the United States, India, and Turkey. This is now only our personal assumption. In which direction exactly the situation will unfold, of course, the coming time will tell.

References:

Wang, 2007 – *Wang Zhilai.* Zhongyatong shi. Jindai juan. Zhongguo. Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe [General History of Central Asia. Modern times volume. – China, Urumqi: Xinjiang People's Publishing House]. 2007. 490 p. (in Chin).

Ding, 2009 – *Ding Tuoben*. Zhongya tanxian shi. – Zhongguo Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe [History of exploration in Central Asia. – Urumqi, China: Xinjiang People's Publishing House]. 2009. 522 p. (in Chin).

Koshkimbayev, Auelbayev, 2021 – *Koshkimbayev S., Auelbayev B.*. Kazakstan syrtky sayasatynyn Ortalyk Aziya vektory: zhetistikter, syn-tegeurinder, perspektivalar [Central Asian vector of Kazakhstan's foreign policy: achievements, challenges, prospects] // Kazakhstan journal of foreign studies. 2021. №1-2 (01-02). P. 81-94. (in Kaz).

Saralaev, 2005 – *Saralaev U.K.*. Geopoliticheskaya rol Tsentralnoaziatskogo regiona v sovremennuyu epokhu [The geopolitical role of the Central Asian region in the modern era] // Bulletin of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic named after K. Dikanbayev. 2005. No. 5. 17 p. (in Rus).

Jin, 2015 – *Jin Yinan.* Shijeda geju，Zhongguo you taidu. [In the great pattern of the world, China has an attitude]. – Beijing, China: Beijing United Publishing Company. 2015. 372 p. (in Chin).

Zhirnov, 2002 – *Zhirnov D.A.*. Rossiya i Kitaya v sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniyakh: monografiya [Russia and China in modern international relations: a monograph] // Moscow: MGIMO University Ministry of Foreign Affairs of Russia. 2002. 290 p. (in Rus).

Qadri, 2017 – *Qadri Sh.*. Central Asian Integration and Regional Development. A Greater Central Asian Approach // The Journal of Central Asian Studies. 2017. Volume XXIV. P. 43-57.

Li, Liu, 2008 – *Li Wei, Liu Rujun.* Zhongguo zouxiang [The direction of China]. – Beijing, China: China Federation of Industry and Commerce Press. 2008. 308 p. (in Chin).

Ryskulova, 2020 – *Ryskulova N.*. «Obrazets nepotizma». Syn prezidenta Tadzhikistana izbran spikerom senata ["A sample of nepotism". The son of the President of Tajikistan was elected Speaker of the Senate]. [Electronic resource] URL: https://www.bbc.com/russian/news-52336816 (Date of application: 05.02.2025) (in Rus).

Kazaknews.kz, 2022 – *Kazaknews.kz.* Tokayev: Kazakstan "DKhR" men "LKhR" aymaktaryn moyyndamaydy [Tokayev: Kazakhstan does not recognize the regions of the "DPR" and "LPR", electronic resource]. [Electronic resource] URL: https://kazaknews.kz/sayasat/to-aev-aza-stan-dhr-men-lhr-ajma-taryn-mojyndamajdy/ (Date of application: 25.11.2024) (in Kaz).

Lebedov, Kazantsev, Medvedova, 2021 – *Lebedov C., Kazantsev A., Medvedova S.* Resey men Kazakstannyn yntymaktastygy: ekonomika zhane sayasat [Cooperation between Russia and Kazakhstan: economics and politics] // Kazakhstan journal of foreign studies. 2021. №1-2(01-02). P. 15-24. (in Kaz).

Gleason, 2021 – *Gleason G.*. Kop polyarly alemdegi AKSh pen Kazakstan arasyndagy ekizhakty katynastar [Bilateral relations between the United States and Kazakhstan in a multi-polar world] // Kazakhstan journal of foreign studies. 2021. №1-2(01-02). P. 25-43. (in Kaz).

Song, 2009 – *Song Xiaojun.* Zhongguo bu gaoxing [China is not happy]. – Nanjing, China: Jiangsu People's Publishing House. 2009. – 296 p. (in Chin).

Sachdeva, 2022 – *Sachdeva G.*. India's Central Asia challenge. [Electronic resource] URL: https://www.eastasiaforum.org/2022/04/14/indias-central-asia-challenge/ (Date of application: 17.01.2025)

Krishnan, 2020 – *Krishnan A.*. India's China Challenge: A Journey Through China's Rise and what it Means for India. – India: HarperCollins. 2020. 419 p.

Sumer, 2021 – *Sumer V.*. Kazakstan men Turkiya karym-katynasy [Relations between Kazakhstan and Turkey] // Kazakhstan journal of foreign studies. 2021. №1-2(01-02). P. 54-63. (in Kaz).

Sputniknews.ru, 2021 – *Sputniknews.ru.* Tokayev predlozhil sozdat v Almaty khab ShOS dlya gumpomoshchi Afganistanu [Tokayev proposed to create a SCO hub in Almaty for humanitarian assistance to Afghanistan]. [Electronic resource] URL: https://tj.sputniknews.ru/20210917/tokaev-predlozhil-gumpomosch-afganistan-1042326737.html (Date of application: 17.01.2025) (in Rus).

Mullorajab, Barot, 2021 – *Mullorajab Y., Barot Y.*. Emomali Rakhmon prizval mirovoye soobshchestvo okazat gumanitarnuyu pomoshch Afganistanu i Pandzhsheru [Emomali Rahmon called on the world community to provide humanitarian assistance to Afghanistan and Panjshir]. [Electronic resource]. URL: https://rus.ozodi.org/a/31464594.html (Date of application: 17.01.2025) (in Rus).

Plastun, 2022 – *Plastun V.*. Auganstan zhane Orta Aziya aymagy: maseleler zhane bolzhamdy sheshimder [Afghanistan and the Central Asian region: problems and predictive solutions] // Kazakhstan of Foreign Studies. 2022. №1-2(3-4). P. 50-63. (in Kaz).

Deng, 2021 – *Deng Hao.* Zhongya diqu xingshi xin bianhua ji qi zouxiang [New Changes in the Situation in Central Asia and Its Direction], [Electronic resource]. URL: http://zgy.lzu.edu.cn/info/1087/4048.htm (Date of application: 17.01.2025) (In Chin).

Asankeldiuly, 2022 – *Asankeldiuly A.*. Beseudin bas kosuy [Meeting of the five] // Egemen Kazakhstan. 2022. №139 (30368). (in Kaz).

Yusupova, Koichumanova, 2022 – *Yusupova N.S., Koichumanova Ch.U.*. Voprosy integratsii gosudarstv Tsentralnoy Azii v sovremennykh realiyakh [Together or Apart: Issues of integration of the Central Asian States in modern realities]. – B: Turar. 2022. – 272 p. (in Rus).

[1]Мәсімханұлы Д. [2] Әбиденқызы А. [3]Дарбай Н.Х.

[1,2,3]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: [1] masimkhan-63@mail.ru, [2] ainurbai-67@mail.ru, [3]darbay.nazerke@gmail.com

ӘЛЕМДІК ГЕОСАЯСАТ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЖАҢА ЖАҒДАЙ: БЕТБҰРЫСТАР МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Аңдатпа. Әлем ілкі ғасырларда болып көрмеген күрделі жағдайлармен бетпе-бет келіп отырған бүгінгідей күрделі кезеңде, Орталық Азия аймағы да ұзаққа созылған, жалпыаймақтық, ықпал қуаты аса ауқымды бетбұрыстарды бастан кешіруде. Бұл, негізінен, Америка Құрама Штаттарының Орталық Азия аймағына жасап отырған стратегиялық түзетушілік-реттеушілік саясатынан, Ресейдің аталған аймақтағы ықпал-әсерін әлсіретіп алуына алаңдаушылығынан, Қытайдың демографиялық-экономикалық қуатын пайдаланып, Орта Азия аймағына мықтап ықпал еткісі келетін саясатынан, Түркияның бауырмашылдық белсенділігінен, араб-ислам әлемінің діни үгіт-насихатынан, Үндістанның соңғы жылдардағы аймақтағы белсенділігінен, сондай-ақ, аймақтағы кейбір мемлекеттердің, әсіресе Қазақстан мен Өзбекстан секілді жетекші елдердегі биліктің ауысуынан айқын байқалады. Орталық Азия аймағындағы жағдайдың мұндай өзгерістерге ұшырауы әсте кездейсоқ емес. Атап айтқанда, бұл халықаралық және аймақтық әртүрлі тенденциялар мен факторлардың өзара әрекеттесуінің тікелей жемісі. Сондай-ақ, бұл тенденция өз кезегінде Орталық Азияның болашағы мен ондағы жалпы жағдайға шешуші және ауқымды әсер ететін болады. Зерттеудің

басты мақсаты ретінде, біз бұл мақалада жалпы Орталық Азия аймағындағы жаңа тенденциялар мен олардың қалыптасу себептері мен алдағы даму бағыттарын жан-жақты қарастыруға тырыстық. Аталған мақсатқа қол жеткізу барысында авторларға қазіргі әлемдік геосаясатты саяси, экономикалық, қауіпсіздік, өзара бәсекелестік және басқа да мәселелер тұрғысынан әртүрлі өзгерістер мен бетбұрыстарға шолулар жасай отырып, бұл жағдайлардың Орталық Азия елдеріне келтіретін әсерлеріне талдау жасау міндеттері қойылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында салыстырмалы талдау, жүйелік-құрылымдық, индукция, ретроспективті, хронологиялық ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеудің жаңалығы – қазіргі өзгермелі әлемдік үдерістегі Орталық Азия аймағының рөлін талдай отырып, аймақты жан-жақты дамыту мүмкіндіктерін қарастыру. Зерттеу нәтижелері ОА елдерінің әлемдік алпауыттармен байланысын, аймақтың тұтастығы мен тұрақты дамуын арттырудағы рөлі мен ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және бұл нәтижелер саясаттанушылар, аймақтанушылар, сондай-ақ сыртқы саясат және дипломатия саласындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» (BR24993008) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Түйін сөздер: Әлемдік алпауыттар, Орталық Азия аймағы елдері, АҚШ, Қытай, Ресей, Түркия, Үндістан, Араб-Ислам әлемі, аймақтық қауіпсіздік.

[1]Масимханулы Д. [2]Абиденкызы А. [3]Дарбай Н.Х.
[1,2,3]Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1] masimkhan-63@mail.ru, [2] ainurbai-67@mail.ru,[3] darbay.nazerke@gmail.com

МИРОВАЯ ГЕОПОЛИТИКА И НОВАЯ СИТУАЦИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ: ПОВОРОТНЫЕ МОМЕНТЫ И ТЕНДЕНЦИИ

Аннотация. В такой сложный период, как сегодня, когда мир сталкивается со сложными ситуациями, которые не происходили в разные века, Центрально-Азиатский регион также переживает длительные, общерегиональные, масштабные переломные моменты. В основном это связано со стратегической корректирующей регуляторной политикой, которую Соединенные Штаты проводят для региона Центральной Азии, опасениями по поводу ослабления влияния России в этом регионе, политикой Китая, который хочет использовать свою демографическую и экономическую мощь и оказывать сильное влияние на регион Центральной Азии, братской активностью Турции, религиозной агитацией арабо-исламского мира, влиянием Индии в последние годы это заметно по активности в регионе, а также по смене власти некоторых государств региона, особенно в таких ведущих странах, как Казахстан и Узбекистан. Не случайно ситуация в Центрально-Азиатском регионе претерпевает такие изменения. В частности, это прямой продукт взаимодействия различных международных и региональных тенденций и факторов. Также эта тенденция, в свою очередь, окажет решающее и далеко идущее влияние на будущее Центральной Азии и общую ситуацию в ней. В качестве основной цели исследования мы старались в данной статье всесторонне рассмотреть новые тенденции и причины их формирования и направления дальнейшего развития в регионе Центральной Азии в целом. В ходе достижения данной цели авторам поставлена задача проанализировать влияние этих условий на страны Центральной Азии, составив обзоры различных изменений и поворотов с точки зрения политической, экономической, безопасности, взаимной конкуренции и других вопросов современной мировой геополитики. При написании исследовательской работы использовались методы сравнительного анализа,

системно-структурного, индукционного, ретроспективного, хронологического научного исследования. Новизна исследования – проанализировать роль Центрально-Азиатского региона в современном меняющемся мировом процессе и рассмотреть возможности всестороннего развития региона. Результаты исследования позволяют глубже понять связи стран ЦА с мировыми гигантами, роль и особенности повышения целостности и устойчивого развития региона, и эти результаты могут быть полезны политологам, регионоведам, а также специалистам в области внешней политики и дипломатии.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Многостороннее сотрудничество Центральной Азии и Китая: от ранних этапов взаимодействия к стратегическому партнерству» (BR24993008).

Ключевые слова: Мировые гиганты, страны Центрально-Азиатского региона, США, Китай, Россия, Турция, Индия, Арабо-Исламский мир, региональная безопасность.

Information about authors:

Massimkhanuly Duken, the General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Kazakhstan, Almaty.

Abidenkyzy Ainur, a leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, PhD., Kazakhstan, Almaty.

Darbay Nazerke Khamitkyzy, a junior researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Master of Humanities, Kazakhstan, Almaty.

Авторлар туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Дүкен, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филол.ғ.д., Алматы, Қазақстан.

Әбиденқызы Айнұр, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD., Алматы, Қазақстан.

Дарбай Назерке Хамитқызы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Масимханулы Дукен, генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, д.филол.н., Алматы, Казахстан.

Абиденкызы Айнур, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, PhD., Алматы, Казахстан.

Дарбай Назерке Хамиткызы, младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан.

Келіп түсті 18 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 03.09.03 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.365

[1]Каримова З.К. [2]Масимова Х.В. *[3]Каримова Р.У.
[1,2,3]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы Қазақстан
E-mail: [1]vostok_karimova@mail.ru, [2] khalminam@mail.ru, [3]risalat.karimova@mail.ru

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ АҒЫМДАР: ТАРАЛУЫ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ КӨРШІ АЙМАҚТАРҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Шығыс Түркістан Орталық Азияның шығыс және батыс халықтары мен елдерін байланыстыратын стратегиялық маңызды аймағына орналасқан. Өңір арқылы өткен көне сауда және көші-қон жолдары түрлі халықтардың тарихы мен мәдениетінің тығыз байланыста дамуына ықпал көрсеткен. Бір мәдениет екіншісімен ауысып, барлық дерлік діндер мен мәдениеттер өз іздерін қалдырған. Мақалада Орталық Азия халықтарының рухани өмірінде маңызды рөл атқарған ислам дініне тән сопылық ағымдардың Шығыс Түркістанға келуі, ерекшеліктері, жергілікті халық және көрші аймақтарға әсері мен ықпалы қарастырылады. Сопылық ағым өкілдері - қожаларға қатысты оқиғалар Шағатай ұлысының ыдырауімен құрылған Моғолстан мемлекетінің тағдырына, жалпы бүкіл Шығыс Түркістан тарихына айтарлықтай әсер еткен маңызды ішкі саяси аспектілердің бірі болған. Орта Азияда пайда болып, соңынан көрші аймақтарға тараған *нақшбандийа* тариқатының өкілдері XVI ғасырдың ортасында Шығыс Түркістанда зайырлы хандық билікті әлсіретіп, соңынан мемлекетті түгел бағындырды. Көрші қазақ және қырғыз халықтары арасында да ықпалын жүргізуге тырысты. Мақалада шығыс тілдерінде жазылған дереккөздер мәліметтері мен ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жүргізу арқылы аймақта сопылық ағымдардың таралуы, қожалардың ислам мистицизміне негізделген діни-рухани әсерінің күшейіп, тіптен саясий билікке ұмтылып, тақтың заңды мұрагерлері болған хан әулетін биліктен алыстатуының себептері, жалпы олардың Орталық Азияның қоғамдық-саяси өміріндегі орны зерттеледі. Бұл мәселелерді егжей-тегжейлі зерттеу дін қоғамдағы маңызды фактор ретінде дамыған, көптеген діндер мен діни ағымдар белсенді таралып жатқан қазіргі қоғам үшін де өте маңызды.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыратын ЖТН AP19678538 «Орталық Азиядағы саяси сопылық (Қазақстан және Шығыс Түркістан): тарихи тамырлары және қазіргі заман шындықтар» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, Шығыс Түркістан, сопылық, дереккөздер, қожалар, нақшбандийа, йассауийа, увайсиййа, кубравийа, қолжазбалар.

Кіріспе

Ұлы өркениеттердің тоғысқан жеріне орналасқан Орталық Азияның ажырамас бөлігі болып есептелетін Шығыс Түркістан (қазіргі ҚХР-ның ШҰАА) жергілікті халықтардың рухани және мәдени өміріне айтарлықтай әсер еткен сопылық ағымдардың таралуы үшін қолайлы жер болды. Шығыс Түркістанда сопылықтың таралу процесі сауда жолдарының, атап айтқанда Ұлы Жібек жолының дамуымен, сондай-ақ сопылық шейхтер және уағызшылардың қызметімен тығыз байланысты. Сопылық ілімін насихаттаушы *увайсиййа, нақшбандийа, йассауийа, кубравийа* сынды сопылық ағымдар аймақтың ислам дінін қабылдауымен қатар, жергілікті халықтардың әлеуметтік-саяси, мәдени дамуына айтарлықтай әсер көрсетіп, көрші елдер және халықтармен өзара мәдени, саяси қатынастарының дамуына ықпал етті. Бір тұтас тарихи-мәдени орта қалыптастырған жергілікті халықтар арасында терең тамыр жайып, бірегей діни және мәдени ландшафттың пайда болуына негіз болды. Шығыс дереккөздерінің мәліметтері бойынша, алғашқы ислам дінін таратушы миссионерлер Шығыс Түркістанға

Қарахан мемлекеті билік құрған кезеңде, шамамен X ғасырдың ортасында келе бастайды және аймақтың толықтай исламдануы бір неше ғасырды қамтыған күрделі тарихи, саяси процесстер нәтижесінде жүзеге асып, тек XIV ғасырдың ортасына таман аяқталады. Сопылық ағым өкілдері бастапқыда жергілікті халықтар мен мемлекет басшыларына рухани тұрғыдан әсер етуді мақсат еткен болса, кейінірек аймақтағы мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатына ықпал көрсетіп, саяси процесстерге белсене араласа бастайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Шығыс Түркістан сопылық ағымдар еркін таралып, қанат жайған және алғаш сопылық ілімінің саясиланып, биліктің қызметіне араласа бастаған, тіптен қожалардың билікті толық бағындыруға мүмкіндік алған аймақтарының бірі. Аймақ тарихында маңызды, тіптен шешуші рөл атқарған оқиғалардың себептерін анықтау Шығыс Түркістанда аталмыш кезеңде қалыптасқан саяси-әлеуметтік ахуалды терең зерттеуді талап етеді. Осы орайда, зерттеу жұмысы тарихи процестерді қарастырудың обьективтілікті, тарихилықты сақтау, диалектикалық және жүйелік тәсілдерін негізге алу арқылы жүргізілді. Тақырыпты зерттеуде негізгі дереккөз қызметін жергілікті халық арасынан шыққан авторлардың еңбектері құрағандықтан, дереккөздермен жұмыс жасау барысында, деректің жазылған жерін, уақытын, дерек авторының келіп шығу тегі, деректердің әлеуметтік функциясын айқындау сияқты деректанудың түрлі әдіс-тәсілдері пайдаланылды. Дереккөздер мәліметтерінің шынайылығын айқындау мақсатында мәтіндік салыстырмалы және тарихи салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау әдістері қолданылды. Дереккөздер мәліметтері тақырып бойынша жазылған ғылыми зерттеу жұмыстарының ақпараттарымен салыстырылып, талдау жүргізілді.

Шығыс Түркістанда сопылықтың таралу тарихын зерттеуде негізгі дереккөздер тобын араб, парсы және түркі тілдерінде жазылған тарихи шығармалар, атап айтсақ, хроникалар, сопылардың өмірбаянын сипаттайтын еңбектер (агиографиялық шығармалар), поэтикалық шығармалар және исламдық трактаттар құрайды. Мысалы, Мырза Мұхаммед Хайдар Доғлаттың «Тарих-и Рашиди» шығармасы негізінен Шығыс Түркістан және Оңтүстік Қазақстан жерлерін қамтыған Моғолстан мемлекетінің тарихына арналған болса да, аймақта ислам дінінің таралуы, дін таратушы сопылардың қызметі егжей тегжейлі сипатталады. Авторы белгісіз «Тазкира-йи қожа Мұхаммед Шәріп», «Тарих-и Қашғар», Шах Махмұд Чорастың «Тарих» еңбектері Шығыс Түркістанда сопылық ілімнің негізін салушы қожалардың өмірбаяны, ел басқарушы хандарға, және олардың көрші мемлекеттермен қарым-қатынастарындағы ықпалына тоқталады. Ал «Тазкират әл-әулия» (Әулиелердің өмірбаяны), «Аппақ қожа манокиби» дереккөздерінде Махдум-и Азам ұрпақтарының екіге бөлініп, билікке таласуы, Аппақ қожа және оның өмірі сипатталады. «Тазкира-и Азизан», «Хидайет-наме» агиографиялық дереккөздері, «Тарих-и амнийа», «Тарих-и Хамиди» тарихи шығармалары «ақ таулық» және «қара таулық» қожалардың Шығыс Түркістандағы зайырлы билікті құлатуы, таққа болған талас тартысы, көрші қазақ, қырғыз елдерінде өз ағымының ілімін насихаттауына қатысты оқиғаларды баяндайды. Сонымен қатар, бұл дереккөздер Шығыс Түркістанда сопылықтың таралу ерекшеліктерін, қай ағымның ең ықпалды болғанын және діни дәстүрлердің жергілікті әдет-ғұрыптармен қалай өзара әрекеттескенін түсінуге көмектеседі. Мақалада «Тарих-и амнийа», «Тарих-и Хамиди», «Аппақ қожа манокиби» дерекөздерінің тақырыпқа қатысты мәліметтері алғаш рет ғылыми айналымға түсіріліп, талдау жасалады.

XIX ғасырда тақырып бойынша жүргізілген алғашқы зерттеулер британдық саяхатшы Роберт Шоу, швед зерттеушісі Свен Гедин, ресейлік саяхатшы Николай Пржевальскийлердің есімімен байланысты. Олардың еңбектерінде Қашғарияның әлеуметтік және саяси өміріндегі сопылық ағымдардың орны, нақшбандийа тариқаты қожаларының әсері және олардың жергілікті қақтығыстардағы рөлі, ұйғыр халқының сопы-әулиелерді пір ұстап, құрметтеу дәстүрінің қалыптасуы зерттеледі.

XX ғасырда Шығыс Түркістандағы сопылықты зерттеу академиялық сипатқа ие болды. Империялық және кеңестік кезеңдегі тарихшы-деректанушы ғалымдар оқиғалардың тікелей куәгері болған жергілікті авторлардың еңбектерін аударып, олардың тақырыпқа қатысты мәліметтерінің ғылыми айналымға түсірді Атап айтқанда, В.В. Бартольд, Д.И.Тихонов, О.Ф. Акимушкин, В.П. Юдин, Т.И. Сұлтановтар сопылықтың діни, мәдени және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылуына айтарлықтай үлес қосты.

Батыс зерттеушілері тарихи және агиографиялық қолжазбаларды, ауызша дәстүрлерді және сопылық ағымдардың жергілікті мәдениетке әсерін зерттеді. Мысалы, американдық тарихшы Джозеф Флетчер еңбектерінде аймақта нақшбандийа тариқатының таралуы және оның Орталық Азияның басқа аймақтарымен байланыстарын зерттеген. Цин империясы билігі кезіндегі Шығыс Түркістандағы мұсылман қауымдастықтарының сопылық тәжірибелері және олардың Қытай мұсылмандары арасында жүргізген уағыздарын Эдуард Шефер зерттейді.

Сонымен қатар, соңғы онжылдықтарда батыс зерттеушілерінен Девин Деуис, Риан Тум, Тьерри Зарконе и Александра Папас, жапониялық ғалымдар Ясуши Синмен және Джун Сугавараның еңбектерінде Шығыс Түркістандағы сопылыққа деген қызығушылық артып, жергілікті сопылық шығармалардың мәтіндеріне талдау жүргізу арқылы діни қайта өрлеу динамикасын және саяси факторлардың сопылық қауымдастықтарға әсерін анықтауға тырысады.

Талқылау

Сопылық ілімінің негіздері алғаш Иран, Ауғанстан және Орта Азия жерлерінде қалыптасып, бірте-бірте көршілес аймақтарға таралған. Зерттеушілердің басым көпшілігі олардың Шығыс Түркістанда пайда болуын XVI ғасырдың бірінші жартысында өңірге келген Махдум-и Азамның есімімен байланыстырады. Алайда, дін таратушы қожалардың бұл аймақтағы қызметі одан әлде бұрын басталғанын жазба деректерде кездесетін мәліметтер дәлелдейді. Мысалы, шамамен XVI ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда ескі ұйғыр немесе шағатай-түркі тіліне аударылған авторы белгісіз «Тазкира-йи қожа Мұхаммед Шәріп» дереккөзінде аталмыш аймақта алғашқылардан болып діни үгіт насихат жүргізіп, халықты мұсылмандыққа тартқан сопылық ағым - *увайсийа* тариқатының өкілдері Қарахандар мемлекетінің ханы Сатуқ Бұғра-ханға ислам дінін қабылдатып, содан кейін хандықтың маңызды аймақтары - Қашғария мен Жетісуда қызметін жалғастырғаны туралы баяндайды. Дереккөзді терең зерттеген шығыстанушы ғалым В.П. Юдинның пікірінше, *увайсийа* тариқаты Қашғарияда тіптен XVI ғасырдың ортасына дейін маңызды идеологиялық, саяси және экономикалық рөл атқарған. Қожа Мұхаммед Шәріп осы қуатты діни-саяси бірлестіктің басшысы (пір) болған және ұзақ уақыт бойы Шағатай әулетінен шыққан Яркенд хандығының ханы Абд ар-Рашидтің рухани тәлімгері және кеңесшісі қызметін атқарған (Юдин В.П., 1987).

Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» кітабында сопылық ағымның келесі бір бағыты Шығыс Түркістанда Моғолстан мемлекетінің негізін салушы Тоғлық Темір билікке келген уақытта пайда болды, деп жазылған. Орталық Азияда сопылық ағымның негізін қалаушылардың бірі Жамал ад Дин қожа Шығыс Түркістанның Ақсу қаласына орналасып, өз тариқаты бойынша үгіт – насихат жұмыстарын жүргізеді. Мирза Хайдар Жамал ад дин қожаның нақты қай сопылық ағымның өкілі болғанына тоқталмаған болса да, бірақ оның Бұхара имамдарының бірі Шуджа ад-Дин Махмудтың ұрпағы және Шыңғыс хан тұсында оның Бұхарадан Қарақорымға күштеп қоныстандырылғанын баяндайды. Дереккөзде айтылуынша, Қарақорымдағы ішкі қайшылықтар кезінде Жамал ад Дин қожа әкесінен бөлініп, Шығыс Түркстандағы Турфан және Хотан қалаларының арасындағы сол заманның ірі қалаларынан есептелген Лоб және Катак қалаларына орналасады (Мұхаммед Хайдар, 1996: 27-28). Кейінірек, Жамал ад Дин қожа Моғолстандағы хан мұрагерлері арасында дінді дәріптеу, насихат жүргізу мақсатында хан ордасы орналасқан Ақсу қаласына жақын Айкөл

деген жерге көшіп келіп, осы жерде қайтыс болады. Мирза Хайдардың бұл мәліметтерін Қожа Жамал ад дин және оның ұлы Мәулана Арш ад Диннің мазарлары Ақсу қаласында орналасқан және жергілікті халық арасында қасиетті орын ретінде қастерленеді, деп XIX ғасырдың екінші жартысында жазылған Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийа» еңбегінің деректері де растайды (Мұса Сайрами, 1905). Муса Сайрамидың деректеріне сүйенсек, Жамал ад Дин қожа Орта Азияда кең танылған Ахмад ибн Хафиз әл-Кәбир әл-Бухаридың ұрпағынан шыққан. Ахмад ибн Хафиз әл-Кәбир әл-Бухари 767 жылы Бұхарадағы Фагсодар махалласында дүниеге келген. Ол жас кезінде имам Мұхаммед әш-Шайбаниден теология және шариғат заңдарының даналығын үйрену үшін Бұхарадан Бағдадқа аттанады. Әл-Шайбани Ханафи мәзһабының негізін қалаушы (төрт сүнниттік құқық мектебінің бірі) аты аңызға айналған Имам Азам Әбу Ханифаның шәкірті болған.

Зерттеу нәтижелері

1346-1347 жылдары Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде Тоғлық Темір хан бытыраңқы түркі халықтарын біріктіріп, Моғолстан мемлекетінің негізін құрады. Оның құрамына Шығыс Түркістан, Қазақстанның оңтүстік шығысы және Орта Азияның шығыс бөлігі кіреді. Дәл осы кезде аймақта өз ілімдерін насихаттаумен айналысқан қожалар Тоғлық Темір ханның назарына ілігіп, жоғарыда есімі аталған Мәулана шейх Жамал ад Динның ұлы Мәулана Арш ад Динның үгіт жүргізуі арқасында Тоғлық Темір хан ислам дінін қабылдайды. Бұл кезде Хан 24 жаста еді (Мұхаммед Хайдар, 1996: 30-31). Кейбір зерттеушілер Тоғлық Темірдің Ақсу қаласына жақын Айкөл деген жерде ислам дінін қабылдауына тікелей әсер еткен қожаларды Ахмад ибн Хафиз әл-Кәбир негізін қалаған және кейінірек оның мүридтері насихаттаған *кубравийа* ағымына тән қожалардың қатарына жатқызады. Алайда, бұл пікірдің шындыққа жанаспайтынын жазба дереккөздерде келтірілген мәліметтер дәлелдейді.

XIV ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанға *нақшбандийа* сопылық тариқатының өкілдері келе бастады. *Нақшбандийа* – сопылық ағымының Орталық Азияда қалыптасып, дамыған ең белсенді жене кең тараған бағыттарының бірі. Бұл ағым XIII ғасырда нақшбандийа дәруіштік қозғалысының қызметі нәтижесінде қазіргі Ауғанстан, Иран, Үндістан, Шығыс Түркістан, Қазақстан, Қырғызстан, Кавказ, типтен Түркия аймақтарында өмүр сүрген халықтардың қоғамдық-әлеуметтік және рухани дамуына маңызды рөл атқарған. Хожаган-нақшбандийа сопылық ағымының тарихын зерттеуші ғалым К. Рахимов нақшбандийа ағымының пайда болуы және жеке ілім ретінде қалыптасуын бір неше жүз жылдарға созылған тарихи процесс, ал Орта Азиялық сопылық мектебі Хаким ат-Тирмизи, Әбу Бәкір әл-Калабади, әл-Мустамли әл-Бухари сияқты сопылар мен сопылық теоретиктер идеяларының жергілікті дәстүрлермен трансформациялануы нәтижесінде қалыптасты деп көрсетеді (Рахимов К., 2020: 30-33). Нақшбандийа - хожаган тариқатының жеке сопылық ағым ретінде пайда болуы, Бұхарада сопылық ханака ашып, сопылық мектебінің негізін қалау арқылы Орта Азияға өзінің идеяларын тарату және шәкірт тәрбиелеу мақсатында келген Қожа Юсуф әл-Хамаданидің (440/1048–35/1140) есімімен байланысты. Әл Хамадани Бухарада көптеген мүридтерды тәрбиелеп шықты, алайда, тек Қожа Ахмад Йассауи және Қожа Абдул-Халик Гиждувани ғана ары қарай ізденіп, білімін терең дамытып, *йассауийа* және *хожаган* деп аталған сопылық тариқаттарының іргетасын қалады. Кейбір зерттеушілердің нақшбандийа-хожаган, йассауийа тариқатының бір бағыты, деп пікір білдіруі де осыған байланысты болса керек. Хожаган тариқаты кейінірек Бахау ад-Дин Нақшбанд басшылығы кезінде *нақшбандийа-хожаган*, деп аталды. .

Қожа Баха ад-дин Нақшбанд қайтыс болғаннан кейін Қожа Ала ад-дин Аттар және Қожа Мұхаммед Парсалар оның ісін жалғастырып, нақшбандийа-ходжаган тариқатының дамуына үлкен үлес қосты. Олардың кезінде нақшбандийа-ходжаган тариқатының ханакалары (діни ғұрыптық орындар) Мәуераннахрдың барлық ірі және орта қалаларында пайда болды. Қожа Убайдаллах Ахрардың (806/1404–895/1490) тәлімгерлік кезеңінде бұл тариқат Әмір Темір

ұрпағынан шыққан билеушілерімен тығыз қарым-қатынасы нәтижесінде үлкен экономикалық және саяси ықпалға ие болып, нақшбандийа-ходжаган тариқатының кейінгі қызметінде саяси және экономикалық қызығушылық күшейе бастады.

Тарихи деректерге қарағанда, нақшбандийа-ходжаган ағымының Шығыс Түркістанға келуі және таралуы, Қожа Ахрардың шәкірті Қожа Тәж ад Динмен байланысты. Қожа Тәж ад Дин Моғолстан мемлекетіне Сұлтан Ахмет хан (1472-1504 жж.) билігі жылдары келеді. Ең алдымен Ақсу және Тұрфан қалаларында тұрады. Бір қызығы, Қожа Тәж ад Дин де өзінен бұрын өңірге келген қожалардың дәстүрін жалғастырып, миссионерлік қызметін мемлекет орталығынан емес, астанадан алыс орналасқан, бірақ стратегиялық маңызы жоғары Ақсу және Тұрфан қалаларынан бастайды. Қожалар орталықтандырылған үкімет олардың әрекеттері туралы білсе, өздерін Орта Азияға қайтарып жіберуінен қауыптеніп, ашық түрде насихаттау жұмыстарын жүргізуге батылы жетпей, саудагерлер кейіпінде ілімдерін таратады. Алайда, Сұлтан Ахмет хан мен оның перзенттері ата-бабалары құрмет тұтқан қожалар әулетінің өкілі Тәж ад Дин қожаға үлкен сый-сияпат көрсетіп, оның ісіне кедергі көрсетпейді. Сұлтан Ахмет ханның балалары да әкесінің ізімен қожаға жанашырлық танытады. Бұл туралы Мырза Мұхаммед Хайдар былай деп хабарлайды: «Мәулана Арш ад Диннің отбасынан шыққан Қожа Тәж ад Дин Тұрфаннан келген, Аллаһ оның дәлелін қасиет тұтады. Ол қайтыс болғаннан кейін оның барлық балалары Қожа Тәж ад Динді құрметтеп, қастерлеген». Сұлтан Ахмет ханның ұлы Сұлтан Саид хан да Қожа Тәж ад Динге құрметпен қарайды. Қожаның негізгі қызметі Шығыс Түркістанның Тұрфан қаласында болғанымен, хан мен оның төңірегіндегілердің назарын өз ағымының іліміне аудару үшін мемлекеттің астанасы Йаркендке жиі барады. Хан оған әрқашан қожаға лайық сый-құрмет көрсетеді (Мұхаммед Хайдар, 1996: 471). Бұл деректер Қожа Тәж ад Динның Моғолстан хандығының рухани өмірінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Қожа Тәж ад Диннің Моғолстан хандарына ықпалы туралы оның ұлы Мұхаммед Талиб «Матлаб ат Талибин» дереккөзінде де айтады. (Абусеитова М.Х.,Баранова Ю.Г., 2001: 263-267). Ол өз шығармасын әкесі Тәж ад Диннің өмір-баянына арнап, әулиелік қасиеттері арқасында ғажайып оқиғалардың болғаны, мүридтерінің санының күн санап артқаны туралы жазады.

Мұхаммед Талиб «Матлаб ат-Талибинде» 1512 жылы сефевидтердің басшысы Нажм-и Сани Бабырмен бірге Мәуераннахрға басып кіруіне байланысты оқиғаны сипаттағанда «Қазақстан» атауын пайдаланады. Бұл шабуылдан хабар алған автордың атасы, яғни Тәж ад Дин қожаның әкесі Қожа Ислам шұғыл түрде Қазақ хандығына келеді. Қазақ хандығының билеушісі Қасым хан Бұхаралық шейх Әбу Бәкір Саданың мүріді болып, Жуйбар қожаларының өкілі қожа Исламды жақсы қарсы алады. «Матлаб ат-Талибин» қолжазбасында келтірілген мәліметтерге сүйенсек, 1598-1599 жылдардағы Мәуераннахр мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастарда, Түркістан, Ташкент және Ферғана жерлерінің бір бөлігінің Қасым хан иелігіне өтуінде аталған сопылық ағым өкілдерінің әсері болғанын болжауға және Қазақ хандығы мен Орта Азия хандары арасындағы келісімдердің орындалуын қамтамасыз етуде қожалардың рөлі жоғары болғанын байқауға болады. Шығарманың Тәж ад-Диннің өмірі мен шығармашылығына арналған тарауларда оның киелілігі және Үндістан, Иран, Хиуа, Қашғар және Қазақ хандығы билеушілерінен алған сый-сияпаттары туралы айтылады. Қазақ хандары Тұрсын мен Есімді Ташкент билеушілері, деп жазады. Нақшбандийа тариқатын қолдайтын Жуйбар қожаларының Қазақ хандары мен ақсүйектері арасында ықпалы жоғары болғанын, кейбір аймақтар үшін күрес кезінде және таластарды шешуде маңызды рөл атқарғанын түсінуге болады (Мұхаммед Талиб, B 2504: 41б-42а).

Дәл сол сияқты, Тәж ад Дин қожаның Шығыс Түркістанға сапары, Сұлтан Абд ар Рашид ханның ұлы Моғолстан мемлекетінің сол кезеңдегі ханы Сұлтан Саид ханмен Қазақ хандығының ханы Тахир хан арасында келіспеушілік туындаған кезеңге сәйкес келіп, сопылық ағым өкілдерінің аймақтағы саяси мәселелерді шешуге ықпал көрсетуге тырысуын байқауға болады (Мұхаммед Хайдар, 1996: 471-472). Демек, XVI ғасырдың басында түрлі

сопылық ағымдардың рухани жетекшілері Шығыс Түркістанда әлі де ашық әрекет етіп, мемлекеттің ішкі істеріне араласа алмаса да, сыртқы саяси мәселелерде белсенділік танытып, айтарлықтай күшейе бастайды.

XVI ғасырдың басында Моғолстан мен Орта Азиядан ығыстырылған Шағатай ұрпақтары Шығыс Түркістан аумағында жаңа мемлекет құрды. Дереккөздерде бұл мемлекет Моғолия немесе Моғол мемлекеті, Моғолстан деп аталды. Тіптен, XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында жазып аяқталған Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийа» дереккөзінде Қашғария өңірі Моғолстан, Жетішар деп аталады (Мұса Сайрами, С335: 4а-4б). Хандықтың астанасы Йаркенд қаласы болуына байланысты, Йаркенд хандығы деп те аталады. 1514 жылы Моғолстан мемлекетінің хандық тағына Ахмет ханның ханның ұлы Сұлтан Саид хан отырды. Сұлтан Саид хан өз заманына орай білім алған, өте ақылды, дана басшы болған, деп сипатталады. Оның билігі тұсында Моғолстан мемлекеті саяси-экономикалық тұрғыдан гүлденген, мәдениет, ғылым мен білім, өнер, әдебиет жоғары дамып, шарықтау шегіне жеткен. Сонымен қатар, өңірде түрлі діни сопылық ағымдардың өз тариқаттарын насихаттауға жолы ашылып, мұсылман әлемінің ең танымал тұлғалары Шығыс Түркістанға еш кедергісіз келе бастайды. 1521 жылы Қожа Мұхаммед Юсуф пен нақшбандийа ағымының рухани жетекшісі Қожа Убайдаллах Ахрардың ұлы Қожа Мұхаммед Абдулла Моғолстан хандары мен жергілікті халық арасында нақшбандийа ағымының ілімін тарату мақсатында Самарқанд қаласынан келді. (Әнуар Байтұр, Үрімжі: 972). Бұл кезең Орта Азия тарихында Қожа Убайдаллах Ахрар мен Әмір Темір ұрпақтарының қарым-қатынастары күшейіп, қожалар хандардың ең сенімді кеңесшілеріне айналғаны және біртіндеп хандықтың саяси билігіне араласа бастауымен ерекшеленеді. Қожалардың қызметі діни-рухани бағытпен шектелмей, қоғамдық-саяси фактор басымдық көрсетеді.

«Тарих-и Рашиди» дереккөзінде Мұхаммед Хайдардың: «Менің ағам да ханмен сұхбаттас болды. Ол *йассауийа* ағымының мүріді еді», деген мәліметтеріне сенсек, Сұлтан Саид хан *йассауийа* ағымының тариқаттарын терең меңгергені белгілі болады. Сұлтан Саид хан осы ағымдардың және сопылық әдебиеттің ықпалымен биліктен бас тартып, орнына ағасы Мұхаммед Иминді таққа отырғызып, өзі сопылықты насихаттаушы дәруіштерге қосылғысы келген. Бұл оқиғалар Қожа Мұхаммед Юсуфтың Шығыс Түркістанға келген сәтімен тұспа-тұс келіп, қожа Сұлтан Саид ханды өз ойынан бас тартуға көндіреді. Қожа Мұхаммед Юсуф: «Хандық – бұл Аллаға ең жақын жол және үлкен құрал. Бірақ патшалар оны нәпсі ләззаттарын қанағаттандыру мен шайтандық істер жасаудың құралына айналдырды. Патша бір ауыз сөзбен жасаған жақсылығы үшін сауап алады, дәруіштер өмір бойы оған жете алмайды», дейді (Мұхаммед Хайдар, 1996: 469). Осыдан кейін Сұлтан Саид хан ойын өзгертіп, Қожа Мұхаммед Юсуфтың кеңесімен билігін жалғастырды және осы оқиғадан кейін ол нақшбандийа іліміне бұрынғыдан да шындап қызығушылық таныта бастайды. Демек, Шығыс Түркістанда сол кезеңде *йассауийа* ағымымен қатар, *нақшбандийа* ағымының өкілдері де белсенділік танытып жатқанын байқауға болады. Кейбір зерттеушілер нақшбандийа және йассауийа ағымдарының қайнар көзі бір, бір ұстаздың ілімі негізінде қалыптасып, тараған, кейінірек, халықтардың географиялық орналасуы, өмір салты, дәстүрлері, саяси жағдайларға байланысты трансформацияға ұшыраған, деген көзқарасты ұстанады (Девин Деуис, Рахимов К., 2020).

1543 жылы Моғолстан мемлекетінің астанасы Йаркенд қаласына *увайсийа* сопылық ағымының рухани басшыларының бірі қожа Мұхаммед Шәріп келеді. «Оның әулиелік қасиеттері туралы хабар Моғолстан хандығының бүкіл аумағына кең таралып, аз уақыттың ішінде қожа Мұхаммед Шәріп елдегі ең құрметті адамдардың біріне айналады. Абд ар-Рашид хан оның мүриді болып, оған «мемлекеттік тәлімгер» атағын берді және қожа Мұхаммед Шәріп мемлекеттің барлық маңызды істеріне тікелей қатысатын, хандарға саяси мәселелер мен әскери жорықтарға қатысты кеңестер беретін дәрежеге жетеді (Әнуар Байтұр, Үрімжі: 973/. Тарихи деректерде Абд ар Рашид ханның ұлы Абд әл-Латифтің қазақтармен шайқаста қаза тапқаны, Абд ар Рашид хан қожа Мұхаммед Шәріппен ақылдасып, оның рұқсатымен

қазақ хандарына қарсы жорыққа аттанғаны, шайқастың 20 күнге созылғанын хабарлайды. Акимушкин О.Ф. бұл шайқас 1551-1552 жылдар аралығында, немесе 1555-1556 жж.болған деп болжайды (Акимушкин О.Ф., 1970, 236). Яркендке оралған Абд ар Рашид хан қазақ ханы Хақназарға қарсы жорық кезінде рухани қолдау көрсеткені үшін алғыс ретінде қожа Мұхаммед Шәріпті Йаркендке өзінің қасында тұрақты тұруға шақырады және қожа Мұхаммед Шәріп өмірінің соңына дейін Моғолстан хандарының сарайында қалады. Аноним автордың «Тазкира-и қожа Мұхаммед Шәріп» еңбегінде қожа Мұхаммед Шәріп 1565-1566 жылдары 95 жасында қайтыс болып, Йаркенд қаласы маңындағы Бес-Арық деген жерде жерленген, дейді. Қожа Мұхаммед Шәріптің орнына мемлекеттің «рухани тәлімгері» қызметіне оның шәкірті Мұхаммед Уәли тағайындалады. Қожа Мұхаммед Шәріп қайтыс болғаннан кейін төрт жыл өткен соң, шамамен 1569-1570 жж. Сұлтан Абд ар-Рашид хан қайтыс болады (Юдин В.П., 1987: 10). Абд ар-Рашид хан қайтыс болғаннан кейін таққа оның ұлы Абд әл-Керім хан отырды. Ол елді адал, әділ басқарды, Моғолстан мемлекетінде тыныштық орнады. Халық оны «Адал Әбділ Керім» («Абдукерім Әділ»), деп атаған (Мұса Сайрами, Тарих-и Хамиди, 1986: 125).

XVI ғасырдың бірінші жартысында нақшбандийа-хожаган тариқатының рухани басшысы қызметін Махдум-и Азам есімімен белгілі Сейид Ахмет ибн Жалал ад-дин әл-Касани (1464-1549 жж.) жалғастырды. Махдум-и Азам 1461 жылы Өзбекстанның Касан қаласында (Ферғана алқабында) дүниеге келген. Ол белгілі дінтанушы, сопылық қайраткер Бурханиддин Қылычтың ұрпағы. Бұл туралы мәліметтер «Тазкира-и Ходжаган», «Хидайат-наме» сияқты дереккөздерде жазылған. Тарихи деректерде Махдум-и Азам өте ақыл-парасатты, интелектаулдық қабілеті жоғары дамыған адам болған және Бухара билеушісі Убайдаллах ханның жақын кеңесшісі қызметін атқарған, дейді. Ол парсы тілінде сопылықтың теориялық мәселелеріне арналған отызға жуық трактаттар жазған. Бұл еңбектерінде Махдум-и Азам ағымның негізгі ұйымдастырушылық ережелері (*adāb*), тәлім алушылардың рухани ілгерілеуіне жол ашатын сопылық ағым ішіндегі дидактикалық пікірталастар мен уағыздар (*suhbat*), немесе дауыстап жадқа оқу (*zhikr*) және тыңдауды (*samā'*) сопылардың әртүрлі қабілеттеріне сәйкес дайындаудың маңызды құралдары ретінде сипаттайды. Сонымен қатар, бірнеше шығармасы Орталық Азия билеушілеріне арналып, Убайдулла ханға арналған еңбегінде сопы өзінің рухани қызметін, өзін және жалпы ағымының идеологиясын қорғау және тарату үшін басқарушы тап өкілдерінің – хандар мен мемлекет басшыларының қолдауына сүйенуі керек екенін, қамқоршы басшының көмегімен мақсатқа жету жолдарын түсіндіреді. Осы орайда, рухани байлық пен қатар материалды байлықтың да маңыздылығын алға сүреді. Бұл көз қарастар бұрын қалыптасқан сопылық идеологияларына өзгерістер енгізіп, рухани мұрагерлерге *(нисбат-и манави)* қарағанда физикалық мұрагерлеріне (*нисбат-және сури*) көп назар аударылып, Махдумзадалар қауымы қалыптасып, ағымның идеялары Махдум-и азам ұрпақтарының отбасылық стратегясына айналады (Alexandre Papas, 2017).

Әмір Темір ұрпақтарының билігінің құлдырауы нақшбандийа-хожаган тариқатының билікке ықпалын әлсіретіп, шамамен 1524-1525 жылдары Махдум -и Азам Ферғана облысынан Қашғарға кетуге мәжбүр болады. Мұнда ол халық арасында ислам діні негіздері және нақшбандийа ілімі бойынша дәрістер өткізіп, белсенді түрде насихаттау жұмысын жүргізеді. «Тазкира-и ходжаган» шығармасының авторы Мұхаммед Садық Қашғари [3] атап өткендей, Махдум -и Азамды «Қашғар хандары мен халықы үлкен сый-сияпатпен қарсы алады». Бос уақытының барлығын ұстаздыққа арнаған Махдум-и Азам халықтың шынайы мейірімі мен құрметіне бөленіп, қоғамдағы үлкен бедел және абыройға ие болды. Түркиялық ғалым Mehмет Атифтың айтуынша, Шығыс Түркістанда Махдум-и Азам шығу тегі хан әулетінен Бибиджа есімді қызға үйленіп, ұлы Қожа Ысқақ Вали дүниеге келеді (Атыф, 1998: 116-117). Алайда, Өзбекстандық ғалым Аманбек Жалилов аударған, Махдум -и Азамдың өмірі мен қызметі, қоын ұрпақтары туралы құнды мәліметтерді қамтыған, авторы белгісіз «Аппақ қожа манокиби» атты шығармада, ишанның он үш ұлы болған, үлкен ұлы Мұхаммед Имин

қожа Кәлан, екінші ұлы Ысқақ қожа, қожа Ысқақтың анасының тегі Қарахандар мемлекетінің ханы Жүсіп Қадырханның қарындасы, Жалал ад Динның ұлы Алауддинның әйелі Хадия Туркан ханымға тірелетінін, жазады. Қожа Ишан Кәлан болса, қожа Ахмед Касанийдің әйелі Қашғар сейидтерінен ұрпағы Мир Тәліптің қызы Бибибжаи Қашғари лақаб атымен белгілі Руқия бегімнен туылған, деп көрсетеді (Аппақ қожа манокиби, 2002: 6). Кейінірек Махдум-и Азам Орта Азияға оралып, 1542 жылы Самарқандта қайтыс болды.

Моғолстан мемлекетін Сұлтан Саидханның ұлы Абд-ар Рашид ханның баласы Абд-ал Керім хан басқарған кезеңде Қожа Ысқақ Вали нақшбандийа ағымының рухани басшы ретінде Шығыс Түркстанға қайта оралады. Шах Махмуд Чорастың «Тарих» хроникасында: «Йаркенд қаласына Қожа Ысқақ келді. Оны Йаркендт қаласының беделді адамдары күтіп алды. Соңынан Абд әл-Керім хан құрмет көрсетуге келеді. Бірақ Халифаның кеңесімен қожа бірден ханның алдына шықпай, сәл кідіртуге бел буады». Хан ренжіп, бірден сарайға қайтады(Шах Махмуд Чурас, 1976: 163). Абд әл-Керім хан мен Қожа Ысқақ арасында түсініспеушілік туындайды. Бұны зерттеушілер Абд әл-Керім ханның *увайсийа* сопылық тариқаттың өкілі Уәли сопының мүриді болғандығымен түсіндіреді.

Қожа Ысқақ Йаркенд қаласында халыққа нашбандийа ағымының тариқаттарын насихаттаумен айналысады. Бірақ, біраз уақыт өткен соң Абд әл-Керім хан оған хат жолдап, Қожа Ысқақтың бұл өңірден кетуін талап етеді (Тарих-и Қашғар, С 576, 67б). Осыдан кейін қожа сол кездегі Шығыс Түркістанның Хотан қаласының билеушісі Құрайш сұлтанының жанына кетеді. Чира аймағында үш жыл бойы насихаттау жұмыстарын жүргізіп, мүридтерді жинаумен айналысады. Алайда, Абд әл-Керім хан оның мемлекеттен кетуін бұйырады. Шах Махмұд Чорастың пайымдауынша, ханның бұндай қадамға баруына Қожа Ысқақтың ықпалымен Құрайш сұлтанының орталық билікке қарсы көтеріліс ұйымдастыруы себеп болады (Шах Махмуд Чурас, 1976: 277). Қожа Хотаннан шығып, Ақсу қаласына барады. Ақсу қаласының билеушісі Абд әл-Керім ханның інісі Мұхаммед хан табиғатынан өте жұмсақ, ақкөңіл, мейірімді адам болған. Мінезінің осы қасиетін пайдаланған қожа Ысқақ қажырлы іс-әрекетке кірісіп, ханақалар құрып, өзіне мүридтерді тарта бастайды. Мұхаммед хан да қожа Ысқақтың мүриді болып, сый-сияпатын жомарттықпен ұсынды. «Хроникада» Мұхаммед ханның Қожа Ысқаққа Көк-Күмбез ауылын сиға тартып, нефрит өндіретін кәсіпорынды ханақа тұрғындарының игілігіне бергені айтылады (Шах Махмуд Чурас, 1976: 278). Бұл мәліметтер қожалардың өлкеге келуі рухани ғана емес, материалдық мақсатты да көздегенін көрсетеді. Қожа Ысқақ Ақсудан кейін Тұрфан және Кучар қалаларына барып, жергілікті халықтың сеніміне кіруге тырысады. «Тазкира-и Азизан» деректері бойынша, қожа Ысқақ Шығыс Түркістанда 12 жыл өмір сүреді. Осы уақыт ішінде оның мүридтерінің саны бірнеше мыңдаған адамға жетеді.

1587 жылы Қашғарға Махдум -и Азамның үлкен ұлы Ишан Кәлан келеді (Әнуар Байтұр, Үрімжі: 975). Ол да халықтың сенімі мен құрметін пайдаланып, өзіне тарта бастады және қысқа уақыттың ішінде өзінің ағымына бірнеше мың адамды жинады. Олардың арасында қарапайым халықпен қатар қала әкімдері мен жергілікті ақсүйектер де болды. Айналасындағы мүридтері Ишан Кәланға «қасиетті әулие», деп сөзсіз сеніп, артынан ерді. Осылайша Шығыс Түркістан аймағы Махдум-и Азамның екі ұлының қызығушылықтары қақтығысқан аймаққа айналды. Ысқақ Валинің де Ишан Кәланның да артынан ерген мүридтерінің саны күн сайын ұлғайды.

Нақшбандийа қожаларының қоғамдағы белсенділігінің артып, абыройының асуынан қауыптенген Абд әл-Керім хан байыпты шара қолдануды ұйғарып, өзіне жақын жергілікті діни топтардың ықпалымен олардың Моғолстан мемлекетінде тұруын қалаусыз деп жариялады. Қожылар елден кетуге мәжбүр болды. Қожа Ысқақ Самарқандқа оралды, бірақ әлі де өзінің халифасы Шутур арқылы Моғолстан хандығында болып жатқан оқиғаларға әсер еттуді жалғастырды. Бірақ, 1591 жылы Абд әл-Керім хан қайтыс болғаннан кейін Моғолстан мемлекетінің хандық тағына отырған Мұхаммед хан қожа Ысқақты толық қолдап, өлкеде

беделін арттырады. Бұл жағдай Моғолстан мемлекетінің саяси билігіне *увайсийа* ағымының ықпалын әлсіретіп, нақшбандийа ағымы өкілдерінің күшеюіне алып келеді Тіптен, қожа Ысқақтың ықпалы Моғолстан хандығына көрші аймақтарға, яғни көшпелі қазақ жіне қырғыздардың арасында тарай бастайды(Мұхаммед Садық Қашғари, Д 126, 17-18). Қожалардың күшейгені сонша, хан олардың қатысуынсыз бірде-бір шешім қабылдамайтын болды. Зерттеушілер бұл жағдай келесідей түсініктеме береді. О.Ф. Акимушкин хандар біршама саналы әрекет етіп, қожалармен одақтасуға мәжбүр болды деп есептейді. Әйтпесе, бұл оларға биліктен айырылу қаупін тудырды, өйткені, олардың артында қожаларды пір ұстап сөзсіз сенген, орасан зор күшке ие мыңдаған мүридтері тұрды (Шах Махмуд Чурас, 1976: 30). Осы себепті Мұхаммед хан қожалармен келісімге келуге тырысты және қожалардың қолдауына қол жеткізу мақсатында жеке ауылдардағы ірі жер телімдерін сиға берді, салықтан босатты, нефрит өндіруге, үй салуға рққсат берді. Сөйтіп, қожалар мен олардың өкілдері Моғолстан мемлекетіндегі ең ықпалды күштердің біріне айналды. Оларды әскери көшпенділер, жергілікті феодалдар және зайырлы билік ескерді. Қожалардың бұқара халық пен ақсүйектер арасында идеологиялық әсерінің күшті болғаны сонша, кез келген сәтте хандарға қарсы шығатын дәрежеге жетті. Қожа Ысқақтың ағасы Қожа Ишан Калян зор табысқа жетті. Жоғарыда айтылғандай, ол Қашқарда тұрды және жергілікті ақсүйектер бастаған осы аймақты мекендеген халық оны қолдады. Қожа Ишан Кәаланның «қасиетті» әрекетіне таңғалған жұртшылық оны Алланың елшісі ретінде қабылдап, оған жан-тәнімен беріліп, басқа ешкімді танымады. Нәтижесінде, Шығыс Түркістанның Қашғар қаласы мен айналасындағы жерлер Ишан Кәланға, Йаркенд қаласы мен оның маңы Ысқақ Валидың ықпалына түсіп, аймақ халқы бірөбіріне қарсы екі лагерьге бқлінді. 1597 жылы Ишан Кәлан Дехбитке оралып, сол жылы қайтыс болды. Қожа Ысқақ 1594 жылы Самарқандқа оралып, 1599 жылы қайтыс болды (Әнуар Байтұр, Үрімжі:979).

Осылайша, қожалар Орта Азияға оралды, бірақ Моғолстан хандығында сенімді мүридтерінен құралған үлкен әскерін қалдырды. Махдум мен Азямның екі ұлының Моғолстан хандығындағы рухани және саяси басшылық құқығы үшін күресінің басталуы олардың жақтастары арасында бәсекелестіктің туындауына әкелді. Осы кескілескен күрестің нәтижесінде Шығыс Түркістандағы *нақшбандия-хожаган* сопылық ағымы екіге бөлінді. Біріншісі «Исхақия», басшысы Ысқақ Вали, екіншісі, «Ишкия», оның басшысы Ишан Кәлан. Кейінірек бұл топтар тарихта «қаратаулықтар» және «ақтауылықтар» деген атауларды алып, ірі діни партияларға айналды.

XVI ғасырдың 70-80-жылдары Қожа Махдум-и Азаямның ұлдары арасында әкесінің «Ишан» атағын мұрагерлікке алу үшін күресте үлкен қайшылықтар туындады. Маздумзадалар ишан титулының еншісін ғана емес, кең жер телімдері мен орасан зор материалдық байлық үшін де күресті. Анасы Қашқар сейіттерінің әулетінен шыққан қожа Ысқақ Вали, өзін хан әулетінің тікелей өкілі деп есептеп, қожа-и Қашғари деген есіммен атай бастады. Махдумзадалардың сопылықтың негізгі идеология, мақсат, тұжырымдарынан алыстауы, сол заманда, сопылық жолын таңдаған кейбір ақындардың сынына ұшырады. Мысалы, XVII ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанға Аппақ қожадан тәлім алуға келген сопы-ақын Бабарахим Машрабты келтіруге болады (Orsolya Saraç, 2021).

Қорытынды

Ұсынылған дереккөздер мен ғылыми зерттеулер мәліметтеріне талдау жүргізу арқылы Шығыс Түркістанда нақшбандийа және увайссийа, кубравийа сияқты сопылық ағымдардың таралуы және көрші аймақтарға әсеріне қатысты қалыптасқан бір қатар тұжырымдарды алға тартуға болады. Ең алғаш өңірге келген сопылық ағым насихаттаушылары ислам дінін тарату арқылы аймақтың рухани тұрғыдан дамуына, жаңа діни-философиялық идеологияның қалыптасуына жағдай жасады. Увайссийа, йассауийа, нақшбандийа сопылық ағымдары өз ілімдерін жергілікті халықтың өмір салтына бейімдей отырып, исламның таралуы мен

нығаюына ықпал етті. Олар рухани мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде білім беру, тәлімгерлік пен тәрбие дәстүрлерін дамытты. Сопылылар толеранттылық, адамдарға деген сүйіспеншілік және рухани өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу принциптерін уағыздай отыра өлкенің рухани өмірін байытып, қоғамда діни моральдық-адамгершілік нормаларын күшейту арқылы жаңа қоғамдық-саяси орта құрды. Исламдық білімнің таралуына, әдебиеттің, өнердің және сәулет өнерінің дамуына, Орталық Азия халықтарының біртұтас тарихи-мәдени орта қалыптастыруына үлес қосты. Шығыс Түркістан халықтарының басқа Орталық Азия хандықтарымен қарым-қатынастарына оң әсерін тигізуге тырысты.

Алайда, XVI ғасырдың соңы XVII ғасырларда Шығыс Түркістандағы сопылардың идеологиялық көз қарастары өзгеріп, ағымдар арасында, немесе зайырлы және діни лидерлер арасында қақтығыстардың басталуына себеп болды. Нәтижесінде саяси тұрақсыздық басталып, халықтың ресми билікке сенімі төмендеп, қайшылықтардың күшеюіне және жергілікті халықтың бірлігінің әлсіреуіне ықпал етті. Діни консерватизмнің күшейіп, кейбір жағдайларда сопылық шейхтердің билігіне шамадан тыс тәуелділік фанатизмге алып келді. Бұл жағдай ресми билік құрылымдарының сыртқы күштердің қысымына ұшырап, хандарды сопылық ағым басшыларынан тірек іздеуге мәжбүрледі.

Осылайша, Шығыс Түркістанда сопылық ағымдарының таралуының әсері жан-жақты болды. Бір жағынан, олар руханияттың, мәдениеттің, білімнің және әлеуметтік тұрақтылықтың дамуына ықпал етті. Екінші жағынан, консерватизм күшейіп, діни фанатизм саяси келіспеушіліктерді туындатып, зайырлы биліктің құлауына себеп болды.

Әдебиеттер:

Абусеитова М.Х., Баранова Ю.Г., 2001 – *Абусеитова М.Х., Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII–XVIII вв.: (библиографические обзоры). Алматы: Дайк-пресс, 2001. 426 с.

Акимушкин О.Ф., 1970 – *Акимушкин О.Ф.,* К вопросу о внешнеполитических связях Могульского государства с узбеками и казахами в 30-х годах XVI в – 60 - х годах XVII в. // Палестинский сборник. Вып.21 (84).Л., 1970. С.233-248.

Alexandre Papas, 2017 – *Alexandre Papas.* Khojas of Kashgar, 2017 [Электронды ресурс] URL: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.12 (қараған күні: 01.05.2024).

Атыф, 1998: – *Atif Mehmet,* Kaşgar tarihi: bâis-i hayret ahvâl-i garibesi (Transkript edenler; İsmail aka, V. Günay), Kırıkkale,: Eysi, 1999, 381s.

Девин Деуис, 2011 – *Devin DeWeese.* The ‘competitors’ of Isḥāq Khwāja in Eastern Turkistan: hagiographies, shrines, and sufi affiliations in the late sixteenth century // B Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan. Edited by İlker E. Binbaş и Nurten Kılıç-Schubel ,. Istanbul: İthaki, 2011, P. 133–216.

Әнуар Байтұр, 1996 – *Әнуар Байтұр, Хайриниса Сыддық.* Шинжаңдики милләтләрниі тарихи. –Үрімжі: Милләтләр нәшрияти, 1996. 1318 б.

Мұса Сайрами, 1905. – *Мұса Сайрами.* Таарих-Эминие. История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамца, изданная Н.Н. Пантусовым. Казань, 1905. 320 с.

Мұса Сайрами – *Мұса Сайрами.* Тарих-и амнийа // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр С. 335.

Мұса Сайрами, Тарих-и Хамиди, 1986 – *Мұса Сайрами,* Тарих-и хамиди. Үрүмші: Милләтләр нәшрияти, 1986. 775 б.

Мұхаммед Садық Қашғари, Д 126 – *Мұхаммед Садық Қашғари*. Тазкира-и ходжаган // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр Д126.

Мұхаммед Талиб, В 2504 – *Мұхаммед Талиб*. Матлаб ат-талибин: Рукопись СПбФ ИВ РАН. Шифр В 2504.

Мұхаммед Хайдар, 1996 – *Мырза Мұхаммед Хайдар.* Тарихи Рашиди. Ташкент: Издательство «Фан», 1996. .728 с.

Офоқ хожа маноқиби, 2002 – *Офоқ хожа маноқиби*. Андижан, «Хает» нашриети. 2002. 120 с.

Orsolya Saraç, 2021 - *Orsolya Saraç*. Babarahîm Meşreb'in pîri Hidâyetullah Âfâk hoca // KÜLTÜRK Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4 (Kış 2021), s.109-129.

Рахимов К., 2020 – *Рахимов К.,* Тарикат хваджаган-накшбандийа и семь пиров / пер. с узбек. яз. И.Р. Гибадуллина. Казань: ИД «МеДДоК», 2020. 180 с.

Тарих-и Қашғар, С 576 – *Тарих-и Қашғар,* Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. Шифр С. 576.

Шах Махмуд Чурас, 1976 – *Шах Махмуд Чурас,* Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О. Ф. Акимушкина. М.: Наука, 1976. 407 с.

Юдин В.П., 1987 – *Юдин В.П.* Анонимное тюркоязычное сочинение второй половины XVI в. из Восточного Туркестана «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» // Вопросы истории и культуры уйгуров. Алма-Ата, 1987, С. 4-40.

References:

Abuseitova M.H., Baranova YU.G., 2001 – Abuseitova M.H., Baranova YU.G. Pismennye istochniki po istorii i kulture Kazahstana i Tsentralnoi Azii XIII–XVIII vv.: (bibliograficheskie obzory). Almaty: Daik-press, 2001. 426 s.

Akimuşkin O.F., 1970 – Akimuşkin O.F., K voprosu o vneşnepoliticheskih svyazyah Mogulskogo gosudarstva s uzbekami i kazahami v 30-h godah XVI v – 60 - h godah XVII v. // Palestinskii sbornik. Vyp.21 (84).L., 1970. S.233-248.

Alexandre Papas, 2017 – Alexandre Papas. Khojas of Kashgar, 2017 [Elektrondy resurs] URL: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.12 (qarağan künı: 01.05.2024).

Änuar Baitūr, 1996 – Änuar Baitūr, Hairinisa Syddyq. Şinjaŋdiki millätlärnıı tarihi. –Ürımjı: Millätlär näşiriyati, 1996. 1318 b.

Atyf, 1998: – Atif Mehmet, Kaşgar tarihi: bâis-i hayret ahvâl-i garibesi (Transkript edenler; İsmail aka, V. Günay), Kırıkkale,: Eysi, 1999, 381s.

Devin Deuis, 2011 – Devin DeWeese. The 'competitors' of Isḥāq Khwāja in Eastern Turkistan: hagiographies, shrines, and sufi affiliations in the late sixteenth century // V Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan. Edited by İlker E. Binbaş i Nurten Kılıç-Schubel ,. Istanbul: İthaki, 2011, P. 133–216.

Mūhammed Haidar, 1996 – Myrza Mūhammed Haidar. Tarihi Raşidi. Taşkent: İzdatelstvo «Fan», 1996. .728 s.

Mūhammed Sadyq Qaşğari, D 126 - Mūhammed Sadyq Qaşğari. Tazkira-i hodjagan // Rukopis Sankt-Peterburgskogo filiala İV RAN. Şifr D126

Mūhammed Talib, V 2504 – Mūhammed Talib. Matlab at-talibin: Rukopis SPbF İV RAN. Şifr V 2504.

Mūsa Sairami, 1905. – Mūsa Sairami. Taarih-Eminie. İstoriya vladetelei Kaşgarii, sochinenie Mully Musy, ben Mulla Aisa, sairamtsa, izdannaya N.N. Pantusovym. Kazan, 1905. 320 s.

Mūsa Sairami, S335 – Mūsa Sairami. Tarih-i amniia // Rukopis Sankt-Peterburgskogo filiala İV RAN. Şifr S. 335.

Mūsa Sairami, Tarih-i Hamidi, 1986 – Mūsa Sairami, Tarih-i hamidi. Ürümşı: Millätlär näşriyati, 1986. 775 b.

Ofoq hoja manoqibi, 2002 – Ofoq hoja manoqibi. Andijan, «Haet» naşrieti. 2002. 120 s.

Orsolya Saraç, 2021 - Orsolya Saraç. Babarahîm Meşreb'in pîri Hidâyetullah Âfâk hoca // KÜLTÜRK Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4 (Kış 2021), s.109-129.

Rahimov K., 2020 – Rahimov K., Tarikat hvadjagan-nakşbandiia i sem pirov / per. s uzbek. yaz. İ.R. Gibadullina. Kazan: İD «MeDDoK», 2020. 180 s.

Şah Mahmud Churas, 1976 – Şah Mahmud Churas, Şah-Mahmud ibn mirza Fazil Churas. Hronika. Kriticheskii tekst, perevod, kommentarii, issledovanie i ukazateli O. F. Akimuşkina. M.: Nauka, 1976. 407 s.

Tarih-i Qaşğar, S 576 – Tarih-i Qaşğar, Rukopis Sankt-Peterburgskogo filiala İV RAN. Şifr S. 576.

Yudin V.P., 1987 – Yudin V.P. Anonimnoe tyurkoyazychnoe sochinenie vtoroi poloviny XVI v. iz Vostochnogo Turkestana «Tazkira-ii Hodja Muhammad Şarif» // Voprosy istorii i kultury uigurov. Alma-Ata, 1987, S. 4-40.

[1] Каримова З.К. [2]Масимова Х.В. [3]Каримова Р.У.

[1,2,3]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы Қазақстан

E-mail: [1]vostok_karimova@mail.ru, [2] khalminam@mail.ru, [3]risalat.karimova@mail.ru

СУФИЙСКИЕ ТЕЧЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ: РАСПРОСТРАНЕНИЕ, ОСОБЕННОСТИ И ВЛИЯНИЕ НА СОСЕДНИЕ РЕГИОНЫ

Аннотация. Восточный Туркестан расположен в стратегически важном регионе Центральной Азии, соединяющем народы и страны Востока и Запада. Древние торговые и миграционные пути, проходившие через регион, способствовали тесному взаимодействию истории и культуры различных народов. Одна культура сменяла другую, и почти все религии и культуры оставили свой след. В статье рассматриваются вопросы, связанные с распространением суфийских течений в Восточном Туркестане, особенностями восточнотуркестанского суфизма, его влияние на местное население и народы соседних регионов, сыгравших важную роль в духовной жизни Центральной Азии. События, связанные с представителями суфийских течений - ходжами, были одним из важнейших внутриполитических аспектов, оказавших значительное влияние на судьбу государства Моголистан, созданного в результате распада Чагатайского улуса, и в целом на всю историю Восточного Туркестана. Представители суфийского течения накшбандийа, возникшего в Средней Азии и позднее распространившегося на соседние регионы, в середине XVI века ослабили светское ханство в Восточном Туркестане, и в конечном итоге завоевали все государство. Они также пытались оказать влияние на соседние казахские и киргизские народы. Путем сравнительного анализа источников, написанных на восточных языках и трудов российских и зарубежных ученых, изучается распространение суфийских течений в регионе, причины усиления религиозно-духовного влияния ходжей, основанного на исламском мистицизме, их стремление к политической власти, вытеснением от власти представителей ханской династии — законных наследников престола, и их место в общественно-политической жизни Средней Азии в целом. Детальное изучение этих вопросов также весьма актуально для современного общества, где религия является важным фактором в жизни общества, в котором активно распространяются различные религии и религиозные течения.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта РНН AP19678538 «Политический суфизм в Центральной Азии (Казахстан и Восточный Туркестан): исторические корни и современные реалии», финансируемого КН МНВО РК.

Ключевые слова: Центральная Азия, Восточный Туркестан, суфизм, источники, ходжи, накшбандийа, йассауийа, увайссийа, кубравийа, рукописи.

[1]Karimova Z.K. [2]Masimova H.V.[3]Karimova R.U.
[1,2,3]R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: [1]vostok_karimova@mail.ru, [2] khalminam@mail.ru, [3]risalat.karimova@mail.ru

SUFI CURRENTS IN EASTERN TURKESTAN: SPREAD, FEATURES AND INFLUENCE ON NEIGHBORING REGIONS

Abstract. East Turkestan is located in a strategically important region of Central Asia, connecting the peoples and countries of the East and West. Ancient trade and migration routes that passed through the region contributed to the close interaction of the history and culture of various peoples. One culture replaced another, and almost all religions and cultures left their mark. The article examines issues related to the spread of Sufi movements in East Turkestan, the peculiarities of East Turkestan Sufism, its influence on the local population and the peoples of neighboring regions, which played an important role in the spiritual life of Central Asia. Events related to representatives of Sufi movements - Khojas, were one of the most important domestic political aspects that had a significant impact on the fate of the state of Mogolistan, created as a result of the collapse of the Chagatai ulus, and in general on the entire history of East Turkestan. Representatives of the Sufi movement Naqshbandiyya, which arose in Central Asia and later spread to neighboring regions, in the middle of the 16th century weakened the secular khanate in East Turkestan, and eventually conquered the entire state. They also tried to influence the neighboring Kazakh and Kyrgyz peoples. By means of a comparative analysis of sources written in Eastern languages and works of Russian and foreign scholars, the spread of Sufi movements in the region, the reasons for the strengthening of the religious and spiritual influence of the Khojas, based on Islamic mysticism, their desire for political power, the ousting of representatives of the Khan dynasty - the legitimate heirs to the throne, and their place in the socio-political life of Central Asia as a whole are studied. A detailed study of these issues is also very relevant for modern society, where religion is an important factor in the life of a society in which various religions and religious movements are actively spreading.

Acknowledgments: The reported study article is part of project AP19678538 «Political Sufism in Central Asia (Kazakhstan and East Turkestan): historical roots and modern realities».

Key words: Central Asia, East Turkestan, Sufism, sources, khojas, naqshbandiyya, yassawiyya, uwaisiyya, kubrawiya, manuscripts.

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Зульфиям Каримовна, т.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Масимова Халминям Валет кизи, филол.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, т.ғ.д., профессор, бас ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Каримова Зульфиям Каримовна, к.и.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Масимова Халминям Валет кизи, к.филол.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, д.и.н., профессор, главный научный сотрудник, Институт востоковедения им Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Karimova Zulfiyam Karimovna, senior researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Masimova Halminyam Valet kizi, PhD, senior researcher, R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan.

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna, Doctor of Historical Sciences, professor, chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 21 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 39.21.21 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.379

***[1]Сарқытқан Қ. [2] Қабылғазыұлы Қ. [3] Тоқан Р.**

[1,2] Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

[3] Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

E-mail:[1]kaster0102@mail.ru, [2]tabys_88@mail.ru,[3]razia1701@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СУ ҚАУІПСІЗДІГІ: ЭКОЛОГИЯЛЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР ЖӘНЕ ҚОШ ТЕПА КАНАЛЫ

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты-тарихи-географиялық және геоэкологиялық тұрғыдан Орталық Азиядағы трансшекаралық су объектілерінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету аймақтың саяси қауіпсіздігі мен оның экономикалық және әлеуметтік дамуының негізі болып табылатындығын тұжырымдау. Мақалада Орталық Азиядағы су ресурстарының тапшылығы және оның экологиялық және геосаяси салдары туралы айтылады. Орталық Азиядағы су мәселесі аймақтық қана емес, жаһандық маңызы бар күрделі мәселеге айналды. Аймақтың су ресурстарының азаюы, климаттың өзгеруі, урбанизация және халық санының өсуі сияқты факторлар суға деген сұранысты арттыруда. Су ресурстарын тиімді пайдалану және бөлу мәселелері Орталық Азия елдері арасындағы шиеленістерге алып келуі және аймақтық тұрақсыздыққа ықпал етуі мүмкін. Сондай-ақ, мақалада Орталық Азия елдері үшін Ауғанстандағы "Хостөбе Каналы" жобасын жүзеге асырумен, Сондай-ақ Арал теңізінің экологиялық дағдарысымен байланысты әсерлер мен тәуекелдер талданады. Сондай-ақ, орталық Азиядағы су ресурстарының болашағына қатысты ғылыми зерттеулер мен халықаралық ынтымақтастық талқыланып, су ресурстарын басқарудағы әртүрлі халықаралық позициялардың маңыздылығын атап өтті. Бұл мәселе аймақтың экологиялық, экономикалық және әлеуметтік дамуына айтарлықтай әсер етеді және жаһандық тұрақтылық үшін өте маңызды. Зерттеу тақырыбының күрделілігін ескере отырып, тарихи-географиялық, мұрағаттық, баяндау, статистикалық талдау, салыстырмалы әдістер, географиялық модельдеу, картографиялық әдістер қолданылды. Осы арқылы авторлар су-энергетикалық мәселелерді шешуде және трансшекаралық су ресурстарын басқаруда жаңа тәсілдер мен бірыңғай стратегияның қажеттілігі туралы қорытынды жасайды, бұл бүгінгі таңдағы ең өзекті тақырыптардың бірі. Бұл зерттеу су энергетикасы мәселелерін шешуді ұсына отырып, осы саладағы саясат пен басқаруды жақсартуға үлес қосуға бағытталған.

Алғыс: Мақала ҚазақстанРеспубликасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің BR20281006 «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, трансшекаралық су объектілері, су және қоршаған орта, Әмудария бассейіні, Қош Топе каналы, экологиялық дағдарыс, аймақтық қауіпсіздік.

Кіріспе

Орталық Азия Еуразия материгінің орталығында орналасқан аймақ. Аймақтың географиялық ауқымдылығы туралы әр түрлі көзқарастар бар. Кеңестер Одағы тұсында Орта Азия (Middle Asia) аталып, оның құрамына Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан және Тәжікстан республикалары енгізілді. Ал Ағылшын тілді әдебиеттерде (Central Asia) Орталық Азияға Моңғолия, Шығыс түркістан, Сібір және Иранның солтүстігі, Ауғанстан, Пакістан, Үндістан қосылады. Қытайлық әдебиеттерде (中亚- zhōngyà) сәл басқаша, онда Иранның солтүстігі, Ауғанстан, Пакістан мен Үндістанды аумағы өзінше бір географиялық аймақ саналып, «Батыс Азия» делінеді. Қалай болмасын, кім қалай атамасы, әркімнің өзіндік

геосаяси мақсаты тұрғысынан атайды. Деседе бұл аймақ тарихтан бері өзінің транзиттік рөлін атқарып атқарып келеді. Мәселен бұл өңір - ежелгі Жібек Жолының маңызды бағыты болды. Алайда Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Орталық Азия одан әрі маңызды энергия өндірушіге айналды. Егемендік алған соң, саяси жүйе мен басқару жүйелері орасан зор өзгерістерге ұшырап, аймақтың геосаяси күрделілігі айқындала түсті. Орталық Азия әлемдегі әртүрлі саяси күштердің бәсекеге түсуі үшін сезімтал аймаққа айналды және ол халықаралық қауымдастықтағы тұрақсыз аймақтардың бірі ретінде бағаланады (Karthe D, Chalov S, Borchardt D., 2015).

Бұл аймақтың су мәселесі тек аймақ үшін емес, жалпы әлем үшін аса күрделі мәселе болып отыр. Оның үстіне климаттың үздіксіз жылынуы, халық санының артуы, урбанизация үдерісінің бәрі жинала келе су ресурстарына деген сұраныстыы арттырып жіберді. Орталық Азия үшін су ресурстарының сарқыла бастауы тағы бір мәселені ұшыықтыра бастады. Ол - энергетикалық қажеттіліктің толық қанағаттанбауы. Себебі, аймақта энергияның 90%-ы гидроэлектростанциялар тарапынан өтеледі (*Global Water Partnership, 2022*). Бұл су ресурстарын әлдеқайда мағыналы етеді. Сонымен қатар, халықтың көбеюі аймақ штаттарында суға деген сұраныстың артуына әкеледі. Бұл су ресурстарын ортақ пайдаланудан туындайтын дауларға әкеледі. Әрине, бұл жағдай бірқатар тәуекелдерді тудырады. Оның үстіне Қостөбе каналы жұмысының қолға алынуы аймақтың су тапшылығын тіпті де асқындыра түсуі мүмкін. Егер ғалымдар болжағандай енді 70-80 жылда аймақтағы орташа жылдық температура 6,5°C-қа көтерілсе (https://documents1.worldbank.org/curated/en, 2022). Нағыз апатты жағдайдың орын алуы бек мүмкін. Температураның жоғарылауы суға деген қажеттілікті арттыратыны және сонымен қатар суару маусымын қысқартатыны белгілі. Ауғанстанның Талибан билігі 2022 жылдың наурыз айынан бастап елдің солтүстігіндегі Балх провинциясында Қостөбе (Qosh Tepa) каналын салуды бастаса, 2023 жылдың қазан айында жергілікті билік құрылыстың I кезеңін аяқтап", II кезеңге аяқ басқанын жариялады.

1-сурет. Канал құрылысының екінші кезеңінің ашылу салты
(https://tolonews.com/index.php/afghanistan)

Ауған өкіметінің канал салуда өзіндік мақсаты мен жоспары бар. Олардың себебі де маңызды. Мәселен олар Балх, Жауызжан, Фариаб қатарлы 3 провинцияның жерін игеріп, адамдарды жұмыспен қамтып, азық-түлікте өзін өзі қамтамасыз ету. Жобалық жалпы сомасы 684 млн АҚШ доллары болып, оны игеруге 6000-нан астам жұмыс күші тартылған. (Достон Ахроров, 2023).

Бұл жобаның іске аса бастауы көршілес Орталық Азия (ОА) мемлекетерін алаңдатып отыр. Өйткені, канал суы Әмудариянның Ауғанстан мен Түркменстан шекарасындағы Балх

провинциясының Кардар аймағынан өтетін тұсынан алынып отыр. Ал оның көрші елдердің шаруашылығы мен экологиясына жасайтын тиімсіз әсерінің зор боларын бағамдауға болады.

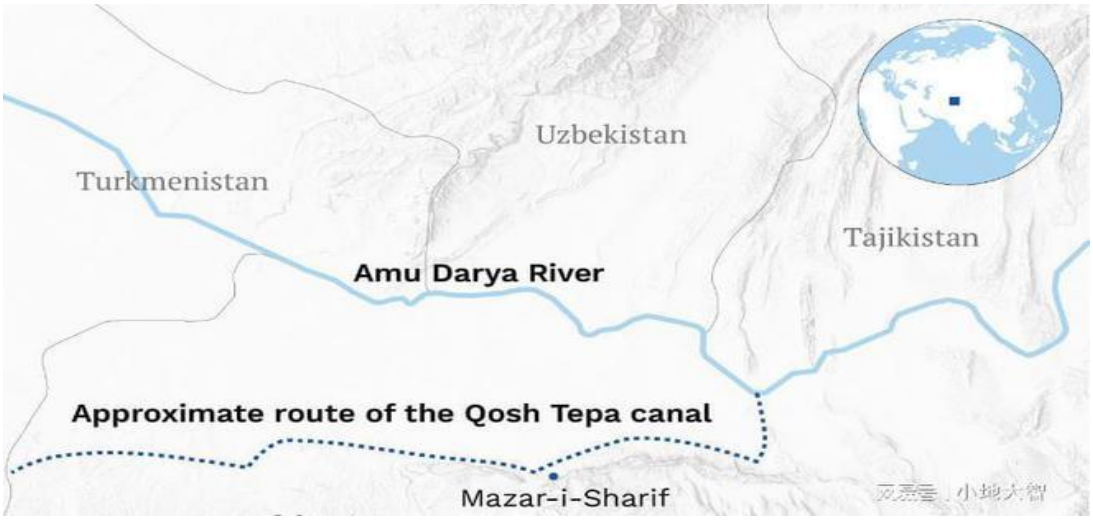

2 -сурет. Қостөбе каналы және Әмудария (https://eurasianet.org/uzbekistan, 2023)

Оның үстіне, Қостөбе каналының жобаланған ұзындығы 280 шақырым, ені 100 м, тереңдігі 8.5 м су ағымы 650 м³/сек. Мамандардың межелеуінше, осылай су алынатын болса Әмудария суының үштен бір бөлімінің Ауғанстанның солтүстігіне бұрып, Өзбекстан мен Түркменстанның Әмудариядан алатын су мөлшерінің шамамен 15%-ға кемитіні айтылуда (Татьяна Гуржий, 2023). Бұл жағдай орын алса, Өзбекстанның Хорезм, Бұхара, Сурхандария, Навой, Қарақалпақстан өңірлерінің сушаруашылығының жағдайы тіптен нашарлап кетуі мүмкін.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Орталық Азияда экологиялық дағдарыстардың, оның ішінде су ресурстарының жетіспеушілігінің, маңызды саяси және экономикалық-әлеуметтік себептер ретінде күн тәртібінде тұрғаны рас. Бұл мәселе аймақтағы көптеген елдердің, оның ішінде Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан және Тәжікстанның дамуына айтарлықтай ықпал етіп келеді. Оған климаттың өзгеруі аймақтағы су қоймаларының азаюына, мұздықтардың еруіне және өзендердің деңгейінің төмендеуіне алып келсе, суға деген сұраныстың өсуі ауыл шаруашылығы саласында, ал суды тиімді пайдалану және оны бөлу мәселелері саяси шиеленістерге алып келуі мүмкін. Аймақтың терең дағдарысқа ұшырау мүмкіндігі бар, өйткені экологиялық мәселелер экономикалық және әлеуметтік тұрақсыздықты күшейтеді, ал су ресурстарының жетіспеушілігі саяси шиеленістерді тудыруы мүмкін.

Міне осындай күрделі тақырыпты тарихи-географиялық, мұрағаттық, баяндау, статистикалық талдау және салыстыра талдау, сондай-ақ географиялық-үлгілеу, картографиялық әдістер арқылы ашуға болады. Қазіргі уақытта Орталық Азиядағы су ресурстарына қатысты зерттеулер өте көп. Оның ішінде шетелдік және отандық ғалымдарды да айтуға болады. Мәселен, аймақтағы ішкі және шетелдегі су мәселелері бойынша зерттеулерге Унгер-Шейес пен оның әріптестері үлкен көңіл бөлуде (Unger- Shayesteh K, Vorogushyn S, Merz B, et al. 2013). Климаттың өзгеруінің Орталық Азияның таулы аймақтарындағы су айналымына әсері туралы зерттеулерді Абдолванд және басқалар зертеуде (Abdolvand B, Mez L, Winter K, et al., 2015) Геосаяси тұрғыдан Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдалану саласындағы ынтымақтастық пен даму мәселелері жөнінде Абдуллаев және басқалар зерттеуде (Abdullaev I, Rakhmatullaev S., 2015). Орталық Азиядағы су

ресурстарын пайдаланудағы өзгерістер тарихын Карте және басқалар зерттеуде. Болашақта Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдаланудың алдында тұрған міндеттері туралы қытайлық ғалымдар Яң Шыңтян қатарлылар зерттеуде (Yang Shengtian, Yu Xinyi, Ding Jianli, Zhang Fei, Wang Fei., 2017)

Талқылау

Орталық Азияның су ресурстары мен қауіпсіздігіне байланысты бірқатар маңызды еңбектер мен зерттеулер бар. Бұл еңбектер су тапшылығы, трансшекаралық өзендер, экологиялық апаттар және су ресурстарын басқару мәселелерін талдайды. Міне, осы тақырып бойынша кейбір маңызды еңбектер: Karthe D, Chalov S, Borchardt D. «*Water resources and their management in Central Asia in the early twenty-first century: Status, challenges, and future prospects»*. *Атты* Environmental Earth Sciences-та 2015 жылы жарияланған мақаласында Орталық Азиядағы су ресурстарын басқарудың қазіргі жағдайы мен болашағын талданған. Abdollaev I, Rakhmatullaev-тың «*Transformation of water management in Central Asia: From state-centric, hydraulic mission to socio-political control» атты* еңбегінде Орталық Азиядағы су ресурстарын басқарудың даму процесі мен оның әлеуметтік-саяси бақылауға өтуі туралы зерттеулер жасалған. Бұдан сырт, Unger-Shayesteh K, Vorogushyn S, Merz B, et al. *Introduction to "Water in Central Asia: Perspectives under Global Change"* атты 2013 жылғы мақаласында климаттық өзгерістердің Орталық Азиядағы су ресурстарына жасайтын әсерін жан-жақты талдап көрсеткен. Perizat Risbekkizi-нің **«***Water Cooperation in Central Asia: The Basis for Stability and Sustainable Development» атты* Ankara 2022 жылы жарық көрген еңбегінде Орталық Азиядағы су ресурстарының халықаралық ынтымақтастығы мен тұрақты дамуға әсері талқыланған. Doston Akhrov-тың **«***Will the construction of the Kushtepa Canal become a disaster for Uzbekistan?»* атты шолуында Узбекистандағы Куштепа каналының құрылысынан туындайтын экологиялық қауіптер мен су ресурстарының басқарылуы талқыланады. Осы еңбектер мен зерттеулер Орталық Азияның су ресурстарын басқару, олардың қауіпсіздігі және тұрақтылығы мәселелерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік беретін еңбектер болып саналады.

Біздің зерттеуіміздің басты бағыты – ғаламдық және аймақтық сын-қатерлер жағыдайында Орталық Азиядағы су ресурстарының тапшылығынан туындаған және болашақта туындайтын геоэкологиялық, геоэкономикалық сондай-ақ бастысы, геосаяси қақтығыстардың себептері мен салдары туралы айтылады. Орталық Азиядағы су мәселесінің тек аймақтық қана емес, оның жаһандық сипатын көрсетуге бағытталған. Тек климаттық емес, урбанизация және халық санының өсуі сияқты факторлардың да су қауірсіздігіне әсерін қарастырады. Сол арқылы суды дұрыс бөлісе алмау салдарынан Орталық Азия елдері арасындағы шиеленістерге алып келетін аймақтық тұрақсыздық факторына мән береді. Сондай-ақ, мақалада Орталық Азия елдері үшін Ауғанстандағы "Кош Топе Каналының" қазылуының аймақ елдері үшін әсерін зерттейді. Бұдан бөлек біздің зерттеуімізде тек қана батыстық ғалымдар емес, қытайлық ғалымдардың зерттеулері, сондай-ақ құзырлы мекемелердің келешектегі орын алуы мүмкін сын-қатерлерді талдау және болдау мәліметтері қамтылған. Түрік және Орталық Азия ғалымдарының да зерттеу еңбектері пайдаланылды. Қорыта айтқанда біздің мақаламызда әр түрлі елдердің ғалымдарының еңбектері бар және сенімді интернет көздерінен де пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

Кең мағынадағы Орталық Азия аймағында төрт үлкен су бассейіні бар. Соның бірі – Әмудария мен Сырдария бассейіні. Қазіргі уақытта Орталық Азияның бес елінде 76 миллион адам тұрады. Аймақтың маңызды су ресурстарының көп бөлігі Таянь-Шань, Гиндукуш, Вахан және Памир тауларындағы қар мен мұздықтардың еруінен пайда болады және олар екі ірі су алабы - Сыр және Әмудария бассейіндерінде жиналады (Perizat Risbekkizi, 2022). Бұл су

алаптары өңірдегі ұдайы өсіп отырған халық саны мен ауылшаруашылығының қажетін толық өтей алмай отыр. Оның үстіне әлемдік деңгейдегі климаттың жылынуы себепті 2022 жылдан бері қалыпты деңгейі 65-85%-ға төмендеді.

Бұл туралы Қытайлық «Климат» журналы, 2023 жылы Әмудариянның су деңгейінің 2019-2022 жылдағы орташа деңгейінің 60%-ын ғана сақтап тұрғанын жазады. Егер жағдай осылай ушыға берсе, Орталық Азия елдерінің бәріне бірдей су тапшылығы туындауы мүмкін. Соның ішінде Арал теңізінің жағдайы да бүгінгі жағдайынан да бетер нашарлап кетуі ықтимал. Себебі, жуықтағы зерттеулер оның көлемінің 60 жылдың алдындағысының 1/9-не (8000 текше шақырым/тк.ш./) кшірейіп, тереңдігінің 1/3-не (20 м.) тартылып, небәрі 75 тк.ш. көлемдегі су қорымен қалғандығын деректеп отыр.

Арал теңізі мен оның экологиялық дағдарысы Орталық Азияның маңызды экологиялық мәселелерінің бірі болып табылады. Арал теңізінің тартылуы тек аймақтың табиғаты мен экологиясына ғана емес, сондай-ақ тұрғындардың өмір сүру жағдайларына да айтарлықтай әсер етті. Бұл жағдайдың басты себептерінің бірі Кеңес Одағының 1960-1990 жылдар аралығында жүргізген шаруашылық саясаты болды. Әсіресе, суармалы егіншіліктің дамуы мен су ресурстарын шамадан тыс пайдаланудың теріс әсері өте айқын көрініс тапты. Арал теңізінің құрғауының нәтижесінде оның құрғақ теңіз түбі 38 000 шаршы шақырым аумақты алып жатыр. Бұл аймақ ауаға зиянды заттардың таралуына айтарлықтай әсер етеді, себебі тұзды шаң мен басқа да токсикалық элементтер желмен көтеріліп, мыңдаған шақырым жерге таралады. Осы тұзды шаңның мұздықтармен араласуы, әсіресе Тәжікстан мен Қырғызстандағы мұздықтардың еруін күшейтеді, бұл өз кезегінде аймақтың экологиялық жағдайын одан әрі ушықтырады (http://www.siluxgc.com, 2023)

Кеңес Одағы кезінде Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдалану мен табиғатты өзгертуге қатысты қабылданған саяси шешімдер экологиялық апатқа алып келді. 1960 жылдары бастап, мақта мен күріш өсіру үшін суармалы егіншілікті кеңейтудің нәтижесінде өзендердің арналары бұрылып, су қоймалары салынды. Кеңес Одағының мақсаты — мақта экспортын арттыру және ауыл шаруашылығын дамыту үшін суармалы егіншілік аумағын кеңейту болды. Бірақ бұл іс-шаралар табиғат заңдылықтарына қайшы келіп, ұзақ мерзімде экологиялық дағдарысқа әкелді. Мақта өндірісін арттыру үшін егіс алаңы 4,5 млн гектардан 7 млн гектарға дейін ұлғайтылды. Осының нәтижесінде Сырдария мен Әмудария өзендерінің суы үлкен көлемде алқаптар мен шөлдерге бағытталды, бұл өз кезегінде Арал теңізінің деңгейінің төмендеуіне алып келді. 1970-1989 жылдары өзендер алабында егістік аумағы бір еседен артық ұлғайып, 10 млн гектарға дейін жетті, оның 90%-ы мақта мен 40%-ы күріш үшін бөлінді. Өзбекстан осы уақытқа дейін әлемдегі ең ірі мақта экспорттаушы елдердің біріне айналды. Әмудариянның суы 80%-ке дейін бұрылып, Қарақұм каналы арқылы ауыстырылды. Бұл өзен суының Арал теңізіне жетпей қалуына әкелді. 1987 жылы Арал теңізінің оңтүстік бөлігі мен солтүстік бөлігі екіге бөлініп, оның экологиясы одан әрі нашарлады. Нәтижесінде, балық шаруашылығы құрып, теңіз суының тұзы мен улы заттардың концентрациясы артып, аймақтың экологиясы мен адамдардың денсаулығына қауіпті жағдайлар туындады. Арал теңізінің тартылуы аймақтың экологиялық жүйесін бұзып, оны "жер шарындағы ең күрделі экологиялық апат аймағына" айналдырды. Осы уақыттан бері бұл дағдарыс аймақтағы халықтың денсаулығына, тұрмыс жағдайына, сондай-ақ жергілікті экожүйеге үлкен әсер етуде. 1990 жылдардан бері нарықтық экономикаға көшуі Арал және оның айналасындағы елдерді экономикалық дағдарысқа бастады *(*K. Unger-Shayesteh, S. Vorogushyn, B. Merz, H.-G. Frede, 2013*)*.

Қазір әлемде шамамен екі миллиардтан астам адам су ресурстарының біркелкі бөлінбеуіне байланысты су тапшылығы жоғары аймақтарда өмір сүреді (Oki and Kanae , 2006). Бұл мәселе Орталық Азияда да өткір тұр. Бұл аймақтағы су ресурстарын басқаруда өзіндік ерекшелік бар. Ол - жеткіліксіздік, теңсіздік және сенімсіздік (Awan et al. 2011). Бұған дәлел ретінде жоғарғы ағыстағы Тәжікстанның гидроэнергетика өндірісі мен төменгі ағыс

аймағында орналасқан Түркменстан мен Өзбекстанның мақта, күріш және бидайды суаруға деген қажеттіліктері арасындағы қарама-қайшылықтың әлі де жалғасын табудан көрінеді (Bernauer and Siegfried, 2012). Орталық Азия климаттың өзгеруімен аймақта 2070-2099 жылдары температура 5 °C-қа дейін көтерілсе, экологилық және экономикалық жағдарыс әкелері анық (Christopher John White, Trevor W. Tanton, David W. Rycroft, 2014)

Қытайдың «Климат» журналының жазуынша, 2023 жылдың мамырында Түркменстан мен Өзбекстанның жергілікті су қоймаларындағы сақталған су мөлшері де өткен ғасырдың соңғы кездерімен салыстырғанда азайып кеткенін жазып отыр.

Сырдария жайында да осыны айтуға болады. Мысалы, 2021 жылы Қызылорда облысысы аумағына Сырдария өзені арқылы келетін судың мөлшері бірден 2.4 млрд текше метрге дейін түсіп кеткен. Яғни биыл өзендегі су мөлшері жылдағыдан 35%-ға аз". (Нұрболат Аманжол, 2021).

Екі өзеннің су деңгейінің төмендеуі табиғи себептерден бөлек, адами факторлардың да әсерінен орын алып отыр. Дүниежүзілік банктің(ДБ) болжауынша, 20 ғасырдың ортасынан бері қарай Орталық Азияның оңтүстік аймақтарының орташа температурасы 0.5°C-қа, солтүстік аймақтарының температурасы 1.6 °C-қа көтеріліп, мұздықтардың еруі мен тоспалардың суалуына соқтырып отыр. «БҰҰ климат өзгерістеріне қатысты негіздемелік келісіміне»(1992 жылы) қол қойысқан 198 мемлекеттің бекітуінен өткен «Париж келісімінде» (2015 жылы) барлық мемлекеттер Жер шарындағы температураның өсуін индустрияланудың алдындағы деңгейден 2 °C-тан асырмауға және мейілінше 1.5 °C-тық межені ұстап қалуға уәделескен болатын, сондай-ақ, әрқайсысы өз алдарына ауаға жіберетін көмір қышқыл газын азайту жоспарларын жасап, 2023 жылы осы жоспарларының орындалу жағдайынан мәлімет беруге келіскен-ді. ОА-дағы көрсеткіштер ДБ-нің жаңағы болжамымен салыстырғанда аталған межеден мүлде алқып кеткендігін көрсетеді. Мамандар су мөлшерінің күрт азаюының басты себебі Тянь-Шань мен Памир-Али мұздықтарының жылдам еруі екенін атайды. ОА аймақтық экология орталығының мәліметінде өткен 10 жыл бойы өңірдегі көктемгі орташа температураның 0.6 °C-қа көтеріліп, ондағы мұздықтардың жылына 1-1.5%-ға кеміп отырғаны келтіріледі (Zhongya xingtu.com, 21.08..2023). Климат өзгерісінен тау мұздықтарының көлемі, сапасы азайып отыр. Тянь-Шаньдағы мұздықтар 50 жылда 18%-ға кішірейіп, 27% сапасын төмендеткен. Осындай үдеріс жалғаса берсе, алдағы 25 жылдың ішінде мұздықтар түгелге жуық жойылуы анық (Djomart Otarbaey, 23.07.2023)

Мұздықтар дағдарысы 2023 жылдың жазында Қырғызтан мен Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде қатты білінді. Мәселен Жамбыл обылысында Киров су қоймасындағы су қорының 2022 жылғы (177.28 м³) 144.8 млн м³-не азайып небәрі 32.48 млн м³ түсіп қалды. Нәтижеде өңірдегі 4000 гектар жуа және қызылша егістігі өнбей қалды. Қырғызстанның ауылшаруашылығы минстрлігі Талас аңғарындағы су мөлшерінің жеткіліксіздігінен Киров су қоймасындағы су ағысының небәрі 1.0 м³/сек құрап отырғанын айтады. Ал ол 2022 жылдың өзінде 13.7 м³/сек болатын (Zhongya xingtu.com, 21.08.2023).

Арал теңізінің тартылуы және басқа су мәселесінің туындауында аймақтағы елдер арасындағы су ресурстарын әділ және лайықты бөліспеуі де себеп. Мысалы, Тәжікстан Әмудариының барлық ағысының 80%-дан астамына иелік етсе, ондағы Ауғанстанның үлесі 8%, Өзбекстанның үлесі 6%, Түркменстанның үлесі 3% болды. Сырдариының 74%-ын Қырғызтан иемденді де, Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан сәйкесінше 12%, 11% 3%-дық үлесті місе тұтып отыр. Барлық көлемімен өлшегенде Әмудариясының алқымында отырған Тәжіксан мен Сырдариының басында отырған Қырғызстан ОА-дағы жербеті су мөлшерінің 43.4% және 25.1%-ына иелік етті.

3 -сурет. Әмударияны пайдаланудағы мемлекеттердің үлесі (Siluxgc.com., 2023)

Бұл жағдай Кеңес Одағы кезінде орталықтың біртұтас басқаруымен реттеліп келді. Одақ ыдырағаннан кейін, су ресурстарының пайдаланылуын реттейтін орталық жүйе жұмысын тоқтатып, әр елдің өз мүддесі бойынша суға деген таласы күшейді. Нәтижесінде, Орталық Азиядағы елдер арасында, әсіресе Тәжікстан мен Қырғызстан, Қырғызстан мен Қазақстан, Өзбекстан мен Қырғызстан арасындағы су ресурстарын бөлу мәселесі шиеленісе түсті.

Су ресурстарын пайдалану мәселесі халықаралық деңгейде үлкен маңызға ие және бұл салада бірнеше түрлі ұстанымдар қалыптасқан. Әлемде екі немесе одан да көп елдерден ағып өтетін немесе екі мемлекеттің шекара сызығында жатқан өзендерді пайдалану туралы төрт негізгі халықаралық ұстаным бар:

1. Аумақтық тұтастықты қорғау ұстанымы:

Бұл ұстаным бойынша, әрбір мемлекет өз аумағынан ағып өтетін өзендерді елдің мүддесіне сай, басқа елдермен байланысқа қарамастан еркін пайдалану құқығына ие болады. Яғни, бұл ұстаным бір мемлекеттің өз аумағындағы су ресурстарын толық бақылауына алуды көздейді, тіпті басқа мемлекеттердің мүдделері ескерілмейді.

2. Шекаралас аумақтың құқық қорғау ұстанымы:

Бұл ұстаным өзен алабында орналасқан елдердің төменгі ағысындағы мемлекеттердің жоғары ағысындағы елдердің шектеусіз су ресурстарын пайдалануға құқылы екенін білдіреді. Мұндай жағдайда төменгі ағысындағы елдерге су пайдалану құқығы шектеусіз беріліп, жоғары ағысындағы елдерге белгілі бір кедергілер мен шектеулер қойылмайды.

3. Шартты тәуелділік ұстанымы:

Бұл ұстанымда мемлекеттер ортақ өзендер мен су ресурстарын бірлесіп пайдалану арқылы өзара келісімдер жасайды, бірақ бұл процесс белгілі бір жауапкершілік пен міндеттемелерді қабылдауды талап етеді. Яғни, су ресурстарын тиімді әрі әділетті пайдалануға бағытталған ортақ келісімдер мен шарттар жасалады. Қазіргі уақытта бұл ұстаным халықаралық стандартқа айналып, көптеген елдер бұл принципті қолдайды.

4. Өзен алабының интеграциясын құптайтын ұстаным:

Бұл ұстаным бойынша, өзен суын бірлесе пайдалану үшін мемлекеттер интеграциялық аймақ немесе экономикалық институт ретінде жұмыс істейді. Бұл ұстаным су ресурстарын басқаруда бірлескен шешімдер қабылдауды, ортақ мүдделерді және әр мемлекеттің пайдасын ескеруді көздейді. Бұл өз кезегінде аймақтық ынтымақтастықты арттырып, тұрақты дамуға ықпал етеді.

Қорыта келгенде, Орталық Азияда су ресурстарын бөлу мәселесі өте күрделі және көпжақты болып табылады. Әр мемлекет өзінің экономикалық және экологиялық мүдделерін

қорғауды көздейді, алайда халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, ортақ шешімдер қабылдау маңызды. Осы төрт ұстанымның әрқайсысы әр түрлі мемлекеттердің саяси және экономикалық жағдайларына қарай қолданылады, алайда тұрақты және әділетті шешімдерге қол жеткізу үшін аймақтық және халықаралық ынтымақтастық аса маңызды.

Егемендіктің бастапқы кезеңдерінде ОА мемлекеттері осының алғашқы екеуіне де бой алдырды. Уақыттың өтуі мен прагматикалық қисынға мойынсұнған сайын біртіндеп үшінші принципке жүгіне бастады. Қысқасы, ОА елдерінің өзімшілдігі аймақтағы онсыз да тапшы су ресурстарының тиімсіз пайдаланылуы мен ысырапшылдығына жол беріп келеді.

Аймақтағы су мәселесінің ұшығуының келесі бір себебі - суды үнемді пайдалана білмеу. Мысалы, жылдық су пайдаланудың адам басына тиесілі мөлшері бойынша есептейтін болсақ, бұл көрсеткіш Тажікстанда 11.171 мың м³, Қырғызстанда 10.394 мың м³, Қазақстанда 4484 м³, Өзбександа 704 м³, Түркменстанда 232 м³. Аймақта Өзбекстанның ғана су ресурсын меңгеру мөлшері 52%-дан асады, қалған елдердің өзіндегі су ресурстарын кәдеге жарату мөлшері 20%-дан аспайды (Қазақстан 20%, Қырғызтан мен Тажікстан 17%, Түркменстан 10%). БҰҰ-ның «Астық және ауылшаруашылығы ұйымы» осы көрсеткіш бойынша аймақта су қоры жеткілікті, бірақ дұрыс пайдалана алмай отыр -деп есепейді. Осы ұйымның зерттеуінде аймақ мемлекеттерінің кісі басындық суды пайдалану мөлшерінің Жер шарындағы алдыңғы ондыққа кіретіні көрсетілген. Мұнан сырт, ауылшаруашылығында судың ысырап етілу мөшері дамыған елдердің 2.5-3 есесіне жетеді екен (Siluxgc.com., 12.03.2023).

Су жеткізу құрылымдарының ескіруі де қиындық тудырып отыр. Мысалы Бішкек қаласының сумен қамдау желісінің 80%-ы тозығы жетсе, Алматыда бұл көрсеткіш 60%. Ауылшаруашылығындағы суғару технологиясы мен тәсілдері дәстүрлі жер бетімен суару әдісін пайдаланады. Әр ел бойынша бұл көрсеткіш әр түрлі. Мәселен, Қырғызстанда 75%-ы, Тәжікстанда 84%-ы, Өзбекстанда 89%-ы, Түркменстан 100 %-ы егістік аумағы жер үсті суымен суғарылады. (baidu.com, 13.08.2015). Бұл дәстүрлі суару судың буланып немесе топыраққа сіңіп ысырап болуына себеп отыр. (China Daily, 2023.07.22). Міне осындай “көнерген каналдар мен суғару жүйесінің кесірінен Қырғызстанда 30-50% су зая кетеді екен.

ОА-да климат әлі де жыли түспек. Климаттың жылынуына ілесе, ОА-ның оңтүстік өңірінде қуаңшылық асқына түседі” деп болжайды. Сонымен бірге, ауаға газ жіберуді тежеудің пәрменді шараларын қолға алмаса, “келешекте ОА-дағы климаттық құрғақшылық пен су құрғақшылығының мейілінше асқына түсерін” ескертеді (Zhou Tianjun, 23.01.2023)

ОА әлемдегі халық саны жылдам өсіп отырған аймақтың бірі. Мысалы тәуелсіздіктен кейін Түркменстанның суармалы егістік аумағы 1.5 млн гектардан 1.8 млн гектарға кеңейтілген. 1991 жылы 4.2 млн гектарды құраған Өзбекстанның суармалы егістігі аумағы 2005 жылға жеткенде 4.92 млн гектарға ұлғайыпты. Азық-отүлік қауіпсіздігін сақтау үшін егістік көлемін 30%-ға артырған. (Сүлайман Сіләм, Таләт Момин, 2014).

1 -кесте - «Алматы келісімі» (1992) бекіткен ОА мемлекеттерінің су бөлісі (Bedford D.P, 1996)

Мемлекет аты	**Сырдариясы (%)**	**Әмудариясы (%)**
Қазақстан	38.1	0
Қырғызстан	1.0	0.4
Түркменстан	0	43.0
Өзбекстан	51.7	43.0
Тәжікстан	9.2	13.6
Барлығы	100	100

1997 жылы су ресурстарын үйлестіру комитеті мен Аралды құтқару халықаралық қорын (IFAS) біріктіріп, халықаралық Аралды құтқару қорын құрып, аймақтағы су ресурстарын үйлестіру мен басқаруды қордың аясында реттеуге көшкен-ді. 2022 жылы қарашада Ашхабадта Аралдың Сырдариядан су алудың шектемесін келісіп бекітті. Онда Әмудариясынан су алудың жоғары шегі 55.4 млрд м³ деп белгіленген. Өзбекстанның алатын үлесі 23.6 млрд м³, Түркменстандікі 22.0 млрд м³. 2023 жылы қаңтарда үш ел (Қырғызстан, Өзбекстан, Қазақстан) «Қырғызстанның Нарын өзенінде Қамбарата-1 су электр станциясын салудың жол картасына» қол қойды.

Осы арада Qosh Tepa каналына қайта соғуға тура келеді. Өйткені Ауғанстан ОА елдерінің су ресурстарын ынтымақтаса пайдалану келісіміне қатыспаған ел. Сондай-ақ, халықаралық әрқандай суды игеру келісімдері мен конвенцияларының қатысушысы емес. Ал оның қазіргі билігі халықаралық қауымдастық тарапынан толық танылмаған үкімет. Осы Талибан билігі ел тізгінін қолына ала сала су мәселесін шешуді бірден күн тәртібіне қойды. Ондағы себеп, әрине, қаншама жылдарғы соғыс салдарынан құлдырап кеткен және ел ЖІӨ-нің жартысын құрайтын ауылшаруашылығына жан бітіру еді. Мұндай болғанда Әмудариясынан алынатын судың мөлшері межедегіден (жылына 10м³) көп асып кетуі ықтимал" (Мұразанов, 04.11.2023)

Қазіргі ғаламданған заманда аймақтық мәселелер халықаралық қауымдастықтың қатысуымен шешілуде. Орталық Азиядағы су дағдарысын шешуде де аймақтық мемлекеттер мен халықаралық ұйымдармен ынтымақтастыққа жүгіну қажет. Соңғы жылдары халықаралық қауымдастық Орталық Азияға ерекше назар аударуда. Ресейдің ықпалының әлсіреуімен ЕО, АҚШ, Түркия және Қытай белсенді түрде аймаққа араласып жатыр. Қытайдың қаржылық және технологиялық әлеуеті, инфрақұрылымдық жобалары арқылы ОА мемлекеттерін өзіне тартуда. Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы аймақтың өнеркәсібі мен инфрақұрылымының дамуына ықпал етуде.

«Бір белдеу, бір жол» стратегиясы аясында Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері су электр станцияларын салу, бөгеттер тұрғызу және трансшекаралық су көздерін бірлесіп пайдалану сияқты ынтымақтастық жобаларын жүзеге асырды. Оған Қазақстандағы Мойнақ, Тұрғысын су электр станциялары мен Шұқырбұлақ су бөгеті мысал бола алады. Қытай мен Қазақстан арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану туралы келісім негізінде Ертіс және Іле өзендері бірге пайдаланылуда. Қытай Орталық Азия елдерімен су ресурстарын тиімді пайдалануға мүдделі, сондықтан аймақ елдері Қытайдың саяси, экономикалық ықпалын арттыруға, сондай-ақ «Бір белдеу, бір жол» жобалары арқылы су инфрақұрылымын жаңғыртып, жаңа су үнемдеу технологияларын енгізу бағытында ынтымақтастықты кеңейтуі қажет.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген ғылыми әдебиеттер мен статистикалық мәліметтерді зерттеу, талдау негізінде келесі тұжырымдарды ұсынуға болады:

1. Орталық Азиядағы су мәселелерінің маңызы. Орталық Азиядағы су мәселелері тек география, экология және энергетика салаларында ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік қауіпсіздік, аймақтық тұтастық және азық-түлік қауіпсіздігі тұрғысынан да өзекті болып отыр. Су ресурстарын тиімді пайдалану аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін маңызды фактор болып табылады.

2. Халықаралық зерттеулердің нәтижелері. Орталық Азиядағы су мәселелері 2007 жылдан бері кеңінен зерттеліп, халықаралық деңгейде назарға алынды. Қытай, Германия, АҚШ және басқа да елдердің ғалымдары жүргізген зерттеулер осы аймақта су айналымының климаттың өзгеруі мен су айдындарының өзгерісіне әсерін түсінуге мүмкіндік берді.

3. Климаттың өзгеруінің әсері. Орталық Азиядағы су айналымына климаттың өзгеруі

қатты әсер етеді. Су ресурстарының азаюы мен өзендердің ағу үрдісінің өзгеруі, адамдардың іс-әрекетінің салдарынан, су көздерін сарқып, экологиялық дағдарысқа алып келуде. Суармалы егіншіліктің негізсіз кеңеюі топырақтың тұзденуына, жердің деградациясына, ал пестицидтер мен тыңайтқыштардың артық қолданылуы су мен қоршаған ортаның ластануына себеп болды.

4. Трансшекаралық өзендерді басқару мәселесі. Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендерді басқару қазіргі уақытта халықаралық қауымдастық үшін күрделі мәселе болып отыр. Кеңес Одағының ыдырауы су ресурстарын басқарудың жүйесін бұзып, елдер арасында осы мәселеге қатысты қайшылықтар туындады. Сонымен қатар, климаттың өзгеруі су пайдаланудың шиеленісуіне және экологиялық проблемалардың тереңдеуіне алып келді.

5. Геосаяси мүдделер мен ынтымақтастық. Орталық Азия елдерінің, сондай-ақ АҚШ, Қытай, Еуропалық Одақ және басқа да мүдделі тараптардың қатысуы, трансшекаралық су ресурстарын басқару мәселесін геосаяси тұрғыда күрделендірді. Осы мәселе аймақтың халықаралық қатынастарында маңызды орын алуда.

Су дағдарысын шешудің жолдары. Орталық Азиядағы су дағдарысын шешу үшін аймақтық деңгейде тиімді су басқару жүйелерін енгізу қажет. Бұл жаңа технологиялар мен әдістерді қолдануды, мысалы, тамшылатып суару жүйесін енгізу, су үнемдеудің пәрменді шараларын қолға алу, су жеткізу арналарын заманауи материалдармен жаңарту сияқты қадамдарды талап етеді. Сонымен қатар, аймақтың елдері өздерінің суға қатысты көзқарасы мен әрекетін қайта бағалап, ортақ шешімдер қабылдауға тиіс. Су қауіпсіздігі және аймақтық ынтымақтастық. Орталық Азия елдері үшін су ресурстарын тиімді басқару мәселесі консультациялық кездесулер мен келіссөздерді талап етеді. Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесулері бұл мәселелерді шешуде шешуші рөл атқарады. Мысалы, 2022 жылы Қырғызстанда өткен 4-ші консультативтік кездесуде қабылданған "Орталық Азияның Жасыл күн тәртібі" бағдарламасы аймақтық ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетті.

Қорытындылай келе, Орталық Азиядағы су мәселелері аймақтық тұрақтылық пен дамуға әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Бұл мәселені шешу үшін халықаралық ынтымақтастық, технологиялық жаңалықтар мен аймақтық деңгейде су ресурстарын тиімді пайдалану бағытында бірлескен жұмыстарды жалғастыру қажет.

Әдебиеттер:

Abdollaev, Rakhmatullaev, 2015 – *Abdollaev I, Rakhmatullaev S.* Transformation of water management in Central Asia: From state-centric, hydraulic mission to socio-political control. Environmental Earth Sciences.73(2): 849-861.

Abdolvand, Mez, Winter, et al., 2015 – *Abdolvand B, Mez L, Winter K.* The dimension of water in Central Asia: Security concerns and the long road of capacity building. Environmental Earth Sciences. 73(2): 897-912.

Awan, Tischbein, Conrad, Martius, Hafeez, 2011 – *Awan UK, Tischbein B, Conrad C, Martius C, Hafeez M.* Remote sensing and hydrological measurements for irrigation performance assessments in a water user association in the Lower Amu Darya River basin. Water Resour Manag. 25(10): 2467–2485.

Bedford, 1996 – *Bedford D.P.* "International Water Management in the Aral Sea Basin." Water International. Vol. 21, p. 64.

Bernauer, Siegfried, 2012 – *Bernauer T, Siegfried T.* Climate change and international water conflict in Central Asia. J Peace Res. 49: 227–239.

Christopher John White, Trevor W. Tanton, David W. Rycroft, 2014 – *Christopher John White, Trevor W. Tanton, David W. Rycroft.* The Impact of Climate Change on the Water Resources of the Amu Darya Basin in Central Asia. [Электрондық ресурс] URL:

https://www.researchgate.net/publication/285966926_The_Impact_of_Climate_Change_on_the_Water_Resources_of_the_Amu_Darya_Basin_in_Central_Asia, 2014.

Otarbaey, 2023 – *Otarbaey D.* Су ресурстарын басқаруда Қытай мен ОА күш біріктергендері дұрыс. [Электрондық ресурс] URL: https://mp.weixin.qq.com/s/Zi_oG5or77mGIf53ifDnkg. (Қаралған күні: 23.07.2023).

Ахроров, 2022 – *Ахроров Д.* Не было печали: станет ли строительство канала Куштепа катастрофой для Узбекистана? [Электрондық ресурс] URL: https://kun.uz/ru/news/2023/06/10/ne-bylo-pechali-stanet-li-stroitelstvo-kanala-kushtepa-katastrofoy-dlya-uzbekistana. (Қаралған күні: 21.01.2022).

Интегрированное управление..., 2022 – Интегрированное управление водными ресурсами в Центральной Азии: Проблемы управления большими трансграничными реками, Global Water Partnership. [Электрондық ресурс] URL: https://iwrm-ca-ttp.pdf (gwp.org). (Қаралған күні: 27.07.2022).

Karthe, Chalov, Borchardt, 2015 – *Karthe D, Chalov S, Borchardt D.* Water resources and their management in Central Asia in the early twenty first century: Status, challenges and future prospects. Environmental Earth Sciences. 73(2): 487-499.

Oki, Kanae, 2006 – *Oki T, Kanae S.* Global hydrological cycles and world water resources. Science, 313(5790): 1068–1071.

Perizat Risbekkizi, 2023 – *Perizat Risbekkizi.* Water Cooperation in Central Asia: The Basis for Stability and Sustainable Development. [Электрондық ресурс] URL: https://www.ankasam.org/11/08/2022, Ankara Center for Crisis and Policy Studies (ANKASAM). (Қаралған күні: 17.08.2023).

Siluxgc.com. ОА-ның су тапшылығы: климаттың кесірі ме..., 2024 – Siluxgc.com. ОА-ның су тапшылығы: климаттың кесірі ме, қолдан жасалған дағдарыс па? [Электрондық ресурс] URL: http://www.siluxg.com/static/content/rcmnd/2023-03-12. (Қаралған күні: 07.05.2024).

Siluxgc.com. ОА су тапшылығы: климат ескертпесі ме..., 2023 – Siluxgc.com. ОА су тапшылығы: климат ескертпесі ме, адами апатпа? [Электрондық ресурс] URL: https://mp.weixin.qq.com/s/1MgM-M1dEzpVkUZyicoFw, (Қаралған күні: 12.03.2023).

Сүлайман Сіләм, Талэт Момин, 2014 – *Сүлайман Сіләм, Талэт Момин.* ОА-дағы су ресурстарына байланысты қақтығыстар және ынтымақтастық жағдайы. [Электрондық ресурс] URL: http://www.oyjj-oys.org*UploadFile/lssue/tpvn5uo4.pdf, (Қаралған күні: 20.01.2014).

Гуржий, 2002 – *Гуржий Т.* Мирзиёев предложил привлечь Афганистан к переговорам по использованию водных ресурсов. [Электрондық ресурс] URL: https://kz.kursiv.media/2023-09-15/ttgr-afganistan-voda. (Қаралған күні: 27.07.2022).

Unger-Shayesteh K, Vorogushyn S, Merz B., 2023 – *Unger-Shayesteh K, Vorogushyn S, Merz B, et al.* Introduction to “Water in Central Asia — Perspectives under global change”. Global and Planetary Change, Volume 110, Part A, November 2013, Pages 1-3. [Электрондық ресурс] URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921818113002166. (Қаралған күні: 15.07.2024).

Uzbekiston pursues..., 2023 – Uzbekiston pursues dialogue with Afghanistan on fraught canal project. [Электрондық ресурс] URL: https://eurasianet.org/uzbekistan, (Қаралған күні: 24.03.2023).

Yang, Yu, Ding, Zhang, Wang, 2017 – *Yang Shengtian, Yu Xinyi, Ding Jianli, Zhang Fei, Wang Fei.* Overview of Research on Water Issues in Central Asia. ACTA Geographica Sinica. № 1, 79-93 p.

Zhongya xingtu.com..., 2023 – Zhongya xingtu.com, ОА су тапшылығының себептері неде? [Электрондық ресурс] URL: https://mp.weixin.qq.com/s/u-T_Lg6x6UzqycR-SisHLQ, (Қаралған күні: 21.08.2023).

Zhou Tianjun, 2023 – *Zhou Tianjun.* Жуықтағы 30 жылда ОА-дағы қуаңшылық неге асқына түсті? [Электрондық ресурс] URL: http://m.chinanews.com/wap/detail/zw/gn/2023/01-13/9934129.shtml, (Қаралған күні: 23.01.2023).

Центральная Азия: на пути к укреплению водной безопасности и устойчивости экономик. World Bank. [Электрондық ресурс] URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/118891591902636538/pdf/Central-Asia-Towards-Water-Secure-Sustainable-Economies.pdf, ((Қаралған күні: 27.07.2022).

Силуксгк.ком. «ОА су тапшылығы: климат ескертпесі ме, адами апатпа?» [Электрондық ресурс] URL: http://www.siluxgc.com/static/content/rcmnd/2023-12-08. (Қаралған күні: 27.07.2023).

Муразанов, 2024 – *Муразанов.* «Талибан Qosh Tepa-ны салатын ақшаны қайданалады?» [Электрондық ресурс] URL: http://mp.weixin.qq.com/s/LGFFCToje5iv_a_GFvawhg?from=singlemes. (Қаралған күні: 17.07.2024). 04.11.2023.

Аманжол, 2024 – *Нұрболат Аманжол.* 13.07.2021. «Сырдария өзені деңгейінің түсіп кетуінен аймақтағы 17 көл тартылып қалды». [Электрондық ресурс] URL: https://informburo.kz/amp/kaz/newskaz/syrdriya-oezeni-denggejining-tuesip-ketuinen-ajmaktaghy-17-koel-tartyldy. (Қаралған күні: 04.06.2024).

Reference:

Abdollaev, Rakhmatullaev, 2015 – Abdollaev I, Rakhmatullaev S. Transformation of water management in Central Asia: From state-centric, hydraulic mission to socio-political control. Environmental Earth Sciences.73(2): 849-861.

Abdolvand, Mez, Winter, et al., 2015 – Abdolvand B, Mez L, Winter K, et al. The dimension of water in Central Asia: Security concerns and the long road of capacity building. Environmental Earth Sciences. 73(2): 897-912.

Awan, Tischbein, Conrad, Martius, Hafeez, 2011 – Awan UK, Tischbein B, Conrad C, Martius C, Hafeez M. Remote sensing and hydrological measurements for irrigation performance assessments in a water user association in the Lower Amu Darya River basin. Water Resour Manag. 25(10): 2467–2485.

Bedford, 1996 – Bedford D.P. "International Water Management in the Aral Sea Basin." Water International. Vol. 21, p. 64.

Bernauer, Siegfried, 2012 – Bernauer T, Siegfried T. Climate change and international water conflict in Central Asia. J Peace Res. 49: 227–239.

Christopher John White, Trevor W. Tanton, David W. Rycroft. The Impact of Climate Change on the Water Resources of the Amu Darya Basin in Central Asia. [Elektrondy resurs] URL: https://www.researchgate.net/publication/285966926_The_Impact_of_Climate_Change_on_the_Water_Resources_of_the_Amu_Darya_Basin_in_Central_Asia, 2014. (Qaralgan kүni: 21.01.2022).

Djomart Otarbaey. Su resurstaryn basқaruda Қytay men OA kүsh biriktergenderi dүrys. [Jelektrondy resurs] URL: https://mp.weixin.qq.com/s/Zi_oG5or77mGIf53ifDnkg. (Qaralgan kүni:23.07.2023).

Doston Akhrorov. Ne bylo pechali: stanet li stroitelstvo kanala Kushtepa katastrofoy dlya Uzbekistana? [No worries: Will the construction of the Kushtepa Canal become a disaster for Uzbekistan] // [Elektrondy resurs] URL: https://kun.uz/ru/news/2023/06/10/ne-bylo-pechali-stanet-li-stroitelstvo-kanala-kushtepa-katastrofoy-dlya-uzbekistana. (Qaralgan kүni: 21.01.2022).

Gurzhy Tatyana, Mirziyoev predlozhil privlech Afganistan k peregovoram po ispolzovaniyu vodnykh resursov [Mirziyoyev proposed involving Afghanistan in water resource negotiations]//[Elektrondy resurs] URL: https://kz.kursiv.media/2023-09-15/ttgr-afganistan-voda.(Qaralgan kүni:19.07.2023).

Integrirovannoye upravleniye vodnymi resursami v Tsentralnoy Azii: Problemy upravleniya bolshimi transgranichnymi rekami, Global Water Partnership [Integrated Water Resources Management in Central Asia: Challenges of managing large transboundary rivers, Global Water Partnership] // [Elektrondy resurs] URL: https://iwrm-ca-ttp.pdf (gwp.org). (Qaralgan kүni: 27.07.2022).

Karthe, Chalov, Borchardt, 2015 – Karthe D, Chalov S, Borchardt D. Water resources and their management in Central Asia in the early twenty first century: Status, challenges and future prospects. Environmental Earth Sciences. 73(2): 487-499.

Oki, Kanae, 2006 – Oki T, Kanae S. Global hydrological cycles and world water resources. Science, 313(5790): 1068–1071.

Perizat Risbekkizi. Water Cooperation in Central Asia: The Basis for Stability and Sustainable Development. [Elektrondy resurs] URL: https://www.ankasam.org/11/08/2022, Ankara Center for Crisis and Policy Studies (ANKASAM). (Qaralgan kүni:17.08.2023).

Siluxgc.com. OA-nyn su tapshylygy: klimattyn kesiri me, qoldan zhasalgan dagdarys pa? [Central Asia's water scarcity: Is it a climate warning or a man-made disaster?]//[Elektrondyқ resurs] URL: http://www.siluxg.com/static/content/rcmnd/2023-03-12. (Qaralgan kүni:07.05.2024).

Siluxgc.com. OA su tapshylygy: klimat eskertpesi me, adami apatpa?[Central Asia's water scarcity: Is it a climate warning or a human-made catastrophe?] // [Elektrondy resurs] URL: https://mp.weixin.qq.com/s/1MgM-M1dEzpVkUZyicoFw, (Qaralgan kүni:12.03.2023).

Sүlayman Siləm, Talət Momin. OA-dagy su resurstaryna baylanysty qaqtygystar zhəne yntymaqtastyq zhagdayy [Conflicts and cooperation regarding water resources in Central Asia] //[Elektrondy resurs] URL: http://www.oyjj-oys.org*UploadFile/lssue/tpvn5uo4.pdf, (Qaralgan kүni: 20.01.2014).

Tatyana Gurzhy, Mirziyoev predlozhil privlech Afganistan k peregovoram po ispolzovaniyu vodnykh resursov.[Mirziyoyev proposed involving Afghanistan in water resource negotiations]//[Elektrondy resurs] URL: https://kz.kursiv.media/2023-09-15/ttgr-afganistan-voda. (Qaralgan kүni:27.07.2022).

Unger-Shayesteh K, Vorogushyn S, Merz B, et al. Introduction to "Water in Central Asia — Perspectives under global change". Global and Planetary Change, Volume 110, Part A, November 2013, Pages 1-3. [Elektrondy resurs] URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921818113002166. (Qaralgan kүni:15.07.2024).

Uzbekiston pursues dialogue with Afghanistan on fraught canal project. [Elektrondy resurs] URL: https://eurasianet.org/uzbekistan, (Qaralgan kүni: 24.03.2023).

Yang, Yu, Ding, Zhang, Wang, 2017 – Yang Shengtian, Yu Xinyi, Ding Jianli, Zhang Fei, Wang Fei. Overview of Research on Water Issues in Central Asia. ACTA Geographica Sinica. № 1, 79-93 p.

Zhongya xingtu.com, OA su tapshylygynyn sebepteri nede? [What are the causes of water scarcity in Central Asia?]//[Elektrondy resurs] URL: https://mp.weixin.qq.com/s/u-T_Lg6x6UzqycR-SisHLQ (Qaralgan kүni:21.08.2023).

Zhou Tianjun. Zhuyqtagy 30 zhylda OA-daғy quanshylyq nege asqyna tүsti? [Why did drought worsen in Central Asia over the next 30 years?]//[Elektrondy resurs] URL: http://m.chinanews.com/wap/detail/zw/gn/2023/01-13/9934129.shtml, (Qaralgan kүni: 23.01.2023).

Tsentralnaya Aziya: na puti k ukrepleniyu vodnoy bezopasnosti i ustoychivosti ekonomik.[Toward Strengthening Water Security and Economic Resilience]// World Bank. [Elektrondy resurs] URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/118891591902636538/pdf/Central-Asia-Towards-Water-Secure-Sustainable-Economies.pdf, (Qaralgan kүni: 27.07.2022).

Siluksgk.kom. «OA su tapshylygy: klimat eskertpesi me, adami apatpa?»[Central Asia's water scarcity: Climate warning or human disaster?]//[Elektrondy resurs] URL: http://www.siluxgc.com/static/content/rcmnd/2023-12-08. (Qaralgan kүni: 27.07.2023).

Murazanov, «Taliban Qosh Tepa-ny salatyn aqshany qaydan alady?» ["Where will the Taliban get the money to build the Qosh Tepa Canal?"]//[Elektrondy resurs] URL: http://mp.weixin.qq.com/s/LGFFCToje5iv_a_GFvawhg?from=singlemes. (Qaralgan kүni: 04.11.2023).

Nұrbolat Amanzhol. 13.07.2021. «Syrdariya өzeni dengeyinin tүsip ketuinen aymaqtagy 17 kөl tartylyp qaldy»["Due to the drop in the Syr Darya river level, 17 lakes in the region have dried up."]//[Elektrondy resurs] URL: https://informburo.kz/amp/kaz/newskaz/syrdriya-oezeni-denggejining-tuesip-ketuinen-ajmaktaghy-17-koel-tartyldy. (Qaralgan kүni:04.06.2024).

[1]Саркыткан К. [2] Кабылгазулы К. [3] Токан Р.

[1,2] Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан

[3]КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]kaster0102@mail.ru, [2]tabys_88@mail.ru, [3]razia1701@mail.ru

ВОДНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ И КАНАЛ КОШ ТЕПА

Аннотация. Основная цель статьи — сформулировать с историко-географической и геоэкологической точки зрения, что обеспечение экологической безопасности трансграничных водных объектов в Центральной Азии является основой политической безопасности региона, а также его экономического и социального развития. В статье рассматривается дефицит водных ресурсов в Центральной Азии и его экологические и геополитические последствия. Водная проблема в Центральной Азии стала сложной проблемой глобального значения, а не только региональной. Факторы, такие как сокращение водных ресурсов в регионе, изменение климата, урбанизация и рост численности населения, увеличивают спрос на воду. Проблемы эффективного использования водных ресурсов и их распределения могут привести к напряженности между странами Центральной Азии и способствовать региональной нестабильности. Также в статье анализируется воздействие и риски для стран Центральной Азии, связанные с реализацией проекта канала Хостобе в Афганистане, а также с экологическим кризисом Аральского моря. Обсуждаются научные исследования и международное сотрудничество относительно будущего водных ресурсов в Центральной Азии, подчеркивая важность различных международных позиций в управлении водными ресурсами. Эта проблема оказывает значительное влияние на экологическое, экономическое и социальное развитие региона и является ключевой для глобальной стабильности. Учитывая сложность исследуемой темы, использовались историко-географический, архивный, повествовательный, статистический анализ, сравнительные методы, географическое моделирование и картографические методы. С помощью этого авторы приходят к выводу о необходимости разработки новых подходов и единой стратегии в решении водно-энергетических вопросов и управлении трансграничными водными ресурсами, которые являются одними из наиболее актуальных тем на сегодняшний день. Это исследование направлено на улучшение политики и управления в этой области, предлагая решения водно-энергетических проблем.

Благодарность: BR20281006 Проект грантового финансирования «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана с точки зрения исторического и современного измерения»

Ключевые слова: Центральная Азия, трансграничные водные объекты, вода и окружающая среда, бассейн Амударьи, Кош-Тепа канал, экологический кризис, региональная

безопасность.

[1]Sarkytkan K. [2]Kabylgazuly K. [3]Tokan R.
[1,2] Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan
[3]Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]kaster0102@mail.ru, [2]tabys_88@mail.ru, [3]razia1701@mail.ru

WATER SECURITY IN CENTRAL ASIA: ENVIRONMENTAL CHALLENGES AND THE QOSH TEPA CANAL

Abstract The article's main goal is to formulate, from a historical-geographical and geoecological perspective, that ensuring the ecological security of transboundary water bodies in Central Asia is the foundation of the region's political security and its economic and social development. The article discusses the scarcity of water resources in Central Asia and its ecological and geopolitical consequences. The water issue in Central Asia has become a complex problem of global significance, not only regional. Factors such as the region's water resources reduction, climate change, urbanization, and population growth are increasing the water demand. The issues of efficient water resource use and distribution may lead to tensions between Central Asian countries and contribute to regional instability. The article also analyzes the impact and risks for Central Asian countries related to the implementation of the Khostobe Canal project in Afghanistan, as well as the ecological crisis of the Aral Sea. Scientific research and international cooperation regarding the future of water resources in Central Asia are also discussed, highlighting the importance of various international positions in water resource management. This issue significantly impacts the region's ecological, economic, and social development and is crucial for global stability. Given the complexity of the research topic, historical-geographical, archival, narrative, statistical analysis, comparative methods, geographical modelling, and cartographic techniques were used. Through this, the authors conclude the need for new approaches and a unified strategy in solving water-energy issues and managing transboundary water resources, two of the most relevant topics today. This study aims to contribute to improving policy and governance in this area by proposing solutions to water-energy issues.

Acknowledgement: BR20281006 Grant funding project “Countries of the East: Geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan from the point of view of historical and modern dimensions”

Keywords: Central Asia, transboundary water bodies, water and environment, Amu Darya Basin, Qost Tope canal, environmental crisis, regional security.

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Сарқытқан, г.ғ.к., Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану Институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Құрмет Қабылғазыұлы, Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану Институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Разия Тоқан, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Кастер Саркыткан, к.г.н., ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Курмет Кабылгазулы, научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан

Разия Токан, докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Sarkytkan Kaster, candidate of geographical sciences, and Leading Researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK (Kazakhstan)

Kurmet Kabylgazuly, researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan

Razia Tokan, doctoral student, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 24 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

ҒТАХР 03.41.91 https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.395

***[1]Сагындыкова С.Т. [2]Омаров Ғ.Қ**
[1,2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: [1]sagyndykova.symbat@gmail.com, [2]gany_omarov@mail.ru

ҚИМАҚТАРДЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақала қимақтардың түркі тайпаларымен байланысын археологиялық деректер негізінде көрсетуге бағытталған. Көне түркі тайпаларының мәдениетін зерттеу бүгінгі күнгі Қазақстан археологиясындағы өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Салыстырмалы түрде, түркі кезеңіне қарағанда қола, ерте темір дәуірі археологиялық ескерткіштері неғұрлым жақсы зерттелген. Жұмыстың мақсаты: археологиялық деректер негізінде қимақтардың түркі тайпаларымен байланысын көрсету. Қимақ қағанаты әр түрлі түркі тайпалар бірлестігінен тұратындықтан жерлеу ескерткіштері де біркелкі емес, сондай-ақ көрші тайпалардың да әсері байқалады. Қорғандардан табылған әшекей-бұйымдар да, торевтика заттары да қимақ тайпаларының өзіндік ерекше стилі болғандығын көрсетеді, бірақ қырғыз, қарлұқ сияқты басқа да түркі тайпаларымен ұқсастықтары да көп байқалады. Қойылған мақсатқа жету үшін жұмыста негізінен тарихи, салыстырмалы, типологиялық әдістер қолдарынған. Зерттеу нәтижесінде қимақ кезеңі археологиялық ескерткіштерін зерттеу арқылы түркі тайпалары туралы, олардың дүниетанымы, рухани, материалдық мәдениеттері туралы тың мәліметтер жинауға мүмкіндік беретіндігіне көз жеткіземіз. Сонымен қатар, жазба деректер бойынша белгілі фактілерді дәлелдеуге де мүмкіндік туады. Қазіргі уақытта, қимақ кезеңі ескерткіштері әлі де шешімін таппаған сұрақтарға толы.

Кілт сөздер: түркі тайпалары, қимақтар, жерлеу-ғұрыптық ескерткіштер, ортағасыр, дүниетаным.

Кіріспе

Қимақ қағанатын зерттеуші тарихшылардың зерттеулері негізінде қимақ атауы жазба деректер бойынша алғаш рет VIII ғасырға жататын оқиғалармен байланысты екендігі белгілі (Кумеков, 2023: 287). Ортағасырлық парсы тарихшысы Гардизидың еңбегінде қимақтарға байланысты аңызбен қатар, қағанаттың құрамына кірген алғашқы 7 тайпа туралы және түркі тайпалары сияқты жылқы ұстап, жазда қымыз ішкендігі жайында да деректер келтіріледі (Бартольд, 1973: 43-45). Б.Е. Кумеков қимақтар VIII ғасырдың ортасына дейін Алтай территориясы мен Ертіс бойын мекендеп, оңтүстігінде қарлұқтармен, шығысында қырғыздармен көрші болғандығын атап өтеді. Ал VIII ғасырдың ортасынан бастап оңтүстікке қарай жылжып, қарлұқтардың жеріне қоныстанады. IX ғасырдың басынан Солтүстік-Шығыс Жетісуға дейін жетіп, тоғыз оғыздарға көрші болды (Кумеков, 2023: 290). Әр түрлі түркі тайпаларымен тарихтың әр кезеңінде көрші болғандықтан қимақтардың қырғыз, оғыздармен кейбір ұқсастықтары да байқалады. Жазба деректер бойынша қимақтар Қазақстан аумағында үлкен мемлекет құрып, қалалар тұрғызған. Бірақ, бүгінгі күні бұл тайпалардың жерлеу ескерткіштері ғана белгілі, табылған қалалары туралы ғылыми еңбектер жоқ. Көне түркі ескерткіштерін зерттеу, салыстырмалы түрде, соңғы жылдары қарқынды жүріп жатыр деп есептеуге болады. Бұл қимақ кезеңін зерттеуге де, қазақ халқының тарихын зерттеуге де септігін тигізеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жұмысты жазу барысында тақырып бойынша бүгінгі күнге дейін белгілі археологиялық зерттеулер қолданылды. Өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап 2024 жылға дейінгі аралықтағы қимақ кезеңі археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер сарапталды, сонымен қатар қимақтарға байланысты жазба деректер мен соңғы тарихи зерттеулер де қамтылды. Салыстырмалы әдіс арқылы Қазақстан территориясында белгілі қимақ қорымдары сол уақытқа жататын Ресейде орналасқан басқа да түркі тайпаларының жерлеу ескерткіштерімен талданып, ерекшеліктері сипатталды. Тарихи әдіс арқылы қимақтардың генезисі, даму кезеңдері бойынша тұжырымдар жасалды. Қимақтардың жазба деректер бойынша түркілік негізі қарастырылып, археологиялық жерлеу ескерткіштері негізінде дәлелденді. Зерттеліп жатқан жерлеу ескерткіштерінің құрылысы, жерлеу рәсімі, әр түрлі табылымдардың (ат-әбзелдері, қару-жарақ, әшекей бұйымдар т.б.) жасалу технологиясы, пішіні, безендірілуі бойынша қырғыз, қарлұқ т.б. түркі тайпаларымен ұқсастықтары анықталды.

Талқылау

Қимақ археологиялық ескерткіштері өткен ғасырдың 50-жылдарынан кейін ғана кешенді түрде зерттеле бастады. Зерттеулердің нәтижесінде қимақ тайпаларының рухани, материалдық мәдениетін, жерлеу ғұрпын, дүниетанымын қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Қимақ ескерткіштері көрші елдердің аймақтарында да табылып жатқандықтан, шетелдік ғалымдардың зерттеулері мен археологиялық мәдениеттерімен танысу маңызды болып табылады.

1953 жылы Зайсаннан Бұқтырма су қоймасына дейін Ертіс бойында орналасқан ескерткіштерге зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде С.С. Черников қимақ кезеңіне жататын Қызыл-Ту және Славянка қорымдарында қазба жұмыстарын жүргізеді (Черников, 1957: 12-22).

Е.И. Агеева мен А.Г. Максимова 1955 жылы қазіргі Павлодар облысы территориясында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштерді 5 хронологиялық кезеңге бөледі. Жауынгерлік жерлеу орындарын VIII-XII ғғ.жатқызып, төртінші кезеңге бөліп көрсетеді (Агеева, Максимова, 1959: 51-56).

1969 жылы Зевакино қорымындағы зерттеулердің нәтижесінде руникалық жазуы бар қола айна табылады (Арсланова, Кляшторный, 1973: 306-315).

XX ғасырдың 60-жылдары Ф.Х. Арсланова зерттеген қимақ кезеңіне жататын қаңқаларға О.Исмагулов антропологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Ертіс бойын мекендеген қимақ бассүйектерінде аз мөлшерде моңғолоидтық белгілер болғанымен еуропоидтық белгілер басым болғандығын көрсетеді (Исмагулов, 1970: 63-64).

Өткен ғасырдың 70-жылдары Ресей территориясында сросткин мәдениетінің кеңінен зерттелуіне байланысты қимақтарға деген қызығушылық артты. Д.Г. Савинов қимақ тайпаларының таралу аймағына байланысты бірнеше ой-пікірлер айтады, сонымен қатар сол уақытта IX-X ғғ. мерзімделген сросткин мәдениетін қимақтармен сәйкестендіреді (Савинов, 1976: 94). Сросткин ескерткіштерінен табылған қару-жарақ түрлері, ат -әбзелдері, заттарды безендіру тәсілдері, ою-өрнек түрлері қимақ ескерткіштерімен бірдей болғандықтан бұл заттар бір мәдениетке тиесілі деген тұжырым жасайды.

1980 жылдары Шығыс Қазақстанда Шүлбі су электр станциясының салынуына байланысты су басатын аймақтарда археологиялық зерттеу жұмыстары басталады. Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты А.Г. Максимова, кейін С.М. Ақынжановтың басшылығымен Шүлбі археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. 1977 жылы барлау жұмыстары жүргізілсе, 1980-83 жж. аралығында су басатын аймақтарда әр түрлі уақыт аралығын қамтитын ескерткіштерде қазба жұмыстары қарқынды жүрді.

Осы уақыт аралығында А.С. Ермолаева Измайловка қорымында зерттеу жұмыстарын бастап, қола дәуірінен қимақ кезеңіне дейінгі аралықтағы ескерткіштерге зерттеулер нәтижесінде қимақ кезеңі ескерткіштері IX-X ғғ. жатқызылады (Арсланова, Ермолаева, 1984: 141-145).

Шүлбі археологиялық экспедициясының құрамында Ю.И. Трифонов Ақши II қорымында зерттеу жұмыстары кезінде қимақ кезеңі ескерткіштерін анықтайды (Трифонов, 1987: 150-168).

Ю.И. Трифонов және З. Самашев Қарашат I және Қарашат II ескерткіштерінде жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесінде жерлеу орындарынан қимақ ат-әбзелдері мен қару түрлерін табады (Трифонов, Самашев, 1987: 176-215; Трифонов, Самашев, 1987: 215-230).

2001 жылы Қызыл еңбек маңында Ж.О. Артықбаев жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде IX-XI ғасырларға жатқызылатын қорғаннан қимақ кезеңіне тән табылымдар анықталады (Артыкбаев, 2007: 93-99).

Айна-Бұлақта П.К. Дашковский, З. Самашев, А.А. Тишкиндер жүргізген далалық зерттеулердің нәтижесінде қимақ кезеңінің №11 және 38 қорғандары анықталады. Радиокөміртектік сараптама бойынша ескерткіштер IX-X ғғ. жатады (Дашковский, Самашев, Тишкин, 2007: 35-36).

2014 жылы Күршім ауданы территориясында Ғ.Қ. Омаров археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Нәтижесінде №29 қорғаннан қимақ кезеңіне жататын жылқы сүйектері, ат-әбзелдері, үзеңгілер табылады. (Омаров и др., 2022). Жерлеу орнынан табылған ат-әбзелдерінің жаңғыртпасы «Қрым аралы» ғылыми зертханасында жасалып, ҚР Ұлттық музейіне табысталды.

2012-2015 жж. аралығында Қатон-Қарағай ауданында З. Самашевтың жүргізген зерттеулері нәтижесінде ерте ортағасыр уақытына жататын 8 қорғанда зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Нәтижесінде ерекше әлеуметтік топты құрайтын қимақ жерлеу орындары аршылады (Самашев, 2016: 379-409).

2016 жылы Ғ.Қ. Омаров ШҚО, Күршім ауданында орналасқан Аян қорымында зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Нәтижесінде радиокөміртектік сараптама бойынша VII-VIII ғасырларға жатқызылатын қимақ жауынгерінің жерлеу орны табылады (Омаров, 2020: 941-958).

2016 жылы Павлодар облысы Кенжекөл ауылдық округы территориясынан Т.Н. Смагулов қимақ кезеңіне жататын Байдала қорымында жүргізген зерттеулері кезінде табылған ер-тоқымға «Қрым аралы» ғылыми зертханасы сақтау және қалпына келтіру жұмыстарын жүргізді (Квак, 2024: 213). 2021 жылы Т.Н. Смагулов жетекшілігімен Байдала қорымының X-XII ғғ. жататын №15 қорғанынан табылған жылқы қаңқасына зооархеологиялық зерттеулер жасалып, нәтижесінде жылқының жасы, қаңқасындағы ерекшеліктер, патологиялары анықталды (Пичугина, 2024: 234).

2021 жылы З. Самашев Елеке сазында жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде №3 қорғаннан қимақтарға тән заттар анықтайды (Самашев және т.б., 2021: 129-137).

З. Самашев басшылығымен Қатон-Қарағай ауданында орналасқан Қансар қорымында 2022 жылы қимақ жерлеу орындарында зерттеу жұмыстары жүргізіледі (Самашев, Айтқали, 2022: 246-253).

Ресей ғалымдарынан В.В. Горбунов қимақ кезеңінің қару-жарақтарын зерттеп, жерлеу орындарында қылыш, семсерлердің көп кездесуі әлеуметтік маркерлерді анықтауға көмектесетіндігін айтады (Горбунов, 2016: 131-148).

Соңғы жазылған еңбектерден 2022 жылы А.А. Ткачевтың VII-VIII ғғ. жататын Меновное XII қорымы бойынша (Ткачев, 2022), 2024 жылы түркі белдіктерінің сигнификасына байланысты және Қаңсар, Елеке сазы қорымы бойынша Самашев, Жуматаев, А. Айтқалидың еңбектері жарияланды (Самашев, Айтқали, 2024; Самашев и др., 2024).

Зерттеу нәтижелері

Түркі қағанаттары құлағаннан кейін Обь және Ертіс өзендері аралығында қимақтар өз мемлекетін құрды. Қимақ археологиялық ескерткіштерін зерттеу арқылы түркі әлемі тұрғындарының өміріндегі әр түрлі аспектілерін қалпына келтіре аламыз. Сонымен қатар, IX-XI ғғ. аралығындағы қару-жарақ, ат-әбзелдері, әшекей-бұйымдардың формасы, жасалу технологиясы бойынша, сонымен қатар, жерлеу ғұрпының ерекшеліктері бойынша қимақ әлеуметтік топтары туралы да мәлімет жинауға болады. Қимақтар әр түрлі түркі мемлекеттерімен шекаралас болғандықтан және бірнеше тайпалар бірлестігінен тұратындықтан заттарды безендіру тәсілдері мен формалары, стильдері де ұқсас келеді, дүниетамыны мен діни түсіктері де ортақ болғандықтан жерлеу салттарында да ұқсастықтар көптеп кездеседі.

Б.Е. Кумековтың зерттеулері бойынша X ғасырдың екінші жартысында қимақтардың жекелеген топтары мен қыпшақтар Түркістанның мұсылмандық аудандарымен шекаралас болды. Мысалы, Сауран қаласы оғыз және қимақтармен шекаралас жатты. Оңтүстікте Балқаш көлі қимақтар мен қарлұқтардың арасындағы табиғи шекара қызметін атқарса, солтүстік-шығыста қимақ шекаралары Батыс және Солтүстік Алтай, Батыс Сібірдің оңтүстік аудандарына дейін жеткен. Сонымен қатар, араб жазба деректері бойынша қимақтардың оғыздармен, енисей қырғыздарымен т.б. түркі тайпаларымен қарым-қатынастары белгілі (Кумеков, 2023: 291-292). Бір жағынан әскери қақтығыстары туралы деректер болса, екінші жағынан көршілерімен мәдениет аралық ықпалдастық та болған. Түркі тайпаларының рухани, материалдық мәдениеттері, тұрмысы ұқсас болғандығын археологиялық деректер де растайды.

Батыс Сібірдің оңтүстік бөлігінде VIII ғасырдың 2-жартысынан XII ғасырға дейінгі аралықта өмір сүрген сросткин мәдениетін де ғалымдар қимақ-қыпшақ бірлестігімен байланыстырады. Ресейдің А.А. Тишкин және В.В. Горбунов сынды ғалымдарының соңғы зерттеулерінде сросткин мәдениетінің дамуы 4 кезеңге бөлініп қарастырылады. Бірінші, VIII ғасырдың 2-жартысынан IX ғасырдың 1-ші жартысына дейінгі Ини кезеңін ғалымдар Екінші Шығыс Түрік қағанатының құлауы және Үйғыр қағанатының құрылуымен байланыстырады. Екінші кезең – IX ғасырдың 2-ші жартысынан X ғасырдың 1-ші жартысына дейінгі аралықты қамтып, Қырғыз қағанатының әскери экспансиясы және Қимақ қағанатының құрылуымен байланысты. Бұл кезеңнің екінші жартысында түркі элитасының ірі қорғандары салына бастады. Үшінші – Шадринцев кезеңі X ғасырдың 2-ші жартысынан XI ғасырдың 1-ші жартысына дейін жалғасады. Бұл кезең көшпелі тайпалардың миграциясы және Қимақ қағанатының әлсіреуімен байланысты. Түркі «элитарлық» қорғандарының саны арта түседі. Төртінші Змеев кезеңі XI ғасырдың 2-жартысы мен XII ғасыр аралығына жатқызылады. Бұл кезеңде Қимақ қағанаты құлап, қыпшақ тайпаларының рөлі арта түседі (Тишкин, Горбунов, 2022: 129-130).

Д.Г. Савинов сросткин және қимақ жерлеу орындарын салыстыра келе Солтүстік Алтай және Шығыс Қазақстанның IX-X ғғ. жерлеу орындарындағы заттардың (садақ бөліктері, қылыш, семсерлер, ат-әбзелдерінің элементтері т.б.) жасалу технологиясы, формасы, стилі бойынша ұқсастықтарына назар аударады (Савинов, 1976: 97). А.А. Гаврилова да Шығыс Қазақстан территориясындағы сросткин мәдениетіне ұқсас ескерткіштерді «сросткин типіндегі ескерткіштер» деп атаған (Гаврилова, 1965: 70). Бұл мәдениеттің пайда болуына байланысты да бірнеше пікірлер қалыптасқан. М.П. Грязновтың пікірінше мәдениет автохтонды тайпалардың негізінде қалыптасқан (Грязнов, 1956: 151). Бірақ, жылдан жылға мәліметтердің көбеюіне байланысты көпшілік ғалымдар мәдениеттің түркі тайпаларына тиесілі екендігін мойындады. Д.Г. Савиновтың деректері бойынша сросткин мәдениеті мен қимақтардың шаруашылық түрлері де ұқсас болған. Мәдениет өкілдері жартылай көшпелілікпен, аңшылық, балық шаруашылығы, егіншілікпен де айналысқан (Савинов, 1976: 99).

Ф.Х. Арсланова бобров қорғандарының жерлеу рәсімін оңтүстік оралдық (лагерев типі) қорғандардағы жерлеу рәсімдерімен салыстыра келе көп ұқсастықтар байқаған болатын. Мысалы, қорғандардың өлшемдері мен құрылысы бірдей, 3-5 адамға дейінгі коллективті жерлеу орындарының болуы, сонымен қатар адаммен бірге жылқы бас сүйегін, болмаса басқа мүшелерін бірге жерлеген. Бобров қорғандарында да оңтүстік оралдық қорғандардағы жерлеу орындарының тереңдігі 0,6 м аспайды. Мәйіттерді ағаш табыттарға жерлеген, табыттардың ішінде көп жағдайда қайыстың, ағаш күлінің қалдықтары табылады. Бобров қорғандарында балалардың ересек адамдармен бір үйіндінің астына жерленуі, мәйіттердің қай бағытта жатқызылуы, кейбір заттардың формалары, олардың жерлеу орнында қойылу дәстүрі де оңтүстік оралдық қорғандармен ұқсас болып келеді (Арсланова, 2013: 140).

Ал Шығыс Қазақстан облысы, Шемонайха ауданында Ф.Х. Арсланованың 14 жерлеу орнында жүргізген зерттеулерінде адамдарды өртеп жерлеген. Мәйіттерді жерлеу орнынан тыс жерде өртеп, күлін, тұрмыстық заттарды, ат-әбзелдерін тас, топырақ үйіндіден тұратын қорғанның астына көмген. Ғалымның пікірі бойынша, мұндай типтегі қорғандар жерлеу рәсімі бойынша көне хакастық тувалық қорғандармен ұқсас келеді (Арсланова, 2013: 212-213).

Қимақ кезеңінің ерекше жерлеу орындарына ұзын қорғандарды жатқызуға болады. Төртбұрышты немесе сопақ пішінді ұзын қорғандар 2-11 жерлеу орнынан тұрады. Қазақстантық Ертіс бойында 49 ұзын қорған, 163 жерлеу орны және 170 адамның қаңқасы табылған. Ұзын қорғандардың ұзындығы, әдетте 9-15 м, ені 6-10 м, биіктіктері 0,1-0,3 м аспайды. Әйелдерді қорғанның солүстік бөлігіне, ер адамдарды оңтүстік жағына жерлеген. Ф.Х. Арсланованың пікірі бойынша, қимақтар қазақ, қырғыз, алтайлықтар сияқты туыстас адамдарды бөлектеп бір қатарға ұзын қорғанның астына жерлеген. Мұндай рәсім қола дәуірінде де, ерте көшпелі тайпалардың жерлеу орындарында да кездеседі (Арсланова, 2013: 299-309).

IX ғасырда әр түрлі түркі тайпалардан құралған Қимақ қағанаты туралы араб деректерінде осы кезеңде қимақ әскері 20 мың салт атты жауынгерлерден тұрды. Қағанат 12 аймаққа бөлініп, оның біреуінде қағанның өзі отырса, қалған аймақтарға соғыста өздерін жақсы көрсеткен қолбасшыларды басшы еткен деп келтіріледі. Егер қимақ әскері ондық жүйе бойынша құралса, онда соғыс кезінде әр аймақтан 10 мыңға жуық әскер алынып, қимақ әскері 120 мыңға дейінгі адамды құраған болуы мүмкін (Худяков, 1986). Тұрақты әскердің болуы әскери қақтығыстардың да орын алғандығын көрсетеді, сонымен қатар жерлеу орындарында әскери атрибутиканың көптеп табылуы да, жауынгерлік жерлеу орындардың болуы да мұны дәлелдейді.

Қимақ жауынгерлік жерлеу орындарында Оңтүстік Сібір мен Орталық Азия территорияларында мекендеген көшпелілердегідей көп жағдайда жауынгерлік белдік кездеседі. Ортағасырлық жауынгерлік белдіктер тек қана өзінің негізгі функциясын атқармаған, сонымен қатар жауынгердің әскери, әлеуметтік дәрежесі бойынша да ақпарат берген. VII-VIII ғғ. жататын Аян қорымы бойынша зерттеулерде ғалымдар қимақ жауынгерлік белдіктің қапсырмалары осы уақытқа жататын тувалық ескерткіштермен ұқсас келеді деп көрсеткен (Омаров, Бесетаев и др., 2020: 11). Сонымен қатар, А.А. Гаврилова мен В.Н. Добжанскийдың пікірлері бойынша Сібір мен Орта Азияның түркі кезеңінде жауынгерлер қылыш пен қорамсаққа арналған екі белдік таққан (Добжанский, 1990: 41).

Археологиялық деректерге сүйенетін болсақ қимақтар кесу қаруы ретінде қылыш, семсер және сапыны қолданған, мұндай табылымдар Шығыс Қазақстан аумағынан көптеп табылған. Ю.С. Худяков қимақ қылыштарын жүзінің қимасына қарай 2 топқа бөледі: ромб тәріздес және линза тәрізді. Ал сапыларды балдағының пішініне қарай бір топқа жатқызып, 6 типке бөлген. Семсерлерді де екі топқа бөлінеді. Бірінші топқа үшқырлы тік семсерлер жатады, олар да балдағының пішініне қарай төрт топқа бөлінеді. Екінші топқа үшқырлы сәл иілген семсерлер кіреді. Оларды балдағының пішініне қарай екі типке бөліп көрсетеді (Худяков, 1986: 190-195). Жалпы, түркі тайпаларының кесу қару түрлері ұқсас болғанымен,

балдағының, басқа да қару бөліктеріндегі айырмашылықтарға байланысты ғалымдар оларды әртүрлі типтерге бөліп көрсетеді.

Қимақ жерлеу ескерткіштерінен қашықтықта соғысуға арналған садақ, жебе ұштары, қорамсақтар табылған. Қимақ садақтары құрылысы бойынша күрделі құрылымды топқа жатады. Жапсырмалардың саны және орналасуына байланысты Ю.С. Худяков садақтарды 4 топқа бөледі (Худяков, 1986: 183-185). Д.Г. Савинов та қимақ садақтарының эволюциясын хунну типіндегі күрделі құрылымды садақтардан бастап, жапсырмаларының орналасуына байланысты ерекшеліктерін көрсетеді (Савинов, 1984: 104-106). Ал жебе ұштары көне түркі кезеңінен бері, қимақтарды қоса алғанда негізінен жетелі болып келеді. Жетелі үш қырлы жебе ұштары қимақтарда асимметриялық-ромб тәріздес, созылыңқы ромб тәріздес, созылыңқы үш бұрышты, созылыңқы бес бұрышты, созылыңқы алты бұрышты, оқтұмсықты, сопақша қанаттылар, жартылай сопақ, тікенекті болып 9 типке бөлінеді. Ал сауытсыз қарсыласты жеңуге арналған жебе ұштары үш қырлы асимметриялық ромб тәріздес, созылыңқы ромбикалық, созылыңқы бес бұрышты, оқтұмсықты болып бөлінеді. Мұндай жебе ұштары қимақ жерлеу ескерткіштері көп табыладын Шығыс Қазақстан, далалы Алтай, далалы, орманды-далалы Обь, Томь озен бойларында кездеседі (Худяков, 1986: 185-192).

Қимақтардың жебе ұштарын Зевакино қорымындағы табылымдар негізінде зерттеу барысында Ф.Х. Арсланова созылыңқы бесбұрышты үшқырлы жебе ұштарының басым болуын және ромб тәрізді (төртқырлы), дөңгелек жебе ұштарының көп кездеспеуін IX-X ғғ. Шығыс Қазақстан, Тува, Хакасия, Алтай территориялары, қимақ тайпалар одағына кірген жоғарғы және орта Ертіс аумағы үшін ортақ белгілер ретінде көрсетеді (Арсланова, 2013: 62).

Қай кезеңнің болмасын жерлеу орындарындағы әшекей-бұйымдар сол кезеңнің дүниетанымы, наным-сенімдері туралы ақпарат береді. Әшекей-бұйымдар көп жағдайда әйел адамдардың жерлеу орындарында кездесетіндіктен, идеологиялық мәселелерді шешу мақсатында ортағасырлық әйел адамның жерлеу орнын зерттеген тиімді болып табылады. Ф.Х. Арсланова Обь-Ертіс аралығында орналасқан қимақ, қыпшақ кезеңіне жататын әйел адамдар мен балалардың жерлеу орындарынан табылған әшекейлерді 9 түрге бөліп қарастырған. Әшекей-бұйымдардағы геометриялық бейнелер қимақтарда космогониялық түсініктерімен байланысты деп көрсетеді. Өсімдіктердің бейнелері өмір ағашының мифологиялық сюжеттерін көрсеткен. Бірқатар халықтарда өмір ағашының бейнесі «әйел-құдай ана» образдарымен алмастырылған (Арсланова, 2013: 93). Ғалымның пікірінше, торевтика заттарын құрайтын жерлеу орындары әйелдің ерекше әлеуметтік статусы туралы ақпарат береді. Ф.Х. Арсланованың гендерлік мәнді жұмыстарын саралаған Б.М. Хасенованың ойы бойынша ғалым Қазақстан археологиясындағы гендерлік зерттеулердің новаторы (Хасенова, 2019: 61-72).

Қорытынды

Қазіргі уақытта қимақтардың тарихына қатысты негізгі зерттеу көзі – жерлеу ескерткіштері болып табылады. Жазбаша деректер болғанымен, олар нақты әрі толық мәлімет бере алмайды. Сол себепті, осы уақыт аралығына қатысты археологиялық ескерткіштерді зерттеу аса маңызды.

Қимақтар күрделі этносаяси қауымдастықты құрайтындықтан жерлеу ескерткіштері де біркелкі емес, сонымен қатар көршілес тайпалардың да рухани, материалдық өмірлеріне әсері бар. Жерлеулері тас, топырақ аралас үйіндіден немесе тек топырақтан тұратын қорғанның астына жерлеу, тас қоршауға жерлеу, өртеп жерлеу, сопақ, төртбұрышты пішінді ұзын қорғандардың астына бір отбасы мүшелерін бірге жерлеу, жауынгерлік жерлеу сияқты жерлеу ескерткіштерінің және рәсімдерінің бірнеше түрлері бар. Бірақ ескерткіштердің нақты қимақ бірлестігіне кіретін қай тайпасына тиесілі екенін анықтау мүмкін емес.

Бұл кезеңге жататын жерлеу ескерткіштерінен көп жағдайда қылыш, семсер, сапылар, жебе, найза ұштары сияқты жауынгерлік атрибуттар көптеп табылады. Сонымен қатар, әр

түрлі әшекей бұйымдар, торевтика заттары да баршылық болғандықтан оларды зерттеп, басқа да түркі тайпаларымен салыстырмалы талдап, ерекшеліктерін анықтау тарихымызды зерттеуге септігін тигізеді.

Қимақ қағанатының алып жатқан аумағы да өте үлкен болғандықтан, археологиялық тұрғыдан бір тайпаның мекендеген шекарасы мен келесі тайпаның мекендеген жері басталарын аймақты да анықтауда қиыншылықтар туғызады. Сонымен қатар, басқа да түркі тайпалары көршілес жатқандықтан дүниетанымдарында да, жерлеу орындарының пішіндерінде де, тұрмыстық заттарында да ұқсастықтар өте көп кездеседі. Қимақ археологиялық ескерткіштерін зерттеу арқылы тайпалардың дүниетанымы, діни түсініктері, идеологиясы туралы да мәлімет аламыз, сондай-ақ жерлеулердің жоспары бойынша әйел, ер адамдарды жерлеу айырмашылықтары, әлеуметтік мәртебелері туралы да толыққанды ақпарат алуға болады.

Әдебиеттер:

Omarov G., Besetayev B., Sagyndykova S. (2022). Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. Volume 31. Pp.1-15.

Агеева Е.И., Максимова А.Г. (1959). Отчет Павлодарской экспедиции 1955 года // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР / ответ.редактор К.А. Акишев. Том 7. Алма-Ата: издательство Ан КазССР. С. 32-58.

Арсланова Ф.Х. (2013). Воинские захоронения кимаков в Зевакинском могильнике // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. С. 28-92.

Арсланова Ф.Х. (2013). Длинные курганы Прииртышья // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. С. 299-310.

Арсланова Ф.Х. (2013). Женские украшения кимаков и кыпчаков // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. С. 93-120.

Арсланова Ф.Х. (2013). Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. С. 205-224.

Арсланова Ф.Х. (2013). О связях племен Верхнего Прииртышья с населением Южного Урала и Поволжья // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. С. 140-146.

Арсланова Ф.Х., Ермолаева А.С. (1984). Памятники кимаков левобережья Иртыша // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий: Тезисы докладов областной научной конференции по антропологии, археологии и этнографии. Омск. С. 141–145.

Арсланова Ф.Х., Кляшторный С.Г. (1973). Руническая надпись на зеркале из Верхнего Прииртышья // Тюркологический сборник-1972. М. С. 306-315.

Артыкбаев Ж. (2007). Среднее Прииртышье в контексте проблем истории Евразийских степей/этноисторический и этноархеологический опыт исследования. Т. I. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО». 267 с.

Бартольд В.В. (1973). Сочинения. Том 8. Работы по источниковедению. Москва: Наука. 723 с.

Гаврилова А.А. (1965). Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. Москва. С. 72.

Горбунов В.В. (2016). Мечи и сабли кимаков Восточного Казахстана // Труды Седьмой Международной научно-практической конференции «Война и оружие. Новые материалы и исследования» в пяти частях. Часть 2. Санкт- Петербург: ВИМАИВиВС. С. 131-148.

Горбунов В.В., Тишкин А.А. (2022). Курганы сросткинской культуры на Приобском плато. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. 320 с.

Горбунов В.В., Тишкин А.А. (2023). Меч из раннесредневекового памятника Сростки – I на Алтае // Сборник в честь 70-летия проф. доктора Борис Д. Борисова. София: «Фабер», Велико Тырново. С. 261-271.

Грязнов М.П. (1956). История древних племён верхней Оби. МИА, №48. С. 151.

Дашковский П.К., Самашев З., Тишкин А.А. (2007). Комплекс археологических памятников Айна-Булак в Верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан). Барнаул: Азбука. 96 с.

Добжанский В.Н. (1990). Наборные пояса кочевников Азии. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та. 164 с.

Исмагулов О. (1970). Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР. 237 с.

Квак Н.А. (2024). Консервация и реставрация средневекового деревянного седла (по материалам кургана Байдала) // Ахинжановские чтения – 2024: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г.Алматы, 24-26 апреля 2024 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. С.211-216.

Кумеков Б.Е. (2023). Кимакский каганат // Летопись тюркской цивилизации. Том 1. Тюркский мир в VI–XII вв. / отв. ред. В. И. Молодин, С. В. Землюков; Министерство науки и высшего образования РФ, Алтайский государственный университет, Научно-образовательный центр Алтаистики и тюркологии «Большой Алтай». Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. С. 287-300.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Баймуханов Н.Б., Сагындыкова С.Т. (2020). Вооружение и конское снаряжение средневековых кочевников Восточного Казахстана (по материалам могильника Аян) // «Мир Большого Алтая» международный научный журнал / главный редактор - Даниал Ахметов. Өскемен. № 6(2). С. 941-958.

Пичугина В.В. (2024). Предварительные результаты археозоологического исследования останков лошади из некрополя Байдала (по материалам 2021 г.) // Ахинжановские чтения – 2024: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г.Алматы, 24-26 апреля 2024 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. С. 233-238.

Савинов Д.Г. (1976). Расселение кимаков по археологическим данным // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата. С. 94-104.

Савинов Д.Г. (1984). Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: изд-во ЛГУ. 174 с.

Самашев З. (2016). Памятники средневековых кочевников верховий р.Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей / отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН. С. 379-409.

Самашев З., Айткали А. (2024). К изучению сигнифики мужских наборных поясов древних тюрков // Археология Казахстана. №2 (24). С. 11-26.

Самашев З., Айткали А., Жангалиев У., Рахманкулов Е. (2022). Курганы кимакского времени на могильнике Кансар в Казахском Алтае // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі: зерттеулер жинағы. Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ. С. 246-253.

Самашев З., Айткали А., Жуматаев Р. (2024). Түркі дәуірінің Алтай-Тарбағатайдағы жаңа археологиялық ескерткіштері // Bulletin of KazNU. №1 (112). 138-148 бб.

Самашев З., Айткали А., Курмангалиев А.К., Sevinc E. (2021). Предварительные результаты исследования курганов древнетюркской эпохи из долины Елеке Сазы в 2021 году // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі: зерттеулер жинағы. Усть-Каменогорск. С. 129-137.

Ткачев А.А., Ткачев Ал.Ал. (2022). Элитное погребение раннетюркского времени из Верхнего Прииртышья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. №3 (58). С.58-69.

Трифонов Ю.И. (1987). Акчий II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. С. 150-168.

Трифонов Ю.И., Самашев З. (1987). Карашат I // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. С.176-215.

Трифонов Ю.И., Самашев З. (1987). Карашат II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. С.215-230.

Хасенова Б.М. (2019). Статус женщины в кимакском обществе в трудах Ф.Х. Арслановой // Археология Казахстана. №1 (3). С. 61-72

Худяков Ю.С. (1986). Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука. 268 с.

Черников С.С. (1957). К изучению древней истории Восточного Казахстана // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. № 69. Москва: Издательство Академии Наук СССР. С.22-31.

References:

Omarov G., Besetayev B., Sagyndykova S. Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. 2022. Volume 31. Pp.1-15.

Ageeva E.I., Maksimova A.G. Otchet Pavlodarskoy ekspeditsii 1955 goda [The report of the Pavlodar expedition in 1955] // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR / otvet.redaktor K.A. Akishev. Tom 7. Alma-Ata:izdatel’stvo An KazSSR. 1959. S. 32-58. (in Rus.)

Arslanova F.H. Voinskie zahoroneniya kimakov v Zevakinskom mogil'nike [Military graves of Kimaks in the Zevakin burial ground] // Ocherki srednevekovoj arheologii Verhnego Priirtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana. 2013. S. 28-92. (in Rus.)

Arslanova F.H. Dlinnye kurgany Priirtysh'ya [The Long Mounds of the Irtysh region] // Ocherki srednevekovoj arheologii Verhnego Priirtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 299-310. (in Rus.)

Arslanova F.H. Zhenskie ukrasheniya kimakov i kypchakov [Kimak and Kipchak women's jewelry] // Ocherki srednevekovoj arheologii Verhnego Priirtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 93-120. (in Rus.)

Arslanova F.H. Kurgany s truposozhzheniem v Verhnem Priirtysh'e [Burial mounds of corpses in the Upper Irtysh region] // Ocherki srednevekovoj arheologii Verhnego Priirtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 205-224. (in Rus.)

Arslanova F.Kh. O svyazyah plemen Verhnego Prıırtysh’ya s naselenıem Uzhnogo Urala ı Povolzh’ya [About the relations of the tribes of the Upper Irtysh region with the population of the Southern Urals and the Volga region] // Ocherkı srednevekovoy arheologıı Verhnego Prıırtysh’ya. Astana: Izdatel’skaya gruppa fılıala Instıtuta arheologıı ım. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 140-146. (in Rus.)

Arslanova F.Kh., Yermolaeva A.S. Pamyatniki kimakov levoberezh’ya Irtysha [Sites of the Kimaks of the left bank of the Irtysh] // Etnicheskaya istoriya turkoyazychnyh narodov Sibiri i sopredel’nyh territorii: Tezisy dokladov oblastnoy nauchnoy konferentsii po antropologii, arheologii i etnografii. Omsk, 1984. S. 141–145. (in Rus.)

Arslanova F.Kh., Klyashtornyı S.G. Runıcheskaya nadpıs’ na zerkale ız Verhnego Prıırtysh’ya [Runic inscription on the mirror from the Upper Irtysh region] // Turkologıcheskıı sbornık-1972. M., 1973. S. 306-315. (in Rus.)

Artykbaev Zh. Srednee Prıırtysh'e v kontekste problem ıstorıı Evrazııskıh stepey / etnoıstorıcheskıı i etnoarheologıcheskıı opyt ıssledovanıya. [The Middle Irtysh region in the context of the problems of the history of the Eurasian steppes / ethnohistorical and ethnoarchaeological research experience]. T. I. Pavlodar: TOO NPF «EKO», 2007. 267 s. (in Rus.)

Bartol'd V.V. (1973). Sochineniya. Tom 8. Raboty po istochnikovedeniyu. [Essays. Volume 8. Works on source studies]. Moskva: Nauka. 723 s. (in Rus.)

Gavrılova A.A. (1965). Mogıl'nık Kudyrge kak ıstochnık po ıstorıı altaıskıh plemen. [Kudyrge burial ground as a source on the history of Altai tribes]. Moskva. S. 72. (in Rus.)

Gorbunov V.V. (2016). Mechı ı sablı kımakov vostochnogo Kazahstana [Swords and sabers of Kimaks of East Kazakhstan] // Trudy Sed'moy Mezhdunarodnoy nauchno-praktıcheskoy konferentsıı «Voına ı oruzhıe. Novye materıaly i ıssledovanıya» v pyati chastyah. Chast' 2. Sankt- Peterburg: VIMAIVıVS. S. 131-148. (in Rus.)

Gorbunov V.V., Tıshkın A.A. (2022). Kurgany srostkınskoy kul'tury na Prıobskom plato. [Mounds of the Srostkin culture on the Priobsky plateau]. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta. 320 s. (in Rus.)

Gorbunov V.V., Tıshkın A.A. (2023). Mech ız rannesrednevekovogo pamyatnıka Srostkı – I na Altae. [A sword from the early medieval monument of Srostki – I in Altai] // Sbornık v chest' 70-letıya prof. doktora Borıs D. Borısova. Sofiya: «Faber», Velıko Tyrnovo. S. 261-271. (in Rus.)

Gryaznov M.P. (1956). Istorıya drevnıh plemen verhneı Obı. [The history of the ancient tribes of the Upper Ob]. MIA, №48. S. 151. (in Rus.)

Dashkovskıı P.K., Samashev Z., Tıshkın A.A. (2007). Kompleks arheologıcheskıh pamyatnıkov Aına-Bulak v Verhnem Prıırtysh'e (Vostochnyı Kazahstan). [Aina-Bulak complex of archaeological monuments in the Upper Irtysh region (East Kazakhstan)]. Barnaul: Azbuka. 96 s. (in Rus.)

Ismagulov O. (1970). Naselenıe Kazahstana ot epohı bronzy do sovremennostı (paleoantropologıcheskoe ıssledovanıe). [The population of Kazakhstan from the Bronze Age to the present (paleoanthropological study)]. Alma-Ata: «Nauka» Kazahskoy SSR. 237 s. (in Rus.)

Kvak N.A. (2024). Konservaciya i restavraciya srednevekovogo derevyannogo sedla (po materialam kurgana Bajdala) [Conservation and restoration of a medieval wooden saddle (based on the materials of the Baydal kurgan)] // Ahinzhanovskie chteniya – 2024: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii studentov i molodyh uchenyh (g.Almaty, 24-26 aprelya 2024 g.). Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana. S.211-216. (in Rus.)

Kumekov B.E. (2023). Kimakskij kaganat [Kimak Khaganate] // Letopis' tyurkskoj civilizacii. Tom 1. Tyurkskij mir v VI–XII vv. / otv. red. V. I. Molodin, S. V. Zemlyukov; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya RF, Altajskij gosudarstvennyj universitet, Nauchno-obrazovatel'nyj centr Altaistiki i tyurkologii «Bol'shoj Altaj». Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta. S. 287-300. (in Rus.)

Omarov G.K., Besetaev B.B., Baımuhanov N.B., Sagyndykova S.T. (2020). Vooruzhenıe ı konskoe snaryazhenıe srednevekovyh kochevnıkov Vostochnogo Kazahstana (po materıalam mogıl'nıka Ayan). [Armament and horse equipment of medieval nomads of East Kazakhstan (based on the materials of the Ayan burial ground)]. // «Mır bol'shogo Altaya» mezhdunarodnyı nauchnyı zhurnal / glavnyı redaktor - Danıal Ahmetov. Oskemen. № 6(2). S. 941-958. (in Rus.)

Pichugina V.V. (2024). Predvaritel'nye rezul'taty arheozoologicheskogo issledovaniya ostankov loshadi iz nekropolya Bajdala (po materialam 2021 g.) [Preliminary results of an archaeozoological study of horse remains from the Baydal necropolis (based on materials from 2021)] // Ahinzhanovskie chteniya – 2024: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii studentov i molodyh uchenyh (g.Almaty, 24-26 aprelya 2024 g.). Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana. S. 233-238. (in Rus.)

Savınov D.G. (1976). Rasselenıe kımakov po arheologıcheskım dannym. [Settlement of the Kimaks according to archaeological data]. // Proshloe Kazahstana po arheologıcheskım ıstochnıkam. Alma-Ata. S. 94-104. (in Rus.)

Savinov D.G. (1984). Narody YUzhnoj Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu. [the peoples of Southern Siberia in the ancient Turkic era.]. L.: izd-vo LGU. 174 s. (in Rus.)

Samashev Z. (2016). Pamyatnıkı srednevekovyh kochevnıkov verhovıı r.Karakaba v Kazahskom Altae. [Monuments of medieval nomads of the upper reaches of the Kara-Kaba River in the Kazakh Altai]. // Altaı v krugu evrazıskıh drevnostey / otv. red. A.P. Derevyanko, V.I. Molodın. Novosıbırsk: IAET SO RAN. S. 379-409. (in Rus.)

Samashev Z., Aitkali A. (2024). K izucheniyu signifiki muzhskih nabornyh poyasov drevnih tyurkov [To study the significance of the men's set belts of the ancient Turks] // Arheologiya Kazahstana. №2 (24). S. 11-26. (in Rus.)

Samashev Z., Aıtkalı A., Zhangalıev Ý., Rahmankulov E. (2022). Kurgany kımakskogo vremenı na mogıl'nıke Kansar v Kazahskom Altae. [Burial mounds of the Kimak period at the Kansar burial ground in the Kazakh Altai]. // Altaı – turki aleminin altyn besigi: zertteuler zhınagy. Kokshetau: «Kokshe-Polıgrafıya» AQ. S. 246-253. (in Rus.)

Samashev Z., Aitkali A., Zhumataev R. (2024). Türkı däuırınıñ Altai-Tarbağataidağy jaña arheologialyq eskertkışterı [New archaeological sites of the Turkic era in Altai-Tarbagatai] // Bulletin of KazNU. №1 (112). 138-148 bb. (in Kaz.)

Samashev Z., Aitkali A., Kurmangaliev A.K., Sevinc E. (2021). Predvaritel'nye rezul'taty issledovaniya kurganov drevneturkskoy epohi iz doliny Eleke Sazy v 2021 godu. [Preliminary results of the study of ancient Turkic burial mounds from the Eleke Sazy Valley in 2021]. // Altai – turkı alemının altyn besıgı: zertteuler zhinagy. Us't-Kamenogorsk. S. 129-137. (in Rus.)

Tkachev A.A., Tkachev Al.Al. (2022). Elitnoe pogrebenie rannetyurkskogo vremeni iz Verhnego Priirtysh'ya [Elite burial of the Early Turkic period from the Upper Irtysh region] // Vestnik arheologii, antropologii i etnografii. №3 (58). S.58-69. (in Rus.)

Trıfonov U.I. (1987). Akchıı II. [Akshi II]. // Arheologıcheskıe pamyatnıkı v zone zatoplenıya Shul'bınskoy GES. Alma-Ata: Nauka. S. 150-168. (in Rus.)

Trıfonov U.I., Samashev Z. (1987). Karashat I. [Karashat I]. // Arheologıcheskıe pamyatnıkı v zone zatoplenıya Shul'bınskoy GES. Alma-Ata: Nauka. S.176-215. (in Rus.)

Trıfonov U.I., Samashev Z. (1987). Karashat II. [Karashat II]. // Arheologıcheskıe pamyatnıkı v zone zatoplenıya Shul'bınskoy GES. Alma-Ata: Nauka. S.215-230. (in Rus.)

Hasenova B.M. (2019). Status zhenshchiny v kimakskom obshchestve v trudah F.H. Arslanovoi [The status of women in Kimak society in the works of F.H. Arslanova] // Arheologiya Kazahstana. №1 (3). S. 61-72(in Rus.)

Hudyakov Yu.S. (1986). Vooruzhenie srednevekovyh kochevnikov Yuzhnoi Sibiri i Central'noi Azii. [The armament of medieval nomads of Southern Siberia and Central Asia.]. Novosibirsk: Nauka. 268 s. (in Rus.)

Chernikov S.S. (1957). K izucheniyu drevnej istorii Vostochnogo Kazahstana [Towards the study of the ancient history of East Kazakhstan] // Kratkie soobshcheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah instituta istorii material'noj kul'tury. № 69. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. S.22-31. (in Rus.)

***[1]Сагындыкова С.Т. [2]Омаров Ғ.Қ**

[1,2] *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы*

E-mail: [1]sagyndykova.symbat@gmail.com, [2]gany_omarov@mail.ru

СВЯЗЬ КИМАКОВ СО СРЕДНЕВЕКОВЫМИ ТЮРКСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ: НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Аннотация. Статья направлена на то, чтобы показать связь кимаков с тюркскими племенами на основе археологических данных. На сегодняшний день изучение культуры древнетюркских племен является одной из актуальных проблем археологии Казахстана. Для

сравнения, археологические памятники бронзового, раннего железного веков изучены лучше, чем тюркский период. Цель работы: показать связь кимаков с тюркскими племенами на основе археологических данных. Поскольку Кимакский каганат состоял из различных тюркских племен, погребальные памятники также неоднородны, а также наблюдается влияние соседних племен. Как украшения, так и предметы торевтики, найденные в курганах, свидетельствуют о том, что кимакские племена имели свой уникальный стиль, но сходство с другими тюркскими племенами, такими как кыргызы и карлуки, также заметно. Для достижения поставленной цели в работе использованы преимущественно исторические, сравнительные, типологические методы. В результате исследования можно убедиться, что изучение археологических памятников кимакского периода позволяет собрать новые сведения о тюркских племенах, их мировоззрении, духовной, материальной культуре. Кроме того, есть возможность доказать известные факты по письменным источникам. В настоящее время памятники кимакского периода до сих пор полны нерешенных вопросов.

Ключевые слова: тюркские племена, кимаки, погребально-поминальные памятники, средневековье, мировоззрение.

***[1]Sagyndykova S., [2]Omarov G.**
[1,2] Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
E-mail: [1]sagyndykova.symbat@gmail.com, [2]gany_omarov@mail.ru

CONNECTION OF THE KIMAKS WITH MEDIEVAL TURKIC TRIBES: BASED ON ARCHAEOLOGICAL DATA

Abstract. The article aims to show the connection of the Kimaks with the Turkic tribes based on archaeological data. Today, the study of the culture of ancient Turkic tribes is one of the urgent problems of archeology in Kazakhstan. For comparison, the archaeological sites of the Bronze and Early Iron Ages have been studied better than the Turkic period. The purpose of the work is to show the connection of the Kimaks with the Turkic tribes based on archaeological data. Since the Kimak khaganate consisted of various Turkic tribes, the funerary monuments are also heterogeneous, and the influence of neighboring tribes is also observed. Both jewelry and toreutics found in the mounds indicate that the Kimak tribes had their own unique style, but the similarities with other Turkic tribes such as the Kyrgyz and Karluks are also noticeable. To achieve this goal, the work uses mainly historical, comparative, and typological methods. As a result of the research, it can be seen that the study of archaeological sites of the Kimak period allows us to collect new information about the Turkic tribes, their worldview, spiritual and material culture. In addition, it is possible to prove known facts from written sources. Currently, the monuments of the Kimak period are still full of unresolved issues.

Keywords: Turkic tribes, Kimaks, funerary and memorial monuments, the Middle Ages, worldview.

Авторлар туралы ақпарат:

Сагындыкова Сымбат Темиргалиевна, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музеология кафедрасының докторанты. Алматы, Қазақстан.

Омаров Ғани Қалиханович – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музеология кафедрасының доценті. Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Сагындыкова Сымбат Темиргалиевна, докторант кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Омаров Гани Калиханович, кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Sagyndykova Symbat Temirgalievna, a doctoral student at the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Omarov Gani Kalikhanovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 25 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2025 жыл

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы,Алматық.,Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы»
журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: https://journal.shygystanu.kz/index.php/main
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail:kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Басуға қол қойылды 12.12.2025 ж.
Пішімі 60x84$^{1}/_{8}$. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 51.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 97.

"Қазына" баспасы.